

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

VOLUME 6
№03
2026

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 6 / ISSUE 3
ISSN 2181-1784**

**March
2026**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. SHERALI S. JURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences. Senior lecturer of the Department
Oriental philosophy and hermeneutics of TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate
Professor of the Department of Social Sciences
and Technologies, National Research
Technological University MISIS, Moscow,
Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

RAQAMLI MAKONDA MADANIY IDENTIFIKATSIYA VA O'ZLIK MUAMMOSI

Sodiqov Islombek Otabek o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti

sodislom@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada raqamli makonda madaniy identifikatsiya va o'zlik muammosi tahlil qilinadi. Globallashuv va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida insonning ijtimoiylashuvi, o'z o'zini anglash jarayoni hamda madaniy mansublik tushunchasi tubdan o'zgarib borayotganligini ko'rishimiz mumkin. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, virtual hamjamiyatlar va raqamli platformalar shaxs identifikatsiyasining yangi shakllarini yuzaga keltirmoqda. Maqolada raqamli muhitda shakllanayotgan ko'p qatlamli identifikatsiya, "virtual o'zlik" fenomeni hamda an'anaviy va raqamli madaniyat o'rtasidagi ziddiyatlar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida raqamli makon, raqamli muhit shaxsning madaniy o'zligini transformsiya qiluvchi omil sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: raqamli makon, identifikatsiya, raqamli identitet, globallashuv, virtual ijtimoiy makon, madaniy transformsiya, axborot jamiyati.

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Содиков Исламбек Отабек оглу

Аспирант Национального университета Узбекистана имени Мирзо

Улугбека

sodislom@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется проблема культурной идентичности и идентичности в цифровом пространстве. В результате глобализации и стремительного развития информационно-коммуникационных технологий мы видим, что социализация человека, процесс самосознания и концепция культурной принадлежности радикально меняются. Интернет, социальные сети, виртуальные сообщества и цифровые платформы создают новые формы личной идентификации. В статье научно анализируется феномен

многослойной идентичности, «виртуальной идентичности» и конфликты между традиционной и цифровой культурой, формирующиеся в цифровой среде. В результате исследования оцениваются цифровое пространство и цифровая среда как фактор, трансформирующий культурную идентичность человека.

Ключевые слова: *цифровое пространство, идентификация, цифровая идентичность, глобализация, виртуальное социальное пространство, культурная трансформация, информационное общество.*

THE PROBLEM OF CULTURAL IDENTITY AND IDENTITY IN THE DIGITAL SPACE

Sodikov Islambek Otabek ugli

PhD student at the National University of Uzbekistan named after Mirzo

Ulugbek

sodislom@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the problem of cultural identity and identity in the digital space. As a result of globalization and the rapid development of information and communication technologies, we can see that human socialization, the process of self-awareness, and the concept of cultural belonging are radically changing. The Internet, social networks, virtual communities, and digital platforms are creating new forms of personal identification. The article scientifically analyzes the phenomenon of multilayered identity, "virtual identity", and the conflicts between traditional and digital culture that are being formed in the digital environment. As a result of the research, the digital space and the digital environment are evaluated as a factor transforming the cultural identity of a person.

Keywords: *digital space, identification, digital identity, globalization, virtual social space, cultural transformation, information society*

KIRISH

XXI asrda insoniyat hayoti raqamli texnologiyalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib kelmoqda. Internet, sun'iy intellekt, ijtimoiy tarmoqlar va global kommunikatsiya tizimlari inson tafakkuri, uning psixikasi, ijtimoiy munosabatlari hamda madaniy qadriyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Milliy tarix va adabiyot namunalarini o'rganish shaxsning madaniy identifikatsiyasini hamda milliy o'zligini

anglash jarayonini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi ¹. Misol uchun A.Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asarida o‘zbek jamiyatining tarixiy hayoti, ularning urf-odat, milliy qadriyatlari mukammal tarzda tasvirlangan.

Ilgari madaniy identifikatsiya asosan milliy, hududiy yoki an’anaviy ijtimoiy institutlar orqali shakllangan bo‘lsa, bugungi kunda u tobora ko‘proq raqamli makon ta’siri ostida yuz bermoqda. “Simulacres et Simulation” muallifi Jean Baudrillard zamonaviy jamiyatni “simulyatsiyalar makoni” sifatida talqin qilib, reallik va virtual reallik o‘rtasidagi chegaralar yo‘qolib borayotganini ² ta’kidlagan edi. Bugungi raqamli madaniyat aynan shu nazariy qarashlarning amaliy tasdig‘iga aylanib bormoqda. Shuningdek, Manuel Castells tomonidan ilgari surilgan “tarmoq jamiyati” (network society) konsepsiyasi ham raqamli makonda identifikatsiya jarayonlarini tushunishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. “Tarmoq jamiyatida shaxs o‘zini faqat mahalliy ijtimoiy muhit orqali emas, balki global axborot oqimlari orqali ham identifikatsiya qiladi”³. Mazkur maqolaning maqsadi raqamli makonda madaniy identifikatsiya va o‘zlik muammosining falsafiy hamda ijtimoiy jihatlarini tahlil qilishdan iborat.

Madaniy identifikatsiya shaxsning muayyan madaniyat, qadriyatlar tizimi, til, an’ana va tarixiy xotira bilan o‘zini bog‘lash jarayoni. Ya’ni, insonning qaysi millatga, qadriyatga mansubligini, kelib chiqish tarixini, o‘zligini anglash demakdir. Masalan, o‘zbek millatiga xos bo‘lib o‘zbekcha so‘zlash, Navro‘z milliy bayramini hamda undagi taomlarni sevish kabilarni aytish joizdir. Hozirda ko‘plab yoshlar o‘qish yoki mehnat qilish sababi bilan xorijda istiqomat qilayotgan bir vaqtda o‘z milliy urf-odatlarini, milliy qadriyatlarini saqlab qolishi madaniy identifikatsiyasini saqlab qolishining yorqin namunasidir. Aynan mana shu jarayonni saqlash milliy qadriyatlarni avloddan-avlodga meros bo‘lib o‘tishiga, jamiyatda birlik va barqarorlikni saqlanishiga, eng asosiysi, shaxsning o‘zligini saqlab qolishi uchun ham ahamiyatlidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Shaxs bir vaqtning o‘zida bir nechta virtual hamjamiyat a’zosi bo‘lishi mumkin. Masalan, milliy identifikatsiyaga ega bo‘lgan inson global geymerlar, bloggerlar yoki professional ijtimoiy tarmoq hamjamiyatlarida butunlay boshqa identitet bilan namoyon bo‘ladi. Ya’ni, bir vaqtning o‘zida bir necha identitet sifatida namoyon bo‘lish mumkin.

¹ A.Qodiriy O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018.

² Baudrillard J. *Simulacra and Simulation*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. – P. 1–7.

³ Castells M. *The Rise of the Network Society*. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2010. – P. 3–25.

O'zlik muammosi insonning o'zini anglash jarayoni, ya'ni shaxsning kimligi, qaysi qadriyat va ijtimoiy guruhlariga mansubligini tushunishi bilan bog'liq murakkab ijtimoiy hodisadir. O'zlik muammosi insonning o'zini anglash jarayoni, ya'ni shaxsning kimligi va qaysi ijtimoiy hamda madaniy guruhlariga mansubligini tushunishi bilan bog'liq murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir⁴. O'zlik (identitet) shaxsning madaniy, milliy, diniy, til va ijtimoiy tajribalari asosida vujudga keladi. Bu jarayonda inson o'zining shaxsiy tajribasi, atrof-muhit ta'siri hamda jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar orqali o'zini anglay boshlaydi. Bu jarayon "men kimman?", "qaysi qadriyatlarga mansubman?", "mening ijtimoiy kelib chiqishim qayerdan boshlangan?", "jamiyatda qanday aloqam bor?" kabi savollardan kelib chiqadi. Masalan, inson globallashuv jarayonida tuli xil millat va elat vakillarining g'oyalarini, ijtimoiy tarmoqlardagi turmush tarzlarini ko'rib, "men milliy qadriyatlarga amal qilamanmi?", "meni tanlagan yo'lim qanday?" kabi ichki kurashlar orqali o'zlik muammosini o'rta tashlaydi. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarida insonning ma'naviy kamoloti, adolat, axloq va komillik g'oyalari keng yoritilgan. Asarda inson o'zini anglab, ma'naviy jihatdan kamol topishi kerakligi ta'kidlanadi. Xususan, Navoiy insonning komillikka intilishi orqali jamiyat ham rivojlanishini ko'rsatadi. Shaxsning o'zligini anglash va ma'naviy kamolotga intilishi Sharq mutafakkirlari merosida ham muhim o'rin tutadi⁵. An'anaviy jamiyatda o'zlik asosan oila, mahalla, urf-odatlar, diniy e'tiqodlar, milliy madaniyat va tarixiy an'analar orqali shakllangan bo'lsa, zamonaviy globallashuv davrida bu jarayon an'anaviy jamiytdagiga qaraganda ko'p qirrali shaklda namoyon bo'ladi. Xususan, raqamli texnologiyalar, internet va ijtimoiy tarmoqlar insonning o'zini ifodalash va tanishtirish usullarini tubdan o'zgartirib yubordi. Globallashuv davrida o'zlikning namoyon bo'lish xususiyatlarini tahlil qildik.

Madaniy ta'sirlar aralashuvi. Shaxs bir vaqtning o'zida ham milliy madaniyat ham global madaniyat ta'sirida yashaydi. Oxir oqibat tuli xil madaniyat elementlari aralashishi natijasida yangi bir identifikatsiya shakllari paydo bo'ladi.

Individual o'zlikning kuchayishi. Globallashuv davrida inson faqatgina jamiyat yoki an'ana, qadriyatlar bilan emas, o'z qiziqishlari, qarashlari va imkoniyatlari orqali munosabatga kiradi.

Raqamli makonda o'zlik. Internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali inson o'zini virtual muhitda ham namoyon qiladi. Ba'zan real hayotdagi o'zlik bilan virtual o'zlik o'rtasida farq paydo bo'lishni boshlaydi.

⁴ Erikson, E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968.

⁵ A. Navoiy *Hayrat ul-abror*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2006.

Global identifikatsiya. Inson o'zini millat yoki hudud bilan chegaralanmay, butun jamiyatning bir qismi sifatida his qiladi. Globallashuv jarayonida o'zlik dinamik, ko'p qirrali hamda o'zgaruvchan hodisa bo'lib, u milliy qadriyatlar, global madaniyat va raqamli muhit ta'siri ostida shakllana boradi.

Raqamli makon shaxsga o'zini erkin namoyon etish, turli ijtimoiy guruhlar bilan muloqot qilish va yangi identitet shakllarini yaratish imkonini beradi. Raqamli makonda o'zlik muammosi esa internet va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida insonning o'z shaxsiy hayoti, identifikatsiyasi va ijtimoiy rolini qanday anglashi va namoyon etish jarayoni hisoblanadi. Shu bilan birga, bu jarayon ayrim muammolarni ham yuzaga keltiradi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda inson o'zining haqiqiy shaxsidan farqli ravishda ideal yoki sun'iy obraz yaratishi mumkin. Natijada real o'zlik va virtual o'zlik o'rtasida tafovut paydo bo'lishi ehtimoli ortadi. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar shaxsning o'zini namoyon etish shakllarini o'zgartirib, yangi identitet modellari paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda⁶. Raqamli makonda o'zlik virtual identifikatsiya, real va virtual o'zlik o'rtasidagi tafovut, global madaniyatlar ta'siri hamda shaxsiy erkinlikning kengayishi kabi jarayonlarda sodir bo'ladi.

Bundan tashqari, global raqamli madaniyatning keng tarqalishi ayrim hollarda milliy va madaniy o'zlikning zaiflashishiga ham olib kelishi mumkin. Chunki internet orqali turli madaniyatlarning aralashuvi sodir bo'ladi va bu jarayon yosh avlodning o'z milliy qadriyatlariga bo'lgan munosabatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Madaniy jarayonlar va o'zlik muammosi har bir davr uchun muhim dolzarb masalalardan biridir. Temuriylar davridan tortib to jadid pedagogikasi va milliy o'zlikni shakllantirish muammosi hozirgi davr uchun ham ahamiyatlidir. Hozirda raqamli makon sharoitida yoshlarning madaniy identifikatsiyasini shakllantirish masalasi avvalo tarbiya jarayoni bilan chambarchas bog'liqdir. Abdulla Avloniy o'zining asarida yosh avlodning ma'naviy tarbiyasi bilan bog'liq ekanini ta'kidlab, "Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir."⁷ deya ta'rif berib yoshlarni tarbiya jarayoniga befarq bo'lmaslikka chaqiradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, raqamli makon zamonaviy jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanib, shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy munosabatlari va madaniy identifikatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Global axborot oqimi sharoitida insonning o'zligini anglash jarayoni murakkablashib, milliy qadriyatlar va madaniy an'analarni saqlab qolish muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Shu jihatdan madaniy identifikatsiya hamda o'zlikni anglash nafaqat shaxsning o'zini

⁶ Castells, M. **The Power of Identity**. Oxford: Blackwell Publishers, 1997.

⁷ A.Avloniy. *Turkiy Guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

muayyan madaniyat vakili sifatida anglashini, balki uning tarixiy xotira, qadriyat, til va ma'naviy meros bilan uzviy bog'liqligini ham ifodalaydi. Milliy adabiyot va uni o'rganishga qaratilgan o'quv qo'llanmalari shaxsning madaniy o'zligini shakllantirishda muhim ma'naviy manba bo'lib xizmat qiladi. Abdulla Avloniyning pedagogik qarashlari yosh avlod tarbiyasi orqali milliy ong va o'zlikni mustahkamlash zarurligini ko'rsatganligi fikrimizni tasdig'li sifatida qaraladi. Bunday g'oyalar bugungi raqamli makonda ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda. Shu bilan birga, milliy adabiyot namunalarini o'rganish shaxsning tarixiy xotirasini mustahkamlab, uning madaniy identifikatsiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qodiriy asarlarida milliy hayot, urf-odatlar va tarixiy jarayonlar tasviri orqali jamiyatning ma'naviy qiyofasi yoritilib, milliy o'zlik masalasi badiiy va ilmiy talqin etilgan. Demak, raqamli makon sharoitida madaniy identifikatsiya muammosini hal etishda milliy adabiyot va o'quv qo'llanmalari muhim ma'naviy tayanch vazifasini bajarib kelmoqda. Ular shaxsga global axborot makonida o'z milliy o'zligini anglash va saqlab qolish imkonini bermoqda. Shu bois ta'lim tizimida milliy adabiyot namunalarini zamonaviy pedagogik va raqamli vositalar orqali o'qitish yoshlarning madaniy identifikatsiyasini mustahkamlashda muhim omil ekanligini ushbu tadqiqotda ham ko'rishimiz mumkin.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda raqamli makon sharoitida madaniy identifikatsiya jarayonlarini tahlilini to'g'ri yuritib, yoshlar orasida o'zbek milliy adabiyoti hamda o'quv qo'llanmalari asosida milliy o'zlikni anglash, milliy g'urur va iftixor tushunchalari orqali ochib berildi.

Bundan tashqari, maqolada raqamli identifikatsiya va milliy identifikatsiya o'rtasidagi o'zaro ta'sir yangi ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida tahlil qilindi. Bu ikki jarayonni bir biridan ajratib turuvchi holatlar va ularning xususiyatlari bevosita tahlil qilindi.

Navbatdagi yangilik sifatida tadqiqotda o'zbek adabiyoti asarlari yoshlarning madaniy identifikatsiyasini shakllantirishda raqamli davrda ham ideologik, g'oyaviy hamda ma'naviy resurs vazifasini bajaradi. Ya'ni, o'zbek milliy adabiyoti namunalari yoshlarning raqamli makondagi madaniy identifikatsiyasini shakllantiruvchi ma'naviy resurs sifatida talqin qilindi. Bu esa o'z navbatida, yoshlarni milliy adabiyotga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttirish uchun muhim qadam bo'lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A. Navoiy *Hayrat ul-abror*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2006.
2. A. Avloniy *Turkiy Guliston yoxud axloq*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

3. A.Qodiriy O'tkan kunlar. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2018.
4. Baudrillard J. *Simulacra and Simulation*. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1994. – P. 1–7.
5. Castells M. *The Rise of the Network Society*. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2010. – P. 3–25.
6. Erikson, E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968.

IMPORTANCE OF USING SOIL CONTAINING NODULE BACTERIA AND FOSSTIM-3 BIOFERTILIZER IN SOYBEAN CULTIVATION

Sh.D. Khudoyberdieva

Assistant, Institute of Food Technology and Engineering

G.A. Topvoldieva

Assistant, Institute of Food Technology and Engineering

K.Z. Makhmudova

Assistant, Institute of Food Technology and Engineering

ABSTRACT

*This article emphasizes that the application of the phosphorus-decomposing bacterial biofertilizer FOSSTIM-3 in the form of a suspension for soybean plants improves the growth and development of soybean. It also increases the number of nitrogen-fixing bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) in the soil. As a result, positive changes are observed in plant growth and development in the existing soil, and crop productivity increases.*

Keywords: *soybean plant, FOSSTIM-3 bacterial biofertilizer, nitrogen-fixing bacteria, root system, growth indicators, development, agrophysical properties.*

АННОТАЦИЯ

*В данной статье подчеркивается тот факт, что внесение фосфороразлагающего бактериального удобрения ФОССТИМ-3 в виде суспензии для растений сои с целью улучшения роста и развития сои, а также увеличения численности азотфиксирующих бактерий (*Bradyrhizobium japonicum*) в почве, в результате чего наблюдаются положительные изменения в росте и развитии растений на существующей почве и повышение продуктивности.*

Ключевые слова: *растение сои, бактериальное удобрение ФОССТИМ-3, азотфиксирующие бактерии, корневая система, показатели роста, развитие, агрофизические свойства*

ANNOTATSIYA

*Ushbu maqolada soya o'simligining o'sishi va rivojlanishini yaxshilash maqsadida fosfor parchalovchi **FOSSTIM-3** bakterial bioo'g'itini suspenziya shaklida qo'llash samaradorligi o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mazkur bioo'g'it soya o'simligi ildiz tizimida azot to'plovchi **Bradyrhizobium japonicum** tuganak bakteriyalarining ko'payishini rag'batlantirishi aniqlangan. Shuningdek, bioo'g'it qo'llanilgan sharoitda tuproqning agrofizik xossalari yaxshilanib,*

o'simliklarning o'sish va rivojlanish ko'rsatkichlarida ijobiy o'zgarishlar kuzatilgan. Natijada soya o'simligi hosildorligining oshishiga erishilgan.

***Kalit so'zlar:** soya o'simligi, FOSSTIM-3 bakterial bioo'g'iti, azot to'plovchi bakteriyalar, ildiz tizimi, o'sish ko'rsatkichlari, rivojlanish, agrofizik xossalar.*

INTRODUCTION

In agricultural countries around the world, soybean seeds are treated with nitrogen-fixing bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) before planting. This practice allows atmospheric molecular nitrogen to accumulate in soybean-growing soils as a biological fertilizer. As a result, the application rate of nitrogen fertilizers can be reduced by up to 75%. At the same time, special attention is being paid to the development and widespread implementation of technologies aimed at preserving the fertility of soils that are gradually undergoing degradation. Soybean is considered a high-quality and nutritious feed in livestock production. One hundred kilograms of soybean grain contain 134.8 feed units, which is higher than that of many other cereal, legume, or oilseed crops. Importantly, soybean cultivation improves the meliorative condition of the soil and increases soil fertility, making it an important predecessor crop in crop rotation systems. Currently, soybean is cultivated on 127 million hectares worldwide. Therefore, expanding research aimed at developing technologies that enable symbiotic fixation of atmospheric nitrogen and the decomposition of phosphorus and potassium compounds in the soil is of great importance.

Degree of Study of the Problem

According to the research results conducted by M. Mannopova and J. U. Hamdamov, when soils taken from the rhizosphere of soybean plants were applied, the growth, development, and productivity of soybean improved under irrigated meadow-sierozem soils of the Fergana region.

In the varieties "Baraka", "Tomaris", and "Man-3", the stem height of soybean plants grown using the traditional method (control variants 1–8) was analyzed at different growth stages:

Budding stage: 19.2–18.5 cm

Flowering stage: 44.7–43.2 cm

Pod formation stage: 82.6–66.4 cm

Ripening stage: 110.5–87.6 cm

When soil from the 0–15 cm layer containing nitrogen-fixing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) was applied at a rate of 1000 kg per hectare (variants 2–9), the stem height indicators were:

Budding stage: 20.6–19.7 cm

Flowering stage: 48.4–46.0 cm

Pod formation stage: 90.3–72.8 cm

Ripening stage: 119.4–95.4 cm

Compared with the control variants, plant height increased by:

1.4–1.2 cm during budding

3.7–2.8 cm during flowering

7.7–6.4 cm during pod formation

8.9–7.8 cm during ripening.

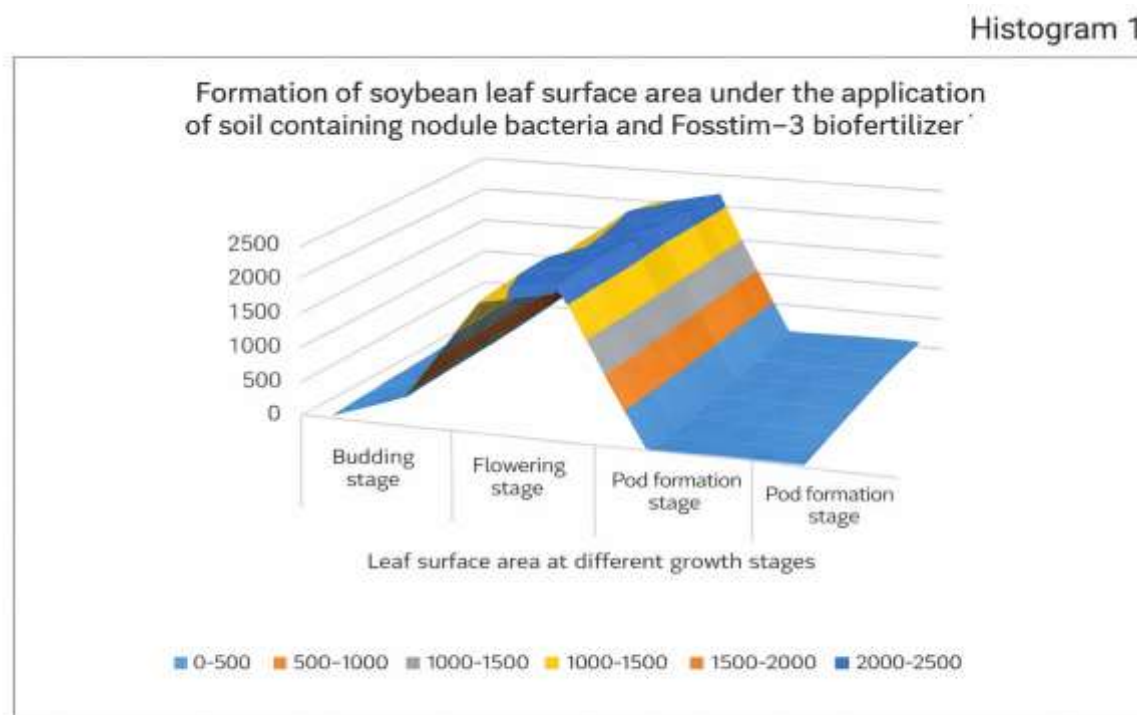
According to H. Ergasheva, soybean is an important crop for increasing soil fertility. Crops planted after soybean often show higher yields, and because soybean is a heat-loving plant, it grows well in the soils of our region.

Research by A. Rakhimov and R. Rakhmonov showed that when soybean is grown as a repeated crop in soils affected by irrigation erosion, soil fertility increases, creating favorable conditions for the growth and development of crops in the following year.

Experiments conducted by N. Yodgorov and U. Mahmudov in irrigated light gray soils of the Kashkadarya region showed that planting peanut, soybean, and mung bean as repeated crops after winter wheat has a positive effect on soil bulk density and increases soil fertility.

Studies by B. Khalikov and L. Dusmatova found that increasing soybean sowing rates per hectare increased soil humus and nitrogen content. However, delaying sowing by 10–15 days compared with the optimal period of April 25–30 reduced soil humus by 0.002–0.003% and nitrogen by 0.003–0.005%.

The height of soybean plants varies depending on the biological characteristics of the variety, sowing dates, and applied agrotechnologies. Soybean roots contain a large number of nodule bacteria, which play a crucial role in enriching soil with nitrogen and increasing soil fertility. These bacteria accumulate atmospheric nitrogen in the soybean roots and convert it into a form easily absorbed by plants. Since Rhizobium-type nodule bacteria are generally absent in the soils of our republic, it is advisable to treat soybean seeds with preparations containing these bacteria before planting. Using bacterial fertilizers with highly active strains of nodule bacteria gives good results for soybean cultivation. When bacterial fertilizers are applied, the required rate of nitrogen fertilizers can also be reduced. Approximately 2–3 weeks after soybean germination, the roots can be examined and nodules formed as a result of bacterial activity can be observed. The inside of healthy nodules is usually pink in color. If the nodules are green or black, it indicates that the bacteria have died.

Soil containing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) was taken from the 0–15 cm soil layer and applied at a rate of 1500 kg per hectare. In addition, before sowing, soybean seeds were treated with the new phosphorus-solubilizing bacterial biofertilizer FOSSTIM-3 at a rate of 1.0 kg/ha. According to the research results, the application of the phosphorus-solubilizing bacterial biofertilizer FOSSTIM-3 together with soil containing nitrogen-fixing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) proved to be effective for improving the growth and development of soybean plants. It was determined that when these methods were applied, the growth indicators of soybean plants, the formation of nodule bacteria in the root system, and grain yield increased. The phosphorus-solubilizing bacterial biofertilizer FOSSTIM-3 converts insoluble phosphorus in the soil into forms available for plant uptake, which stimulates the development of the root system. Nitrogen-fixing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) establish a symbiotic relationship with the soybean root system, converting atmospheric nitrogen into a form usable by plants. The combined use of these two components significantly improves the growth and development of soybean plants.

Furthermore, according to the research results, the application of soil containing nitrogen-fixing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) taken from the 0–15 cm soil layer at a rate of 1500 kg per hectare had a positive effect on the formation of nodules in the root system of soybean plants.

CONCLUSION

Based on the obtained results, it is recommended to treat soybean seeds with the phosphorus-solubilizing bacterial biofertilizer FOSSTIM-3 before sowing and to apply soil containing nitrogen-fixing nodule bacteria (*Bradyrhizobium japonicum*) in order to improve the growth and development of soybean plants.

REFERENCES

1. Dusmatova L., Khalikov B. The effect of soybean sowing dates and rates on the amount of nutrients in the soil // *Agro Ilm.* 2022. No. 4 (83). pp. 17–18.
2. Nurmatov Sh., Rakhimov A., Rakhmonov R. The effect of organo-mineral composts applied to soybean and potato as secondary crops under conditions of typical gray soils affected by irrigation erosion on stubble and root residues // *Agriculture and Water Management of Uzbekistan.* 2020. No. 12. pp. 40–41.
3. Khalikov B., Yodgorov N., Mahmudov U. The effect of repeated cultivation of peanut, soybean and mung bean on soil bulk density // *Agro Ilm.* 2019. No. 2 (58). pp. 66–67.
4. Ergasheva Kh. The role and importance of soybean in increasing soil fertility // *Creation of new varieties of rice and leguminous crops adapted to the soil-climatic conditions of the republic, development of resource-saving agrotechnologies and organization of primary seed production.* 2018. pp. 237–239.
5. Mannopova M., Hamdamov J.U. Determining the effect of applying soil taken from the soybean rhizosphere on the growth, development and yield of soybean (on the example of irrigated meadow-sierozem soils of Fergana region). Dissertation. Andijan, 2023. p. 31.

SEMANTIC FEATURES OF LEGAL CONTEXT

Salikhova Gulnoza Pattakhovna

Salixovagulnoza173@gmail.com

MA student

Uzbekistan State World Languages University

Sc.advisor: Paluanova Khalifa Daribaevna

Doctor of sciences (DSc) in philology, associate professor

ABSTRACT

Language and law are inherently intertwined, as legal systems across the world rely on language not merely as a means of communication, but as a fundamental instrument for constructing norms, defining rights, and imposing obligations. A semantic analysis of legal language reveals a distinctive set of features that differentiate it from other functional registers. This article further develops this perspective by providing a comprehensive examination of key semantic characteristics in legal discourse, including precision, ambiguity, polysemy, synonymy, vagueness, archaism, modality, and cultural specificity. Particular attention is given to how these features operate within diverse legal traditions and influence interpretation and application. Through carefully selected examples from different legal systems, the study highlights the intricate interplay between linguistic form and legal meaning. The findings demonstrate that such semantic complexities often generate interpretive challenges for legal practitioners, translators, and scholars, emphasizing the necessity for heightened linguistic awareness and interdisciplinary approaches in legal analysis and practice.

Key words: law, legal, obligations, rights, ambiguity, legal discourse.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮРИДИЧЕСКОГО КОНТЕКСТА

Салихова Гульноза Паттаховна

Salixovagulnoza173@gmail.com

Студентка магистратуры

Узбекский государственный университет мировых языков

Научный руководитель: Палуанова Халифа Дарибаевна

доктор филологических Наук (DSc) Доцент

АННОТАЦИЯ

Язык и право неразрывно связаны, поскольку в правовых системах различных стран язык выполняет не только коммуникативную функцию, но и служит основным инструментом для формулирования норм, закрепления прав и установления обязанностей. Семантический анализ юридического языка позволяет выявить ряд специфических особенностей, отличающих его от других функциональных регистров. В данной статье предлагается углублённое рассмотрение ключевых семантических характеристик юридического дискурса, таких как точность, двусмысленность, полисемия, синонимия, неопределённость, архаичность, модальность и культурная специфика. Особое внимание уделяется их функционированию в различных правовых традициях и влиянию на процессы интерпретации и применения права. На основе примеров из разных правовых систем демонстрируется сложное взаимодействие языковых форм и юридических значений. Полученные результаты показывают, что данные семантические особенности нередко становятся источником интерпретационных трудностей для юристов, переводчиков и исследователей, что обуславливает необходимость междисциплинарного подхода и более глубокого лингвистического анализа юридических текстов.

Ключевые слова: право, юридический, обязанности, права, двусмысленность, юридический дискурс.

HUQUQIY KONTEKSTNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Salixova Gulnoza Pattaxovna

Salixovagulnoza173@gmail.com

Magistrant

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Ilmiy rahbar: Paluanova Xalifa Daribayevna

Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

ANNOTATSIYA

Til va huquq bir-biridan ajralmas hodisalar bo'lib, dunyo huquqiy tizimlarida til nafaqat muloqot vositasi, balki qoidalar, majburiyatlar va huquqlarni belgilashning muhim vositasi sifatida xizmat qiladi. Huquqiy tilning semantik tahlili uni boshqa funksional uslublardan farqlovchi o'ziga xos xususiyatlarni ochib beradi. Mazkur maqolada huquqiy diskursning asosiy semantik jihatlar — aniqlik, noaniqlik, ko'pma'nolilik (polisemiya), sinonimiya, mavhumlik, arxaiklik, modal xususiyatlar va madaniy o'ziga xoslik tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ushbu xususiyatlarning turli

huquqiy tizimlarda qanday namoyon bo'lishi va ularning huquqni talqin qilish hamda qo'llash jarayoniga ta'siri alohida yoritiladi. Turli mamlakatlar huquqiy amaliyotidan olingan misollar orqali huquqiy matnlardagi mazmuniy murakkabliklar ochib beriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bunday semantik murakkabliklar yuristlar, tarjimonlar va tadqiqotchilar uchun sezilarli talqin muammolarini yuzaga keltiradi hamda huquqiy matnlarni chuqur lingvistik tahlil qilish zarurligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: huquq, huquqiy, majburiyatlar, huquqlar, noaniqlik, huquqiy diskurs.

INTRODUCTION

Language and law are closely interconnected, as every legal system depends on language to formulate rules, regulate social relations, and define rights and obligations. Legal discourse is not merely a neutral means of communication; rather, it represents a specialized and institutionalized variety of language shaped by the practical needs of legal regulation. As Tiersma notes, legal language can be understood as a technical form of communication developed within the legal system itself (Tiersma, 1999). Similarly, Mellinkoff emphasizes that law is fundamentally a profession grounded in the careful use and interpretation of words (Mellinkoff, 1963).

From a semantic perspective, legal language demonstrates a number of distinctive features that set it apart from everyday language. Although legal texts aim to achieve maximum precision, they frequently contain elements such as ambiguity, vagueness, and polysemy, which may give rise to multiple interpretations. According to Vinogradov, the meaning of linguistic units in specialized discourse is shaped not only by their lexical properties but also by contextual and functional factors (Vinogradov, 1972). In the same vein, Arutyunova argues that meaning emerges through the interaction between language structure and pragmatic context, making interpretation inherently dependent on usage (Arutyunova, 1999).

In Uzbek linguistics, the semantic and functional properties of language have also been widely explored. Rahmatullayev highlights that lexical-semantic relationships, including synonymy and polysemy, play a crucial role in understanding specialized texts such as legal documents (Rahmatullayev, 2006). Likewise, Nurmonov points out that official and legal styles require a high degree of standardization and clarity, while still allowing for a certain level of abstraction and generalization (Nurmonov, 2012).

Despite the existence of these studies, a comprehensive and integrated analysis of semantic features in legal discourse across different linguistic traditions remains

insufficient. Many previous works have primarily focused on structural or stylistic aspects, leaving the interaction of semantic features underexplored.

Therefore, the present study aims to analyze the key semantic features of legal context through a comparative and discourse-oriented approach. It seeks to examine how these features function within legal texts and how they influence interpretation, translation, and the practical application of law. The study addresses key questions related to semantic complexity and its implications for legal communication and understanding.

METHODS

This study aims to identify and analyze the semantic features of legal context through an integrated linguistic and discourse-oriented framework. To ensure methodological rigor, a combination of qualitative and comparative approaches was employed.

First, a theoretical-analytical method was applied to examine the fundamental nature of legal language and its semantic properties. Key works in legal linguistics were reviewed to establish a conceptual foundation for the study. Legal language has been widely described as a specialized register characterized by precision, standardization, and institutional authority. As noted by Peter Tiersma, legal language functions as “a variety of language used by legal professionals to achieve institutional goals” (Tiersma, 1999). Similarly, David Mellinkoff emphasizes that the complexity of legal language is largely rooted in its historical development and conservative structure (Mellinkoff, 1963).

Second, the study employed a semantic analysis method to investigate the meaning structures of legal terms, expressions, and syntactic constructions. Particular attention was given to the role of context in shaping meaning. In this regard, Russian linguist Viktor Vinogradov argues that lexical meaning cannot be fully understood outside of its contextual environment (Vinogradov, 1977). In legal discourse, this principle is especially significant, as meanings are often fixed within normative frameworks and institutional interpretations.

Third, a discourse-pragmatic approach was utilized to analyze the communicative functions of legal texts. Legal discourse does not merely convey information but also performs regulatory functions such as imposing obligations, granting rights, and establishing prohibitions. According to Norman Fairclough, discourse is a form of social practice through which power relations are constructed and maintained (Fairclough, 2001). Therefore, semantic features were examined in close relation to their pragmatic and functional roles within legal communication.

Fourth, a comparative method was applied to explore similarities and differences between English and Uzbek legal discourse. This allowed for the identification of both universal and language-specific semantic features. Uzbek linguistic scholarship also highlights the importance of clarity and consistency in legal language. For instance, Shavkat Safarov notes that legal discourse is governed by principles of precision, logical coherence, and unambiguity (Safarov, 2008), which are essential for ensuring effective legal interpretation.

Fifth, elements of a corpus-based analysis were incorporated through the examination of authentic legal texts, including statutes, contracts, and judicial decisions. This approach enabled the study to be grounded in real language data. As emphasized by Vijay Kumar Bhatia, genre-based analysis of legal texts benefits significantly from the use of authentic materials, as they reflect actual communicative practices within professional communities (Bhatia, 1993).

Finally, the collected data were synthesized using a systematic analytical method, allowing for the classification of key semantic features of legal context into coherent categories. The integration of these methodological approaches ensured the validity, reliability, and academic robustness of the research.

RESULTS

The analysis of legal texts reveals that the semantic features of legal context are shaped by a combination of precision, unambiguity, normativity, and performativity. These features are not abstract properties but are clearly observable in authentic legal documents such as statutes, contracts, and judicial decisions.

1. Precision and Unambiguity in Legal Meaning

One of the most prominent semantic features of legal language is its стремление toward precision and the elimination of ambiguity. Legal texts aim to minimize multiple interpretations by using highly specific lexical items and syntactic structures.

For example, consider the following clause from a contract:

“The Buyer shall pay the full amount within thirty (30) days of receipt of the invoice.”

In this sentence, the use of “shall” is not merely future tense but expresses a binding legal obligation. As noted by Peter Tiersma, modal verbs in legal English often carry deontic force rather than temporal meaning (Tiersma, 1999). The inclusion of both “thirty” and “(30)” further reinforces semantic precision by eliminating any potential misinterpretation.

Similarly, Uzbek legal texts demonstrate this feature:

“Shartnoma bo‘yicha to‘lovlar 30 (o‘ttiz) kun ichida amalga oshirilishi shart.”

Here, the phrase “amalga oshirilishi shart” encodes obligation explicitly, leaving no room for interpretative variation. This reflects Safarov’s view that legal language prioritizes clarity and strict semantic boundaries (Safarov, 2008).

2. Normativity and Institutional Authority

Legal semantics is inherently normative, meaning that it does not merely describe reality but prescribes behavior. This is evident in legislative texts where language constructs legal norms.

Example from statutory law:

“No person shall operate a vehicle without a valid driver’s license.”

The negative construction “No person shall...” establishes a universal prohibition. According to Norman Fairclough, such structures reflect institutional power embedded in discourse (Fairclough, 2001). The semantic force here lies not in describing an action but in regulating it.

A comparable Uzbek legal example:

“Haydovchilik guvohnomasisiz transport vositasini boshqarish taqiqlanadi.”

The lexical unit “taqiqlanadi” (is prohibited) functions as a strong normative marker. Unlike everyday language, where meaning can be flexible, legal semantics fixes interpretation within institutional authority.

3. Semantic Density and Complexity

Legal language is often characterized by semantic density, where a single sentence encodes multiple layers of meaning.

Consider the following provision:

“Any person who knowingly and intentionally provides false information shall be subject to penalties prescribed by law.”

Here, the adverbs “knowingly” and “intentionally” are not redundant; they carry distinct legal meanings related to the mental state (*mens rea*) of the subject. As highlighted by David Mellinkoff, legal language often accumulates near-synonymous terms to ensure interpretative completeness (Mellinkoff, 1963).

Russian legal discourse demonstrates similar patterns:

“Лицо, заведомо и умышленно предоставившее ложные сведения, подлежит ответственности...”

The terms “заведомо” and “умышленно” reflect subtle semantic distinctions that are crucial for legal qualification. As Viktor Vinogradov notes, such lexical choices are deeply context-dependent and semantically loaded (Vinogradov, 1977).

4. Performativity of Legal Language

Another key semantic feature is performativity — legal language does not only describe actions but performs them.

For instance:

“The court hereby declares the contract null and void.”

The verb “declares” performs a legal act. The statement itself changes the legal status of the contract. This aligns with the idea that legal discourse is action-oriented rather than descriptive.

Similarly, in Uzbek judicial discourse:

“Sud mazkur shartnomani haqiqiy emas deb topadi.”

Here, the phrase “deb topadi” functions performatively, producing a legal effect through language itself.

This supports the broader discourse perspective that language in institutional contexts is a tool of action and authority (Fairclough, 2001).

5. Context-Dependence and Restricted Interpretation

Unlike everyday language, where meaning is flexible, legal semantics is highly context-bound and restricted.

For example, the word “consideration” in general English means “thought” or “deliberation,” but in legal context, it refers to something of value exchanged between parties in a contract.

As emphasized by Vijay Kumar Bhatia, legal genres assign specialized meanings to common lexical items, making context essential for interpretation (Bhatia, 1993).

Similarly, in Uzbek:

“Majburiyat” in everyday use may mean “duty,” but in legal discourse, it specifically refers to a legally binding obligation.

This demonstrates that legal semantics operates within a closed interpretative system, where meaning is regulated by institutional conventions.

DISCUSSION

The findings of this study demonstrate that legal context is not merely a communicative medium, but a highly regulated semantic system organized around the principles of certainty, authority, and functionality. These principles collectively shape the linguistic architecture of legal discourse and distinguish it fundamentally from everyday language use. In contrast to ordinary discourse—where polysemy, metaphor, and contextual flexibility often enhance expressiveness—legal discourse deliberately minimizes interpretative variability in order to ensure uniform understanding and consistent application of the law.

One of the central semantic features observed is the systematic reduction of ambiguity. Legal language employs a range of linguistic strategies to achieve precision, including the use of terminological univocity, where a single term is

assigned a fixed and context-independent meaning. For instance, words such as “consideration,” “liability,” or “negligence” in legal English carry highly specific meanings that differ from their general usage. This semantic narrowing is essential to prevent misinterpretation and to maintain the integrity of legal norms across different contexts and jurisdictions.

Furthermore, the prevalence of specialized vocabulary and technical terminology reinforces the authority and exclusivity of legal discourse. Legal texts are often inaccessible to non-specialists precisely because they rely on a codified lexicon that has evolved within professional legal communities. This terminological density not only ensures semantic precision but also functions as a marker of institutional authority, signaling that the discourse operates within a formalized and regulated framework.

Another significant aspect is the use of fixed expressions and formulaic constructions, which contribute to the stability and predictability of legal meaning. Phrases such as “hereby declares,” “pursuant to,” “without prejudice,” and “in accordance with” are not merely stylistic conventions; they are semantically loaded units that carry established legal implications. Their repeated use across legal documents creates a standardized discourse pattern that reduces interpretive risk and enhances textual coherence. Equally important is the role of performative language, where utterances do not simply describe legal reality but actively constitute it. Expressions like “The court hereby orders,” “The contract is terminated,” or “The defendant is hereby found guilty” exemplify how language functions as an instrument of legal action. In such cases, meaning is inseparable from institutional authority, and the utterance itself produces legal consequences. This performative dimension underscores the functional orientation of legal semantics, where language is not only descriptive but also operative. Additionally, legal discourse is characterized by a high degree of syntactic complexity and logical structuring, which further supports semantic clarity. Long, carefully constructed sentences with embedded clauses, conditional statements, and enumerations are commonly used to eliminate gaps in interpretation. While this complexity may reduce readability for lay audiences, it serves the critical function of covering all possible contingencies and ensuring that legal provisions are exhaustive and unambiguous. From a pragmatic perspective, the semantic structure of legal context is also shaped by its institutional embeddedness. Legal meaning is not interpreted in isolation but within a framework of precedents, statutes, and interpretative conventions. This intertextuality reinforces semantic stability, as meanings are continuously anchored in previously established legal interpretations.

Consequently, the legal context operates as a self-referential system where semantic consistency is maintained through both linguistic and institutional mechanisms.

In sum, the analysis reveals that legal discourse achieves its communicative goals through a deliberate and systematic structuring of meaning. The elimination of ambiguity, the use of specialized vocabulary, the reliance on fixed expressions, and the deployment of performative constructions all contribute to a discourse that prioritizes precision over expressiveness. This semantic rigidity is not a limitation but a functional necessity, ensuring that legal language remains clear, authoritative, and enforceable within complex social and institutional environments.

CONCLUSION

This study has explored the semantic features of legal context through a comprehensive linguistic and discourse-based analysis. The findings demonstrate that legal language is characterized by a high degree of precision, unambiguity, normativity, and performativity, all of which are essential for ensuring the stability and effectiveness of legal communication. The analysis of authentic legal examples revealed that legal meaning is not flexible or interpretatively open, as in everyday discourse, but rather strictly regulated by institutional frameworks. Lexical choices, modal constructions, and syntactic patterns are deliberately selected to eliminate ambiguity and ensure a single, authoritative interpretation. In this regard, semantic clarity becomes not only a linguistic feature but also a legal necessity.

Furthermore, the study confirmed that legal discourse is inherently performative. Legal statements do not merely describe reality; they actively create, modify, or terminate legal relations. This functional aspect distinguishes legal semantics from other types of discourse and highlights its practical significance in governing social behavior.

The comparative analysis of English, Uzbek, and Russian legal texts demonstrated that, despite structural and lexical differences, the core semantic principles of legal language remain largely universal. This suggests that the semantic organization of legal discourse is primarily shaped by its institutional role rather than by the specific features of individual languages. Overall, the research contributes to a deeper understanding of how meaning is constructed and regulated in legal contexts. It also provides a foundation for further studies in legal linguistics, translation, and discourse analysis, particularly in multilingual and cross-cultural legal environments.

REFERENCES

1. Bhatia, Vijay Kumar. *Analysing Genre: Language Use in Professional Settings*. Longman, 1993.

2. Fairclough, Norman. Language and Power. 2nd ed., Longman, 2001.
3. Mellinkoff, David. The Language of the Law. Little, Brown and Company, 1963.
4. Safarov, Shavkat. Til va tafakkur. Toshkent, Fan nashriyoti, 2008.
5. Tiersma, Peter M. Legal Language. University of Chicago Press, 1999.
6. Виноградов, Виктор В. Русский язык. Наука, 1977.

STUDY OF THE NAQSHBANDIYYA ORDER AND THE HERITAGE OF ITS SCHOLARS ABROAD

Shahzod Abdurasulov

Researcher

“Historical studies, source studies, and historical research methods”

Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail: abdurasulovshahzod944@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4572-6528

ABSTRACT

This article analyzes the scholarly research conducted by foreign scholars on Sufism, particularly the Naqshbandiyya order. The study examines the works of prominent Orientalists and Islamic studies scholars such as Reynold Nicholson, Arthur Arberry, Louis Massignon, Annemarie Schimmel, J. S. Trimingham, Jürgen Paul, Devin DeWeese, and Thierry Zarcone. Their studies explore the formation and development of the Naqshbandiyya order as well as its role in the socio-political and spiritual life of Central Asia. The article also highlights the activities of prominent Sufi figures such as Bahauddin Naqshband, Abdulkhaliq Gijduvani, and Khoja Ahrar Vali and their contribution to the development of the order. In addition, the works of authors such as Abdurahman Jami, Muhammad Parsa, and Salahuddin Bukhari are analyzed as important sources for studying the history of Sufism. The results of the research show that the Naqshbandiyya order occupied a significant place in the social, political, and spiritual life of Central Asia and later spread widely to other regions.

Keywords: *Sufism, Naqshbandiyya order, Central Asia, Bahauddin Naqshband, Abdulkhaliq Gijduvani, Khoja Ahrar Vali, Oriental studies, Sufi sources.*

NAQSHBANDIYA TARIQATI VA UNING ALLOMALARI MEROSINING XORIJDA O‘RGANILISHI

Shahzod Rustam o‘g‘li Abdurasulov

Tayanch doktorant

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

E-mail: abdurasulovshahzod944@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4572-6528

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada tasavvuf ta'limoti, xususan naqshbandiya tariqati bo'yicha xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida Reynold Nikolson, Artur Arberri, Lui Massinon, Anna Mariya Shimmel, J. S. Trimmingem, Yurgen Pol, Devin Deves hamda Terri Zarkon kabi sharqshunos va islomshunos olimlarning ilmiy ishlari ko'rib chiqiladi. Ularning tadqiqotlarida naqshbandiya tariqatining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda Markaziy Osiyoning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, Bahouddin Naqshband, Abduxoliq G'ijduvoni va Xo'ja Ahror Valiy kabi tasavvuf namoyandalarining faoliyati hamda tariqat rivojiga qo'shgan hissasi tahlil etiladi. Maqolada Abdurahmon Jomiy, Muhammad Porso va Salohiddin Buxoriy kabi mualliflarning asarlari tasavvuf tarixini o'rganishda muhim manba sifatida baholanadi. Tadqiqot natijalari naqshbandiya tariqati Markaziy Osiyo jamiyatining ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy hayotida muhim o'rin tutganini hamda keyinchalik boshqa mintaqalarga ham keng tarqalganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *tasavvuf, naqshbandiya tariqati, Markaziy Osiyo, Bahouddin Naqshband, Abduxoliq G'ijduvoni, Xo'ja Ahror Valiy, sharqshunoslik, tasavvuf manbalari.*

ИЗУЧЕНИЕ ТАРИКАТА НАКШБАНДИЯ И НАСЛЕДИЯ ЕГО УЧЕНЫХ ЗА РУБЕЖОМ

Шахзод Абдурасулов

Базовый докторант

Ташкентский государственный университет востоковедения

E-mail: abdurasulovshahzod944@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4572-6528

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются научные исследования зарубежных ученых, посвященные суфийскому учению, в частности тарикату накшбандия. В рамках исследования рассматриваются труды таких востоковедов и исламоведов, как Рейнольд Николсон, Артур Арберри, Луи Массиньон, Аннемари Шimmel, Дж. С. Тримингем, Юрген Пауль, Девин Девес и Терри Зарконе. В их работах освещаются процессы формирования тариката накшбандия, этапы его развития, а также его роль в социально-политической и духовной жизни Центральной Азии. Кроме того, анализируется деятельность и вклад в развитие тариката таких представителей суфизма,

как Бахауддин Накибанд, Абдухалик Гиждувани и Ходжа Ахрар Вали. В статье также оцениваются труды Абдурахмана Джамии, Мухаммада Парсо и Салахиддина Бухари как важные источники для изучения истории суфизма. Результаты исследования показывают, что тарикат накибандия занимал значительное место в социально-политической и духовной жизни общества Центральной Азии и впоследствии получил широкое распространение в других регионах.

Ключевые слова: суфизм, тарикат накибандия, Центральная Азия, Бахауддин Накибанд, Абдухалик Гиждувани, Ходжа Ахрар Вали, востоковедение, источники по суфизму

INTRODUCTION

By the twentieth century, Sufism, which had made a significant contribution to the development of the Islamic world and global philosophical thought, and especially its diverse philosophical traditions, attracted the attention of both Eastern and Western Orientalists and scholars of Islamic studies.

Abroad, numerous researchers have conducted studies on the prominent figures of Central Asian Sufi orders and their scholarly heritage. In particular, many Orientalists in the West carried out serious research on the Sufi orders of Central Asia. Among the most notable are the British scholars Reynold A. Nicholson⁸ and Arthur J. Arberry⁹, the French scholar Louis Massignon¹⁰, the German scholar Theodor Nöldeke¹¹, and the German scholar Annemarie Schimmel¹². The works of Orientalists such as M. T. Stepanyants, V. Zhukovsky, Ivanov, and R. Arnold are also of considerable importance, as they produced substantial academic studies based on a correct understanding of Sufism¹³.

In the East, Sufism has been studied by several scholars, including N. Zarrinkub, Inayat Khan, Javad Nurbakhsh, Idries Shah, R. N. Nasirov, Sajjadi Sa'id Ja'far, Selçuk Eroydin, Ahmad al-Naqshbandi al-Khalidi, the Japanese scholar Toshihiko

⁸ Nicholson R. A. *The Mystics of Islam*. – London: Routledge & Kegan Paul, 1914. – 180 p.

⁹ Arberry A. J. *Sufism: An Account of the Mystics of Islam*. – London: George Allen & Unwin Ltd., 1950. – 141 p.

¹⁰ Massignon L. *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*. – Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1922. – 304 p.

¹¹ Нельдеке, Теодор // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

¹² Schimmel A. *Mystical Dimensions of Islam*. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – 514 p.

¹³ Abdurasulov, Shahzod, and Alisher Doniyorov. "MARKAZIY OSIYO TASAVVUF TARIXINING NEMIS OLIMI YURGEN PAUL TOMONIDAN TADQIQI: NAQSHBANDIYYA MISOLIDA." XXI Asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI vek: Voprosy nauki i obrazovaniya) 3 (2025): 307-321.

Izutsu, and others¹⁴. These researchers reflected on the essential nature of Sufism and also paid particular attention to the Sufi orders of Central Asia.

RESEARCH METHODOLOGY

Scholars who have specifically studied the teachings of the Naqshbandiyya include the Swiss Orientalists Fritz Meier¹⁵ and Anke von Kügelgen¹⁶; Jürgen Paul¹⁷ from Germany; Devin DeWeese¹⁸, Juan R.G¹⁹, and Hisham Kabbani from the United States; M. Molé and Thierry Zarcone²⁰ from France; Hamid Algar from Albania; S. K. Gupta from India; and Abd al-Rahman Naqshbandi al-Pakistani from the Arab world. These scholars have carried out important research on the Naqshbandiyya order and its intellectual tradition.

While conducting research on the Naqshbandiyya, the scholar directly refers to primary sources related to the order. Among them are Salah al-Din ibn Mubarak al-Bukhari's "*Anīs al-ṭālibīn wa 'uddat al-sālikīn*"²¹, Abdurahman Jami's "*Nafahāt al-uns wa ḥaḍarāt al-quḍs*"²², Muhammad Parsa's "*Quddusiyya*"²³—a disciple of Bahaiddin Naqshband and Sayf al-Din Ali Safi's "*Rashahāt 'ayn al-ḥayāt*"²⁴.

The later development of the Naqshbandiyya order was examined by the Swiss scholar Anke von Kügelgen. One of her articles included in the collection is titled: "Die Entfaltung der Naqshbandīya Muğaddidīya im mittleren Transoxanien vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit,"²⁵ which can be

¹⁴ Abdurasulov, Shahzod. "Markaziy Osiyo tasavvuf tariqati allomasi Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi to 'g 'risida ma'lumot beruvchi manbalar tahlili." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 4.5 (2024): 46-51.

¹⁵ Meier F. *Najmuddin al-Kubra: Die Fawātih al-ğamāl wa fawātih al-ğalāl des Nağm ad-Dīn al-Kubrā*. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957. – 262 S.

¹⁶ Von Kügelgen, Anke. 1998. Die Entfaltung der Naqshbandīya Muğaddidīya im mittleren Transoxanien vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit. In *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations, ed. Anke von Kügelgen, Michael Kemper, and Allen J. Frank. Berlin: Klaus Schwarz Verlag; *Islamkundliche Untersuchungen*, Bd. 216: Pp. 101-151.

¹⁷ Paul J. *Doctrine and Organization: The Khwajagan-Naqshbandiyya in the First Generation after Bahaiddin*. – Berlin: Das Arabische Buch, 1998. – 378 p.

¹⁸ DeWeese D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. – 638 p.

¹⁹ Gross Joann. 2007. The Naqshbandīya Connection: From Central Asia to India and Back (16th-19th Centuries). In *India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500-1800*, ed. Scott C. Levi. New Delhi: Oxford University Press: Pp. 232-259.

²⁰ Zarcone T. *Turkish Sufism in India: The Case of the Yassawiya // Confluence of Cultures: French Contributions to Indo-Persian Studies*. – New Delhi: Manohar Publishers, 1994. – P. 71–90.

²¹ Salohiddin ibn Muborak al-Buxoriyning "Anisul-tolibin va uddatus-solikin. O'zRFA SHI Qo'lyozmalar fondida 2520/I raqami ostida saqlanadi.

²² Жомий А. Нафахотул-унс / таржима қўлёзма маини Қўлёзма ЎзРФА ШИ Қўлёзмалар фондида 7286 рақами остида сақланади.

²³ Muhammad Porso. *Qudsiya*. O'zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida 6546\2 raqami ostida saqlanmoqda.

²⁴ Фахруддин Али Сафий. Рашахоту айнил-хаёт (/ رشاخات عاين الحيات). Форс тилидан Худойберган ибн Бекмухаммад таржимаси / Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Тошкент, 2004. – 536 б.

²⁵ Kügelgen, A. von. Die Entfaltung der Naqshbandīya muğaddidīya im mittleren Transoxanien vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit. – In: *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*. – Vol. 2. –

translated as “The Development of the Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in Central Transoxiana from the Eighteenth to the Early Nineteenth Century: An Exercise in Detective Research.”

The well-known British Orientalist J. S. Trimingham, in his study “The Sufi Orders in Islam,²⁶” also gives particular attention to the Naqshbandiyya order. In this work, considerable space is devoted to the life path and scholarly activity of Bahauddin Naqshband. According to J. S. Trimingham, Bahauddin received instruction from two teachers. The first was Muhammad Baba Samasi, and the second was Amir Sayyid Kulal Bukhari.

J. S. Trimingham traces the spiritual lineage of the Naqshbandiyya order to Abu Ya‘qub Yusuf al-Hamadani, relying on Fariddin Ali ibn Husayn’s work *Rashahat ‘Ayn al-Hayat*, a well-known historical account of Sufi orders. In fact, it can be said that Yusuf al-Hamadani’s spiritual successor, Abd al-Khaliq al-Ghijduwani, was the founder of the new practical principles that later became distinctive features of this teaching. Abd al-Khaliq al-Ghijduwani formulated the eight *rashhas* (principles or rules) of the Naqshbandiyya order. His teachings and these eight principles subsequently formed the ideological foundation of the Naqshbandiyya tradition. On this matter, J. S. Trimingham writes that many well-known Sufis trace their spiritual lineage back to Yusuf al-Hamadani. In particular, two major Sufi paths originate from two of his disciples: the Persian path through Abd al-Khaliq al-Ghijduwani and the Turkic path through Ahmad al-Yasavi.

The genealogical information on the followers of the Naqshbandiyya order presented in the work is particularly noteworthy. The scholar identifies the prominent figure of Khoja Ahrar Vali, revered as “Harrati Eshon,” as the most significant representative of the order after Bahauddin Naqshband. He also emphasizes that Abdurahman Jami and Alisher Navoi were among the followers of the Naqshbandiyya tradition.

J. S. Trimingham also notes the geographical spread of this order. According to him, the Naqshbandiyya has been widely disseminated in the East, including Central Asia, India, Pakistan, the Arab countries, Turkiye, Malaysia, and Indonesia. In modern times, the teachings of the order have also spread to several European countries, including France, Germany, England, and Italy, as well as to the American continent. He particularly emphasizes that the Naqshbandiyya order spread widely in the Indian region during the Mughal period.

Eds. A. von Kügelgen, M. Kemper, A. J. Frank. – Berlin: Schwarz, 1998. – S. 101-151.

²⁶ Trimingham J. S. *The Sufi Orders in Islam*. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 358 p.

The Khojagan–Naqshbandiyya order has remained one of the most widespread and influential Sufi orders for several centuries. During the period of the Ottoman Empire, the Naqshbandiyya order spread extensively across the territories that formed part of the empire. It should also be noted that even today, there are many followers of the Naqshbandiyya order in present-day Türkiye, where several prominent scholars of the order reside²⁷.

DISCUSSION

At present, this order has thousands of followers throughout the world, including in the United States of America. They are guided by Shaykh Muhammad Nazim Haqqani and his disciple Shaykh Hisham Kabbani. Today, the followers of this order are actively spreading Islam and the Naqshbandiyya tradition in countries where Christianity historically developed. Their efforts have influenced not only the United States but also many other parts of the world.

The German scholar of Islamic studies and historian Jürgen Paul studied sources related to Central Asia, particularly conducting in-depth research on Sufi materials. In his studies, he paid special attention to Islam in Central Asia and Eastern Iran during the medieval and early modern periods. The scholar carried out numerous studies on the history of Central Asia and, among many issues, also examined Sufi orders. He analyzed Sufi manuscripts from Central Asia as historical sources²⁸.

In 1989, Jürgen Paul obtained his doctoral degree with the dissertation titled *“Die politische und soziale Bedeutung der Naqshbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert”* (“The Political and Social Significance of the Naqshbandiyya in Central Asia in the Fifteenth Century”), which received high academic recognition. His work, published in 1998, *“Doctrine and Organization: The Khwajagan-Naqshbandiyya in the First Generation after Bahauddin,”*²⁹ is also considered an important study on the Naqshbandiyya order.

Jürgen Paul’s doctoral dissertation, defended in 1989 and titled *“Die politische und soziale Bedeutung der Naqshbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert”*³⁰ (“The Political and Social Significance of the Naqshbandiyya in Central Asia in the Fifteenth Century”), is considered an important study on this subject. In this research, the scholar attempts to illuminate the life and Sufi activity of the Central Asian Sufi master Bahauddin Naqshband on the basis of detailed historical sources. In particular,

²⁷ Trimmingham J. S. *The Sufi Orders in Islam*. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 358 p. Pp. 83-84.

²⁸ Abdurasulov, Shahzod, and Alisher Doniyorov. "Markaziy Osiyo tasavvuf tarixining nemis olimi yurgen paul tomonidan tadqiqi: naqshbandiyya misolida." XXI asr: fan va ta'lim masalalari (XXI век: вопросы науки и образования) 3 (2025): 307-321.

²⁹ Paul J. *Doctrine and Organization: The Khwajagan-Naqshbandiyya in the First Generation after Bahauddin*. – Berlin: Das Arabische Buch, 1998. – 378 p.

³⁰ Jürgen Paul. *Die politische und soziale Bedeutung der Naqshbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert*. – Berlin. 1991. – 265 p.

Jürgen Paul aims to reveal the significance of the Naqshbandiyya order in the social, political, and cultural life of Central Asia in the fifteenth century.

In this work, Jürgen Paul was assisted by several scholars in locating and obtaining the texts of these sources, including the Russian Orientalist O. F. Akimushkin, as well as the Uzbek scholars Buriboy Ahmedov and Sabohat Azimjanova. His collaboration with local specialists in manuscript studies and source criticism significantly enhanced the quality and reliability of his research on Sufism³¹.

By the fifteenth century, Transoxiana and Khurasan were under the rule of the Timurid dynasty. It was precisely during this period that the Naqshbandiyya gained great prominence in these regions. This can be explained by the fact that the Naqshbandiyya order possessed a socially oriented and people-centered character. During the Timurid's period, the followers of the Naqshbandiyya order even began to acquire political influence. This process continued to a certain extent during the period of the khanates as well. Jürgen Paul notes that by the sixteenth century, the Naqshbandiyya order had become significant not only in Central Asia but also in the spiritual life of Turkiye and India. The scholar also provides a detailed discussion of the activities of Khoja Ahrar Vali, who played an important role in the Naqshbandiyya order. According to Jürgen Paul, Khoja Ahrar Vali made a substantial contribution to the further development of the Naqshbandiyya tradition. An examination of Jürgen Paul's works clearly shows that the Naqshbandiyya order occupied an important place in the social, political, and spiritual life of society during its time³².

The American scholar of Sufism Devin DeWeese has also conducted research on the Naqshbandiyya order. An examination of his studies on Sufism and the Naqshbandiyya reveals an important observation: at a certain stage in its history, the Yasaviyya order entered into a competitive relationship with the Naqshbandiyya. According to DeWeese, the Naqshbandiyya ultimately gained the upper hand in this rivalry. He also notes that Naqshbandi communities sometimes rejected the idea that certain elements of their tradition had emerged from within the Yasavi environment³³.

The genealogical connection between the Yasaviyya and the Naqshbandiyya traditions is reflected in many historical sources. However, some scholars emphasize the independent significance of the Naqshbandiyya and do not sufficiently

³¹ Abdurasulov, Shahzod. "Markaziy Osiyo tasavvuf tariqati allomasi Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi to 'g 'risida ma'lumot beruvchi manbalar tahlili." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 4.5 (2024): 46-51.

³² Abdurasulov Sh, and Doniyorov A. "Markaziy Osiyo tasavvuf tarixining nemis olimi yurgen paul tomonidan tadqiqi: naqshbandiyya misolida." *XXI Asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования)* 3 (2025): 307-321.

³³ DeWeese D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. – 638 p.

acknowledge the role of the Yasavi tradition in its formation. One reason for this is that Sufi shaykhs emerging from the Yasavi school often focused on outward ritual practices and the spirit of vocal remembrance (jahrī dhikr) when guiding their disciples, adapting their teachings to the needs of their time.

As a result, by the fifteenth century, the Naqshbandiyya developed on a wide scale and, through its renewed teachings, contributed to the emergence of many Sufi figures. These ideas are confirmed in DeWeese's article "*The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links between the Yassavi and Naqshbandi Sufi Traditions*"³⁴. Devin DeWeese continues to conduct research on the Sufi orders of Central Asia. The results of his work, based on the study of manuscript sources, are regularly published in academic works.

ANALYSIS AND RESULTS

The French scholar Thierry Zarcone, who works on the subject of Sufism, has conducted serious research on the Naqshbandiyya order. Zarcone has a good command of the Turkish language, which enables him to study the history of Sufi orders among Turkic peoples in depth. In connection with his research, he has also made several research visits to Tashkent.

In 1994, in the collection *Confluence of Cultures*, Thierry Zarcone published an article titled "*Turkish Sufism in India: The Case of the Yassawiya*".³⁵ In this study, he presents new perspectives on the relationship between the Naqshbandiyya and the Yasaviyya orders. The article also provides information about the spread of the Naqshbandiyya order in India and the contemporary activities of this tradition.

On October 13–14, 1999, Thierry Zarcone participated in the international conference "*Islam and Politics in Russia and Central Asia (Early 17th Century – Late 20th Century)*" held in Japan. There, he presented a paper titled "*The Sufi Networks in Southern Xinjiang During the Republican Regime (1911–1949)*." The paper reflects the results of interviews conducted between 1994 and 1998 with various Uyghur Naqshbandi shaykhs in Urumchi, Kashgar, Yarkand, and Khotan. It also includes interesting information about several Sufi shaykhs who traveled from the Fergana Valley to Xinjiang and contributed to the spread of the Yasaviyya and Naqshbandiyya orders. According to the scholar, the efforts of Naqshbandi shaykhs led to the emergence of several new branches, including the Naqshbandi-Khafiyya, Naqshbandi-Taqibiyya, and Naqshbandi-Jahriyya lineages. In addition, the scholar is

³⁴ DeWeese D. *The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links between the Yasavi and Naqshbandi Sufi Traditions* // *Journal of Islamic Studies*. – 1996. – Vol. 7, No. 2. – P. 180–207.

³⁵ Zarcone T. *Turkish Sufism in India: The Case of the Yassawiya*. In, *Confluence of Cultures. French Contributions to Indo-Persian Studies*. Pp.82-92. Monohar. Centre for Human Sciences. – New Delhi. 1995.

currently conducting research on the Iskenderpaşa khanaqah in Istanbul, which serves as an important center of the Naqshbandiyya order³⁶.

Research on the Naqshbandiyya order continues to be actively pursued abroad today.

CONCLUSION

The findings of this study demonstrate that, since the twentieth century, Central Asian Sufi orders—particularly the Naqshbandiyya—have been extensively and systematically examined by foreign Orientalists and scholars of Islamic studies. Research conducted by both Western and Eastern scholars has contributed to a comprehensive understanding of the theoretical foundations of Sufism, its historical formation, stages of development, and its role in social, political, and spiritual life. The analysis reveals that the origins, genealogical chain (*silsila*), and core principles of the Naqshbandiyya order, as well as its wide geographical diffusion beyond Central Asia, have been substantiated through rigorous scholarly investigation. In particular, the works of J. S. Trimingham, Anke von Kügelgen, Jürgen Paul, Devin DeWeese, and Thierry Zarcone have played a significant role in elucidating the religious, social, and political dimensions of the Naqshbandiyya tradition.

Moreover, the study shows that from the Timurid period onward, the Naqshbandiyya attained a prominent position in Transoxiana and Khurasan. Its widespread acceptance can be explained by its socially engaged character and practical orientation, which enabled it to gain influence among broad segments of society. Over time, the order extended its presence beyond Central Asia and became an integral component of the spiritual life in regions such as Turkey, India, and beyond.

In addition, the historical and conceptual relationship between the Yassawiyya and Naqshbandiyya orders has been reexamined in contemporary scholarship. Their mutual interaction and developmental trajectories have been interpreted through new methodological approaches, highlighting the continuity and transformation within Sufi traditions. Consequently, the Naqshbandiyya is now understood not only as a religious doctrine but also as a phenomenon closely interconnected with broader historical, cultural, and civilizational processes.

Overall, the body of research produced by foreign scholars provides a solid theoretical and methodological foundation for a deeper understanding of Central Asian Sufi heritage, its global significance, and the ongoing development of Sufi studies within modern academic frameworks.

³⁶ Abdurasulov Sh. "Markaziy Osiyo tasavvuf tariqati allomasi Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi to 'g 'risida ma'lumot beruvchi manbalar tahlili." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 4.5 (2024): 46-51.

REFERENCES

1. Abdurasulov, S. (2024). Markaziy Osiyo tasavvuf tariqati allomasi Bahouddin Naqshband va uning ilmiy merosi to 'g 'risida ma'lumot beruvchi manbalar tahlili. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(5), 46-51.
2. Abdurasulov Sh., Doniyorov A. Markaziy Osiyo tasavvuf tarixining nemis olimi Yurgen Paul tomonidan tadqiqi: Naqshbandiyya misolida // XXI Asr: Fan va ta'lim masalalari (XXI век: Вопросы науки и образования). – 2025. – №3. – P. 307–321.
3. Abdurasulov Sh. Annemarie Schimmel asarlarida Markaziy Osiyo tasavvuf allomalari va ularning ilmiy merosi tahlili // International Scientific-Practical Conference “Historical realities and philosophical ideals: dialogues across disciplines”. — Tashkent: Tashkent State University of Oriental Studies, 2025. — B. 399–410.
4. Abdurasulov Sh., Doniyorov A. Shveysariyalik sharqshunoslar Fritz Mayer va Anke fon Kyugelgenning tasavvufga oid tadqiqotlari qiyosiy tahlili // XXI asr: fan va ta'lim masalalari ilmiy elektron jurnali. — 2025. — B. 36–46.
5. Arberry A. J. Sufism: An Account of the Mystics of Islam. – London: George Allen & Unwin Ltd., 1950. – 141 p.
6. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – University Park: Pennsylvania State University Press, 1994. – 638 p.
7. DeWeese D. The Mashaikh-i Turk and the Khojagan: Rethinking the Links between the Yasavi and Naqshbandi Sufi Traditions // Journal of Islamic Studies. – 1996. – Vol. 7. – No. 2. – P. 180–207.
8. Gross Joann. The Naqshbandīya Connection: From Central Asia to India and Back (16th–19th Centuries) // India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800 / Ed. Scott C. Levi. – New Delhi: Oxford University Press, 2007. – P. 232–259.
9. Jürgen Paul. Die politische und soziale Bedeutung der Naqshbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert. – Berlin, 1991. – 265 p.
10. Kügelgen A. von. Die Entfaltung der Naqshbandīya Muğaddidīya im mittleren Transoxanien vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts: Ein Stück Detektivarbeit // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries. – Vol. 2. – Berlin: Schwarz, 1998. – S. 101–151.
11. Massignon L. Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane. – Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1922. – 304 p.
12. Meier F. Najmuddīn al-Kubrā: Die Fawātiḥ al-ğamāl wa fawātiḥ al-ğalāl des Nağm ad-Dīn al-Kubrā. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1957. – 262 S.

13. Muhammad Porso. Qudsiya. O‘zbekiston FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi, inv. №6546/2.
14. Nicholson R. A. The Mystics of Islam. – London: Routledge & Kegan Paul, 1914. – 178 p.
15. Paul J. Doctrine and Organization: The Khwajagan-Naqshbandiyya in the First Generation after Bahauddin. – Berlin: Das Arabische Buch, 1998. – 378 p.
16. Schimmel A. Mystical Dimensions of Islam. – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1975. – 514 p.
17. Trimingham J. S. The Sufi Orders in Islam. – Oxford: Oxford University Press, 1971. – 358 p.
18. Zarcone T. Turkish Sufism in India: The Case of the Yassawiya // Confluence of Cultures: French Contributions to Indo-Persian Studies. – New Delhi: Manohar Publishers, 1994. – P. 71–90.
19. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукаммал асарлар тўплами. 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. – 133 б.
20. Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-хаёт. Форс тилидан таржима / Нашрга тайёрловчилар: М. Ҳасаний, Б. Умрзоқ. – Тошкент, 2004. – 536 б.
21. Жомий А. Нафаҳотул-унс / таржима қўлёзма. Қўлёзма ЎзРФА ШИ Қўлёзмалар фондида 7286 рақами остида сақланади.
22. Салоҳиддин ибн Муборак ал-Бухорий. Анис ут-толибин ва уддат ус-соликин. Қўлёзма. ЎзРФА ШИ Қўлёзмалар фонди, №2520/І.

THE EFFECTIVENESS OF TASK-BASED LANGUAGE TEACHING IN DEVELOPING SPEAKING SKILLS

Mokhinbonu Shukhrat kizi Mardonova

Teacher of Uzbekistan State World Languages University

mohinbonuuzswlu@gmail.com

ABSTRACT

This study explores the effectiveness of Task-Based Language Teaching (TBLT) in developing speaking skills among secondary school English learners. Over six weeks, students engaged in communicative tasks designed around real-life scenarios during 45-minute lessons. Data collected from observations, audio recordings, and interviews reveal that TBLT enhances learners' fluency, confidence, and use of interaction strategies such as negotiation of meaning. Learners reported increased motivation and reduced speaking anxiety, highlighting the benefits of collaborative task work. Despite challenges related to task complexity and lesson time constraints, the findings support the integration of TBLT into school language curricula to foster communicative competence. Recommendations for educators include careful task design and scaffolding to optimize learner outcomes.

Keywords: *Task-Based Language Teaching, Speaking Skills, Communicative Competence, Learner Motivation, Secondary Education, Language Learning, Interaction Strategies.*

INTRODUCTION

Speaking skills are a fundamental aspect of language learning, as they enable learners to communicate effectively in real-life situations. Traditional language teaching methods often prioritize grammar and written exercises, sometimes at the expense of oral communication practice. Task-Based Language Teaching (TBLT) offers an alternative approach that centers learning around meaningful tasks, encouraging learners to use the target language actively. By focusing on completing communicative tasks rather than isolated linguistic forms, TBLT aims to improve learners' fluency and confidence in speaking. This article examines the effectiveness of Task-Based Language Teaching in developing speaking skills, exploring how task design and classroom interaction contribute to learners' oral proficiency.

LITERATURE REVIEW

Task-Based Language Teaching (TBLT) has received considerable attention as an effective method for improving speaking skills in second language learners. According to Willis (1996), TBLT emphasizes the use of authentic communication tasks that require learners to use language for meaningful purposes rather than focusing solely on linguistic accuracy. This approach encourages learners to develop fluency and spontaneity in speech. Ellis (2003) notes that tasks involving real-world interactions can increase opportunities for negotiation of meaning, a process critical for oral language development. Additionally, research by Goh and Burns (2012) highlights that speaking skills improve when learners engage in interactive tasks that promote communication strategies such as clarification and repetition. Furthermore, Bygate (2009) asserts that repeated practice through task cycles helps learners to internalize language structures, thereby enhancing their speaking proficiency. Nunan (2004) argues that through task completion, learners are more engaged and motivated, which positively affects their speaking performance. The role of interaction is further supported by Long (2015), who emphasizes that the quality of communication during tasks influences language acquisition by providing feedback and scaffolding. Mardonova (2025) argues that learners in the Uzbek context often face initial difficulties with open-ended tasks due to limited autonomous learning experience, but clearly structured and contextually relevant tasks can improve engagement and speaking confidence. Collectively, these studies underline the potential of TBLT to enhance speaking skills by fostering meaningful communication in the classroom.

METHODS

This study employed a qualitative research design to investigate the effectiveness of Task-Based Language Teaching (TBLT) in enhancing speaking skills among intermediate English learners in a secondary school context. The participants included 18 students aged 14 to 16 years, enrolled in an English course at a public secondary school in Uzbekistan. These students represented a range of language abilities but all had reached an intermediate proficiency level, making them well-suited to engage in communicative tasks that required spontaneous language use.

Over a six-week period, learners engaged in carefully designed communicative tasks based on common speaking situations, such as giving directions, participating in interviews, describing daily routines, and discussing

opinions on familiar topics. The tasks aimed to encourage learners to practice speaking in authentic contexts while focusing on meaning rather than accuracy. Classes were held twice a week, each lasting 45 minutes, which is consistent with standard lesson durations in Uzbek schools. This scheduling required tasks to be appropriately scoped so that they could be completed within the limited time while still allowing meaningful interaction.

Before each task, minimal teacher input was provided, focusing mainly on explaining the task goals rather than giving explicit language instruction. This approach was intended to foster learner autonomy and promote spontaneous communication. Learners usually worked in pairs or small groups, creating opportunities for negotiation of meaning and peer interaction—a fundamental component of TBLT.

Data were collected through multiple methods to gain a comprehensive understanding of the learning process. Classroom observations recorded learner engagement, participation patterns, and the use of communication strategies such as clarification requests and self-corrections. Audio recordings of task performance allowed detailed analysis of oral production, including fluency, turn-taking, and repair mechanisms. Additionally, semi-structured interviews conducted at the end of the study provided learners with the opportunity to reflect on their experiences and perceptions of TBLT's impact on their speaking skills. All qualitative data were analyzed using thematic analysis to identify emerging patterns related to communication development and learner attitudes within the TBLT framework.

RESULTS

The data collected through classroom observations, audio recordings, and interviews revealed a positive impact of Task-Based Language Teaching on the speaking skills of secondary school learners. Throughout the six-week intervention, students showed noticeable progress in fluency and communicative confidence when participating in task-based speaking activities. Observations indicated that learners became more willing to initiate and maintain conversations, demonstrating reduced hesitation and increased spontaneity compared to the beginning of the study.

Audio recordings highlighted improved interaction patterns among learners, such as more balanced turn-taking and effective use of communication strategies like asking for clarification, repeating, and reformulating statements. These behaviors suggest that learners actively negotiated meaning during tasks,

an essential factor in language acquisition. Several learners also demonstrated better use of vocabulary and sentence structures relevant to the task topics, reflecting their growing ability to apply language knowledge in context.

The interviews provided rich insights into learners' experiences. Most participants expressed that engaging in real-life speaking scenarios made the language more relatable and the learning process more enjoyable. Many reported that working in pairs or small groups reduced anxiety and helped them practice speaking more openly. Furthermore, learners felt that TBLT activities boosted their confidence to use English outside the classroom, indicating a transfer of skills to authentic situations.

Despite these positive outcomes, some challenges emerged. A few students found the open-ended nature of tasks challenging at first and preferred clearer instructions or more teacher support. Additionally, the 45-minute lesson length sometimes limited the depth of interaction, making it difficult to complete more complex tasks fully. Nonetheless, the overall findings suggest that implementing TBLT with social and communicative tasks within the school schedule can effectively enhance learners' speaking abilities and motivation.

DISCUSSION

The results of this study support the effectiveness of Task-Based Language Teaching (TBLT) in developing speaking skills among secondary school learners. The observed improvements in fluency, confidence, and interaction strategies align with Ellis's (2003) and Willis's (1996) assertions that TBLT enhances oral proficiency by encouraging meaningful use of language. By engaging learners in authentic communicative tasks, TBLT provides a practical context in which students can practice negotiating meaning, a process essential for language acquisition (Long, 2015). The frequent use of repair strategies and negotiation in learners' speech confirms the importance of social interaction within language learning.

Learners' positive perceptions of task-based speaking activities further corroborate Nunan's (2004) argument that task relevance and learner engagement are crucial for motivation. The reduction in speaking anxiety reported by participants suggests that collaborative tasks create a supportive environment, which can increase willingness to communicate. However, challenges related to learners' initial discomfort with open-ended tasks echo findings by Goh and Burns (2012), who note that some learners require scaffolding to fully benefit from TBLT.

Time constraints inherent in the 45-minute lesson structure posed challenges for task completion, indicating that educators need to design tasks carefully to balance complexity and manageability within limited periods. Despite this, the overall benefits of TBLT for developing speaking skills within the typical school schedule are evident. Future research could explore strategies to scaffold task complexity and extend task time to optimize learning outcomes.

CONCLUSION

This study demonstrates that Task-Based Language Teaching (TBLT) is an effective approach for developing speaking skills among secondary school learners. Through engaging in meaningful communicative tasks, students improved their fluency, confidence, and ability to negotiate meaning in English. The use of authentic, real-life scenarios increased learner motivation and provided opportunities for collaborative interaction, which contributed positively to oral proficiency. Although some challenges related to task complexity and limited lesson time were identified, these can be addressed through careful task design and instructional support. Overall, integrating TBLT into secondary school English curricula offers a promising pathway to enhance learners' speaking competence and foster a more communicative classroom environment. Future studies could further investigate methods to optimize task implementation within time constraints and diverse learner needs.

REFERENCES

1. Bygate, M. (2009). *Tasks and task-based language teaching*. Language Teaching, 42(4), 451-461.
2. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
3. Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). *Teaching speaking: A holistic approach*. Cambridge University Press.
4. Long, M. H. (2015). *Second language acquisition and task-based language teaching*. Wiley.
5. Mardonova, M. S. (2025). *Adapting task-based learning to the cultural context of Uzbekistan*. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences.
6. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge University Press.
7. Willis, J. (1996). *A framework for task-based learning*. Longman.

FORMATION OF AN ETHNIC STYLE CONCEPT FOR CONTEMPORARY YOUTH CLOTHING BASED ON THE ARCHITECTURAL AND DECORATIVE HERITAGE OF SAMARKAND

Saidova Ziyoda Mirvasilovna

Senior lecturer of Kamoliddin Behzod NIHD Institute

ABSTRACT

The article is devoted to the formation of an ethno-style concept of contemporary youth fashion based on the architectural and decorative heritage of Samarkand. The main sources of inspiration are the ornaments of the Gur-Emir Mausoleum and the Bibi-Khanym Mosque, including their compositional, coloristic, and symbolic features. The study analyzes the transformation of architectural motifs into prints, textures, and silhouettes of modern clothing, and substantiates the selection of materials and decorative application technologies. The role of ethno-style in preserving youth cultural identity and promoting the cultural heritage of Uzbekistan in the context of globalization is emphasized.

Keywords: *ethno-style, youth clothing, architectural ornament, Samarkand, cultural heritage, ethno-design, prints.*

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена формированию этностилевой концепции современного молодёжного костюма на основе архитектурно-декоративного наследия Самарканда. В качестве основного источника вдохновения рассматриваются орнаменты мавзолея Гур-Эмир и мечети Биби-Ханым, их композиционные, цветовые и символические особенности. Анализируется процесс трансформации архитектурных мотивов в принты, фактуры и силуэты современной одежды, а также обосновывается выбор материалов и технологий нанесения декора. Подчёркивается роль этностилья в сохранении культурной идентичности молодёжи и популяризации культурного наследия Узбекистана в условиях глобализации.

Ключевые слова: *этностиль, молодёжная одежда, архитектурный орнамент, Самарканд, культурное наследие, этнодизайн, принты.*

ANNOTATSIYA

Maqola Samarqandning me'moriy-bezak merosi asosida zamonaviy yoshlar kiyimida etnostil konsepsiyasini shakllantirishga bag'ishlangan. Asosiy ilhom manbai sifatida Gur-Emir maqbarasi va Bibi-Xonim masjidi bezaklari, ularning kompozitsion, rang-barang va ramziy xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Me'moriy naqshlarni zamonaviy kiyimlarda printlar, fakturalar va siluetlarga aylantirish jarayoni tahlil

qilinadi hamda bezaklarni qo'llash uchun materiallar va texnologiyalar tanlovi asoslab beriladi. Globalizatsiya sharoitida etnostilning yoshlar madaniy o'zligini saqlash va O'zbekiston madaniy merosini targ'ib etishdagi o'rni ta'kidlanadi.

***Kalit so'zlar:** etnostil, yoshlar kiyimi, me'moriy naqsh, Samarqand, madaniy meros, etnodizayn, printlar.*

INTRODUCTION

Today's design of young people's clothes is more and more based on cultural heritage, which is key to aesthetic education and shaping national identity. Of particular importance is the use of traditional motifs that reflect the history, worldview, and artistic values of a people. In this context, ethnic style is becoming a popular trend, allowing characteristic forms, ornaments, and materials to be combined with contemporary silhouettes and technologies.

The main object of study is Samarkand architectural ornaments. The ornamental richness of the Gur-Emir mausoleum and the Bibi-Khanum mosque, including geometric and floral motives, mosaics, and majolica, has significant potential for transformation into prints for contemporary youth clothing. These monuments are distinguished by their decorative richness, symbolism, and high level of craftsmanship, which makes them a valuable source of artistic reinterpretation.

A review of the literature confirms the sustained interest of global fashion in ethnic motives. The relevance of this study lies in the growing interest of the modern fashion industry and young people in such motives, which help to preserve cultural identity in the context of globalization. Samarkand architectural ornaments have great artistic potential for creating original prints, which makes them a valuable source for renewing the visual language of youth clothing and contributes to the popularization of Uzbekistan's cultural heritage.

Samarkand architecture as a source of inspiration

Samarkand architecture of the 14th–15th centuries represents a unique cultural code of Central Asia, in which decorative ornamentation develops into an independent artistic system. The central monuments — the Gur-Emir Mausoleum (1403–1404) and the Bibi-Khanum Mosque (1399–1404), as well as the Registan and Shahi-Zinda ensembles — form a coherent visual and symbolic image of the Timurid era. Their architectural expressiveness provides the basis for analyzing the region's ornamental tradition.

A key element of this tradition is a complex ornamental structure, where various decorative motifs are linked by a unified rhythm and form a coherent artistic space. The harmonious combination of elements maintains compositional integrity and enhances the expressiveness of the architectural image.

The color scheme of Samarkand monuments organically continues this system. The contrast between the turquoise-blue domes and majolica tiles and the tone of unglazed brick, the combination of ultramarine and gold, and the use of white, ochre, and dark green shades in the interiors create a rich palette that emphasizes the symbolic depth of the decor. Glazed tiles and gold plating enhance the impression of radiance and give the architecture a spiritual expressiveness.

Compositional principles also contribute to the formation of a coherent image. Symmetry, hierarchy of scales, and the effect of continuous repetition provide a logical structure for the ornamental space. The vertical rhythms of the domes, inscriptions, and portals direct the gaze upward, emphasizing the sacred nature of the structures. The jewelry technique of mosaic and carved glaze gives the surfaces visual dynamics, creating an effect of optical vibration.

Because of the unity of form, color, and symbolism, Samarkand ornamentation has become a universal artistic code. It retains its emotional expressiveness and cultural significance even when transferred to other media, such as fabric and elements of modern costume. This translation allows the traditional language of ornamentation to be adapted to new contexts while preserving its identity and semantic richness.

Ethnic style in contemporary fashion

Ethnic style is a fashion trend based on the creative reinterpretation of traditional forms, ornaments, and techniques. In global fashion, it functions as a means of preserving cultural codes and a source of original design solutions, making it popular among brands seeking uniqueness and authenticity.

Ethnic style has gained particular popularity among young people due to their interest in originality, the search for individuality, and receptiveness to cultural experiments. However, adapting traditional motifs is fraught with difficulties: it is necessary to find a balance between authenticity and relevance, to correctly reinterpret cultural heritage, and to meet modern requirements for the comfort and functionality of clothing.

Transformation of architectural decor into costume elements

The architectural ornaments of Samarkand, decorating the Gur-Emir mausoleum and the Bibi-Khanum mosque, demonstrate a wealth of forms and high artistic expressiveness. Their decorative surfaces — mosaic compositions, majolica, relief structures, and exquisite patterns — are easily reinterpreted into textile motifs thanks to their clear rhythm and thoughtful composition.

A logical continuation is the transfer of architectural rhythms and proportions to the silhouette. Geometric and smooth linear structures are adapted for the textile

surfaces of quilted jackets, hoodies, or light coats, preserving the recognizability of the pattern but giving it a modern dynamic. Mosaic and relief motifs are embodied in the form of embroidery, appliqué, laser perforation, or machine quilting, which emphasizes the depth and texture of the pattern.

Color interpretation plays a key role: Samarkand architecture is recognizable thanks to turquoise, blue, and ultramarine coatings that contrast with terracotta brick, gold, and white-ochre details. This palette shapes emotional perception and easily adapts to youth clothing, retaining its brightness and national expressiveness. Blue and turquoise shades dominate the prints and finishes of quilted items.

The transformation is completed by a reference to textures and materials visually associated with architectural surfaces. Glazed tiles, mosaics, reliefs, and brickwork create a variety of textures that are reinterpreted through quilting, textured fabrics, and a combination of matte and glossy surfaces. These elements reinforce associations with original monuments and convey a sense of decorative richness.

Formation of an ethnic style concept for youth clothing

Based on the architectural ornaments of Samarkand, a holistic ethnic style concept for youth clothing is being formed. The use of decorative elements from the Gur-Emir mausoleum and the Bibi-Khanum mosque as an artistic code allows us to create a collection where traditional motifs are harmoniously combined with modern fashion requirements.

The main idea of the collection is to popularize the cultural heritage of Uzbekistan through modern women's clothing. The central source of inspiration is Samarkand ornaments, transferred in the form of prints to stylized clothing. The concept aims to create bright, memorable clothing that reflects national identity and corresponds to fashion trends.

The integration of Samarkand architectural ornaments into youth society requires a comprehensive approach combining education, marketing, and social initiatives. This is not only about fashion, but also about shaping cultural identity among young people, especially in an era of globalization, where traditional elements help them stand out and express their roots.

The contemporary use of these ornaments has the potential to represent Uzbekistan's heritage internationally. The application of motifs in modern silhouettes makes the products attractive to tourists and Uzbeks abroad, becoming a cultural bridge.

Uzbeks abroad often wear elements of national clothing in their daily lives, which arouses interest among those around them and helps to popularize culture in everyday conversation.

Many wear skullcaps or items with traditional embroidery, which prompts questions from colleagues or neighbors about Samarkand patterns and Uzbek crafts.

Young people combine ancient ornaments with modern clothing, such as prints on jackets or T-shirts, showing their identity and connection to their homeland in street style. Such simple details in their wardrobe become a reason to talk about cultural heritage, reinforcing the image of Uzbekistan as a country with a rich history.

In addition, young people actively use Instagram, TikTok, and X (Twitter) for self-expression. Integrate ornaments through collaborations with influencers: choose young Uzbekistani or international bloggers interested in ethnic fashion to create content. For example, challenges like #SamarkandStyle, where users share photos of themselves wearing prints inspired by Bibi Khanum, can go viral. Create AR filters on Instagram that allow users to “try on” ornaments on virtual clothing. This will make cultural heritage part of digital identity, appealing to Generation Z, which values authenticity and visual aesthetics.

Analysis of recommended materials and technologies for applying ornaments

For the effective application of Samarkand ornaments in youth clothing, it is worth choosing materials that take into account comfort, durability, and aesthetics. Young people prefer practical, eco-friendly, and affordable options that are suitable for an active lifestyle. Below is a detailed overview of the best materials and methods based on modern printing and decoration technologies.

Natural fabrics such as cotton and organic cotton are ideal for basic items such as T-shirts, sweatshirts, and hoodies. Cotton absorbs dye well, allowing for bright and rich prints, especially in turquoise and ultramarine shades. For applying patterns, it is recommended to use digital printing or silk-screen printing with water-based inks, which are environmentally friendly and safe for the skin. The main advantages of cotton are its breathability and comfort for everyday wear, but it can shrink after washing, so it is particularly suitable for summer collections with large prints or applications. Linen is used for light jackets and dresses, as its natural texture enhances the relief and visually resembles a mosaic. To create voluminous ornaments on linen, it is advisable to use embroidery or puff printing. Linen is environmentally friendly and wear-resistant, but it creases easily, so it is often combined with synthetic fibers.

Synthetic and blended fabrics, particularly polyester and its blends with cotton or spandex, are the optimal choice for sportswear and youth clothing—bomber jackets, leggings, and streetwear. Polyester is ideal for thermal transfer and sublimation printing, where designs are transferred under pressure and retain their

brightness, including gold and turquoise accents. The addition of spandex provides elasticity and comfort during active movements. Polyester is durable, does not wrinkle, and is well suited for quilting that imitates weights, but it is less breathable, so it is more often used for outerwear. Nylon and polyamide are used in the creation of jackets and accessories such as backpacks. These materials are suitable for laser perforation, which allows the formation of geometric patterns reminiscent of Samarkand mosaics. They are lightweight and water-resistant, but require the use of special safe inks, such as phthalate-free plastisol.

Eco-friendly and innovative materials such as recycled polyester and Tencel (lyocell) are in demand in sustainable fashion, especially among young people. Tencel is biodegradable, very soft and smooth, well suited for foil printing with gold accents or flock coatings that create a velvety texture. These materials are environmentally friendly and hold complex patterns well, but they are more expensive, so they are more commonly used in premium lines. Textile composites with a combination of matte and glossy surfaces that imitate majolica are also used. High-precision machine embroidery and glow-in-the-dark paints are suitable for them, creating a striking visual effect.

The techniques used to apply patterns are selected depending on the fabric and product: digital and sublimation printing provide high detail of geometric motifs on synthetics, embroidery and appliqué create relief on dense materials, laser cutting forms complex gyрга meshes, and stitching and puff printing allow you to imitate a mosaic structure. In general, the choice of material depends on the type of product: cotton-polyester blends are optimal for hoodies, and nylon is optimal for accessories, providing a balance of comfort, visual expressiveness, and commercial appeal.

CONCLUSION

The architectural ornaments of Samarkand from the 14th–15th centuries are a valuable part of cultural heritage with potential for youth clothing design. Their harmony, rhythm, and symbolism allow motifs to be integrated into contemporary forms while preserving authenticity. Their use in clothing expands the visual language of national culture, strengthens identity, and promotes heritage. Interest in ethnic style is growing, making Samarkand ornamentation a stable marker in fashion and stimulating further research in ethnic design.

REFERENCES

1. Акилова К.Б. Народное декоративно-прикладное искусство Узбекистана. XX век. Алматы, Издательство PRINT-S, 2005 г. –289 с.
2. Атаханова. Ф.З. Замонавий ўзбек дизайнида анъаналар ва инновациялар.

(Монография). – Тошкент: “Lesson press”. 2022.

3. Атаханова, Ф. З. (2019). Этно-стиль: на подиумах и реальности (на примере деятельности дизайнеров Узбекистана). *European Journal of Arts*, (3).

4. Abutalibovna, Y. S., & Muratovna, K. U. 2022. Formation of the national clothes of the inhabitants of Surkhandarya under the influence of local living conditions. *Eurasian Journal of History, Geography and Economics*, 5, 31-35.

5. Saidova, Z. M. (2024). MANUFACTURING OF CLOTHES WITH DIFFERENT STRUCTURES OF ARTISTIC FELT. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(1), 69-75.

6. Saidova, Z. (2022). Principles of Development of Uzbek Folk Applied Decorative Art. *International Journal of Multidisciplinary Research And Analysis*, 5-6.

XORAZM VOHASINING O‘ZLASHTIRILISHI VA DAVLATCHILIK ASOSLARINI SHAKLLANISHI BORASIDAGI BA’ZI BIR MULOHAZALAR

Eshchanova Surayyoxon

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xorazm hududida tosh davridan temir asrigacha kechgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar hamda davlatchilikning shakllanish bosqichlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Xorazm, Kaltaminor, Suvyorgan, Tozabog‘yob, Amirobod, Quvisoy, Kozaliqir, “Katta Xorazm” muammosi, S.P. Tolstov, A.S. Sagdullayev, Yu.A. Rapoport, V.M. Masson, siyosiy markazlashuv.

ABSTRACT

This article analyzes the socio-economic processes and stages of statehood formation in the territory of Khorezm from the Stone Age to the Iron Age.

Keywords: Ancient Khorezm, Kaltaminor, Suvyorgan, Tozabog‘yob, Amirabad, Kuyisay, Kozalikyr, the problem of "Great Khorezm", S.P. Tolstov, A.S. Sagdullayev, Yu.A. Rapoport, V.M. Masson, political centralization.

KIRISH

Xorazm hududi dunyo sivilizatsiyasi rivojida muhim markazlardan biri bo‘lib, uning qadimgi tarixi davlatchilikning shakllanish jarayonini o‘rganishda katta ahamiyatga ega. Xorazm hududida tosh davridan temir asrigacha kechgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar va madaniyat uzviyligini tahlil qilish, shuningdek “Katta Xorazm” masalasiga ilmiy baho berishdir. Tadqiqot savoli quyidagicha shakllantiriladi: Xorazm hududida davlatchilik mahalliy evolyutsion jarayonlar asosida shakllanganmi yoki tashqi migratsiya ta’sirlari bilanmi?

Tadqiqot metodologiyasi: Tarixiy-qiyosiy, arxeologik tipologik va manbashunoslik usullarini o‘z ichiga oladi. Arxeologik yodgorliklar va yozma manbalar (“Avesto”, antik mualliflar ma’lumotlari) tahlili asosida turli davrlarga oid madaniyatlar qiyosiy-tahliliy usul bilan o‘rganiladi.

Asosiy qism: Arxeologik ma’lumotlarga ko‘ra, Orol bo‘yi sarhadlarini o‘zlashtirish jarayoni janubi-sharqiy Ustyurt hududidan boshlangan, bu yerda topilgan tosh qurollar o‘rta paleolit davriga oidligi, so‘nggi paleolit davrida Amudaryoning Orolbo‘yi o‘zani hali vujudga kelmaganligi sababli ibtidoiy odamlar Sulton Uvays tog‘lari atroflariga kelib o‘rnashganligini (taxminan 30-25 ming yil

avval) ta'kidlaydilar. [1. 1981. – C. 46-54.]

So'nggi paleolit va mezolit davrida Xorazm vohasiga Ustyurt hududidan ovchilar guruhlarining kirib kelishi mavsumiy xususiyatga ega bo'lgan. Vohada mazkur davrlarga oid uzoq vaqt mobaynida inson yashagan makonlar topilmagan. Mezolit davri yodgorliklari Qizilqum cho'lida kam, Lavlakon ko'li va Bokantov atrofida ko'proq o'rganilgan.[2. 2023. – B. 75-76]

Mazkur bosqich ibtidoiy jamoa tuzumiga xos iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar bilan xarakterlanadi. Bu davrda Xorazm hududida aholi harakati asosan tabiiy-geografik omillar bilan belgilangani kuzatiladi. Suv resurslarining mavjudligi hamda iqlim sharoitlari ibtidoiy jamoalarning joylashuvini belgilab bergan, qadimgi va o'rta tosh davrlarida doimiy aholi punktlarining shakllanmaganligi hududda hali murakkab ijtimoiy tuzilma mavjud bo'lmaganini ko'rsatadi. Bu bosqichni davlatchilikdan oldingi, ibtidoiy jamoa tuzumiga xos iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar hukmron bo'lgan davr sifatida baholash mumkin. Paleolit davrining oxiri va mezolit davrida ibtidoiy odamlar faqat o'zlari uchun qulay tabiiy sharoit shakllangan joylarda ko'chib yurishgan.

Neolit davriga kelib, O'rta Osiyoning janubiy-g'arbiy hududlarida ibtidoiy dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan. Buni biz Joytun va Kaltaminor madaniyatlari misolida ko'rishimiz mumkin. V.M. Masson fikricha, neolit davrida ishlab chiqarish xo'jaligiga o'tish ikki usulda bo'lgan. Birinchisi, dehqonchilik va chorvachilikka asoslangan Joytun madaniyati bo'lsa, ikkinchisi chorvachilikka asoslangan Kaltaminor madaniyatlaridir.[3. 1971. – C. 111] Kaltaminor madaniyatini yaratgan qabilalar janubiy Oqchadaryo, Sariqamishbo'yi, Uzboy hududlarini o'zlashtirganlar. Alohida urug' a'zolariga tegishli makonlarda yog'och ustun va sinchlar asosida qurilgan hamda usti qamish bilan yopilgan kulbalar paydo bo'ladi. Ushbu madaniyatni o'rganish 1939-yilda S.P. Tolstov tomonidan Quyi Amudaryoning Oqchadaryo o'zani hududida Yonbosh-IV yodgorligining ochilishi bilan boshlangan. Hozirgi paytda Kaltaminor madaniyatiga oid mingdan ortiq turli xil manbalar aniqlangan.[4.1948. – C. 36-38]

Neolit davrida ovchilik va baliqchilik Kaltaminorliklarning asosiy mashg'uloti hisoblangan. Kaltaminor madaniyatiga xos yarim doimiy turar joylarning paydo bo'lishi ijtimoiy barqarorlashuvning dastlabki belgilaridan biri hisoblanadi. Biroq, xo'jalikning asosan ovchilik va baliqchilikka tayanishi ortiqcha mahsulot to'planishiga imkon bermagan. Shu bois bu davrda ijtimoiy tabaqalanish va markazlashgan boshqaruv shakllanmagan deb taxmin qilish mumkin.

Bronza davriga kelib o'zgargan tabiiy sharoit natijasida Xorazm vohasida ibtidoiy dehqonchilik vujudga keladi. Buni biz Suvyorgan, Tozabog'yob va

Amirobod madaniyatlari misolida ko'rishimiz mumkin. Arxeologik yodgorliklar Amudaryoning qadimgi irmoqlaridan biri bo'lgan Suvyorgan atrofiga topilib, ularni fanda "Suvyorgan" madaniyati deb nomlaydilar. Suvyorgan yodgorliklari mil.avv. XXI-XX asrlarga to'g'ri keladi. Topilgan qurollar shuni ko'rsatadiki, bu yerda yashagan qabilalar chorvachilik va dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Suvyorgan madaniyatini yaratgan qabilalar daryo havzalari va soylari bo'ylab ko'chib yurganlar. Suvyorgan madaniyati bilan bir qatorda, mil.avv. II ming yillikning o'rtalari va ikkinchi yarmida Janubiy Oqchadaryo o'zani atroflarida Tozabog'yob madaniyati manzilgohlari paydo bo'lgan. Ular asosan, Jonbos va Ko'kcha tepaliklari oralig'ida, ayrimlari Jonbostepadan g'arbda va shimoliy-g'arbda joylashgan.[5. 1977. – C. 36]

Tozabog'yob davriga nisbatan yirik manzilgohlar so'nggi bronza davri (mil.avv IX-VIII asrlar) Amirobod madaniyatiga oid bo'lib, ularning o'rtasida masofa bir necha kilometrni tashkil etib yodgorliklarning asosiy qismi Janubiy Oqchadaryo havzasining g'arbiy qismida joylashgan. Amirobod madaniyatiga oid eng yirik manzilgoh Yakkaporson-2ning maydoni 2,5 gektardan iborat bo'lib, ayrim uy-joylar 2-3 ta yarim yerto'lani o'z ichiga oladi. [6. 2020. – B. 142]

Mil.avv. VIII asrning oxirlariga kelib Oqchadaryo o'zani suv ta'minotining to'xtab qolishi va Amudaryoning so'l sohili Dovdon o'zani suvi Sariqamish ko'liga kirib kelishining boshlanishi natijasida Amirobod madaniyati vakillari an'anaviy istiqomat hududlarini tark etib Sariqamishbo'yi dashtlariga ko'chib keladilar. Quyi Dovdon o'zani sohili dashtlarida aniqlangan Qang'qaqal'a 2 (Qang'a) bundan dalolat beradi. Mil.avv. VII-VI asrlarda Quyi Dovdon so'l sohili yerlarida Quysisoy madaniyatiga oid manzilgohlar va mozor qo'rg'onlar paydo bo'ladi. Shu tariqa, Quyi Dovdon o'zanining 90 km uzunlikdagi tevarak-atrofi bosqichma-bosqich amirobodliklar, quysisoyliklar, ilk saklar va ko'zaliqirliklar tomonidan o'zlashtiriladi.

Mil.avv. VI asrdan boshlab, Quyi Amudaryo hududlariga yangi aholi guruhlari ko'chib kelishi natijasida Xorazm vohasining etnik geografiyasi o'zgaradi. Voha jamoalarining hududiy joylashishiga aholi sonining ko'payib borishi va sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilikning rivojlanishi ta'sir qiladi. Ilk temir davridan boshlab Xorazm vohasi hududlarining keng o'zlashtirilishi, murakkab etnik jarayonlarning yuzaga kelishi, hududiy joylashishning turli shakllarining rivojlanishi, chorvachilik va dehqonchilik xo'jaliklari rivojlanish sur'atining kuchayishi, ixtisoslashgan binokorlik va hunarmandchilikning paydo bo'lishi kabi yangi ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan belgilangan.

Tadqiqotchi M. Qurbanov o'z monografiyasida ushbu jarayonni quyidagi bosqichlarga ajratadi: Birinchi tarixiy davr mil.avv. IX-VII asr birinchi yarmi oxirida Xorazm vohasiga tutash Amudaryo o'rta qismi so'l sohiliga janub aholisi

guruhlarining kelib joylashishi va ilk etnik makonning vujudga kelishi;

Ikkinchi tarixiy davr mil.avv. VII asr oxiri -VI asr oxirgi choragi. Odoytepaliklar tomonidan Amudaryo sohili hududlarining o'zlashtirilishi siyosati natijasida Toshsaqa hududida Xumbuztepa, Dovdon o'rta qismida Ko'zaliqir, Sariqamish havzasi g'arbiy hududida Qang'qaqal'a va Butentov yodgorliklari bunyod qilinishi;

Uchinchi tarixiy davr mil.avv. VI asr oxirgi choragi - V asr. Xorazm qadimgi dunyosi siyosiy tarixida o'zgarishlar yuz berdi. Xorazm ahamoniylar davlati tarkibiga qo'shib olinishi.[7. 2024. – B. 74]

Yu.A. Rapoport tomonidan Ko'zaliqir madaniyatining vujudga kelishiga "saklar-xorazmliklar"ning janubiy yuqori madaniy an'analar (me'morchilik va shaharsozlik) bilan bevosita "tanishib chiqish" va sivilizatsiya yutuqlaridan foydalanishga tabiiy intilishi poydevor bo'lgan, deb tushuntirishi munozaralidir.[8. 1998. – C. 29-30] Ko'zaliqir madaniyatining paydo bo'lishi janub bilan ya'ni Marg'iyona-Baqtriya me'morchiligi, hunarmandchiligi va moddiy madaniyati an'alarining Xorazm vohasida tadbiq etilishi bilan bog'liq.

Tadqiqotchi M. Matniyozov Gerodot, Markvart, Richard Fray, V. Tarn va S. P.Tolstovlarning nazariyalariga asoslanib, mil.avv. VII–IV asrlarda massagetlarning katta konfederatsiyasi mavjud bo'lib, unga beshta elat kirgan va VI asr o'rtalarida ular bir qancha qismlarga bo'linib ketgan. Shuningdek, Xorazmiylar ham o'sha ittifoqqa kirgan qadimiy elatlardan biridir. Ahamoniylar hukmronligiga qadar O'rta Osiyoda qudratli Xorazm davlati mavjud bo'lib, uning tarkibiga Sug'diyona (Zarafshon havzasi) va Xuroson (janubiy Turkmaniston, shimoliy-sharqiy Eron va g'arbiy Afg'oniston) kirgan. Xorazmliklar boshqargan bu ulkan harbiy-siyosiy uyushma "Katta Xorazm" deb atalgan edi. [9. 1996. – B. 75]

V.M. Masson "Xorazmda yirik sug'orish inshootlari mil.avv. VI-V asrlarda barpo etilgan deb, mil.avv. IX-VIII asrlarda Xorazmda sodda dehqonchilik-chorvachilik madaniyati (Amirobod madaniyati) rivoj topgan va mahalliy bronza davri madaniyati xususiyatlarini saqlab, Xorazm tuprog'ida o'sha davrga oid paxsa yoki xom g'ishtdan qurilgan uy-joylar, mudofaa devorlari topilmagan, turar joylar yarim yerto'lalardan iborat bo'lib, sopol idishlar qo'lda yasalgan", deb ta'kidlagan [10. 1959. – C. 26]. E.V. Rtveladzening nazariyasiga ko'ra, Baqtriyaning shimoli-g'arbida joylashgan xorasmiylar qadimgi forslarning bosqini tahdidi tufayli Quyi Amudaryo yerlariga janubdan ko'chib kelganlar.[11. 2013. – C. 44] Bunday xulosalar Xorazm hududlarida davlatning juda erta vujudga kelganligini inkor etadi. "Katta Xorazm" haqidagi olimlar tomonidan ilgari surilgan fikrni tahlil qilgan arxeolog A.S. Sagdullaev Xorazm davlati birlashmasining poytaxti deb taxmin qilinayotgan Ko'zaliqir qal'asi mudofaa devorlari bilan Baqtriyadagi qadimgi Qiziltepa devori

orasida o'xshashlik borligini isbotladi. Olim Xorazmning arxaik davr madaniyati ob'yektiv asosda O'rta Osiyoning janubidagi xalqlar yodgorliklariga yaqin deb ko'rsatadi.[12. 2024. – B. 156]

Arxeologik dalillarning qiyosiy tahlili Xorazm davlatchiligi shakllanish jarayonida tashqi ta'sirlar va mintaqaviy o'zaro aloqalar muhim rol o'ynaganini ko'rsatadi.

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan kelib chiqib, quyidagi yakuniy xulosaga kelish mumkin:

Neolit davridan boshlab Janubiy Orolbo'yi madaniy-xo'jalik doirasida umumiy belgilarga ega turmush tarzi va moddiy madaniyat rivojlanadi. Kaltaminor va ilk Suvyorgan madaniyatlari sohiblari chorvachilikdan xabardor bo'lganlar, ammo o'rganilgan arxeologik materiallar ularning, asosan, o'zlashtiruvchi xo'jalik shakllari to'g'risida dalolat beradi;

Bronza davrida Tozabog'yob madaniyatining shakllanishi Xorazm vohasiga kelgindi aholi guruhlarining yoyilishi natijasida yangi iqtisodiy va madaniy an'analarning tatbiq qilinishi bilan izohlanadi;

Ijtimoiy-iqtisodiy sabablar tufayli bronza davrida janubiy aholi vakillarining O'rta Osiyo shimoli-sharqiy hududlariga migratsiyalar amalga oshirilgan. Ushbu migratsiyalar so'nggi bronza davri va ilk temir asri boshlariga qadar davom etgan. Natijada janubiy jamoalarning a'zolari Xorazm hududlariga joylashganlar;

Xorazmda ilk davlatchilikning shakllanishi Ko'zaliqir madaniyati bilan bog'lanadi. Ko'zaliqir madaniyatining shakllanishi va rivojlanish jarayoni yuqori madaniy-xo'jalik doirasidan (Marg'iyona-Baqtriya) aholi guruhlarining migratsiyasi natijasida kelgindi va mahalliy aholining qorishishi, ilg'or madaniy an'analarning yoyilishi oqibatida sodir bo'lgan;

Ahamoniylar davriga qadar Xorazm vohasini birlashtirgan yirik markazlashgan davlat rivoj topmagan. Ilk davlatchilik alohida tumanlarda (Ko'zaliqir, Hazorasp) o'troq chorvachilik xo'jaligi asosida vujudga kelgani ehtimoldan xoli emas;

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – С. 46-54.
2. Abdullayev O., Bekmuhammad U. Xorazm tarixi. Monografiya. – Buxoro, Durdona, 2023. – B. 75-76.
3. Массон В.М. Поселение Джейтун (проблемы становления производящей

экономики). – Л.: Наука, 1971, №180. – С. 111.

4. Толстов С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М., МГУ, 1948. – С. 36-38.

5. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья (II начало I тысячелетия до н. э.) – М., Наука, 1977. – С. 36.

6. Sagdullayev A.S. va boshqalar. Markaziy Osiyoda tarixiy-madaniy viloyatlarning shakllanishi va etnik geografiyasi muammolari. – Toshkent, Universitet, 2020. – B. 142.

7. Qurbonov M.A. Xorazm qishloq jamoalari tarixi: Ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlar (mil.avv. VI – milodiy IV asrlar). Monografiya. – Urganch, 2024. – B. 74.

8. Рапопорт Ю. Краткий очерк истории Хорезма в древности// Приаралье в древности и средневековье. – М.: ИВЛ РАН, 1998. – С. 29-30.

9. Matniyozov M. Xorazm tarixi. I-jild. – Urganch, «Xorazm», 1996. – B. 75.

10. Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы. – М–Л., 1959. – С. 126.

11. Ртвеладзе Э.В. Государственное объединение «Большой Хорезм» -миф, созданный учеными или историческая реальность? – Ташкент, Узбекистан, 2013. – С. 44

12. O‘zbekiston tarixi. I-kitob: eng qadimgi davrdan XIV asr o‘rtalarigacha. (Muharrir A.S. Sagdullayev) – Toshkent: NIF MSh, 2024. – B. 156.

UO‘T: 681.5.01:631.171

QISHLOQ XO‘JALIGI VA SUV BOSHQARUV KORXONALARIDA PLC VA SCADA TIZIMLARINI INTEGRATSIYALASH

Ochilov Murodjon Ashurqulovich

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,

ORCID-0000-0003-0039-9392

E-mail: murodochilov22@gmail.com

Tojiboyev Suhrobxon Ja‘far o‘g‘li

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti,

texnika fanlari nomzodi,

ORCID ID 0000-0001-5936-1837

E-mail: suxrobxon8586@gmail.com

Jurayev Aburayxon Xoliqulovich

Qarshi davlat texnika universiteti katta o‘qituvchisi,

ORCID ID 0000-0002-0624-5338

E-mail: aburayxonjurayev75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada qishloq xo‘jaligi va suv boshqaruv korxonalarida PLC va SCADA tizimlarining birgalikdagi ishlash samaradorligi o‘rganilgan. Purdue Reference Model asosidagi to‘rt bosqichli PLC-SCADA arxitekturasini tahlil qilingan. O‘zbekistondagi 7 ta yirik agrosanoat va suv xo‘jaligi korxonasida 2021–2024 yillarda olib borilgan eksperimental sinov shuni ko‘rsatdiki, tizimlarning muvofiq integratsiyasi uskunalarning samaradorligini (OEE) 22,4 foizga oshirgan, energiya sarfini 21,1 foizga kamaytirgan va sug‘orish tizimlarida suv isrofini 18,6 foizga pasaytirgan ($p < 0,01$).

Kalit so‘zlar: PLC, SCADA, integratsiya, qishloq xo‘jaligi avtomatikasi, suv boshqaruv, OPC UA, Modbus, Profinet, Industry 4.0, sug‘orish tizimi.

АННОТАЦИЯ

В статье исследована эффективность совместного функционирования ПЛК и SCADA при автоматизации производственных процессов на предприятиях сельского хозяйства и водопользования. Исследована четырехуровневая архитектура PLC-SCADA на основе модели Purdue. Эксперименты на 7 крупных агропромышленных предприятиях Узбекистана (2021–2024) показали, что интеграция повышает ООЕ на 22,4%, снижает

энергопотребление на 21,1% и потери воды в ирригационных системах на 18,6% ($p < 0,01$).

Ключевые слова: ПЛК, SCADA, интеграция, автоматизация сельского хозяйства, водоуправление, OPC UA, Modbus, Profinet, Индустрия 4.0, орошение.

ABSTRACT

This paper examines the joint performance of PLC and SCADA systems in automating agricultural and water management enterprises. A four-tier PLC-SCADA architecture based on the Purdue Reference Model is analyzed. Field experiments at seven large agro-industrial enterprises in Uzbekistan (2021–2024) demonstrate that proper integration improves OEE by 22.4%, reduces energy consumption by 21.1%, and decreases water losses in irrigation systems by 18.6% ($p < 0.01$).

Keywords: PLC, SCADA, integration, agricultural automation, water management, OPC UA, Modbus, Profinet, Industry 4.0, irrigation system.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi muhim o'rin egallaydi. Yalpi ichki mahsulotning taxminan 25 foizini shakllantiruvchi bu soha aholining 45 foizidan ortig'ini ish bilan ta'minlaydi [1]. Shu bilan birga, respublika sug'orish tizimlarida suv yo'qotish darajasi 35–40 foizni tashkil etadi, bu esa zamonaviy avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlariga bo'lgan ehtiyojni keskin oshiradi [2].

Industry 4.0 sharoitida qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalarda PLC va SCADA tizimlarining integratsiyasi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biriga aylandi [3]. PLC tizimlari bozori 2023-yilda 13,2 mlrd AQSh dollarini tashkil etgan [4], SCADA segmenti esa 10,5 mlrd dollar hajmida bo'lib, yillik 6,8 foiz sur'at bilan o'smoqda [5].

Tadqiqotning maqsadi — qishloq xo'jaligi va suv boshqaruv korxonalarida PLC va SCADA tizimlarining integratsiyasini takomillashtirish, optimal aloqa protokollarini aniqlash hamda O'zbekiston sharoitida amaliy tatbiq etish yo'llarini ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Qishloq xo'jaligida avtomatlashtirishning nazariy asoslari xalqaro miqyosda keng o'rganilgan. Schwab K. to'rtinchi sanoat inqilobining qishloq xo'jaligiga ta'siri masalalarini tahlil qilgan [3]. Boyer S.A. SCADA tizimlarining arxitektura tamoyillarini batafsil tavsiflab, suv boshqaruv tizimlaridagi qo'llanilishini ko'rsatgan [8]. Stouffer K. va hammualliflar sanoat boshqaruv tizimlarining kiberxavfsizlik

jihatlarini tizimli ko‘rib chiqqan [9]. Clarke G. va boshqalar zamonaviy sanoat aloqa protokollarini tahlil qilganlar [10]. Mahnke W. va hamkasblar OPC UA platformasining ko‘p platformali moslashuvchanligi va yuqori xavfsizlik darajasini ta’kidlaganlar [11].

Lee J. va boshqalar kiber-fizik tizimlar arxitekturasini Industry 4.0 doirasida ko‘rib chiqib, qishloq xo‘jaligi kontekstidagi ahamiyatini baholagan [12]. Zhong R.Y. va hamkasblar aqlli ishlab chiqarishda axborot texnologiyalarining rolini tahlil qilganlar [13]. Givexchi O. va hamkasblar bulutli texnologiyalar asosida SCADA tizimlarining yangi arxitekturasini ishlab chiqqanlar [15].

Kamilov M.K. va hamkasblar O‘zbekiston sug‘orish tizimlarida avtomatlashtirish imkoniyatlarini o‘rganib, SCADA texnologiyalari suv taqsimotini 25–30 foiz yaxshilashi mumkinligini isbotlagan [2]. Abdulkarimov K.H. va Safarov R.M. mahalliy sanoatda PLC texnologiyalari xarajatlarni 35–40 foizga kamaytirish salohiyatiga ega ekanligini ko‘rsatgan [7]. Igure V.M. va Sajid A. SCADA tizimlarining xavfsizlik zaifliklarini batafsil o‘rgangan [19, 20].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, PLC-SCADA integratsiyasining nazariy asoslari yetarli ishlab chiqilgan, biroq O‘zbekistonning qishloq xo‘jaligi va suv boshqaruv korxonalariga moslashtirilgan eksperimental tadqiqotlar deyarli mavjud emas. Maqolaning ilmiy yangiligi aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot materiallari va usuli

Tadqiqot 2021–2024 yillarda O‘zbekistonning 7 ta yirik korxonasida bosqichma-bosqich amalga oshirildi. Korxonalar qishloq xo‘jaligi va suv xo‘jaligiga bevosita bog‘liq sohalarni qamrab oldi (1-jadval).

1-jadval. Tadqiqot obyektlari va ularning texnik tavsifi

№	Korxona sohasi	PLC tipi	SCADA dasturi	Protokol
1	Mineral o‘g‘it ishlab chiqarish	AB CompactLogix	Ignition SCADA	OPC UA
2	Suv ta‘minoti va taqsimoti	Mitsubishi FX5U	MC Works64	Modbus RTU
3	To‘qimachilik (paxta qayta ishlash)	Omron NX1P2	CX-Supervisor	EtherCAT
4	Qishloq xo‘jaligi energiya ta‘minoti	Schneider M580	Vijeo Citect	Modbus TCP
5	Kimyoviy o‘g‘it ishlab chiqarish	AB ControlLogix	FactoryTalk View	EtherNet/IP
6	Gaz taqsimoti (qishloq)	Siemens S7-1200	WinCC Flexible	Profinet
7	Neft mahsulotlari qayta ishlash	Siemens S7-1500	WinCC Professional	Profinet, OPC UA

Tadqiqot besh bosqichda olib borildi: 1) mavjud tizimlarning texnik diagnostikasi; 2) aloqa protokollarining laboratoriya sharoitida sinovdan o'tkazilishi; 3) pilot loyihalarning amalga oshirilishi; 4) 12 oylik uzluksiz monitoring; 5) natijalarning statistik qayta ishlanishi. Uskunalarining umumiy samaradorligi (OEE) quyidagi formula asosida hisoblandi:

$$OEE = A \cdot P \cdot Q \cdot 100\% \quad (1)$$

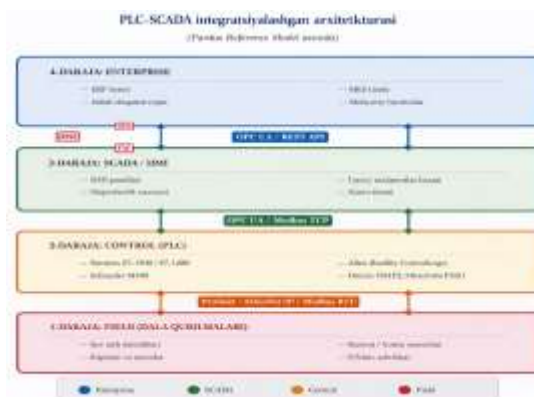
bu yerda A — uskunaning ishga tayyor koefitsienti, P — unumdorlik koefitsienti, Q — sifat koefitsienti. Suv ta'minoti korxonalarida qo'shimcha ravishda suv yo'qotish koefitsienti (SYK) ham hisoblandi:

$$SYK = (V_1 - V_2) / V_1 \cdot 100\% \quad (2)$$

bu yerda V_1 — tizimga berilgan suv hajmi, V_2 — iste'molchiga yetib borgan suv hajmi. Statistik tahlil MATLAB R2023b da amalga oshirildi (Studentning juftlashtirilgan t-testi, $p < 0,05$).

Natijalar va ularning tahlili

Tizim arxitekturasini. Purdue Reference Model asosida qurilgan to'rt darajali arxitektura har bir korxonada tatbiq etildi (1-rasm). Enterprise darajasida (4) ERP va MES tizimlari, SCADA darajasida (3) HMI panellari va tarixiy ma'lumotlar bazasi, Control darajasida (2) PLC boshqaruvchilari, Field darajasida (1) sensorlar va ijro mexanizmlari joylashtirildi.

1-rasm. PLC-SCADA integratsiyalashgan arxitekturasini (Purdue modeli)

Aloqa protokollarining taqqosiy tahlili. Beshta asosiy aloqa protokoli laboratoriya va ishlab chiqarish sharoitlarida sinovdan o'tkazildi. Natijalar 2-jadvalda jamlangan.

2-jadval. Aloqa protokollarining ishlash parametrlari

Protokol	Kechikish (ms)	O'tkazuvchanlik (Mbps)	Xavfsizlik (1–10)
Modbus RTU	30,2±2,4	0,12	2
Modbus TCP	16,5±1,8	100	3
OPC UA	12,5±1,2	100	9
EtherNet/IP	3,5±0,8	100	7

Profinet	2,0±0,5	1 000	7

Integratsiya samaradorligi. Uchta korxonada to'liq hajmli pilot loyihalar amalga oshirilib, 12 oy davomida monitoring olib borildi. Natijalar 3-jadvalda keltirilgan.

3-jadval. PLC-SCADA integratsiyasi samaradorlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Oldin	Keyin	O'zgarish (%)	p
OEE (%)	68,4±3,2	83,7±2,1	+22,4	<0,001
Energiya (kVt·soat/t)	145,2±5,8	114,6±4,2	-21,1	<0,001
To'xtashlar (soat/oy)	42,5±6,4	18,7±3,1	-56,0	<0,001
Nuqsonlar (%)	4,8±0,9	2,9±0,5	-39,6	<0,01
Texnik xizmat (\$/oy)	8240±720	5170±480	-37,2	<0,001
Suv yo'qotish (%)*	38,2±4,5	31,1±3,2	-18,6	<0,01

**Suv yo'qotish ko'rsatkichi faqat suv ta'minoti korxonasiga tegishli*

3-jadval ma'lumotlariga ko'ra, OEE ko'rsatkichi 68,4 foizdan 83,7 foizgacha oshgan. Bu 22,4 foizlik o'sish xalqaro amaliyotda qayd etilgan 15–20 foiz darajadan yuqori bo'lib [12, 14], mahalliy sharoitda to'g'ri loyihalashning ahamiyatini tasdiqlaydi.

Suv ta'minoti korxonasida suv yo'qotish darajasi 18,6 foizga kamaydi (38,2 dan 31,1 foizgacha). SCADA datchiklari real vaqt rejimida oqishlarni aniqlashi va PLC orqali klapanlarni avtomatik boshqarish bu natijani ta'minladi [2, 21]. Energiya sarfi 21,1 foizga kamayib (145,2 dan 114,6 kVt·soat/tonnagacha), “Yashil iqtisodiyot” strategiyasi maqsadlariga mos keldi [21]. IEC 62443 asosidagi kiberxavfsizlik choralari kiberxujumlar ehtimolini 85 foizga kamaytirdi [9, 19, 20].

XULOSA

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Qishloq xo'jaligi va suv boshqaruv korxonalarida PLC va SCADA tizimlarining integratsiyasi OEE ko'rsatkichini 22,4 foizga oshiradi ($p < 0,001$), bu xalqaro amaliyotdagi 15–20 foiz o'rtacha darajadan yuqori.

2. Suv ta'minoti tizimlarida integratsiya suv yo'qotishni 18,6 foizga kamaytiradi ($p < 0,01$). O'zbekiston sharoitida suv resurslarini tejash masalasi hal etilishi jihatidan bu natija amaliy ahamiyatga ega.

3. OPC UA protokoli universal integratsiya uchun eng maqbul tanlov hisoblanadi (xavfsizlik — 9/10 ball). Profinet real vaqt jarayonlari uchun optimal (kechikish — $2,0 \pm 0,5$ ms). Suv xo'jaligi korxonalarida Modbus TCP/RTU iqtisodiy jihatdan samarali.

4. Energiya iste'molining 21,1 foizga kamayishi “Yashil iqtisodiyot” strategiyasiga mos keladi va CO₂ emissiyalarini kamaytiradi.

5. Kelajakda sun'iy intellekt algoritmlari asosida prediktiv texnik xizmat ko'rsatish tizimlarini qishloq xo'jaligi PLC-SCADA infratuzilmasiga joriy etish va raqamli egizak (Digital Twin) yondashuvini sug'orish tizimlarida sinab ko'rish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. Qishloq xo'jaligi statistik ma'lumotlari. – Toshkent, 2023.
2. Kamilov M.K., Normatov Sh.B. O'zbekiston sug'orish tizimlarida avtomatlashtirishning istiqbollari // Suv xo'jaligi muammolari. – 2022. – №3. – B. 45–56.
3. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – World Economic Forum, 2016. – 192 p.
4. MarketsandMarkets. PLC Market – Global Forecast to 2030: Research Report. – 2023.
5. Grand View Research. SCADA Market Size, Share & Trends Analysis Report, 2023–2030. – 2023.
6. Xu L.D., He W., Li S. Internet of Things in Industries: A Survey // IEEE Transactions on Industrial Informatics. – 2014. – Vol. 10, No. 4. – P. 2233–2243.
7. Abdulkarimov K.H., Safarov R.M. O'zbekiston sanoatida avtomatlashtirish tizimlari. – Toshkent: Fan, 2022. – 156 b.
8. Boyer S.A. SCADA: Supervisory Control and Data Acquisition. 4th ed. – ISA, 2010. – 456 p.
9. Stouffer K., Falco J., Scarfone K. Guide to Industrial Control Systems (ICS) Security: NIST SP 800-82, Rev. 2. – 2015.
10. Clarke G., Reynders D., Wright E. Practical Modern SCADA Protocols. – Newnes, 2004. – 456 p.
11. Mahnke W., Leitner S.H., Damm M. OPC Unified Architecture. – Springer, 2009. – 339 p.
12. Lee J., Bagheri B., Kao H.A. A Cyber-Physical Systems Architecture for Industry 4.0 // Manufacturing Letters. – 2015. – Vol. 3. – P. 18–23.
13. Zhong R.Y., Xu X., Klotz E., Newman S.T. Intelligent Manufacturing in the Context of Industry 4.0: A Review // Engineering. – 2017. – Vol. 3, No. 5. – P. 616–630.
14. Tojiboev, S. J. (2018). Modeling of the process of protection of hydrotechnical structures from pumps. Научное знание современности, (6), 70-73..

15. Givehchi O., Landsdorf K., Simoens P., Colombo A.W. Interoperability for Industrial CPS // IEEE Trans. on Industrial Informatics. – 2017. – Vol. 13, No. 6. – P. 3370–3378.
16. Tojiboyev, S. (2024). Automated Control Systems Of Industrial Heat Supply In Modern Conditions.
17. Safarov R.M. SCADA in Oil & Gas: Uzbekistan Experience // Journal of Industrial Automation. – 2023. – Vol. 12, No. 3. – P. 45–58.
18. Tursunov I.A. Digitalization of Energy Sector in Agricultural Regions of Uzbekistan // Central Asian Journal of Engineering. – 2022. – Vol. 8, No. 2. – P. 112–125.
19. Jurayev, A. K., & Tojiboyev, S. J. U. (2023). Possibilities of using digital technologies in control and management of hydraulic facilities. Academic research in educational sciences, 4(2), 89-92.
20. Sajid A., Abbas H., Saleem K. Cloud-Assisted IoT-Based SCADA Systems Security // Journal of Computer and System Sciences. – 2016. – Vol. 82. – P. 1264–1283.
21. Karimov B.R. IEC 61131-3 standartini mahalliy sanoatda qo'llash tajribasi // O'zbekiston texnika jurnali. – 2023. – №1. – B. 34–47.
22. Juraev, A. K., Jurayev, F. D., Eshkobilov, S. B., Ibragimov, B. S., & Norboev, O. N. (2023). Nonlinear control object identification problems: Methods and approaches. In E3S Web of Conferences (Vol. 392, p. 02043). EDP Sciences.

JADID MA'RIFATPARVARLARINING O'LKADA XOTIN-QIZLAR SAVODXONLIK DARAJASINI OSHIRISHDAGI ISLOHOTLARI

Sharipova Dilnavoz Mahmud qizi

Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jadid marifatparvarlarining xotin-qizlar ta'limi, ularning savodxonlik borasidagi fikrlari bayon qilinga bo'lib, unda asosiy e'tibor ma'orif, teatr va maktablarga qaratilishi haqida masalalari keltirilgan. Hozirgi kunda Yangi O'zbekistonda ayollar ta'limi va ularga berilayotgan imkoniyatlarning boshlanish davri g'oyasi o'sha davrda ko'tarilgan desak ham bo'laveradi. Shuningdek maqolada ayollarga ta'lim berishilishi oila va jamiyat taraqqiyoti uchun foydali ekanligi jadid marifatparvar olimlari orqali asoslangan.

Kalit So'zlar. jadidlar, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, yangi usul maktablari, diniylik va dunyoviylik, maorif, teatr.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются взгляды джадидских просветителей на образование женщин и их идеи в области грамотности. Особое внимание уделяется вопросам образования, театра и школ. Можно отметить, что идеи, лежащие в основе современных возможностей для женского образования в Новом Узбекистане, берут свое начало именно в тот период. Также в статье на основе трудов джадидских ученых обосновывается, что образование женщин является важным фактором развития семьи и общества.

Ключевые слова: джадиды, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айни, новометодные школы, религиозность и светскость, образование, театр.

ABSTRACT

This article discusses the views of Jadid enlighteners on women's education and their ideas regarding literacy. It highlights issues related to education, theater, and schools as key areas of focus. It can be said that the idea of expanding opportunities for women's education in today's New Uzbekistan has its roots in that period. The article also substantiates, through the works of Jadid scholars, that educating women is beneficial for the development of both the family and society.

Keywords: Jadids, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayni, new-method schools, religiosity and secularism, education, theater.

KIRISH

Jadidlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda xotin –qizlarning savodxonlik darajasi juda ham past ekanligi, ular faqatgina otinoyilar o‘z uylarida ochgan uy maktablarida o‘qib, o‘qish davomida 3-4 tagina diniy suralarni yodlab, so‘ng ular uy ishlari bilan shug‘ullanishi, nari borsa tikish –bichishni o‘rganishi, keyin esa jamiyatda qattiq qonun-qoidaga aylangan erta oila qurish majburiyatini olib, shu bilan bir umr to‘rt devor ichida yashashlarini qattiq tanqid qilib, erkak va ayollar teng haq-huquqqa ega ekanliklari, bola tarbiyasi bilan asosan onalar tarbiyalaganliklari bois, millat taqdiri uchun ularning bilim saviyasini ko‘tarish va yangi maktablar tashkil etishni yoqlab chiqdilar. Jadid ziyolilaridan Yahyo Yo‘ldoshev o‘zining xotiralaridan birida Sadriddin Ayniy bilan qilgan suhbatini yodga olar ekan, shunday yozadi:– “Sadriddin Ayniy Buxoro taraqqiyparvarlaridan bo‘lib, oilamizning eng yaqin kishilari, qo‘shnilarimiz Porsoxo‘ja , Mirzo Izzatullo, Ahmadjon Maxsumlarning aytishicha, domla Buxoro madraslaridan birida ta‘lim olgan, so‘nggi yillarida shaharning ma‘rifatparvar kishilariga bosh bo‘lib, ular bilan tez-tez suhbatlashib turganlar, bu gurungda shoir va tarixchi, musiqa muxlisi va kitob shaydosi Sharifjon Maxsum, Hamdiy taxallusi bilan she‘r yozadigan Ahmadjon Maxsum, Buxoroda qizlar va o‘g‘il bolalar uchun yangi usulda maktab ochib, o‘zbek tilida birinchi marta ibtidoiy maktab o‘quvchilari uchun o‘qish kitobini yaratgan Mirzo Abduvohid–(Munzim) va boshqlar ishtirok etgan”. Shu kabi ma‘lumotlarga ko‘ra bu maktab Buxoroda eski usuldagi diniy maktablaridan farqli ravishda o‘qishni ham yozishni ham o‘rgatar, asosan dunyoviy fanlar haqidagi dastlabki bilimlarni berar edi, qizlar maktabida ham dunyoviy fanlar o‘rgatilgan. Bunday ma‘rifiy ishlarning boshida Sadriddin Ayniy va boshqa jadid ma‘rifatparvarlarining xizmatlari katta hisoblanadi. Jadidlar farzandlar tarbiyasi ayollar qo‘lida ekanligi alohida ta‘kidlaganlar, Sadriddin Ayniy bu haqida quydagi fikrni bildirgan edi: “Agarda xotun kishi tarbiyat topgan, savodli bo‘lsa, farzandini ham tarbiyat qilib taraqqiylilik odami qiladur”[1;43]. Bu tarbiyada ayniqsa, bolalar bilan ko‘proq shug‘ullanadigan ona hal qiluvchi ahamiyatga ega hamda onaning bola tarbiyasiga e‘tiborsizlik bilan qarashi fojiali oqibatlariga olib kelishi mumkinligi jadidlar tomonidan e‘tirof etilgan. Kelajak avlodni, farzandlarni tarbiyalashda onaga yuklatiladigan mas‘uliyatning naqadar yuksakligi, bu borada ayolning, onaning tutgan o‘rni qay darajada muhim ekanligi azal-azaldan tan olinib, munosib baho berib kelingan. Xalq ijodkorlaridan birida aytilishicha: Agar oilada ota tarbiyasiz bo‘lsa, farzandlarning biri , agar oilada ona tarbiyasiz bo‘lsa, farzandlarning bari tarbiyasiz bo‘ladi. Shuning o‘zidanoq bola tarbiyasida, ya‘ni kelajak avlodni shakllantirishda ayolning o‘rni qay darajada katta ahamiyatga ega ekanligi ko‘rinib turibdi. Abdurauf Fitrat kelajak avlodlarning ongsiz,

irodasiz, tarbiyasiz, nodon va johil bo‘lmasliklari uchun xotin-qizlar o‘qimishli, sog‘likni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo‘lishlari kerakligini zarur deb biladi. U tarbiyani juda muhim ijtimoiy hodisa, jarayon deb biladi va unda “Oiladagi mushkul vazifa go‘dak tavalludidan so‘ng er-xotin bo‘yniga tushadigan farzand tarbiyasidir”, deb uqtiradi. Umuman olganda, jadidlarning oila masalasidagi qarashlarida Fitratning “Birinchii tarbiya (oila tarbiyasi) tarbiyaning eng muhimi hisoblanadi. Uning ta’siri odam tabiatiga mustahkam o‘rnashadi” – degan fikri asos bo‘lib xizmat qiladi. Jadidlar oila va jamiyatda o‘qimishli ayolning o‘rni mavqeyi o‘zgacha ekanligini tushuntirishga harakat qilganlar. Bu haqida manbalardan quyidagilarni bilish mumkin: “xotinlarni o‘qitmoq va ularning oqillarini jilo bermak va erlari birla yaxshi muomalalar qilmoq va bolalarini tarbiyat qilmoqni yaxshi bilmaklari xususida ta’lim albatta zarurdir”.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Umuman, jadidlar xotin-qizlarning ta’lim olishi masalalarini har tomonlama targ‘ib etdilar. Bu yo‘lda ularga nisbatan qilingan to‘sqinliklar ham jadidlarni to‘xtata olmadi. Ma’rifatparvarlar hattoki Rossiya imperiyasi manfaatlarini himoya qiladigan vaqtli matbuot sahifalarida ham o‘lkadagi bu muammo to‘g‘risida ko‘plab chiqishlar qildilar. Misol uchun, Sadriddin Ayniy “biz zaifalarning umr guzaronligimiz behayodadur va yana bizlarga ilm o‘qitmaydurlar va bizlarga maktab yo‘qdir. Ota-onalarimiz har bir xalqning salomatligi xotinlar qo‘lidadur. Agarda xotin kishi tarbiyat topgan, ilmlik bo‘lsa, farzandini ham tarbiyat qilib odami qiladur ” - degan fikrni bildiradi. Ismoilbek Gasprinskiy 1884 -yil “usuli jadid”maktabini ochib, maorif tizimini isloh etish borasida go‘yalarini “ Tarjimon” gazetasida e‘lon qilib, maorif tizimi oldida hal etish kerak bo‘lib turgan vazifalardan biri - qizlar maorifiga ham alohida e’tibor berish lozimligini ta’kidlagan. Fitrat xotin-qizlar - qadr-qimmat va teng huquqligining kuchli tarafdori edi,— deb xotirlaydi shoira Mahbuba akasi Abdurauf Fitrat to‘g‘risida—“Meni biror joyda o‘qishimni xohlar edi. Toshkent shahrining Vatan ko‘chasida joylashgan Mashrik Afandi (Elbek) o‘qituvchilik qilayotgan maktabga kirishga yordam berdi”. Abdurauf Fitrat: “hamma shaharliklar va dehqonlarni o‘z bolalarini o‘qishga yuborishiga chorlayman. Mening singlim ham maktabda o‘qishini davom etishi kerak,— deb hisoblagan.A.Fitrat ilm diniy va dunyoviy ishlarni bajarish uchun zarur ekanligini, qizlar avval savod va hisobni, keyin diniy ilmlarni o‘rganishlarini ta’kidlagan. “Ular biror kasbni egallashlari uchun , albatta ,oliy ilmlardan birini, ya’ni tabobat, handasa, tarbiya, huquq kabi ilmlarni egallashlari zarur”, – deb aytgan. Shuni asos sifatida qabul qilib, qizlarnnng o‘qishlari uchun jadidlar maktablar ochib, ularning sonini ko‘paytirish kerakligini targ‘ib

etadilar. Bu yoʻlda ular eski turmush, eski axloq normalari, qizlarni zoʻrlab erga berishga qarshi chiqadilar. Abdulla Avloniy oʻzining “Kim nimani yaxshi koʻrar maqolasida Turkiston hayotining baʼzi jihatlarini tanqid ostiga oladi. Maqolada shunday jumlar keltirilgan “Onalarimiz bilim va tarbiya olish oʻrniga erlari ila urushib-talashub qizlariga mol yigʻmakni yaxshi koʻrurlar. Otalarimiz bolalarni oʻqitib, taʼlim bermak oʻrniga hammollik qildirishni yaxshi koʻrurlar”[2;227]. Oʻlkadagi maʼnaviy hayotga nazar tashlaydigan boʻlsak, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida ommalashgan otinchilik qizlar uchun boshlangʻich taʼlim vazifasini ado etdi, ularga bibixalifa yoki bibliotinlar dars berganlar. Maktab yillarida qizlar oʻz bibliotinlari boshchiligida asosan, “haftiyak”ni Qurʼonning 2-3 surasini oʻqib oʻrganganlar. Qurʼonning boshqa suralarini esa uylarida oʻrgatishgan. “Qizlar uchun ilm mutlaqo ortiqcha. qizlarni tikish, bichish va toʻqishga oʻrgatishlar, oʻqish va yozishni chetga surib qoʻyinglar,— degan jamoatchilik fikrining mavjudligi adabiyotlarda keltiriladi. Kamdan-kam qizlar oʻqishga oʻrgatiladi, undan ham kam hodisalarda yozishga, qizlarning koʻpchiligi asosan kunduzgi ibodat, namoz oʻqish bilan band edi. Turkistondagi maktablarda qizlar koʻprok fors va turk sheʼriyatini oʻrganib, yozuvga kam eʼtibor berganlar. Maktablarni tugatishlari bilan qizlarning oʻqishiga yakun yasalgan. Baʼzi joylarda qizlar maktabi boʻlsada, ota- onalar bir yildan keyin qizlarining oʻqishini toʻxtatib qoʻyar, odatda ularni juda yosh turmushga berib yuborardilar. Bularning barchasi XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston maktab-maorifining oʻziga xos xususiyatlaridan biri edi. Yana shu oʻrinda shuni aytish mumkinki, Rossiya imperiyasi tomonidan taʼlim sohasi uchun deyarli mablagʻlar ajratilmagan. Ular keyinchalik rus madaniyatini xalq ongiga singdirish uchun rus-tuzem maktablarini tashkil etdilar. Shunday sharoitda jadidlar oʻz mablagʻlari hisobidan yangi usul maktablarini ochib, ularda oʻgʻil va qiz bolalarning birga oʻqishlarini tashkil eta boshladilar. Shunday maktablardan birida Abdulqodir Shakuriy Samarqandda oʻgʻil va qiz bolalarni birga oʻqita boshladi, qizlarga uning xotini dars berishga koʻmaklashgan. Abdulqodir Shakuriyning bunday ishi mahalliy boylar, ruhoniylarning noroziligiga sabab boʻlgan. Shunday boʻlsa-da, bunday maktablar Turkistonning boshqa shaharlarda ham ochila boshlagan. Arxiv hujjatlarida yozilishicha, Toshkentdagi Eshonxoʻja Xonxoʻjayev yangi usul maktabida 3 ta qiz, Sobirjon Rahimovning maktabida 15 ta qiz oʻqigan. Qoʻqon shahrining Gʻalchasoy mahallasida Muhammadjon Xoliqiy 1913-yilda dastlab “usuli jadid”, keyin esa qizlar maktabini ham tashkil qilgan. Unda singlisi Soliyaxon Abduxolik qizi oʻquvchilarga saboq bergan. Abdulla Avloniy maktabida ham qizlar oʻgʻil bolalar bilan yonma-yon oʻtirib, tahsil olgan. Ostroumov bergan maʼlumotga koʻra, “jadid maktablarida oʻzlashtirilgan bilimlar yuzasidan imtihonlar tashkil

qilingan. O'quvchilar imtihon savollariga yaxshi javob berishgan, shu imtihonlarning birida bir yosh qiz hammani lol qoldirgan. Yuqorida ko'rsatilgan Sobirjon Rahimovning "Rahimiya" maktabida o'tkazilgan imtihondan so'ng "Toshkent xabarlari" gazetasining muallifi qizlar maktablarini ko'paytirishni taklif qiladi. Buxoro jadidlari yo'l boshchilaridan biri Sadriddin Ayniy ham dastlabki o'qish yillarini qizlar maktabida o'tkazgan. U o'z xotiralarini shunday xotirlaydi. "Maktab yoshiga yetganimda otam meni qishlog'imiz Sokter masjidi qarmo'g'idagi maktabga berdi. U maktabda biror narsa o'rgana olmadim, shundan keyin otam meni bu maktabdan olib, qishloq imomi xotiniga qarashli qizlar maktabiga berdi. Bu maktab o'g'il bolalar maktabiga qaraganda birmuncha durust edi [3;7]. Ma'lumotlarga ko'ra, jadid maktablari qizlar 7 yoshdan o'qishni boshlab 13 yoshga to'lganda tugatganlar. Tavalloning "Qarindosh va hamshaharlarimiz mazluma qizlar tilidan" she'rida qizlar ulardan "halokatdan" "malomatdan" qutqarishni o'qitishni, erk va hurlik berishni so'raydilar. Hattoki, kelajakda oila, tenglik va saodatli, muhabbatli va sadoqatli turmush masalasini o'rta qo'yadilar". Jadidlarning diqqat markazida doimo ayollar masalasi turgan. Bu haqida Rustam Sharipovning "Turkiston jadidchilik harakati tarixidan" asarida jadid adabiyotining yirik vakillaridan biri Fitrat haqida to'xtalib, uning "Oila" nomli risolasi ayollarning haq-huquqlari, jamiyatda tutgan o'rni ham, bevosita maktab bilan bog'ligini aytib o'tadi. Bu risolada bir farangi (jadidchilik nomoyondasi) bilan bir mudarris (eskilik tarafdori bo'lgan ulamo) o'rtasidagi suhbat bayon etilgan. Farangi mudarrisdan Buxoroyi sharifda ayollar o'qiydimi deb so'raganda yo'q deb javo qaytaradi. Farangi bunga javoban Amerka va Fransiya ayollari o'z ixtirolari bilan dunyoni lol qoldirayotganda, nega ularni ta'limga jalb etmaysizlar deb so'raganda, mudarris ayolning vazifasi tug'ish va nasl qoldirishdir, bizda ta'lim 37 yoshda tamom bo'ladi, axir ularni 37 yoshda kim o'z nikohiga oladi deb, o'z fikrini tasdiqlaydi. Farangi axir jadid maktablarida ta'lim 13 yilda tamom bo'lishini qizlar o'qiydigan bo'lsa ular 19 yoshda o'qimishli, dunyo sirlaridan xabardor bo'lishini tushuntiradi biroq mudarris buni tushunmaydi. Asar so'ngida mudarrisning onasi ham ilmsiz bo'lgan, shuning uchun ham mudarris ham ilmsiz degan xulosaga kelinadi. Bu asarning yozilish maqsad yangi jadid maktablariga musulmon ayollarini jalb etish edi. Ma'rifatparvarlar Turkiston xotin-qizlarining dunyoviy ishlarda qatnashishlarini yoqlab chiqa boshladilar. Jadidlar fikricha, xotin-qizlar o'z ayollik huquqini anglab, talab qilishi, tiklashga intilishi, uni tuban kimsalardan himoyalashi jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lishi uchun diniy va dunyoviy bilim imkoniyatlaridan foydalanish sharoitlari yaratilishi zarur. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida xotin-qizlar masalasining ko'tarilishi qonuniy hol edi. Ularni hal etish yo'llarini Sora Muzaffariya

bayon etgan va xotin-qizlardagi iste'dod va qobiliyatini yuzaga chiqarishga qo'ymaslikka hech kimning haqqi yo'q deb hisoblaydi va xotin-qizlarni o'z huquq – erkinliklari uchun kurashga chorlaydi [4;23] O.S. Lebedeva “Hozirgi davrda musulmon ayolini qullik iskanjasidan qutqarish vaqti keldi,—deb butun jahonga murojaat qiladi va turli davrlar mamlakatlar xotin-qizlarining hayoti, huquqlarini solishtiradi, Sharq ayollarini asriy uyqusidan uyg'onishga chorlaydi. Fayzulla Xo'jayev ham xotin-qizlarning erkaklar bilan teng huquqligini ta'minlashga muhim e'tibor berar edi. Uning fikricha, ayollar faqatgina huquqiy holatda erkaklar bilan teng huquqli deb e'tirof etilishi xotin- qizlarning amalda teng ekanligini anglatmaydi. Ayollarning erkaklar bilan amalda teng huquqligiga erishish uchun mehnatni muhofaza qilish, ta'lim olish, fabrika va zavodlarda ayollar malakasini oshirishda bir qator imtiyozlar berilishi, xalq ta'limi bo'yicha pul ajratmalarini joriy etish, ona va bolalar uylari qurilishi lozim, deydi[5;4]. Jadidlar tenglikka erishish uchun qizlarimiz ilm olsin, ma'rifatli bo'lsin deb uqtirganlar. Ayollar ilm olishda erkaklar bilan barobar bo'lsin, degan fikrni ilgari surar edilar. Abdulla Avloniy mutlaqo har ikki jins vakillari og'ir-u engil mehnatda teng ishlasinlar demaydi, aksincha, azaliy sharkona an'analardan kelib chiqib, har kim o'z vazifasini puxta bilishi, ado etishi kerak deb hisoblaydi, xotin- qizlarni hayoli va iffatli bo'lishga chaqiradi. Bir qator misollar vositasida o'zbek xotinqizlarining erkaklar bilan teng huquqli bo'lishi kerakligi ko'rsatib beriladi. Ilm erkaklar bilan bir qatorda xotin-qizlarga ham nihoyatda zarurligi ta'kidlanadi. Bu masalada Munavvarqori o'z munosabatini bildirib, “men ko'p vaqtdan beri ayollarni ancha tezroq, ozod qilish, maktablarda erkaklar bilan tenglik asosida o'qitish va ishga jalb etish”.—deb o'zining shaxsiy fikrini bildirgan .

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiri - XX asr boshlarida jadid ma'rifatparvarlari o'lkadagi xotin-qizlare savodxonligini oshirish yo'lida muhim va tarixiy ahamiyatga ega islohotlarni amalga oshirdilar. Ular o'lkadagi ta'lim ahvoli, ayniqsa xotin-qizlarning savodxonligining pastligi va ularning huquqlarini cheklanganligi sababli zamon talablariga xos bo'lgan ta'lim shakli va maktablarni yaratishga bel bog'ladilar hamda ta'limni jamiyat taraqqiyotining asosi deb bilib, ayniqsa ayollarning bilimli bo'lishi millat kelajagini belgilashini chuqur angladilar. Chunki, Sharq ayollari ta'lim darajasi bo'yicha ancha orqadan qolgan, umuman o'qitilmagan yoki qisman yuzaki diniy bilimlar va hunarlarni qisqa muddatda o'qitish bilan cheklanib qolishgan. Hattoki jamiyatdagi ayrim tabaqalar ayol kishini faqat uy ishlari, xotinlik va nasl qoldirish uchun vosita hisoblashgan. Aynan shu davrda jadid ma'rifatparvarlari ayol kishi ham erkaklar bilan xil shaklda bilim olishlari hamda ayollar va erkaklar bir jamoada o'qishi mumkin bo'lgan yangi turdagi maktablar

ochish tarafdorlari bo'lishgan. Bu maktablarda faqatgina o'qish yozish va diniy ilmlardan tashqari, zarur bo'lgan dunyoviy fanlar ham o'qitilgan. Chunki, bu davrga kelib G'arbdagi ayollar turli xil sohalarda ilm va kashfiyotlar bilan erkaklardan hech ham kam emas edi. Jadidlar esa ta'lim rivojlangan mamlakatlardan andozlar o'rganib, o'z maktablarida ularni joriy qilishgan. Ular bu maktablarda avvalo o'z oilasidagi xotin-qizlarni o'qitsi bilan o'rnatib bo'lishgan. Keyinchalik Chor Rossiyasi ham o'lkada rus tuzem maktablarini ochishni boshlagan. Bu maktablar va jadid maktablari o'rtasida farq bo'lib, ularning maqsad va fazifalari har xil bo'lib, Chor Rossiyasi yangi maktablarga mablag'lar ajratmagan. Shu sababli, jadid maktablarini jadid ma'rifatparvarlarining o'zi moliyalashtirganlar. Ularning tashabbuslari nafaqat savodxonlik darajasining oshishiga, balki ayollarning ijtimoiy faolligi va o'z huquqlarini anglashga ham zamin yaratdi. Garchi bu islohotlar o'sha davr sharoitida turli to'siqlarga duch kelgan bo'lsa-da, ular keyingi davr ta'lim tizimi va jamiyat taraqqiyotiga mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. S.Ayni . Musulmonlar xayoti.//Turkiston viloyatining gazetasi. 1906. 16-19 iyul
2. Avloniy A. Kim nimani yaxshi ko'rar. Tanlangan asarlar. –T.: 1998.
3. S. Ayni xayoti va ijodi / tuzuvchi M. Hasanniy T- O'qituvchi. 1994.
4. Azizov. N .Davlat arbobining hukukiy qarashlari // Hayot va qonun.1996.
5. Avloniy A. Tanlangan asarlar.–T.: Ma'naviyat, 1998.–B. 58.

FOSTERING CRITICALITY IN EARLY CHILDHOOD EDUCATION: A PEDAGOGICAL APPROACH USING FAIRYTALES

Gulmira Juraboyeva Sherali kizi

Teacher of Uzbekistan state world Languages University

+998979214973

gulmirajuraboyeva9994@gmail.com

ABSTRACT

This thesis investigates the pedagogical potential of fairytales as a medium for developing critical thinking skills in elementary school students. Moving beyond the traditional view of fairytales as mere entertainment or moral instruction, this research positions them as complex literary texts that can stimulate analytical thought. Through a comprehensive review of recent literature and pedagogical models from 2017 to 2024, this study explores how the intrinsic structures of fairytales—such as plot, character dilemmas, and turning points—align with the cognitive processes of critical thinking. The thesis examines various instructional strategies, including critical reading, digital reconstruction, and interactive storytelling, that can transform fairytale reception into an active, analytical exercise. The findings suggest that when methodically integrated into the curriculum, fairytales can significantly enhance students' abilities to question, evaluate, and reflect, thereby serving as an effective tool for fostering intellectual independence from an early age.

Key words: school children, pedagogy, terms, critical thinking, fairytales, research, model.

INTRODUCTION

In the 21st century, education faces the critical challenge of preparing children not just to absorb information, but to analyze, evaluate, and create. Critical thinking, the ability to think clearly and rationally, is no longer a luxury but a necessity for navigating a complex world.

Concurrently, educators are seeking engaging, developmentally appropriate tools to cultivate these skills from the earliest school years. Fairytales, with their timeless narratives of heroes, villains, and magical dilemmas, present a surprisingly potent, yet often underutilized, resource. This study explores the intersection of these two elements, proposing fairytales as a "gateway" to critical thought in elementary education.

While fairytales are ubiquitous in early childhood, their use in formal education is often superficial, limited to reading for pleasure or extracting simple moral lessons.

There is a gap between the recognized potential of fairytales to stimulate imagination and their practical application in fostering higher-order thinking skills. A 2024 study noted that few investigations have connected fairytales to the development of creative thinking, despite their rich narrative structures. This thesis addresses this gap by systematically investigating how fairytales can be methodically used to develop critical thinking, moving beyond passive reception to active, analytical engagement.

Research Questions

This study is guided by the following questions:

1. What specific elements within fairytales (e.g., plot structure, character conflicts, and symbolism) can be leveraged to stimulate critical thinking in elementary school students?
2. What pedagogical models and instructional strategies are most effective in transforming fairytale reading into an exercise in critical analysis?
3. How can these strategies be integrated into the existing elementary school curriculum to foster skills such as questioning, evaluating, and problem-solving?

Significance of the Study

This research is significant for educators, curriculum developers, and researchers. It provides a evidence-based framework for using a beloved literary genre to achieve crucial educational outcomes. For teachers, it offers practical, classroom-ready strategies. For researchers, it synthesizes current scholarship and identifies avenues for future investigation, particularly in areas like digital storytelling and critical literacy.

Definition of Key Terms

Critical Thinking: In this context, it refers to the ability of students to analyze information, solve problems, consider multiple perspectives, make reasoned judgments, and reflect on their own thinking processes.

Fairytales: Traditional or authored stories involving magical elements, fantastical creatures, and archetypal characters, often presenting a conflict or dilemma that requires resolution.

Pedagogical Model: A structured approach or strategy for teaching, which includes specific methods, activities, and learning objectives.

LITERATURE REVIEW

Defining Critical Thinking in Early Childhood Education

Critical thinking in young children is not abstract philosophy, but a concrete set of skills. It involves observing, questioning assumptions (like why a character is "good" or "bad"), making predictions, and connecting story events to their own lives. Researchers like Munandar (2012) argue that fostering creativity and critical thought

allows children to maximize their potential and recognize multiple solutions to problems. This forms the basis for intellectual independence.

The Enduring Power of Fairytales: From Moral Lessons to Cognitive Tools

Fairytales have long been recognized for their role in character development, teaching values like kindness, honesty, and courage. However, their cognitive potential is equally profound. The hero's journey, the presence of a clear dilemma, and the characters' multiple attempts to solve problems serve as excellent models of iterative design thinking and persistence. The plot, characters, and turning points directly aid children's cognitive and analytical skills by presenting problems that need to be understood and solved.

Theoretical Frameworks: Linking Fairytales and Critical Thought

This thesis is built upon several interconnected theories:

Reader-Response Theory: This theory posits that meaning is created through the interaction between the reader and the text. In a classroom, this means students actively construct understanding by forming expectations, making predictions, and reacting to the story. Vučković and Premović (2024) used this theory to develop a model for the critical reading of fairytales.

Social Constructivism: From this perspective, children build knowledge through social interaction. Discussing a character's choices with peers, debating the fairness of an outcome, and receiving feedback from a teacher allows them to reflect on the story and construct a deeper, more nuanced moral understanding .

Critical Literacy and Multimodal Learning: Critical literacy encourages readers to look beyond the surface and question the ideologies and power structures within a text. This is particularly relevant for examining gender roles or cultural assumptions in traditional tales. Furthermore, modern classrooms are embracing multimodal learning, where students don't just read but also create using digital tools, fostering even deeper critical engagement.

Empirical Studies on Fairytales and Critical Thinking

Recent research provides strong empirical support for this topic. A 2024 study by Tolipova used a cyclical classroom action research model and found that having children consider character choices and predict endings significantly improved their creative and critical thinking. Another 2024 study developed a Science-Mathematics-based fairytale book and proved its effectiveness in improving critical thinking skills, albeit with medium effectiveness. In 2023, Kargin's action research on "critical multimodal literacy" demonstrated that when elementary students use digital tools to reconstruct fairytales (changing characters, plotlines, and themes), they exhibit "nuanced critical insights" about gender and power dynamics. Foundational work by

Dragić (2017) also established a strong theoretical link, showing that the process of fairytale reception is highly compatible with the stages of critical thinking: evocation, understanding of meaning, and reflection .

METHODOLOGY

Research Design: A Qualitative, Multi-Model Approach

This study employs a qualitative research design, specifically a review and synthesis of existing pedagogical models. Given the nature of the research questions, which seek to understand how and why certain strategies work, a qualitative approach is most appropriate for exploring the depth and nuance of classroom practices.

Data Collection Methods (Analysis of Pedagogical Models)

Data was collected through a systematic review of academic databases, educational journals, and conference proceedings. The search focused on peer-reviewed articles and studies published between 2017 and 2024 that detailed specific methods for using fairytales to develop critical or creative thinking in elementary-aged children.

The collected pedagogical models were analyzed and categorized based on their core instructional strategy, the specific critical thinking skills they targeted (e.g., analysis, evaluation, inference, perspective-taking), and the theoretical framework underpinning them. This allowed for the synthesis of a comprehensive picture of effective practice.

DISCUSSION

Fairytales as Catalysts for Cognitive and Analytical Skills

The literature overwhelmingly confirms that fairytales are natural catalysts for critical thinking. The inherent structure of a fairytale—presenting a conflict and the characters' attempts to resolve it—mirrors the problem-solving process. By engaging with the story, children are implicitly learning to:

Analyze cause and effect: Why did the witch capture Hansel and Gretel? What was the consequence of their actions?

Evaluate character decisions: Was it wise for the protagonist to take a gift from a stranger? What other choices could they have made?

Predict outcomes: What will happen next? This requires students to use evidence from the text to form hypotheses.

Effective Pedagogical Models for the Classroom

The research reveals several distinct, yet complementary, models for classroom practice.

The Reception Theory Model: Evocation, Meaning, and Reflection

This model, articulated by Dragić (2017), structures the reading process in three stages:

1. **Evocation:** Before reading, students activate prior knowledge and form a "horizon of expectations." What do they think a story about a "brave tailor" will be about?

2. **Understanding of Meaning:** During reading, students confirm or challenge their predictions and grapple with the text's meaning.

3. **Reflection:** After reading, students analyze the aesthetic distance between their expectations and the actual story, discussing themes and character motivations. This framework systematically guides students through the core components of critical thought.

The Critical Reading Model: Deconstructing Ideology and Gender Roles

This model, developed by Vučković and Premović (2024), encourages students to read against the text. Using reader-response theory, it prompts students to question the underlying messages in traditional tales. For example, a class reading "Baš-čelik" might analyze the construction of heroism or the limited roles given to female characters. This approach fosters critical thinking by teaching children that stories are not neutral but carry particular viewpoints and ideologies.

The Critical Multimodal Literacy Model: Reconstructing Narratives Digitally

Kargın's (2023) action research presents a modern, highly engaging model. Here, students use digital tools to reconstruct fairytales. They are tasked with changing a character's gender, altering the plot to empower a traditionally passive character, or creating a new ending from a different perspective. This act of creation requires deep critical analysis of the original text's structure, themes, and power dynamics. It transforms students from passive consumers into active, critical producers of meaning.

The Role of the Educator in Facilitating Critical Engagement

Across all models, the teacher's role is pivotal. The teacher is not just a storyteller but a facilitator of inquiry. Effective teachers employ strategies like:

Asking open-ended questions: "Why do you think the wolf pretended to be the grandmother?" instead of "Was the wolf bad?"

Encouraging discussion and debate: Creating a safe space for students to share and defend their interpretations.

Mastering storytelling techniques: As Musfiroh (2005) notes, effective storytellers bring characters to life, use pauses to build suspense, and engage with the audience, making the narrative a dynamic and thought-provoking experience.

Fairytales should not be confined to language arts. As demonstrated by the Science-Mathematics based fairytale book, they can be integrated into STEM subjects to contextualize problems and make abstract concepts more tangible and engaging. A fairytale about a giant could lead to a math lesson on measurement, or a story about a magical seed could introduce a science unit on plant growth.

Teacher Training and Storytelling Proficiency

For these strategies to be effective, teacher training programs must include modules on critical pedagogy and the art of storytelling. Teachers need to be equipped not only with the knowledge of what to teach but also the skills of how to use fairytales to provoke thought, manage discussions, and guide students through the processes of deconstruction and reconstruction .

Involving Parents and the Home Environment

The development of critical thinking should extend beyond the classroom. Parents can be encouraged to read fairytales at home and engage their children in similar analytical conversations. Asking “What would you have done in that situation?” during bedtime stories can reinforce the skills being taught at school and foster a lifelong habit of critical engagement.

CONCLUSION

This thesis has demonstrated that fairytales are a powerful and versatile tool for developing critical thinking skills in elementary school students. Their narrative structures naturally lend themselves to analysis, evaluation, and problem-solving. Recent pedagogical research provides clear, effective models—from structured reception theory to innovative digital reconstruction—that educators can use to unlock this potential. The key lies in moving beyond passive reading and adopting a methodical, inquiry-based approach that positions the child as an active constructor of meaning. In conclusion, the path to critical thinking need not be paved with dry exercises and abstract problems. It can be an enchanted gateway, led by brave heroes, clever animals, and magical twists. By harnessing the power of fairytales and applying thoughtful pedagogical strategies, educators can guide young students not only to love stories, but to think deeply about them, question them, and in doing so, develop the intellectual independence they will need for the rest of their lives.

REFERENCES:

1. Al Ibtida: Jurnal Pendidikan Guru MI. (2024). How Science-Mathematics based Fairytale Book Enhance Critical Thinking Skills and Curiosity in Elementary School Students? Al Ibtida, 11(01), 1-17.

2. Dragić, Ž. (2017). Role of Fairy Tales Reception in Development of Critical Thinking of Primary School Lower Grade Students. Faculty of Philosophy, Banja Luka University.
3. Kargın, T. (2023). Exploring Critical Multimodal Literacy in Reconstructing Fairy Tales. *Educational Policy Analysis and Strategic Research*, 18(3), 158-175.
4. Mohinbonu Mardonova. "The Impacts of Home-School Partnership in Language Learning". *American Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education* (2993-2769), 2(3), 652–658.
5. Supriyono, & Wiyani, N. A. (2024). Fairy Tales and Inspirational Stories as A Medium for Character Development for Elementary School Children. *International Proceedings of Nusantara Raya*, 3(1), 551–554.
6. Tolipova, O. (2024). Developing Critical Thinking Through Fairy Tales on Children. *Modern Science and Research*, 3(6).
7. Ortiqova Iroda. Scientific-technical terminology of Uzbek language and basic principles of its development. *Наука, техника и образование – Moskva*, 2018, №6. – B. 103-105.
8. Vučković, D., & Premović, M. (2024). Understanding the Meaning of Traditional Fairy Tales in Contemporary Educational Context – Teaching for Critical Thinking. *Annales. Series historia et sociologia*, 34(1), 95-110.

ALISHER NAVOIY IJODIDA TASAVVUFIY OLAM: RUHIY KAMOLOT VA INSONIY MA'NAVIYAT

A'zamjonov Islomjon Komiljon o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Tasavvuf germeneytikasi mutaxassisligi

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: Jurayev Sh.S.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi, PhD.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy olamning nazariy-falsafiy asoslari, ruhiy kamolot bosqichlari hamda insoniy ma'naviyat konsepsiyasi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda shoir asarlarida komil inson g'oyasi, nafs va ruh munosabati, ilohiy muhabbat talqini, irfoniy tafakkur hamda axloqiy poklanish masalalari chuqur o'rganiladi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, tasavvuf, ruhiy kamolot, komil inson, nafs, ruh, irfon, ma'naviyat, ilohiy muhabbat, axloqiy yetuklik.

АННОТАЦИЯ

В данной статье системно анализируются теоретико-философские основы суфийского мира в творчестве Алишера Навои, этапы духовного совершенствования, а также концепция человеческой духовности. В исследовании глубоко рассматриваются идея совершенного человека в произведениях поэта, соотношение нафса и духа, трактовка божественной любви, ирфаническое мышление и вопросы нравственного очищения.

Ключевые слова: Алишер Навои, суфизм, духовное совершенствование, совершенный человек, нафс, дух, ирфан, духовность, божественная любовь, нравственная зрелость.

ABSTRACT

This article systematically analyzes the theoretical and philosophical foundations of the Sufi world in the works of Alisher Navoi, the stages of spiritual perfection, and the concept of human spirituality. The study deeply examines the idea of the Perfect Human in the poet's writings, the relationship between the nafs and the soul, the interpretation of divine love, irfan-based intellectual thought, and issues of moral purification.

Keywords: Alisher Navoi, Sufism, spiritual perfection, the Perfect Human, nafs, soul, irfan (gnostic knowledge), spirituality, divine love, moral maturity.

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyot tarixida nafaqat badiiy yuksaklik namunasi, balki chuqur falsafiy-ma'naviy tafakkur mahsuli sifatida alohida o'rin tutadi. "Alisher Navoiy turkiy-tasavvuf adabiyotining taraqqiyotida salmoqli hissa qo'shgan ulug' ijodkorlardan biridir. Uning lirik asarlari bilan bir qatorda, nasriy asarlarida ham islom va tasavvuf talqini muhim o'rin egallaydi"³⁷. XV asr Movarounnahr madaniy muhitida tasavvufiy qarashlar keng tarqalgan bo'lib, ular adabiyot, san'at va ijtimoiy hayotga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Navoiy ana shu ruhiy-falsafiy muhitda kamol topdi va tasavvufiy g'oyalarni o'z ijodining markaziy tamoyiliga aylantirdi.

Tasavvuf – bu insonning o'z ichki olamini poklash, nafs istaklarini jilovlash va ilohiy haqiqatga yaqinlashish jarayonini anglatadi. U faqat diniy amaliyot emas, balki chuqur ruhiy-falsafiy tizimdir. Tasavvufning asosiy maqsadi komil insonni shakllantirishdir. Navoiy ijodida aynan shu komillik g'oyasi yetakchi mavqega ega. Shoir asarlarida inson ikki qarama-qarshi kuch – nafs va ruh o'rtasidagi kurash maydoni sifatida tasvirlanadi. Nafs moddiylikka tortadi, ruh esa ilohiylikka intiladi. Ruhiy kamolot bu ikki kuch o'rtasidagi muvozanatni topish va ruhni ustuvor qilish jarayonidir.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy jamiyatda ma'naviy qadriyatlarning zaiflashuvi, moddiylikning ustuvorligi sharoitida Navoiyning ruhiy poklanish va insoniy yetuklik haqidagi qarashlari alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – Navoiy ijodida tasavvufiy olamning nazariy asoslari va badiiy talqinini kompleks tahlil qilishdir. Navoiy ijodida tasavvufiy tushunchalar tizimini aniqlash, ruhiy kamolot bosqichlarini tahlil qilish, komil inson konsepsiyasining falsafiy mohiyatini ochish, ilohiy muhabbatning ma'naviy-axloqiy ahamiyatini asoslash kabi asosiy vazifalar yotadi.

TAHLIL VA METODLAR

Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodini o'rganish va tahlil qilishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Masalan, tarixiy metodni qo'llash orqali tarixiy yondashuv, XV asr ijtimoiy-madaniy muhitining tasavvufiy tafakkur shakllanishiga ta'siri o'rganildi. Bu davrda naqshbandiya tariqati keng yoyilgan bo'lib, ruhiy poklanish, mehnat orqali komillik, ichki ixlos kabi tamoyillar targ'ib etilgan. Matnshunoslik tahlili esa shoirning "Xamsa", "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat" asarlari hamda g'azallari matnshunoslik asosida o'rganildi. Tasavvufiy terminlar (ishq, fano, baqo, tavhid, sabr, riyozat va boshqalar) semantik jihatdan tahlil qilindi. Germenevtik yondashuv matnning ichki ma'nosini ochish uchun asosiy

³⁷ Zilola Amonova. Zufnunabegim Axrorova. "Nasoyim ul-muhabbat"da G'azzoliy talqini// "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi 9-uluslararo konferensiya materiallari. – Toshkent-Bursa, 2024. – B. 277.

metodlardan biri sifatida qo'llanildi. Ramziy obrazlar tasavvufiy kontekstda talqin qilindi. Keyingi navbatda qiyosiy metoddan foydalanilib, Navoiy qarashlari Sharq tasavvuf an'analari doirasida qiyoslab ko'rib chiqildi. Bu yondashuv shoirning o'ziga xosligini aniqlashga yordam berdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Navoiy ijodida tasavvufiy olamning markazida inson turadi. Inson – ilohiy nur zarrasi mujassam bo'lgan mavjudotdir. U moddiy va ma'naviy dunyo oralig'ida joylashgan. Shoir insonni "kichik olam" deb talqin qiladi. Insonning asosiy vazifasi – o'z mohiyatini anglashdir. Bu anglash jarayoni ruhiy sayohat orqali amalga oshadi.

Nafs va ruh dialektikasi yana bir asosiy jihatlardan hisoblanadi. Nafs – insonni pastlikka tortuvchi kuch sifatida tasvirlanadi. U shaxsiy manfaat, xirs, manmanlik va dunyoparastlik bilan bog'liq. Ruh esa ilohiy manbadan kelgan pok mohiyatdir. Ruhiy kamolot nafsni yengish orqali amalga oshadi. Bu jarayon og'ir, lekin zaruriy bosqichdir. Shoir riyoziyat va sabrni asosiy vosita sifatida ko'rsatadi.

Alisher Navoiyning yana bir mashhur asari "Lison ut-tayr"da ruhiy sayohat borasidagi qarashlar yoritiladi. Asarda qushlarning Simurg'ni izlab yo'lga chiqishi inson ruhining Haq sari intilishini anglatadi. Yetti vodiy – ruhiy kamolot bosqichlaridir: Talab – izlanish boshlanishi; Ishq – qalbning yonishi; Ma'rifat – ichki idrok; Istig'no – dunyodan voz kechish; Tavhid – birlikni anglash; Hayrat – aqlning ojizligi; Fano – o'zlikdan kechish. Bu bosqichlar insonning ichki evolyutsiyasini aks ettiradi.

Navoiy faoliyatida ilohiy muhabbat konsepsiyasi yana bir muhim jihatlardan sanaladi. Navoiy nazarida haqiqiy ishq – bu ilohiy muhabbatdir. U insonni poklaydi, komillikka yetaklaydi. Ishq – ruhiy energiya manbai. Oddiy muhabbat o'tkinchi, ilohiy ishq esa abadiydir. Shoir muhabbatni axloqiy yetuklik mezoni sifatida talqin qiladi. Tasavvuf shoiri hisoblangan Alisher Navoiyning yana bir mashhur asari "Nasoyim ul-muhabbat" da muhabbat(ishq) masalasi va tasavvuf asosiy o'rin egallashi bilan Navoiy ishq borasidagi qarashlarini asosladi deya olamiz. Navoiy uchun muhabbat falsafasi insoniy va ilohiy jihatlar bilan tahlil qilinadi. Haqiqiy muhabbat esa insonni Allohga yaqinlashtiruvchi qudratli kuchdir. "Navoiy bu asari orqali o'z davrining mashhur shoir va avliyolarining hayoti va ijodini abadiylashtirishga harakat qilgan. "Nasoyim ul-muhabbat" tazkirasida Navoiy o'zidan oldingi va zamondosh shoirlarning she'rlari, ularning tasavvufiy qarashlari va ularning Allohga bo'lgan muhabbati haqida hikoya qiladi"³⁸. Turli shoir va avliyolarning faoliyati orqali yoritilgan ushbu asar o'zbek va fors adabiyotining

³⁸ O'ktamboyeva Xurshida Shavkat qizi. "Nasoyim ul-muhabbat": Turkiy adabiyotdagi ilk tazkira va tasavvufiy muhabbat falsafasi//Academic research in modern science, 2025, №1. – B. 124.

yorqin namununalarini keng ko‘lamda o‘rganish imkoniyatini beradi. Shuningdek, turkiy xalqlarning madaniyati, dunyoqarashi va adabiy merosining rivojlanishida asosiy manbalardan biri sanaladi.

Komil inson konsepsiyasi ana shu davr xamsanavislarining markaziy ifodalanishi kerak bo‘lgan tushunchalaridan eng asosiysi bo‘lgan. Komil inson – bu nafsini yenggan, ruhini yuksaltirgan, axloqan pok, jamiyatga foydali shaxsdir. U adolatli, sabrli, mehribon va haloldir. Navoiy komil insonni ideal jamiyat qurilishining asosi deb biladi.

Navoiy tasavvufni individual mistik tajriba bilan cheklamaydi. U ijtimoiy-ma’naviy ahamiyatga ega konsepsiya sifatida talqin etiladi. Komil inson jamiyatni isloh qiluvchi kuchdir. Shoirning qarashlarida ma’naviyat davlat va jamiyat barqarorligining asosi sifatida namoyon bo‘ladi. Axloqiy inqiroz – ruhiy inqiroz natijasidir. “Navoiy yashagan davrda tasavvuf va u bilan bog‘liq qarashlar ijtimoiy hayotning muhim bir ma’rifiy, axloqiy, tarbiyaviy kategoriyalarini belgilab beruvchi ta’limot hisoblangan. Shunday ekan, shoir ijodini bu ta’limotdan ajratib o‘rganishga harakat qilish mutlaqo noto‘g‘ridir. Shu ma’noda Turkistondan yetishib chiqqan Shayx ul-mashoyix, “Yassaviya” (ayrim manbalarda “Jahriya”) tariqatining asoschisi Ahmad Yassaviy zikri “Nasoyim ul-muhabbat”da alohida o‘ringa ega”³⁹. Alisher Navoiy tasavvuf borasida Ahmad Yassaviyning faoliyatiga alohida to‘xtalar ekan, uning ustozini hisoblangan Xoja Yusuf Hamadoniy va Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoniyaning tortib shogirdlarining hissalarigacha yoritib beradi. Tasavvufda yangi bir tariqatga asos solish kabi muhim natija esa Yassaviyning tasavvuf vakillari orasida yetukligini ko‘rsatib turibdi. Aynan Navoiy ham uning tasavvufiy qarashlaridan ilhomlangan holatda haqiqiy komillik sari intilgan inson va uning vazifalari haqida yetarlicha bayon etgan. Navoiy nega aynan Yassaviy ijodiga to‘xtaladi? Buning sabablaridan biri u qarashlarini she’riy tizimda ifodaladi. “Yassaviygacha ham so‘fiyona she’r irshod uchun bir vosita o‘laroq qabul qilingan edi. Yassaviy, eng avvalo, ana shu uchun she’rga murojaat qildi. Diniy-falsafiy ma’nolar muridlaridan tashqari keng xalq ommasi ongi va qalbidan oson o‘rin topishini ta’minlash niyatida she’r imkoniyatlaridan ham mohirlik ila foydalana oldi”⁴⁰. Alisher Navoiy tazkirasida tasavvuf vakillari orasidan Yassaviyni alohida e’tirof etishidagi jihatlardan biri aynan shudir. Yassaviy she’riy uslubga tasavvufiy qarashlarini, komilikka eltuvchi yo‘lni, Allohga bo‘lgan ishqni singdirib bayon etgan.

³⁹ Saydullayeva D.I. “Nasoyim ul-muhabbat”da Ahmad Yassaviy zikri//Oriental Renaissance:Innovative, educational, natural and social sciences, 2023, April. – B. 966.

⁴⁰ Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – Б. 9.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy olam insonning ruhiy kamoloti va ma'naviy yetukligini ta'minlovchi mukammal falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. Shoir tasavvufni axloqiy poklanish, ilohiy muhabbat va komil inson g'oyalari bilan boyitadi. O'zining deyarli barcha asarlarida ilohiy muhabbatni tarannum etdi. Allohga bo'lgan ishq va unga eltuvchi yo'llarni ham nasriy, ham nazmiy uslubda yoritib berdi.

Bugungi globallashuv sharoitida moddiylik ustuvorligi insonni ichki bo'shliqqa olib kelmoqda. Navoiyning ruhiy poklanish haqidagi g'oyalari zamonaviy inson uchun muhim yo'l-yo'riq bo'la oladi. Tasavvufiy tafakkur insonni ichki erkinlikka chorlaydi. Ichki erkinlik esa tashqi mustaqillikning asosi hisoblanadi.

Navoiy merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Ruhiy kamolot g'oyasi zamonaviy ma'naviy inqiroz sharoitida insoniyat uchun muhim konseptual asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Saydullayeva D.I. "Nasoyim ul-muhabbat"da Ahmad Yassaviy zikri//Oriental Renaissance:Innovative, educational, natural and social sciences, 2023, April. – 965-969 b.
2. O'ktamboyeva Xurshida Shavkat qizi. "Nasoyim ul-muhabbat": Turkiy adabiyotdagi ilk tazkira va tasavvufiy muhabbat falsafasi//Academic research in modern science, 2025, №1. – 124-127 b.
3. Zilola Amonova. Zufnunabegim Axrorova. "Nasoyim ul-muhabbat"da G'azzoliy talqini// "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi 9-uluslararo konferensiya materiallari. – Toshkent-Bursa, 2024. – 277-281 b.
4. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. – 160 б.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA E-HUKUMAT TIZIMIDA XIZMAT KO‘RSATISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH MEXANIZMLARI

Boboqulov Fazliddin Xasan o‘g‘li

University of Management and Future Technologies

Raqamli iqtisodiyot fakulteti

M011-24 guruh talabasi

boboqulovfazliddin8@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasida e-hukumat tizimi orqali davlat xizmatlarini samarali ko‘rsatish mexanizmlarini tadqiq etishga qaratilgan. Tadqiqot doirasida e-hukumatning asosiy funksiyalari, uning raqamli xizmatlar qamrovi, fuqarolar va biznes sub‘ektlari uchun qulaylik yaratishdagi roli tahlil qilinadi. Maqolada xizmat ko‘rsatish sifatini oshirishga to‘sqinlik qiluvchi omillar, jumladan, texnologik infratuzilma yetishmovchiligi, tizimlararo integratsiya muammolari, raqamli savodxonlik darajasining pastligi va kiberxavfsizlik masalalari ko‘rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari e-hukumat tizimining samaradorligini oshirish va fuqarolarga qulay xizmatlar yaratishda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan strategik tavsiyalarni shakllantirishga yordam beradi. Maqola ilmiy jamoatchilik, davlat boshqaruvi organlari mutaxassislari, shuningdek, raqamli transformatsiya va elektron xizmatlar sohasidagi tadqiqotchilar uchun qimmatli manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Raqamli xizmatlar, elektron hukumat, raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli infratuzilma, internet qamrovi, xizmatlar sifati, raqamli savodxonlik, innovatsion rivojlanish, davlat boshqaruvi.

ABSTRACT

This article is focused on studying the mechanisms for providing public services effectively through the e-government system in the Republic of Uzbekistan. Within the scope of the research, the main functions of e-government, its coverage of digital services, and its role in facilitating convenience for citizens and business entities are analyzed. The article also examines factors that hinder the improvement of service quality, including deficiencies in technological infrastructure, issues with system integration, low levels of digital literacy, and cybersecurity concerns. The research findings contribute to the development of strategic recommendations that can be applied to enhance the efficiency of the e-government system and create user-friendly services for citizens. The article serves as a valuable resource for the scientific community, specialists in public administration, as well as researchers in the field of digital transformation and electronic services.

Key words: Digital services, e-government, digital transformation, information and communication technologies (ICT), digital infrastructure, internet coverage, service quality, digital literacy, innovative development, public administration.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена исследованию механизмов эффективного предоставления государственных услуг через систему электронного правительства в Республике Узбекистан. В рамках исследования анализируются основные функции электронного правительства, охват цифровых услуг, а также его роль в обеспечении удобства для граждан и субъектов бизнеса. В статье рассматриваются факторы, препятствующие повышению качества обслуживания, включая недостатки технологической инфраструктуры, проблемы интеграции систем, низкий уровень цифровой грамотности и вопросы кибербезопасности. Результаты исследования способствуют формированию стратегических рекомендаций, которые могут быть применены для повышения эффективности системы электронного правительства и создания удобных для граждан услуг. Статья представляет ценность для научного сообщества, специалистов органов государственного управления, а также исследователей в области цифровой трансформации и электронных услуг.

Ключевые слова: Цифровые услуги, электронное правительство, цифровая трансформация, информационно-коммуникационные технологии, цифровая инфраструктура, интернет-покрытие, качество услуг, цифровая грамотность, инновационное развитие, государственное управление.

KIRISH

Dunyo mamlakatlarida davlat boshqaruvini modernizatsiya qilishning eng samarali yoʻnalishlaridan biri — bu elektron hukumat tizimidir. U nafaqat davlat xizmatlarini tezkor va shaffof koʻrinishda taqdim etishni taʼminlaydi, balki fuqarolar bilan davlat oʻrtasidagi muloqotni soddalashtiradi, korrupsiyaning oldini oladi va iqtisodiy oʻsishga zamin yaratadi. Elektron hukumat tizimi ushbu islohotlarning asosiy tayanchlaridan biri boʻlib, davlat xizmatlarini koʻrsatishda ochiqlik, tezkorlik, shaffoflik va samaradorlikni taʼminlashga qaratilgan. AKT xizmatlaridan keng foydalanish esa nafaqat davlat organlari faoliyatini optimallashtirishga, balki fuqarolar va tadbirkorlarga yaratilayotgan sharoitlarning yuksalishiga ham xizmat qilmoqda. Oʻzbekistonda ham elektron hukumat tizimini rivojlantirish 2012-yildan boshlab davlat siyosatining ustuvor yoʻnalishlaridan biri boʻldi. Raqamli transformatsiya jarayoni ayniqsa 2019–2025-yillarda kuchaydi. Bu davrda 300 dan ortiq interaktiv davlat xizmatlari ishga tushirildi, 40 ga yaqin davlat reyestrlari

integratsiya qilindi. Ammo mavjud yutuqlarga qaramay, tizimda hal etilishi zarur bo'lgan masalalar ham mavjud: xizmatlarning ba'zilarida texnik nosozliklar uchrashi, idoralararo integratsiyaning yetarli bo'lmashligi, ma'lumotlar takroriyligi va kiberxavfsizlik xavflari shular jumlasidan. Mavzuning dolzarbligi aynan O'zbekistonning "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, mazkur strategiya davlat boshqaruvini to'liq raqamlashtirishni maqsad qilgan.

Elektron hukumat tizimi dunyo miqyosida davlat xizmatlarini yanada samarali qilishda muhim vosita sifatida tan olingan. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda bu sohada katta o'zgarishlar amalga oshirildi. Masalan, yagona interaktiv davlat xizmatlari portali (my.gov.uz) orqali 300 dan ortiq xizmatlar onlayn formatga o'tkazildi. Shuningdek, davlat xizmatlari markazlari faoliyati takomillashtirilib, aholiga xizmat ko'rsatishda yagona standartlar joriy etildi. Mobil ilovalar, elektron to'lov tizimlari va ID-karta asosidagi identifikatsiya kabi zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) tizimga kiritildi. "Raqamli hukumat" platformasining bosqichma-bosqich tatbiqi davlat organlari o'rtasida elektron ma'lumot almashinuvini tezlashtirdi. Bularning barchasi mamlakatda davlat boshqaruvini ochiq, qulay va samarali qilishga xizmat qilmoqda. Shu sababli, elektron hukumat mavzusi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham juda dolzarb hisoblanadi. Bugungi kunda O'zbekistonda davlat boshqaruvini raqamlashtirish jarayonlari izchil davom etmoqda. Xususan, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi ⁴¹ davlat xizmatlarini modernizatsiya qilish, idoralararo ma'lumot almashinuvini takomillashtirish hamda elektron xizmatlarning ishonchlilik va tezkorligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlarni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiya elektron hukumat tizimini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilaydi. Jumladan, barcha davlat xizmatlarini to'liq raqamlashtirish, yagona axborot platformalarini yaratish, ochiq ma'lumotlar tizimini kengaytirish va fuqarolarga davlat xizmatlaridan onlayn foydalanish imkoniyatini oshirish kabi vazifalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekistonda elektron hukumat tizimning shakllanish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirilgan va har bir bosqichda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)ning qo'llanilishi takomillashtirilgan. Dastlabki bosqichda (2013–2017-yillar) elektron hukumatning normativ-huquqiy bazasi yaratilgan, Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishga tushirilgan hamda idoraviy axborot

⁴¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Raqamli O'zbekiston -2030" strategiyasi. Toshkent, 2020.

tizimlarini rivojlantirish bo'yicha ishlar olib borilgan. Keyingi bosqichda (2018–2020-yillar) Davlat xizmatlari markazlari va Davlat xizmatlari agentligi tashkil etilib, xizmatlarning katta qismi onlayn shaklga o'tkazilgan. 2021-yildan hozirgi davrgacha bo'lgan uchinchi bosqich esa “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida davlat xizmatlarining 80 foizdan ortig'ini raqamlashtirish, ID-karta orqali yagona identifikatsiya tizimini joriy etish va idoralararo ma'lumot almashish platformalarini integratsiya qilish kabi yirik islohotlar bilan ajralib turadi. Elektron hukumatning samaradorligi asosan AKT xizmatlaridan foydalanish darajasi bilan belgilanadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda elektron xizmatlar Yagona portal (my.gov.uz), elektron identifikatsiya tizimi (OneID), idoralararo ma'lumot almashinuvi platformalari, mobil ilovalar va elektron to'lov tizimlari orqali keng qo'llanilmoqda. Yagona portal orqali 300 dan ortiq xizmat ko'rsatiladi, aholi uchun “bir darcha” tamoyili asosida qulayliklar yaratilgan, elektron navbat, avtomatik monitoring va onlayn to'lov kabi imkoniyatlar tizim samaradorligini oshirmoqda. OneID tizimi orqali esa elektron imzo, ID-karta va biometrik autentifikatsiya asosida fuqarolarning shaxsini tasdiqlash jarayoni soddalashtirilgan.

Idoralararo elektron ma'lumot almashinuvi jarayonida 200 dan ortiq tashkilot yagona integratsiya markazi orqali birlashtirilgan bo'lib, bu qog'oz hujjatlar almashinuvi hajmini kamaytirish va byurokratik jarayonlarni soddalashtirishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, mobil ilovalar orqali davlat xizmatlaridan foydalanish ulushi yil sayin oshib, aholining keng qatlamlari uchun qulayliklar yaratmoqda. Aholi va tadbirkorlarning elektron xizmatlarga murojaat ko'rsatkichlari ham tizim samaradorligining ortib borayotganini tasdiqlaydi. So'nggi yillarda onlayn xizmatlar foydalanuvchilari soni har yili 20–30 foizga o'sib bormoqda⁴².

Xizmatlardan foydalanayotgan aholining katta qismini yoshlar tashkil etadi, bu esa raqamli savodxonlik darajasining oshib borayotganini ko'rsatadi. Eng ko'p talab qilinadigan xizmatlar qatoriga soliq to'lovlari, kadastr ma'lumotlari, yo'l harakati qoidalarini buzganlik uchun jarimalarni tekshirish, FHDYO xizmatlari, shuningdek turli litsenziya va guvohnomalarni olish kiradi. Ushbu xizmatlarning onlayn shaklga o'tkazilishi aholining vaqt va mablag'ini sezilarli darajada tejash imkonini berdi. Elektron hukumat tizimining amaliy samaradorligi bir nechta yo'nalishda namoyon bo'ladi. Avvalo, iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari ijobiy tendensiyani ko'rsatmoqda: byurokratik xarajatlar kamaydi, qog'oz aylanishi 60–70 foizga qisqardi va davlat xizmatlarini avtomatlashtirilgan shaklda taqdim etish natijasida byudjet xarajatlari tejalmoqda.

⁴² Abdug'aniyev A. — Elektron hukumat va davlat boshqaruvi tizimini raqamlashtirish. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020. — 215-b.

1-jadval. O'zbekiston Respublikasida elektron hukumat tizimining asosiy komponentlari.

O'zbekiston elektron hukumat tizimining asosiy komponentlari
Yagona interaktiv davlat xizmatlari portal (my.gov.uz)
Yagona identifikatsiya tizimi (OneID)
Elektron raqamli imzo (e- imzo)
Yagona to'lov tizimi (pay.goz.uz)
Davlat xizmatlari markazlari (DXM)
Idoralararo axborot almashinuvi platformasi
Yagona ma'lumotlar bazalari va axborot tizimlari
UZCERT, davlat axborot xavfsizligi markazlari
Raqamli savodxonlik va ko'mak markazlari

Ijtimoiy samaradorlik nuqtayi nazaridan, aholi uchun xizmat olish jarayonlari sezilarli darajada soddalashdi, xizmat ko'rsatish vaqti qisqardi va chekka hududlarda ham sifatli xizmatlardan foydalanish imkoniyati yaratildi. Ma'muriy samaradorlik nuqtayi nazaridan esa davlat idoralari faoliyatidagi shaffoflik oshdi, korrupsiya xavfi kamaydi, inson omilining ta'siri qisqardi va idoralar o'rtasida tezkor ma'lumot almashinuvi yo'lga qo'yildi. Shunga qaramay, ayrim muammolar mavjudligini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Jumladan, aholining ma'lum qismi raqamli savodxonlik darajasiga ega emas. Chekka hududlarda internet tezligi pastligi, ayrim idoralarda axborot bazalarining eskirganligi yoki integratsiya jarayonlarining sustligi ham xizmatlarning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Elektron hukumat tizimining samaradorligini ta'minlash uchun bir qator muhim omillar mavjud. Jumladan, tashkiliy-huquqiy asoslarning mustahkamligi elektron xizmatlarning qonuniy va tizimli tarzda amalga oshirilishini kafolatlaydi. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonun hamda axborot xavfsizligini ta'minlashga doir me'yoriy-huquqiy hujjatlar tizimning barqaror va samarali ishlashiga mustahkam asos yaratadi.

Umuman aytganda, O'zbekiston Respublikasida e-hukumat tizimi xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, uning rivoji tashkiliy-huquqiy asoslarning mustahkamligi, raqamli infratuzilma va texnologiyalar, interaktiv va qulay xizmatlar, foydalanuvchilarning raqamli savodxonligi hamda doimiy monitoring tizimlariga bog'liq. Shu orqali davlat xizmatlari tezkor, shaffof va

sifatli taqdim etiladi, fuqarolar ishonchi mustahkamlanadi hamda innovatsion rivojlanish rag‘batlantiriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 5 oktyabrdagi PF-6079-sonli "Raqamli O‘zbekiston-2030" strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni. URL: <https://lex.uz/uz/docs/5030957>.
2. Askarov, N.I. Raqamli iqtisodiyotning ahamiyati va rivojlanish yo‘nalishlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. – 2021. – №1. – B. 288-295.
3. Abdug‘aniyev A. — Elektron hukumat va davlat boshqaruvi tizimini raqamlashtirish. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020. — 215-b.
4. Mamatqulov K. — Raqamli iqtisodiyot va elektron davlat xizmatlari. — Toshkent: “Iqtisodiyot”, 2021. — 178-b.
5. Mustafoev D. — Davlat xizmatlarini ko‘rsatish tizimida innovatsion yondashuvlar. — Toshkent: “Adolat”, 2022. — 164-b.
6. Tapscott, D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. – McGraw-Hill, 1997. – 342 p.
7. Lucas, R.E. On the Mechanics of Economic Development // Journal of Monetary Economics. – 1988. – Vol. 22, No. 1. – P. 3-42.
8. Solow, R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // Quarterly Journal of Economics. – 1956. – Vol. 70, No. 1. – P. 65-94.

ZAMONAVIY YOSHLAR MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYASIDA TIL MADANIYATINING O'RNI VA AHAMIYATI

Mustafayeva Sarvinoz Suyunovna

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

O'zbek va xorijiy tillar kafedrası katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Til insonning tafakkuri, dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiruvchi muhim omil sifatida yoritiladi. Shuningdek, nutq madaniyati, muloqot etikasi hamda milliy qadriyatlarning til orqali yoshlar ongiga singdirilishi masalalari ko'rib chiqiladi. Globallashuv sharoitida yoshlarning tilga munosabati va axborot makonidagi nutq madaniyatining o'zgarishi ilmiy asosda tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: *til madaniyati, ma'naviy tarbiya, axloqiy qadriyatlar, yoshlar tarbiyasi, nutq madaniyati, muloqot etikasi, milliy qadriyatlar, globallashuv*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль и значение языковой культуры в духовно-нравственном воспитании современной молодежи. Язык рассматривается как важный фактор формирования мышления, мировоззрения и социального поведения личности. Особое внимание уделяется культуре речи, этике общения и передаче национальных ценностей через язык. В условиях глобализации также рассматриваются изменения речевой культуры молодежи в информационном пространстве.

Ключевые слова: *языковая культура, духовное воспитание, нравственные ценности, воспитание молодежи, культура речи, этика общения, национальные ценности, глобализация*

ABSTRACT

This article examines the role and importance of language culture in the spiritual and moral education of modern youth. Language is considered a key factor in shaping thinking, worldview, and social behavior. The study highlights the significance of speech culture, communication ethics, and the transmission of national values through language. In the context of globalization, changes in youth language behavior within the information space are also analyzed.

Keywords: *language culture, spiritual education, moral values, youth upbringing, speech culture, communication ethics, national values, globalization*

KIRISH

Zamonaviy globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji hamda ijtimoiy-madaniy jarayonlarning murakkablashuvi sharoitida yosh avlodning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. Chunki aynan yoshlar jamiyatning ertangi qiyofasini belgilovchi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni davom ettiruvchi asosiy ijtimoiy qatlam hisoblanadi. Ma'naviy-axloqiy tarbiya esa shaxsning ichki dunyosi, e'tiqodi, dunyoqarashi, vijdoni, ijtimoiy mas'uliyati va xulq-atvorini shakllantiruvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy jarayon bo'lib, u ko'plab omillar bilan uzviy bog'liqdir. Ana shunday fundamental omillardan biri til madaniyati bo'lib, u nafaqat aloqa vositasi, balki jamiyatning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi, qadriyatlar tizimi va axloqiy me'yorlarini mujassamlashtirgan semantik-madaniy makon sifatida namoyon bo'ladi.

Til inson tafakkurining tashqi ifodasi bo'lish bilan birga, uning ichki ma'naviy olamini shakllantiruvchi vosita hamdir. Inson borliqni til orqali idrok etadi, talqin qiladi va baholaydi; shu bois til madaniyatining darajasi shaxsning fikrlash sifati, axloqiy pozitsiyasi va ijtimoiy o'zini anglashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Zamonaviy yoshlarning nutq madaniyati, so'z boyligi, muloqot etikasi va tilga munosabati ularning ma'naviy dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liqdir. Chunki til orqali qadriyatlar uzatiladi, tarixiy meros saqlanadi, milliy identifikatsiya shakllanadi va axloqiy mezonlar mustahkamlanadi. Demak, til madaniyati yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining tashqi vositasi emas, balki uning ichki strukturaviy elementi, ya'ni ma'naviy ongning tashkil etuvchi muhim komponentidir.

Shu bilan birga, raqamli kommunikatsiya, ijtimoiy tarmoqlar va ommaviy madaniyat ta'siri ostida nutqning soddalashuvi, vulgarizatsiya, begona til unsurlarining nazoratsiz kirib kelishi kabi jarayonlar yoshlar ongida ma'naviy-axloqiy kategoriyalarning transformatsiyasiga olib kelmoqda. Bu esa til madaniyatini faqat lingvistik yoki estetik muammo sifatida emas, balki ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik va madaniy xavfsizlik omili sifatida o'rganishni taqozo etadi. Til madaniyatining zaiflashuvi bilan birga ma'naviy me'yorlarning relativlashuvi, kommunikativ muhitning qo'pol va agressivlashuvi, shaxslararo munosabatlarning etik mezonlardan chetga chiqishi kuzatilishi mumkin. Aksincha, til madaniyatining rivojlanishi yoshlarning ongida hurmat, bag'rikenglik, mas'uliyat, vatanparvarlik va ijtimoiy hamjihatlik kabi fazilatlarning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Mazkur maqolada zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi, tilning aksiologik, gnoseologik va ontologik funksiyalari yoshlar tarbiyasi kontekstida yoritiladi hamda globallashuv sharoitida til madaniyatini rivojlantirishning zarurati asoslab beriladi.

Chunki ma'naviy barkamol, axloqan yetuk va ijtimoiy mas'uliyatli avlodni tarbiyalash til madaniyatini yuksaltirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu jarayon jamiyatning barqaror rivoji va milliy o'zlikning saqlanishida hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyati eng muhim tarbiyaviy vositalardan biri sifatida nafaqat axborot almashinuvi vositasi, balki ijtimoiy ongning shakllanishi, shaxsiy kamolot, milliy o'zlik va madaniy merosning uzviy davomchiligi sifatida ko'zga tashlanadi. Til madaniyati – bu shunchaki to'g'ri va ravon so'zlashdan iborat bo'lmay, balki unda estetik did, intellektual saviya, ijtimoiy etikani anglash, jamiyatdagi kommunikativ normalarni ongli qabul qilish jarayoni mujassam. Shu bois, til madaniyatining yoshlar ongiga singdirilishi ma'naviy-axloqiy tarbiyaning asosiy tayanchlaridan biri sifatida baholanishi zarur. Ijtimoiy-falsafiy yondashuvda til – shaxs va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy vosita sifatida, axloqiy qadriyatlarni yetkazish va ularni ijtimoiylashuv jarayonida mustahkamlashda alohida funksiyaga ega. Falsafa fanlari doktori M.Quronov bu borada shunday deydi: “Til jamiyatning aks ettirish, tushunish va muloqot vositasi sifatida, uning madaniy muhitini belgilovchi hal qiluvchi omillardan biridir. Ayniqsa, yosh avlod til madaniyatini egallashi orqali ijtimoiy etikaga moslashadi”.⁴³ Ushbu fikr til madaniyatining ma'naviy-axloqiy ong shakllanishidagi funksional mohiyatini chuqur ochib beradi.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati tushunchasi ma'naviy tarbiya kontekstida tilning oddiy kommunikativ vosita emas, balki shaxsning ichki dunyosini shakllantiruvchi, qadriyatlar tizimini uzatuvchi va axloqiy ongni strukturaviy jihatdan tashkil etuvchi fundamental ma'naviy fenomen sifatidagi maqomini ifodalaydi. Ushbu tushunchaga mualliflik ta'rifi sifatida quyidagini ilgari surish mumkin: zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati — bu tilning tarixiy-madaniy tajriba, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, axloqiy me'yorlar hamda estetik idealarning semantik tashuvchisi sifatida yosh avlod ongida ma'naviy identifikatsiya, axloqiy pozitsiya va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirish jarayonidagi tizimli va belgilovchi ta'sirini anglatadigan ijtimoiy-falsafiy kategoriya hisoblanadi. Ma'naviy tarbiya jarayoni mohiyatan shaxsning ichki dunyosini, uning e'tiqodi, qadriyati, vijdoni va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishga qaratilgan murakkab ontologik va aksiologik jarayondir. Bu jarayon bevosita til orqali amalga oshadi, chunki til

⁴³ Quronov M. Til – tafakkur ko'zgusi. – Toshkent: Fan, 2005. – 160 b. – B. 49.

insonning nafaqat fikrlash vositasi, balki ma'naviy tajribani interiorizatsiya qilish mexanizmidir. Yoshlar jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan axloqiy normalarni, tarixiy xotirani, diniy va dunyoviy qadriyatlarni, estetik mezonlarni til orqali qabul qiladi va ularni o'z ongida qayta talqin etadi. Shunday ekan, til madaniyati darajasi yoshlarning ma'naviy ongining shakllanish darajasini belgilovchi mezonlardan biriga aylanadi. Agar til madaniyati yetuk bo'lsa, unda tushunchalar aniq, semantik jihatdan boy va qadriyat jihatdan mazmunli bo'ladi; aks holda esa axloqiy kategoriyalar soddalashtiriladi, vulgarizatsiyaga uchraydi yoki relativistik talqinlarga moyil bo'ladi.

Til madaniyati ma'naviy tarbiya kontekstida aksiologik filtr vazifasini bajaradi, ya'ni u qaysi qadriyatlarning yoshlar ongiga singdirilishini va ular qanday semantik shaklda o'zlashtirilishini belgilaydi. Milliy tilning boyligi va me'yoriyligi milliy o'zlikni anglash, tarixiy-madaniy merosga sadoqat, vatanparvarlik va ijtimoiy birdamlik kabi ma'naviy kategoriyalarni mustahkamlaydi. Til madaniyati orqali yosh avlodda hurmat, odob, mas'uliyat, bag'rikenglik, muloqot etikasi kabi axloqiy fazilatlar shakllanadi, chunki nutq madaniyati shaxsning ichki madaniyatining tashqi ifodasidir. Shaxs nutqining mazmuni va uslubi uning ma'naviy darajasini aks ettiradi, shu bois til madaniyatini rivojlantirish ma'naviy tarbiyaning ajralmas tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida tilning transformatsiyasi ma'naviy tarbiya jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Axborot makonining kengayishi, ijtimoiy tarmoqlardagi soddalashtirilgan va ko'pincha normativ mezonlardan chetga chiqadigan nutq shakllari yoshlar ongida ma'naviy-axloqiy kategoriyalarning parchalanishiga sabab bo'lishi mumkin. Bunday sharoitda til madaniyati nafaqat estetik yoki lingvistik muammo, balki ma'naviy xavfsizlik omiliga aylanadi. Ma'naviy tarbiyaning barqarorligi til madaniyatining barqarorligiga bog'liq, chunki til ma'naviy qadriyatlarning semantik ombori va ularni reproduksiya qiluvchi mexanizmdir. Til madaniyati zaiflashgan jamiyatda ma'naviy me'yorlar ham izdan chiqadi, natijada axloqiy relativizm kuchayadi va shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasi susayadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur tushuncha til madaniyatini yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining markaziy kategoriyasi sifatida talqin qiladi; u tilni shaxsning ontologik mavjudligi, aksiologik orientatsiyasi va ijtimoiy mas'uliyatini birlashtiruvchi integrativ mexanizm deb e'tirof etadi. Til madaniyatini rivojlantirish yoshlarning ma'naviy kamolotini ta'minlash, ularning ongida mustahkam qadriyatlar tizimini shakllantirish hamda milliy va umuminsoniy ma'naviy merosning uzviyligini saqlashning zaruriy sharti hisoblanadi. Demak, zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati — bu jamiyatning ma'naviy barqarorligi, madaniy davomiyligi va ijtimoiy

uyg'unligini ta'minlovchi strategik omil sifatida namoyon bo'luvchi ijtimoiy-falsafiy hodisadir.

Zamonaviylik va raqamli kommunikatsiya sharoitida esa, yoshlar o'rtasida ommaviy tarmoqlarda tilning sun'iy soddalashuvi, shevaga moyillik, ekspressivlik nomuvofiqligi, hatto leksik buzilishlar tobora kuchayib bormoqda. Bu holatni tanqidiy yondashuvda ko'rib chiqqan filolog olimi Z.Usmonova yozadi: "Raqamli aloqa vositalarining so'zlashuv tiliga ta'siri natijasida yoshlar o'rtasida adabiy me'yordan chekinish holatlari kuchaymoqda. Bu esa ma'naviy me'yorlar – odob, hurmat, estetik go'zallik tushunchalarining til orqali ifodalanishini murakkablashtiradi".⁴⁴ Yoshlar axloqiy tarbiyasida tilning faqat tashqi vosita emas, balki ichki axloqiy mezon sifatida shakllanishi masalasi ayniqsa dolzarbdir. Bu borada A.Qayumov o'zining til va axloqiy madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi fikrini "Til – bu xalq ruhining ovozi. Uni buzish yoki unga bepisand qarash – ma'naviy pasayish belgisi" deya ifodalaydi.⁴⁵ Bu fikr yoshlar orasida tilga nisbatan mas'uliyatli yondashuvni shakllantirish zarurligini ochib beradi.

Yoshlar til madaniyatini o'rganish orqali nafaqat adabiy-estetik mezonlarni egallaydi, balki o'z fikrini madaniyatli tarzda ifodalash, boshqalarning fikriga hurmat bilan yondashish, muloqotda ijtimoiy-axloqiy qoidalarni ongli ravishda qabul qilishga intiladi. Bu esa ularning umumiy madaniyat darajasini oshiradi, ijtimoiy muhitga integratsiyalashuvini osonlashtiradi. Falsafa fanlari doktori A.To'xtayev bu borada shunday ta'kidlaydi: "Til madaniyati – bu axloqiy me'yorlarning til vositasida ifodalanishi va jamiyatda o'zaro tushunish imkoniyatining yuqori shaklidir".⁴⁶ Shu nuqtai nazardan qaraganda, yoshlar tarbiyasida til madaniyatini shakllantirish faqat o'quv tizimiga bog'lanmasdan, balki oilada, ommaviy axborot vositalarida, raqamli platformalarda va ijtimoiy tarmoqlarda ham izchil, tizimli yondashuvni talab etadi. Zotan, til faqat kommunikativ vosita emas, balki axloqiy qadriyatlar va shaxsiy ong mezonlarining kodidir. Tilni asrash – bu axloqni, milliy xotirani, madaniy uyg'unlikni asrashdir.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni ijtimoiy ongni shakllantiruvchi fundamental vosita sifatida har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Til – bu shunchaki muloqot vositasi emas, balki milliy ong, madaniy meros, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlarning ko'zgusi sifatida faoliyat ko'rsatadi. Til madaniyati orqali jamiyatda axloqiy tartib, estetik tushuncha va shaxsiy mas'uliyat tuyg'usi shakllanadi. Bu esa yoshlar ongida o'zligini anglashi, maqsadli hayot falsafasini egallashi va axloqiy mezonlarni ongli ravishda

⁴⁴ Usmonova Z. Til va madaniyat: zamonaviylik muammolari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 132 b. – B. 76.

⁴⁵ Qayumov A. O'zbek tilining ma'naviy mohiyati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 80 b. – B. 22.

⁴⁶ To'xtayev A. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 224 b. – B. 63.

tan olishi uchun muhim zamin yaratadi. Shu ma'noda, til madaniyatining tarbiyaviy imkoniyatlarini falsafiy-antropologik nuqtayi nazardan qayta tahlil qilish zarurati tug'iladi.

Til madaniyati va axloqiy tarbiya o'rtasidagi uzviy aloqani olim Sh. Raxmatullayev quyidagicha ta'riflaydi: "Til – bu jamiyat axloqiy mohiyatining tashuvchisi bo'lib, har bir avlod bu boylikni ma'rifiy-ma'naviy tajriba orqali egallaydi".⁴⁷ Ushbu ta'rifdan kelib chiqilsa, til faqat kommunikatsiya emas, balki axloqiy merosning to'g'ridan-to'g'ri tashuvchisidir. Bu meros esa ayniqsa yoshlar tarbiyasida doimiy ravishda aktual bo'lib qolmoqda.

Hozirgi globallashuv davrida, ayniqsa internet, mobil texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining keskin ta'siri ostida tilning funksional xususiyatlari soddalashtirilmoqda, bu esa yoshlar orasida lingvistik beparvolik, muloqotda etik me'yorlarning buzilishi, nutqdagi bema'ni ifodalar, hatto til orqali haqorat va zo'ravonlikka moyillikni kuchaytiradi. Shu jihatdan, E. Jo'raevning tanqidiy mulohazalari diqqatga sazovordir: "Bugungi yoshlarning nutqiy madaniyatida internet-slang, kalka, vulgarizmlar, jargonlar ustunlik qilmoqda. Bu holat nafaqat tilning estetik funksiyasini so'ndiradi, balki axloqiy qadriyatlarning yemirilishiga ham sabab bo'lmoqda".⁴⁸ Ayniqsa, milliy ong va tarbiya jihatidan til madaniyati shunchalik strategik ahamiyatga ega bo'ladiki, u orqali nafaqat adabiy norma, balki muomala madaniyati, o'zaro hurmat, milliy iftixor va axloqiy etik kodekslar shakllanadi. Ijtimoiy psixolog Z. Xidirov bu borada quyidagicha fikr bildiradi: "Yoshlar tilni qanday o'zlashtirsa, ularning shaxsiy dunyoqarashi ham shunga monand bo'ladi. Til – bu shaxs ma'naviy dunyosining struktura modeli, uni noto'g'ri shakllantirish ruhiy buzulishlar va ijtimoiy beqarorlikka olib keladi".⁴⁹

Ayni vaqtda tilning ijtimoiy funksiyalari, axloqiy mezonlar va tarbiyaviy vazifalari ko'p hollarda tizimli yondashuvdan mahrum bo'lib, asosan formallikka asoslangan til siyosati doirasida cheklab qo'yiladi. Bu esa V. Karimovning tahlilida ochiq bayon etiladi: "Til siyosati va tarbiyaning uzviyligi ta'lim tizimi doirasida rasmiy qarorlar bilan emas, balki amaliy faoliyat, muloqot madaniyati va axloqiy ong orqali amalga oshirilishi kerak".⁵⁰ Ushbu qarashlar zamirida shunday xulosaga kelish mumkin: til madaniyati zamonaviy yoshlarning axloqiy shakllanishida asosiy mohiyat kasb etadi. U nafaqat vosita, balki tarbiya mazmunining o'zi, ya'ni til – bu axloqning o'zidir. Shuning uchun ham til madaniyatini rivojlantirish har qanday axloqiy tarbiyaning poydevoriga aylanishi zarur. Tilni estetik, semantik va etik qirralarda

⁴⁷ Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining boyligi va go'zalligi. – Toshkent: Fan, 2003. – 140 b. – B. 17.

⁴⁸ Jo'raev E. Zamonaviy til muammolari va tarbiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 116 b. – B. 59.

⁴⁹ Xidirov Z. Psixolingvistika va yoshlar muammolari. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 128 b. – B. 88.

⁵⁰ Karimov V. Madaniy muhit va til. – Samarqand: Zarafshon, 2018. – 144 b. – B. 101.

o'rgatish va shakllantirish orqali ma'naviy inqirozning oldini olish mumkin. Aks holda, so'zga befarqlik, muloqotga bepisandlik – jamiyatda axloqiy dezintegratsiyaning bosh omiliga aylanadi. Demak, zamonaviy yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyati nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki shaxsiy va ijtimoiy ongning shakllantiruvchi asosiy me'yorlar tizimi sifatida chuqur o'rganilishi, tizimli yondashuv asosida tatbiq etilishi, ta'lim, OAV, ijtimoiy institutlar va oilaviy muhitda uyg'un tarzda singdirilishi talab etiladi.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyatini ilmiy-akademik tahlil qilish – bu shunchaki til masalasi emas, balki millat ongining barqarorligi, shaxs kamoloti va jamiyatning axloqiy salohiyatiga bevosita daxldor muhim ilmiy-ijtimoiy muammolar doirasidadir. Til madaniyati – bu o'z mohiyatiga ko'ra, insonning jamiyatda o'zini tutish madaniyati, axloqiy ideallarni idrok qilish va ularni nutq orqali ifodalash qobiliyati bo'lib, u bevosita ma'naviy-axloqiy tarbiyaning semantik yadrosi bilan uzviy bog'liqdir. Bugungi ijtimoiy-ma'naviy muhitda yosh avlod til madaniyati orqali o'z milliy o'zligini anglaydi, madaniy kodlarni o'zlashtiradi, ijtimoiy ehtiyoj va qadriyatlarni baholash mezonlariga ega bo'ladi. Akademik A.Mirzayev til madaniyatining ma'naviy tarbiyada tutgan o'rni haqida quyidagi fikrni ilgari suradi: "Til madaniyati shunchaki to'g'ri so'zlash va yozish emas, balki jamiyatda ma'naviy me'yorlar, axloqiy estetikalar va shaxsiy mas'uliyatni shakllantirish vositasidir. Har bir nutqiy harakat – bu ijtimoiy axloqiy qadriyatning bir ko'rinishidir".⁵¹ Ushbu fikr shuni anglatadiki, til madaniyati yoshlarning axloqiy kamolotini ta'minlashda normativ me'yorlar emas, balki axloqiy ongning ichki dinamizmini shakllantiruvchi mezon vazifasini bajaradi.

Raqamli davrning axborot oqimida yoshlar nutqida kuzatilayotgan vulgarizm, anglashilmaslik, grammatika va sintaksis buzilishlari aslida jamiyatda axloqiy-madaniy muvozanat buzilayotganining belgilaridan biridir. Bu jarayon haqida B.Bahodirovning tanqidiy mulohazasi dolzarb ahamiyatga ega: "Tilga nisbatan beparvolik – bu faqat lingvistik muammo emas, balki axloqiy inqirozdir. Bugungi yoshlar orasida tilning shaxsni tarbiyalovchi kuchi emas, balki ijtimoiy foydalanish vositasi sifatida qaralishi xavotirli holatdir".⁵² Tilga bu tarzda funksional yondashuv, tilni shaxsiy o'sish va jamiyatda ijtimoiy-madaniy me'yorlarga amal qilish vositasi sifatidagi rolini zaiflashtiradi. Yoshlar tarbiyasida til madaniyatining o'quv tizimidagi o'rni ham nazariy jihatdan qayta ko'rib chiqilishga muhtoj. Ma'naviyatshunos olim D.Ro'zmetova bu borada shunday deydi: "Til tarbiyasi faqat adabiy tilni o'rgatish emas, balki shaxs ongida go'zallik, odob, estetik did, va eng muhimi, so'zga nisbatan

⁵¹ Mirzayev A. Til va jamiyat: ma'naviy uyg'unlik asoslari. – Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2015. – 176 b. – B. 61.

⁵² Bahodirov B. Til va axloq o'zviyligi: yoshlar qarshisidagi vazifa. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 128 b. – B. 48.

mas'uliyatni shakllantirish demakdir. Tilga mas'uliyatli munosabat shakllanmaguncha, shaxsda chin ma'nodagi axloqiy immunitet paydo bo'lmaydi".⁵³ Shunday ekan, til tarbiyasi bu – shunchaki metodik mashg'ulot emas, balki jamiyatni axloqiy mustahkamlovchi g'oyaviy mexanizmning markaziy bo'g'inidir.

Milliy identitet va til madaniyati o'rtasidagi uzviy aloqani ijtimoiy-falsafiy tafakkur doirasida tahlil qilgan olim G.Olimov quyidagicha ta'kidlaydi: "Yoshlar o'z milliyligini aynan til orqali anglaydi. Til – bu milliy ruhning yadro elementi. Tilni estetik va axloqiy normalarga zid holatda o'zlashtirish – bu ongda buzilishlar, ijtimoiy beqarorlik va madaniy o'zlikdan uzoqlashuvni keltirib chiqaradi".⁵⁴ Ushbu nuqtai nazardan qaralganda, til – bu yoshlar uchun ijtimoiy kompas, ularning hayot falsafasini, qadriyat tizimini, hatto orzu-istaklarini belgilovchi konseptual vositadir. Natijada, zamonaviy yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyati strategik darajadagi ijtimoiy omilga aylanmoqda. Bu omil faqat ta'lim tizimi doirasida emas, balki oilaviy muhitda, ommaviy axborot vositalarida, raqamli muloqotda, yoshlar tashkilotlari faoliyatida uzviy va uyg'un yondashuv orqali shakllanishi zarur. Til madaniyati – bu yoshlar ongi va axloqiy irodasining tayanch ustuni, ijtimoiy muvozanat va barqarorlikning negizi, milliy o'zlikning saqlanishi va rivojlanishining muqarrar kafolatidir.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyati jamiyatda axloqiy me'yorlarning barpo etilishi, shaxsiy intellektual va estetik ongning shakllanishi, hamda milliy o'zlikni anglashning asosiy g'oyaviy tayanchi sifatida faoliyat yuritadi. Til — bu ijtimoiy muomala vositasi bo'lishdan tashqari, axloqiy-ruhiy dunyoqarashlarni ifoda etish, tarbiyaviy qadriyatlarni singdirish va jamiyat ongini boshqarishda hal qiluvchi vositadir. Ayniqsa, bugungi raqamli jamiyatda tilning estetik va etik funksiyalariga befarqlik kuchayib borayotgan bir paytda, aynan til madaniyati yosh avlodni ichki madaniyat, ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy mezonlar asosida tarbiyalashga xizmat qiluvchi vositaga aylanmoqda. Bu boradagi nazariy qarashlarni har tomonlama tahlil etar ekanmiz, avvalo, pedagogika va tilshunoslik chegarasidan chiqib, til madaniyatini sotsiologumanitar kontekstda o'rganish muhim bo'ladi. Filologiya fanlari doktori D.T. Jo'rayev bu masalaga e'tibor qaratib shunday deydi: "Til – bu ma'naviy inshoot bo'lib, u orqali jamiyat o'z ongini, axloqiy ideallarini va ijtimoiy muvozanatini mustahkamlaydi. Tilga nisbatan e'tiborsizlik, aslida axloqiy parokandalikka olib keladi".⁵⁵ Jo'rayevning bu fikri tilning shunchaki kommunikativ emas, balki ijtimoiy-kognitiv va axloqiy-falsafiy vosita sifatidagi rolini ochib beradi. Aynan shu nuqtai nazardan qaralganda, yoshlarning til

⁵³ Ro'zmetova D. Yoshlar va til estetikasi: tarbiya mezonlari. – Toshkent: Barkamol avlod, 2018. – 144 b. – B. 93.

⁵⁴ Olimov G. Milliy g'oya va til madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 136 b. – B. 81.

⁵⁵ Jo'rayev D.T. Til va ong o'zaro bog'liqligi. – Toshkent: Fan, 2012. – 120 b. – B. 44.

madaniyati darajasi ularning axloqiy va ma'naviy shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Til madaniyati va axloqiy tarbiya o'rtasidagi bog'liqlikni psixopedagogik aspektda yoritgan A. Tursunov esa quyidagicha fikr bildiradi: "Yosh avlodda tilga nisbatan ongli yondashuv – bu axloqiy barqarorlikka erishishning boshlang'ich nuqtasidir. Tilni estetik idrok etish, so'zga hurmat bilan qarash, ijtimoiy etiket qoidalarini til orqali anglash yoshlarning shaxsiy madaniyatini shakllantiradi".⁵⁶ Bu yondashuv yoshlar til orqali axloqiy pozitsiyasini ifodalashi va ijtimoiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olishini ta'minlovchi strategik jihatlarni anglatadi. Biroq, bu holat har doim ham amalda o'z aksini topavermaydi. Raqamli madaniyatning invaziv ta'siri ostida yoshlar orasida so'zlashuvda qisqartmalar, vulgarizm, xorijiy kalka va emojilarga tayanish hollari ko'payib, bu esa tilning axloqiy-falsafiy imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklamoqda. Bu muammoga tanqidiy yondashgan tilshunos A. Yo'ldoshevning fikricha: "Zamonaviy kommunikatsiya vositalari orqali tarqalayotgan til shakllari yoshlar ongi va axloqiy pozitsiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, til orqali ifodalangan g'oyaviy beparvolik, jamiyatda so'zning qadrsizlanishiga, natijada esa axloqiy inertlikka olib kelmoqda".⁵⁷ Yuqoridagi tanqidiy fikrlar asosida xulosa qilish mumkinki, til madaniyatini yoshlar ongiga chuqur singdirish nafaqat lingvistik kompetensiyani oshirish, balki ularning axloqiy holatini mustahkamlash, shaxsiy mas'uliyat va madaniyatni shakllantirishning ajralmas komponenti sifatida qaralishi lozim. Tilga axloqiy-estetik yondashuv mavjud bo'lmasa, shaxsda ham, jamiyatda ham ijtimoiy garmoniya va ongli axloqiy muvozanat qaror topmaydi. Bundan tashqari, tilning tarbiyaviy imkoniyatlarini ijtimoiy institutsional darajada tatbiq etish zarurligi ham dolzarb bo'lib bormoqda. Bu haqda M. Xasanovning tahlili alohida e'tiborga loyiq: "Til tarbiyasi nafaqat ta'lim tizimining vazifasi, balki OAV, mahalla, oilaviy muhit va jamiyatdagi har bir institut tomonidan o'zaro hamkorlik asosida olib borilishi kerak. Til madaniyatini faqat grammatik me'yorlar bilan cheklab bo'lmaydi, u jamiyatning aksariyat ma'naviy jihatlariga uzviy ta'sir qiladi".⁵⁸ Bu nuqtai nazar zamonaviy sharoitda til va axloq o'rtasidagi uyg'unlikni faqat shaxsiy emas, balki tizimli yondashuv orqali ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Demak, zamonaviy yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyati ijtimoiy barqarorlikning, ma'naviy uyg'unlikning, milliy ong va axloqiy madaniyatning poydevori bo'lib, bu jarayonni chuqur, kompleks va tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish muhimdir. Tilga

⁵⁶ Tursunov A. Shaxs tarbiyasida til va muloqot madaniyatining o'rni. – Toshkent: Ma'rifat, 2017. – 136 b. – B. 58.

⁵⁷ Yo'ldoshev A. Til va ijtimoiy tafakkur evolyutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 128 b. – B. 73.

⁵⁸ Xasanov M. Jamiyatda tilning tarbiyaviy funksiyasi. – Toshkent: Yangi asr, 2019. – 112 b. – B. 29.

bo'lgan mas'uliyat – bu axloqqa bo'lgan mas'uliyat, til madaniyati esa shaxs kamoloti va ijtimoiy uyg'unlikning markaziy vositasidir.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati chuqur falsafiy, lingvistik va sotsiologik kontekstda tadqiq etilishi zarur bo'lgan murakkab muammolar doirasiga mansubdir. Til insonning jamiyatdagi axloqiy mavjudot sifatida shakllanishi, o'zligini anglashi va ongli fuqaroga aylanish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi vositadir. Ayniqsa, til madaniyati – bu shunchaki grammatika va fonetika me'yorlariga rioya qilish emas, balki axloqiy-estetik ideallarni anglash, jamiyatda so'z madaniyatining ichki mazmunini idrok qilish va uni ongli ravishda ifoda etish imkonidir. Shu boisdan, til madaniyati zamonaviy yoshlarning axloqiy immunitetini shakllantirishda g'oyaviy-ma'naviy tayanch sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur muammoni izchil yoritgan akademik Z.I. Qodirova fikricha, “Til – bu nafaqat milliy o'zlikning, balki axloqiy ongning shakllanishidagi asosiy vositadir. Har bir jamiyat til madaniyatiga qanchalik e'tibor bersa, uning ma'naviy darajasi shunchalik barqaror bo'ladi”.⁵⁹ Bu fikrga tayanilsa, til madaniyati yoshlarning nafaqat fikrlash, balki yashash tarziga, nutqidagi estetik intizom va ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, bugungi raqamli jamiyatda yoshlar orasida til soddalashuvining kuchayishi, vulgarizmlar, argot va kalit so'zlarga ortiqcha tayanish holatlari ularning shaxsiy madaniyatiga bevosita ta'sir qilmoqda. Bu jarayonni sotsiolingvistik nuqtai nazardan baholagan A. Jo'rayev shunday deydi: “Zamonaviy yoshlarning nutqidagi ifoda erkinligi ortidan kuzatilayotgan lingvistik beparvolik, aslida axloqiy bo'shashuvning lingvistik ko'rinishidir. Til orqali namoyon bo'layotgan bu madaniyatsizlik jamiyatda so'zga nisbatan ishonch va hurmatni yemirmoqda”.⁶⁰ Muallifning bu mulohazasi yoshlar tilida kuzatilayotgan tendensiyalarning chuqur ijtimoiy ildizlarini ochib berar ekan, til madaniyatining faqat kommunikativ emas, balki axloqiy-falsafiy muhimlikka ega ekanligini ham anglatadi.

Yoshlar tarbiyasida til madaniyatini mustahkamlashda asosiy urg'u estetik idrok, nutqiy intizom va axloqiy mezonlar uyg'unligiga qaratilishi lozim. Bu borada pedagog olim D.E. Sattorovning fikri e'tiborga loyiq: “So'zga nisbatan estetik idrok shakllanmagan taqdirda, nafaqat nutqda, balki butun shaxsda estetik va axloqiy zamin bo'sh qoladi. Til madaniyati – bu axloqiy o'zlikning ustun tayanchlaridan biridir”.⁶¹ Shuningdek, bu fikrlar o'quv jarayonida til madaniyatiga faqat nazariy yondashish emas, balki uni axloqiy-ontologik asosda anglash zaruriyatini ham ko'rsatadi. Bundan tashqari, til madaniyatining milliy tarbiya bilan bog'liqligi haqida

⁵⁹ Qodirova Z.I. Til va axloq integratsiyasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 128 b. – B. 91.

⁶⁰ Jo'rayev A. Lingvokulturologiya va yoshlar til madaniyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 140 b. – B. 44.

⁶¹ Sattorova D.E. Shaxs kamolatida til estetikasi. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2017. – 120 b. – B. 105.

ijtimoiy-falsafiy yondashuvda fikr bildirgan A. Turg'unov quyidagicha xulosa qiladi: "Til – bu millat ruhining izchil ifodasidir. Milliy qadriyatlar, axloqiy ideallar va fuqarolik pozitsiyasi eng avvalo til orqali shakllanadi. Tilni buzish – bu millatni ruhan yemirish bilan barobar".⁶² Ushbu fikrlar zamonaviy yoshlar orasida so'zga bo'lgan mas'uliyat, nutqda o'zlikni ifoda etish va shaxsiy axloqiy pozitsiyani shakllantirish kabi jihatlarning naqadar muhim ekanligini ochib beradi.

Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyatini tahlil qilish jarayonida tilning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini tan olish va uni nafaqat kommunikatsion vosita, balki ong va axloqni shakllantiruvchi kuch sifatida baholash talab etiladi. Til jamiyat a'zolarining fikrlash tarzini, estetik va axloqiy didini, qadriyatlar tizimini belgilab beruvchi ijtimoiy institutdir. Shu bois, til madaniyati nafaqat adabiy me'yorlarga rioya qilish, balki nutq orqali ifodalanadigan ma'naviy olamning uyg'unligidir. Aynan shu jihat til madaniyatini zamonaviy yoshlar tarbiyasining mazmuniy yadrosiga aylantiradi. Bu fikrlarni quvvatlagan holda, tilshunos olim G.R. Rahimova quyidagicha yozadi: "Til madaniyati – bu ijtimoiy-estetik tafakkurning til orqali ifodasi bo'lib, u yoshlarning dunyoqarashi, axloqiy pozitsiyasi va shaxsiy mas'uliyat tuyg'usini shakllantiradi. Aynan til orqali inson jamiyatda o'z o'rnini belgilaydi va axloqiy mezonlarga muvofiq yashashga intiladi".⁶³ Bu ta'rifdan kelib chiqilsa, yoshlar tarbiyasida til madaniyatini e'tiborsiz qoldirish – jamiyatning ma'naviy tanazzuliga bevosita hissa qo'shishdir. Shu nuqtai nazardan, zamonaviy yoshlar orasida kuzatilayotgan lingvistik buzilishlar – vulgarizm, argot, emojiga asoslangan ifoda usullari, hatto ingliz tilidan o'zlashtirilgan so'zlarning ko'payishi axloqiy ongga bevosita tahdid solmoqda. Ijtimoiy psixologiya nuqtai nazaridan bu holatni tahlil qilgan A. Musurmonqulov shunday deydi: "Yoshlar nutqining soddalashuvi va estetik talablardan uzoqlashuvi ularning tafakkurida yuzaga kelgan soddalashtirilgan modelning ifodasidir. Bu model jamiyatdagi axloqiy ideal va estetik qadriyatlar o'rnini egallay boshlaganiga dalolat qiladi".⁶⁴ Ushbu tanqidiy fikr yoshlar tili va u orqali aks etuvchi axloqiy holat o'rtasidagi bog'liqlikni fosh etadi.

Til madaniyati axloqiy tarbiyaning asosiy elementi sifatida milliy ongning shakllanishida ham strategik ahamiyat kasb etadi. Falsafa fanlari doktori M. Karimova tilni ijtimoiy ongning konstruktiv elementi sifatida ko'rib, quyidagicha xulosa beradi: "Shaxs til orqali ijtimoiy ongni o'zlashtiradi. Agar til estetik va axloqiy me'yorlarga asoslanmasa, ong ham sathiy, yassilashgan, hissiyatsiz shakl kasb etadi. Bu esa yoshlar orasida yuzaki qarashlar, g'oya va qadriyatlarga befarqlik,

⁶² Turg'unov A. Millat ruhiyati va til madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 132 b. – B. 83.

⁶³ Rahimova G.R. Til madaniyati va shaxs tarbiyasi. – Toshkent: Ilm, 2018. – 120 b. – B. 77.

⁶⁴ Musurmonqulov A. Yoshlar tafakkuri va lingvistik tafovutlar. – Samarqand: Zarafshon, 2020. – 112 b. – B. 49.

axloqiy indifferentlikka olib keladi”.⁶⁵ Bu fikr til madaniyatining faqat estetik vosita emas, balki ijtimoiy gumanizm, g‘oyaviy barqarorlik va axloqiy pozitsiyaning lingvistik asosidir, degan yondashuvni taklif qiladi. Bundan tashqari, zamonaviy axborot jamiyatida tilning ijtimoiy funksiyasi kuchayib borayotgan bir paytda, yoshlar til madaniyatini texnogen va algoritmik shakllar orqali emas, balki milliy madaniyat, axloqiy qadriyatlar va kommunikativ etikaga asoslangan holda o‘zlashtirishlari lozim. Til madaniyatining raqamli zamonda yo‘qotilayotgan funksiyalariga e‘tibor qaratgan O.R. Berdimurodov quyidagicha yozadi: “Raqamli kommunikatsiya yoshlar tilini asosiy estetik mezonlardan begonalashtirib, ifoda vositasini qisqartirilgan va funksional yondashuvga olib keldi. Bu esa axloqiy differensiallikning lingvistik asoslarini yemirmoqda”.⁶⁶ Bu yondashuvdan anglashiladiki, raqamli zamon til madaniyatiga yangicha tahdidlar olib kelmoqda, ularni faqat ta‘lim emas, balki axloqiy tarbiya bilan integratsiyalashgan holda bartaraf etish mumkin.

Zamonaviy yoshlar ma‘naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining tutgan o‘rni, aslida, ijtimoiy ong va axloqiy me‘yorlar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta‘sirlarning tahliliga tayanadi. Til – bu shunchaki fikrni ifodalash vositasi emas, balki shaxsiy va jamiyat ongini shakllantiruvchi, estetik, axloqiy, g‘oyaviy va madaniy mezonlarni uzviy ravishda singdiruvchi ijtimoiy hodisadir. Shu jihatdan, til madaniyati yoshlar axloqiy tarbiyasining nafaqat vositasi, balki negizi sifatida qaralishi lozim. Uning madaniy-ma‘naviy mazmuni yosh ongiga chuqur singgan sayin, axloqiy iqlim barqarorligi va shaxsiy mas‘uliyatning me‘yorga aylanishi kafolatlanadi. Falsafiy-nazariy nuqtayi nazardan yondashgan holda, til madaniyatini yoshlar axloqiy shakllanishining konstitutsion elementi sifatida o‘rganish zarur. Tilshunos olim A.N. Mahmudovning quyidagi mulohazasi buni yaqqol ifodalaydi: “Til madaniyati – bu tilning grammatik tozaligi emas, balki u orqali jamiyatning axloqiy-estetik qadriyatlarini ifoda etish, shaxsning nutqiy va ichki madaniyatini uyg‘unlashtirish vositasidir”.⁶⁷ Bu fikr, til madaniyatini estetik yondashuvlar doirasidagina emas, balki ijtimoiy-ma‘naviy mohiyatda tahlil qilishga undaydi. Ayniqsa, bugungi yoshlar orasida tilga bo‘lgan befarqlik, ekspressivlikda haddan oshish, jamoaviy muloqotda etik mezonlarni buzish holatlari ko‘paygan bir davrda, bu masalaning nazariy asoslari chuqurroq o‘rganilishi lozim.

Zamonaviy tilshunoslik va pedagogik psixologiya chorrahasida turgan muammodan biri – yoshlar til madaniyatidagi axloqiy inersiyaning kuchayishidir. Ushbu muammo haqida E.M. Tojiboyeva shunday yozadi: “Yoshlar orasida so‘zning

⁶⁵ Karimova M. Til va ong uyg‘unligi: falsafiy tahlil. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 136 b. – B. 92.

⁶⁶ Berdimurodov O.R. Raqamli til va ma‘naviy qadriyatlar. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2022. – 128 b. – B. 88.

⁶⁷ Mahmudov A.N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2004. – 144 b. – B. 69.

ijtimoiy ahamiyati pasaymoqda. Nutqdagi soʻzlar shakl darajasida qabul qilinib, ularning semantik chuqurligi va axloqiy yuki inkor qilinmoqda. Bu esa jamiyatda ongli axloqiy regressga olib keladi”.⁶⁸ Tojiboyevaning ushbu tanqidiy mulohazasi, aslida, tilni yoʻqotish emas, balki uning ijtimoiy va axloqiy funksiyalaridan ajralish xavfini koʻrsatadi. Til madaniyatining yoshlar ijtimoiylashuvi jarayonidagi oʻrni, nafaqat lingvistik, balki sotsio-falsafiy hodisa sifatida koʻrib chiqilishi zarur. Shu nuqtai nazardan, Z.K. Yoʻldoshev quyidagicha taʼkidlaydi: “Tilning estetikasi shaxs ongining axloqiy barqarorligini taʼminlovchi vosita boʻlishi lozim. Har qanday tilda axloq meʼyorlari singmagan nutq – jamiyat ongida soʻzning qadrsizlanishiga olib keladi”.⁶⁹ Bu holatning real ijtimoiy ifodasi shundaki, yoshlar oʻrtasida muloqotning soddalashuvi, ekspressiv emas, agresiv nutq, taʼna va istehzo bilan toʻyingan ijtimoiy tarmoqlardagi soʻzlashuv koʻrinishlari til madaniyatining tanazzuliga emas, balki axloqiy soflikning yemirilishiga olib kelmoqda.

Zamonaviy yoshlarning lingvistik tarbiyasini texnogen muhitda shakllantirish zaruriyati haqida esa, Y. Joʻrayev shunday mulohaza bildiradi: “Axborot maydonining shiddati shunchalik kuchaydiki, til madaniyati texnologik algoritmlar oʻzlashtirgan sintetik struktura holiga keldi. Ammo yosh ongi bunday strukturalarni aks ettirish emas, balki insoniylashgan nutqiy muhit orqali oʻzini anglashga muhtoj”.⁷⁰ Joʻrayevning ushbu fikrida zamonaviy texnotsivilizatsiyalarning til madaniyatiga taʼsiri bilan bogʻliq xavflar chuqur tahlil etilgan. Shu jihatdan, til madaniyatini yoshlar maʼnaviy-axloqiy tarbiyasining markaziga aylantirish masalasi umumtaʼlim dasturlaridan tortib, OAV, ijtimoiy tarmoqlar, ijtimoiy institutlar faoliyati va madaniyat siyosati darajasida chuqur konseptual yondashuvni talab qiladi. Zero, til madaniyatining yoʻqolishi – bu jamiyat axloqining yemirilishi, milliy gʻoya va gʻururning soʻnishi demakdir. Shunday ekan, yoshlar tarbiyasida tilga boʻlgan eʼtibor – bu insoniylikni, fuqarolikni, axloqiylikni, va nihoyat, millatni saqlashning eng kuchli vositasidir.

Zamonaviy yoshlar maʼnaviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining oʻrni va ahamiyatini innovatsion paradigma doirasida talqin etish, avvalo, tilni anʼanaviy kommunikativ instrument sifatida emas, balki global axborot makonida shakllanayotgan yangi ijtimoiy ong arxitekturasining markaziy konstruktiv elementi sifatida koʻrib chiqishni taqozo etadi. Innovatsion paradigma shuni nazarda tutadiki, maʼnaviy-axloqiy tarbiya endilikda faqat tarixiy-madaniy merosni reproduksiya qilish jarayoni emas, balki raqamli, tarmoqlangan va koʻp madaniyatli muhitda shaxsning

⁶⁸ Tojiboyeva E.M. Til va maʼnaviyat oʻzaro bogʻliqligi. – Buxoro: Ilm ziyo, 2016. – 128 b. – B. 54.

⁶⁹ Yoʻldoshev Z.K. Axloqiy tafakkur va til madaniyati. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2017. – 116 b. – B. 101.

⁷⁰ Joʻrayev Y. Til, axborot va yoshlar: lingvistik antropologiya asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2021. – 136 b. – B. 87.

ma'naviy identifikatsiyasini ongli ravishda modellashtirish jarayonidir. Bu jarayonda til madaniyati nafaqat qadriyatlarni uzatish vositasi, balki ularni talqin qilish, qayta ishlab chiqish va legitimlashtirishning epistemologik platformasi sifatida namoyon bo'ladi.

Raqamli kommunikatsiya sharoitida yoshlar ongining shakllanishi ko'p darajada virtual diskurslar, media matnlar, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmik axborot oqimlari orqali amalga oshmoqda. Bunday sharoitda til madaniyati shaxsning axborot bilan ishlash madaniyati, diskursiv mas'uliyati va semantik sezgirligi bilan bevosita bog'liq bo'lib, u ma'naviy-axloqiy barqarorlikning innovatsion indikatoriga aylanadi. Tilning semantik qatlamlarini anglash, uning tarixiy va madaniy konnotatsiyalarini idrok etish, nutqning axloqiy mezonlarini saqlash qobiliyati yoshlarning ma'naviy immunitetini shakllantiradi, ya'ni ularni manipulyativ, destruktiv yoki relativistik diskurslardan himoya qiluvchi ichki mexanizm vazifasini bajaradi. Shu bois til madaniyati innovatsion paradigma doirasida ma'naviy xavfsizlikning lingvistik modeli sifatida talqin qilinadi.

Innovatsion yondashuv tilni statik norma tizimi sifatida emas, balki ijtimoiy ongni rekonstruksiya qiluvchi dinamik fenomen sifatida ko'radi. Yoshlar nutqining transformatsiyasi — leksik soddalashuv, emotsional-ekspressiv kodlarning ustuvorligi, qisqartirilgan kommunikativ shakllar va global anglikizmlarning kengayishi — ma'naviy-axloqiy tafakkurning strukturaviy o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Bunday o'zgarishlar til madaniyatini pedagogik yoki filologik masala sifatida emas, balki sivilizatsion rivojlanish bilan bevosita bog'liq ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida ko'rishni talab qiladi. Til madaniyati yoshlarning ontologik o'zini anglash jarayonini belgilaydi, chunki shaxs borliqni aynan til orqali kategoriyalashtiradi va baholaydi; aksiologik jihatdan esa til qadriyatlar ierarxiyasini shakllantiruvchi vosita bo'lib, ma'naviy ustuvorliklarni mustahkamlaydi yoki zaiflashtiradi.

XULOSA

Innovatsion paradigma doirasida til madaniyati yoshlarning kreativ va reflektiv kompetensiyasini rivojlantirish bilan ham uzviy bog'lanadi. Bu yondashuvda til madaniyati faqat adabiy me'yorlarni bilish emas, balki muloqot jarayonida empatiya, tolerantlik, argumentatsion madaniyat va konstruktiv dialogni ta'minlash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Demak, ma'naviy-axloqiy tarbiya jarayonida til madaniyati yoshlarning tanqidiy fikrlashini, axloqiy tanlov qilish qobiliyatini va ijtimoiy mas'uliyatini mustahkamlovchi integrativ mexanizmga aylanadi. U milliy identitetni saqlagan holda global kommunikativ maydonda faol ishtirok etish imkonini beruvchi lingvokognitiv platformani yaratadi.

Shunday qilib, zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati innovatsion paradigma asosida talqin etilganda, u tilni ma'naviy ongni konstitutsiyalovchi, qadriyatlarni rekonstruksiya qiluvchi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi strategik resurs sifatida namoyon qiladi. Til madaniyatini rivojlantirish orqali yoshlar nafaqat nutqiy kompetensiyani, balki ma'naviy refleksivlikni, axloqiy sezgirlikni va sivilizatsion o'zlikni anglash qobiliyatini egallaydi. Shu ma'noda til madaniyati zamonaviy jamiyatda ma'naviy-axloqiy tarbiyaning markaziy innovatsion komponenti bo'lib, uning yuksalishi jamiyatning ma'naviy barqarorligi va sivilizatsion istiqbolining muhim kafolati sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Quronov M. Til – tafakkur ko'zgusi. – Toshkent: Fan, 2005. – 160 b.
2. Usmonova Z. Til va madaniyat: zamonaviylik muammolari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2021. – 132 b.
3. Qayumov A. O'zbek tilining ma'naviy mohiyati. – Toshkent: Sharq, 1999. – 80 b.
4. To'xtayev A. Ma'naviyat asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2007. – 224 b.
5. Raxmatullayev Sh. O'zbek tilining boyligi va go'zalligi. – Toshkent: Fan, 2003. – 140 b.
6. Jo'raev E. Zamonaviy til muammolari va tarbiya. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – 116 b.
7. Xidirov Z. Psixolingvistika va yoshlar muammolari. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 128 b.
8. Karimov V. Madaniy muhit va til. – Samarqand: Zarafshon, 2018. – 144 b.
9. Mirzayev A. Til va jamiyat: ma'naviy uyg'unlik asoslari. – Toshkent: Fan va taraqqiyot, 2015. – 176 b.
10. Bahodirov B. Til va axloq o'zviyligi: yoshlar qarshisidagi vazifa. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 128 b.
11. Ro'zmetova D. Yoshlar va til estetikasi: tarbiya mezonlari. – Toshkent: Barkamol avlod, 2018. – 144 b.
12. Olimov G. Milliy g'oya va til madaniyati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – 136 b.
13. Jo'rayev D.T. Til va ong o'zaro bog'liqligi. – Toshkent: Fan, 2012. – 120 b.
14. Tursunov A. Shaxs tarbiyasida til va muloqot madaniyatining o'rni. – Toshkent: Ma'rifat, 2017. – 136 b.

15. Yoʻldoshev A. Til va ijtimoiy tafakkur evolyutsiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2020. – 128 b.
16. Xasanov M. Jamiyatda tilning tarbiyaviy funksiyasi. – Toshkent: Yangi asr, 2019. – 112 b.
17. Qodirova Z.I. Til va axloq integratsiyasi. – Toshkent: Fan, 2015. – 128 b.
18. Joʻrayev A. Lingvokulturologiya va yoshlar til madaniyati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. – 140 b.
19. Sattorova D.E. Shaxs kamolatida til estetikasi. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2017. – 120 b.
20. Turgʻunov A. Millat ruhiyati va til madaniyati. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2016. – 132 b.
21. Rahimova G.R. Til madaniyati va shaxs tarbiyasi. – Toshkent: Ilm, 2018. – 120 b.
22. Musurmonqulov A. Yoshlar tafakkuri va lingvistik tafovutlar. – Samarqand: Zarafshon, 2020. – 112 b.
23. Karimova M. Til va ong uygʻunligi: falsafiy tahlil. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2019. – 136 b.
24. Berdimurodov O.R. Raqamli til va maʼnaviy qadriyatlar. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2022. – 128 b.
25. Mahmudov A.N. Til va tafakkur. – Toshkent: Fan, 2004. – 144 b.
26. Tojiboyeva E.M. Til va maʼnaviyat oʻzaro bogʻliqligi. – Buxoro: Ilm ziyo, 2016. – 128 b.
27. Yoʻldoshev Z.K. Axloqiy tafakkur va til madaniyati. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2017. – 116 b.

JAVOBGARLIKNI OG‘IRLASHTIRADIGAN HOLATLARDA QASDDAN BADANGA SHIKAST YETKAZISHNING JINOIY-HUQUQIY JIHATLARI

Usmonqulova Maftuna Vali qizi

Samarqand davlat universiteti

Fuqarolik huquqiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Usmonqulovamaftuna2000@gmail.com

ANNOTATSIYA

Qasddan badanga shikast yetkazish shaxsga qarshi jinoyatlarning eng keng tarqalgan turlaridan biridir. Mazkur turdagi jinoyatlar mamlakatimizda qayd etilgan jinoyatlar umumiy sonining salmoqli qismini tashkil etadi. Ushbu maqolada javobgarlikni og‘irlashtiradigan holatlarda qasddan badanga shikast yetkazish jinoyati tushunchasi, mazkur jinoyat tarkibi, kvalifikatsiya qilishning o‘ziga xos xususiyatlari va javobgarlik masalalari bayon qilinadi. Javobgarlikni og‘irlashtiradigan holatlarda qasddan badanga shikast yetkazishning nazariy va amaliy ahamiyati yuzasidan xulosalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: jinoyat, qasddan badanga shikast yetkazish, og‘irlashtiruvchi holatlar, subyektiv belgilar, obyektiv belgilar.

АННОТАЦИЯ

Умышленное причинение телесных повреждений является одним из наиболее распространенных видов преступлений против личности. Этот вид преступлений составляет значительную часть от общего числа преступлений, зарегистрированных в нашей стране. В данной статье раскрывается понятие преступления умышленного причинения телесных повреждений в случаяхотягчающей ответственности, сущность этого преступления, особенности квалификации и вопросы ответственности. Сделаны выводы о теоретическом и практическом значении умышленного причинения телесных повреждений при отягчающих обстоятельствах ответственности.

Ключевые слова: преступление, умышленное причинение телесных повреждений, отягчающие обстоятельства, субъективные признаки, объективные признаки.

ABSTRACT

Intentional bodily harm is one of the most common types of crimes against the person. This type of crime is a significant part of the total number of crimes recorded in our country. This article describes the concept of the crime of intentional bodily injury in cases of aggravated liability, the nature of this crime, the specifics of

qualification and issues of liability. Conclusions are given on the theoretical and practical significance of intentional bodily injury in cases of aggravated liability.

Key words: *crime, intentional bodily injury, aggravating circumstances, subjective signs, objective signs.*

KIRISH

Jamiyatimiz a'zolarining hayoti, sog'ligi va ularning shaxsiy daxlsizligi har qanday ko'rinishdagi tajovuzlardan qonun bilan qo'riqlanadi va bu masala jinoyat qonunchiligining muhim vazifalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Biz o'rganayotgan qasddan badanga shikast yetkazish jinoyati insonlarning hayoti va sog'lig'iga jiddiy xavf tug'diradi.

Badanga shikast yetkazish deb – inson tanasining biron-bir a'zosiga muayyan darajada tan jaroxati yetkazishni tushunmoq lozim. Ya'ni yetkazilgan tan jaroxati natijasida shaxsning sog'lig'ining yo'qolishi, yoki a'zolarining yo'qolishi, yoxud a'zolari saqlanib qolsa-da, ularning o'z faoliyatini yo'qotishi yoki badanning anatomik butunligining buzilishiga yoxud mehnat qobiliyatining ma'lum darajada yo'qotishi hollari yoki homilaning tushushini tushunish kerak.

Badanga yetkazilgan shikastning og'irlik darajasi sud meditsina ekspertizasi yordamida aniqlanadi.

Taniqli huquqshunos olim N.S.Tagansev “Tan jarohati jismoniy zo'rlik ishlatish yo'li bilan tanani og'ritish yoki azob berishning barcha hollarini o'z ichiga olishi kerak”,⁷¹ deb ko'rsatib o'tgan.

N.S.Tagansevning bu fikrini bir qator olimlar qo'llab-quvvatlashgan, jumladan, professor A.A.Piantkovskiy ham yuqorida aytib o'tilgan fikrga qo'shilib, shunday deb yozgan edi: “Jinoyat huquqi nazariyasi nuqtai nazaridan qaraganda, badanga shikast yetkazish deganda qonunga zid ravishda bir shaxsning qasddan yoki ehtiyotsizlik orqasidan boshqa shaxsning badaniga jismoniy zarar yetkazishi natijasida uning tanasining anatomik butunligi yoki organlaridan biron funksiyasining buzilishini tushunish kerak”⁷².

A.A.Piantkovskiy urish, do'pposlash va boshqa jismoniy kuch ishlatish natijasida badanga og'riq yetkazish hollarini ham badanga shikast yetkazish belgilari qatoriga kiritgan edi. U urish, do'pposlash va jismoniy kuch ishlatish natijasida yuz beradigan oqibatlarni chuqur tahlil qilgan, lekin yuqoridagi nuqtai nazarini tasdiqlash uchun biron-bir asosli dalil ko'rsatmagan.

⁷¹ Таганцев Н.С. Лекция по русскому уголовному праву. Часть особенная. С.Пб. 1984. с.139.

⁷² Пiantковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного право. Особенная часть.Т.І. М., Гос.юр.издат., 1956. с.569.

A.A.Piantkovskiyning fikrini P.A.Duboves ham qo'llab-quvvatlagan edi. Jumladan u shunday deb yozadi: "Jismoniy kuch ishlatish natijasida badanni og'ritish harakatlari badanga shikast yetkazish hisoblanadi"⁷³.

Hozirgi amalda bo'lgan O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida badanga yetkazilgan shikastning darajasiga qarab uch turga bo'linadi:

- a) qasddan badanga og'ir shikast yetkazish (JKning 104-moddasi);
- b) qasddan badanga o'rtacha og'ir shikast yetkazish (JKning 105-moddasi);
- v) qasddan badanga yengil shikast yetkazish (JK ning 109-moddasi).

Yuqorida bayon etilganlarga asoslanib, xulosa qilib aytganda badanga shikast yetkazish deganda, qonunga xilof ravishda boshqa shaxsning badanini anotomik butunligining buzilishi, biror a'zosining umuman yo'qolishi, a'zosining o'z faoliyatini butunlay yoki ma'lum darajada yo'qolishi, yoxud sog'lig'ining yoki mehnat qobiliyatining ma'lum darajada buzilishi, ruhiy kasalikka chalinishi yoki homilaning tushushi, shuningdek badanning tuzalmaydigan darajada xunuklashishi tushuniladi.

Shu o'rinda badanga shikast yetkazish jinoyatlarining obyektiv va subyektiv belgilariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. Badanga shikast yetkazish jinoyatining obyektiv belgilariga uning obyeksi va obyektiv tomoni kiradi.

Jinoyat huquqi nazariyasida jinoyatning umumiy, maxsus va bevosita obyektlarini ajratish odatiy holdir. Umumiy obyekt jinoiy javobgarlik to'g'risidagi amaldagi qonun himoyasiga qo'yilgan barcha ijtimoiy munosabatlarning yig'indisini tashkil qiladi, shuning uchun inson va fuqaroning huquq va erkinliklarini himoya qilish inson salomatligiga qarshi jinoyatlarning umumiy obyektiga kiradi. Umumiy obyekt deganda o'zining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatiga ko'ra bir xil ijtimoiy munosabatlarning ma'lum doirasini qamrab oladigan, o'zaro bog'liq bo'lgan yagona jinoiy huquq normalari bilan himoya qilinishi kerak bo'lgan obyekt tushuniladi. Jinoyatning aniq obyeksi deganda tor munosabatlar guruhlarini birlashtiruvchi umumiy obyektning bir qismi tushuniladi. Jinoyatning bevosita obyeksi qonun chiqaruvchi tomonidan Jinoyat kodeksi Maxsus qismining ma'lum moddasi himoyasiga qo'yilgan va muayyan jinoyat belgilariga kiruvchi jinoyat tufayli zarar ko'rgan aniq ijtimoiy munosabatlardir.

Umumiy, maxsus va bevosita obyektlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida muayyan jinoyatning ta'minlanishiga qarab belgilanadi.

Qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlarining subyektiv belgilariga uning subyeksi va subyektiv tomoni kiradi.

⁷³ Дубовец П.А. Понятие телесных повреждений по советскому уголовному праву // Развитие советской демократии и укрепления законности. Минск, 1971.с.172.

Jinoyatning subyektiv tomoni jinoyatning ichki mazmuni, bu jinoyat sodir etganda shaxs ongida sodir bo'ladigan psixik jarayonlar, bu uning sodir etgan ijtimoiy xavfli qilmish va uning oqibatlariga nisbatan ruhiy munosabati hisoblanadi.

Sog'likka qarshi jinoyatlarning aksariyat subyektiv tomoni aybning qasddan shakli bilan tavsiflanadi. Ba'zi moddalarda motivlar va maqsadlar jinoyat belgilari sifatida kiritilgan. Masalan, Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 2-qismining "e" bandida bezorilik niyatida sodir etilgan qasddan badanga shikast yetkazish uchun javobgarlik nazarda tutilgan. 104-moddasi, 2-qismining "i" bandida inson a'zolari yoki to'qimalaridan foydalanish maqsadida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish uchun javobgarlikni belgilaydi. Jinoyatning subyektiv tomonining mazmuni qasd va ehtiyotsizlik ko'rinishidagi aybdir.

Shaxsning aybi har qanday jinoyatning asosiy, majburiy belgisidir, u subyektiv tomonning mavjudligini va ko'p jihatdan uning mazmunini belgilaydi. Aybning yo'qligi esa subyektiv tomonni va shu bilan birga jinoyat tarkibini istisno qiladi.

Badanga qasddan shikast yetkazishning subyektiv tomoni normaning o'zidan kelib chiqadigan bo'lsak, faqat qasddan sodir etish bilan tavsiflanadi. Bu holda niyat ham bevosita, ham bilvosita bo'lishi mumkin.

Javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan badanga shikast yetkazishning jinoyat-huquqiy jihatlarini yoritib o'tamiz. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida javobgarlikni og'irlashtiradigan holatda qasddan badanga og'ir shikast yetkazishning quyidagi belgilari ko'rsatilgan (JK 104 m. 2 q):

- a) homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan;
- b) o'z xizmat yoki fuqarolik burchini bajarishi munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan;
- v) o'ta shavqatsizlik bilan;
- g) ommaviy tartibsizlik jarayonida;
- d) tamagirlik niyatida;
- e) bezorlik oqibatida;
- j) millatlararo yoki irqiy adovat zamirida;
- z) diniy taassublar zamirida;
- i) kishi a'zolarini kesib olib, boshqa kishiga ko'chirish (transplantat) maqsadida;
- k) bir guruh shaxslar tomonidan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish.

Homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolning badaniga og'ir shikast yetkazish. Amaldagi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 56-modda, 1-qism "a" bandi homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolga nisbatan qilingan tajovuzni jazoni og'irlashtiruvchi holat sifatida ko'rsatgan, shu bilan birga JKning 104-modda, 2-qism, "a" bandida ham bunday holatni alohida og'irlashtiruvchi holat

sifatida ko'rsatgan. Chunki aybdorning ijtimoiy xavfli tajovuzi natijasida nainki ayolning sog'lig'i, balki yashash huquqiga ega bo'lgan homilaning hayoti yoki sog'lig'i ham xavf ostiga solinadi. Shuning uchun ham JKning 104-moddasi 2-qismi "a" bandi bilan javobgarlikka tortishning zaruriy belgisi etib, jabrlanuvchining homilador ekanligini aybdor ijtimoiy xavfli tajovuzni sodir etgunga qadar bilgan bo'lishi kerak. Ayolning homiladorligi aybdorga har xil yo'llar bilan ma'lum bo'lishi mumkin, ya'ni tashqi qiyofasidan, oldindan tanish bo'lganligidan, jabrlanuvchining o'zidan va boshqa shu kabi holatlar.

Qilmishni JK 104-moddaning ikkinchi qismi "a" bandi bilan kvalifikatsiya qilishi uchun homilaning tushgan tushmaganligi ahamiyatga ega emas. Homilaning tushishi 104-moddaning birinchi qismining zaruriy belgisidir. Ammo homiladorligi aybdorga ayon bo'lgan ayolning badaniga og'ir tan jarohati yetkazishi natijasida homilaning tushushiga sabab bo'lsa, bunday xolat JKning 104-moddasining birinchi va ikkinchi qismlari bilan kvalifikatsiya qilinib, JKning 33-moddasining ikkinchi qismiga asosan 104-moddaning og'irroq jazo belgilangan ikkinchi qism "a" bandi bo'yicha javobgarlikka tortiladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, qilmishni O'zR JKning 104-moddasi 2-qismi "a" bandi bilan jinoyatni kvalifikatsiya qilish uchun homiladorlik muddatining ahamiyati yo'q.

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 104-modda 2-qism "b" bandida javobgarlikni og'irlashtiradigan holatda qasddan badanga og'ir shikast yetkazishning bir turi sifatida **o'z xizmat yoki fuqarolik burchini bajarish munosabati bilan shaxsga yoki uning yaqin qarindoshlariga nisbatan sodir etish** belgilangan.

JKning 104-modda, 2-qism, "b" bandi bilan kvalifikatsiya etishning zaruriy belgisi jabrlanuvchining xizmat yoki fuqarolik burchini bajarishi munosabati bilan yoki uning qonuniy talabiga to'sqinlik qilish maqsadida jabrlanuvchining o'zi yoki uning yaqin qarindoshlarini badaniga qasddan og'ir shikast yetkazishdir. Bunda motiv asosiy rol o'ynamaydi.

Shaxsning o'z burchini bajarishi munosabati bilan, masalan, bezorilik harakatlarining oldini olish yoki har qanday jinoyatning olidini olish burchini bajarganligi uning yaqin qarindoshiga nisbatan badanga og'ir shikast yetkazish 104-modda 2-qismi "b" bandida nazarda tutilgan jinoyatni tashkil qilaveradi.

O'ta shafqatsizlik bilan badanga og'ir shikast yetkazish. O'ta shafqatsizlik, eng avvalo, jinoyatni sodir etish usulida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham o'ta shafqatsizlik deganda, jabrlanuvchini o'ta qiynab, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish tushuniladi. Qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatining o'zi

maqsad va usulidan qat'iy nazar shafqatsizlikdir. "O'ta shafqatsizlik" esa shafqatsizlikning yuqori darajasidir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2007-yil 27-iyundagi 6-sonli "Badanga qasddan shikast yetkazishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi Plenum qarorining 9-bandida berilgan tushuntirishda aytilishiga ko'ra qilmishni JK 104-moddasi 2- qismining "v" bandi bilan kvalifikatsiya qilish uchun aybdorda jabrlanuvchiga bunday shikastni alohida jismoniy yoki ruhiy azob beruvchi usulda yetkazishga nisbatan qasd mavjud bo'lishi kerak.

Ommaviy tartibsizliklar jarayonida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish. Ommaviy tartibsizliklar jarayonida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatining ijtimoiy xavfliligi shundaki, bu usulda jinoyat sodir etilishida ikki obyektga zarar yetkaziladi:

birinchidan, jamiyat xavfsizligini ta'minlaydigan ijtimoiy munosabat bo'lib, aholi tinchligini, jamiyatda amalda bo'lgan normalar turmush tarzi normalarini buzadi, mol-mulkka zarar yetadi;

ikkinchidan, ommaviy tartibsizliklar ishtirokchilari ma'lum shaxslarning hayoti va sog'lig'ini xavf ostida qoldiradigan tajovuzlar sodir etadi.

Bundan ko'rinib turibdiki, ommaviy tartibsizlik ishtirokchilari tomonidan qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyati tarkibini tahlil qiladigan bo'lsak, buning o'ziga xos xususiyatlari ko'zga tashlanadi, chunki bu jinoyat tarkibida ikkita mustaqil jinoyat tarkibi mavjud ekanligi yaqqol ko'rinadi, ya'ni JKning 244-moddasida ko'rsatilgan "ommaviy tartibsizlik" hamda "qasddan badanga og'ir shikast yetkazish" jinoyatlari (JK 104-modda).

Obyektiv tomondan – ommaviy tartibsizliklar jarayonida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatida aybdor faol harakatlar qiladi. Jinoyat-huquqiy nuqtai nazardan bu jinoyat harakatsizlikdan sodir etilmaydi.

Ommaviy tartibsizliklar - olomon tomonidan sodir etiladigan jinoyat bo'lib, olomon ishtirokchilari tomonidan sodir etiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ommaviy tartibsizliklar jarayonida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatida jabrlanuvchining badaniga og'ir shikast yetkazilishi bilan tugallangan jinoyat deb hisoblanadi.

Ta'magirlik niyatida qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyati har xil moddiy manfaatlarga ega bo'lish maqsadida (pul, mulk, mulkiy huquqlar, yashash maydoniga ega bo'lish huquqi, og'ir tan jarohati yetkazish uchun mukofot olish, kattaroq maosh to'lanadigan mansabga ega bo'lish) yoki moddiy majburiyatlardan qutulish (qarzini to'lash, aliment to'lovi, qildirgan xizmatiga pul to'lashdan qutulish

va h.k.z.) niyatida qasddan badanga og‘ir shikast yetkazishdan iborat tajovuzlar sodir etishda ifodalanadi.

Bezorilik oqibatida badanga og‘ir shikast yetkazish, o‘zining keng tarqalganligi jihatidan ikkinchi o‘rinda turadigan past niyatlarda sodir qilinadigan jinoyatga bezorilik kiradi. «O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining Maxsus qismida nazarda tutilgan jinoyatlarning 30 dan ortig‘i bezorilik niyatlarida sodir etilishi mumkin. Ularning beshtasida shunday niyat sub‘ektiv tomonining zaruriy belgisi hisoblanadi»⁷⁴.

Bezorilik oqibatida badanga og‘ir shikast yetkazish tahlil etilayotgan jinoyatning murakkab tarkibi bo‘lib, 104-moddaning 2-qismi va 277-moddalar bilan jinoyatlar jami tariqasida kvalifikatsiya qilinib, aybdorga JKning 59-moddasida belgilangan tartibda jazo tayinlanadi. Chunki 104-modda faqat badanga og‘ir shikast yetkazish uchun javobgarlikni belgilab, shunday jinoyat qasddan badanga og‘ir shikast yetkazishning kvalifikatsiya qilish belgisi hisoblanadi, xolos. Shuningdek, badanga og‘ir shikast yetkazish bezorilik tufayli sodir qilingan taqdirda ham, 277-modda uni qamrab ololmaydi. 277-modda faqat qasddan badanga o‘rtacha og‘ir shikast yetkazishni qamrab oladi va bunday holda jinoyatlar jami tariqasida kvalifikatsiya qilinmay, bezorilik sifatida javobgarlikka tortiladi (277-modda, 2-qismi “a” bandi hamda Plenum qarorining 12- bandi).

Millatlararo yoki irqiy adovat zamirida badanga og‘ir shikast yetkazish. Milliy yoki irqiy adovat zamirida sodir etilgan badanga og‘ir shikast yetkazish deganda, jabrlanuvchining u yoki bu millatga, irqqa yoki xalqqa mansubligi bois unga adovat u yoki boshqa irq, millat yohud xalqning hayot tarziga, turmushi, oilaviy taomili, madaniyati, an‘analariga nafrat tufayli qasddan badanga og‘ir shikast yetkazishni tushunish lozim.

Diniy taassublar zamirida badanga og‘ir shikast yetkazish jinoyati O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 104-moddasi, 2-qismining «z» bandida ko‘rsatilgan. Diniy taassublar deganda, diniy fanatizm ko‘r-ko‘rona, diniy g‘oyalarga va amaliy hayotda ularga rioya qilishda o‘ta yuqori darajada berilib ketish, boshqa dindagilarga va o‘zgacha fikrlaydiganlarga murossasizlikka asoslangan niyatlarni tushunish lozim.

Kishi a‘zolarini kesib olib, boshqa kishiga ko‘chirish (transplantat) maqsadida badanga og‘ir shikast yetkazish.

Inson a‘zolari yoki to‘qimalarini ajratib olish maqsadida qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish ta‘magirlik niyatida sodir etilgan bo‘lsa aybdorning qilmishini

⁷⁴ Qodirov A. «Jazoni og‘irlashtiruvchi xolatlarda» –T.: «Adolat» 1998. 87-bet

O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 104-moddasi 2-qismining “d”, “i” bandlari bilan kvalifikatsiya qilish kerak.

Mazkur jinoyat faqat to‘g‘ri qasd bilan sodir etilishi mumkin. Zaruriy belgi sifatida asosiy maqsad – inson a‘zolaridan yoki to‘qimalaridan foydalanish hisoblanadi. Jinoyatning motivi g‘araz, a‘zolari transplantatsiya qilishning yangi usullarini qo‘llash bo‘yicha kasbiy eksperiment bo‘lishi mumkin.

Bir guruh shaxslar tomonidan qasddan badanga og‘ir shikast yetkazish.

Bir guruh shaxslar tomonidan sodir qilinadigan jinoyatlar bir kishi tomonidan sodir qilingan jinoyatga nisbatan xavfliroq bo‘ladi, chunki bunda jinoyatchilarning kuchi va imkoniyatlari birlashadi. E.H.Hakimov: «Ishtirokchilikda sodir etilgan jinoyat jinoiy faoliyatning ancha xavfli shaklidir. Chunki bunda bir necha kishilarning kuchlari birlashadi va jinoiy maqsadga erishishning qo‘shimcha sharoitlari vujudga keladi»⁷⁵, deb juda to‘g‘ri yozadi.

JKning 104-moddasida bir guruh shaxslar tomonidan badanga og‘ir shikast yetkazishda oldindan til biriktirish shart emas. Obyektiv tomondan ikki yoki undan ortiq shaxslarning harakati birlashishining o‘zi yetarlidir. Demak, oddiy ishtirokchilikda jabrlanuvchining badaniga og‘ir shikast yetkazish ushbu moddaning 2-qismi “k” bandi bilan kvalifikatsiya qilish uchun yetarlidir.

XULOSA

Javobgarlikni og‘irlashtiradigan holatlarda qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlarining obyektiga yondashuv yaxlit emas. Turli mualliflar bu masala bo‘yicha qarama-qarshi fikr va munozaralarni bildirgan. Biz obyekt inson salomatligi degan nuqtai nazarga qo‘shilishimiz mumkin.

Qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlarning obyektiv tomoni harakatda ham, harakatsizlikda ham namoyon bo‘lishi mumkin. Obyektiv tomonni tahlil qilish sabab-natija munosabatlarini aniqlash, shuningdek, salbiy oqibatlarga olib keladigan vaziyatni aniqlashda qiyinchiliklarni ko‘rsatadi.

Subyektiv tomondan qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlar qasddan ham sodir etilishi bilan xarakterlanadi. Shunday ekan, qasddan badanga shikast yetkazish jinoyatlarning predmetini aniqlashda amaliyotda ham, nazariy jihatdan ham muammolar mavjud emas. Bu jinoyatlar tarkibiga ham umumiy, ham maxsus subyekt kiradi: xuddi shunday qilmishi uchun ma‘muriy jazoga tortilgan shaxs; tegishli profil bo‘yicha oliy tibbiy ma‘lumotga ega bo‘lmagan shaxs, bemorga yordam ko‘rsatishga majbur bo‘lgan shaxs.

Qasddan badanga shikast yetkazish bilan bog‘liq jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish muammolarini tahlil qilish, ushbu jinoiy harakatlarni kvalifikatsiya qilish

⁷⁵ Э.Х.Хакимов. «Правовые вопросы соучастия в хищении социалистического имущества».

jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun qonun chiqaruvchi huquqiy tartibga solishdagi bir qator bo'shliqlarni to'ldirishi kerak degan xulosaga kelishimizga imkon beradi.

O'rganilgan sud amaliyotidan shunday xulosaga kelinadiki, aksariyat jabrlanuvchilar ojiz ahvoldagi shaxslardir. Shuni e'tiborga olgan holda qasddan badanga og'ir shikast yetkazish jinoyatini og'irlashtiruvchi holati etib "aybdorga ayon bo'lgan ojiz ahvoldagi shaxsga" degan tushuncha bilan JKning 104-moddasi 2-qismi to'ldirilsa, maqsadga muvofiq bo'lar edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.30.04.2023. <https://lex.uz/docs/-6445145>.
2. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksi [2023-yil 1-sentabrgacha bo'lgan o'zgartirish va qo'shimchalari bilan] - T.: "Yuridik adabiyotlar publish", 2023 y. - 584b.
3. Rustamboev M.K. Tohirov F., Erkaho'jaev A.K. Jinoyat huquqi Maxsus qism. T.2000.
4. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining 2007-yil 27-iyundagi 27- sonli "Badanga qasddan shikast yetkazishga oid ishlar bo'yicha sud amaliyoti to'g'risida"gi Plenum qarori. T.: 2007 y. 1-10 betlar.
5. Таганцев Н.С. Лекция по русскому уголовному праву. Часть особенная. С.Пб. 1984. с.139.
6. Пиантковский А.А., Меньшагин В.Д. Курс советского уголовного право. Особенная часть.Т.І. М., Гос.юр.издат., 1956. с.

ГЛОБАЛЛАШАЁТГАН ДУНЁДА МАФКУРАВИЙ ТАҲДИДЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ОМИЛЛАРИ

ф.ф.н., доц. Шоназаров Жамшид Шухратович

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақола бугунги кунда ёшлар тарбиясига таҳдид солаётган ёт ғоялар ва мафкуравий таҳдидларнинг қарши курашиш чора тадбирларини илмий жиҳатдан асослашга бағишланган.

Калит сўзлар: мафкура, мафкуравий таҳдид, мафкуравий муаммолар, қадрият, миллий қадриятлар, ғоявий хуружлар, маданий мерос, ёшлар тарбияси.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена научному обоснованию мер по борьбе с иностранными идеями и идеологическими угрозами, представляющими опасность для образования молодежи в наши дни.

Ключевые слова: идеология, идеологическая угроза, идеологические проблемы, ценность, национальные ценности, идеологические нападки, культурное наследие, образование молодежи.

ABSTRACT

This article is devoted to the scientific justification of measures to combat foreign ideas and ideological threats that pose a danger to the education of young people today.

Key words: ideology, ideological threat, ideological problems, value, national values, ideological attacks, cultural heritage, youth education.

КИРИШ

XXI асрнинг биринчи чораги ўтиб бориш даври инсоният тараққиётида глобаллашув жараёнининг жадаллашуви билан характерланади. Глобаллашув нафакат иқтисодий ва сиёсий соҳаларга, балки маънавий-мафкуравий ва ижтимоий жараёнларга ҳам кучли таъсир кўрсатмоқда. Ахборот технологияларининг боршан сари ривожланиб бориши, интернет ва оммавий ахборот воситалари орқали турли ёт ғояларга асосланган ғоявий таҳдидлар ва мафкуравий хуружларнинг таъсири борган сари кучайиб бормоқда. тез тарқалмоқда. Бу эса бир томондан турли маданий қарашлар ва қадриятларга эга бўлган жамиятлар ўртасидаги маданий алоқаларни мустаҳкамласа, иккинчи томондан мафкуравий таҳдидларнинг пайдо бўлишига ҳам етарлича замин яратмоқда. Бугунги кунда мафкуравий таҳдидларнинг борган сари кучайиб

бориши жамиятнинг маънавий барқарорлигига, миллий қадриятларига ва ёшлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатиши айна ҳақиқат. Шу нуқтаи назардан глобаллашув шароитида мафкуравий хавф-хатарларни ўз вақтида таҳлил қилиш ва уларни бартараф этишнинг самарали воситаларини ишлаб чиқиш ҳамда илмий тадқиқ этиш бугунги долзарб муаммолардан бири ҳисобланади.

Мафкуравий таҳдид тушунчаси ва унинг мазмуни. Мафкуравий таҳдид – бу муайян ғоялар, қарашлар ёки ахборотлар орқали жамиятнинг маънавий қадриятларини заифлаштириш, унинг ижтимоий барқарорлигига путур етказишга қаратилган таъсирлар мажмуасидир. Бундай таҳдидлар кўпинча ахборот майдонида, маданий таъсирлар орқали ёки сиёсий-мафкуравий тарғибот ва ташвиқотлар кўринишида намоён бўлади. Глобаллашув шароитида мафкуравий таҳдидлар қуйидаги кўринишларда учрайди:

- экстремистик ва радикал ғояларнинг тарқалиши; Бу глобаллашув шароитида жамият хавфсизлиги ва барқарорлигига жиддий таҳдид соладиган мафкуравий муаммолардан биридир. Ушбу ғоялар одатда жамиятда низо, адоват, тартибсизлик ва беқарорлик келтириб чиқаришга қаратилган бўлади.

- миллий қадриятлар ва анъаналарни камситиш; миллий қадриятлар ҳар бир халқнинг тарихи, маданияти, урф-одатлари ва маънавий меросини ифодалайди. Улар жамиятнинг маънавий пойдевори ҳисобланади. Шунинг учун ҳам миллий қадриятларни камситиш ёки уларни қадрсизлантириш жамият маънавиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

- Миллий қадриятлар тушунчаси: Миллий қадриятлар — бу муайян халқнинг асрлар давомида шаклланган урф-одатлари, анъаналари, маданияти, тили, дини ва маънавий қарашларидир. Улар авлоддан авлодга ўтиб, халқнинг миллий ўзлигини сақлаб қолишга хизмат қилади.

- Маданий глобаллашув: Айрим ҳолларда бошқа маданиятларнинг ҳаддан ташқари таъсири миллий анъаналарнинг қадрсизланишига олиб келади.

- Ахборот таъсири: Оммавий ахборот воситалари, интернет ва ижтимоий тармоқларда тарқаладиган айрим контентлар миллий қадриятларга нисбатан салбий муносабатни шакллантириши мумкин.

- Ёшлар ўртасида маданий бефарқлик: Агар ёшлар ўз тарихи ва маданиятини яхши билмаса, улар миллий қадриятларга нисбатан бефарқ бўлиб қолиши мумкин.

Ёт ғоялар таъсири: Айрим мафкуравий кучлар миллий қадриятларни камситиш орқали жамиятда маънавий бўшлиқ пайдо қилишга ҳаракат қилади. Миллий қадриятлар ва анъаналар ҳар бир халқнинг маънавий бойлиги ҳисобланади. Уларни камситиш ёки қадрсизлантириш жамият маънавий

барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун глобаллашув шароитида миллий маданиятни асраш, урф-одат ва анъаналарни ривожлантириш ҳамда ёш авлодни миллий рухда тарбиялаш муҳим аҳамият касб этади.

Глобаллашув ва мафкуравий таҳдидлар. Глобаллашув жараёни ахборот алмашинувини ҳар томонлама жадаллашиб боришига катта таъсир кўрсатмоқда. Айни пайтда турли интернет ва ижтимоий тармоқлар ҳамда рақамли платформалар орқали турли ғоялар бутун дунё бўйлаб жадаллик билан тарқалмоқда. Бу ҳолат ижобий имкониятлар билан бирга бир қатор олдини олиш қийин бўлган хавф-хатарларни ҳам келтириб чиқармоқда.

Биринчидан, жаҳон ахбороти ва интернет майдонида доимий назоратнинг мураккаблашиб бориши натижасида ёшлар турли зарарли ёт ғояларга дуч келиши мумкин.

Иккинчидан, халқлар ва миллатлар ўртасидаги маданий глобаллашув баъзан миллий маданият, анъана ҳамда урф одатларнинг қадрсизланишига сабаб бўлиб келмоқда.

Учинчидан, баъзи кучлар ахборот уруши орқали кишилар онги ва тафаккурига таъсир ўтказишга ҳаракат қилмоқда. Албатта, бу таъсир этиш кучлари қайсидир маънода улар учун ўзининг натижасини бермасдан қолмаяпти. Шу боис глобаллашув даврида мафкуравий хавфсизлик масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда.

Ҳозирги глобаллашув даврида жамият тараққиётига таъсир кўрсатувчи муҳим омиллардан бири бу мафкуравий жараёнлар ҳисобланади. Ахборот оқимининг кучайиши, интернет ва оммавий ахборот воситаларининг кенг тарқалиши натижасида турли ғоя ва қарашлар жамиятга тез кириб келмоқда. Шу билан бирга, жамият барқарорлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган мафкуравий таҳдидлар ҳам пайдо бўлмоқда. Мафкуравий таҳдидлар одамларнинг онгига таъсир кўрсатиш орқали уларнинг дунёқараши, қадриятлари ва қарашларини ўзгартиришга қаратилган ғоя ва таъсирлардир. Мафкуравий таҳдид — бу муайян гуруҳ ёки кучлар томонидан жамиятнинг маънавий қадриятлари, миллий анъаналари ва барқарорлигига зарар етказишга қаратилган ғоялар ва ахборот таъсиридир. Бундай таҳдидлар инсон онгига таъсир қилиш орқали амалга оширилади. Уларнинг асосий мақсади жамиятдаги бирликни бузиш, ёшларнинг онгини чалғитиш ва миллий қадриятларни заифлаштиришдан иборат. Мафкуравий таҳдидлар жамиятга турли салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Улар жамиятдаги бирликни сусайтиради, одамлар ўртасида ишончсизлик пайдо қилади ва ёш авлоднинг маънавий тарбиясига

салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, мафкуравий таҳдидлар давлат мустақиллиги ва миллий хавфсизликка ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Мафкуравий таҳдидларга қарши курашиш учун жамиятда соғлом мафкуравий муҳитни шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун қуйидаги чора-тадбирлар амалга оширилади:

- ёшларни миллий ва маънавий қадриятлар асосида тарбиялаш;
- таълим ва тарбия тизимини мустаҳкамлаш;
- оммавий ахборот воситаларида тўғри ва ишончли маълумотларни тарқатиш;
- аҳолининг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини ошириш; Шунингдек, инсонларда мустақил ва танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Мафкуравий таҳдидлар жамият ҳаётининг маънавий асосларига, миллий қадриятларига ва ёшлар онгига таъсир кўрсатиш орқали уларнинг дунёқарабини ўзгартиришга қаратилган ғоя ва ҳаракатлардан иборат. Шу сабабли мафкуравий таҳдидларни англаш ва уларга қарши курашиш ҳар бир жамият учун муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бундай таҳдидлар инсон онгига таъсир қилиш орқали амалга оширилади. Улар турли ахборот манбалари, тарғибот воситалари ва маданий таъсирлар орқали тарқалиши мумкин. Мафкуравий таҳдидларнинг асосий мақсади жамиятдаги бирликни бузиш, одамларнинг ишончини сусайтириш ва ёшларнинг онгини чалғитишдан иборат.

Биринчи навбатда ёшларни миллий ва маънавий қадриятлар асосида тарбиялаш зарур. Шу билан бирга уларда мустақил ва танқидий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Таълим муассасаларида мафкуравий тарбияга алоҳида эътибор қаратиш, тарих ва миллий маданиятни чуқур ўргатиш ҳам муҳим ҳисобланади. Оммавий ахборот воситалари эса аҳолига ишончли ва холис маълумотларни етказиб бериш орқали жамиятда соғлом ахборот муҳитини шакллантириши керак.

ХУЛОСА

Глобаллашув даврида мафкуравий таҳдидлар жамият тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Шу сабабли жамиятда мустаҳкам маънавий муҳитни шакллантириш, миллий қадриятларни асраш ва ёшларнинг онгини соғлом ғоялар асосида тарбиялаш долзарб вазифа ҳисобланади. Мафкуравий таҳдидларга қарши самарали курашиш учун таълим тизими, оила, жамоатчилик ва давлат институтлари ўртасида ҳамкорликни кучайтириш зарур. Фақат шу йўл билан жамиятнинг маънавий барқарорлиги ва тараққиётини таъминлаш мумкин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаев А. Таълимда инновацион технологиялар // Таълим ва тараққиёт. – 2020. – №3. – 25–30 б.
2. Раҳимов Б. Замонавий таълим усуллари. – www.ziyonet.uz
3. Миллий ғоя: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001.
4. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Тошкент: Маънавият, 2006.
5. Маънавият асослари (ўқув қўлланма). – Тошкент: Маънавият, 2010.
6. Миллий ғоя ва мафкура асослари. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2012.
7. Глобаллашув шароитида мафкуравий таҳдидлар ва уларга қарши кураш. – Тошкент: Академнашр, 2015.
8. Ахборот хавфсизлиги ва мафкуравий таҳдидлар (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2018.

MAKETLASH FANINING LIBOS DIZAYNI SOHASIDAGI AHAMIYATI

U.M. Xodjayeve

K.Behzod nomidagi MRDI “Libos dizayni” kafedrası dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy-ijodiy maqolada maketlash fanining libos dizayni sohasidagi nazariy va amaliy ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Maketlash dizaynning badiiy g‘oyasini uch o‘lchamli shaklda sinovdan o‘tkazish, libos konstruksiyasining aniqligi va estetik mukammalligini ta‘minlashda muhim bosqich hisoblanadi. Maqolada maketlash fanining shakllanish tarixi, dizayn jarayonidagi o‘rni, ta‘lim tizimidagi roli, zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyasi hamda dizayner kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maketlash libos dizaynida ijodiy tafakkur va texnik tafakkurni uyg‘unlashtiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Kalit so‘zlar: maketlash, libos dizayni, moda industriyasi, konstruksiya, ijodiy jarayon.

ABSTRACT

This scientific and creative article provides an in-depth analysis of the theoretical and practical significance of model making in the field of fashion and clothing design. Model making is considered a crucial stage in testing a designer’s artistic concept in three-dimensional form, ensuring accuracy of garment construction and aesthetic integrity. The article examines the historical development of model making, its role in the design process, its importance in fashion education, integration with modern digital technologies, and its contribution to the development of professional competencies of designers. The study concludes that model making serves as a fundamental tool that harmoniously combines creative and technical thinking in clothing design.

Keywords: model making, fashion design, clothing industry, construction, creative process.

АННОТАЦИЯ

В данной научно-творческой статье проводится углублённый анализ теоретического и практического значения макетирования в области дизайна одежды. Макетирование рассматривается как ключевой этап проверки художественной идеи дизайнера в трёхмерной форме, обеспечивающий точность конструкции и эстетическую целостность изделия. В статье освещаются история формирования макетирования, его роль в

проектировании одежды, значение в системе образования, интеграция с современными цифровыми технологиями, а также влияние на развитие профессиональных компетенций дизайнеров. Делается вывод о том, что макетирование является основным средством гармоничного объединения творческого и технического мышления в дизайне одежды.

Ключевые слова: макетирование, дизайн одежды, индустрия моды, конструкция, творческий процесс.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda moda va libos dizayni nafaqat estetik ehtiyojlarni, balki ijtimoiy, madaniy va texnologik talablarni ham qondiruvchi muhim soha sifatida namoyon boʻlmoqda. Libos insonning tashqi koʻrinishini shakllantirish bilan birga, uning turmush tarzi, kasbiy faoliyati va milliy oʻziga xosligini aks ettiradi. Shu sababli libos dizayni jarayoni murakkab va koʻp bosqichli ijodiy faoliyatni talab etadi.

Mazkur jarayonda maketlash fani alohida ahamiyat kasb etadi. Maketlash dizayner gʻoyasini real hajm va shaklda sinovdan oʻtkazish imkonini beruvchi muhim bosqich boʻlib, libosning konstruktiv, funksional va badiiy xususiyatlarini oldindan baholashga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning maqsadi maketlash fanining libos dizayni sohasidagi oʻrni va ahamiyatini ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat.

Maketlash fanining nazariy asoslari. Maketlash — bu libos modelini uch oʻlchamli muhitda yaratish jarayoni boʻlib, dizaynerning badiiy tafakkuri va texnik bilimlarini uygʻunlashtiradi. Nazariy jihatdan maketlash kompozitsiya, proporsiya, ritm va muvozanat kabi badiiy qonuniyatlarga asoslanadi. Shu bilan birga, u konstruksiya, ergonomika va materialshunoslik bilan chambarchas bogʻliq. Maketlash jarayonida dizayner matoning xususiyatlarini, uning tushishi va tanaga moslashuvini bevosita kuzatish imkoniga ega boʻladi. Bu esa libos dizaynida abstrakt fikrdan aniq shaklga oʻtish jarayonini tezlashtiradi va sifatini oshiradi.

Maketlash usullarining shakllanishi libos tayyorlash tarixining ilk davrlariga borib taqaladi. Qadimgi Sharq va Yevropa madaniyatlarida liboslar koʻpincha toʻgʻridan-toʻgʻri inson tanasida shakllantirilgan. Bu usul maketlashning dastlabki koʻrinishi sifatida qaraladi.

XIX asrga kelib, sanoat inqilobi va moda uylari faoliyatining rivojlanishi maketlashning alohida professional yoʻnalish sifatida shakllanishiga olib keldi. XX asr davomida esa maketlash texnikasi takomillashib, dizayn jarayonining ajralmas qismiga aylandi.

Ta'lim tizimida maketlash fanining shakllantirishda pedagogik ahamiyati

№	Ta'limiy jihatlar	Maketlash fanining ta'siri	Natijaviy kompetensiyalar
1	Nazariy bilimlarni o'zlashtirish	Dizayn, kompozitsiya va konstruktsiya qonuniyatlarini amaliy sinovdan o'tkazish imkonini beradi	Nazariy bilimlarni chuqur anglash va qo'llay olish
2	Uch o'lchamli tafakkur	Libos shaklini real hajmda modellashtirish orqali fazoviy fikrlashni rivojlantiradi	Fazoviy va konstruktiv tafakkur
3	Amaliy ko'nikmalar	Mato, shakl va proporsiyalar bilan bevosita ishlashni ta'minlaydi	Kasbiy-amaliy malaka
4	Ijodiy yondashuv	Tajriba o'tkazish, noodatiy shakllar yaratish imkonini beradi	Ijodkorlik va individual uslub
5	Muammoli vaziyatlarni hal etish	Dizayn jarayonida yuzaga keladigan xatolarni mustaqil tahlil qilishga o'rgatadi	Tanqidiy va analitik fikrlash
6	Raqamli texnologiyalar bilan integratsiya	3D-modellashtirish va virtual maketlash bilan uyg'un ishlashni ta'minlaydi	Zamonaviy texnologik savodxonlik
7	Kasbiy tayyorgarlik	Nazariya va amaliyot uyg'unligi asosida mutaxassis tayyorlashga xizmat qiladi	Raqobatbardosh dizayner kompetensiyasi

Rasm1. Maketlash jarayoni ⁷⁶

XIX asrga kelib, sanoat inqilobi va moda uylari faoliyatining rivojlanishi maketlashning alohida professional yo'nalish sifatida shakllanishiga olib keldi. XX asr davomida esa maketlash texnikasi takomillashib, dizayn jarayonining ajralmas qismiga aylandi.

⁷⁶ https://www.iqconsultancy.ru/upload/medialibrary/600/image_04.jpg

Libos dizayni jarayoni odatda konsepsiya yaratish, eskiz chizish, maketlash, konstruksiya ishlab chiqish va tayyor mahsulotni ishlab chiqarish bosqichlaridan iborat. Ushbu zanjirda maketlash markaziy o‘rin egallaydi.

Maket orqali dizayner libosning siluetini, hajmini va funksional qulayligini baholaydi. Ayniqsa murakkab shaklli va eksperimental dizaynlarda maketlash xatolarni kamaytirish va resurslarni tejash imkonini beradi.

Libos dizayni mutaxassislarini tayyorlash jarayonida maketlash fani fundamental fanlardan biri sifatida alohida o‘rin egallaydi. Ushbu fan dizayn ta’limining nazariy va amaliy jihatlarini o‘zaro bog‘lab, talabalarda kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Maketlash orqali talabalar libos shaklini uch o‘lchamli makonda tasavvur qilish, hajm va proporsiyalarni his etish hamda konstruktiv yechimlarni amaliy ravishda sinovdan o‘tkazish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa ularning uch o‘lchamli tafakkuri, fazoviy fikrlashi va estetik didini rivojlantiradi.

Pedagogik nuqtayi nazardan, maketlash fani talabalarni nazariy bilimlarni amaliyot bilan uzviy bog‘lashga o‘rgatadi. Dars jarayonida talabalar eskiz va chizmalarda ifodalangan g‘oyalarni maket orqali real shaklga keltiradilar. Natijada ular xatolarni mustaqil aniqlash, tahlil qilish va tuzatish ko‘nikmalarini egallaydilar. Aynan shu jarayonda talabalarda muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashish, noodatiy yechimlar topish hamda dizayn jarayoniga tanqidiy fikr bilan qarash qobiliyatlari shakllanadi.

So‘nggi yillarda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi maketlash fanining o‘qitilish jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. 3D-modellashtirish, virtual fitting, raqamli simulyatsiya va vizualizatsiya dasturlarining ta’lim jarayoniga joriy etilishi talabalarga zamonaviy dizayn texnologiyalarini o‘zlashtirish imkonini bermoqda. Ushbu vositalar yordamida talabalar libos modelining virtual variantini yaratib, uning konstruktiv va estetik xususiyatlarini oldindan baholashlari mumkin. Biroq shunga qaramay, an’anaviy maketlash usullari o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q, chunki real material bilan ishlash dizaynerning sezgirligi va amaliy tajribasini chuqurlashtiradi.

Raqamli va an’anaviy maketlash usullarining uyg‘unlashuvi ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi. Bu yondashuv talabalarni nafaqat ijodiy, balki texnologik jihatdan ham raqobatbardosh mutaxassis sifatida shakllantiradi. Natijada bitiruvchilar zamonaviy moda industriyasining talablariga mos, innovatsion fikrlaydigan dizaynerlar sifatida yetishib chiqadilar.

Shuningdek, maketlash jarayoni dizaynerning ijodiy salohiyatini to‘liq namoyon etishiga yordam beradi. Talabalar shakl, material va kompozitsiya bilan tajriba

o‘tkazish orqali o‘z individual dizayn uslubini izlaydilar. Ushbu jarayon ularni erkin fikrlashga, standart yondashuvlardan chetga chiqishga undaydi. Natijada dizayn jarayoni yanada boy, mazmunli va badiiy jihatdan mukammal bo‘lib, talabanning kasbiy o‘shishiga mustahkam zamin yaratadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, maketlash fani libos dizayni sohasida muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. U dizayner g‘oyasini aniq shaklga keltiruvchi, ijodiy va texnik jarayonlarni uyg‘unlashtiruvchi asosiy vosita hisoblanadi. Ta’lim jarayonida maketlash fanini mukammal o‘qitish kelajakda malakali, raqobatbardosh dizaynerlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiyada maketlash fanining rivoji libos dizayni sifatini yangi bosqichga olib chiqishi shubhasiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. U.M.Xodjayeva. Oliy o‘quv yurtlarida “Liboslarni maketlash” fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari.// Art and Design: Social Science.-Toshkent, 2025y. № 05, Issue 11, 57-59 b.
2. Xolmatova N.A. Maketlash va konstruksiyalash nazariyasi. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 220 b.
3. Ермилова Д.Ю. Основы дизайна одежды. Москва: Академия, 2017. 256 с.
4. Aldrich W. Metric Pattern Cutting for Women’s Wear. – Oxford: Blackwell Publishing, 2015. 320 p.
5. Seivewright S. Fashion Design: Research. – London: Laurence King Publishing, 2018. 192 p.
6. Armstrong H.J. Patternmaking for Fashion Design. – New York: Pearson Education, 2019. 864 p.

Internet resurslari ro‘yxati

1. www.vogue.com – Zamonaviy moda tendensiyalari va dizayn tahlillari.
2. www.businessoffashion.com – Moda industriyasidagi innovatsiyalar va ta’lim masalalari.
3. www.fibre2fashion.com – To‘qimachilik va libos dizayni texnologiyalari.
4. www.clo3d.com – 3D maketlash va virtual fitting texnologiyalari.

TRANSPORT-LOGISTIKA KORXONALARI SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEKANIZMLARI

Jumayev Murod Gofurovich

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi,
mustaqil izlanuvchi
Jumayevm@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada transport-logistika korxonalari samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlar kompleks tahlil qilingan. Jarayonlarni qayta muhandislashtirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, xarajatlarni optimallashtirish va boshqaruv tizimini takomillashtirish yo'nalishlari chuqur o'rganilgan. O'zbekiston transport-logistika sektori uchun samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqilgan, xorijiy tajriba asosida amaliy tavsiyalar berilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, integrallashgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni qo'llash korxona samaradorligini 25–40% ga oshirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, transport-logistika, samaradorlik, xarajat optimizatsiyasi, TMS, BPR, KPI, 3PL/4PL, yalpi logistika, O'zbekiston.

ORGANIZATIONAL-ECONOMIC MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF TRANSPORT-LOGISTICS ENTERPRISES

ABSTRACT

The article provides a comprehensive analysis of organizational-economic mechanisms aimed at improving the efficiency of transport-logistics enterprises. The study deeply examines business process reengineering, digital technology implementation, cost optimization, and management system improvement. A performance indicator system for the transport-logistics sector of Uzbekistan has been developed with practical recommendations based on international experience. Research results show that the application of integrated organizational-economic mechanisms allows increasing enterprise efficiency by 25–40%.

Keywords: organizational-economic mechanism, transport logistics, efficiency, cost optimization, TMS, BPR, KPI, 3PL/4PL, lean logistics, Uzbekistan.

KIRISH

Global iqtisodiyotning jadal globallashuvi va raqamli transformatsiya jarayonlari sharoitida transport-logistika sektori milliy iqtisodiyotning strategik tarmog'iga aylanib bormoqda. Jahon banki ma'lumotlariga ko'ra, logistika xarajatlari YaIMga nisbatan rivojlangan mamlakatlarda 8–10%, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa 15–20% ni tashkil etishi bu sohaning makroiqtisodiy ahamiyatini yaqqol ko'rsatadi [1]. O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 18,3% atrofida bo'lib, sektorni modernizatsiya qilish va samaradorligini oshirish zaruriyatini belgilaydi.

Transport-logistika korxonalari samaradorligi muammosi ko'p qirrali bo'lib, tashkiliy, iqtisodiy, texnologik va institutsional omillarni qamrab oladi. An'anaviy boshqaruv yondashuvlari bugungi kunda yetarli emas: mijozlarning xizmat sifatiga bo'lgan talablari ortib bormoqda, raqobat kuchaymoqda, energiya va yoqilg'i xarajatlari o'sib bormoqda. Bunday sharoitda korxona rahbarlari yangi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarga murojaat qilishi zaruriyatga aylandi.

O'zbekiston 2022 yilda Jahon bankining Logistika Samaradorlik Indeksi (LPI) bo'yicha 139 davlat ichida 88-o'rinni egalladi [2]. Bu ko'rsatkich mamlakatimizning tranzit salohiyatidan to'liq foydalanilmayotganligidan dalolat beradi. Shu bois transport-logistika korxonalari samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarini ilmiy asoslash dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning maqsadi: transport-logistika korxonalari samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni kompleks tahlil qilish va O'zbekiston sharoitiga mos amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Qo'yilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: samaradorlikni oshirish mexanizmlarining nazariy asoslarini aniqlash; O'zbekiston transport-logistika sektorining joriy holatini tahlil qilish; tashkiliy mexanizmlar samaradorligini baholash tizimini ishlab chiqish; xorijiy tajribani o'rganish va mahalliy sharoitga moslashtirish.

ADABIYOTLAR SHARHI VA NAZARIY ASOSLAR

Transport-logistika samaradorligi masalasi xorijiy va mahalliy adabiyotda keng ko'rib chiqilgan. Christopher (2016) logistika samaradorligini "belgilangan xizmat darajasida eng past xarajat bilan yuklarni etkazib berish qobiliyati" sifatida ta'riflaydi [3]. Ushbu ta'rif xarajat va sifat o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini aks ettiradi.

Chopra va Meindl (2021) ta'minot zanjiri boshqaruvida tashkiliy mexanizmlarning rolini ochib beradi: ular reaktiv (reaktiv) va samarali (efficient) ta'minot zanjirlari konsepsiyasini taklif qilib, har bir turdagi korxona uchun mos mexanizmlarni aniqlab beradi [4]. Bowersox va boshqalar (2019) logistika

samaradorligini oshirishda insoniy kapital, jarayon va texnologiyaning uchburchak muvozanatini asoslab bergan [5].

Mahalliy tadqiqotchilar orasida Toshmatov va Umarov (2022) O'zbekiston transport-logistika sektoridagi tarkibiy muammolarni tahlil qilgan; ular infratuzilma etarli bo'lsa ham, boshqaruv tizimining zaifligidan korxonalarining 40% raqobatbardosh bo'lmayotganligini qayd etgan [6]. Azimov (2023) esa raqamli texnologiyalarning mahalliy logistika korxonalariga ta'sirini empirik yo'l bilan o'rgangan [7].

Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, samaradorlikni oshirishning yagona universal mexanizmi mavjud emas — har bir korxona o'z ichki imkoniyatlari va tashqi muhit sharoitiga mos mexanizmlarni tanlashi lozim. Ushbu maqolada ana shu "kontekstual moslik" tamoyili asosiy metodologik prinsip sifatida qabul qilingan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi: tizimli tahlil va sintez usuli (samaradorlik mexanizmlarini kompleks baholash uchun); qiyosiy tahlil (O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar ko'rsatkichlarini solishtirish); so'rov va ekspert bahosi (15 ta yirik transport-logistika korxonasida o'tkazilgan); statistik usullar (regressiya tahlili, korrelyatsiya); SWOT va PESTEL tahlili (tashqi va ichki muhitni baholash uchun).

Empirik ma'lumot manbalari: O'zbekiston Statistika agentligi (2020–2024); Transport vazirligi yillik hisobotlari; Jahon banki va UNCTAD ma'lumotlar bazasi; tadqiqot doirasida to'plangan birlamchi ma'lumotlar (2023–2024 yillar). Tanlanma sifatida O'zbekistonning turli hududlarida faoliyat yurituvchi 48 ta transport-logistika korxonasi tanlandi.

TADQIQOT NATIJALARI VA MUHOKAMA

Samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi

Transport-logistika korxonalari samaradorligini kompleks baholash uchun muvozanatli ko'rsatkichlar kartasi (Balanced Scorecard — BSC) tamoyillariga asoslangan uch qatlamli tizim ishlab chiqildi. Ushbu tizim moliyaviy, operatsion va mijoz yo'nalishlarini qamrab oladi (1-jadval).

*1-jadval. Transport-logistika korxonalari samaradorligini baholash
ko'rsatkichlari tizimi*

№	Ko'rsatkich nomi	O'lchov birligi	Tavsiya etilgan daraja
I. MOLİYAVIY SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI			
1.1	Rentabellik darajasi (ROA)	%	> 12
1.2	Kapital qaytimi (ROE)	%	> 18
1.3	Xarajat samaradorligi (CER)	nisbat	< 0.75

1.4	EBITDA marginali	%	> 15
II. OPERATIONS SAMARADORLIK KO'RSATKICHLARI			
2.1	Yuklanish koeffitsienti (Load Factor)	%	> 80
2.2	Yetkazib berish o'z vaqtida (OTIF)	%	> 95
2.3	Transport vositasi aylanish tezligi	kun/reys	< 3.5
2.4	Omborxona samaradorlik indeksi	%	> 85
III. MIJOZ QONIQISHI KO'RSATKICHLARI			
3.1	Mijoz qoniqish indeksi (CSI)	ball (100)	> 82
3.2	Shikoyatlar ulushi	%	< 1.5
3.3	Takroriy buyurtmalar darajasi	%	> 70

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan (xorijiy standartlar asosida)

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston transport-logistika korxonalarining aksariyati tavsiya etilgan darajadan 20–35% past ko'rsatkichlarga ega. Ayniqsa, OTIF (On-Time In-Full) ko'rsatkichi bo'yicha tafovut keskin: mahalliy korxonalarda o'rtacha 76–79%, holbuki xalqaro standart 95% dan yuqori bo'lishini talab etadi.

TASHKILIY MEXANIZMLARI

Samaradorlikni oshirishning tashkiliy mexanizmlari ikkita asosiy guruhga bo'linadi: boshqaruv-tashkiliy mexanizmlar (jarayonlarni qayta loyihalash, tashkiliy tuzilmani optimallashtirish, motivatsiya tizimlari) va texnologik-innovatsion mexanizmlar (TMS, WMS, IoT, AI asosidagi yechimlar). 2-jadvalda asosiy mexanizmlar samaradorlik darajasi va tatbiq muddati bo'yicha taqqoslanadi.

2-jadval. Tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning qiyosiy tahlili

Mexanizm turi	Tatbiq etish muddati	Samaradorlik darajasi	Asosiy natija
Jarayonlarni optimallashtirish (BPR)	3–6 oy	O'rta-Yuqori	Xarajat 15–25% qisqaradi
TMS joriy etish	6–12 oy	Yuqori	OTIF 10–15% oshadi
Logistika autsorsing	1–3 oy	O'rta	Kapital yuklanma kamayadi
3PL/4PL hamkorlik	6–18 oy	Yuqori	Bozor qamrovi kengayadi
KPI asosidagi motivatsiya	2–4 oy	O'rta-Yuqori	Mehnat unumdorligi 20%+
Yalpi boshqaruv (Lean)	12–24 oy	Yuqori	Isrof 30–40%

Raqamli dispetcherlik	4–8 oy	Yuqori	kamayadi Yoqilg'i sarfi 12% tejladi
ISO 9001/28000 sertifikat	8–15 oy	O'rta	Xalqaro bozorga kirish

Manba: McKinsey (2023), Gartner (2023) ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tizimlashtirilgan

Transport-logistika korxonalari xarajat tarkibini tahlil qilish natijalari quyidagi asosiy xarajat turkumlarini aniqladi: yoqilg'i va energiya xarajatlari — 28–34%; transport vositalarini saqlash va ta'mirlash — 18–22%; ish haqi — 24–28%; ma'muriy xarajatlar — 12–16%; boshqalar — 8–12%.

Ushbu xarajatlar tarkibini optimallashtirish uchun quyidagi iqtisodiy mexanizmlar taklif etiladi:

- Marshrutlarni optimallashtirish algoritmlari (VRP — Vehicle Routing Problem yechimlari): an'anaviy marshrutlashga nisbatan yoqilg'i xarajatini 12–18% kamaytiradi. Tadqiqot natijalarimiz shuni ko'rsatadiki, 30 ta marshrut va undan ortiq korxonalarda VRP tatbiq etish yiliga 150–400 mln so'm tejaydi.
- Yuk birlashtirish (Cargo consolidation): bo'sh uchib ketish (empty miles) ko'rsatkichini kamaytirish transport tannarxini 15–20% pastga tushiradi. O'zbekiston sharoitida hududiy yuk markazlari asosida ushbu mexanizmni amalga oshirish mumkin.
- Profilaktik texnik xizmat (Predictive Maintenance): IoT sensorlar va AI algoritmlar yordamida nosozliklarni oldindan aniqlash transport vositasini ta'mirlash xarajatini 20–30% kamaytiradi va ishdan chiqish vaqtini (downtime) sezilarli qisqartiradi.
- Dinamik narxlash (Dynamic Pricing): talab va taklif o'zgarishlariga muvofiq narxni real vaqtda sozlash daromadni 8–12% oshirishga imkon beradi.
- Ombor joylashuvini optimallashtirish: omborxona tarmoqini matematik modellashtirish (qatlam-joylashuv tahlili) asosida qayta rejalashtirish oxirgi mil (last-mile) xarajatlarini 18–25% kamaytiradi.

Jarayonlarni qayta muhandislashtirish (BPR)

Hammer va Champy tomonidan asoslangan Biznes-jarayonlarni qayta muhandislashtirish (BPR) metodologiyasi transport-logistika korxonalari uchun ham kuchli vosita bo'lib xizmat qiladi [8]. Tadqiqot doirasida o'rganilgan korxonalarda BPR dasturini amalga oshirishning to'rt bosqichi aniqlandi:

Birinchi bosqich — diagnostika (1–2 oy): mavjud jarayonlarni xaritalash (process mapping), bottleneck (to'siq) nuqtalarni aniqlash, isrof turlarini MUDA tahlili asosida baholash.

Ikkinchi bosqich — qayta loyihalash (2–3 oy): jarayonlarning "sifirdan" (zero-based) modeli yaratish, ishlovchilar rolini qayta belgilash, texnologik asosni tahlil qilish.

Ikkinchi bosqich — joriy etish (3–6 oy): qayta loyihalangan jarayonlarni bosqichma-bosqich (pilot → masshtab) tatbiq etish, xodimlarni o'qitish, o'zgarishlarga qarshilikni boshqarish.

To'rtinchi bosqich — monitoring va takomillashtirish (doimiy): KPI asosida jarayonlar samaradorligini o'lchash, Kaizen tamoyilida uzluksiz yaxshilash.

Tadqiqotimizda BPR dasturini muvaffaqiyatli amalga oshirgan 7 ta O'zbekiston korxonasi bo'yicha o'rtacha hujjatlar rasmiylashuvi vaqti 4.2 kundan 1.1 kunga, mijozga xizmat ko'rsatish davri esa 3.8 kundan 2.1 kunga tushirilganligi qayd etildi.

Raqamli texnologiyalarning tashkiliy mexanizmlarga integratsiyasi.

Zamonaviy transport-logistika korxonalarida raqamli texnologiyalar tashkiliy mexanizmlarning ajralmas qismiga aylandi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, TMS (Transport Management System) joriy etgan korxonalarda transport xarajatlari o'rtacha 11%, yetkazib berish muddati 18% qisqargan. WMS (Warehouse Management System) qo'llagan korxonalarda ombor jarayonlari samaradorligi 23% oshgan.

Sun'iy intellektga asoslangan talab prognozlash tizimlari esa ortiqcha zaxiralarni 30–40% kamaytiradi, bu esa aylanma mablag'larni ozod qilish orqali moliyaviy samaradorlikni oshiradi. O'zbekistonda ushbu texnologiyalarni joriy etishning asosiy to'sig'i moliyaviy resurslar emas, balki texnik kompetensiya va xodimlar tayyorgarligi masalasidir.

Xalqaro solishtirma tahlil

O'zbekiston transport-logistika sektorini xorijiy mamlakatlar bilan solishtirma tahlil qilish uchun LPI va bir nechta operatsion ko'rsatkichlar asosida 3-jadval tuzildi.

3-jadval. Transport-logistika sektori ko'rsatkichlarining xalqaro taqqoslamasi (2023)

Ko'rsatkich	O'zbekiston	Turkiya	Germaniya	Xitoy
Logistika samaradorlik indeksi (LPI)	2.81	3.61	4.45	3.65
YaIMdagi ulushi, %	9.4	11.2	8.1	14.5
Raqamlashtirish darajasi, %	28	54	87	73

O'rtacha yetkazib berish muddati (kun)	6.2	3.8	1.9	2.7
Logistika xarajatining ulushi, %	18.3	13.7	8.4	10.2

Manba: Jahon banki LPI 2023, UNCTAD 2023 ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan

Jadval ko'rsatadiki, O'zbekistonning asosiy raqobatchilik muammosi logistika xarajatlarining yuqoriligi (18,3%) va raqamlashtirish darajasining pastligidir (28%). Turkiya tajribasi ko'rsatmoqdaki, maqsadli investitsiyalar va tizimli islohotlar orqali 5–7 yil ichida logistika xarajatini YaIMning 13–14% gacha tushirish realdir.

Tadqiqot natijalari asosida O'zbekiston transport-logistika korxonalari uchun integrallashgan mexanizm modeli taklif etiladi. Model uch qatlam va to'qqiz asosiy element bo'yicha tuzilgan:

A-qatlam-Strategik boshqaruv mexanizmlari

- Korporativ strategiyani Balanced Scorecard asosida shakllantirish va KPI tizimini joriy etish;
- Ta'minot zanjirini boshqarishda 3PL/4PL hamkorlik modeliga o'tish;
- ISO 9001:2015 va ISO 28000:2022 sertifikatlarini olish orqali xalqaro bozorga kirish.

B-qatlam-Operatsion optimizatsiya mexanizmlari

- BPR dasturi orqali asosiy jarayonlarni qayta loyihalash (yo'qotishlarni 25–35% kamaytirish maqsadida);
- TMS va WMS integratsiyasi asosida end-to-end (uchidan-uchiga) raqamli boshqaruvni joriy etish;
- VRP algoritmlari va dinamik dispatcherlashtirish tizimlari bilan transport marshrutlarini optimallashtirish.

V-qatlam-Inson kapitali va motivatsiya mexanizmlari

- Natijalarga asoslangan ish haqi tizimi (OKR/KPI bonus): asosiy mutaxassislar uchun o'zgaruvchan qism 30–40% bo'lishi;
- Xodimlarni uzluksiz o'qitish (raqamli ko'nikmalar, sifat menejmenti, xavfsizlik);
- Korporativ madaniyatni Kaizen va Lean tamoyillariga yo'naltirish: har oyda kamida 3 ta takomillashtirish taklifi tizimi.

Modelning asosiy prinsiplari: qatlamlar o'rtasidagi vertikal muvofiqlashtirish; KPI asosidagi uzluksiz monitoring; pilot loyiha → kengaytirish bosqichliligi; xodimlar ishtirokini ta'minlash. Modelni to'liq tatbiq etish 18–24 oy talab etadi va korxona samaradorligini 25–40% oshiradi.

Tadqiqot natijalari asosida uchta manfaatdor tomon — davlat, korxona rahbarlari va ta'lim muassasalari — uchun maqsadli tavsiyalar ishlab chiqildi:

Davlat uchun tavsiyalar.

- Logistika samaradorlik indeksini (LPI) yillik monitoring ko'rsatkichiga kiritish va 2030 yilgacha LPI reytingida 70-o'ringa ko'tarilish maqsadini qo'yish;
- TMS/WMS joriy etuvchi korxonalar uchun soliq imtiyozlari va subsidiyalar mexanizmini ishlab chiqish;
- Yagona milliy logistika ma'lumotlar platformasini (Single Window) barcha davlat idoralari bilan integratsiyalash;
- Hududiy logistika markazlari (dry port) qurilishini rag'batlantiruvchi DXS mexanizmlari joriy etish.

Korxona rahbarlari uchun tavsiyalar.

- Har yili ichki samaradorlik auditi o'tkazish va LPI uslubiyatiga mos KPI tizimini joriy etish;
- Raqamli transformatsiyani bosqichma-bosqich amalga oshirish: avval TMS, so'ng WMS, keyin AI/ML yechimlar;
- Kadrlar tayyorlashga yillik daromadning kamida 2–3% ni yo'naltirish;
- 3PL hamkorlik uchun tanlov mezonlarini va shartnomaviy KPI talablarini qat'iy belgilash.

Ta'lim muassasalari uchun tavsiyalar.

- Transport-logistika va axborot texnologiyalari integratsiyasini o'z ichiga olgan yangi o'quv dasturlarini ishlab chiqish;
- Yetakchi logistika korxonalari bilan birgalikda 3–6 oylik amaliy ta'lim modullarini shakllantirish;
- Ilmiy tadqiqotlar uchun korxonalar bilan ma'lumot almashish platformasini yaratish.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot transport-logistika korxonalari samaradorligini oshirish ko'p omilli va kompleks muammo ekanligini tasdiqladi. Yagona mexanizm yoki vosita bilan bu muammoni to'liq hal etib bo'lmaydi — taklif etilgan integrallashgan model strategik, operatsion va inson kapitali mexanizmlarini bir tizimga birlashtirish lozimligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy natijalari quyidagilardan iborat: birinchidan, O'zbekiston transport-logistika korxonalari uchun uch qatlamli samaradorlik ko'rsatkichlari tizimi ishlab chiqildi; ikkinchidan, tashkiliy mexanizmlar samaradorlik darajasi va tatbiq muddati bo'yicha tasniflanib, mahalliy korxonalarga mos ustuvorlik tartibi belgilandi; uchinchidan, integrallashgan tashkiliy-iqtisodiy mexanizm modeli taklif etilib, uning tatbiq etilishi korxona samaradorligini 25–40% oshirishi asoslandi.

Tadqiqotning cheklangan tomoni — tanlanma sifatida faqat rasmiylashgan korxonalar o'rganilganligi; norasmiy sektordagi kichik logistika provayderlar qamrab olinmagan. Keyingi tadqiqotlarda ushbu bo'shliqni to'ldirish va taklif etilgan modelning samaradorligini empirik tarzda sinab ko'rish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. World Bank. (2023). Connecting to Compete 2023: Trade Logistics in the Global Economy. Washington D.C.: The World Bank.
2. World Bank. (2023). Logistics Performance Index 2023. Retrieved from <https://lpi.worldbank.org>
3. Christopher, M. (2016). Logistics and Supply Chain Management (5th ed.). Harlow: Pearson Education Limited.
4. Chopra, S., & Meindl, P. (2021). Supply Chain Management: Strategy, Planning, and Operation (7th ed.). New York: Pearson.
5. Bowersox, D. J., Closs, D. J., & Cooper, M. B. (2019). Supply Chain Logistics Management (5th ed.). New York: McGraw-Hill.
6. Toshmatov, B., & Umarov, K. (2022). O'zbekiston transport-logistika sektori: muammolar va istiqbollar. Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, 2(1), 45–58.
7. Azimov, F. (2023). Raqamli texnologiyalarning mahalliy logistika korxonalari samaradorligiga ta'siri. Transport iqtisodiyoti, 3(2), 112–124.
8. Hammer, M., & Champy, J. (2003). Reengineering the Corporation: A Manifesto for Business Revolution. New York: HarperBusiness.
9. McKinsey & Company. (2023). Logistics Technology Landscape 2023. McKinsey Operations Practice.
10. Gartner. (2023). Magic Quadrant for Transportation Management Systems. Stamford: Gartner Research.
11. UNCTAD. (2023). Review of Maritime Transport 2023. Geneva: United Nations Publication.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДОХОДНОСТИ УЗБЕКСКИХ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ФИНАНСОВЫХ ИНСТРУМЕНТОВ

Маруфжонов Сардор Ильхомжон угли

Исмоилов Иззатилло Ибрагимович

Солижонов Мухаммад Кодир Носиржон угли

Студенты 2 курса магистратуры, Мировая экономика, Ташкентский

Государственный экономический университет

E-mail: marufjonovs2001@gmail.com

izzatilla2002@mail.ru

muxammadsolijonov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье проводится сравнительный анализ доходности узбекских и международных финансовых инструментов с акцентом на институциональную зрелость, глубину рынка и регуляторную среду. Показано, что внутренние инструменты Узбекистана обладают более высокой номинальной доходностью, но повышенным риском, тогда как международные инструменты обеспечивают стабильность и предсказуемость. Отдельное внимание уделено зелёным финансам и альтернативным методам инвестирования.

Ключевые слова: *финансовый рынок Узбекистана, международные инструменты, доходность, зелёные облигации, институциональное развитие, альтернативное финансирование.*

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE RETURNS OF UZBEK AND INTERNATIONAL FINANCIAL INSTRUMENTS

ABSTRACT

This study analyzes the comparative returns of Uzbek and international financial instruments, highlighting the influence of institutional maturity, market depth, and regulatory frameworks. Findings indicate that Uzbek instruments often yield higher nominal returns but are riskier, while international instruments provide more stable, predictable performance. The research emphasizes the role of green finance and alternative funding mechanisms in bridging local and global market practices. (65 words)

Key words: *Uzbek financial market, international finance, return on investment, green bonds, institutional development, alternative financing.*

O‘ZBEKISTON VA XALQARO MOLİYAVIY INSTRUMENTLAR RENTABELLIGINING SOLISHTIRMA TAHLILI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbekiston va xalqaro moliyaviy instrumentlar rentabelligi solishtiriladi, bozorning institut yetukligi, chuqurligi va regulyatorlik muhiti ta’siri ko‘rsatib o‘tiladi. Ichki instrumentlar yuqori nominal daromad berishi bilan xavf darajasi yuqoriligi, xalqaro instrumentlar esa barqaror va oldindan aytib bo‘ladigan natija ko‘rsatadi. Xususan, yashil moliya va alternativ moliyalashtirish usullari o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: *O‘zbekiston moliya bozori, xalqaro moliya, rentabellik, yashil obligatsiyalar, institut rivojlanishi, alternativ moliyalashtirish.*

ВВЕДЕНИЕ

Сравнительный анализ доходности финансовых инструментов представляет собой важный аспект изучения экономической эффективности и устойчивости финансовых систем. В условиях глобализации капитала и интеграции рынков становится необходимым понимать, каким образом институциональные, макроэкономические и регуляторные факторы влияют на доходность активов в разных юрисдикциях. Особый интерес представляет сопоставление развивающихся рынков, таких как Узбекистан, с развитой международной практикой, где финансовая инфраструктура и культурные привычки инвестирования значительно отличаются.

Второй аспект анализа заключается в выявлении структурных особенностей инструментов, таких как долговые и акционерные активы, а также новых сегментов, включая «зелёные» и устойчивые финансовые продукты. Данные инструменты выполняют не только экономическую функцию, но и стратегическую — демонстрируют зрелость финансовой системы, её способность управлять рисками и обеспечивать долгосрочную стабильность доходности.

Наконец, изучение альтернативных форм финансирования, включая краудфандинг, P2P-кредитование и лизинговые схемы, позволяет понять возможности повышения доходности в переходных экономиках. Сопоставление узбекской практики с международными исследованиями создаёт основу для прогнозирования и стратегического планирования развития финансового рынка страны.

Методология

Настоящее исследование основано на комплексном обзоре литературы, включающем академические публикации, отчёты Всемирного банка, OECD, BIS, а также исследования региональных авторов (Бакоева, 2025; Tong & Kassenova, 2025; Nazim et al., 2025). Анализ включает количественные показатели доходности различных финансовых инструментов, статистику их объёма и ликвидности, а также институциональные и регуляторные аспекты, влияющие на эффективность инвестиций в Узбекистане и международной практике.

Результаты

Сравнительный анализ доходности узбекских и международных финансовых инструментов позволяет выявить фундаментальные различия, связанные не только с типом активов, но и с институциональной зрелостью рынков, глубиной вторичного оборота и уровнем регуляторной поддержки. Как отмечает Бакоева (2025, с. 40–41), современные финансовые инструменты, включая облигации, акции и цифровые активы, выполняют двойную функцию: они являются источником капитализации экономики и индикатором макроэкономической устойчивости. В развитых странах, таких как США и Сингапур, доходность инструментов формируется на основе высокой ликвидности, прозрачного ценообразования и устойчивой инвестиционной культуры, тогда как в Узбекистане она чаще выступает премией за риск, что отражает ограниченность вторичных рынков и слабую диверсификацию портфеля. Этот вывод подтверждает гипотезу Аллена и Гейла о том, что недоразвитые финансовые посредники усиливают информационную асимметрию и повышают требуемую доходность инвесторов (Allen & Gale, 2007, p. 112).

Международный опыт показывает, что инструменты с надёжной институциональной поддержкой демонстрируют более стабильную и предсказуемую доходность. Так, объём внебиржевых деривативов в США достиг 667 трлн долларов в 2023 году, из которых процентные деривативы составили 530 трлн долларов (Bank for International Settlements, 2023, как указано у Бакоевой, 2025, с. 44). Масштаб этих рынков снижает волатильность доходности за счёт хеджирования, чего пока нет на узбекском рынке. Следовательно, высокая номинальная доходность узбекских инструментов не сопровождается устойчивостью во времени, что подтверждается и гипотезой эффективного рынка Фамы, где недостаток прозрачности препятствует справедливому ценообразованию активов (Fama, 1970, p. 387).

Особый интерес вызывает сегмент «зелёных» финансовых инструментов. По данным OECD и Всемирного банка, мировой рынок зелёных облигаций превысил 1,1 трлн долларов в 2023 году, демонстрируя высокую инвестиционную привлекательность при относительно низком риске (OECD, 2024, p. 29; World Bank, 2024, p. 14). В Сингапуре объём рынка зелёных облигаций достиг 38 млрд сингапурских долларов, увеличившись на 7% за год (Вакоева, 2025, с. 42–43). В Узбекистане эти инструменты только начинают формировать доходную кривую, однако внедрение зелёных сукуков и ESG-облигаций может обеспечить приток капитала и снижение стоимости заимствований (Бакоева, 2025, с. 43). Это иллюстрирует возможность получения более устойчивой доходности на долгосрочной перспективе, несмотря на номинально более низкие ставки.

В целом, сравнительный анализ показывает системное различие между международными и узбекскими рынками: доходность первых формируется синергией регуляторной среды, инфраструктуры и инвестиционной культуры, тогда как доходность вторых носит фрагментарный и компенсаторный характер. Бакоева (2025, с. 45) подчёркивает, что простое копирование инструментов без институциональной адаптации не обеспечивает аналогичных показателей доходности. Примеры США и Сингапура демонстрируют, что регуляторные песочницы, развитый рынок деривативов и поддержка зелёных инструментов повышают устойчивость и привлекательность активов, чего пока нет в Узбекистане.

Сравнение с другими странами Центральной Азии показывает, что институциональные ограничения и высокий уровень государственного участия сильно влияют на доходность. Tong и Kassenova (2025, pp. 76–78) отмечают, что в регионе доходность финансовых инструментов определяется не эффективностью рынка, а уровнем институционального развития. В Узбекистане государственные облигации и банковские депозиты компенсируют инфляционные и валютные риски, тогда как международные инструменты предлагают меньшую номинальную доходность, но более предсказуемый риск и защиту капитала.

Таблица 1. Сравнительная характеристика доходности узбекских и международных финансовых инструментов

Критерий	Узбекистан	Развитые рынки (США, Сингапур)
Характер доходности	Высокая номинальная доходность как премия за	Умеренная, но стабильная и предсказуемая доходность

	риск	
Ликвидность и вторичный рынок	Ограниченная ликвидность, слабый вторичный оборот	Высокая ликвидность и развитый вторичный рынок
Институциональная поддержка	Формирующаяся, высокая роль государства	Зрелая регуляторная среда и развитые финансовые посредники
Прозрачность и ценообразование	Недостаточная прозрачность, информационная асимметрия	Прозрачное ценообразование и эффективное раскрытие информации
Рынок деривативов	Практически отсутствует	Крупномасштабный рынок (ОТС-деривативы в США — 667 трлн долл.)
Зелёные финансовые инструменты	На начальной стадии развития	Активно развиты (мировой рынок > 1,1 трлн долл.; Сингапур — 38 млрд SGD)
Риск–доходность	Высокий риск при нестабильной доходности	Низкий/умеренный риск при устойчивой доходности

Источник 1: Источник: составлено автором на основе данных Бакоевой (2025), Allen & Gale (2007), Fama (1970), Bank for International Settlements (2023), OECD (2024), World Bank (2024), Tong & Kassenova (2025).

Долговые инструменты остаются ключевым элементом сравнения. В Казахстане базовая ставка Национального банка в 2022–2023 гг. составляла 16–17% (Focus Economics, 2023), что сопоставимо с доходностью государственных облигаций Узбекистана. Международные облигации инвестиционного уровня обеспечивают доходность 3–6% годовых. Tong и Kassenova (2025, pp. 82–83) подчёркивают, что высокая доходность в Центральной Азии носит компенсаторный характер и отражает макроэкономические риски, а не эффективность капитала.

Акционерные инструменты в Узбекистане остаются слабо развитыми, с низкой ликвидностью. В Казахстане рыночная капитализация акций составляла 19–20% ВВП, а оборачиваемость — около 5% (World Bank, 2024, p. 79). Аналогичная ситуация наблюдается в Узбекистане. Tong и Kassenova (2025, pp. 84–85) отмечают, что крупные компании региона выходят на международные биржи для повышения капитализации, что подчеркивает более высокую скорректированную доходность международных акций по сравнению с внутренними.

Институциональная среда напрямую влияет на доходность. Опыт Астанинского международного финансового центра показывает, что внедрение англосаксонской правовой системы снижает инвестиционные риски (Tong &

Kassenova, 2025, pp. 86–87). В Узбекистане институциональные реформы пока ограничены, что поддерживает более высокую доходность национальных инструментов, однако без институциональной поддержки она не приводит к устойчивому росту (World Bank, 2024, p. 80).

Макроэкономическая волатильность также определяет риск и доходность. В Казахстане инфляция свыше 15% и девальвация тенге снижали реальную доходность инструментов (Tong & Kassenova, 2025, p. 88). В Узбекистане аналогичные факторы, включая инфляцию и валютные корректировки, повышают неопределённость. Международные инструменты в стабильных валютах обеспечивают более предсказуемую реальную доходность, что необходимо учитывать при сравнении.

Анализ структурного противоречия показывает, что внутренние инструменты Узбекистана номинально доходнее, но уступают международным по устойчивости и риск-скорректированной эффективности. Tong и Kassenova (2025, pp. 90–91) отмечают, что высокая доходность в постсоветских экономиках отражает институциональные дисбалансы, а не рыночное преимущество. Сближение доходности возможно через институциональные реформы и развитие рынка капитала.

Альтернативные формы финансирования, такие как краудфандинг, P2P-кредитование, лизинг и зелёные облигации, показывают конкурентную доходность в Узбекистане. Nazim, Aidar и Kunduzkul (2025, pp. 58–61) фиксируют доходность 15–25% при сроках окупаемости 3–6 лет, что сопоставимо с международной практикой (Qamar et al., 2022). Это подтверждает, что при поддержке государства и институтов альтернативные инструменты могут повышать инвестиционную привлекательность.

Наконец, дифференциация доходности по масштабу предприятия показывает соответствие международным моделям. Микро-предприятия достигают 15–20% рентабельности через краудфандинг и P2P (Nazim et al., 2025, p. 60), малые — 18–23% через лизинг и венчурные схемы, средние — 20–25% через зелёные облигации (pp. 60–61). Международные исследования (Sun et al., 2024; Chen et al., 2021) подтверждают эффективность инструментов с распределением рисков, включая РРА. В узбекском контексте эти модели демонстрируют сопоставимую доходность при снижении институциональных рисков.

В итоге, сравнительный анализ доходности узбекских и международных финансовых инструментов показывает, что институциональная зрелость, регуляторная поддержка и макроэкономическая стабильность определяют

качество доходности. Myroshnychenko et al. (2024, p. 62) и Nazim et al. (2025, pp. 63) подтверждают, что альтернативные инструменты в переходных экономиках при благоприятных условиях создают потенциал для реальной доходности, сопоставимой с международной практикой, формируя стратегическое преимущество для устойчивого роста.

Обсуждение

Сравнение доходности узбекских и международных финансовых инструментов показывает, что для Узбекистана стратегически важно укрепление институциональной базы и создание инфраструктуры, поддерживающей долгосрочные инвестиции. Международные примеры демонстрируют, что устойчивость доходности напрямую зависит от прозрачности, ликвидности и наличия механизмов хеджирования.

Внедрение зелёных финансов и альтернативных инструментов может способствовать диверсификации источников капитала, снижению стоимости заимствований и повышению привлекательности национального рынка для международных инвесторов. Как показывают исследования Nazim et al. (2025), доходность таких проектов в Узбекистане может сопоставляться с показателями развитых стран при правильной институциональной поддержке.

Кроме того, дифференциация доходности по типу предприятия и масштабу позволяет создавать адаптированные стратегии финансирования. Микро-, малые и средние предприятия могут использовать краудфандинг, P2P-кредитование, зелёные облигации и лизинговые схемы для максимизации доходности при умеренном риске.

Таким образом, адаптация международных моделей финансирования к узбекскому рынку требует сочетания институциональных реформ, развития регуляторной инфраструктуры и внедрения инновационных инструментов для устойчивого экономического роста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сравнительный анализ доходности показывает, что узбекские финансовые инструменты обеспечивают более высокую номинальную доходность, но при этом сопровождаются повышенными рисками и ограниченной устойчивостью. Международные инструменты демонстрируют более предсказуемую и стабильную доходность благодаря развитой инфраструктуре и институциональной поддержке.

Альтернативные формы финансирования, включая зелёные облигации, P2P-кредитование и краудфандинг, создают потенциал для сближения доходности внутреннего рынка с международной практикой. Правильная

комбинация этих инструментов может повысить инвестиционную привлекательность Узбекистана и сократить зависимость от традиционного банковского кредитования.

В долгосрочной перспективе ключевым фактором является институциональная зрелость, прозрачность и развитие рынка капитала, что позволит создавать финансовые инструменты с высокой риск-скорректированной доходностью и обеспечивать устойчивый рост национальной экономики.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Allen, F., & Gale, D. (2007). *Understanding financial crises*. Oxford University Press.
2. Bakoeva, G. (2025). *Modern financial instruments in global markets: A comparative analysis of developed countries*. Nordic Press, 9(0009), 40–45.
3. Bank for International Settlements. (2023). *OTC derivatives statistics at end-2023*. BIS Quarterly Review.
4. Chen, W., Chen, J., & Ma, Y. (2021). Renewable energy investment and carbon emissions under cap-and-trade mechanisms. *Journal of Cleaner Production*, 278, article number 123341. doi: 10.1016/j.jclepro.2020.123341.
5. Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417. <https://doi.org/10.2307/2325486>
6. FocusEconomics. (n.d.). Kazakhstan interest rate. Retrieved April 15, 2025, from <https://www.focus-economics.com/country-indicator/kazakhstan/interest-rate/>
7. Myroshnychenko, I., Podosynnikov, S., Halynskiy, D., Ushkalov, M., & Chuhai, O. (2024). Regulatory barriers for entrepreneurship and start-ups in renewable energy: Bibliometric analysis. *SocioEconomic Challenges*, 8(3), 181–210. doi: 10.61093/sec.8(3).181-210.2024.
8. Nazim, A., Aidar, M., & Kunduzkul, K. (2025). Investments in renewable energy: Comparative analysis in transitional economies. *Economics of Development*, 24(1), 58–63.
9. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2024). *Green bonds: Mobilising the debt capital markets for a low-carbon transition*. OECD Publishing.
10. Qamar, S., Ahmad, M., Oryani, B., & Zhang, Q. (2022). Solar energy technology adoption and diffusion by micro, small, and medium enterprises: Sustainable energy for climate change mitigation. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 49385–49403. doi: 10.1007/s11356-022-19406-5.

11. Scarpellini, S., Gimeno, J.Á., Portillo-Tarragona, P., & Llera-Sastresa, E. (2021). Financial resources for the investments in renewable self-consumption in a circular economy framework. *Sustainability*, 13(12), article number 6838. doi: 10.3390/su13126838.
12. Sun, J., Xie, Y., Zhou, S., & Dan, J. (2024). The role of solar energy in achieving net-zero emission and green growth: A global analysis. *Economic Change and Restructuring*, 57, article number 46. doi: 10.1007/s10644-024-09641-w.
13. Tong, T., & Kassenova, G. Y. (2025). Financial tools for managing corporate capitalization in Kazakhstan: a qualitative analysis of strategies, institutions, and market realities. *International Science Journal of Management, Economics & Finance*, 4(3), 75-93.
14. World Bank. (2024). *Green bond impact report 2023*. World Bank Group.
15. World Bank. (2024, March). Republic of Kazakhstan: Financial Sector Assessment Program—Technical Note: Capital Market Development. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099041124104518186/pdf/P18031011e5d4c01d182281c2aed58895de.pdf>

ОБ ОДНОЙ КРАЕВОЙ ЗАДАЧЕ СО СМЕЩЕНИЕМ ДЛИ УРАВНЕНИИ СМЕШАННОГО ТИПА

Муминов Фарход Маликович

канд.мат-физ. наук, доцент,

Алмалыкский государственный технический институт,

Республика Узбекистан, г. Алмалык

E-mail: farxod.muminov.58@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

В этой статье приводится постановка нелокальных задач для уравнения третьего порядка смешанного-составного типа. При определенных условиях на коэффициенты и правую часть уравнения доказывается этих задач.

Ключевые слова: уравнения опорные понятия, уравнения смешанная нелокальная задача, сингулярная интегральная уравнения.

Этот параграф посвящен изучению одной корректной краевой задачи для уравнения смешанного гиперболического-параболического типа, линия вырождения которого является характеристикой. Рассмотрим уравнение

$$\begin{cases} U_{xx} - U_y, y \geq 0 \\ 0 = Lu = (-y)^n U_{xx} - U_{yy}, y, 0, -1m < 0 \end{cases} \quad (1)$$

Пусть область D состоит из параболической части D⁺ ограниченной отрезками АВ. В₀В, А₀В₀ и АА₀ прямых y=0; x=1; y=y₀, x=0 и

гиперболической части D⁻ ограниченной характеристиками уравнения (1) при y<0.

$$\begin{aligned} AC : x - \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}} &= 0 \\ BC : x + \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}} &= 1 \end{aligned}$$

Известно, что в полуплоскости y<0 уравнение (1) характеристических координатах

$$\xi = x - \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}}, \zeta = x + \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}}$$

переходит в уравнение Эйлера-Дарбу

$$\frac{\partial^2}{\partial \xi \partial \zeta} - \frac{\beta}{\zeta - \xi} \left(\frac{\partial u}{\partial \zeta} - \frac{\partial u}{\partial \xi} \right) = 0$$

Где

$$\beta = \frac{m}{2(m+2)} \text{ и } -\frac{1}{2} < \beta < 0 \text{ при } -1 < m < 0$$

Известно, что решение уравнения Эйлера-Дарбу с начальными данными см. [59]

$$U(x, 0) = \tau(x), \quad 0 \leq x \leq 1$$

$$\frac{\partial u}{\partial y} = [2(1-2\beta)]^{-2\beta} (\zeta - \xi)^{2\beta} \left(\frac{\partial u}{\partial \xi} - \frac{\partial u}{\partial \zeta} \right) = V(x)$$

имеет вид

$$U(x, y) = H_1 \int_0^1 \tau(t) Z^\beta (1-Z)^\beta dz + \frac{H_1}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}} \int_0^1 \tau(t) Z^\beta (1-Z)^\beta (2Z-1) + \\ + [2(1-2\beta)]^{-2\beta} H_2 y \int_0^1 V(t) Z^{-\beta} (1-Z)^{-\beta} dZ$$

(1)

$$\text{где } t = x + \frac{2}{m+2} (y)^{\frac{m+2}{2}} (2z-1)$$

Выражение вида (1) будем называть обобщенным решением уравнения (1) в области $D: 0 < \xi < \zeta < 1$ если $\tau(t)$ и $V(t)$ непрерывны при $0 < t < 1$. Класс R_2 . Обобщенное решение (1) принадлежит классу R_2 если $V(x)$ непрерывна в $(0,1)$ и интегрируема, и если $\tau(x)$ есть и не фал дробного порядка $-(2\beta-1)$ от некоторой функции $T(x)$, непрерывной и интегрируемой на $(0,1)$ т.е.

$$\tau(x) = \tau(0) + \int_0^x (x-t)^{-2\beta} T(t) dt, \quad (-1 < \beta < 0)$$

Задача. Найти функцию $u(x,y)$ обладающую следующими свойствами:

1. $U(x, y) \in C(\bar{D})$
2. Производные U_x и U_y , непрерывны вплоть до отрезка AB ;
3. $U(x,y)$ является в D^+ классическим решением уравнения (1), а в D^- обобщенным решением уравнения (1) класса R_2 .
4. Удовлетворяет условию склеивания

$$\frac{\partial u(x_1+0)}{\partial y} = \frac{\partial u(x_1-0)}{\partial y} = V(x), \quad 0 < x < 1$$

$$U(x_1+0) = U(x_1-0) = \tau(x), \quad 0 < x < 1$$

$$\text{и краевым условиям } U(0, y) = \vartheta_0(y) \quad 0 \leq y \leq y_0 \quad (2)$$

$$\left[\gamma_2(y) \frac{\partial u(x, y)}{\partial x} + \beta_2(y) U(x, y) \right] \Big|_{x=1} + \delta(y) = \left[\gamma_1(y) \frac{\partial u(x, y)}{\partial x} + \beta_1(y) U(x, y) \right] \Big|_{x=1} \quad 0 \leq y \leq y_0 \quad (3)$$

$$U(x, y) \Big|_{AC} = \varsigma(y), \quad -\frac{1}{2} \leq y < 0 \quad (4)$$

также условию согласования $\vartheta_0(0) = \varsigma(0)$, где x_0 -любая фиксированная точка интервала $(0, 1)$; $\vartheta_0(y), \gamma_1(y), \gamma_2(y), \beta_1(y), \beta_2(y), \delta(y)$ - заданные функции. непрерывные в замыкании области их **определения**, **причем**

$$\beta_{2(y)} \neq 0, \varsigma(y) \in C\left[-\frac{1}{2}, 0\right] \cap C^2\left(-\frac{1}{2}, 0\right)$$

Доказательство существования и единственности решения. Из уравнения (1) и силу постановки задачи следует, что $\tau(x)$ и $V(x)$

на $(0, 1)$ связаны соотношением, принесенным из параболической **части**

$$\tau''(x) - V(x) = 0 \quad (5)$$

И удовлетворяет условиям

$$\tau(0) = 0 \quad (6)$$

$$\left[\gamma_1(0) \tau'(x) + \beta_1(0) \tau(x) \right] \Big|_{x=x_0} = \left[\gamma_2(0) \tau'(x) + \beta_2(0) \tau(x) \right] \Big|_{x=1} + \delta(0) \quad (7)$$

Известно . что основное функциональное соотношение между M и $V(x)$ принесенное из гиперболической части D^+ смешанной области на линию вырождения AB представляется в виде

к

$$\tau(x) = H_3(x-t)^{-2\beta} V(t) dt + \phi_1(x) \quad (8)$$

Где

$$\phi_1(x) = \frac{2\Gamma(1+\beta)}{\Gamma(1+2\beta)} D_0^{2\beta-1} \left[x^\beta D_0^{1-\beta} \varsigma(x) \right]$$

$$H_3 = \frac{4(1-2\beta)^{2\beta-1} \Gamma(2-2\beta) \cos \pi\beta}{\Gamma^2(1-\beta)}$$

$$-\frac{1}{2} < \beta < 0 \text{ при } -1 < m < 0$$

Для нахождения $\zeta(x)$ и $V(x)$ решим систему уравнений (5)-(8) с условиями (6)-(7).

Из соотношения (8) определим v_m через функцию « x » для этого (8) перепишем в виде

$$\begin{aligned} \zeta(x) - \phi_1 &= H_3 \int_0^x (x-t)^{-2\beta} V(t) dt \\ \int_0^x (x-t)^{-2\beta} V(t) dt &= \frac{1}{H_3} [\zeta(x) - \phi_1(x)] \end{aligned} \quad (9)$$

Интеграл в равенстве (9) является интегралом дробного порядка $-(2\beta-1)$ от функции $V(x)$, т.е.

$$\Gamma(1-2\beta) D_{0x}^{2\beta-1} V(t) = \int_0^x (x-t)^{-2\beta} V(t) dt \quad (10)$$

Поставляя (10) в (9) получим

$$D_{0x}^{2\beta-1} V(t) = \frac{\gamma(x) - \phi_1(x)}{H_3 \Gamma(1-2\beta)} \quad (11)$$

Для нахождения функции $V(x)$ применим к обеим частям равенство (11) оператор $D_{0x}^{1-2\beta}$

$$D_{0x}^{1-2\beta} D_{0x}^{2\beta-1} V(t) = \frac{D_{0x}^{1-2\beta} [\gamma(x) - \phi_1(x)]}{\Gamma(1-2\beta) H_3}$$

и используя известное свойство оператора

$$D_{0x}^\lambda : D_{0x}^\lambda D_{0x}^{-\lambda} V(x) = V(x), \forall \lambda > 0$$

получим

$$V(x) = \frac{D_{0x}^{1-2\beta} [\gamma(x) - \phi_1(x)]}{H_3 \Gamma(1-2\beta)}$$

Так как порядок оператора $D_{0x}^{1-2\beta}$ положительный $1-2\beta > 0$ и $1 < 1-2\beta < 2$, то равенство (12) запишем в виде

$$V(x) = \lambda_1 \frac{d^2}{dx^2} D_{0x}^{-2\beta-1} [\gamma(x) - \phi_1(x)]$$

где
$$\lambda_1 = \frac{1}{H_3 \Gamma(1-2\beta)}$$

Подставляя последнее равенство в (2.4.5) получим

$$\frac{d^2}{dx^2} [\gamma(x) - \lambda_1 D_{0x}^{-2\beta-1} \gamma(x)] = -\lambda_1 \frac{d^2}{dx^2} D_{0x}^{-2\beta-1} \Phi_1(x) \quad (13)$$

В операторе $D_{0x}^{-2\beta-1}$ порядок $-2\beta-1 < 0$. поэтому (13) имеет вид

$$\frac{d^2}{dx^2} \left[\gamma(x) - \frac{\lambda_1}{\Gamma(1+2\beta)} \int_0^x (x-t)^{2\beta} \gamma(t) dt = -\frac{\lambda_1}{\Gamma(1-2\beta)} \frac{d^2}{dx^2} \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1(t) dt \right] \quad (14)$$

Интегрируя (14) получим:

$$\gamma(x) - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \gamma(t) dt = k_1 x + k_2 - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1(t) dt \quad (15)$$

Где $\lambda = \frac{\lambda_1}{\Gamma(1+2\beta)}$, k_1, k_2 - произвольные постоянные подлежащие

определению.

Уравнение (15) является уравнением Вольтерра второго рода со слабой особенностью и следовательно однозначно разрешимо и решение его можно выписать в виде [46].

$$\gamma(x) = F(x) - \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) F(t) dt \quad (16)$$

где $f(x)$ -правая часть уравнения, а $\Gamma(x, t, \lambda)$ резольвента ядра уравнения, т.е. в нашем случае

$$f(x) = k_1 x + k_2 - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi(t) dt$$

Постоянные k_1 и k_2 находим из условий (6) и (7). Из условия (6) следует, что...?

$$k_2 = 0$$

Продифференцируем обе части уравнения (15) по x . Получим

$$\gamma^1(x) = k_1 + \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \gamma^1(t) dt - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1^1(t) dt \quad (17)$$

или

$$\gamma^1(x) - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \gamma^1(t) dt = k_1 - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1^1(t) dt$$

$\gamma^1(x)$ определим из (2.4.17) аналогично как мы определили $\gamma(x)$ из (15)

$$\gamma^1(x) = F^1(x) - \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) F^1(t) dt \quad (18)$$

здесь $F^1(x)$ -правая часть уравнения, а $\Gamma(x, t, \lambda)$ резольвента ядра уравнения, т.е. в нашем случае

$$F(x) = k_1 - \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1^1(t) dt$$

Подставляя (16). (18) в (7) найдём

$$K_1 = \frac{-\lambda_1(0) f_5(x_0) - \beta_1(0) f_6(x_0) + \lambda_2(0) f_5(1) + \beta_2(0) f_6(1) + \delta(0)}{-\lambda_1(0) f_3(x_0) - \beta_1(0) f_4(x_0) + \lambda_2(0) f_3(1) + \beta_2(0) f_4(1)}$$

где

$$f_3(x) = 1 - \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) dt$$

$$f_4(x) = x - \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) dt$$

$$f_5(x) = -\lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1^1(t) dt + \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) F_1(t) dt$$

$$F_1(x) = \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1^1(t) dt$$

$$f_6(x) = -\lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1(t) dt + \lambda \int_0^x \Gamma(x, t, \lambda) f_1(t) dt$$

$$F_1(x) = \lambda \int_0^x (x-t)^{2\beta} \Phi_1(t) dt$$

Известно, что решение (1)-(2) и представимо с помощью функции Грина в виде

$$U(x, y) = \int_0^{y_0} g_0(\zeta) \frac{\partial G(\xi, \zeta; x, y)}{\partial \xi} \Big|_{\xi=0} d\zeta + \int_0^1 \tau(\xi) G(\xi, \zeta; x, y) \Big|_{\zeta=0} d\xi - \\ - \int_0^{y_0} g_1(\zeta) \frac{\partial G(\xi, \zeta; x, y)}{\partial \xi} \Big|_{\xi=1} d\zeta \quad (19)$$

где g_0, τ - известные функции.

Вычислим от $U(x, y)$ производную по x , получим:

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \int_0^{y_0} g_0(\zeta) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta; x, y)}{\partial \xi \partial \zeta} \Big|_{\xi=0} d\zeta + \\ + \int_0^1 \tau(\xi) \frac{\partial G(\xi, \zeta; x, y)}{\partial x} \Big|_{\zeta=0} - \int_0^{y_0} g_1(\zeta) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta; x, y)}{\partial \xi \partial x} \Big|_{\xi=1} d\zeta$$

Подставляя (19), (20) в условие (3), получим

$$\beta_2(y)g_1 + \int_0^{y_0} \frac{k(y, \zeta)}{(y - \zeta)^{42}} g_1(\zeta) d\zeta = F(\zeta)$$

где

$$k(y, \zeta) = \gamma_1(y) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi \partial x} \Big|_{\substack{\xi=1 \\ x=x_0}} + \beta_1(y) \frac{\partial G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi} \Big|_{\substack{\xi=1 \\ x=x_0}} + \gamma_2(y) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi \partial x} \Big|_{\substack{\xi=1 \\ x=x_0}}$$

$$\begin{aligned} F(x, y) = & \gamma_1(y) \left[\int_0^{y_0} g_0(\zeta) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi \partial \zeta} \Big|_{\xi=0} d\zeta + \int_0^1 \tau(\xi) \frac{\partial G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial x} \Big|_{\zeta=0} d\xi \right] + \\ & + \beta_1(y) \left[\int_0^{y_0} g_0(y) \frac{\partial G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi} \Big|_{\xi=0} d\zeta + \int_0^1 \tau(\xi) G(\xi, \zeta, x, y) \Big|_{\zeta=0} d\xi \right]_{x=x_0} - \\ & - \lambda_2(y) \left[\int_0^{y_0} g_0(\zeta) \frac{\partial^2 G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial \xi \partial \zeta} \Big|_{\xi=0} d\zeta + \int_0^1 \tau(\xi) \frac{\partial G(\xi, \zeta, x, y)}{\partial x} \Big|_{\zeta=0} d\xi \right]_{x=1} - \delta(y) \end{aligned}$$

Так, как

функция $\beta_2(y) \neq 0, \forall y \in [0, y_0]$ уравнение (21) является интегральным уравнением Вольтерра второго рода, которое однозначно разрешимо в классе непрерывных функций. Следовательно решение задачи 10 существует, единственно и определяется в D^+ по формуле (19), а в D^- по формуле

$$\begin{aligned} U(x, y) = & H_1 \int_0^1 \tau(t) g^\beta (1 - g)^\beta d g + \frac{H_1 (-y)^{\frac{m+2}{2}}}{m+2} \int_0^1 \tau^1(t) g^\beta (1 - g)^\beta (2g - 1) d g + \\ & + \left[2(1 - 2\beta) \right] \frac{1 - 2\alpha}{m+2} H_2 \int_0^1 Y(t) g^{\frac{m+2}{2}} (2g - 1)^{-\beta} d g \end{aligned}$$

$$H_1 = \frac{\Gamma(2 + 2\beta)}{\Gamma^2(1 + \beta)}, H_2 = 2(1 - 2\beta)^{2\beta-1} \frac{\Gamma(2 - 2\beta)}{\Gamma^2(1 - \beta)}$$

ЛИТЕРАТУРА

1. Бицадзе А.В., Самарский А.А. О некоторых простейших обобщенных линейных эллиптических краевых задач// Докл. АН СССР. - 1969. - Т. 185, №4. - с. 739-740.
2. Врагов В Н. Об одном уравнении смешанно-составного типа//Дифференц. уравнения, 1973.-Т. 9,№1.-С. 169-171.

3. Бесов О.В., Ильин В.П., Николаевский С.М. Интегральные представления функций и теоремы вложения. М: Наука. 1975. 480 стр.
4. Брюханов Ю.А. Об одном классе эллиптических уравнений, выражавшихся на границе. Дифференциальные уравнения. 1973. Т.4 166-168 стр.
5. Муминов Ф.М., Муминов С.Ф. “Об одной нелокальной краевой задаче для уравнения смешенного типа ”CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES. 02 Issue:04/Aprel 2021 ISSN:2660-5309
6. Муминов Ф.М., Каримов С.Я., Утабов У нелокальная краевая задача для линейных уравнений смешанного типа Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, Volume 2 ISSUE 11 ISSN 2181-1784 SJIF 2022: 5.947 ASI Factor = 1.7
7. Муминов Ф.М., Каримов С.Я. [О смешанных краевых задачах для уравнения составного типа третьего порядка.](#) Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, Volume 4 ISSUE 2 ISSN 2181-1784 SJIF 2024: 7.404 ASI Factor = 1.7

KONSTITUTSIYA – ERKIN VA FAROVON HAYOT GAROVI

Xoliyorova Maftuna

Toshkent arxitektura-qurilish universiteti magistri

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi mamlakatda erkinlik, demokratik qadriyatlar va farovon jamiyat barpo etishdagi o'rni tahlil qilinadi. Asosiy qonunning inson huquqlari, iqtisodiy islohotlar, ijtimoiy himoya va huquqiy davlatni shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy nuqtayi nazardan yoritiladi.

Kalit so'zlar: Konstitutsiya, ijtimoiy munosabat, e'tiqod erkinligi, davlat manfaatlarini mushtarakligi.

ABSTRACT

This article analyzes the role of the Constitution of the Republic of Uzbekistan in ensuring freedom, democratic values, and building a prosperous society in the country. The significance of the Basic Law in protecting human rights, economic reforms, social protection, and the formation of a state governed by the rule of law is explored from a scholarly perspective.

Keywords: Constitution, social relations, freedom of religion, general interests of the state.

KIRISH

Konstitutsiya insoniyatning ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solish va tashkil etish borasida kashf etgan eng muhim yutuqlaridan biridir. Konstitutsiya – mustaqil davlatning siyosiy, huquqiy va ma'naviy poydevorini belgilab beruvchi asosiy hujjatdir. Konstitutsiya O'zbekiston jamiyatining evolyutsion rivojlanishidan kelib chiqayotgan hayotiy zarurat bo'lib, mamlakat, millat va xalq sifatida keyingi qadamlarimizni aniqlab olishimiz uchun g'oyat ahamiyatli masala, adolatli jamiyat qurish yo'lidagi ulkan qadamdir.

Mustaqil O'zbekistonning ilk Konstitutsiyasi qabul qilinishida Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning xizmatlari beqiyos. U bosh Qomus yaratilishi jarayonlariga bevosita rahbarlik qilib, ko'plab rivojlangan davlatlar, jumladan, AQSH, GFR, Yaponiya, Kanada, Fransiya, Portugaliya, Italiya, Shvetsiya, Turkiya, Ispaniya, Hindiston, Pokiston, Misr kabi mamlakatlar asosiy qonunlarini shaxsan o'zi batafsil o'rganib chiqdi. Shu bilan birga, tarix va milliy qadriyatlarga ham alohida e'tibor qaratdi.

O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida davlat va jamiyat taraqqiyotining huquqiy mafkurasi, xalqimiz Yangi O'zbekistonni bunyod etish yo'lida tayanadigan konstitutsiyaviy qadriyatlar va tamoyillar qat'iy belgilab, inson huquqlarining ustuvorligini e'tirof etgani holda demokratik jamiyatni barpo etish, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish va fuqarolarning farovon hayot kechirishini ta'minlashni maqsad qiladi.

So'nggi sakkiz yilda erishgan yutuqlarimizni, xususan, iqtisodiyot, inson huquqlari, odil sudlov, so'z va e'tiqod erkinligi, ijtimoiy himoya sohalaridagi yuzlab cheklovlarning olib tashlangani, naqd pul, valyuta, kredit masalalaridagi muammolar hal qilingani, qo'shnilarimiz bilan oramizdagi 25 yillik "muzlar erigani" va boshqa ijobiy harakatlar ortga qaytmasligining konstitutsiyaviy himoyasini ta'minlash zarur edi. Bu yutuqlar, huquq va erkinliklardan nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodlarimiz ham emin-erkin foydalanishi uchun, ularni, albatta, Konstitutsiyada muhrlab qo'yish talab etildi.

Konstitutsiya – dinamik, ya'ni doimiy harakatdagi, o'sish va rivojlanish jarayonidagi hujjatdir. U hayot jo'shqinligi va o'zgarishlarini o'zida aks etiradi. Shu o'rinda konstitutsiyaga kiritilgan so'ngi o'zgarishlar xususida, Harakatlar strategiyasi Yangi O'zbekistonning yangi konstitutsiyaviy qiyofasiga asos bo'lib xizmat qildi.

Zamonga mos harakat va o'zgarishlarni talab etayotgan bugungi shiddatli davr mezonlariga javob beradigan mukammal Konstitutsiyaga ega bo'lish – milliy davlatchilik an'analарimizga, xalqimiz manfaatlariga munosib ishdir. Dunyo mamlakatlarining rivojlanish amaliyoti ham konstitutsiyaviy qonunchilik izchil va muttasil takomillashib borishi zarurligini ko'rsatadi.⁷⁷ Shu boisdan ham Konstitutsiyaning yangi tahriri o'zida qator o'zgarishlar bilan boyitildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashi va Qonunchilik palatasi Kengashining 2022-yil 20-may kuni bo'lib o'tgan qo'shma majlisida O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartirish kiritish va tashkiliy chora-tadbirlarni amalga oshirish yuzasidan Konstitutsiyaviy komissiya tuzilib, uning tarkibi va vazifalari belgilandi. Komissiyaga aholining barcha qatlamlaridan Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha takliflarni olish borasida vazifalar qo'yildi.

Asosiy qonunda "O'zbekiston – ijtimoiy davlat" degan g'oya mustahkamlandi. Binobarin, ijtimoiy davlat – ijtimoiy tafovutlarni kamaytirish, muhtojlarga yordam berish bo'yicha samarali siyosat olib boradigan davlat modelidir.

"O'zbekiston – huquqiy davlat" degan g'oya Konstitutsiyamizda qat'iy mustahkamlab qo'yildi. Huquqiy davlat – insoniyatning ming yillar mobaynidagi mashaqqatli mehnati evaziga shakllangan taraqqiyot g'oyasi va buyuk kashfiyotidir.

⁷⁷ <http://nhrc.uz/oz/news/m14205>

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizga ilk bor “fuqarolik jamiyati institutlari” iborasi kiritildi. Mahallalar va ommaviy axborot vositalari fuqarolik jamiyati institutlari qatorida qayd etildi.⁷⁸

O'tkazilgan sotsiologik tadqiqot respondentlarning 88 foizi Konstitutsiyaga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish yuzasidan qanday takliflar bildirilganidan xabardor ekanligini ko'rsatdi.

- birinchi bosqichda Konstitutsiya loyihasini shakllantirish uchun fuqarolarimiz 60 mingdan ziyod taklif berishdi. Ularning taxminan har to'rttasidan bittasi loyihadan joy oldi;

- ikkinchi bosqichda Konstitutsiya loyihasi umumxalq muhokamasiga qo'yildi. Ommaviy axborot vositalari, Internet tarmoqlari orqali loyiha bilan 5 million aholi tanishib, 150 mingdan ortiq taklif va mulohazalar aytiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev Konstitutsiyaviy komissiya a'zolari bilan uchrashuvdagi nutqida “Bosh maqsadimiz – har bir yurtdoshimiz ushbu hujjatni “Mening Konstitutsiyam” - deb faxrlanadigan mukammal darajaga olib chiqishdir”, deb ta'kidlagan edi.

Shu bilan birga, mehnat jamoalari, oliygohlar, mahalla faollari va ziyolilar bilan bo'lib o'tgan muhokamalarda ham yana qariyb 10 mingta qo'shimcha taklif kelib tushdi. Ayni paytda xalqaro-huquqiy hujjatlar va 190 dan ortiq davlatlar tajribasi o'rganildi, loyiha 6 turdagi ekspertizadan o'tkazildi.

Bularning hammasi yangilangan Konstitutsiyada jamiyatning barcha qatlamlari manfaatlarini inobatga olinganidan dalolat beradi.

Shu muhim taklif va tashabbuslarning barchasi yangi tahrirdagi Konstitutsiyamizda o'z aksini topdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Konstitutsiya loyihasidagi moddalar soni amaldagi 128 tadan 155 taga, normalar soni 275 tadan 434 taga oshdi. Ya'ni, Asosiy qonunimiz matni qariyb 65 foizga ortdi va xalqimiz takliflari asosida yangilandi.

Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining muhim jihatlari hamda shaxs, jamiyat va davlat manfaatlarini mushtarakligi asosida belgilangan normalarning mohiyati

I. Asosiy prinsiplar masalasi

Ta'kidlash lozimki, yangilangan Konstitutsiya mamlakat, millat va xalq sifatida keyingi qadamlarimizni aniqlab olishimiz uchun g'oyat ahamiyatli masala, adolatli jamiyat qurish yo'lidagi ulkan qadamdir.

⁷⁸ <http://nhrc.uz/oz/news/m14205>

O'zbekiston — boshqaruvning respublika shakliga ega bo'lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat.⁷⁹

Ijtimoiy davlat har bir inson uchun farovon turmush darajasi, xususan sifatli ta'lim, kafolatli tibbiy xizmat, munosib mehnat sharoiti va adolatli ish haqi, pensiya va nafaqalar, ijtimoiy yordam va xizmatlar tizimi yaratilgan, uy-joyli bo'lish sharoiti mavjud bo'lgan, ijtimoiy tafovutlar yumshatilgan, muvozanatlashgan, hech bir fuqaro o'z muammolari bilan yolg'iz qolmaydigan adolatli davlatdir. "Inson qadri" tushunchasi "ijtimoiy davlat" tushunchasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu g'oyaning tub negizida ham avvalo inson qadrini ulug'lash, insonga xizmat qilishdek olijanob maqsad mujassam bo'ladi.

Davlat ushbu maqomiga, ya'ni ijtimoiy davlat ekanligiga monand ravishda konstitutsiyada bir qator muhim qoidalar belgilandi.

Birinchidan, Konstitutsiyamizda aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand toifalarini uy-joy bilan ta'minlash bo'yicha davlatning majburiyatlari, mehnatga haq to'lashning eng kam miqdorini belgilashda insonning munosib yashashini (oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy, kommunal, transport, aloqa va boshqalar) ta'minlash hisobga olinishi alohida belgilandi.

Ikkinchidan, davlat fuqarolarning bandligini ta'minlash, ishsizlikdan himoya qilish, kambag'allikni qisqartirish bo'yicha majburiyatlar olmdi.

Uchinchidan, fuqarolarning kafolatlangan tibbiy yordamga bo'lgan huquqlari belgilandi va davlatning ta'limning barcha shakllariga g'amxo'rlik qilishi, inklyuziv ta'limni ta'minlashi, o'qituvchining maqomiga oid normalar mustahkamlandi.

To'rtinchidan, ijtimoiy davlatning asosiy vazifasi sifatida barcha uchun teng imkoniyatlar, oilalar, bolalar, ayollar, qariyalar, nogironligi bor shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlashga oid yangi qoidalar o'rnatildi. Shuningdek, Vazirlar Mahkamasining ijtimoiy davlat tamoyilini amalga oshirishga qaratilgan yangi vazifa va vakolatlari belgilandi. Umuman olganda, yangilangan Konstitutsiyada davlatning ijtimoiy majburiyatlari uch baravardan ortiqqa ko'paydi.

Yuqoridagilardan tashqari, qonunlardagi ziddiyatlar va noaniqliklar inson foydasiga hal bo'lishi shart va zarur. Bunga ko'ra, inson va davlat o'rtasida munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikdagi noaniqliklar, turli tushunmovchiliklar bartaraf etiladi.

Bunda konstitutsiyaning normalarini to'g'ridan to'g'ri qo'llash juda muhim hisoblanadi. Konstitutsiyaning to'g'ridan to'g'ri amal qilishi va mamlakatning butun hududida qo'llanilishi huquqiy davlatning muhim va asosiy shartlaridan biridir.

II. Inson huquq va erkinliklari hamda ularning kafolatiga oid o'zgartirishlar

⁷⁹ <https://lex.uz/docs/-6445145>

Inson huquq va erkinliklariga oid normalar 3 baravardan ortiqqa oshdi.

Qonunlardagi ziddiyatlar va noaniqliklar inson foydasiga hal bo'lishi shart va zarur. Bunga ko'ra, inson va davlat o'rtasida munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilikdagi noaniqliklar, turli tushunmovchiliklar bartaraf etiladi, fuqarolarning ortiqcha ovoragarchiliklari oldi olinadi.

Qonunchilikda belgilanmagan majburiyat hech kimning zimmasiga o'z roziligisiz yuklatilishi mumkin emasligi qayd etildiki, ushbu norma odamlar hayotini yanada yengillashtiradi.

O'zbekiston Respublikasi fuqarosi O'zbekistondan tashqariga majburiy chiqarib yuborilishi yoki boshqa davlatga berib yuborilishi mumkin emasligi belgilandi.

Davlat xorijda yashayotgan vatandoshlar bilan aloqalarning saqlab qolinishi hamda rivojlanishi to'g'risida g'amxo'rlik qilishi ta'kidlandi.

Shaxsiy huquq va erkinliklarga doir o'zgarishlar. O'zbekistonda o'lim jazosi taqiqlandi. Shaxs sudning qarorisiz 48 soatdan ortiq muddat ushlab turilishi mumkin emasligi belgilandi. Bu orqali xalqaro e'tirof etilgan "Xabeas korpus" institutini qo'llanish ko'lami yanada kengaydi.

Ilk bor shaxsni ushlash chog'ida unga tushunarli tilda uning huquqlari va ushlab turilishi asoslari tushuntirilishi shartligi, ayblanuvchi va sudlanuvchilarga o'ziga qarshi ko'rsatma bermaslik (xalqaro e'tirof etilgan "Miranda qoidasi"), sukut saqlash huquqi berildi.

Har kimning yozishmalari, telefon orqali so'zlashuvlari, pochta, elektron va boshqa xabarlar sir saqlanish huquqiga ega ekanligi belgilandi.

Har kim o'z huquq va erkinliklarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilishga haqliligi belgilandi.

Iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va ekologik huquqlarga doir o'zgarishlar

Insonga e'tibor hamda g'amxo'rlik – davlat va jamiyatning eng asosiy burchi ekani mustahkamlandi.

Davlatning ijtimoiy sohadagi majburiyatlari bilan bog'liq Konstitutsiyadagi normalar 3 barobar ko'paytirildi.

Xususan, Konstitutsiyada har kimning uy-joyli bo'lish huquqi belgilandi.

Bundan tashqari, hech kim sudning qarorisiz va qonunga zid tarzda uy-joyidan mahrum etilishi mumkin emasligi, uy-joyidan mahrum etilgan mulkdorga uy-joyning qiymati hamda u ko'rgan zararlarining o'zni qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibda oldindan hamda teng qiymatda (bozor qiymatida) qoplanishi ta'minlanishi kafolatlandi.

Aholi kafolatlangan bepul tibbiy xizmatlardan foydalanishi, umuman, aholi salomatligini asrash bilan bog'liq normalar 4 barobar ko'paytirildi.

Ma'lumot uchun: 2023-yilda "Kafolatlangan xizmatlar paketi" qayta ko'rib chiqilib, unda 20 turdagi kasalliklar bo'yicha diagnostika, davolash va profilaktika xizmatlari hajmi to'liq qamrab olindi.

Ko'p uchraydigan 20 turdagi kasalliklar bo'yicha birlamchi bo'g'indagi bepul analiz turlari – 15 tadan 25 tagacha, tekshiruvlar – 10 tadan 20 tagacha, dorilar – 64 tadan 90 taga oshirildi.

Ta'lim va ilm-fanga oid normalar qariyb 2 barobarga oshirildi.

Belgilangan normalarga ko'ra, **birinchidan**, davlat yangi bog'chalarni qurish, mavjudlarini ta'mirlash, shu jumladan davlat, davlat-xususiy sherikchilik va xususiy bog'chalarni ko'paytirish, yangi bog'chalarni tashkil etishga imtiyozlar va subsidiyalar berish, pirovardida bolalarni maktabgacha ta'lim bilan qamrab olishni 100 foizga yetkazish choralarini ko'radi;

ikkinchidan, umumiy o'rta ta'limning majburiyligi belgilandi. Bu degani maktab yoshidagi har qanday bola albatta maktabda o'qishi shart hamda bunga to'sqinlik qilishga hech kimning, hatto ota-onalarning haqqi yo'q;

uchinchidan, maktabgacha ta'lim va tarbiya, umumiy o'rta ta'lim davlat nazoratidadir, degan norma o'rnatilmoqda. Oldin faqatgina maktab ishlari davlat nazoratida edi, endilikda esa maktabgacha ta'lim ham davlat nazoratiga o'tkazilmoqda;

to'rtinchidan, ta'lim tashkilotlarida alohida ta'lim ehtiyojlariga ega bo'lgan bolalar uchun inklyuziv ta'lim va tarbiya ta'minlanadi, degan insonparvar norma bilan to'ldirilmoqda. Unga ko'ra, jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar uchun ta'lim tashkilotlarida inklyuziv ta'lim tashkil etiladi;

beshinchidan, davlat uzluksiz ta'lim tizimining, uning har xil turlari va shakllari, davlat va nodavlat ta'lim tashkilotlari rivojlanishini ta'minlaydi, deb mustahkamlandi.

Ta'limga oid qoidalar inson huquqlariga oid ko'plab xalqaro hujjatlarda hamda Germaniya, Portugaliya, Bolgariya, Urugvay kabi davlatlarning konstitutsiyalarida ham belgilab qo'yilgan.

Ma'lumot uchun, 2016 yilda 77 ta oliy ta'lim tashkiloti faoliyat yuritgan bo'lsa, 2023 yilga kelib ularning soni 200 dan oshdi. 2026 yilgacha nodavlat oliy ta'lim tashkilotlari soni kamida 50 taga yetkaziladi.

2017 yilgacha oliygohlarda o'qish uchun davlat grantlari soni faqat qisqarib kelgan bo'lsa, 2023-yilda bu boradagi ahvol butunlay o'zgardi. Grantlar soni 2 baravar ko'payib, 40 mingga yetdi. Magistratura uchun esa 5 baravar ko'paydi.

Asosiy qonunda fuqarolarning bepul boshlang'ich kasb-hunarga o'qitilishi ham belgilandi.

Nogironligi bor bolajonlarimizga o'z tengdoshlari bilan bir xil ta'lim olishi uchun barcha sharoitlarni yaratish ko'zda tutilyapti.

Konstitutsiyada davlatning o'qituvchilar sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish, ularning ijtimoiy va moddiy farovonligi, kasbiy jihatdan o'sishi to'g'risida g'amxo'rlik qilish majburiyati kuchaytirilyapti. Bu qoidalar mamlakatimizdagi 685 ming nafardan ortiq o'qituvchilarning professional o'sishi hamda ijtimoiy va moddiy qo'llab-quvvatlanishi ularning jamiyatdagi ijtimoiy maqomi, obro'sini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim tashkilotlariga akademik erkinlik, o'zini o'zi boshqarish, tadqiqotlar o'tkazish va o'qitish erkinligi huquqi taqdim etilmoqda.

Konstitutsiyada har kimning mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to'lashning belgilangan eng kam miqdoridan kam bo'lmagan tarzda adolatli haq olish huquqi kafolatlandi.

Homiladorligi yoki bolasi borligi bilan bog'liq sabablarga ko'ra ayollarni ishga qabul qilishni rad etish, ishdan bo'shatish va ularning ish haqini kamaytirish taqiqlanishi belgilandiki, bular davlatimizda gender tengligi prinsiplari to'laonli amal qilishiga olib kelishi tayin.

Konstitutsiyada bolalar mehnatining bolaning sog'lig'iga, xavfsizligiga, ahloqiga, aqliy va jismoniy rivojlanishiga xavf soluvchi, shu jumladan uning ta'lim olishiga to'sqinlik qiluvchi har qanday shakllari taqiqlanishi belgilandi.

Loyihada har kim ishsizlikda ijtimoiy ta'minot olish huquqiga egaligi mustahkamlandi. Pensiya, nafaqa va boshqa ijtimoiy yordamlar miqdori eng kam iste'mol xarajatlaridan oz bo'lishi mumkin emasligi belgilab qo'yildi.

Aholi hayoti va salomatlik darajasini yaxshilashning zaruriy sharti sifatida har kim qulay atrof-muhitga, uning holati to'g'risidagi ishonchli axborotga ega bo'lish huquqiga egaligi belgilandi.

Inson, fuqarolarga berilgan huquq va erkinliklarni ta'minlashga doir o'zgarishlar:

Birinchi marotaba har kim O'zbekiston Respublikasining qonunchiligiga va xalqaro shartnomalariga muvofiq, agar davlatning huquqiy himoyaga doir barcha ichki vositalaridan foydalanib bo'lingan bo'lsa, insonning huquq va erkinliklarini himoya qiluvchi xalqaro organlarga murojaat etishga haqli ekanligi mustahkamlandi. Bu fuqarolarning huquq va erkinliklari himoyasi nafaqat milliy qonunchilikda belgilangan normalar, balki xalqaro huquq asosida ham himoyalinishini ta'minlaydi.

Konstitutsiyada aybdorlikka oid barcha shubhalar, agar ularni bartaraf etish imkoniyatlari tugagan bo'lsa, gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, sudlanuvchining yoki mahkumning foydasiga hal qilinishi kerakligi qayd etildi. Mazkur norma to'g'ridan to'g'ri amal qiluvchi qoida bo'lib, tergov va sud jarayonida faqat ishonchli va qonuniy dalillardan foydalanishni ta'minlaydi hamda shaxsni asossiz ravishda javobgarlikka tortilishdan himoya qiladi.

Yana bir muhim norma – agar shaxsning o'z aybini tan olganligi unga qarshi yagona dalil bo'lsa, u aybdor deb topilishi yoki jazoga tortilishi mumkin emasligi kafolatlandi.

Ozodlikdan mahrum etilgan shaxslar o'ziga nisbatan insoniy muomalada bo'linishi hamda inson shaxsiga xos bo'lgan sha'ni va qadr-qimmatini hurmat qilinishi huquqiga egaligi ham tarixda ilk bor konstitutsiyaviy mustahkamlandi.

Konstitutsiyada har kim o'z shaxsiga doir ma'lumotlarning himoya qilinishi huquqiga, shuningdek noto'g'ri ma'lumotlarning tuzatilishini, o'zi to'g'risida qonunga xilof yo'l bilan to'plangan yoki huquqiy asoslarga ega bo'lmay qolgan ma'lumotlarning yo'q qilinishini talab qilish huquqiga ega ekanligi mustahkamlandi.

III. Davlat hokimiyatini tashkil etish doir yangi normalar hamda amalga oshirilgan islohotlar

Fuqarolarimiz farovon yashashi, davlat barqaror rivojlanishi uchun samarali, ixcham va xalqchil davlat boshqaruvi joriy qilish hamda parlamentarizmni kuchaytirish sari dadil qadam qo'yildi

Yangilangan Konstitutsiya xalqparvar davlat qurish maqsadida kuchli parlament, ixcham va mas'uliyatli hukumat, mustaqil va adolatli sud tizimini barpo etishga qaratilgan.

Parlament palatalarining vakolatlari qayta ko'rib chiqildi. Unga ko'ra, Qonunchilik palatasi va Senatning vakolatlari sezilarli darajada kengaydi, ikki palata ishidagi takrorlanishlar bartaraf etilib, har birining mas'uliyat sohasi aniq belgilandi.

Ma'lumot uchun Qonunchilik palatasining mutlaq vakolatlari amaldagi 5 tadan 12 taga, Senatda esa, 14 tadan 18 taga ko'paydi.

Hukumatni shakllantirish va uning faoliyatini nazorat qilish, Davlat budjeti ijrosiga oid masalalar Qonunchilik palatasining vakolatiga, hududlar manfaati va ularni rivojlantirish, yangi vazirliklar tashkil qilish to'g'risidagi farmonlarni tasdiqlash masalalari esa Senat vakolatlari doirasiga taalluqli ekanligi mustahkamlanishi shular jumlasidandir.

Senat oldiga qo'yilayotgan yangi vazifalardan kelib chiqib, uni ixcham, xalqchil va hududlar manfaatini ifoda etadigan idoraga aylantirish bo'yicha normalar Konstitutsiyada ko'zda tutildi. Xususan, senatorlar sonini hozirgi 100 nafardan 65 nafarga tushirish, bunda har bir hududdan teng ravishda 4 tadan senator saylanishi, Prezident tomonidan tayinlanadigan senatorlar soni esa 16 tadan 9 taga kamaytirilishi belgilandi.

Parlamentning quyi palatasi tomonidan kiritilgan qonunlar Senatda 60 kun ichida ko'rib chiqilishi, muddat o'tib ketsa, ushbu qonun ma'qullangan deb hisoblanishi va imzolash uchun Prezidentga yuborish bo'yicha norma kiritildi.

Yangi Konstitutsiyada O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori, O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi rahbarligiga nomzodlar avval Senatda ko'rib chiqilib, keyin Prezident tomonidan tayinlanishi, shuningdek, respublika korrupsiyaga qarshi kurashish organi va respublika monopoliyaga qarshi organi rahbarlari Senat tomonidan saylanishi amaliyoti joriy etildi.

Maxsus xizmatlar faoliyati ustidan parlament nazoratini kuchaytirish maqsadida Davlat xavfsizlik xizmati rahbarligiga nomzod Senat bilan maslahatlashuvlardan so'ng Prezident tomonidan lavozimga tayinlanishi belgilandi.

Oliy Majlis palatalarining birgalikdagi vakolatlari ham kuchaytirilib, parlament nazoratining muhim shakli bo'lgan parlament tekshiruvi instituti Konstitutsiyada alohida mustahkamlab qo'yildi.

Sud hokimiyatining chinakam mustaqilligini ta'minlash maqsadida Sudyalar oliy kengashining barcha a'zolarini Senat tomonidan saylash tizimi kiritildi.

Ayrim oliy mansabdor shaxslarning lavozimga saylanish yoki tayinlanish muddatlari bo'yicha cheklovlar belgilandi.

Senat Raisi va Qonunchilik palatasi Spikeri, Oliy sud va Sudyalar oliy kengashi raislari, ularning o'rinbosarlari, Bosh prokuror, Markaziy saylov komissiyasi raisi, hokimlarni lavozimga ikki muddatdan ortiq saylash yoki tayinlashga cheklov kiritildi.

Konstitutsiyaviy sud sudyalarini qayta saylanish huquqisiz 10 yilga saylash tartibi belgilandi.

Konstitutsiyaga advokatura institutiga bag'ishlangan va advokatlar faoliyatining kafolatlarini mustahkamlovchi alohida bob kiritildi. Advokat, uning sha'ni, qadr-qimmat va kasbiy faoliyati davlat himoyasi bo'lishi va qonun bilan muhofaza qilinishi mustahkamlandi.

Hokimlarning xalq deputatlari Kengashlariga rahbarlik qilish instituti bosqichma-bosqich bekor qilinadi

Mahalliy ijro etuvchi va vakillik hokimiyatining bo'linishi mamlakatda butun davlat boshqaruvi tizimini chuqur isloh qilish uchun asos bo'ladi. Shu asosda, mahalliy Kengash raisi bilan hokim lavozimini bir-biridan ajratish amalga oshirildi.

Barcha masalalar yechimi chinakam xalq ovozi bo'lgan mahalla darajasiga tushiriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Konstitutsiyaning eng muhim tamoyillaridan biri – inson qadri, sha'ni va erkinligini oliy qadriyat sifatida belgilashdir. Unda shaxsiy daxlsizlik, fikr, so'z va vijdon erkinligi, mulk huquqi, mehnat va ta'lim olish kabi asosiy huquqlar aniq belgilangan. Bu tizim adolat, shaffoflik va korrupsiyaga qarshi

kurashning huquqiy asosidir. Konstitutsiyada xususiy mulkning daxlsizligi, tadbirkorlik erkinligi va bozor iqtisodiyoti tamoyillarining ustuvorligi belgilangan. Bu esa mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sishning huquqiy negizini yaratadi. Konstitutsiya davlatning aholining ijtimoiy himoyasi, sog'liqni saqlash, ta'lim, oila va yoshlarni qo'llab-quvvatlash borasidagi majburiyatlarini belgilaydi.

Konstitutsiyada belgilangan tamoyillar uzoq muddatli strategik rivojlanish uchun mustahkam huquqiy baza bo'lib xizmat qiladi, bunda har qanday qonun avvalo uni bilish va hurmat qilish, unga so'zsiz rioya etish orqali tom ma'noda qonuniylik hamda amaliylik kasb etadi. Konstitutsiyaning normalarini ham aynan ana shu ongli itoatkorlik harakatga keltiradi. Bu, avvalambor, mansabdor shaxslarning ham, fuqarolarning ham Konstitutsiyani bilishlarini qat'iy talab etadi. Yuksak huquqiy madaniyatsiz Konstitutsiyaning boy salohiyatini to'liq amalga oshirish mumkin emas. Ammo, Konstitutsiyani bilishning o'zi bilan ham kifoyalanib bo'lmaydi. Shu bois jamiyatda konstitutsiyaviy madaniyatni shakllantirish ustuvor ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoyishi, 14.02.2017-yildagi F-4849-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 28.01.2022-yildagi PF-60-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, 11.09.2023-yildagi PF-158-son..
5. "O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Qonuni, 01.05.2023-yildagi O'RQ-837-son

MARKAZIY OSIYO XALQLARI KIYIM-KECHAKLARIDA IJTIMOIIY, DINIY VA HUDUDIIY TAFOVUTLAR

Nazarov Muhammadjon Xazratqul o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo'nalishi ikkinchi bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Abirov V.E.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari kafedrası v.b. dotsenti PhD.

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechak tizimini hududiy, diniy va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllangan murakkab etnomadaniy hodisa sifatida tahlil qiladi. Unda tabiiy-geografik sharoitlar, iqlim va xo'jalik turlarining kiyim material, bichimi va funksional xususiyatlariga ta'siri ochib berilgan. Shuningdek, diniy qarashlar kiyimning yopiq shakllari, ramziy bezaklari va marosimiy ahamiyatini belgilab bergani ko'rsatib o'tiladi. Ijtimoiy omillar esa yosh, jins, oilaviy holat va tabaqaviy farqlarni vizual ifodalashda muhim rol o'ynagan. Tadqiqot natijalari an'anaviy kiyim-kechaklarning nafaqat amaliy, balki identifikatsion, ramziy va ijtimoiy funksiyalarga ega ekanligini, hamda ularning tarixiy taraqqiyot jarayonida dinamik ravishda o'zgarib borganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *An'anaviy kiyim-kechak, hududiy tafovutlar, etnik identifikatsiya, ijtimoiy tabaqalanish, diniy omillar, marosimiy liboslar, ramziy bezaklar, etnografik tahlil, hunarmandchilik an'analari, madaniy sintez.*

ABSTRACT

This study analyzes the traditional clothing system of the peoples of Central Asia as a complex ethnocultural phenomenon formed as a result of the interaction of territorial, religious and social factors. It reveals the influence of natural and geographical conditions, climate and types of economy on the material, shape and functional characteristics of clothing. It also shows that religious views determined the closed forms, symbolic decorations and ceremonial significance of clothing. Social factors played an important role in the visual expression of age, gender, marital status and class differences. The results of the study show that traditional clothing has not only practical, but also identification, symbolic and social functions, and that it has changed dynamically in the process of historical development.

Keywords: *Traditional clothing, territorial differences, ethnic identification, social stratification, religious factors, ceremonial clothing, symbolic decorations, ethnographic analysis, craft traditions, cultural synthesis.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklari insoniyatning moddiy va ma'naviy madaniyati tarixida alohida o'rin tutuvchi murakkab etnomadaniy hodisalardan biri hisoblanadi. Ushbu kiyimlar tizimi nafaqat kundalik ehtiyojni qondirish vositasi, balki muayyan jamiyatning tabiiy-geografik sharoitlari, xo'jalik faoliyati, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy tuzilmasi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan ko'p qatlamli madaniy fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Kiyim-kechaklar orqali jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, etnik o'ziga xosligi, estetik qarashlari hamda ijtimoiy munosabatlari vizual tarzda ifodalanadi.

Markaziy Osiyo hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar chorrahasi bo'lib, bu yerda yashagan xalqlarning kiyinish madaniyatida ham hududiy, etnik va madaniy xilma-xillik yaqqol aks etadi. Iqlim sharoitlari, tabiiy resurslar, ko'chmanchi yoki o'troq xo'jalik shakllari, shuningdek, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshgan madaniy aloqalar kiyimlarning materiali, bichimi va bezak elementlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, diniy qarashlar va ijtimoiy me'yorlar kiyimning yopiq yoki ochiq shaklda bo'lishini, uning ramziy va marosimiy ahamiyatini belgilab bergan.

Mazkur maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklarida kuzatiladigan hududiy tafovutlar, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar hamda kiyimlarning ijtimoiy, diniy va madaniy funksiyalari etnografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida kiyim-kechaklarning nafaqat estetik va amaliy jihatlari, balki ularning jamiyatdagi identifikatsion va semantik ahamiyati ham yoritiladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklarida hududiy tafovutlar tabiiy-geografik sharoitlar, iqlim, xo'jalik turi, etnik jarayonlar va tarixiy-madaniy aloqalar ta'sirida shakllangan murakkab etnografik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bu tafovutlar kiyim materiali, konstruksiyasi, bezagi, rang ramziyati va funksional xususiyatlarida yaqqol aks etib, har bir mintaqaning o'ziga xos etnik identifikatsiyasini belgilab, ijtimoiy tabaqalashuv va gender rollarini vizual ifodalaydi.

Markaziy Osiyo an'anaviy kiyim-kechaklaridagi hududiy tafovutlar nafaqat tabiiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuv, balki ko'p asrlik etnik-madaniy sintez va

ijtimoiy ierarxiyaning vizual ifodasi sifatida talqin qilinadi. Farg‘ona vodiylaridagi yengil atlas ko‘ylaklardan tortib, Buxoro shaharlaridagi tilla kashtali xalatlar, Xorazm yaxtyaklaridan G‘arbiy Qozog‘iston kumush bezakli bayram liboslarigacha bo‘lgan spektr xo‘jalik turi, iqlim zonalari va hunarmandchilik maktablari orqali shakllangan bo‘lib, har bir element etnik identifikatsiya va ijtimoiy maqom markeri vazifasini o‘tagan. Buyuk Ipak Yo‘li va sovetgacha bo‘lgan davrlar jarayonlari bu tafovutlarni mustahkamlab, kiyimni statik emas, balki qadimiy arxeologik yodgorliklardan tortib XX asr boshidagi tunikasimon bichim saqlanishigacha dinamik madaniy hodisa sifatida ko‘rsatadi⁸⁰. Etnografik nuqtai nazardan, bu hodisa Markaziy Osiyo xalqlarining adaptiv madaniyatini, gender va tabaqaviy rollarni vizual ramzlar orqali ifodalash qobiliyatini tasdiqlaydi.

An‘anaviy kiyim-kechaklarda diniy omillar muhim shakllantiruvchi va tartibga soluvchi rol o‘ynab, bosh kiyimlari, yopiq shakllar, ramziy naqshlar va marosimiy liboslar orqali yaqqol namoyon bo‘lgan. Bu omillar qadimiy e‘tiqodlardan tortib islomning ustunlashuvigacha kiyimning estetik, ijtimoiy va himoyaviy funksiyalarini belgilab, hududiy-etnik tafovutlarni shakllantirgan. Etnografik tahlil shuni ko‘rsatadiki, diniy sintez kiyimda identifikatsion vazifani bajarib, xo‘jalik turiga qarab mahalliy e‘tiqodlar bilan uyg‘unlashgan.

Zardushtiylik Markaziy Osiyo va Eron xalqlarida keng tarqalib, “Avesto” kitobi orqali urf-odatlar va kiyinish madaniyatida aks etgan, Nohid, Mitra, Siyovush ma‘budalari sig‘inish kiyim bezaklarida ramziy ifodaga ega bo‘lgan⁸¹. Kushonlar podsholigi davrida buddizm Xitoy-Hindiston orqali kirib, Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab kiyimni etnik-siyosiy tarix bilan bog‘lab, V–VII asrlarda e‘tiqod-madaniy aloqalar kostyum shakllarini takomillashtirgan⁸². Otashparastlik, buddizm, nestorian-xristianlik, yahudiylilik, moniylik, mazdaqchilik xilma-xilligi kiyimda yopiq/ochiq shakl, ramz-taqiqlarni kiritgan, diniy tafovutlar bezak elementlarida aks etgan⁸³. Etnografik jihatdan, bu jarayon ko‘pxudolik davri kiyimning fleksibililigini ta‘minlab, islom oldidan himoyaviy-ramziy tizimni shakllantirgan.

Islomning O‘rta Osiyoga kirishi ko‘pxudolikni yo‘q qilib, yangi me‘yoriy qarashlarni shakllantirgan, kiyim shakli, yopilishi, bezagini davrga mos o‘zgartirgan⁸⁴. Tikib kiyish odati keng tarqalib, shariatga mos yopiq-qulay shakllar ustunlashgan, tikilmagan an‘analar mahalliy urf bilan uyg‘unlashgan⁸⁵. Islom

⁸⁰ Шоназаров Ш. Б. Два пограничных города Нахшаба // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: аъъаналар, инновациялар ва истиқболлар : халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. — Тошкент, 2021. — С. 196.

⁸¹ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. — T.: Fan va texnologiya, 2019. — B. 135.

⁸² Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. — T.: Fan va texnologiya, 2019. — B. 143.

⁸³ Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. — Namangan, 2016. — B. 25.

⁸⁴ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. — T.: Fan va texnologiya, 2019. — B. 138.

⁸⁵ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. — Toshkent: Niso Poligraf, 2017. — B. 19.

chorvadorlarda afsungarlik-shomonlik bilan sintez shakllantirib, udum-marosimlarda, ayniqsa undagi bosh kiyimlarda aks etgan, tabiat bilan topinish esa toshlar, tog'lar, ajdod qabrlari misolida kiyimlarda qoldiq sifatida saqlangan⁸⁶. Etnografik tahlilga ko'ra, islomning ijtimoiy-madaniy ta'siri kiyimni modesty va axloqiy mezonlarga moslashtirib, voha-shahar aholisida farqli namoyon bo'lgan.

Salla o'rash qadimiy midiyaliklardan Eron-Somoniylar orqali Markaziy Osiyoga yoyilgan, xorazmliklarda kam uchragan, Movarounnahrda asosiy bosh kiyimiga aylangan. Salla atamasi buxorolik ayollar savatiga oq mato o'ralgan obrazlar yoki Yagnob "sallata" (ro'mol) dan kelib, ayollardan erkaklarga transformatsiya bo'lgan⁸⁷. Dokadan salla viloyatlarga xos usullar bilan tarqalgan, do'ppi-salla-qalpoq diniy-ijtimoiy mavqen ramzi⁸⁸. Sariq rang amaldorlariga xos, oq ro'mol yuqori maqomni bildirgan⁸⁹. Chalma ruhoniylar uchun majburiy, tojik-o'zbeklarda saqlangan⁹⁰. Etnografik nuqtai nazardan, bosh kiyimlari diniy identifikatsiyani ta'minlagan va bu esa o'z o'rnida hududiy tafovutlarni belgilagan.

Ayollar kiyimida islom dini yopiq va uzun shakllarni majburiy qilib, paranji, chachvon (yuzni berkituvchi qora to'r) va ro'mol kabi elementlarni kiyimning ajralmas qismiga aylantirgan. Bu holat iqlimiy sharoitlardan ko'ra diniy-axloqiy me'yorlarga ko'proq bog'liq bo'lib, ayol tanasini begona nigohlardan himoya qilish, odam-axloq chegaralarini belgilash va diniy iftixorni namoyon etish vazifasini bajaradi⁹¹.

Paranji-chachvon kompleksi shahar va qishloq ayollarini ijtimoiy jihatdan farqlab, musulmon ayolining jins, maqom va diniy identifikatsiyasini ramziy ifodalagan. XX asr boshlarigacha bu kiyimlar nafaqat amaliy, balki diniy marosimlarda ham majburiy bo'lgan.

Xorazmda, O'zbekiston va Tojikistonning boshqa hududlari kabi, ayollarning yopinib yurishi Qur'onda belgilagan axloqiy me'yorligi tan olinib, majburiy qoida sifatida qo'llanilgan. Bu odat ko'plab hududlarda qayd etilgan. Unda, qizlar 8–9 yoshdan ro'mol, 10 yoshdan boshlab esa "ekte"dan foydalanishgan⁹². Paranja va chachvon tizimi begona nigohlardan himoya vazifasini bajarib, ayol tanasini to'liq yopish orqali diniy axloq me'yorlarini amalga oshirgan. Islomiy mutaassiblikning

⁸⁶ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 127-128.

⁸⁷ Doniyorov A.X., Bo'riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 76-77.

⁸⁸ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 138.

⁸⁹ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 28.

⁹⁰ Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – С. 30.

⁹¹ Сухарева, О.А. Лобачева Н.П. Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – Москва: Наука, 1979. – С. 139-140.

⁹² Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3. — С. 55.

kuchayishi davrida yorqin rangli shaffof matolar o'rnini xira tusli, qora to'rli chachvon (ot yolidan to'qilgan zich qora mato) egallagan bo'lib, bu jarayon yuzni butunlay berkitishga qaratilgan edi⁹³. Nakid xalatlar butun mavjudlik davri mobaynida ritual maqomini saqlab, diniy marosimlar va hayotiy udumlarda muhim semantik ahamiyat kasb etgan⁹⁴. Yirik viloyatlarda, masalan Toshkent, Farg'ona, Buxoro kabi viloyatlarda ayol maqomi, yoshi va turmush holatiga qarab elechek, ro'mol va boshqa bosh yopqichlar turi farqlangan bo'lib, bu ijtimoiy stratifikatsiyani diniy kiyim orqali vizual ifodalash tizimini shakllantirgan⁹⁵.

XX asrda hijob va burqa kiyimlari islomning modesty talablariga mos ravishda shahar va qishloq muhitida davom etgan, ayol tanasini to'liq yopish me'yorini mustahkamlagan⁹⁶. Erkaklar kiyimlaridan salla eng ommabop bosh kiyim bo'lib, uning o'ralish usuli viloyatlar orasida ham farq qilgan – masalan, Buxoroda bir usul, Xorazmda boshqacha usul bo'lgan. Bu farqlar diniy an'ana va mahalliy urfning uyg'unligini ko'rsatadi⁹⁷.

Kiyimlar maqomga qarab ham taqsimlangan, masalan ziyolilar va jadidlar intellektual uslubda kiyimishgan, mullalar oq salla bilan diniy maqomni ifodalashgan, oddiy odamlar esa kundalik do'ppi yoki oddiy salla kiyganlar – bu esa o'z o'rnida ijtimoiy rollarni vizual kodlagan⁹⁸.

Etnogenezda din umumiyligi stilistik jihatlarni belgilab bergan⁹⁹. Etnografik jihatdan olib qaralsa, erkak liboslari diniy maqomni ijtimoiy ierarxiya bilan bog'lab, etnik birlikni mustahkamlagan. To'y, sunnat va dafn marosimi kiyimlari oddiy kiyimlardan rang, mato va shakli bo'yicha farqli bo'lib, diniy marosimlarda muhim hisoblangan. To'yda yorqin ranglar, ipak-brokardan tikilgan uzun bezakli liboslar, sunnat qilish marosimlarida oq kiyim tozalik ramzi sifatida, dafn marosimlarida esa oq-qora ranglar o'ziga xos marosim ramzini ifodalagan.

Poyabzallar shakli jihatdan erkak-ayol o'rtasida deyarli farq qilmagan bo'lsada, ayollar poyabzallari marosimlarda yorqin rangli bo'lib, u "himoyaga muhtoj" ijtimoiy rolini aks ettirgan. Oyoq qism "nopok" deb hisoblangani uchun qat'iy taqiqlar shakllangan, masalan qabr ustini poyabzal bilan bosmaslik, uyga olib

⁹³ Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук – Душанбе, 2022. – С. 35.

⁹⁴ Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки-халаты). – Москва, 1980. – С. 35.

⁹⁵ Неразник Е.Е., Жилина А.Н. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. - Москва: Наука, 1982. – С. 30.

⁹⁶ Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 155.

⁹⁷ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 20.

⁹⁸ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 142.

⁹⁹ Ashirov A. Etnologiya. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – B. 133.

kirmaslik, oyoqlarni baland ko'tarmaslik – bular yovuz ruhlardan himoya qilishga qaratilgan¹⁰⁰.

Marosim kiyimlarining vizual farqlanishi diniy udomlarning ijtimoiy ahamiyatini belgilab, hayotiy tsikl bosqichlarini ramziylashtirgan. Ayollar poyabzalining yorqinligi jins farqi va himoya ehtiyojini, “nopok qism” ta'qiqlari esa islom oldi e'tiqodlarining islom marosimlarida sintezlanganligini ko'rsatadi. Poyabzal semantik-himoya funksiyasini marosimlarda himoya vositasi sifatida kuchaytirgan.

Naqsh va bezaklarda qadimiy e'tiqodlar izi saqlangan bo'lib, Islom dini kirib kelgandan keyin ham, kiyim naqshlarida shamanizm, totemizm, quyosh, oy va yulduzlar tasvirlari tushirilgan astral belgilar va unumdorlik ramzlari qolgan va bu naqshlar ezgu tilak, masalan farzand, boylik so'rash va yovuz ko'zdan himoya ma'nosini bergan¹⁰¹. Naqshlarning ramziy ma'nolaridan qo'y shoxi yovuz ko'zdan himoya, buqa-gazel koinot va tabiat kuchlarini, xo'roz-tovus-fazan quyosh qushlari sifatida yorug'lik ramzini, qush patlari-tirnoqlari esa ilohiy kuch bilan aloqa vositasini ifodalagan¹⁰². Qozoq kiyimlarida kosmologik va hayvoniy ornamentlar baraka-himoya ma'nosi sifatida, boyqush patlari esa go'yoki qadimiy turkiy an'analarni davom ettirgan¹⁰³.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo kiyim-kechak madaniyati diniy va ijtimoiy me'yorlarni uyg'unlashtirib, qadimiy e'tiqodlardan islomgacha bo'lgan evolyutsiyani aks ettiradi. Bosh kiyimlar, yopiq liboslar va naqshlar ayol va erkaklarning diniy identifikatsiyasi, ijtimoiy maqomi va hududiy tafovutlarini ifodalagan, shuningdek, himoya va baraka ramzi sifatida xizmat qilgan.

An'anaviy Markaziy Osiyo jamiyatlarida kiyim-kechak ijtimoiy tafovutlarni ifodalovchi asosiy madaniy belgi sifatida xizmat qilgan, chunki uning shakli, mato tanlovi va bezak elementlari jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy farqlarni yaqqol aks ettirgan. Ayollar kiyimlarining lozim qismi ya'ni ko'ylak ostidan ko'rinadigan qismi qimmat va chiroyli matodan tikilgan bo'lsa, yuqori, ko'rinmaydigan qismi esa arzon matodan tayyorlangan, bu ayollar libosini erkaklar ishtonidan farqlab, ijtimoiy resurslarga ega oilalarning farovonligini namoyon etgan¹⁰⁴. Ushbu tafovut kiyimning

¹⁰⁰ Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук – Санкт-Петербург, 2009. – С. 22-23.

¹⁰¹ Гюль Э. Сады небесные и сады земные (вышивка Узбекистана-скрытый смысл сакральных текстов). – Москва: Mardjani Foundation, 2013. – С. 16-17.

¹⁰² Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 27, 39.

¹⁰³ Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research)// Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 318.

¹⁰⁴ Doniyorov A.X., Bo'riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 74.

funksional va estetik qatlamlarini ijtimoiy maqom bilan bog‘lab, ayollarning oilaviy holatini vizual ravishda belgilab bergan.

Bosh kiyimlar urf-odatlarida ijtimoiy mavqe va oilaviy holat aniq ifodalangan. Masalan, to‘y o‘tgach qalpoqcha ustidan peshona durra o‘rash, birinchi farzand tug‘ilgach ro‘mol o‘rash odati keng tarqalgan bo‘lib, qishloq joylarda yoshga qarab qat‘iy farqlanish kuzatilgan – qiz bolalar popukli do‘ppi, turmushga chiqqan kelinlar esa birinchi farzandgacha to‘ppi ustidan durra o‘ragan¹⁰⁵. Bu odatlar hayotiy sikl bosqichlarini kiyim orqali ramziylashtirib, jamiyatdagi gender va yosh ierarxiasini mustahkamlagan. Bosh kiyimlar ikki guruhga bo‘lingan: boshga kiyiladigan va o‘raladigan, ayollar ro‘mollari esa yosh va mavsumga qarab xilma-xil – dudoq, ipak, shol, jun, besh gulli, balxi ro‘mollar bo‘lgan¹⁰⁶. Ushbu tasnif ijtimoiy va ekologik omillarni birlashtirib, kiyimni jamiyatdagi rol va mavsumiy moslashuv vositasi sifatida ko‘rsatgan.

XX asrning 30-yillarigacha Markaziy Osiyo jamiyatlarida bosh kiyim nafaqat milliy va mintaqaviy farqlarni, balki ijtimoiy mavqe va tabaqa tafovutlarini ham vizual ravishda aks ettirgan. Xususan, o‘zbek va tojik do‘ppilaridagi naqshlar nafaqat hududiy estetikani belgilab, balki naqsh murakkabligi, rang boyligi va tikuv sifati orqali kiyuvchining ijtimoiy holatini ham aniq ko‘rsatgan. Ushbu etnografik xususiyat do‘ppini jamiyatdagi ierarxiyani ramziylashtiruvchi va identifikatsiya vositasi sifatida mustahkamlagan, chunki murakkab naqshli do‘ppilar badavlat oilalarga xos bo‘lib, oddiy xalqning sodda do‘ppilari bilan farqlangan. Ayollar kiyimida an‘anaviylik saqlangan bo‘lsada, yevropacha elementlar paydo bo‘lgan, ammo to‘y va ta‘ziya marosimlarida an‘anaviylik ustunlik qilgan, bayram liboslarida zeb-ziynatlar ijtimoiy va ramziy ahamiyatni kuchaytirgan. Zamonaviylashuv ta‘sirida kiyimlar yevropacha tus olgan bo‘lsa-da, udum va marosimlar an‘anaviyligicha qolgan¹⁰⁷. Bu jarayonlar kiyimni ijtimoiy transformatsiyaning ko‘zgusi sifatida namoyon etgan.

Kostyum kompozitsiyasida ijtimoiy tafovutlar kiyimlar soni, matolar sifati orqali belgilangan bo‘lib, ular yosh, oilaviy ahvol, mavqe va marosimga bog‘liq bo‘lgan¹⁰⁸. Erkaklar kundalik choponlari satin, chit, yirik gulli naqshli ko‘k-yashil movut matolardan tikilgan, XX asr boshida kamzul urfga kirgan, tog‘li hududlarda qishda qavilgan paxtalik chopon ustidan moynali postin va uy to‘qilgan movut

¹⁰⁵ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 77-78.

¹⁰⁶ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 79.

¹⁰⁷ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 126-127

¹⁰⁸ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 142.

chakmon kiyilgan¹⁰⁹. Tojik ayollarining zargarlik buyumlari xilma-xil va boy bo‘lib, ularning turi, miqdori va sifati ayolning ijtimoiy mavqei va badavlatligini ko‘rsatgan, chunki qimmatbaho metallar va toshlar faqat yuqori tabaqa ayollariga xos bo‘lgan¹¹⁰. Qozoq ayollarining poyabzali esa dastlab erkaklarinkidan deyarli farqsiz bo‘lib, bir xil mustahkam charm etiklar shaklida bo‘lgan, ammo XIX asr oxiri–XX asr boshlarida o‘zgargan – yosh qizlar ancha nafisroq, ingichka etik kiyishga o‘tgan. Ushbu o‘zgarishlar iqlim sharoitlariga, kasbiy faoliyatga va ijtimoiy dinamikaga moslashuvni birlashtirib, kiyimni shaxsning ijtimoiy maqomi va hayotiy sikl bosqichini vizual ravishda belgilovchi adaptiv marker sifatida belgilagan.

Qozoq va qirg‘iz ayollarining kiyimi turi va sifati ijtimoiy ahvolni ko‘rsatgan, badavlat xonadon ayollari issiq ustki kiyim kiygan¹¹¹. Ichmek po‘stin – qozoq va qirg‘iz ayollarining ustki kiyimining maxsus turi bo‘lib, u ichki po‘stin sifatida ishlatilgan va odatda mayda hayvonlarning terisidan yoki tulki panjasidan tikilgan, bu kiyimning yuqori narxi va noyobligini ko‘rsatib, uni faqat moddiy jihatdan badavlat xonadon ayollari kiyish imkoniga ega bo‘lganiga dalolat bergan. Shu bilan birga, ayollar va qizlarning liboslari umuman zeb-ziynatsiz tasavvur etish qiyin bo‘lgan, chunki hatto kundalik hayotda ham taqinchoqlar keng qo‘llanilgan, ular ayolning ijtimoiy mavqei, oilaviy holati va estetik didini ramziy ifodalab turgan¹¹². Ushbu xususiyatlar kiyim-kechakni iqtisodiy stratifikatsiya va gender identifikatsiyasining vizual ko‘zgusi qilib, jamiyatdagi resurs taqsimoti va madaniy me‘yorlarni birlashtirgan. Erkaklarning mo‘ynali bosh kiyimlari – telpek, borik, chovre va chulakchin kabi turlari – ularning ishlatilgan materiali va bichimi orqali kiyuvchining ijtimoiy maqomini yaqqol ko‘rsatgan, chunki noyob va qimmat mo‘ynalarni faqatgina badavlat insonlar kiyish imkoniyatiga ega bo‘lgan¹¹³.

G‘arbiy Qozog‘istonda bayram kiyimlari yuqori qatlam uchun qimmatbaho matolar, kumush bezaklar, nafis kashtali bo‘lgan, oddiy xalq esa jun, bo‘z mato, hayvon terisidan shekpen va chakmon kiygan¹¹⁴. Ayollar kiyimlarida libos qatlamlarining soni va matolari sifati kiyuvchining jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini aniq belgilab bergan. Zodagon ayollar bir necha qatlamli nafis va hashamatli liboslar kiygan, oddiy xalq ayollari esa kam qatlamli va soddaroq kiyimlar bilan cheklangan. Zodagonlarning kiyimlari astarsiz, paxta qaviqlangan, yoqali, bezakli va qimmatbaho matolardan tikilgan bo‘lsa, oddiy xalq arzon gazlamadan tikilgan oddiy choponlar

¹⁰⁹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 115.

¹¹⁰ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 124.

¹¹¹ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 154-155.

¹¹² Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 156.

¹¹³ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 128.

¹¹⁴ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. -T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 171.

kiygan¹¹⁵. Bu keskin kontrast kiyim-kechakni jamiyatdagi tabaqalanishning semiotik tizimi sifatida ko'rsatgan, ya'ni libos bir qarashda kiyuvchining sinfiy holatini ramziy ifodalab, ijtimoiy ierarxiyani mustahkamlagan.

Kiyim sifati, mato turi, ranglar, bezaklar mavqe va turmush darajasini ko'rsatgan, unda boylar, amaldorlar yorqin rangli, qimmat matolar, kashta va tilla iplar bilan bezatilgan kiyim kiygan, oddiy dehqonlar movut, charm, sipo gazlamalardan tayyorlangan sodda liboslarni kiyishgan. Belbog', kamar, bosh kiyim, taqinchoq, poyabzal turlari tabaqaga qarab farqlangan. O'zbek jamiyatida ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi farqlar kiyimning umumiy sifati, matolar turi va bezak elementlarida juda keskin aks etgan bo'lib, yuqori mavqeli amaldorlar kiyimlarida tilla va kumush iplar, barqa va ipak-atlas kabi qimmat matolar ishlatilgan bo'lsa, oddiy aholi kiyimlari paxta va shoyidan tikilgan. Shu bilan birga, kashtalar yuqori tabaqa vakillarida mevali va gulli murakkab dizaynli bo'lib, boylik va maqomni ramziy ifodalagan¹¹⁶. Natijada, bunday kiyim bir qarashda shaxsning jamiyatdagi o'rnini aniqlash vositasi bo'lib xizmat qilgan, chunki bezak va mato sifati ijtimoiy ierarxiyani vizual belgilab bergan.

Boylar va zodagonlar kiyimlari burmalangan, tilla iplar, murakkab kashtalar, qimmat matolar bilan bezatilgan, oddiy xalq esa paxta yoki arzon matolardan tikilgan sodda, bezaksiz kiyimlar kiygan – bu iqtisodiy imkoniyatlarining cheklanganligini ifodalagan¹¹⁷. Bu misollar kiyimni jamiyatdagi iqtisodiy tengsizlikning tashqi ko'zgusi qilib ko'rsatadi va bu farqlar tarixiy davrlar davomida saqlanganini hamda davomiyligini tasdiqlaydi.

XX asrda Markaziy Osiyo shahar va qishloq aholisi kiyimida ijtimoiy mavqe aniq aks etgan. Badavlat meshchanlar va zodagonlar kiyimi qimmatbaho matolar va murakkab bezaklar bilan ajralib turgan, oddiy aholining kiyimi esa sodda va kamtarona bo'lgan. Sarbai guruhi ayollarining bosh kiyimi – kimeshak o'rnini tyul ro'mol bilan almashtirish usuli oddiy xalq kiyimi va yuqori tabaqa kiyimi farqlarini ko'rsatadi¹¹⁸. Kiyim sifati, mato turi, kashta va bezaklarning mavjudligi tabaqaviy mavqe bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Xorazmlik o'zbeklarning an'anaviy kiyimlarida ham ijtimoiy tabaqalar yaqqol aks etgan. Imtiyozli guruhlar, xususan "beklar" va "shayxlar"ning jamiyatdagi o'rnini kiyim va nikoh amaliyotida sezilarli bo'lgan. Masalan, "beklar" guruhiga mansub

¹¹⁵ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. -T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 156-157.

¹¹⁶ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 36.

¹¹⁷ Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 198-199.

¹¹⁸ Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – С. 134-135.

bo'lganlar qizlarini "qul" guruhiga mansub kishilarga uzatmagan va ulardan kelin olmagan. Shu bilan birga, yuqori tabaqaga mansub ayollarni ta'qib qilish yoki jazo berish mumkin bo'lmagan. Ushbu ijtimoiy me'yorlar nafaqat kiyimni, balki jamiyatdagi mavqe va huquqiy statusni ham belgilagan¹¹⁹.

Oyoq kiyimining ijtimoiy funksiyasi uning egasining tabaqaviy maqomi bilan bog'langan. Material sifatiga qarab, shuningdek bezakdagi kumush va oltin elementlar yordamida egasining ijtimoiy mavqei aniqlangan. XIX asr oxirlarida oltin kashtali etik va tuflilar faqat amir oilasi a'zolari uchun ruxsat etilgan bo'lsa, XX asr boshlariga kelib bu cheklov yumshab, shahar ayollarining libosida ham uchray boshlagan¹²⁰. Kostyumlar qizning turmushga chiqmagan davrini belgilash va uning jinsiy ijtimoiylashuvining dastlabki bosqichini ko'rsatishda muhim rol o'ynagan. Nikoh yoshiga yetgach, qiz libosiga turli ma'noga ega bezak va taqinchoqlar qo'shilgan bo'lib, ularning ramziy mazmuni turmush, nikoh munosabatlari va ayol fertilligi bilan bog'langan¹²¹. Nikoh va undan keyingi marosimlarda, jumladan kelinning qaynota-qaynonalar va er qarindoshlaridan "chetlashish" davrida nakidka alohida marosimiy ahamiyatga ega bo'lgan. To'y kunidan boshlab umrining oxirigacha ayol uy tashqarisiga bosh kiyimi ustidan nakidka tashlamasdan chiqishi mumkin bo'lmagan. Kelin yuzini va qomatini xalat bilan berkitish odati dastlab faqat to'y marosimlari va birinchi farzand tug'ilguniga qadar bo'lgan, ammo asta-sekin kundalik hayotda boshga maxsus nakidka tashlab yurish amaliyotiga aylangan¹²².

Sug'dda tabaqalar kiyim materiali, naqsh, bezak, rang va kiyim tikilishi orqali ajratilgan¹²³. Yangi ijtimoiy tuzumlar vujudga kelgan davrlarda kiyim-kechak ijtimoiy tabaqalarni ajratish vositasi sifatida xizmat qilgan. Davlat tuzilishi jarayonida turli ijtimoiy qatlamlar paydo bo'lgan, unda boshqaruvchilar, ma'naviy madaniyat va bilim egalari hamda oddiy ishchilar kiyimlari orqali o'z maqomlarini belgilashgan. Shu tariqa, mato sifati, naqshlar va libosning konstruktiv xususiyatlari ijtimoiy tabaqani ko'rsatishda vosita bo'lgan¹²⁴.

Ijtimoiy tafovutlar qadimgi qozoq kiyimlarida fasl, maqsad, maqom, kasb, yosh va jins bo'yicha aniq farqlanish orqali ifodalangan. Qishki, yarim faslli va yozgi kiyimlar, kundalik va tantanali kostyumlar, shuningdek, boy/biy, sulton, shomon,

¹¹⁹ Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 3. – С. 57.

¹²⁰ Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук – Санкт-Петербург, 2009. – С. 19.

¹²¹ Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук – Душанбе, 2022. – С. 24-25.

¹²² Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 3. – С. 44.

¹²³ Bekmurodov M., Umarov A. *Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati*. Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – B. 24-25.

¹²⁴ Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. – Namangan, 2016. – B. 10.

oqin, cho‘pon, ovchi va batirlar uchun ajratilgan maxsus liboslar mavjud bo‘lgan. Yoshlar kiyimi hashamatliroq bo‘lsa, keksalar kiyimi sodda va kam naqshli bo‘lgan. Bosh kiyimlar va belbog‘ turlari orqali zhuzi, qabila va hududiy mansublik ajratilgan¹²⁵. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kiyim Markaziy Osiyo jamiyatlarida ijtimoiy identifikatsiyaning asosiy vositasi bo‘lgan. Sovet davrida olib borilgan etnografik tadqiqotlar esa bu tafovutlarni ochib berishda muhim rol o‘ynagan.

Markaziy Osiyo xalqlarining an‘anaviy kiyim-kechak tizimi hududiy, diniy va ijtimoiy omillarning uzviy o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan murakkab madaniy hodisa bo‘lib, hududiy sharoitlar kiyim shakli va matosini belgilagan, diniy qarashlar yopinish va ramziy elementlarni me‘yorlashtirgan, ijtimoiy omillar esa yosh, oilaviy holat va mavqeni ifodalashga xizmat qilgan. XX asr boshlarida ayollar orasida erkaklarnikiga o‘xshash astarli do‘ppilar tarqalgan, ular yassi, mayda kashtali va rang-barang bo‘lib, bosh kiyim va soch turmagi orqali qiz bola, kelin, yosh ona yoki keksa ayolni farqlash mumkin bo‘lgan¹²⁶.

Zamonaviy davrda udumlar diniy mazmunini yo‘qotib, qo‘shni xalqlar udumlari bilan aralashgan, bu esa kiyimda an‘anaviy va zamonaviy unsurlarning qorishib ketishiga olib kelgan¹²⁷. Salla o‘rash uslublaridagi hududiy farqlar diniy an‘analar bilan uyg‘unlashgan, marosim kiyimlarida ijtimoiy va diniy talablar birlashgan, Surxondaryo ayollarining rang tanlovi va bosh kiyimlari hududiy estetikani ijtimoiy o‘zlik bilan boyitgan¹²⁸. Bu sintez kiyimni hududiy adaptatsiya va diniy-ijtimoiy identifikatsiyaning sinergetik tizimi qilib, etnografik manba sifatida baholashga asos yaratgan.

Qozoq ayollarining bayramona kiyimlarida G‘arbiy Qozog‘iston hududiy didi, diniy qarashlar va ijtimoiy farqlar mujassam bo‘lgan, Markaziy Osiyoda islom ta’sirida yopiq ayollar liboslari hududiy bezak va ijtimoiy zargarlik bilan boyitilgan¹²⁹. XX asr ijtimoiy o‘zgarishlari paranji, chachvon, salla kabi diniy marosim kiyimlarini zamonaviy liboslar bilan almashtirgan bo‘lsada, ramziy ahamiyati saqlangan¹³⁰.

XIX–XX asrlarda o‘zbek milliy kiyimlari hududiy sharoitlar shakl va rangni, diniy me‘yorlar yopinishni, ijtimoiy mavqe mato sifati va bezakni belgilagan¹³¹.

¹²⁵ Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research)// Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 312-313.

¹²⁶ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 79.

¹²⁷ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 75.

¹²⁸ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 142, 145.

¹²⁹ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 156.

¹³⁰ Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi – T.: Sano-standart, 2015. – B. 220-221.

¹³¹ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 36.

Margʻulanning asarida oʻzbek milliy libosida hududiy omillar, iqlim va resurslar, kiyim shakli hamda materialini belgilaganligi, diniy meʼyorlar yopiqlikni taʼminlaganligi, ijtimoiy mavqe esa bezakni aniqlaganligi haqida bayon etiladi¹³². XX asrda Markaziy Osiyo kiyimlarida hududiy sharoit mato va shaklni, diniy meʼyorlar yopiqlikni, ijtimoiy mavqe esa bezak va sifatni belgilagan¹³³.

XULOSA (CONCLUSION)

Yuqorida keltirilgan maʼlumotlar va tahlillar shuni koʻrsatadiki, Markaziy Osiyo xalqlarining anʼanaviy kiyim-kechak tizimi hududiy, diniy va ijtimoiy omillarning uzviy va murakkab oʻzaro taʼsiri natijasida shakllangan yaxlit etnomadaniy hodisadir. Ushbu uch omil bir-birini toʻldirgan holda kiyimning nafaqat tashqi koʻrinishi va funksional xususiyatlarini, balki uning ramziy, marosimiy va identifikatsion mazmunini ham belgilab bergan.

Hududiy sharoitlar tabiiy-iqlimiy muhit, xoʻjalik faoliyati va mahalliy resurslarga bogʻliq holda kiyimning materiali, bichimi, rang tanlovi va foydalanish shakllarini aniqlagan. Diniy eʼtiqod va meʼyorlar esa kiyim-kechakning yopiq yoki ochiq boʻlishi, bosh kiyimlarning shakli, naqsh va ramzlarning semantik mazmuni orqali namoyon boʻlib, libosga maʼnaviy va himoyaviy ahamiyat yuklagan. Ijtimoiy omillar, xususan yosh, jins, oilaviy holat, ijtimoiy tabaqa va marosimiy maqom kiyim orqali vizual tarzda ifodalanib, jamiyat ichidagi ijtimoiy tartib va munosabatlarni aks ettirgan.

XIX–XX asrlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va madaniy oʻzgarishlar natijasida ayrim anʼanaviy kiyim turlari va ularning diniy mazmuni transformatsiyaga uchragan boʻlsa-da, ularning ramziy va etnomadaniy ahamiyati toʻliq yoʻqolmagan. Aksincha, anʼanaviy va zamonaviy unsurlarning qorishib ketishi kiyim-kechak madaniyatining dinamik va moslashuvchan tizim ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo xalqlarining anʼanaviy kiyim-kechaklari oddiy maishiy buyum emas, balki hududiy muhit, diniy dunyoqarash va ijtimoiy tuzilmaning oʻzaro uygʻunlashuvi mahsuli boʻlgan muhim etnografik manba hisoblanadi. Ular orqali jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy xotirasi, ijtimoiy munosabatlari va diniy qadriyatlarini ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bois, anʼanaviy kiyim-kechak madaniyati etnologiya va antropologiya fanlarida muhim tadqiqot obʼekti sifatida oʻz dolzarbligini saqlab qoladi.

¹³² Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 129-130.

¹³³ Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 175-176.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Шоназаров Ш. Б. Два пограничных города Нахшаба // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: анъаналар, инновациялар ва истикболлар : халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. — Тошкент, 2021.
2. Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. — T.: Fan va texnologiya, 2019.
3. Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. — Namangan, 2016.
4. Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. — Toshkent: Niso Poligraf, 2017.
5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. — Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020.
6. Doniyorov A.X., Bo'riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. — Toshkent: NIF MSH, 2020.
7. Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. — Buxoro: Durdona, 2021.
8. Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар — Т.: Гафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
9. Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. — Москва: Наука, 1989.
10. Сухарева, О.А. Лобачева Н.П. Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. — Москва: Наука, 1979.
11. Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3.
12. Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук — Душанбе, 2022. — С. 35.
13. Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки-халаты). — Москва, 1980.
14. Неразик Е.Е., Жилина А.Н. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. - Москва: Наука, 1982.
15. Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. — Ленинград: Наука, 1978.
16. Ashirov A. *Etnologiya*. — Toshkent: Yangi nashr, 2014. — В. 133.
17. Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук — Санкт-Петербург, 2009. — С. 22-23.
18. Гюль Э. Сады небесные и сады земные (вышивка Узбекистана-скрытый смысл сакральных текстов). — Москва: Mardjani Foundation, 2013. — С. 16-17.

19. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – С. 27, 39.
20. Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research) // Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 318.
21. Bekmurodov M., Umarov A. *Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati*. Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – B. 24-25.
22. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi – T.: Sano-standart, 2015. – B. 220-221.

“LATOYIFNOMA” TAZKIRASIDA TANQIDIY YONDASHUV VA BADIY BAHOLASH MEZONLARI

Bobur QURBONOV,

SamDChTI, Yaqin sharq tillari kafedrası mudiri

<https://orcid.org/0000-0002-0822-6245>

Tel: +998973970300

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Latoyifnoma” tazkirasida uchraydigan tanqidiy fikrlar tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida mualliflarning shoirlarga nisbatan bildirgan salbiy baholari ularning axloqiy-tarbiyaviy qarashlari bilan uzviy bog‘liqligi aniqlanadi. Shuningdek, Alisher Navoiy va Faxriy uslublarining o‘ziga xos jihatlari, tanqidni ifodalash shakllari va ularning mazmuniy xususiyatlari keng yoritiladi. Natijada, tazkiralardagi tanqidiy fikrlar shaxsiy baho emas, balki jamiyatda ma’naviy me’yorlarni shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim vosita ekanligi asoslab beriladi.

***Kalit so‘zlar:** tazkira, tanqid, axloqiy g‘oya, uslub, Navoiy, Faxriy, sharh, tavsif, adabiy meros.*

КРИТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И КРИТЕРИИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ОЦЕНКИ В ТАЗКИРЕ “ЛАТОИФНОМА”

Бобур Курбонов,

Заведующий кафедрой Ближневосточных языков СамГИИЯ

<https://orcid.org/0000-0002-0822-6245>

Тел.: +998973970300

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются критические замечания, встречающиеся в тазкирах «Латойифнома». В ходе исследования установлено, что отрицательные оценки, высказанные авторами в адрес поэтов, тесно связаны с их нравственно-воспитательными взглядами. Кроме того, подробно освещаются особенности стиля Алишера Навои и Фахрия, формы выражения критики и их содержательные характеристики. В результате обосновано, что критические замечания в тазкирах не являются личной оценкой, а представляют собой важное средство формирования моральных норм в обществе.

Ключевые слова: тазкира, критика, нравственная идея, стиль, Навои, Фахрия, комментарий, описание, литературное наследие.

CRITICISM AND CRITERIA OF ARTISTIC EVALUATION IN THE TAZKIRA “LATOIYIFNOMA”

Bobur QURBONOV,

Head of the Department of Middle Eastern Languages

Samarkand State Institute of Foreign Languages

<https://orcid.org/0000-0002-0822-6245>

Tel: +998973970300

ABSTRACT

This article analyzes the critical remarks found in the tazkirahs Latoyifnoma. The study reveals that the negative evaluations expressed by the authors towards poets are closely connected with their moral and educational views. Additionally, the distinctive features of Alisher Navoi's and Fakhriy's styles, the forms of expressing criticism, and their content characteristics are discussed in detail. The study concludes that the critical remarks in tazkirahs are not personal judgments but rather an important tool for shaping moral norms in society.

Keywords: *tazkirah, criticism, moral idea, style, Navoi, Fakhriy, commentary, description, literary heritage.*

KIRISH

Sharq adabiyotida tazkira janri nafaqat biografik, balki axloqiy-estetik qarashlarni ifodalovchi muhim manba hisoblanadi. “Latoyifnoma” ana shu janrning yetuk namunalaridan bo‘lib, unda shoirlarning hayoti bilan bir qatorda ularning shaxsiy fazilatlarini ham baholanadi. “Latoyifnoma”dagi asarlarda tanqidiy fikrlarning mavjudligi ularning ilmiy ahamiyatini yanada oshiradi. Chunki bu tanqidlar orqali muallif jamiyatda mavjud bo‘lgan axloqiy me‘yorlarni targ‘ib qilganlar. Tazkiralardagi tanqidiy fikrlar ko‘pincha didaktik xarakterga ega bo‘lib, ular axloqiy xulosa chiqarishga xizmat qiladi. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi – mazkur “Latoyifnoma”dagi tanqidiy fikrlarni o‘rganish va ularning funksional ahamiyatini aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA.

Maqolada qiyosiy-tahliliy, matnshunoslik, deskriptiv va kontekstual metodlardan foydalanildi. Ayniqsa, “Latoyifnoma”ning turli qismlarida berilgan tanqidiy sharhlar alohida ajratilib, ularning mazmuniy va uslubiy xususiyatlari

o'rganildi. Shuningdek, tanqidiy birliklarning leksik-semantik tahlili amalga oshirildi. Masalan, "lavand", "louboliy", "beqayd", "badzabon", "xudpisand" kabi birliklarning qo'llanish chastotasi va kontekstual ma'nosi aniqlashtirildi.

MUHOKAMA.

Faxriy Hiraviy "Latoyifnoma"sining 9-bobida ismlari zikr qilinganlarning aksariyati ta'rif va tavsif etilgan, ammo tanqidiy fikrlar ham kam emas. Albatta, bunaqa holat "Majolis un-nafois"da ham bor. Mazkur ikki tazkirani nomlanishidan kelib chiqib, bu asarlarda kimningdir tanqid ostiga olinganligiga ishonish qiyin, ammo ikkala tazkirada ham shoirlarning salbiy xislatlarini bayon qilish holatlari ko'zga tashlanadi. Tazkiralardagi tanqid yoki salbiy baho berish holatlari ko'proq mualliflarning tarbiyaviy g'oyalarini namoyon etadi. Qaysidir shoirning kamchiligini bayon qilishdan maqsad uning aybini oshkor qilish emas, balki tarbiyaviy-axliqiy g'oyalarni ilgari surishdir. "Majolis un-nafois" va "Latoyifnoma" tazkiralari qiyosiy tahlili qilib tanqidiy fikrlar ikkala muallif tomonidan ham bayon qilinganligi, ammo mualliflarning bayon uslublari farqli ekanligiga amin bo'ldik. Navoiy diplomatik uslubni ko'proq qo'llagan. Albatta, Mir Alisherning buyuk davlat arbobi ekanligi uning ijodiga ham o'z ta'sirini qoldirgani ma'lum. Faxriy esa tanqid bobida turlicha yondashgan. Ba'zi joylarda oshkora tanqid qilgan bo'lsa, bosqa joylarda zikr qilinuvchining salbiy xulq atvorini ehtiyotkorlik bilan bayon etgan. Umuman olganda tanqidiy fikrlar bayoni uchun muallifning uslubi o'zgarib turadi. Bu holat ba'zan muallifning shoirlarga bo'lgan shaxsiy munosabatlarini oshkor etadigandek tuyuladi. Sharhlardagi tanqidiy fikrlarni o'qib ularni shoirlar haqida yozilgan tavsifnoma deb tasavvur qilishimiz mumkin. Sharhlar juda qisqa bo'lsa-da, usluban tavsifnomaga juda o'xshaydi. Ularning aksariyatida oldin shoirning yaxshi xislatlari e'tirof etilgan va oxirida kamchiliklariga ishora etib o'tgan. Albatta, keskin ravishda tanqid ostiga olinganlar ham bor. Tanqidiy fikrlarni ifodalash uchun ko'proq "lavand" (dangasa), "louboliy" (g'ayratsiz, ishyoqmas), "beqayd" (betayin), "badzabon" (qo'pol gapiruvchi) kabi so'zlarni ishlatgan. Ushbu masalani kengroq ochib berish uchun "Latoyifnoma"ning oxirgi bobida keltirilgan tanqidiy sharhlarning namunalarini qismlar kesimida taqdim etamiz. Birinchi qism Mir Hazratlariga bag'ishlanganligi sababli, ushbu qismda tanqidiy fikrlar mavjud emas. Tanqidlar ikkinchi bobdan boshlangan:

Ikkinchi qism. Bu qism Sodoti kirom, ya'ni buyuk insonlar, sayyidlarga bag'ishlangan. Albatta, sayyidlar deganda o'zlarini Payg'ambar (s.a.v) xonadoniga mansub deb biladigan insonlar tushuniladi va shu sababdan ularni tanqid qilish holatlari kamdan kam nazarga tashlanadi. Faxriy esa ushbu "Sodoti kiromlar"dan birini tanqid qilishga jur'at qila olgan. U esa Mirzo Asg'ar ismli shaxsdir. Uning

sharhi holini quyidagicha bayon qilgan: “*Valadi Amir Ayosiddin Aziz, az nuqaboi Mashhadi Muqaddasi Razaviya Attahiyata vas-salom ast, bag‘oyati safiya va badzabon ast, ammo bisyor latif tab’ dorad*”.¹³⁴ Tarjimasi: Amir Ayosiddin Azizning farzandi, muqaddas Mashhad nuqbalaridandir, juda badzabon(qo‘polgap)dir, ammo tab’i latifdir.

Uchinchi qism. Bu qism gohida she’riyatga ruju’ etgan ulamolarga bag‘ishlangan. Mazkur qismda zikr qilinganlarning besh nafariga nisbatan tanqidomuz fikrlar bildirilgan. Har davru zamonda bo‘lgani kabi Faxriy yashagan yillarda ham tanqid ostiga olinishi kerak bo‘lgan olimlar ham bor ekan. Ularning namunalari quyidagilardan iborat:

*Hofiz Sulton Ali. “Az mardumi muta’ayyini Xuroson ast va mardi pokizaro’zgor va xushso’hat. Xututro xub menavisad, ammo mardum mego’yand, ki bisyor dar libos va dastor takalluf mekunad.”*¹³⁵ Tarjimasi: Xurosonning mashhur insonlaridandir va juda pokiza hamda xushsuhbat kishidir. Xattotlikni yaxshi biladi, ammo odamlarning aytishlaricha kiyim va dastor (salla)ga ko‘p takalluf qiladi.

Ko‘rinib turibdiki, Hofiz Sulton Ali aslida yomon odam emas va muallif ham uni ancha maqtagan, ammo ozroq tanqid ham qilgan. Bu yerda Faxriy nutq uslubi bobida Navoiyga taqlid qilgandek tuyuladi. Diplomatik uslub qo‘llanilgan va tanqidiy fikr ehtiyotkorlik bilan aytilgan. To‘g‘ridan to‘g‘ri tanqid qilmagan, balki boshqa shaxslar nomdan gapirgan. Bu kabi sharhlarning ahamiyatli tomoni shundaki, muallif o‘zining tarbiyaviy g‘oyalarini ham ilgari surgan. Kiyinish odobiga rioya qilishni, tashqi ko‘rinish bilan, ayniqsa, qimmatbaho liboslar bilan kibrlanmaslikni targ‘ib qiladi. Olim kishining xokisor bo‘lishi kerakligini tarannum etadi.

*Xoja Hoshimi. “Shayxulislomi Buxorost, az asbobi dunyavi jam’iyati tamom dorad, ammo mego’yand har gohe ki savor meshavad, xeshonu aqraboi xudro jihati namoishi asbobi takalluf savor mekunad.”*¹³⁶ Tarjimasi: Buxoroning shayxulislomidir, dunyaviy asbob(bilimlar)dan to‘liq xabardor, ammo aytishlaricha agar minsa (ya’ni agar ko‘tarilsa, biron bir namoyon mansabga erishsa) o‘zining barcha qarindoshlarini takalluf ko‘rsatishga chorlaydi.

Bu sharhda yuqoridagi sharh uslubi takrorlangan, ya’ni uchinchi shaxs nomidan gapirgan holda o‘zining tanqidiy fikrini aytib o‘tadi. Axloqiy ahamiyati shundan iboratki, bu bilan muallif manmanlik xislatini mahkum qilgan.

*Mavlono Amir Sabzavori. “Shayxulislomi Sabzavor bud. Aksari xututro nek menavisht, ammo bisyor xudpisand bud”*¹³⁷. Tarjimasi: Sabzavorning shayxulislomi

¹³⁴ ۱۲۲ ص. لطائفنامه فخری هروی. مرتب محمد عبدالله. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی.

¹³⁵ Shu asar, – B 122.

¹³⁶ ۱۲۲ ص. لطائفنامه فخری هروی. مرتب محمد عبدالله. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی.

¹³⁷ Shu asar, – B 123.

edi. Yozuvlarning aksariyatini yaxshi bilar edi, ammo juda xudpisand (maqtanchoq) edi.

Ushbu sharhda uslubning o'zgarishi kuzatiladi. Shoirni to'g'ridan to'g'ri maqtanchoqlikka aybdor qilgan. Bir narsa diqqatni tortadi. Gapning kesimi o'tgan zamon shaklida kelgan, ya'ni bu satrlar yozilgan paytda mazkur shoir dunyoni tark etgan bo'lgan. Uning salbiy xislatini ochiq oydin bayon qilinishiga ham aynan shu narsa sabab bo'lganligi ehtimoldan xoli emas. Chunki bu kabi holatlar hozirgi zamonda ham ko'p uchraydi. O'zimiz ham ba'zi insonlar haqida gapirganda uning tirikligida, ayniqsa foydasi tegishi mumkin bo'lgan paytda ehtiyotkor bo'lamiz va olamdan o'tganidan keyin yoki biron bir lavozimdan ketganidan keyin nutq uslubimiz o'zgarishi mumkin.

To'rtinchi qism. Hurmatga sazovor bo'lgan va nazmga mayl qiluvchi fozil insonlarga bag'ishlangan bu qismda 5 nafar shoirning salbiy xislatlari xususida gapirilgan. Yuqoridagi qismlardagidek bu qismda ham muallifning sharh yozish usuli tez-tez o'zgarib turgan. Quyida mazkur 5 nafar shoirga bag'ishlangan sharhlarni tarjimai bilan keltiramiz:

...?(*ismini o'qishni imkoni bo'lmadi*) Samarqandiy. "Mardi rind va louboli ast, va qabilai o' az on qabila ast, ki ba "Tarsoyon" mashhur ast".¹³⁸ Tarjimai: Rind va louboliy (g'ayratsiz va ishyoqmas) kishidir va uning qabilasi "Tarsoyon" (g'ayridinlar) nomi bilan mashhurdir.

Mavloni Sulton Muhammadi Xandon. "Xushnavis, muqarrari mamoliki Xuroson ast va badin qobiliyat faridi zamon va yagonai davron ast, ammo dar tavri bisyor beqayd ast va betakalluf va beta'yin voqe' shuda xudro ba devonagi mansub medorad, nayro ham nek menavozad".¹³⁹ Tarjimai: Mahoratli xattotdir, Xuroson mamlakatida yashaydi, va bu qobiliyat (xushnavislik, xattotlik) bilan zamonada mislsizdir, ammo juda betayin va betakallufdir, o'zini devonalikka soladi, nay (musiqasoz)ni yaxshi chaladi.

Mavloni Mahmud Kotib. "Mavludash az shahri Hirot ast, padarash az Sheroz, modarash az Tabrez. Bag'oyat javoni odamist, ammo dimog'ash bisyor zaif ast va modai savdosh qavi ast, metavonad bud, ki az kitobati bisyor va shiddati ro'zgor boshad. Tab'i xub dorad, ammo ba she'r mashg'ul namekunad, agar tavajjo'h namoyad nek mego'yad".¹⁴⁰ Tarjimai: Hirot shahrida tug'ilgan, otasi Sherozdan, onasi Tabrizdan. G'oyat yaxshi yigitdir, ammo hafsalasizdir, biroz savdoiy (bexayol)hamdir, ko'p kitobat qilganligi yoki hayot mashaqqatlaridan shu holga

¹³⁸ ص ۱۲۲ لطائفنامه فخری هروی. مرتب محمد عبدالله. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

¹³⁹ Shu asar, – B. 123

¹⁴⁰ Shu asar, – B. 127

tushgan bo'lishi mumkin. Tab'i yaxshi, ammo she'riyat bilan ko'p shug'ullanmaydi, agar ko'proq e'tibor qaratsa yaxshi she'rlar aytishi mumkin.

*Mavlono Mahmud. "Az kotiboni xushnavisi mute'iyoni shahri Hirot ast, bisyor javoni maqbul ast. Tab'ash dar nazmi turki va forsi xub ast, ammo aybash onki she'ri xudro bisyor ta'rif mekunad".*¹⁴¹ Tarjimasi: Hirot shahrining xushnavislaridandir, juda yaxshi yigit. Turkiy va forsiy nazmda qobiliyati yaxshi, ammo aybi shuki, o'z she'rini juda ko'p maqtaydi.

*Mavlono Jamshed Munajjim. "Farzandi shahri Hirot ast, javoni lavand ast va bo vujudi fazoil va kamolot, ki dorad on miqdor beqayd va louboli ast, ki az sharh mustag'ni ast, balki xudro ba devonagi mansub medorad".*¹⁴² Tarjimasi: Hirot shahrining farzandidir, juda dangasa yigitdir, bilimi va kamoloti yaxshi bo'lsa-da, tasavvur qilib bo'lmaydigan darajadagi dangasalik odati bor, o'zini devonalikka soladi.

Beshinchi qism. Bu qism ba'zan she'r ijod qilib turgan hunarmandlar va boshqa avom xalq haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan. "Latoyifnoma"ni to'qqizinchi majlisining eng katta qismi. "Majolis un-nafois" va "Latoyifnoma" tazkiralarning yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, bu ikki asar mualliflari oddiy xalq orasidagi shoirtab' insonlarni ko'proq zikr qilgan va shu tariqa ko'plab iste'dod sohiblarini abadiy yodlarda saqlanishi uchun katta xizmat qilgan. "Latoyifnoma"ning bu qismi mavzu jihatidan boshqa qismlardan farq qiladi. Bu qismda hunarmandchilik tarannum etilgan, mehnatkash xalq haqida fikrlar yuritilgan. O'sha davrda mashhur bo'lgan bir qancha hunarmandchilik turlari, kasb-u korlar haqida aytilgan fikrlar mavjud. Albatta ta'rif qilinganlar bilan birga tanqid qilinganlar ham kam emas. Bu qismdagi shoirlarning 27 nafari tanqid qilingan. Ular haqidagi ma'lumotlarning bir qismini tarjimasi bilan keltirishni lozim deb bildik:

*Mavlono Siddiqi. "Farzandi shahri Hirot ast, tolibilmi ham dorad, ammo xoli az nisho' va junun nest".*¹⁴³ Tarjimasi: Hirot shahrining farzandi, tolibi ilmlik ham qiladi, ammo devonalik va beboshlikdan ham xoli emas.

*Mavlono Tuzpo'sh. "Farzandi shahri Hirot ast va dar kori xud dono va ba she'ri xud e'tiqodi tamom dorad, balki xudro ustodi in fan medonad, ammo g'alat mekunad. Go'shash bisyor garon ast, chunonchi faryod kunad nameshunavad. Kofirmojaro niz hast".*¹⁴⁴ Tarjimasi: Hirot shahrining farzandidir, o'z ishiga puxta va o'zining she'riga e'tiqodi yuksak, hattoki o'zini bu faning ustози deb biladi, ammo adashadi. Qulog'i juda og'ir, qancha baqirsa ham eshitmaydi. Biroz kofirtabiati.

¹⁴¹ ۱۲۹ ص لطایفنامہ فخری ہروی. مرتب محمد عبداللہ. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

¹⁴² Shu asar, – B. 129

¹⁴³ Shu asar, – B. 129

¹⁴⁴ ۱۳۱ ص لطایفنامہ فخری ہروی. مرتب محمد عبداللہ. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی

Mavlono G'iyosiddin Foliy. "Az shuaro'i qadim ast, mard lavand ast, tab'i xub dorad".¹⁴⁵ Tarjimasi: Eski shoirlardandir, dangasadir, she'rda tab'i yaxshidir.

Mavlono Hayrati. "Az viloyati Tun ast va dar Marv nash'unamo yofta. Ba mard mashhur shud, sohibjamol bud, tolibilmi karda bud va tab'ash sho'x va chun ba she'r mashg'uli namud, rushdi tamom kard, ammo az xudbinivu ajab va boboye, ki dorad ba har diyor, ki rafta xijolate bado' rasid".¹⁴⁶ Tarjimasi: Tun viloyatidandir Marvda (Turkmaniston) kamol topgan. Mardlik xislati bilan mashhur bo'ldi, kelishgan yigit edi, tolibi ilim edi va sho'xtab' edi lekin she'r bilan ko'p shug'ullanmaganligi uchun yuksalmadi. Xudbin edi va uning dadasi qaysi diyorga borgan bo'lsa uning xudbinligidan xijolat bo'ldi.

Mavlono Fayzi. "Kordgar, valadi usto Muhammadi Lo'badboz ast va ba ishqbozi ishtig'oli tamom dorad va she'rash bad nest va mard nek ast".¹⁴⁷ Tarjimasi: Pichoq yasovchi ustadir, usta Muhammad Lo'badbozning farzandi, ishqbozlikka berilgan, she'ri esa yomon emas, yaxshi erkakdir.

Mavlono Abduljalil. "Xeshi Mavlono Ogahi ast va az avlodi Mavlono Jalol Qoini. Mard nek ast va she'rro niz xub mego'yad, ammo ba madrasai jaddi xud bisyor menozad, balki mavloi minnat dorad".¹⁴⁸ Tarjimasi: Mavlono Ogahiyning qarindoshi va Mavlono Jalol Qoiniyning avlodidandir, yaxshi insondir va she'rlari ham yaxshi, ammo ota bobolarining madrasasi bilan ko'p maqtanadi, hattoki mavlonolikka da'vo qiladi.

Mavlono Yaqini. "Az xushtab'oni shahri Hirot ast va xatti nasx va ta'liqro bad namavisad, ammo xoli az nisho' va junun nest".¹⁴⁹ Tarjimasi: Hirot shahrining xushtab'laridandir va nasx hamda ta'liq yozuvlarini yaxshi yozadi, ammo devonalikdan xoli emas.

Mavlono Muizziy. Az avlodi muqarrab ul-bori Xoja Abdullohi Ansori ast va Malik Muazziliddin nom dorad va marde be qayd ast.¹⁵⁰ Tarjimasi: Muqarrab ul-bori Xoja Abdulloh Ansoriy avlodidandir, ismi malik Muazziliddindir, g'ayratsiz erkakdir.

Mavlono Mahmud. "Valadi Mavlono Jaloliddini Mudarris ast va Mashhadi-ul-asl ast. Va padarashro Mavlono Jaloliddin Arus niz go'yand, ba vasilai inki bisyor dar zebu zinat meko'shida, ammo in mard faqir ast va avqot az samari kitobat meguzaronad".¹⁵¹ Tarjimasi: Mavloni Jaloliddin mudarrisning farzandi va asli Mashhaddan. Otasini mavlono Jaloliddin Arus (kelin) ham deydilar, sababi shuki

¹⁴⁵ Shu asar, – B. 132

¹⁴⁶ Shu asar, – B. 134

¹⁴⁷ Shu asar, – B. 134

¹⁴⁸ Shu asar, – B. 135

¹⁴⁹ لطایفنامہ فخری ہروی. مرتب محمد عبداللہ. نشریات دانشگاه پنجاب. پاکستان. ۱۹۳۱ میلادی ص 135

¹⁵⁰ Shu asar, – B. 134

¹⁵¹ Shu asar, – B. 136

zeb-ziynatlarga ko‘p ishtiyoqlidir, ammo bu kishi kambag‘al insondir va tirikchiligini kitobat qilish hisobidan o‘tkazadi.

“Latoyifnoma”dagi tanqidiy fikrlar Mavloni Qosim G‘amzaning zikri bilan tugaydi. Albatta, bu qismlardan tashqari yana uchta qism mavjud, ammo keyingi uch qismda zikr qilinganlarning hech qaysiga salbiy baho berilmagan. Oltinchi qism buyuk vazirlarga, yettinchisi mashhur amirlarga va sakkizinchi qism esa buyuk sultonlarga bag‘ishlangan. Mazkur qismlarda tanqidiy mazmundagi fikrlarni yo‘qligining sababi ushbu qismlarning nomlanishidan ham ma’lumdir.

ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006, 1-jild, 34-bet
2. Boqoyev M., 2012. Tilshunoslik asoslari. – T.: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 145-bet
3. Jo‘rayev N., 2019. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T.: O‘qituvchi, 88-bet
4. Chorshanbiyevich, Qurbonov Bobur. "On the translation of Persian complements." *Multidisciplinary Journal of Science and Technology* 4.6 (2024): 266-269.
5. Qurbonov, Bobur. "“Majolis un-nafois” tazkirasining ruscha tarjimasida badiiy san’atlar ifodasi." *Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit*. 2024.
6. Аламов, Ш. (2022). ФОРСЧА ИЛДИЗЛИ АРАБЧА СЎЗЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(6), 472-476.
7. Alamov, Shavkatjon. "Arab tilidagi forsha iqtiboslar." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 2.3 (2022): 390-395.
8. QURBONOV, Bobur. "vALISHER NAVOIYNING MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA TAZKIRACHILIK AN’ANASINING RIVOJLANISHIDAGI O‘RNI." «*ACTA NUUZ*» 1.1.2. 1 (2024): 306-309.
9. Муртазоев, Валижон. "Лингвостилистический анализ текстов газет Узбекистана и Египта конца XIX–начала XX века." *Зарубежная лингвистика и лингводидактика* 2.5/S (2024): 465-471.
10. Qurbonov, B. (2025). O ‘ZBEK TILIDAGI FORSCHA O ‘ZLASHMALAR XUSUSIDA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(3), 450-455.
11. Murtazoyev, V. X. "ARAB TILIDAGI GAZETALAR SARLAVHALARI TAHLILI." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 3.5 (2023): 300-305.

“ТАРИХИ РАШИДИЙ” АСАРИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИДАГИ АҲАМИЯТИ

Ёқубова Раъно Ўктамовна

Термиз давлат университети 2-босқич магистранти

Tel.: +998883203320

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада “Тарихи Рашидий”¹⁵² асарининг XV-XVI асрлар Марказий Осиё тарихини ўрганишидаги аҳамияти ва ўрни таҳлил қилинади. Муаллиф Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий томонидан яратилган мазкур асар сиёсий воқеалар билан бир қаторда ижтимоий, маданий ва маънавий жараёнларни ҳам қамраб олгани билан ажралиб туради. Мақолада асарнинг тузилиши, манбавий асослари ва тарихий шахслар фаолиятини ёритиш хусусиятлари таҳлил қилиниб, “Бобурнома” билан қиёсий жиҳатлар очиб берилади. Тадқиқот натижасида асар Марказий Осиё, Мўғулистон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон тарихини ўрганишида муҳим ва ишончли манба эканлиги асосланади.

Калит сўзлар: Мирзо Муҳаммад Ҳайдар, “Тарихи Рашидий”, Марказий Осиё тарихи, тарихий манбалар, мемуар жанри, “Бобурнома”, тарихнавислик, Темурийлар даври, Шайбонийлар даври, Мўғулистон тарихи.

ABSTRACT

This article analyzes the significance and place of the work "Tarihi Rashidiy" in the study of the history of Central Asia of the 15th-16th centuries. This work, created by the author Mirzo Muhammad Haydar Ayazi, is distinguished by the fact that it covers social, cultural and spiritual processes along with political events. The article analyzes the structure of the work, source bases and features of covering the activities of historical figures, and reveals comparative aspects with "Baburnama". As a result of the study, it is proved that the work is an important and reliable source in the study of the history of Central Asia, Mongolia, India and East Turkestan.

Keywords: Mirzo Muhammad Haydar, "Tarihi Rashidiy", history of Central Asia, historical sources, memoir genre, "Baburnama", historiography, Timurid era, Shaybanid era, history of Mongolia.

¹⁵² Аёзий, Мирзо Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи Рашидий //Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи О.Ё. Жалилов; масъул муҳаррир С. Ҳасанов; ЎзР ФА, Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. -Тошкент: “O‘zbekiston”, 2011. 704-б. (кейинги ўринларда: Тарихи Рашидий)

КИРИШ

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Кўрагон ибн Мирзо Муҳаммад Хусайн Кўрагон (1499-1551) ўз даврининг кўп қиррали ва юқори савияли зиёлилардан бири бўлган. Замондоши Бобур Мирзо уни нафақат тарихчи, балки шоир, хаттот ва мусаввир сифатида ҳам юқори баҳолайди. Бу ҳолат унинг шахсида ҳарбий-сиёсий ва маданий салоҳият уйғунлашганини кўрсатади.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг илмий меросида икки асосий асар алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, улар “Жаҳоннома” ҳамда “Тарихи Рашидий” асарларидир. “Аёзий” таҳаллуси билан “Жаҳоннома”, “Маҳмуднома” дostonлари ва қатор ғазал, рубоий, маснавий, қитъа, фардларни яратди. “Жаҳоннома” маснавий жанрида ёзилган асар бўлиб, бугунги кунда унинг ягона қўлёзмаси Германиянинг Берлин шаҳри кутубхоналаридан бирида сақланмоқда ¹⁵³. “Тарихи Рашидий” Ҳайдар Мирзонинг машҳур асари ҳисобланиб, у икки қисмдан иборат. Биринчи қисмида XIV аср ўрталаридан XVI асрнинг биринчи ярмигача бўлган давридаги Мўғулистон тарихи ёритилади. Муаллиф ўз замонасида машҳур бўлган турли ёзма манбалардан унумли фойдаланган бўлиб, улар орасида “Жомеъ ат-Таворих”, “Тарихи Жаҳонгўшо” ва “Зафарнома” каби асарлар муҳим ўрин тутди. Бироқ Мирзо Ҳайдар ушбу манбаларни оддий такрорламай, уларни қайта ишлаб, янги маълумотлар билан бойитади. Шу жиҳатдан асар компилятив характерга эга бўлса-да, мустақил илмий қийматга ҳам эга. Асарнинг иккинчи қисмида эса муаллифнинг шахсий кузатувлари ва хотиралари асосида ёзилган бўлиб, уни бирламчи манба сифатида янада қимматли қилади. Унда Қошғар, Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистондаги сиёсий жараёнлар бевосита иштирокчи нуқтаи назаридан ёритилади. Муаллиф алоҳида таъкидлаганидек, Мўғулистон хонлари тарихи ва уларнинг насабий тармоғига бағишланган мустақил асарлар деярли мавжуд бўлмаган. Шу боисдан “Тарихи Рашидий” мазкур бўшлиқни тўлдирган ноёб тарихий манба сифатида алоҳида аҳамият касб этади.

“Тарихи Рашидий” асарида Марказий Осиёдаги турли сиёсий кучлар ва сулолалар тарихи комплекс тарзда ёритилади. Жумладан, асарда қирғиз бийлари ҳукмронлиги ҳақида ҳам маълумотлар келтирилиб, бу ҳолат унинг этносиёсий манзарани кенг қамраб олганини кўрсатади. Бундай кўп қатламли тарихий тасвир бошқа манбаларда нисбатан кам учрайди ¹⁵⁴. Муаллиф Темурийлар тарихини ёритишда алоҳида ёндашувни қўллайди. У Амир Темурдан бошлаб, кейинги темурий ҳукмдорларнинг Мўғулистонга юришлари

¹⁵³ Абдумажид Мадраимов. Говҳар Фузалова .Манбашунослик. Т. 2008 .- Б. 214

¹⁵⁴ Тарихи Рашидий, - Б. 6.

ва минтақадаги сиёсий курашларини изчил тарзда баён қилади. Айниқса, Абу Саид Мирзо фаолиятига кенгрок ўрин берилиши муаллифнинг сиёсий марказлашув жараёнларига алоҳида эътибор қаратганини кўрсатади. Шу билан бирга, муаллиф темурийлар даври маданий муҳитини ҳам ёритиб, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги даврини маданий юксалиш босқичи сифатида баҳолайди¹⁵⁵. Бу ҳолат асарнинг фақат сиёсий эмас, балки маданий-тарихий аҳамиятини ҳам оширади.

Асарда шайбонийлар тарихи ҳам алоҳида ўрин тутати. Хусусан Муҳаммад Шайбонийхон фаолияти муаллиф томонидан танқидий ва таъсирчан услубда ёритилади. Муаллиф унинг ҳарбий муваффақиятлари билан бир қаторда, сиёсий зиддиятлар ва фожиали тақдирини ҳам кўрсатади. Шу нуқтаи назардан, “Тарихи Рашидий”да Исмоил Сафавий ва Муҳаммад Шайбонийхон ўртасидаги муносабатлар кенг ва батафсил ёритилгани алоҳида аҳамиятга эга. Муаллиф мазкур воқеаларни бошқа манбаларга нисбатан мукамалроқ тасвирлар, сиёсий ва мафкуравий қарама-қаршиликларни очиб беради. Шоҳ Исмоил томонидан юборилган мактубларда сулҳ ва муроса ғоялари илгари сурилган бўлиб, уларда дўстлик ва келшиув рамзий тарзда ифодаланади. Бунга жавобан Шайбонийхон кескин ва танқидий руҳдаги мактуб йўллаб, ўз сиёсий позициясини қатъий ҳимоя қилади. Мазкур ёзишмаларда ҳар икки томоннинг ҳокимиятга бўлган даъвоси, сулолавий легитимацияси ва сиёсий қарашлари ўзаро қарама-қарши қўйилгани кузатилади. Хусусан, Шоҳ Исмоил ўз жавобида ҳокимият мерос эмас, балки куч ва салоҳият орқали қўлга киритилишини таъкидлайди. Шу тариқа, муаллиф мазкур воқеалар орқали икки давлат ўртасидаги зиддиятларнинг нафақат ҳарбий, балки мафкуравий ва сулолавий асосларга эга эканини кўрсатади¹⁵⁶.

“Тарихи Рашидий”да Муҳаммад Шайбонийхон ҳамда Исмоил Сафавий ўртасидаги ҳал қилувчи жанг Марв яқинидаги жанг мисолида ёритилади. Муаллифнинг баёнига кўра, дастлабки тўқнашувлардан сўнг ҳар икки томон куч тўплашга ҳаракат қилади. Бироқ стратегик жиҳатдан муҳим қарор қабул қилиш жараёнида Шайбонийхон маслаҳатчиларининг эҳтиёткор таклифларини инобатга олмай, тезкор жанг қилишни маъқул кўради. Бу эса унинг ҳарбий тактикасидаги асосий хатолардан бири сифатида намоён бўлади. Шоҳ Исмоил томонидан амалга оширилган ҳарбий ҳийла – яъни қўшиннинг чекингандек кўриниш бериши – Шайбонийхон томонидан нотўғри талқин қилинади. Натижада у етарлича тайёргарликсиз жангга киришади ва рақиб кучларининг

¹⁵⁵ Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. 13 жилд. Мажолис ун-нафоис. -Тошкент: Фан, 1997.

¹⁵⁶ Ҳофиз Таниш Бухорий. Шарафномаи шоҳий (Абдулланом). -Тошкент, 1999. -Б. 58.

устунлигига дуч келади. Жанг жараёнида Шайбонийхон қўшинлари тартибсизликка учраб, мағлубиятга юз тутди. Муаллиф таъкидлаганидек, бу жангда қўшин бошлиқларининг деярли барчаси ҳалок бўлиши унинг ҳалокатли оқибатларини янада кучайтарган. Шу билан бирга, айрим манбаларда, жумладан Мусаххир ал-билодда қайд этилишича, жангдан аввал Шоҳ Исмоил томонидан сулҳ таклифи билдирилган. Бироқ Шайбонийхоннинг бу таклифни рад этиши унинг сиёсий ва ҳарбий ҳисоб-китоблардаги жиддий камчиликни кўрсатади. Шу тариқа, мазкур воқеа “Тарихи Рашидий”да нафақат ҳарбий тўқнашув, балки нотўғри стратегик қарорлар оқибатида юзага келган сиёсий мағлубият сифатида талқин қилинади. Асарда воқеалар баёни орқали муайян ахлоқий ва сиёсий хулосалар ҳам билвосита ифодаланади. Муаллиф зўравонлик, кибр ва мурасизлик каби омилларни сиёсий муваффақиятга тўсқинлик қилувчи жиҳатлар сифатида кўрсатади¹⁵⁷.

Асарнинг яна бир муҳим жиҳати – Мўғулистон хонлари тарихининг муфассал ёритилишидир. Муаллиф ушбу тарихни Туғлуқ Темур давридан бошлаб баён қилади. Бу танлов бир томондан аввалги даврлар бошқа манбаларда ёритилгани, иккинчи томондан эса мазкур ҳукмдор давридаги сиёсий ва диний ўзгаришларнинг аҳамияти билан изоҳланади. Хусусан, Туғлуқ Темурхоннинг исломни қабул қилиши Мўғулистон тарихида янги босқични бошлаб берган муҳим воқеа сифатида баҳоланади. Кейинги хонлар тарихи эса сулолавий давомийлик ва ички сиёсий муносабатлар доирасида таҳлил қилинади. Муаллиф, шунингдек, Юнусхон ва унинг авлодлари мисолида сиёсий маданият ва маърифат масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Бу ҳолат асарда тарихий воқеалар билан бир қаторда, маънавий-сиёсий қарашлар ҳам муҳим ўрин эгаллашини кўрсатади¹⁵⁸.

“Тарихи Рашидий”нинг муҳим хусусиятларидан бири – унда сиёсий тарих билан бир қаторда диний-маърифий қарашлар ҳам уйғун ҳолда ёритилишидир. Муаллиф турли ҳукмдорлар фаолиятини таҳлил қилиш жараёнида адолат, инсоф ва маърифат каби тушунчаларни асосий мезон сифатида қўллайдди. Хусусан, Юнусхон ва Султон Саидхон мисолида кечиримлилик ва инсофлилик каби фазилатлар ҳукмдор шахсининг муҳим белгиси сифатида талқин қилинади. Бу эса муаллифнинг сиёсий ҳокимиятни ахлоқий мезонлар орқали баҳолашга интилишини кўрсатади¹⁵⁹.

Асарда қозоқ хонлари тарихи ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, Қосимхон даври қозоқ давлатининг юксалиш босқичи сифатида, кейинги

¹⁵⁷ Тарихи Рашидий. -Б. 347-350.

¹⁵⁸ Тарихи Рашидий. – Б. 141-149, 220-224.

¹⁵⁹ Тарихи Рашидий, -Б. 245.

даврлар эса сиёсий заифлашув жараёни сифатида ёритилади. Бу ҳолат асарнинг этносиёсий тарихни ҳам қамраб олганини кўрсатади¹⁶⁰.

Шу билан бирга, Исмоил Сафавий ва унинг ворислари фаолияти орқали минтақадаги диний-сиёсий зиддиятлар, хусусан сунний-шиа қарама-қаршилиги масалалари ҳам ёритилади. Муаллиф бу жараёнларнинг сиёсий барқарорликка таъсирини кўрсатишга ҳаракат қилади. Асарда Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг ворислари фаолияти ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Муаллифнинг шахсий тажрибаси ва бевосита иштирокчи сифатидаги кузатувлари бу қисмларни айниқса қимматли қилади¹⁶¹. Ниҳоят, асарнинг яна бир ўзига хос жиҳати – унда диний арбоблар ва суфий пири-муршидлар фаолиятига кенг ўрин берилганидир. Хусусан, Хожа Аҳрор каби шахслар мисолида маънавий таъсирнинг сиёсий ҳаётдаги ўрни ёритилади. Бу эса асарни фақат сиёсий тарих эмас, балки маънавий-ижтимоий жараёнларни ҳам қамраб олган манба сифатида баҳолаш имконини беради.

“Тарихи Рашидий”нинг муҳим жиҳатларидан бири – муаллиф услубининг аниқлиги ва манбага нисбатан танқидий ёндашувидир. Муаллиф оғзаки ва ишончсиз маълумотларни асарга киритмасликка интилиб, тарихий воқеаларни изчил ва мантикий таризда баён қилади. Шу билан бирга, у тарихий шахсларга нисбатан ҳолис муносабат сақлашга ҳаракат қилади.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Марказий Осиё тарихнавислиги анъаналарига содиқ қолган ҳолда, уларни муайян даражада ривожлантиради. Хусусан, у форс тилида ёзилган тарихий асарга мемуар элементларини киритиб, “Бобурнома” анъанасини давом эттиради¹⁶². Бу эса асарнинг бир вақтнинг ўзида ҳам хроника, ҳам шахсий кузатувларга асосланган манба сифатида намоён бўлишига олиб келади. Асарда яна бир ўзига хос жиҳат – воқеаларнинг икки хил услубда баён қилиниши, яъни манбалар асосидаги тарихий маълумотлар билан муаллифнинг шахсий кузатувлари ўзаро уйғунлашганидир. Бу ҳолат асарнинг ички структурасини мураккаб ва бир вақтнинг ўзида бой мазмунли қилади. Муаллиф анъанавий тарихнавислик услубларидан ҳам фойдаланади. Жумладан, “Зафарнома” ва “Тарихи Жаҳонгўшо” каби асарлардан иқтибослар келтириш орқали у ўз баёнини мустаҳкамлайди. Бу ҳолатни муаллифнинг аввалги тарихнавислик анъаналарига таяниши сифатида баҳолаш мумкин. Шунингдек, асарда шеърӣ парчалар, Қуръон оятлари ва ҳадислардан фойдаланиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Улар матнда бадий безак сифатида эмас, балки

¹⁶⁰ Тарихи Рашидий. -Б. 362.

¹⁶¹ Ўша асар. -Б. 13.

¹⁶² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Тошкент, 2002. -Б. 75.

муайян воқеаларга ахлоқий ва фалсафий изох бериш воситаси сифатида хизмат қилади.

“Тарихи Рашидий”да Заҳириддин Муҳаммад Бобур фаолиятига оид айрим муҳим воқеалар қўшимча манба сифатида ёритилади. Хусусан, Бобурнинг Мовароуннаҳрдаги мураккаб сиёсий вазиятни ўрганиш жараёни ва унинг оғир шароитлардаги фаолияти асарда ҳадислар ва диний қарашлар билан уйғун ҳолда баён қилинади. Асарнинг ўзига хос жиҳатларидан бири – тарихий шахсларнинг таржимаи ҳолини ихчам, бироқ мазмунан тўлиқ тарзда беришидир. Муаллиф уларнинг фақат сиёсий фаолиятини эмас, балки ахлоқий ва маънавий қиёфасини ҳам ёритишга интилади. Бу жиҳатдан “Бобурнома” анъанаси билан маълум ўхшашлик кузатилади. Шу билан бирга, “Тарихи Рашидий”да муаллифнинг шахсий ҳаёти ва фаолиятига оид маълумотлар ҳам қисман акс этган бўлиб, бу асарни муайян даражада мемуар хусусиятга эга манба сифатида баҳолаш имконини беради. Асар “Бобурнома” билан бир қаторда XV-XVI асрлар Марказий Осиё тарихи, сиёсий жараёнлари ва тарихий шахслар фаолиятини ўрганишда ўзаро тўлдирувчи манбалар сифатида намоён бўлади. Айниқса, айрим даврлар ва воқеаларнинг батафсилроқ ёритилиши жиҳатидан унинг манбавий қиймати юқори баҳоланади.

Муаллиф асарни ёзиш орқали Мўғулистон хонлари, хусусан Султон Саидхон фаолиятини тарихда абадийлаштиришни мақсад қилган. Бу ҳолат асарда мазкур ҳукмдор шахсига алоҳида эътибор қаратилишида ҳам намоён бўлади¹⁶³.

“Тарихи Рашидий” ва “Бобурнома” XV-XVI асрлар Марказий Осиё тарихи ва маданий муҳитини ўрганишда ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи муҳим манбалар ҳисобланади. Ҳар икки асарда Ҳирот адабий-маданий муҳитининг таъсири, тарихий воқеаларни бадиий ва таҳлилий ёндашув асосида ёритишда намоён бўлади. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ўз асарида мазкур маданий муҳит ва унда фаолият юритган ижодкорлар, олимлар ва санъаткорлар ҳақида кенг маълумот беради. Хусусан, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби йирик шахслар, шунингдек, хаттотлар, мусаввирлар ва мусиқачилар ҳақида келтирилган маълумотлар асарнинг маданий-тарихий қийматини оширади. Бу ҳолат “Тарихи Рашидий”ни фақат сиёсий тарих эмас, балки маданий муҳит энциклопедияси сифатида ҳам баҳолаш имконини беради.

¹⁶³ Тарихи Рашидий, - Б. 316.

ХУЛОСА

Икки асар ўртасидаги ўхшашликлар билан бир қаторда, муҳим фарқлар ҳам мавжуд. “Бобурнома” кўпроқ муаллифнинг шахсий ҳаёти ва тажрибаларига асосланган мемуар хусусиятига эга бўлса, “Тарихи Рашидий”да тарихий воқеаларни тизимли ва таҳлилий ёритиш устувор аҳамият касб этади. Шу жиҳатдан, биринчисида адабий-биографик ёндашув, иккинчисида эса тарихий-таҳлилий ёндашув устунлик қилади. Асарларда тарихий шахсларнинг кўплиги ва уларнинг фаолиятини кенг қамровда ёритилиши ҳам умумий хусусиятлардан биридир. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар турли сулолалар – темурийлар, шайбонийлар, мўғул хонлари, сафавийлар ва қозоқ хонлари тарихини бир асар доирасида қамраб, минтақанинг мураккаб сиёсий манзарасини яратади.

Шу билан бирга, “Тарихи Рашидий” кенг географик ҳудудларни қамраб олиши билан ҳам аҳамиятлидир. Унда Мовароуннаҳр, Мўғулистон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон ҳудудларидаги сиёсий ва маданий жараёнлар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган. Натижада, мазкур асар Марказий Осиё тарихи бўйича ёзилган “Зафарнома”, “Жомеъ ат-Таворих”, “Тарихи Жаҳонгўшо” каби фундаментал манбалар қаторидан муносиб ўрин эгаллайди.

Шу тариқа, “Тарихи Рашидий” XV-XVI асрлар Марказий Осиё тарихи учун сиёсий, мемуар ва маънавий таҳлилни бирлаштирган комплекс ва ноёб манба сифатида баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. -Тошкент: “O‘zbekiston”, 2011.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Тошкент: Шарқ, 2002.
3. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000.
4. Ҳофиз Таниш Бухорий. Шарафномаи шоҳий (Абдулланом). -Тошкент: Шарқ, 1999.
5. Мадраимов А., Фузалова Г. Манбашунослик. -Тошкент, 2008 .

«ФУНКЦИОНАЛЬНО-СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РОЛЬ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ В.МАЯКОВСКОГО И Е.ЕВТУШЕНКО»

Отаева О.С.,

магистрант 2 курса факультета
филологии и искусства УрГУ Ургенч, Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются окказионализмы как важный элемент поэтического языка В.Маяковского и Е.Евтушенко. Анализируются подходы к определению окказионализма, его отличие от потенциального слова, а также функционально-стилистическая роль авторских новообразований в художественном тексте. Особое внимание уделяется тому, что в поэзии В.Маяковского окказионализмы связаны с языковым новаторством, а в поэзии Е.Евтушенко выступают средством экспрессии, иронии и индивидуально-авторской характеристики. Материал исследования показывает, что окказиональные образования в идиостиле обоих поэтов выполняют не только номинативную, но и эстетическую функцию.

Ключевые слова: окказионализм, окказиональное словообразование, поэтический язык, идиостиль, В.Маяковский, Е.Евтушенко, авторское новообразование.

ABSTRACT

The article examines occasionalisms as an important element of the poetic language of V.Mayakovsky and E.Yevtushenko. It analyzes approaches to defining occasionalism, its distinction from a potential word, as well as the functional and stylistic role of authorial neologisms in a literary text. Particular attention is paid to the fact that in VMayakovsky's poetry occasionalisms are associated with linguistic innovation, whereas in E.Yevtushenko's poetry they serve as a means of expression, irony, and individual authorial characterization. The research material shows that occasional formations in the idiostyle of both poets perform not only a nominative but also an aesthetic function.

Keywords: occasionalism, occasional word formation, poetic language, idiostyle, V.Mayakovsky, E.Yevtushenko, authorial neologism.

ВВЕДЕНИЕ

Проблема окказионального словообразования занимает важное место в современной лингвистике, поскольку именно в этой сфере наиболее отчетливо проявляется взаимодействие языковой системы и индивидуально-авторского творчества. В художественном тексте окказионализм выступает не только как результат словообразовательного эксперимента, но и как средство выражения авторской оценки, экспрессии и образного видения мира. Для поэтической речи эта проблема особенно значима, так как поэзия ориентирована на предельную смысловую и эмоциональную насыщенность слова.

В научной литературе окказионализмы обычно рассматриваются в соотношении с потенциальными словами. О.С.Захарова подчеркивает, что обе группы представляют собой производные единицы, не закрепленные нормой словоупотребления, однако для окказионализмов особенно существенна их тесная связь с контекстом, без которого они нередко оказываются непонятными или теряют свою выразительность [1, с. 19, 23]. Именно эта контекстуальная обусловленность делает окказиональные образования особенно значимыми для анализа художественного текста.

Актуальность обращения к поэзии В.Маяковского и Е.Евтушенко обусловлена тем, что оба автора активно использовали индивидуально-авторские новообразования, однако функции этих единиц в их идиостиле реализуются по-разному. У В.Маяковского окказионализмы тесно связаны с программным языковым новаторством и художественной установкой на обновление поэтического слова, тогда как у Е.Евтушенко они часто участвуют в создании экспрессивной публицистичности, иронической оценки и эмоционально насыщенной авторской речи.

Цель настоящей статьи - выявить функционально-стилистическую роль окказионализмов в поэтическом языке В.Маяковского и Е.Евтушенко.

В современной лингвистике окказионализм рассматривается как индивидуально-авторское образование, возникающее в речи и не входящее в систему языка в качестве общеупотребительной единицы. При этом одним из наиболее устойчивых его признаков признается зависимость от контекста. О.С.Захарова, опираясь на Н.И.Фельдман, пишет, что тесная связь «слов-самоделок» с контекстом делает их уместными и особенно выразительными на своем месте, но одновременно препятствует их отрыву от контекста и переходу в общеязыковой фонд [1, с. 19].

Существенным является и вопрос о разграничении окказионализма и потенциального слова. Потенциальное слово создается по продуктивной

модели языка и в большей степени сохраняет прозрачность значения, тогда как окказионализм чаще связан с индивидуально-авторским нарушением или необычным преобразованием словообразовательной модели. Поэтому для окказионализма особенно важны признаки новизны, контекстуальной мотивированности и экспрессивности [1, с. 21, 23].

Для анализа художественного текста это различие имеет принципиальное значение. Потенциальное слово может быть лишь вариантом реализации языковой возможности, тогда как окказионализм в поэзии обычно несет дополнительную эстетическую нагрузку. Он не только называет предмет или признак, но и организует восприятие текста, усиливает образность и участвует в создании идиостиля автора. Именно поэтому исследование окказионализмов в лирике должно сочетать словообразовательный и функционально-стилистический подходы. Такой вывод опирается на общие положения о контекстной зависимости и экспрессивной природе окказиональных единиц у О.С.Захаровой, а также на исследования поэтического неологизма у В.Маяковского и Е.Евтушенко.

Окказионализмы в поэтическом языке В.Маяковского. Исследование окказионализмов у Маяковского невозможно вне проблемы его языкового новаторства. Г.О.Винокур прямо подчеркивал, что языковое новаторство Маяковского «не есть продукт одной лишь словесной игры», а имеет прочные основания в специфике поэтического мировоззрения автора и в самом стиле его поэзии [2, с. 5]. Это положение представляется особенно важным, поскольку позволяет рассматривать окказионализмы поэта не как случайные эксперименты, а как мотивированные элементы художественной системы.

Показательны адъективные окказионализмы многолесый, многохамый, многолобый, многоуличный, проанализированные Я.Kitzlerová. Исследователь приводит контексты их употребления и показывает, что подобные образования возникают на основе метонимической компрессии: вместо развернутого описания поэт создает одно емкое слово, в котором концентрируется доминантный признак предмета или явления [3, с. 45–46]. Так, в слове многолесый актуализируется представление о склонах, густо покрытых лесом; в слове многоуличный - образ пространства, охватывающего множество городских улиц; в слове многолобый - гиперболизированная зрительная характеристика массы людей.

Следовательно, первая важная функция окказионализмов у В.Маяковского - функция смысловой компрессии. Автор не развертывает описание в несколько слов, а сворачивает его в одно сложное образование. В результате

новообразование одновременно выполняет номинативную, изобразительную и экспрессивную задачи. Оно не только называет признак, но и делает его особенно зримым, резким, динамичным. Именно поэтому подобные слова воспринимаются как органичная часть футуристической поэтики Маяковского, стремящейся к сгущению образа и усилению воздействия на читателя

Не менее значима у Маяковского оценочно-экспрессивная функция окказионализмов. Особенно ясно это видно на примере слова *многохамый*. Уже сама основа *хам* задает резкую отрицательную оценку, а необычная словообразовательная форма усиливает эффект эмоционального нажима. Здесь окказионализм не просто характеризует объект, но и выражает авторское отношение к нему. За счет необычной формы оценка становится ярче, чем в узуальном слове, поскольку читатель сталкивается с неожиданным языковым решением и воспринимает его как экспрессивный удар. Это подтверждается и наблюдением Kitzlerová о том, что в подобных композитах у Маяковского на первый план выдвигается наиболее заметный и смыслообразующий признак.

Особую значимость имеет замечание Г.О.Винокура о том, что необычные слова и конструкции у Маяковского «стилистически осмысленны», поскольку порождены отчетливым стилистическим заданием [2, с. 30]. Иначе говоря, окказионализм у поэта не существует сам по себе: он включен в систему образов, ритма, интонации и речевой энергии текста. Именно в этом заключается его функционально-стилистическая роль: новообразование становится способом сгущения смысла, усиления эмоционального воздействия и создания особой экспрессивной фактуры стиха.

По наблюдениям Kitzlerová, одна из самых заметных групп у В.Маяковского - сложные адъективные новообразования, в которых соединяются количественный, качественный или предметный признаки, создавая эффект мгновенной образной характеристики [3, с. 43–53]. В таком слове важна не только номинация, но и экспрессивная компрессия. Именно поэтому окказионализмы В.Маяковского выполняют сразу несколько функций: номинативную, оценочную, изобразительную и ритмообразующую. Они не просто обозначают новый признак, а формируют напряженную, динамичную и нередко гиперболизированную картину мира.

Таким образом, в поэтическом языке В.Маяковского окказионализм выступает одной из ключевых форм языкового новаторства. Его функционально-стилистическая роль заключается в том, что он становится средством художественной мотивации образа, конденсации значения и усиления авторской экспрессии. Именно через подобные образования поэт

добивается эффекта речевой энергии, который является одной из важнейших примет его идиостиля.

Окказионализмы в поэтическом языке Е.Евтушенко. В поэтическом языке Е.Евтушенко окказионализмы также занимают заметное место, однако характер их функционирования в целом иной. Если у В.Маяковского новообразование часто связано с демонстративным языковым экспериментом и предельной образной компрессией, то у Е.Евтушенко оно чаще тяготеет к экспрессивно-оценочной, иронической и публицистически заостренной функции. По данным исследования Е.С.Савченковой и О.Ю.Печёнкиной, наиболее употребительными у поэта являются окказионализмы, образованные по продуктивным моделям русского языка, прежде всего суффиксальным способом [5, с. 4-5].

Характерным примером являются образования с суффиксом **-ств-**: **мужчинство, распушинство, петушинство**. В статье приводится фрагмент из поэмы *«Дора Франко»*: *«И куда ни убежим, / везде диктаторский режим / показушного мужчинства, / распушинства, / петушинства»*. Исследователи отмечают, что подобные образования несут пренебрежительную экспрессию и отрицательный оттенок, уже заложенный в мотивирующих словах. Здесь окказионализмы выполняют не просто номинативную функцию, а служат средством сатирической типизации и авторской оценки. Они сгущают в одной словоформе целый комплекс негативных характеристик: показность, пустую браваду, ложную мужественность, агрессивную внешнюю позу [5, с.-9].

Другой показательный пример - слово **распустежность** в строках: *«Но вдруг через всю распустежность, / где к совести не добрести...»* Исследователи указывают, что этому окказионализму соответствует узуальный синоним *небрежность, халатность*, однако поэт сознательно выбирает новое, более выразительное слово. За счет необычной формы здесь усиливается экспрессия и ощущение нравственной разболтанности, внутренней неустроенности. Следовательно, окказионализм используется как средство не только названия, но и эмоционально-оценочного укрупнения признака [4, с.-304].

Интересен и пример невыплаканности, который исследователи относят ко второй группе окказионализмов Е.Евтушенко - словам, связанным с передачей субъективных чувств и эмоций лирического героя. В этом случае новообразование выражает состояние, для которого в языке как будто нет достаточно точного готового слова. Именно поэтому окказионализм приобретает особую психологическую емкость: он передает не просто эмоцию,

а внутренне переживаемую, не до конца прожитую боль. Здесь особенно заметна функция окказионализма как средства тонкой эмоциональной индивидуализации речи.

Таким образом, у Евтушенко окказионализмы особенно активно реализуют оценочную, иронико-сатирическую и эмоционально-психологическую функции. Это подтверждается и обобщающим выводом Савченковой и Печёнкиной о том, что неузуальные слова в произведениях поэта несут яркую экспрессивную окраску - «от легкой иронии до едкого сарказма, от чистосердечного сочувствия до язвительной насмешки». Следовательно, в поэтическом языке Евтушенко окказионализм выступает прежде всего как инструмент эмоционального воздействия и субъективно-авторской интерпретации действительности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведенный анализ показывает, что окказионализмы в поэтическом языке В.Маяковского и Е.Евтушенко имеют высокую функционально-стилистическую значимость. В обоих случаях они выходят далеко за пределы чисто номинативной функции и становятся средством художественной организации текста. Однако характер их функционирования различен. У Маяковского окказионализмы тесно связаны с языковым и стилистическим новаторством, с установкой на обновление поэтического языка и предельную смысловую компрессию. У Евтушенко они чаще служат средством экспрессивной оценки, эмоциональной индивидуализации и иронической характеристики.

Следовательно, окказиональное словообразование в поэзии обоих авторов является важным компонентом идиостиля и эффективным средством художественной выразительности. Именно в этом состоит его основная функционально-стилистическая роль в поэтическом языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Винокур Г.О. Маяковский — новатор языка. М.: Советский писатель, 1943. 133 с.
2. Захарова О.С. К проблеме соотношения понятий «окказионализм» и «потенциальное слово» // Вестник РУДН. Серия: Лингвистика. 2013. № 3. С. 14–25.

3. Kitzlerová J. Адъективные неологизмы Маяковского: структура, принципы образования и их использование в современном русском языке // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2018. Т. 77. № 6. С. 43–53.
4. Намитокова Р.Ю., Нефляшева И.А. Слова поэта: опыт словаря авторских новообразований Евгения Евтушенко. Майкоп: Качество, 2009. 304 с.
5. Савченкова Е.С., Печёнкина О.Ю. Окказионализмы в творчестве Евгения Евтушенко // Филология и лингвистика. 2014. С. 1–10.

OILA VA MAHALLA INSTITUTLARIDA HUQUQIY ONG VA MILLIY QADRIYATLAR UYG‘UNLIGINI TA’MINLASH YO‘LLARI

Abdurahimov Ravshanbek O‘ktam o‘g‘li

Toshkent davlat Iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada oila va mahalla institutlarida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash masalasi ijtimoiy-falsafiy va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Huquqiy ong fuqarolarning, ayniqsa, yoshlarning huquq va erkinliklarini, burch va mas’uliyatini anglash darajasi, qonunga nisbatan qadriyatli munosabati hamda huquqiy xulq-atvori birligi sifatida talqin etiladi. Milliy qadriyatlar esa oila, mahalla va jamiyat hayotida avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan axloqiy me’yorlar, urf-odatlar, ma’naviy an’ana va ramzlar tizimi sifatida yoritiladi. Maqolada oila va mahalla huquqiy ongni shakllantirish va milliy qadriyatlarni tiklashda o‘ziga xos “ikki bo‘g‘inli tarbiya makoni” ekani asoslab beriladi. Raqamli jamiyat sharoitida huquqiy nigilizm, formallik va ma’naviy befarqlik xavflari ko‘rsatilib, huquqiy-ma’naviy targ‘ibotning interaktiv shakllari, ota-onalar va mahalla faollari hamkorligi, yoshlar ishtirokiga tayangan kompleks yondashuv zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: huquqiy ong, milliy qadriyatlar, oila instituti, mahalla instituti, huquqiy tarbiya, huquqiy madaniyat, yoshlar.

АННОТАЦИЯ

В статье с социально-философских и педагогических позиций рассматриваются пути обеспечения гармонии правового сознания и национальных ценностей в семье и махалле. Правовое сознание трактуется как единство осознания прав и свобод, обязанностей и ответственности, ценностного отношения к закону и правового поведения, особенно среди молодёжи. Национальные ценности описываются как система нравственных норм, обычаев, духовных традиций и символов, передающихся из поколения в поколение в семейной и общинной жизни. Обосновывается, что семья и махалля выступают связанной «двухзвенной воспитательной средой» в формировании правового сознания и сохранении национальных ценностей. На фоне цифрового общества выявляются риски правового нигилизма, формализма и духовной равнодушности. Подчёркивается необходимость комплексного подхода, основанного на интерактивных формах правового и

духовно-нравственного просвещения, сотрудничестве родителей и активистов махалли, а также активном участии молодёжи.

Ключевые слова: правовое сознание, национальные ценности, институт семьи, институт махалли, правовое воспитание, правовая культура, молодёжь.

ABSTRACT

The article analyzes, from socio-philosophical and pedagogical perspectives, the ways to ensure harmony between legal consciousness and national values within the institutions of the family and the mahalla (local community). Legal consciousness is interpreted as the unity of citizens', especially young people's, awareness of rights and freedoms, duties and responsibilities, their value-based attitude to law, and their actual legal behaviour. National values are described as a system of moral norms, customs, spiritual traditions and symbols transmitted from generation to generation in family and community life. The article substantiates that the family and the mahalla form an interconnected "two-layer educational space" for shaping legal consciousness and preserving national values. Against the background of the digital society, the risks of legal nihilism, formalism and spiritual indifference are discussed. The paper argues for a comprehensive approach based on interactive forms of legal and moral education, cooperation between parents and mahalla activists, and the active participation of youth.

Keywords: legal consciousness, national values, family institution, mahalla institution, legal education, legal culture, youth.

KIRISH

Yangi O'zbekiston sharoitida huquqiy demokratik davlat va kuchli fuqarolik jamiyatini qurish jarayonida huquqiy ong va milliy qadriyatlar masalasi strategik ahamiyat kasb etmoqda. Qonunlar tizimining mukammalligi, institutlar faoliyatining modernizatsiyasi zarur shart bo'lsada, yetarli emas; u fuqarolarning, ayniqsa, yoshlarning huquqiy ong va ma'naviy dunyosi bilan uyg'un bo'lgan taqdirdagina barqaror natija beradi.

Huquqiy ongning o'zagi – shaxsning o'z huquq va erkinliklarini, burch va mas'uliyatini bilishi, qonunga nisbatan ichki hurmat va ishonchga ega bo'lishi hamda bu munosabatni amaliy xatti-harakatda namoyon eta olishi bilan belgilanadi. Milliy qadriyatlar esa shu huquqiy munosabatning ma'naviy "tayanchi" bo'lib, oila va mahalla hayotida shakllangan urf-odatlar, axloqiy me'yorlar, an'ana va ramzlar tizimini o'z ichiga oladi.

Globallashuv, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar bosimi sharoitida yoshlar ongida huquqiy ong va milliy qadriyatlar o'rtasida bo'linish xavfi

kuchaymoqda: bir tomonda zamonaviy huquqiy institutlar, boshqa tomonda esa ba'zan noto'g'ri talqin qilinayotgan an'analar. Shu bois oila va mahalla institutlarida huquqiy ong hamda milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash dolzarb ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur maqolada oila va mahalla institutlarining ma'naviy-huquqiy tarbiyadagi o'rni tahlil qilinadi, huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan asosiy yo'llar ilmiy jihatdan asoslanadi.

Oila – shaxsning ilk ijtimoiylashuv makoni, birinchi tarbiya maktabi va milliy qadriyatlar tabiiy tarzda singdiriladigan muhitdir. Aynan oilada bola ezgulik va yovuzlik, halollik va yolg'on, adolat va zulm, hurmat va mensimaslik o'rtasidagi chegaralarni his eta boshlaydi. Shu bilan birga, ota-onaning qonunlarga munosabati, kundalik hayotda qabul qiladigan qarorlari bola uchun “hayotiy huquqiy darslik” vazifasini bajaradi.

Oila institutida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash quyidagi yo'nalishlar orqali namoyon bo'ladi:

- huquqiy xatti-harakatning shaxsiy namuna orqali ko'rsatilishi: hujjatlarni rasmiylashtirish, shartnomalarga rioya etish, navbat, yo'l harakati qoidalariga amal qilish, soliqlarni to'lash kabi oddiy ko'rinadigan odatlar bolalar tasavvurida “qonun hayotiy zarurat” degan tushunchani shakllantiradi;

- an'ana va marosimlarning huquqiy mazmuni bilan uyg'unlashtirilishi: nikoh, meros, qo'ni-qo'shnichilik, mehmondo'stlik bilan bog'liq urf-odatlar zamonaviy huquqiy me'yorlar (nikohni rasmiylashtirish, bolalar huquqlari, mulk daxlsizligi va boshqalar) bilan qarama-qarshi qo'yilmay, balki to'ldiruvchi tarzda talqin qilinishi lozim;

- oilaviy muloqot madaniyati: mojarolarni kuch ishlatish, haqorat, tahqir emas, balki suhbat, maslahat, murosaga kelish orqali hal qilish – huquqiy ong va milliy axloqiy qadriyatlarning eng asosiy kesishgan nuqtalaridan biridir.

Agar oilada “qonunni chetlab o'tish”, “hamma shunday qiladi”, “pul bo'lsa bo'ldi” kabi kayfiyat hukmron bo'lsa, bu yosh ongida huquqiy nigilizm va ma'naviy befarqlikni kuchaytiradi. Shu bois ota-onalar uchun huquqiy va ma'naviy savodxonlik dasturlari, “ota-onalar universiteti” kabi tashabbuslarni kuchaytirish muhimdir.

Mahalla – oila va keng ijtimoiy makon o'rtasidagi ko'prik bo'lib, unda milliy an'analar va fuqarolik jamiyati institutlari unsurlari o'zaro qorishib ketgan. Mahalla fuqarolar yig'ini, kengash, posbonlar, oqsoqollar, xotin-qizlar faoli, yoshlar yetakchisi kabi subyektlar orqali mahalla nafaqat ijtimoiy yordam, balki huquqiy profilaktika, nizolarni bartaraf etish, ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot maydoniga aylanadi.

Mahalla institutida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashning bir qator yo'llari mavjud:

– an'ana va huquqiy me'yorlar asosida nizolarni hal etish: qo'ni-qo'shnichilik, oilaviy mojarolar, mulkiy nizolarni avvalo mahalla darajasida, oqsoqollar ishtirokida suhbat va kelishuv orqali hal qilish, zarur hollarda esa rasmiy huquqiy mexanizmlarga murojaat etish fuqarolarda "qonun – adolat timsoli" degan tasavvurni kuchaytiradi;

– mahalla yig'ilishlarining ma'naviy-huquqiy mazmunini boyitish: faqat xo'jalik va maishiy masalalar bilan cheklanib qolmasdan, yoshlar huquqlari, oila mustahkamligi, bolalar mehnatidan foydalanish, xotin-qizlar huquqlari, ekologik mas'uliyat kabi dolzarb huquqiy mavzularga bag'ishlangan davra suhbatlari, uchrashuvlar tashkil etish;

– mahalla yetakchilarining huquqiy madaniyatini oshirish: raislar, profilaktika inspektorlari, yoshlar yetakchilari, xotin-qizlar faollarining huquqiy savodxonligi qanchalik yuqori bo'lsa, ular aholi bilan muloqotda milliy qadriyatlar va huquqiy me'yorlar o'rtasida shunchalik puxta muvozanatni ta'minlay oladilar.

Mahalla ko'p hollarda "ma'naviyat va qadriyatlar posboni" sifatida ko'riladi. Endilikda u huquqiy madaniyat posboni sifatida ham faoliyat olib borishi zarur: huquqbuzarliklarning oldini olish, yoshlarni rasmiy va norasmiy huquqiy ta'limga jalb qilish, profilaktik ishlarni formallikdan xoli tarzda olib borish shular jumlasidandir.

Huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash birgina oilaga yoki faqat mahallaga yuklab qo'yilmasligi lozim; bu jarayon ularning uzviy hamkorligi asosida samarali kechadi.

Quyidagi mexanizmlar bu hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi:

Birgalikdagi ma'naviy-huquqiy tadbirlar: Mahalla tashabbusi bilan ota-onalar, o'qituvchilar, yoshlar ishtirokida "Oila va qonun", "Mahalla va qonun ustuvorligi", "Milliy qadriyat va huquqiy madaniyat" kabi mavzularda uchrashuvlar, uch avlod vakillari ishtirokidagi suhbatlar o'tkazilishi mumkin. Bunda mahalliy amaliy misollar, real hayotiy holatlar tahlili yoshlar uchun ayniqsa ta'sirchan bo'ladi.

Ota-onalar bilan tizimli ishlash: Oila – mahalla – maktab uchburchagi doirasida ota-onalar uchun maxsus huquqiy-ma'naviy seminarlar, treninglar, konsultatsiyalar tashkil etish zarur. Bolalar huquqlari, oilaviy mojaro profilaktikasi, erta nikohlarning oldini olish, mehnat migratsiyasi sharoitida farzand tarbiyasi kabi mavzular milliy qadriyatlar va zamonaviy huquqiy me'yorlar uyg'unligida yoritilishi kerak.

Yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash: Mahalla hududida yoshlar klublari, debat markazlari, huquqiy maslahat punktlari, volontyorlik guruhlarini shakllantirish

huquqiy ongni “yuqoridan tushirilgan ma’lumot”dan shaxsiy tajribaga aylantirishga yordam beradi. Masalan, yoshlar tomonidan tashkillashtirilgan “Huquq va qadriyat haftaligi”, huquqiy flayerlar, videoroliklar, mahalla miqyosida ijtimoiy loyihalar o‘zlarini jamiyat subyekti sifatida his qilishlariga xizmat qiladi.

Mahalliy ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalardan foydalanish: Mahalla sahifalari, Telegram kanallari, ijtimoiy tarmoqlardagi guruhlar orqali milliy qadriyatlar va huquqiy madaniyatni targ‘ib qiluvchi qisqa videolar, infografikalar, savol-javob ruknlari yuritish mumkin. Eng muhim jihat – rasmiy til emas, yoshlar tili, sodda va hayotiy misollar bilan boyitilgan kontent yaratishdir.

Raqamli jamiyat va globallashuv fonida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash jarayonida bir qator muammolar yuzaga kelmoqda:

- huquqiy axborotning parokandaligi: internetda turli sifatdagi, ba’zan qarama-qarshi huquqiy izohlar, anonim sharhlar yoshlarning ongida chalkashlik tug‘dirishi mumkin;

- ommaviy madaniyatning agressiv oqimi: individualizm, iste’molchilik, zo‘ravonlik, “tezyutar muvaffaqiyat”ni targ‘ib qiluvchi kontent milliy qadriyatlarga zid kayfiyatlarni kuchaytiradi;

- formallik va nigilizm xavfi: “qonun bor, lekin unga amal qilinmaydi”, “baribir hech narsa o‘zgarmaydi” degan qarashlar huquqiy nigilizmga olib keladi.

Bu muammolarni yumshatish uchun oila va mahalla darajasida:

- media va raqamli savodxonlik bo‘yicha ma’rifiy ishlarni yo‘lga qo‘yish;
- bolalar va yoshlar uchun internetdan xavfsiz foydalanish qoidalarini ishlab chiqish va ularni oilada muhokama qilish;
- milliy qadriyatlarni raqamli formatda (animatsiya, komiks, podkastlar, onlayn kitobxonlik) taqdim etish zarur.

Shu tariqa oila va mahalla nafaqat an’anaviy, balki raqamli tarbiya makoniga ham aylanishi mumkin.

XULOSA

Oila va mahalla institutlarida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash – huquqiy demokratik jamiyat qurishning eng muhim ma’naviy-pedagogik shartlaridan biridir. Maqolada olib borilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Huquqiy ong faqat normativ bilimlar majmui emas, balki shaxsning milliy qadriyatlarga tayangan holda huquqiy qaror qabul qilishi, huquq va burchlarni mas’uliyat bilan bajarishi bilan ifodalanadi.

2. Oila huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligining birlamchi makoni bo'lib, unda qonunga hurmat, adolat, halollik, hurmat, mehr-oqibat kabi qadriyatlar bolalar uchun tabiiy tarzda namoyon bo'ladi.

3. Mahalla esa ushbu qadriyatlar va huquqiy madaniyatni keng ijtimoiy makonda mustahkamlovchi institut sifatida faoliyat yuritadi. Uning imkoniyatlaridan huquqiy profilaktika, nizolarni adolatli hal etish, huquqiy-ma'rifiy tadbirlar orqali samarali foydalanish zarur.

4. Huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash oila va mahalla hamkorligi, ota-onalar bilan tizimli ishlash, yoshlar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, raqamli muhitdan maqsadli foydalanish kabi mexanizmlar asosida amalga oshirilganda yuqori natija beradi.

5. Raqamli jamiyat sharoitida huquqiy nigilizm, ma'naviy befarqlik va formallik xavflarini kamaytirish uchun media savodxonlik, interaktiv huquqiy-ma'naviy dasturlar, milliy qadriyatlarni zamonaviy kommunikatsion vositalar orqali targ'ib qilish talab etiladi.

Shunday qilib, oila va mahalla institutlarining maqsadli hamkorligi, huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuv huquqiy madaniyati yuksak, milliy o'zligiga sodiq va global jarayonlarga ochiq yosh avlodni tarbiyalashning muhim garovidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. To'xtayev H. Ijtimoiy falsafa. – Toshkent: “Ma'rifat”, 2022. – 368 b.
2. Jo'rayev R. Huquqiy ong va fuqarolik jamiyati tamoyillari. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2021. – 256 b.
3. Qodirov B. Oila va mahalla tarbiyasida milliy qadriyatlar. – Toshkent: “Ilm-Ziyo”, 2020. – 220 b.
4. Zokirova N. Huquqiy tarbiya pedagogikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2019. – 210 b.
5. O'zbekistonda fuqarolik jamiyati va mahalla instituti rivoji: ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami. – Toshkent: “Ma'naviyat”, 2021. – 288 b.

НЕЛОКАЛЬНАЯ КРАВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ ЛИНЕЙНЫХ УРАВНЕНИЙ СМЕШАННОГО ТИПА

Муминов Фарход Маликович

канд.мат-физ. наук, доцент,

Алмалыкский государственный технический институт,

Республика Узбекистан, г. Алмалык

E-mail: farxod.muminov.58@inbox.ru

АННОТАЦИЯ

В этой статье приводится постановка нелокальных задач для уравнения третьего порядка смешанного-составного типа. При определенных условиях на коэффициенты и правую часть уравнения доказывается этих задач.

Ключевые слова: *уравнения опорные понятия, уравнения смешанная нелокальная задача, сингулярная интегральная уравнения.*

В работе [1] А.В.Бицадзе, А.А.Самарского была поставлена и исследована новая нелокальная задача для эллиптических уравнений, которая в настоящее время называется задачей Бицадзе- Самарского. В дальнейшем такие нелокальные задачи для различных классов уравнений нашли приложения в линейных обратных или в задачах управления и в целом ряде других задач из механики и физики [2-4]. В этой статье предлагается постановка нелокальной задачи для смешанного уравнения и доказывается, что при определенных условиях на коэффициенты уравнения поставленные задачи разрешимы в пространстве Соболева $W_1^2(D)$ Постановка задачи . Рассмотрим уравнение

$$Lu = yU_{yy} + U_{xx} + lU_y = f(x, y) \quad (1)$$

(1)

Это уравнение параболического типа при $y \geq 0$ и гиперболического типа при $y < 0$. Характеристики уравнения (1) ветви семейства парабол $x - 2\sqrt{-y} = const$, $x + 2\sqrt{-y} = const$ имеют огибающую ось $y = 0$ параболического вырождения уравнения (1).

Таким образом, линия параболического вырождения уравнения (1) является одновременно его характеристикой. Обозначим через D конечную область, ограниченную прямоугольником ABB_1A_1 , с вершинами $A(0,0)$, $B(1,0)$, $B_1(1,1)$, $A_1(0,1)$ лежащей в полуплоскости и характеристиками $AC: x - 2\sqrt{-y} = 0$ и $BC: x + 2\sqrt{-y} = 1$ уравнения (1). Часть области D удовлетворяющее условиям

$$u(0, y) = u(1, y) = 0 \quad (2)$$

$$u(x, 1) = \beta(x)u(x, y)/AC \cup BC \quad (3)$$

$n = (n_1, n_2)$ – единичный вектор внутренней нормали к ∂D . Всюду ниже предполагается, что $f_i(x, y) \in C^2(D)$, $i = 1, 2$

$$\beta(x) = \begin{cases} \exp\left[-\frac{\lambda}{2}\left(\frac{x^2}{4} + 1\right)\right], & \text{при } 0 \leq x \leq \frac{1}{2}, \\ \exp\left[-\frac{\lambda}{2}\left(1 + \frac{(1-x)^2}{4}\right)\right], & \text{при } \frac{1}{2} \leq x \leq 1, \end{cases}$$

где $\lambda > 0$.

Обозначим через C_L класс функций из $C^2(\bar{D})$, удовлетворяющие краевым условиям (2),(3). Через $W_2'(D)$ будем обозначить пространства Соболева, полученные замыканием класса функций C_L по норме

$$\|u\|_1^2 = \int_D (u_x^2 + u_y^2 + u^2) dD,$$

по пространствам функцией $W_2'(D)$ и $L_2(D)$ построим негативное пространства $W_2^{-1}(D)$.

$$\|f\|_{-1} = \sup_{u \in W_2'} \left(\frac{(f, u)_0}{\|u\|_1} \right)$$

Задача . Найти решения уравнения

$$Lu = yU_{yy} + U_{xx} + lU_y = f(x, y)$$

в области D , удовлетворяющее условиям (2)-(3). Уравнение принадлежит эллиптическому типу при $y > 0$ и гиперболическому типу при $y < 0$.

Лемма . Пусть существует константа $\lambda > 0$ такая, что выполнены неравенства $2l(x, y) - \lambda y - 1 \geq \delta > 0$ в области D . Тогда справедлива следующая оценка:

$$\|f\|_0 \geq \|U\|_2 \Leftrightarrow |(4u, l^{\lambda y})_0| \geq m_2 \|U\|_{W_2^1}^2 \quad (4)$$

Доказательство. Рассмотрим интеграл $2(Lu, e^{\lambda y} U_y)_0$ где $U \in C_L^2(D)$ Интегрируя это выражение по частям имеем

$$2(Lu, e^{\lambda y} U_y)_0 = \int_D e^{\lambda y} [\Delta U_x^2 + (2x - \lambda y - 1) U_y^2] dD - \\ - \int_{\Gamma} e^{\lambda y} [(U_x^2 - y U_y^2) n_2 - 2 U_x U_y n_2] ds - e^{\lambda} \int_0^1 U_x^2(x, 1) dx + e^{\lambda} \int_0^1 U_y^2(x, 1) dx$$

Используя условия (8) и условия теоремы, получим неравенство (4). Отсюда следует единственность регулярного решения задачи.

Теорема . Пусть выполнены условия леммы . Тогда для любой функции $U(x, y) \in L(D)$ существует обобщенное решение задачи из пространства $W_2^1(D)$

Доказательство. Выбираем последовательность собственных функций $\{V_n(x, y)\} \in W_2^4(D) \cap \overset{0}{W}_2^2(D)$ задачи

$$\Delta^2 V_n(x, y) = \lambda_n^2 V_n(x, y) \\ V_n(x, y)|_{\partial D} = 0, \frac{\partial V_n(x, y)}{\partial N}|_{\partial D} = 0$$

Известно, что система собственных функций $\{V_n\}$ полна в $W_2^4(D) \cap \overset{0}{W}_2^2(D)$

Определим последовательность функций следующим образом

$$l^{\lambda y} \mathcal{G}_{ny}(x, y) = V_n(x, y) \quad (5)$$

$$\mathcal{G}_n(x, 1) = \beta(x) \mathcal{G}(x, y)|_{\Gamma} n = 1, 2, 3, \dots \quad (6)$$

Легко видеть, что существует единственное решение $\mathcal{G}_n \in C_L$ этой задачи, которое дается формулой

$$\mathcal{G}_n(x, y) = \int_{\Gamma}^y l^{-\lambda \tau} V_n(x, \tau) d\tau + \frac{1}{\beta - 1} \int_{\Gamma}^y l^{-\lambda \tau} V_n(x, t) dt \text{ Пусть } \mathcal{G}_n(x, y) \text{ решение задачи}$$

(5)-(6). Тогда получаем

$$(\mathcal{G}_n L^* V_n) = (L \mathcal{G}_n, V_n)_0 \geq m_2 \|\mathcal{G}_n\|_0^2$$

Откуда

$$\|L^* V_n\|_{W_2^1} \geq C \|\mathcal{G}_n\|_{W_2^1} \|V_n\|_0$$

где m_0, m_0, C, C_1 - постоянное. L^* - формально сопряженный оператор к L .

Решение задачи 6 будем искать в виде

$$U^N(x, y) = \sum_{n=1}^N C_n g_n(x, y),$$

где постоянные C_n определяются из систем линейных алгебраических уравнений

$$(Lu^N, e^{\lambda y} g_{ny})_0 = (f, e^{\lambda y} g_{ny})_0 \quad (7)$$

Система (7) разрешима при любых $f \in L_2(D)$ ибо для нее имеет место теорема единственности. Действительно, если бы $U^N(x, y)$ было решением однородной системы уравнений (1), то умножая каждое уравнение на свое C_n и складывая по n от $n=1$ до $n=N$ мы пришли бы к соотношению

$$(Lu_N, e^{\lambda y} U_y^N)_0 = 0$$

из которого в силу (21) следовало бы, что $U^N(x, y) = 0$ т.е. все $C_n, n = \overline{1, N}$ равны нулю.

Итак, система (21) однозначно определяет $U^N(x, y)$ Умножим каждое из (21) на C_n и сложим по n от $n=1$ до $n=N$. Это дает равенство

$$(Lu^N, e^{\lambda y} U_y^N)_0 = (f, e^{\lambda y} U_y^N)_0$$

из которого и силу (18) следует неравенство

$$C \|U^N\|_{W_2^1}^2 \leq \|f\|_0 \|U^N\|_{W_2^1}$$

откуда

$$C \|U^N\|_{W_2^1} \leq \|f\|_0$$

Таким образом множество функций $\{U^N\}_\rho, N = 1, 2, 3, \dots$ ограничено в W_2^1 Известно, что множество слабо компактно в $W_2^1(D)$ т.е. из него можно выделить подпоследовательность слабосходящуюся и в $W_2^1(D)$ к некоторой функции $U \in W_2^1(D)$

Тем самым теорема доказана.

ЛИТЕРАТУРА

8. Бицадзе А.В., Самарский А.А. О некоторых простейших обобщенных линейных эллиптических краевых задач// Докл. АН СССР. - 1969. - Т. 185, №4. - с. 739-740.

9. Врагов В Н. Об одном уравнении смешанно-составного типа У/Дифференц. уравнения, 1973.-Т. 9, №1.-С. 169-171.
10. Бесов О.В., Ильин В.П., Николаевский С.М. Интегральные представления функций и теоремы вложения. М: Наука. 1975. 480 стр.
11. Брюханов Ю.А. Об одном классе эллиптических уравнений, выражавшихся на границе. Дифференциальные уравнения. 1973. Т.4 166-168 стр.
12. Муминов Ф.М., Муминов С.Ф. “Об одной нелокальной краевой задаче для уравнения смешанного типа ”CENTRAL ASIAN JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY AND COMPUTER SCIENCES. 02 Issue:04/Aprel 2021 ISSN:2660-5309
13. Муминов, Ф. М., & Каримов, С. Я. Утабов У нелокальная краевая задача для линейных уравнений смешанного типа Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. *Volume, 2*, 2181-1784.
14. Муминов, Ф. М., & Каримов, С. Я. (2024). О смешанных краевых задачах для уравнения составного типа третьего порядка. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(2), 623-629.

NOLINEAR DIFFERENSIAL TENGLAMALAR VA ULARNING DINAMIK TIZIMLARDAGI ROLI

Jonqobilov J.T.

Olmalik davlat texnika institute

“Matematika va tabiiy fanlar ” kafedrasi assistenti

jonqobilovjaxongir70@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada nolinear differensial tenglamalar nazariyasi, ularning xususiyatlari va dinamik tizimlarni modellashtirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Barqarorlik nazariyasi, bifurkatsiya hodisalari hamda xaos nazariyasiga oid asosiy tushunchalar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, real jarayonlarni modellashtirishda nolinear tenglamalarning ustunliklari yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, nolinear differensial tenglamalar real jarayonlarni aniqroq ifodalash imkonini beruvchi kuchli matematik apparat hisoblanadi. Ularning chuqur o‘rganilishi nafaqat nazariy matematika, balki amaliy muammolarni hal etishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: Nolinear differensial tenglama, dinamik tizim, barqarorlik, bifurkatsiya, xaos, Lyapunov funksiyasi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теория нелинейных дифференциальных уравнений, их свойства и значение в моделировании динамических систем. Анализируются основные понятия теории устойчивости, явления бифуркации и элементы теории хаоса. Также освещаются преимущества использования нелинейных уравнений при моделировании реальных процессов. Результаты исследования показывают, что нелинейные дифференциальные уравнения являются мощным математическим аппаратом, позволяющим более точно описывать реальные процессы. Их углублённое изучение имеет важное значение не только для теоретической математики, но и для решения прикладных задач.

Ключевые слова: нелинейное дифференциальное уравнение, динамическая система, устойчивость, бифуркация, хаос, функция Ляпунова.

ABSTRACT

This article examines the theory of nonlinear differential equations, their properties, and their significance in modeling dynamic systems. The main concepts of stability theory, bifurcation phenomena, and elements of chaos theory are analyzed.

In addition, the advantages of using nonlinear equations in modeling real-world processes are highlighted.

The results of the study show that nonlinear differential equations represent a powerful mathematical tool that allows for a more accurate description of real processes. Their in-depth study is important not only for theoretical mathematics but also for solving practical problems.

Keywords: nonlinear differential equation, dynamical system, stability, bifurcation, chaos, Lyapunov function.

KIRISH

Zamonaviy matematika va tabiiy fanlar rivojida differensial tenglamalar muhim nazariy va amaliy vosita sifatida alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, nolinear differensial tenglamalar real jarayonlarni modellashtirishda yuqori aniqlik va moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Tabiatda uchraydigan ko'plab hodisalar – suyuqliklar harakati, iqlim o'zgarishi, biologik populyatsiyalar dinamikasi, iqtisodiy tizimlar va texnik jarayonlar – o'zining nolinear xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli, ularni tahlil qilishda chiziqli modellardan foydalanish ko'pincha yetarli natija bermaydi. Nolinear differensial tenglamalar nazariyasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jadal rivojlanib, hozirgi kunda dinamik tizimlar nazariyasining asosiy yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ushbu yo'nalish murakkab tizimlarning vaqt bo'yicha rivojlanishini o'rganish, ularning barqarorligini aniqlash hamda uzoq muddatli xatti-harakatlarini bashorat qilish imkonini beradi. Ayniqsa, kichik o'zgarishlarning katta natijalarga olib kelishi, ya'ni sezgirlik xususiyati nolinear tizimlarning eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Mazkur sohada barqarorlik nazariyasi muhim o'rin tutadi. Lyapunov usullari yordamida tizimlarning barqaror yoki nobarqaror holatlari aniqlanadi. Bundan tashqari, parametrlarning o'zgarishi natijasida yuzaga keladigan bifurkatsiya hodisalari tizimning sifat jihatdan yangi holatlarga o'tishini ifodalaydi. Bu esa real jarayonlarda keskin o'zgarishlarning matematik asoslarini tushuntirishga yordam beradi. Shuningdek, nolinear tizimlarda kuzatiladigan xaotik harakatlar ham alohida ilmiy qiziqish uyg'otadi. Deterministik tenglamalar bilan ifodalangan bo'lsa-da, bunday tizimlar tartibsiz va oldindan aniq bashorat qilib bo'lmaydigan natijalarni berishi mumkin. Bu holat ilm-fanda "xaos nazariyasi" sifatida keng o'rganilmoqda va u ko'plab sohalarda, jumladan meteorologiya, fizika va biologiyada qo'llanilmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi — nolinear differensial tenglamalarning asosiy nazariy jihatlarini tahlil qilish, ularning dinamik tizimlarni modellashtirishdagi o'rnini ochib berish hamda amaliy qo'llanilish imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat. Tadqiqot davomida zamonaviy matematik

usullar asosida nolinear tizimlarning xatti-harakati o'rganilib, ularning ilmiy va amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

ASOSIY QISM

1. Nolinear differensial tenglamalar tushunchasi va xususiyatlari. Nolinear differensial tenglamalar — noma'lum funksiya yoki uning hosilalari chiziqli bo'lmagan ko'rinishda qatnashadigan tenglamalardir. Umumiy ko'rinishi quyidagicha ifodalanadi:

$$\frac{dy}{dt} = f(y, t)$$

bu yerda $f(y, t)$ — nolinear funksiya.

Nolinear tenglamalarning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- yechimlarning yagona bo'lmashligi;
- kichik o'zgarishlarga yuqori sezgirlik;
- analitik yechimlarning har doim ham mavjud emasligi;
- murakkab dinamik xatti-harakatlarning yuzaga kelishi.

Misol 1:

$$\frac{dy}{dt} = y^2$$

Bu tenglama ajraluvchi o'zgaruvchilar usuli bilan yechiladi:

$$\frac{dy}{y^2} = dt$$

Integrallab:

$$-\frac{1}{y} = t + C$$

Demak, yechim:

$$y = -\frac{1}{t + C}$$

Bu yerda yechimning cheklangan vaqt ichida cheksizlikka intilishi (blow-up) kuzatiladi.

2. Dinamik tizimlar va faza tekisligi tahlili

Ko'p o'zgaruvchili nolinear tizimlar quyidagi ko'rinishda beriladi:

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = f(x, y) \\ \frac{dy}{dt} = g(x, y) \end{cases}$$

Bunday tizimlarni o'rganishda **faza tekisligi** tushunchasi muhim ahamiyatga ega. Har bir nuqta tizim holatini ifodalaydi, trayektoriyalar esa vaqt bo'yicha rivojlanishni ko'rsatadi.

Misol 2 (Lotka–Volterra modeli):

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = ax - bxy \\ \frac{dy}{dt} = -cy + dxy \end{cases}$$

Bu model yirtqich va o'lja populyatsiyalarining o'zaro ta'sirini ifodalaydi. Tizim yechimlari odatda yopiq trayektoriyalar bo'lib, populyatsiyalar davriy o'zgaradi.

3. Barqarorlik nazariyasi va Lyapunov usuli

Dinamik tizimning muvozanat nuqtasi barqaror bo'lishi uchun kichik og'ishlar vaqt o'tishi bilan kamayishi kerak.

Lyapunov funksiyasi $V(x)$ quyidagi shartlarni qanoatlantiradi:

$$V(x) > 0, \frac{dV}{dt} < 0$$

Misol 3:

$$\frac{dx}{dt} = -x^3$$

Lyapunov funksiya sifatida:

$$V(x) = \frac{1}{2}x^2$$

Hosila

$$\frac{dV}{dt} = x \cdot (-x^3) = -x^4 < 0$$

Demak, tizimning muvozanat nuqtasi $x = 0$ **barqaror** hisoblanadi.

4. Bifurkatsiya hodisalari

Bifurkatsiya — bu tizim parametrlarining o'zgarishi natijasida sifat jihatdan yangi holatlarning paydo bo'lishidir.

Misol 4:

$$\frac{dx}{dt} = rx - x^3$$

Muvozanat nuqtalar:

$$x(r - x^2) = 0 \rightarrow x = 0, x = \pm\sqrt{r}$$

- Agar $r < 0$ bo'lsa $\rightarrow$ faqat bitta muvozanat nuqta mavjud
- Agar $r > 0$ bo'lsa $\rightarrow$ uchta muvozanat nuqta paydo bo'ladi

Bu hodisa **pitchfork bifurkatsiya** deb ataladi.

5. Xaos nazariyasi va nolinear tizimlar

Nolinear tizimlarda deterministik bo'lsa ham tartibsiz harakat kuzatilishi mumkin. Bu **xaos** deb ataladi.

Misol 5 (logistik akslantirish):

$$x_{n+1} = rx_n(1 - x_n)$$

- $0 < r < 3 \rightarrow$ barqaror holat
- $3 < r < 3.57 \rightarrow$ davriy tebranishlar
- $r > 3.57 \rightarrow$ xaotik harakat

Bu model biologik populyatsiyalarni o'rganishda keng qo'llaniladi.

XULOSA

Ushbu maqolada nolinear differensial tenglamalar nazariyasining asosiy jihatlari, ularning matematik xususiyatlari hamda dinamik tizimlarni modellashtirishdagi o'rni keng qamrovda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, nolinear tenglamalar real jarayonlarni ifodalashda chiziqli modellarga nisbatan ancha samarali va moslashuvchan hisoblanadi. Chunki aksariyat tabiiy va texnik tizimlar o'zining ichki murakkabligi va nolinear bog'lanishlari bilan ajralib turadi. Maqola davomida dinamik tizimlar nazariyasining muhim elementlari — faza tekisligi tahlili, muvozanat nuqtalari va ularning barqarorligi, Lyapunov usuli, bifurkatsiya hodisalari hamda xaos nazariyasi asosida tizimlarning xatti-harakatlari chuqur o'rganildi. Keltirilgan matematik modellar va misollar orqali nolinear tizimlarning nafaqat barqaror yoki davriy, balki murakkab va tartibsiz (xaotik) holatlarga ham o'tishi mumkinligi ko'rsatib berildi. Shuningdek, maqolada nolinear differensial tenglamalarning amaliy qo'llanilishiga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, biologik populyatsiyalar dinamikasi, fizik jarayonlar, iqtisodiy tizimlar hamda muhandislik masalalarida ushbu tenglamalar muhim vosita sifatida xizmat qilishi asoslab berildi. Bu esa nolinear modellashtirishning zamonaviy ilm-fan va texnologiyalardagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi. Olib borilgan tahlillar shuni anglatadiki, nolinear differensial tenglamalarni o'rganish nafaqat nazariy jihatdan

muhim, balki amaliy masalalarni hal etishda ham katta imkoniyatlar yaratadi. Ayniqsa, murakkab tizimlarning uzoq muddatli xatti-harakatlarini bashorat qilish, ularning barqarorligini ta'minlash va boshqarish masalalarida ushbu yondashuv muhim rol o'ynaydi. Kelgusida ushbu yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar sonli usullarni rivojlantirish, kompyuter modellashtirish imkoniyatlarini kengaytirish hamda sun'iy intellekt bilan integratsiyalash orqali yanada yuqori natijalarga erishishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, nolinear tizimlarning chuqur o'rganilishi yangi ilmiy yo'nalishlarning paydo bo'lishiga va murakkab muammolarning samarali yechimlarini topishga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boyce, W.E., DiPrima, R.C. Elementary Differential Equations and Boundary Value Problems. Wiley, 2022.
2. Samarskii, A.A. The Theory of Difference Schemes. Marcel Dekker, 2001.
3. V.M. Fikhtengolts. Differensial va integral hisob. Toshkent: O'qituvchi, 1980.
4. MATLAB Documentation. Ordinary Differential Equations Solvers. MathWorks, 2024.
5. Chapra, S.C., Canale, R.P. Numerical Methods for Engineers. McGraw-Hill, 2020.
6. Djabbarov, Manshurov, Sh.T.; Jonqobilov, J.T.. C++ Dasturlarlash Tilida n-Xonali Palindromik Sonlarni Topish. 173-178
7. Odil Djurayevich; Jonqobilov, Jahongir Tirkashevich. TRIGONOMETRIK FUNKSIYALARNI EKVIVALENT TA'RIFI HAQIDA. 581-585
8. F.M. Muminov, N.T. Dushatov, Z.M. Miratov. ON THE FORMULATION OF BOUNDARY VALUE PROBLEMS FOR ONE SECOND-ORDER EQUATION. American Journal Of Applied Science And Technology. 4(6), 58-63

O‘ZBEKISTONDA DINLARARO VA MILLATLARARO TOTUVLIK: DAVLAT MEXANIZMLARI EVOLYUTSIYASI

Xolnazarova O‘g‘ilshod Rashid qizi

Termiz davlat universiteti, Tarix fakulteti magistranti

E-mail: xolnazarovaogilshod30@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlashda davlat institutlarining tarixiy-institutsional roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu siyosatning faqat normativ-huquqiy hujjatlar bilan cheklanmasdan, uni hayotga tatbiq etuvchi institutsional mexanizmlar orqali amalga oshirilgani asoslab beriladi. Xususan, diniy sohani muvofiqlashtirish, millatlararo munosabatlarni boshqarish, mahalla institutining profilaktik vazifasi hamda fuqarolik jamiyati tuzilmalari bilan hamkorlikning amaliy natijalari yoritiladi. Shuningdek, 1990–1992-yillardagi Farg‘ona vodiysidagi keskinlik va 2005-yil Andijon voqealari tajribasi asosida “reaksion” yondashuvdan “oldini oluvchi va muvozanatni saqlovchi” boshqaruv modeliga o‘tish jarayoni ilmiy asosda izohlanadi. Maqolada O‘zbekiston tajribasining xalqaro standartlar bilan uyg‘unlashgan holda milliy sharoitga mos tadbiq etilishi ham ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: diniy bag‘rikenglik, millatlararo totuvlik, davlat institutlari, tarixiy-institutsional yondashuv, profilaktika, ijtimoiy muvozanat, mahalla, milliy-madaniy markazlar, integratsiya, fuqarolik jamiyati

ABSTRACT

This article analyzes the historical and institutional role of state institutions in ensuring religious tolerance and interethnic harmony in Uzbekistan during the years of independence. The study substantiates that this policy was implemented not only through regulatory and legal documents, but also through institutional mechanisms that implement it. In particular, the coordination of the religious sphere, management of interethnic relations, the preventive function of the mahalla institution, and the practical results of cooperation with civil society structures are highlighted. Also, based on the experience of the tension in the Fergana Valley in 1990-1992 and the Andijan events of 2005, the process of transition from a “reactionary” approach to a “preventive and balancing” management model is scientifically explained. The article also shows the application of the Uzbek experience in accordance with international standards and in accordance with national conditions.

Keywords: *religious tolerance, interethnic harmony, state institutions, historical-institutional approach, prevention, social balance, neighborhood, national-cultural centers, integration, civil society*

KIRISH

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash masalasi jamiyat barqarorligi, fuqarolik birdamligi va ijtimoiy hamjihatlikning muhim sharti sifatida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Globallashuv jarayonlari kuchaygan hozirgi davrda diniy va etnik xilma-xillikni samarali boshqarish, konfessiyalararo muvozanatni saqlash, radikal g'oyalarning oldini olish hamda ijtimoiy ziddiyatlarni profilaktika qilish har bir davlatning ichki xavfsizligi va taraqqiyoti bilan bevosita bog'liq bo'lgan strategik vazifaga aylanmoqda. Ayniqsa, migratsiya jarayonlarining ortishi, axborot makonining kengayishi va turli mafkuraviy ta'sirlarning kuchayishi sharoitida diniy hamda milliy munosabatlarni izchil tartibga solish, ularni ijtimoiy barqarorlik resursiga aylantirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda.

O'zbekiston Respublikasida diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash siyosati avvalo konstitutsiyaviy asoslar bilan mustahkamlangan. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18-moddasida fuqarolarning jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi va e'tiqodidan qat'i nazar qonun oldida tengligi belgilangan bo'lsa, 31-modda har bir shaxsning vijdon erkinligi, istalgan dinga e'tiqod qilish yoki hech bir dinga e'tiqod qilmaslik huquqini kafolatlaydi (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023-yil tahriri). Mazkur konstitutsiyaviy normalar diniy va milliy munosabatlarni tartibga solishda davlatning asosiy tamoyillarini belgilab, ijtimoiy tenglik va bag'rikenglikning huquqiy poydevorini yaratadi.

Shuningdek, diniy sohada munosabatlarni huquqiy tartibga solish va diniy tashkilotlar faoliyatining qonuniy asosda olib borilishini ta'minlashda "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun alohida o'rin tutadi. Ushbu qonunda vijdon erkinligi va diniy e'tiqod huquqi (3-modda), fuqarolarning dinidan qat'i nazar tengligi va kamsitishning taqiqlanishi (4-modda), davlat va diniy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlarning huquqiy asoslari (5-modda) hamda diniy tashkilotlarni ro'yxatdan o'tkazish masalalari (14-modda) aniq belgilab berilgan (O'RQ-699, 2021-yil 5-iyul). Bu esa diniy faoliyatni yashirin va norasmiy maydondan chiqarib, huquqiy tartibga solinadigan ochiq ijtimoiy jarayonga aylantirishga xizmat qiluvchi muhim normativ asos hisoblanadi.

Biroq O‘zbekiston tajribasi shuni ko‘rsatadiki, diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta‘minlash faqat normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilish bilan cheklanmaydi. Mazkur yo‘nalishdagi siyosatning samaradorligi uni amaliyotga tatbiq etuvchi institutsional tizimlar va boshqaruv mexanizmlarining mavjudligiga bevosita bog‘liq. Shu jihatdan, mustaqillik yillarida davlat institutlarining roli “qat’iy nazorat” yoki “buyruqbozlik” tamoyillariga emas, balki muvofiqlashtirish, profilaktika, muloqot va muvozanatni saqlashga tayangan boshqaruv modeli sifatida shakllandi. Bunda diniy soha bo‘yicha maxsus vakolatli tuzilma, millatlararo munosabatlarni boshqaruvchi markaziy institutlar, mahalla tizimi, milliy-madaniy markazlar hamda fuqarolik jamiyati institutlari o‘zaro hamkorlikda ishlashi natijasida ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga erishildi.

Mazkur masalaning dolzarbligini oshiradigan muhim omillardan biri — tarixiy tajriba va murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq saboqlardir. Xususan, 1990–1992-yillarda Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy keskinlik holatlari milliy va ijtimoiy masalalar institutsional boshqaruv yetarli bo‘lmagan sharoitda qanday tez keskinlashishini ko‘rsatgan bo‘lsa, 2005-yilda Andijon shahrida sodir bo‘lgan voqealar diniy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar uyg‘unlashgan vaziyatlarda muammolarni faqat favqulodda choralar bilan hal etish barqaror natija bermasligini yaqqol namoyon etdi. Mazkur tarixiy tajribalar O‘zbekistonda diniy va milliy munosabatlarga nisbatan “muammo yuzaga kelgach javob berish” yondashuvini bosqichma-bosqich “oldini oluvchi, monitoring va profilaktikaga tayangan” institutsional boshqaruv modeli bilan almashtirish zaruratini kuchaytirdi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston tajribasida diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta‘minlashda xalqaro me‘yor va tavsiyalar ham inobatga olinib, ular milliy tarixiy hamda ijtimoiy sharoitga moslashtirilgan holda tatbiq etildi. Bu jarayon mexanik ko‘chirish shaklida emas, balki milliy manfaatlar va jamiyat barqarorligi tamoyillari asosida amalga oshirilgani bilan xarakterlanadi.

Demak, O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta‘minlash siyosati konstitutsiyaviy va huquqiy asoslar bilan bir qatorda, uni hayotga tatbiq etuvchi davlat institutlari faoliyati orqali izchil amalga oshirilib kelinmoqda. Shu bois mazkur mavzuni tarixiy-institutsional yondashuv asosida o‘rganish, davlat institutlarining shakllanish bosqichlari, boshqaruv mexanizmlari hamda ijtimoiy barqarorlikka ta‘sirini ilmiy asosda tahlil qilish bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta‘minlash jarayonida davlat institutlarining tarixiy-institutsional rolini tahlil qilish, ularning shakllanish omillari, boshqaruv

mexanizmlari hamda ijtimoiy barqarorlikka ta'sirini ilmiy asosda yoritib berishdan iborat.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlashda davlat institutlarining tarixiy-institutsional roli tarixiy va tizimli yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqot jarayonida normativ-huquqiy hujjatlar (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 2023-yil tahriri; "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun, O'RQ-699, 2021-yil 5-iyul) mazmuniy tahlil qilindi. Shuningdek, davlat institutlarining shakllanish bosqichlari va funksional vazifalarini aniqlashda tarixiy-qiyosiy hamda institutsional tahlil usullaridan foydalanildi. Empirik dalillar sifatida mustaqillik yillarida yuz bergan muhim ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va voqealar (Farg'ona vodiysi, 1990–1992; Andijon, 2005) kontekstual tahlil qilinib, ular asosida profilaktik boshqaruv modelining evolyutsiyasi yoritildi. Tadqiqot natijalari umumlashtirish va mantiqiy xulosa chiqarish usullari orqali tizimlashtirildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash masalasi faqat normativ-huquqiy hujjatlar bilan cheklanib qolmadi, balki ularni hayotga tatbiq etuvchi institutsional mexanizmlar orqali amalga oshirildi. Bu jarayonda davlat institutlarining roli "qat'iy nazorat" yoki "buyruqbozlik" modeli asosida emas, balki muvofiqlashtirish, profilaktika va muvozanatni saqlash tamoyillariga tayangan holda shakllandi.

Tarixiy nuqtai nazardan, bunday yondashuvning tanlanishi tasodifiy emas edi. Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillarda diniy va milliy erkinliklarning kengayishi bilan bir qatorda, huquqiy maqomi noaniq shaxslar, migratsiya oqimlari, konfessiyalararo muvozanat masalalari ham yuzaga chiqdi. Agar bu jarayonlar faqat ma'muriy cheklovlar orqali boshqarilganida, ular ijtimoiy beqarorlik manbaiga aylanishi mumkin edi. Shu bois davlat institutlari diniy va milliy sohadagi jarayonlarni jazolash orqali emas, boshqarish va tartibga solish orqali yo'naltirish yo'lini tanladi.

Bunga yaqqol misollardan biri — fuqaroligi bo'lmagan shaxslar masalasining hal etilishidir. Sovet Ittifoqi parchalangandan so'ng O'zbekiston hududida uzoq yillar davomida yashab kelgan, biroq huquqiy jihatdan hech bir davlat fuqaroligiga ega bo'lmagan shaxslar mavjud edi. Bu holat nafaqat migratsion muammo, balki millatlararo munosabatlar va ijtimoiy integratsiya nuqtai nazaridan ham xavfli omil sifatida qaraldi. 2020–2021-yillarda qabul qilingan qarorlar asosida o'n minglab shaxslarga O'zbekiston fuqaroligi berilishi davlat institutlarining inklyuziv va

muvozanatli siyosati mahsuli bo'ldi. Ushbu jarayon repressiv choralar orqali emas, balki huquqiy maqomni aniqlashtirish va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish orqali amalga oshirildi. Natijada, ilgari "muammoli toifa" sifatida qaralgan guruh jamiyatning to'laqonli a'zolariga aylandi.

Shuningdek, diniy sohada ham davlat institutlarining muvofiqlashtiruvchi roli yaqqol namoyon bo'ldi. Diniy tashkilotlar faoliyati ustidan to'liq taqiqlovchi nazorat o'rnatilmadi, aksincha, ularning faoliyatini huquqiy maydonga olib chiqish, ochiq ro'yxatdan o'tkazish va qonuniy asosda ishlashiga sharoit yaratildi. Bu orqali diniy faollik yashirin yoki norasmiy maydondan chiqarilib, ijtimoiy barqarorlikka tahdid tug'diruvchi omil emas, balki boshqariladigan ijtimoiy jarayonga aylantirildi.

Davlat institutlarining yana bir muhim funksiyasi — *potensial ziddiyatlarni erta aniqlash va profilaktika qilishdan* iborat bo'ldi. Bu yondashuvning shakllanishiga O'zbekiston tarixida yuz bergan ayrim murakkab ijtimoiy-siyosiy voqealar muhim tarixiy saboq bo'lib xizmat qilgan. Xususan, 1990–1992-yillarda Farg'ona vodiysida kuzatilgan ijtimoiy keskinlik holatlari hamda 2005-yilda Andijon shahrida sodir bo'lgan voqealar diniy va ijtimoiy masalalarni faqat kechiktirilgan yoki kuch ishlatishga asoslangan choralar orqali hal etish barqaror natija bermasligini yaqqol namoyon etdi.

1990-yil iyun oyida Farg'ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy to'qnashuvlar sovet tizimi yemirilishi arafasida milliy va ijtimoiy masalalarning yetarlicha institutsional boshqaruvga ega bo'lmagan sharoitda qanday tez keskinlashishini ko'rsatdi. Bu voqealar mustaqillik arafasida davlat boshqaruvida millatlararo munosabatlarni tartibga soluvchi aniq mexanizmlar yo'qligi qanday xavf tug'dirishini ochib berdi. Aynan shu tarixiy tajriba keyinchalik mustaqil O'zbekistonda millatlararo totuvlikni tasodifiy jarayon emas, balki davlat siyosati darajasida boshqariladigan ijtimoiy jarayon sifatida shakllantirish zaruratini kuchaytirdi.

Keyingi bosqichda, 2005-yilda Andijon shahrida sodir bo'lgan voqealar diniy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar o'zaro uyg'unlashgan murakkab vaziyatlarda faqat favqulodda choralar bilan cheklanish yetarli emasligini yana bir bor tasdiqladi. Ushbu voqea davlat institutlari uchun diniy va milliy sohadagi muammolar keskinlashgandan keyin javob berish ("reaksion") modeli o'rniga, ularni erta aniqlash, oldini olish va muloqot orqali yumshatishga asoslangan yondashuvni kuchaytirish zaruratini dolzarb qilib qo'ydi.

1-rasm. 1990-yil iyun oyida Farg‘ona vodiysida yuzaga kelgan ijtimoiy to‘qnashuvlar

Tarixiy-institutsional nuqtai nazardan, aynan *Farg‘ona vodiysidagi 1990–1992-yillardagi keskinlik va Andijon voqealari (2005)* O‘zbekistonda diniy va milliy masalalarni boshqarishda yangi bosqichni boshlab berdi. Endilikda davlat institutlari bu sohani faqat xavfsizlik muammosi sifatida emas, balki doimiy monitoring, profilaktika va ijtimoiy muloqot talab etuvchi murakkab ijtimoiy jarayon sifatida talqin qila boshladi.

Natijada diniy va milliy munosabatlarga nisbatan “muammo yuzaga kelgach choralar ko‘rish” yondashuvi bosqichma-bosqich “oldini oluvchi, muvozanatni saqlovchi va institutlararo hamkorlikka tayangan” boshqaruv modeli bilan almashtirildi. Bu tarixiy saboqlar O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlash siyosatining profilaktik va tizimli xarakter kasb etishida muhim burilish nuqtasi bo‘lib xizmat qildi.

Bu jarayonda diniy yoki milliy masalalar keskinlashib ketgach javob berish emas, balki ularning oldini olishga qaratilgan monitoring, tahlil va muloqot mexanizmlari ustuvor ahamiyat kasb etdi. Xususan, joylarda diniy jamoalar, milliy-madaniy markazlar va mahalliy tuzilmalar bilan olib borilgan muntazam muloqot ijtimoiy muammolarni siyosiy ziddiyatga aylanmasdan hal qilish imkonini berdi.

Muhim jihat shundaki, O‘zbekiston tajribasida davlat institutlari diniy va milliy sohada xalqaro majburiyatlar va tavsiyalarni ham inobatga oldi. BMT, YXHT, UNESCO kabi xalqaro tuzilmalar doirasida diniy bag‘rikenglik, migratsiya va ozchiliklar huquqlari bo‘yicha shakllangan yondashuvlar milliy siyosatga moslashtirilgan holda tatbiq etildi. Biroq bu jarayon mexanik ko‘chirish orqali emas, balki milliy tarixiy va ijtimoiy sharoitga mos ravishda amalga oshirildi.

Shunday qilib, O‘zbekistonda davlat institutlarining diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlashdagi roli nazorat va majburlashga emas, balki muvofiqlashtirish, profilaktika va ijtimoiy muvozanatni saqlashga yo‘naltirilgan boshqaruv modeli sifatida shakllandi. Ushbu yondashuv diniy va milliy xilma-xillikni

beqarorlik manbai emas, balki huquqiy va institutsional mexanizmlar orqali barqarorlashtiriladigan ijtimoiy resursga aylantirish imkonini berdi.

MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari O'zbekistonda diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlash jarayoni faqat huquqiy me'yorlar bilan emas, balki ularni amaliyotga tatbiq etuvchi institutlar tizimi orqali barqarorlashganini ko'rsatdi. Bu holat institutsional yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, jamiyatdagi murakkab ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda "qoidalar" bilan bir qatorda "tashkiliy mexanizmlar" ham hal qiluvchi omil ekanini tasdiqlaydi. Jumladan, D. North ta'kidlaganidek, institutlar jamiyatdagi "o'yin qoidalari" sifatida ijtimoiy tartibni barqarorlashtiradi va mojarolar ehtimolini kamaytiradi. O'zbekiston tajribasida ham diniy va milliy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar davlat institutlari faoliyati orqali ijtimoiy muvozanatni saqlashga xizmat qilgani kuzatildi.

Tadqiqot doirasida aniqlanganki, O'zbekistonning institutsional modeli diniy sohada "qat'iy taqiqlash" emas, balki huquqiy maydonga olib chiqish va muvofiqlashtirish tamoyiliga tayangan. Bu yondashuv diniy tashkilotlarni ochiq ro'yxatdan o'tkazish, qonuniy faoliyat yuritishiga sharoit yaratish orqali diniy faollikni yashirin muhitdan chiqarib, boshqariladigan ijtimoiy jarayonga aylantirish imkonini bergan. Bunday mexanizm E. Durkheim qarashlaridagi "ijtimoiy birdamlik" tushunchasi bilan uyg'un bo'lib, jamiyatda turli guruhlar o'rtasidagi hamjihatlikni saqlashda institutlar muhim rol o'ynashini anglatadi. Ayniqsa, diniy va etnik xilma-xillik sharoitida institutlarning vazifasi ziddiyatni kuchaytirish emas, balki uni yumshatish va muvozanatni ta'minlashdan iborat ekanligi yaqqol ko'rinadi.

Millatlararo munosabatlar sohasida esa davlat institutlari integratsion siyosat orqali etnik guruhlarini jamiyatning umumiy fuqarolik maydoniga uyg'unlashtirishga intilgan. Bu holat B. Anderson ilgari surgan "tasavvur qilingan hamjamiyat" konsepsiyasi bilan izohlanadi: milliy birlik faqat etnik umumiylik bilan emas, balki umumiy fuqarolik qadriyatlari, umumiy siyosiy makon va ijtimoiy hamkorlik orqali shakllanadi. O'zbekiston tajribasida milliy-madaniy markazlarning faoliyati, madaniyatlararo muloqot, hamkorlik loyihalari hamda fuqarolik birligini kuchaytirishga qaratilgan tashkiliy mexanizmlar aynan shu jarayonni qo'llab-quvvatlagani ko'rinadi. Tadqiqot natijalari shuni ham ko'rsatdiki, O'zbekistonda diniy va milliy masalalarga nisbatan yondashuv "reaksion" modeldan "profilaktik" modelga o'tgan. Bunda 1990–1992-yillarda Farg'ona vodiysida kuzatilgan keskinlik holatlari hamda 2005-yil Andijon voqealari tarixiy saboq sifatida institutsional boshqaruvning zarurligini kuchaytirgan. Bu jarayon konfliktologiya nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, L. Coser fikricha, jamiyatda ziddiyatlar tabiiy holat bo'lishi

mumkin, biroq uni boshqarish va ijtimoiy tizim doirasida “nazoratli” shaklda ushlab turish barqarorlikni ta’minlaydi. O‘zbekiston tajribasida ham ziddiyatlarni keskinlashgandan keyin bartaraf etishdan ko‘ra, erta aniqlash, monitoring va muloqot mexanizmlarini kuchaytirish yo‘li tanlangani profilaktik boshqaruv modelining shakllanganini bildiradi.

Shuningdek, davlat institutlari faoliyatida mahalla tizimi ijtimoiy profilaktika va vositachilik mexanizmi sifatida muhim o‘rin tutgani aniqlandi. Mahalla fuqarolar yig‘inlari orqali joylarda ijtimoiy muloqotni kuchaytirish, muammolarni keskinlashmasdan hal etish hamda ijtimoiy nazorat mexanizmlarini yo‘lga qo‘yish jarayoni A. Giddens ilgari surgan “ijtimoiy tizimlarning qayta ishlab chiqarilishi” nazariyasi bilan izohlanadi. Ya’ni jamiyatdagi barqarorlik yuqoridan beriladigan buyruqlar emas, balki kundalik ijtimoiy amaliyotlar va mahalliy darajadagi o‘zaro hamkorlik orqali mustahkamlanadi. Muhokama natijasida yana bir muhim jihat aniqlandi: O‘zbekiston tajribasida xalqaro standartlar va tavsiyalar inobatga olingan bo‘lsa-da, ular milliy tarixiy va ijtimoiy sharoitga moslashtirilgan holda tatbiq etilgan. Bu jarayonni J. March va J. Olsen ta’kidlagan “institutsional moslashuv” tamoyili orqali izohlash mumkin, ya’ni davlatlar tashqi me’yorlarni to‘liq ko‘chirib olmasdan, ularni o‘z siyosiy madaniyati va tarixiy sharoitiga moslashtiradi. O‘zbekiston misolida ham diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlik bo‘yicha xalqaro yondashuvlar milliy manfaatlar va barqarorlik tamoyillari bilan uyg‘unlashtirilgan. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlashda davlat institutlari muvofiqlashtiruvchi, profilaktik va integratsion boshqaruv mexanizmlarini shakllantirgan. Bu yondashuv diniy va milliy xilma-xillikni ijtimoiy beqarorlik omili sifatida emas, balki huquqiy-institutsional mexanizmlar orqali barqarorlashtiriladigan ijtimoiy resurs sifatida talqin qilish imkonini bergan.

XULOSA

Mazkur tadqiqotda mustaqillik yillarida O‘zbekistonda diniy bag‘rikenglik va millatlararo totuvlikni ta’minlashda davlat institutlarining tarixiy-institutsional roli tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mazkur yo‘nalishdagi siyosat faqat normativ-huquqiy hujjatlar bilan cheklanmagan, balki ularni amaliyotga tatbiq etuvchi institutlar tizimi orqali izchil shakllantirilgan.

Birinchidan, diniy va milliy munosabatlarni tartibga solishda davlat institutlari “qat’iy nazorat” yoki “buyruqbozlik” modeliga emas, balki muvofiqlashtirish, profilaktika va ijtimoiy muvozanatni saqlash tamoyillariga asoslangan boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirdi. Bu yondashuv diniy tashkilotlar faoliyatini huquqiy

maydonga olib chiqish, konfessiyalararo tenglikni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qildi.

Ikkinchidan, millatlararo totuvlikni ta'minlashda integratsion siyosat, milliy-madaniy markazlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash hamda mahalla institutining joylardagi profilaktik vazifasi jamiyatda fuqarolik birlikni kuchaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Ayniqsa, diniy va milliy masalalarda muammolarni keskinlashgandan keyin hal etishdan ko'ra, erta monitoring, muloqot va oldini olishga asoslangan yondashuvning ustuvorligi tarixiy tajriba bilan tasdiqlandi.

Uchinchidan, O'zbekiston tajribasi diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlashda xalqaro me'yor va tavsiyalarni inobatga olgan holda, ularni milliy tarixiy va ijtimoiy sharoitga moslashtirish orqali o'ziga xos barqaror modelni shakllantirganini ko'rsatdi. Umuman olganda, O'zbekistonda davlat institutlari diniy va milliy xilma-xillikni ijtimoiy beqarorlik manbai sifatida emas, balki huquqiy va institutsional mexanizmlar orqali barqarorlashtiriladigan ijtimoiy resurs sifatida boshqarishga erishdi. Bu esa diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlikni ta'minlashda institutsional hamkorlik va profilaktik boshqaruv modelining amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. -Тошкент: O'zbekiston, 2011.
2. Бозоров О. 1989 йилдаги Фарғона фoжеаси: унинг сабаб ва оқибатлари. Тошкент: Фан, 2010.
3. Юнусова Х.Э. Ўзбекистонда совет давлатининг миллий сиёсати ва унинг оқибатлари (XX аср 80-йиллари мисолида). -Тошкент: Зар қалам, 2005.
4. Мустақил Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ривож. -Тошкент: O'zbekiston, 2012.
5. Воҳидов М.Т. Толерантлик – ёшларни ижтимоий-ахлоқий юксалтириш омили. Фалсафа фан.номз.автореф. -Тошкент, 2010.
6. Ражабов Қ., Қандов Б., Ражабова С. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. 6-нашр. -Тошкент, 2016.
7. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш тарихи: 1980-1990-йиллардаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий омиллар. Илмий тўплам. /Масъул муҳаррирлар: М. Раҳимов, О. Абдимўминов. -Тошкент: "TURON IQBOL", 2019.

BOSHLANG‘ICH SINIF MASHG‘ULOTLARIDA O‘QUVCHILARINI MUSTAQIL FIKRLASHGA O‘RGATISHNING MOHIYATI VA AFZALLIKLARI

Xolboyeva Mahzuna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Ta’lim tarbiya nazariyasi va metodikasi yo‘nalishi

2-bosqich magistranti

xolboevamahzuna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf mashg‘ulotlarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish masalalari yoritilgan. Ta’lim jarayonida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik va psixologik omillar tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, sinfdan tashqari mashg‘ulotlar, axborot-kommunikatsiya vositalari hamda ota-ona bilan hamkorlikning o‘quvchilar tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada mustaqil fikrlashning shaxs kamolotidagi o‘rni va ta’lim samaradorligini oshirishdagi roli ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *mustaqil fikrlash, tafakkur mustaqilligi, boshlang‘ich ta’lim, kompetensiya, pedagogik texnologiyalar, tanqidiy fikrlash, o‘quv faoliyati, ta’lim samaradorligi, bilish jarayoni.*

СУЩНОСТЬ И ПРЕИМУЩЕСТВА ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ МЫШЛЕНИЮ НА УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЯХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются вопросы формирования и развития компетенции самостоятельного мышления у учащихся начальных классов. Проанализированы педагогические и психологические факторы, влияющие на развитие самостоятельного мышления в образовательном процессе. Также обоснована значимость современных педагогических технологий, внеурочных занятий, информационно-коммуникационных средств и сотрудничества с родителями в развитии мышления учащихся. В статье научно раскрыта роль самостоятельного мышления в формировании личности и повышении эффективности образования.

Ключевые слова: самостоятельное мышление, независимость мышления, начальное образование, компетенция, педагогические технологии, критическое мышление, учебная деятельность, эффективность образования, познавательный процесс.

THE ESSENCE AND ADVANTAGES OF TEACHING INDEPENDENT THINKING TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN CLASSROOM ACTIVITIES

ABSTRACT

This article discusses the issues of forming and developing independent thinking competence in primary school students. Pedagogical and psychological factors influencing the development of independent thinking in the educational process are analyzed. The importance of modern pedagogical technologies, extracurricular activities, information and communication tools, as well as cooperation with parents in developing students' thinking is substantiated. The article scientifically highlights the role of independent thinking in personal development and in increasing the effectiveness of education.

Keywords: independent thinking, thinking autonomy, primary education, competence, pedagogical technologies, critical thinking, learning activity, educational effectiveness, cognitive process.

KIRISH

Boshlang'ich sinf mashg'ulotlarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish jarayoni ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. O'quvchilarning o'quv faoliyati orqali ularning dunyoqarashi va tafakkuri shakllanadi, jamiyatga ongli munosabati rivojlanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchining faolligini oshirish, uni mustaqil fikrlashga yo'naltirish orqali o'quv fanlariga bo'lgan qiziqish mustahkamlanadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida samarali natijalarga erishish, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilimlar berish va ularning asoslarini puxta o'zlashtirishiga erishish bilan bog'liqdir. Shu bilan birga, o'quvchilarda keng dunyoqarashni shakllantirish, tafakkur doirasini kengaytirish hamda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi esa ta'lim jarayonining to'g'ri tashkil etilishi, o'qitish metodlarining samarali qo'llanilishi va erishilgan natijalar bilan bevosita bog'liqdir.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshlang'ich sinf mashg'ulotlarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish alohida ahamiyatga

ega. Mazkur jarayon nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning tahliliy va mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Xususan, ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirish orqali ta'lim mazmunining sifati sezilarli darajada oshadi. Demak, boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish ta'lim samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri bo'lib, u barkamol, erkin fikrlaydigan va ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi [8; B.130].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yosh avlodning aqliy va ma'naviy kamolotini ta'minlashda ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim ilmiy-pedagogik muammo sifatida e'tirof etilmoqda. Shu jihatdan, o'quvchilarda tafakkur mustaqilligini shakllantirish va uni rivojlantirish masalasi zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Psixolog olimlar Z. Nishonova, V. Karimova, R. Sunnatova, E. G'oziyev, K. Kenjabayeva hamda pedagog olimlar Q. Husanboyeva, Sh. Nurullayeva, N. Alavutdinova, M. Zayniddinova, M. Saidov, B. Xodjayev tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar ushbu yo'nalishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil fikrlash tushunchasi, uning shaxs kamolotidagi o'rni va ahamiyati mazkur olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tahlil etilgan. Xususan, psixolog va pedagog olimlar mazkur masalaga o'z ilmiy yo'nalishlari va tadqiqot maqsadlaridan kelib chiqib, turlicha izoh va ta'riflar berganlar [5; B. 41]. O'quvchi shaxsini mustaqil fikrlashga yo'naltirish masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, har bir tadqiqotchi ushbu jarayonni o'ziga xos metodologik yondashuv asosida talqin etgan hamda uning mazmun-mohiyatini turli jihatlarida yoritib bergan. A.Erkaevning qarashlari bo'yicha esa: "Mustaqil fikrlash jamiyat insonga yaratib bergan imkoniyat va erkinliklarning mahsuli va in'ikosidir" [10; B. 13]. Sh.Nurullayeva boshlang'ich sinflarning ona tili darslarida o'quvchilarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish borasidagi tadqiqot ishida mustaqil fikrlashga quyidagicha ta'rif berishga uringan. Uningcha: "Mustaqil fikrlash – bu inson sezgi organlari va aqliy faoliyatining birligi natijasi o'laroq, mustaqil ravishda tahlil qilish, umumlashtirish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish, taqqoslash, aniqlashtirish kabi fikriy amallardan foydalangan holda amalga oshiriladigan aqliy faoliyatidir" [6; B. 8].

NATIJALAR

O'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish omillarini tahlil qilishda ularning mazmun-mohiyati, pedagogik ahamiyati hamda kutilayotgan natijalarini aniqlash muhim hisoblanadi. Mazkur kompetensiyani shakllantirish va

rivojlantirish ko'p omilli jarayon bo'lib, u ta'lim jarayonining to'g'ri tashkil etilishi va samarali metodlarning qo'llanilishiga bevosita bog'liqdir. Shu bois, o'quvchilarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda bir qator muhim omillarga e'tibor qaratish zarur. Avvalo, dars jarayonlarini o'quvchilarning mustaqil fikr yuritishi, izlanishi, o'z fikrini erkin ifoda etishi hamda o'z xulosalarini tengdoshlari bilan baham ko'ra olishiga yo'naltirilgan tarzda tashkil etish muhimdir. Bunday yondashuv o'quvchilarda nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni tahlil qilish, umumlashtirish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini ham shakllantiradi.

Mazkur jarayonda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ta'lim texnologiyalari pedagogik faoliyatning muayyan yo'nalishini qamrab olib, o'quv jarayonining tizimli va maqsadga yo'naltirilgan tarzda tashkil etilishini ta'minlaydi. Bir tomondan, tanlangan texnologiya o'quv faoliyatining mazmunini belgilovchi tizimni shakllantirsa, ikkinchi tomondan, u ta'lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida uning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Hozirgi kunda yangi pedagogik texnologiyalarning asosiy vazifalaridan biri – zamonaviy ta'lim mazmuni asosida o'quvchilarning tafakkur faoliyatini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga o'rgatish hamda bilimlarni samarali o'zlashtirish jarayonini ta'minlashdan iboratdir. Shu nuqtai nazardan, har bir dars mashg'ulotini puxta rejalashtirish, metodik jihatdan asoslangan holda tashkil etish va o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olish ta'lim sifatini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda sinfdan tashqari mashg'ulotlarning o'zni alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur mashg'ulotlar o'quvchilarning bilim doirasini kengaytirish, mavjud bilimlarini mustahkamlash hamda yangi ma'lumotlar bilan boyitish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'quvchilar egallagan bilimlarini tahlil qilish, ularni qo'shimcha manbalar asosida boyitish va mustaqil xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish jarayonining o'ziga xos jihati ham aynan o'quvchilarni mustaqil fikrlashga, mustaqil ishlashga va mustaqil qaror qabul qilishga yo'naltirishdan iboratdir [9; B. 74].

Bundan tashqari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish ham o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy ta'lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish "o'quv-pedagogik dasturlar" orqali amalga oshirilib, o'quvchilarning fanlarga oid manbalarni chuqurroq o'rganishiga xizmat qiladi. Shuningdek, matn muharrirlari, grafik dasturlar, elektron jadvallar va ma'lumotlar bazalari kabi dasturiy vositalardan foydalanish dars samaradorligini oshirish bilan birga, o'quvchilarda axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi. Ayrim

mavzularni o'qitishda o'quv filmlari va videolavhalardan foydalanish ham yuqori samaradorlikni ta'minlaydi. Bu jarayonda o'quvchilar axborotni qabul qilish, uzatish va qayta ishlash kabi muhim amaliy ko'nikmalarni egallaydilar. Natijada, ularning nafaqat bilimlari mustahkamlanadi, balki kompyuter savodxonligi ham rivojlanadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarda izlanuvchanlik, mantiqiy fikrlash va muammolarni mustaqil hal etish qobiliyatlarini shakllantiradi.

O'quvchilarda tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirish ham mustaqil fikrlashni shakllantirishning muhim yo'nalishlaridan biridir. Har bir o'quvchining qiziqishi va qobiliyatidan kelib chiqqan holda muayyan mavzular yuzasidan mustaqil tadqiqotlar olib borishi ularda ijodiy yondashuv, tahliliy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Shuningdek, darslik bilan mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish ham o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. O'quvchi darslik materiallarini mustaqil o'rganish jarayonida o'z bilim va tajribasiga tayangan holda ularga nisbatan munosabat bildiradi, tahlil qiladi va xulosalar chiqaradi. Bu esa o'quvchilarning darslarga oldindan tayyorgarlik ko'rishiga, bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishiga hamda mustaqil fikr bildirish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. O'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyatga ega. Mazkur hamkorlik o'quvchilarning mustaqil faoliyat olib borishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'quvchining fe'l-atvori va qobiliyatlaridagi mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish, ularni rivojlantirish yo'llarini ota-ona va maktab hamkorligida tashkil etish ijobiy pedagogik natijalarga olib keladi [8; B. 52].

Mustaqil fikrlash o'zining samaradorligi, dolzarbligi va universalligi bilan o'quvchilarni barkamollik sari yetaklaydi, ularning jamiyat va tabiat hodisalarini chuqur anglashlari uchun mustahkam asos yaratadi. Fikr yuritishning mustaqilligi, avvalo, aqlning tashabbuskorligi, pishiqligi va tanqidiyligida namoyon bo'ladi. Shu bois, o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish nafaqat ularning intellektual rivojlanishini ta'minlaydi, balki ularda axloqiy sifatlarning ham tarkib topishiga xizmat qiladi. Natijada, bunday yondashuv orqali har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlay oladigan va ijtimoiy faol shaxsni tarbiyalash imkoniyati yuzaga keladi. Fikr yuritishning mustaqilligi uning mahsuldorligi bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Agar muayyan sohaga oid ilgari surilgan fikrlar, g'oyalar va tavsiyalar asosida nazariy hamda amaliy vazifalar samarali hal etilsa, bunday fikrlash mahsuldor hisoblanadi. Shu jihatdan, aqliy faoliyat natijalarini vaqt va sifat mezonlari asosida baholash fikr yuritish

mahsuldorligini aniqlashda muhim ko'rsatkich sifatida xizmat qiladi. Mustaqil fikrlash jarayonida inson oddiy hodisalarni tahlil etishda ularning faqat tashqi belgilariga emas, balki ichki mohiyatiga ham chuqur e'tibor qaratadi. Natijada, kundalik hayotiy kuzatuvlardan umumiy qonuniyatlarni aniqlash imkoniyati yuzaga keladi. Bu esa inson tafakkurining keng imkoniyatlarini namoyon etib, ilm-fan va texnika taraqqiyotining jadallashuviga zamin yaratadi. Inson kamoloti jismoniy, axloqiy va aqliy rivojlanish bosqichlaridan iborat bo'lib, mustaqil fikrlash ushbu jarayonning eng yuqori bosqichlaridan biri sifatida qaraladi. Zamonaviy jamiyat sharoitida aqliy kamolotga erishish uzluksiz aqliy faoliyat, izchil mehnat, irodaviy barqarorlik hamda hissiy yetuklikni talab etadi. Shu bois, yosh avlodni mustaqil fikrlashga o'rgatish ularni barkamol shaxs sifatida shakllantirishning muhim omili hisoblanadi. Mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, ayniqsa, ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitish jarayonida yaqqol namoyon bo'ladi. Mazkur fanlar o'quvchilarda Yer sayyorasi, jamiyat va insoniyat taraqqiyoti haqida yaxlit tasavvur hosil qilish, shuningdek, umuminsoniy qadriyatlarni anglash va qadrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu fanlarni o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qaraladi.

MUHOKAMA

Hozirgi kunda ta'lim mazmunini yangilash jarayonida o'quvchilarning rivojlantiruvchi imkoniyatlarini to'liq safarbar etish, ularni mustaqil bilim olishga yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Biroq, bu borada olib borilayotgan izlanishlar va tajribalarga qaramay, ularning amaliy natijalari hali yetarli darajada samarali emasligi kuzatilmoqda. Bu esa o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish jarayonini yanada takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Davlat ta'lim standartlariga muvofiq, o'quvchilar nafaqat muayyan bilim va tushunchalarni egallashi, balki hodisa va jarayonlarni tushuntira olishi, ularning fazoviy va vaqt jihatidan o'zgarishini anglay olishi, amaliy ko'nikma va malakalarni namoyon eta olishi lozim. Ayniqsa, zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida o'quvchilardan turli hayotiy muammolarni mustaqil hal etish, o'z ehtiyojlarini mustaqil ravishda qondira olish kabi kompetensiyalar talab etilmoqda.

Zamonaviy ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi o'quvchi shaxsida yangicha tafakkur va ongni shakllantirmoqda. Mazkur holatni inobatga olmaslik ta'lim samaradorligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, ta'lim jarayonini o'quvchilar faolligi asosida tashkil etish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Aynan o'quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan ta'lim jarayonigina ularning maktabga bo'lgan qiziqishini oshirish va bilim olishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi.

Rivojlantiruvchi ta'lim sharoitida nazariy bilimlarning ustuvorligi bilan bir qatorda, o'quvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishga ham alohida e'tibor qaratiladi. Bu jarayonda turli didaktik vositalar, metodlar va usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, ma'ruza shaklidagi darslarga nisbatan o'quvchilarning mustaqil bilim egallashiga yo'naltirilgan topshiriqlar, amaliy mashg'ulotlar, didaktik mashqlar va o'yinlar samaraliroq hisoblanadi. Bunday yondashuv o'quvchilarning faol fikrlashini rag'batlantiradi hamda ularning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Dars jarayonida o'qituvchi o'quvchilar faoliyatini boshqaruvchi va yo'naltiruvchi sifatida ishtirok etar ekan, o'quvchilarda o'zlarini mazkur jarayonning faol sub'ekti sifatida his etish tuyg'usini shakllantirishi zarur. Bu esa ularning o'quv jarayoniga nisbatan mas'uliyatini oshiradi hamda mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Shuningdek, o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda tahlil qilish, kuzatish va taqqoslash kabi muhim aqliy ko'nikmalarni shakllantirish alohida ahamiyatga ega. Mazkur ko'nikmalar o'quvchilarning bilimlarni chuqur anglashiga, muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etishiga va asosli xulosalar chiqarishiga zamin yaratadi [4; B. 57].

Psixolog olim Ergash G'oziev xulosasiga ko'ra "Inson shaxsiy faoliyatida, jumladan ta'lim protsessida taqqoslash ustida qancha ko'p mashq qilsa, taqqoslash ko'nikmasi paydo bo'lsa, unda fikr yuritish shunchalik samarali bo'ladi" [2]. Darhaqiqat taqqoslash jarayoniga teran qaralsa u fikriy jarayonning tarkibiy qismi sifatida narsa va hodisani his qilish, sezish bilan bevosita bog'liqligini aniqlash mumkin. Zero sezish, his qilish imkonidan mahrum kishilar taqqoslay olmaydi. Taqqoslash jarayonida o'quvchining ham, o'qituvchining ham xotirasi yangi-yangi axborotlar bilan boyib boradi. Axborotlarga boy shaxs nutqi har qanday suhbatdoshda yoqimli ta'surot qoldiradi. Tushunish-fikrlash faoliyatining maxsus natijasi hisoblanadi. Fiziologik nuqtai nazardan qaraganda, tushunish bosh miya po'stida tegishli muvaqqat nerv bog'lanishlarning paydo bo'lishi natijasidir.

O'quvchilarning bilimlarni chuqur o'zlashtirishi va mustaqil fikrlash kompetensiyasining shakllanishi, avvalo, ularning hodisalarni sabab-oqibat bog'liqligida anglay olish qobiliyatiga bog'liqdir. Insonning muayyan hodisani qay darajada tushunganligi, odatda, uning mazkur hodisaning kelib chiqish sabablarini ochib bera olishi hamda uning natijalarini oldindan ko'ra bilishida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan, har qanday bilimni egallash jarayonida nazariy tushunchalarni amaliy faoliyat bilan bog'lash muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, mexanizmlarning ishlash tamoyilini tushunish uchun ularning tuzilishi va funksional xususiyatlarini bilish zarur bo'lsa, tarixiy hodisalarni anglash uchun ularning sabab va oqibatlarini

tahlil qilish talab etiladi. Xuddi shuningdek, o'quvchining xulq-atvorini tushunishda ham uning harakatlariga turtki bo'lgan omillarni aniqlash muhimdir. Demak, bilimning haqiqiy o'zlashtirilganlik darajasi uni amaliyotda qo'llay olish bilan belgilanadi [7; B. 66].

O'quvchilarning bilim darajasini baholashda ularning o'zlashtirgan bilimlarini amalda qo'llay olish ko'nikmasi asosiy mezon sifatida qaraladi. Jumladan, o'quvchi grammatika qoidalarini yoki tabiiy fanlarga oid qonunlarni nafaqat nazariy jihatdan ifodalay olishi, balki ularni amaliy vaziyatlarda qo'llay bilishi orqali bilimlarning chuqurligini namoyon etadi. Shuningdek, matn mazmunini o'z so'zlari bilan bayon eta olish, asosiy g'oyani ajrata bilish ham o'quvchining mustaqil fikrlash darajasini ko'rsatuvchi muhim indikatorlardan biridir. O'quvchilarni hodisalarni izohlashga, fikrni mustaqil ravishda ifodalashga va muhim jihatlarni ajrata bilishga o'rgatish orqali ularning voqelikni har tomonlama va chuqur anglashlariga erishish mumkin. Bu esa o'z navbatida, mustaqil fikrlashni shaxs kompetensiyasi sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Mustaqil fikrlash har qanday faoliyat turida, ayniqsa, individual va jamoaviy faoliyatda yuqori natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi.

Mustaqillikni shakllantirish nafaqat pedagogik, balki ijtimoiy ahamiyatga ham ega bo'lib, u shaxsning o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlik hissi bilan chambarchas bog'liqdir. Inson ongli ravishda amalga oshirgan harakati uchun mas'uliyatni his eta olgan taqdirdagina haqiqiy mustaqillikka erishadi. Aksincha, mustaqil fikrlash ko'nikmasi rivojlanmagan yoshlar turli tashqi ta'sirlarga tez beriluvchan bo'lib qoladi, bu esa ularning noto'g'ri g'oyalar yoki zararli oqimlar ta'siriga tushib qolish xavfini oshiradi. Shu bois, yosh avlodda mustaqil fikrlashni rivojlantirish ularni turli salbiy ta'sirlardan himoya qilishning muhim vositasi hisoblanadi. Mustaqillik shaxsda chidamlilik va barqarorlikni shakllantirib, uni turli hayotiy vaziyatlarga moslashuvchan qiladi, aqliy va hissiy zo'riqishlarga bardosh berish qobiliyatini rivojlantiradi.

Pedagogik tadqiqotlarda tafakkur mustaqilligi ko'proq o'quvchilarning mustaqil faoliyatini faollashtirish bilan bog'liq holda o'rganilgan bo'lsa, falsafa va sotsiologiyada inson tafakkurining ijtimoiy muhit bilan uzviy aloqadorligi asosiy e'tiborda bo'lgan. Psixologiya va didaktika sohalarida esa mustaqil fikrlash uzoq vaqt davomida o'quvchining o'quv vazifalarini mustaqil hal etish qobiliyati sifatida talqin etib kelingan. Ko'plab olimlarning ta'kidlashicha, o'quvchilarda mustaqil fikrlashni shakllantirish muammosini samarali hal etish, bir tomondan, ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, ijodiy fikrlovchi yosh avlodni tarbiyalash imkonini

beradi. Shu bilan birga, ushbu masalani nafaqat ta'lim metodi yoki tamoyili sifatida, balki shaxsning muhim xislati sifatida o'rganish zarurati ham mavjud [10; B. 174].

Tafakkur mustaqilligi muammosini faqat o'quvchilarning o'quv vazifalarini bajarishi doirasida emas, balki ularning real hayotda duch keladigan muammolarni hal etish jarayoni nuqtai nazaridan ham o'rganish muhimdir. Bunday yondashuv o'quvchilardan nafaqat aqliy mustaqillikni, balki tanlash erkinligi, axloqiy javobgarlik, chidamlilik, mustahkam iroda va murakkab vaziyatlarda o'zini yo'qotmaslik kabi sifatlarni ham talab etadi [6; B. 134].

O'quvchida mustaqil fikrlash kompetensiyasining rivojlanganligi bir qator ijtimoiy-pedagogik va psixologik omillar bilan belgilanadi. Avvalo, bu jarayon shaxsning o'z va boshqalarning fikrlarini tanqidiy baholay olishi, suhbatdosh fikrining mantiqiy asoslarini anglash, turli qarashlarni solishtirish va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Mazkur ko'nikmalar o'quvchining muloqot jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlab, uning mustaqil fikr yuritish darajasini oshiradi.

Shuningdek, shaxsning fikr mazmuniga bo'lgan munosabati, ya'ni unga nisbatan ishonch darajasi ham muhim ko'rsatkichlardan biridir. Fikrga ko'r-ko'rona ishonishdan ko'ra, uni mantiqiy va asosli tarzda qabul qilish yuqori darajadagi tafakkur madaniyatini ifodalaydi. Fikrning ishonchliligi uning xolisligi, mantiqiyliigi, muayyan shaxslar ta'siri va individning o'zini baholash darajasiga bog'liq holda shakllanadi. Ushbu omillarning o'zaro uyg'unligi fikrning sifatini belgilaydi. Mustaqil fikrlashning muhim jihatlaridan yana biri – qarama-qarshiliklarni anglay olish qobiliyatidir. O'quvchi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida voqea va hodisalar o'rtasidagi turli munosabatlarni aniqlashi, mantiqiy va dialektik qarama-qarshiliklarni farqlay olishi zarur. Bu esa uning analitik tafakkurini rivojlantirib, bilimlarni chuqurroq anglashga imkon yaratadi [9; B.18].

Bundan tashqari, tafakkurda nazariy va amaliy umumlashtirishning uyg'unligi ham mustaqil fikrlash darajasini belgilovchi muhim omillardan hisoblanadi. O'quvchining faktlar asosida umumiy xulosalar chiqarishi (amaliy umumlashtirish) va umumiy qoidalarni konkret holatlarga tatbiq eta olishi (nazariy umumlashtirish) uning analitik-sintetik faoliyatining rivojlanganligini ko'rsatadi. Nazariy umumlashtirishning ustunligi esa o'quvchining tafakkur mustaqilligi yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi.

Diqqatning ixtiyoriy boshqarilishi ham mustaqil fikrlashning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Diqqatning ko'chuvchanligi, hajmi va tanlovchanligi o'quvchining aqliy faoliyatini samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Bu esa o'quvchining murakkab vazifalarni bajarish jarayonida diqqatni to'g'ri yo'naltira olishiga yordam

beradi. Aqliy tashabbuskorlikning rivojlanganligi ham mustaqil fikrlashning muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Bunda o'quvchi tashqi ta'sirlarsiz, o'z tashabbusi bilan muammolarni muhokama qilishga intiladi, o'z fikrini asoslash va himoya qilishga harakat qiladi. Bu esa uning ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatining shakllanganligini ko'rsatadi [1; B. 28].

Umuman olganda, tafakkur mustaqilligi shaxsning muhim xislati sifatida uning bilimlarni chuqur o'zlashtirishi, voqea-hodisalarni tahlil qilish va baholash, asosli xulosalar chiqarish jarayonida namoyon bo'ladi. Fikr va e'tiqodning rivojlanishi bilish jarayonining muhim omili bo'lib, o'quvchida chuqurroq o'rganishga ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bu esa motivatsiya, iroda va aqliy faoliyatning uyg'unlashuvi orqali o'quvchining o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, o'quvchilarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish uchun qulay psixologik muhit yaratish, ijtimoiy omillarni hisobga olish hamda pedagogik jarayonni mazmunan boyitish zarur. Mazkur omillarning uyg'unligi o'quvchilarning intellektual rivojlanishini ta'minlab, ularni mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf mashg'ulotlarida o'quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Mustaqil fikrlash o'quvchilarning bilimlarni chuqur anglashiga, ularni amaliyotda qo'llay olishiga hamda muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishiga xizmat qiladi. Mazkur kompetensiyani shakllantirishda dars jarayonlarini to'g'ri tashkil etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish, sinfdan tashqari faoliyatni samarali yo'lga qo'yish, axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish hamda ota-onalar bilan hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, o'quvchilarda tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish va tanqidiy baholash kabi aqliy ko'nikmalarni rivojlantirish orqali ularning tafakkur mustaqilligini yuqori bosqichga olib chiqish mumkin. Mustaqil fikrlashning rivojlanishi o'quvchilarning nafaqat intellektual salohiyatini oshiradi, balki ularni ijtimoiy faol, mas'uliyatli va barkamol shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, ta'lim jarayonida mustaqil fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli yondashuvni amalga oshirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Alavutdinova N. Ta'limda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. – Toshkent: Ta'lim, 2015.

2. G‘oziyev E. Mustaqil fikrlashning taraqqiyotga ta’siri // “Ma’rifat”. – 1999. – 2 iyun.
3. Zayniddinova M. Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi. – Toshkent: Noshir, 2012.
4. Karimova V., Sunnatova R. Mustaqil fikrlash bo‘yicha mashg‘ulotlarni tashkil etish yuzasidan uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: Sharq, 2000. – 193 b.
5. Musayev J. O‘quvchilarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning ijtimoiy pedagogik va psixologik omillari // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. № 2, 2022. – 41 b.
6. Nishonova Z. Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari: Psixol. fan. dok. ... diss. avtoreferati. – Toshkent, 2005. – 38 b.
7. Nurullayeva Sh. Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish usullari: Ped. fan. nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2007. – 148 b.
8. Saidov M. Ta’lim jarayonida o‘quvchilar faolligini oshirish usullari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008.
9. Husanboyeva Q. Adabiy ta’limda mustaqil fikrlashga o‘rgatish asoslari. – Toshkent: O‘zinkomsentr, 2003. – 103 b.
10. Xo‘djayev B. Pedagogik texnologiyalar va o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
11. Erkayev A. Tafakkur erkinligi mezonlari. – Tafakkur, 2006. – № 2. – B. 12–19.

ERKINLIK VA ZARURIYAT TUSHUNCHALARINI FALSAFIY JIHATDAN TAHLILI

Raximdjanova Dilnavoz Sunnat qizi

“ALFRAGANUS UNIVERSITY” nodavlat oliy ta’lim tashkiloti

v.b. dotsenti, DSc, Toshkent, O‘zbekiston

ruzmatova.dilnavoz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1857-7006

ANNOTATSIYA

Maqolada erkinlik va zaruriyat muammosi falsafa tarixidagi asosiy yondashuvlar doirasida tahlil qilinadi. Inson erkinligi, iroda, tanlov va mas’uliyat masalalari zaruriyat bilan dialektik bog‘liqlikda yoritiladi. Erkinlikning axloqiy mohiyati hamda uning ijtimoiy va shaxsiy faoliyatdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: erkinlik, zaruriyat, iroda erkinligi, tanlov, mas’uliyat, axloq, determinizm, falsafa.

ABSTRACT

The article analyzes the problem of freedom and necessity within the framework of the main approaches in the history of philosophy. The issues of human freedom, will, choice and responsibility are covered in a dialectical relationship with necessity. The moral essence of freedom and its significance in social and personal activity are revealed.

Keywords: freedom, necessity, free will, choice, responsibility, morality, determinism, philosophy.

KIRISH

Falsafa tarixida erkinlik va zaruriyat muammosi eng murakkab va bahsli masalalardan biri hisoblanadi. Bu muammo inson irodasi, axloqiy tanlov, mas’uliyat va jamiyatdagi faoliyat bilan chambarchas bog‘liqdir. Turli falsafiy yo‘nalishlarda erkinlik ba’zan zaruriyatga bo‘ysundirilgan, ba’zan esa mutlaq mustaqil hodisa sifatida talqin qilingan. Mazkur maqolada erkinlik va zaruriyatning o‘zaro munosabati, ularning inson axloqiy faoliyatidagi o‘rni hamda erkinlikning mas’uliyat bilan uzviy bog‘liqligi falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Erkinlik va zaruriyat muammosida klassik va zamonaviy mutafakkirlar qarashlari keyingi tadqiqotchilar tomonidan chuqur tahlil qilingan. Antik davr falsafasida Sokratning axloqiy erkinlik haqidagi g‘oyalari Aleksey Losev [12] va Vasily Asmus [1] asarlarida antik etika va ong muammolari kontekstida izohlangan.

Barux Spinozaning “anglangan zaruriyat” konsepsiyasi Evald Ilyenkov [7] tomonidan dialektik materializm nuqtayi nazaridan, shuningdek Jil Delyoz [4] tomonidan ontologik va immanensiya g‘oyalari asosida qayta talqin qilingan.

Kant axloq falsafasidagi erkinlik masalasi uning merosi asosida German Koen [11] va Sergey Gessen [3] tomonidan neokantchilik doirasida ishlab chiqilgan.

Ekzistensial erkinlik tushunchasi Nikolay Berdyayev [2] asarlari asosida Frederik Kopleston [9] tomonidan G‘arb va rus falsafasi qiyosida tahlil qilingan. Gegel va tarixiy erkinlik muammosi esa Alexandr Kojev [8] tomonidan fenomenologik va tarixiy dialektika asosida yoritilgan.

Mazkur tadqiqotlar erkinlik va zaruriyat muammosining turli falsafiy maktablar doirasida izchil rivojlanganini ko‘rsatadi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Erkinlik va zarurat muammosi falsafa tarixida har doim nihoyatda dolzarb bo‘lib kelgan. Faylasuflar bu muammoni turlicha hal etishga harakat qilganlar. Inson iroda erkinligini faqat zarurat bilan, hatto u anglab yetilgan bo‘lsa ham, bog‘laydigan soddalashtirilgan materialistik talqin aslida insonni bu erkinlikdan mahrum qiladi. Fransuz faylasufi P.Golbax shunday degan edi: «inson barcha harakatlarida zaruratga bo‘ysunadi... uning iroda erkinligi – bu xayolotdir» [6, 60].

Byuxnerga ko‘ra, erkinlik – bu qo‘llari bog‘langan odamning erkinligi, qafasdagi qushning erkinligidir. Darhaqiqat, agar hamma narsa bir ma’noli tarzda zarur bo‘lsa, agar tasodiflar va imkoniyatlar bo‘lmasa, agar inson avtomat kabi harakat qilsa, erkinlik uchun joy qolmaydi. Hatto inson biror narsaning zaruratini anglab yetsa ham, bu anglash uning holatini o‘zgartirmaydi. Qamoqxonada o‘tirgan va bu zaruratni «anglab yetgan» jinoyatchi ham bundan erkin bo‘lib qolmaydi.

Erkinlikning bunga qarama-qarshi bo‘lgan yana bir talqini ham mavjud. Unga ko‘ra, erkinlik – bu «inson xohlaganicha harakat qilish imkoniyati. Erkinlik – bu iroda erkinligi. Iroda esa o‘z mohiyatiga ko‘ra har doim erkindir» [14, 523]. Buyuk Yekaterina shunday degan edi: «erkinlik – bu hech kim meni men xohlamagan ishni qilishga majbur qila olmasligidir». Uning so‘zlarida bu jozibali jaranglaydi, chunki u erkinlikning qarama-qarshisini zarurat emas, balki majburlash ekanini ilg‘ab olgan. Ammo ayrim faylasuf-nazariyotchilar tomonidan e‘lon qilinadigan mutlaq erkinlik bilan nima qilish mumkin? Bunday erkinlikning mavjudligi shubhali.

Tasavvur qilaylik, individ dunyoda maksimal yoki mutlaq erkinlikka erishdi. Bunday darajadagi erkinlikka ega bo‘lgan inson oxir-oqibat uning erkinligi cheksiz yolg‘izlikka aylanganini anglaydi. Amerikalik faylasuf E.Frommning «Erkinlikdan qochish» nomli asari aynan shuni ifodalaydi. Bu nom shunday insonning kayfiyatini

aniq aks ettiradi: «menga bunday erkinlik nima uchun kerak?» Barcha qaramlik shakllari bartaraf etilgach, individ oxir-oqibat o'zining individual «men»i bilan yolg'iz qoladi. Tabiat, jamiyat yo'qoladi... Erkinlikni ma'lum darajada cheklagan bo'lsa-da, insonni muayyan odamlar doirasi va narsalar bilan bog'lab turgan ko'plab rishtalar yo'qoladi. «Inson erkindir» – «demak, u yolg'izdir». F.M.Dostoyevskiy «Aka-uka Karamazovlar» asarida Buyuk inkvizitor tilidan muhim fikrni ta'kidlaydi: «inson va insoniyat jamiyati uchun erkinlikdan ham chidab bo'lmashroq narsa hech qachon bo'lmagan», shu sababli «inson uchun erkin bo'lib qolganidan keyin tezroq kimningdir oldida tiz cho'kadigan kishini topishdan ortiqroq tashvish va azob yo'q» [5, 319].

Erkinlikning eng chuqur ishlab chiqilgan konsepsiyalaridan biri N.A.Berdyayevning ekzistensial konsepsiyasidir (uning «Erkinlik falsafasi», «Erkin ruh falsafasi», «Ruh va voqelik», «Insonning qulligi va erkinligi haqida», «Ruh saltanati va Qaysar saltanati» va boshqa asarlariga qarang). Unga ko'ra, erkinlikni tabiiy yoki ijtimoiy zarurat bilan bog'lash haqiqiy erkinlikni mazmunsiz qiladi. Moddiy dunyo sababli, majburiydir, haqiqiy erkinlik esa asossizdir. Erkinlik faqat imkoniyatni tanlash emas (bunday tanlov ham majburiydir), erkinlik – bu ijod, ilgari mavjud bo'lmagan narsani yaratishdir. «Erkinlikni tanlov sifatida belgilash – bu erkinlikning hali formal ta'rifidir. Bu erkinlikning faqat bir lahzasidir. Haqiqiy erkinlik inson tanlov qilishi kerak bo'lgan paytda emas, balki tanlovni amalga oshirgan paytda namoyon bo'ladi. Bu yerda biz erkinlikning yangi, real ta'rifiga kelamiz. Erkinlik – bu insonning ichki ijodiy energiyasidir. Erkinlik orqali inson mutlaqo yangi hayotni, jamiyat va dunyoning yangi hayotini yaratishi mumkin. Ammo bu yerda erkinlikni ichki sababiylik sifatida tushunish xato bo'lur edi. Erkinlik sabab-oqibat munosabatlaridan tashqaridadir. Sababiy munosabatlar obyektivlashgan fenomenlar dunyosida mavjud. Erkinlik esa bu dunyodagi yorib o'tishdir» [2, 325].

Insonning ijodiy harakati faqat dunyo materiyasini qayta taqsimlash yoki qayta guruhlashdan iborat emas, u birlamchi materiyaning oqib chiqishi ham emas, shuningdek materiyaga ideal shakllarning yuklanishidan ham iborat emas. Berdyayev ta'kidlaganidek, insonning ijodiy harakatiga ushbu dunyoda ilgari mavjud bo'lmagan, bu dunyoga kirmagan, boshqa bir rejalaridan yorib chiqadigan yangilik kirib keladi – u abadiy berilgan ideal shakllardan emas, balki erkinlikdan, zulmatli erkinlikdan emas, balki ma'rifiy erkinlikdan kelib chiqadi. Erkinlik ijoddan ajralmasdir. Faqat erkin inson ijod qiladi.

Berdyayevning erkinlik konsepsiyasida eng qimmatli jihat – haqiqiy, real erkinlikni eng avvalo ijod sifatida asoslab berganidadir. Qaysi erkinlik jihatini olaylik

– moddiy dunyoda imkoniyat tanlash bo‘ladimi yoki yangi vaziyat yaratish bo‘ladimi
– har ikki holatda ham inson ijodini ko‘ramiz. Shunga qaramay, uning konsepsiyasining umumiy pafosi qanchalik jozibali bo‘lmasin, determinizmni inkor etishga qo‘shilib bo‘lmaydi.

Deterministik falsafada erkinlik insonning o‘z manfaat va maqsadlariga muvofiq, obyektiv zaruratni bilishga tayangan holda harakat qilish qobiliyati sifatida tushuniladi. Bunda «erkinlik» tushunchasining antonimi «majburlash» bo‘lib, u insonning o‘z ichki e‘tiqodlari, maqsadlari va manfaatlariga zid ravishda tashqi kuchlar ta‘sirida harakat qilishini anglatadi.

Erkinlikni majburlashga qarama-qarshi qo‘yish prinsipial ahamiyatga ega, chunki majburlash zarurat bilan aynan bir narsa emas. Bu jihatga B. Spinoza ham e‘tibor qaratgan: «Siz – deb yozgan u o‘z muxolifiga, – zarurat bilan majburlash yoki zo‘ravonlik o‘rtasida hech qanday farq yo‘q, deb o‘ylaysiz. Insonning yashashga, sevishga va hokazolarga intilishi unga kuch bilan singdirilmagan, biroq baribir u zarurdir...» [13, 584–585].

Erkinlik va zarurat antipod emasligi ularning bir-birini inkor etmagan holda mavjud bo‘lishi mumkinligini anglatadi. Insoniy tajriba va fan shuni ko‘rsatadiki, hatto eng irratsional tuyulgan xatti-harakatlar ham insonning ichki dunyosi yoki tashqi sharoitlar bilan belgilanadi. Mutlaq iroda erkinligi – bu iroda aktining real shakllanish jarayonidan mavhumlashtirishdir. Shubhasiz, insonning maqsad va motivlarni tanlash bilan bog‘liq irodaviy qarori asosan uning ichki ongiy dunyosi bilan belgilanadi, biroq bu ichki dunyo tashqi obyektiv dunyoga qarshi qo‘yilmaydi, balki oxir-oqibat uning aksidir. Ong dunyosidagi dialektik o‘zaro bog‘liqlik tashqi dunyodagi hodisalarning dialektik o‘zaro bog‘liqligini aks ettiradi. Obyektiv zarurat ongda mantiqiy va psixologik zarurat sifatida namoyon bo‘ladi.

Insonning real erkin harakati, eng avvalo, xulq-atvorning muqobil yo‘llarini tanlash sifatida namoyon bo‘ladi. Erkinlik tanlov mavjud bo‘lgan joyda mavjud: faoliyat maqsadlarini tanlashda, ularga erishish vositalarini tanlashda, muayyan hayotiy vaziyatdagi xatti-harakatlarni tanlashda va hokazo.

Tanlov vaziyatining asosi obyektiv imkoniyatlar spektrining mavjudligidir, imkoniyatning obyektiv asosi esa uni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlar va qonuniyatlardir. Obyektiv qonunlarga zid bo‘lmagan va zarur shart-sharoitlarga ega bo‘lgan narsa mumkin hisoblanadi. Boshqacha aytganda, biror hodisaning imkoniyati uning zarurati darajasiga mutanosibdir. Biroq tanlov vaziyatining o‘zi erkinlik emas, balki erkin harakatning zaruriy shartidir. Erkin harakat tanlov vaziyatida muayyan alternativani tanlash va uni amalda ro‘yobga chiqarish bilan bog‘liq. Bu tanlov insonning maqsadli yo‘nalishlari bilan belgilanadi,

maqsadlar esa uning amaliy faoliyati va mavjud bilimlari bilan aniqlanadi. Tanlovda tayanch bo'ladigan bilim esa, avvalo, zarurat haqidagi bilimdir. Inson o'z ixtiyoridagi bilimlar nuqtayi nazaridan ichki zaruratga ega bo'lgan xulq-atvor yo'lini tanlaydi.

Inson erkinligining muhim jihatlaridan biri – uning atrof-muhitni, o'zini va jamiyatni o'zgartirish qobiliyatidir. Insonning o'zini yaratish qobiliyatining shart-sharoitlari hatto materiya evolyutsiyasining ijtimoiygacha bo'lgan bosqichlarida, organik yaxlitlikka ega tizimlar paydo bo'lishi bilan shakllangan.

Insonning erkin harakati har doim uning jamiyat oldidagi mas'uliyatini nazarda tutadi. «Erkinlik va mas'uliyat – ongli insoniy faoliyatning ikki tomonidir. Erkinlik – bu maqsadga yo'naltirilgan faoliyatni amalga oshirish imkoniyati, tanlangan maqsad yo'lida ongli ravishda harakat qilish qobiliyatidir. U obyektiv sharoitlar qanchalik yaxshi bilinsa, tanlangan maqsad va vositalar rivojlanish qonuniyatlariga qanchalik mos bo'lsa, shunchalik to'liq ro'yobga chiqadi. Mas'uliyat esa obyektiv sharoitlar, ularni anglash va subyektiv qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan harakat usulini tanlash zaruratidir... Erkinlik mas'uliyatni tug'diradi, mas'uliyat esa erkinlikni yo'naltiradi» [10, 72].

Ilmiy-falsafiy dunyoqarashga ko'ra, erkinlik ham, mas'uliyat ham faqat obyektiv bog'liqlik va determinizm mavjud bo'lgan dunyodagina mumkin. Obyektiv zaruratni bilishga tayangan holda qaror qabul qilgan va harakat qilgan inson jamiyat oldidagi mas'uliyat hissini ham shakllantira oladi. Mas'uliyat ijtimoiy ong darajasi, ijtimoiy munosabatlar va mavjud institutlar bilan belgilanadi. Hatto inson o'z vijdoni oldida javob berganida ham, unda zamonaviy ijtimoiy aloqalar va munosabatlar aks etadi. Erkinlik tushunchasi tavba tushunchasi bilan ham bog'liqdir.

Bilish va ijtimoiy faoliyat muammolarini o'z ichiga olgan erkinlik masalasi dialektika, bilish nazariyasi va etika, shuningdek borliq falsafasi va ijtimoiy falsafani bir butun qilib bog'lab turuvchi yetakchi muammolardan biridir.

XULOSA

Erkinlik va zaruriyat muammosi falsafa tarixida inson irodasi, axloqiy tanlov va mas'uliyat masalalari bilan uzviy bog'liq holda talqin qilingan. Turli falsafiy yo'nalishlar erkinlikni yo' mutlaq mustaqillik, yoki anglangan zaruriyat sifatida izohlagan bo'lsa-da, zamonaviy ilmiy-falsafiy yondashuvlarda ularning dialektik birligi e'tirof etiladi. Inson erkinligi obyektiv qonunlardan uzilgan holda emas, balki ularni anglash va shu asosda ongli, mas'uliyatli faoliyat yuritish orqali namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, erkinlik insonning ijtimoiy va ma'naviy kamolotiga xizmat qiluvchi muhim falsafiy kategoriya sifatida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Асмус В.Ф. Античная философия. – М.: Высшая школа, 1976.

2. Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря. – М., 1995.
3. Гессен С.И. Основы педагогики. – Берлин, 1923.
4. Делёз Ж. Спиноза и проблема выражения. – СПб.: Академический проект, 1998.
5. Достоевский Ф.М. Собр. соч. в десяти томах. – Т., 9. –М., 1958.
6. Здравый смысл. – М.: Мысль, 1998.
7. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса. – М.: Политиздат, 1960.
8. Кожев А. Введение в чтение Гегеля. – М.: Логос, 2003.
9. Коплстон Ф. История философии. Т. 7–9. – М.: Мысль, 1994–2000.
10. Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. – М., 1999.
11. Коэн Г. Этика чистой воли. – М.: Республика, 1997.
12. Лосев А.Ф. История античной философии в конспективном изложении. – М.: Мысль, 1989.
13. Спиноза Б. Избранные произведения. В 2 т. – Т., 2. –М., 1957.
14. Философский словарь. – М.: Энциклопедия, 1989.

РОЛЬ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ГУМАНИТАРНЫМ НАУКАМ

Гулнора Жамалова

Кандидат политических наук, доцент

Ташкентского государственного экономического университета

g.jamalova@tsue.uz

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются сущностные характеристики инновационных методов - проектного обучения, проблемного обучения, цифровых образовательных платформ, смешанного формата преподавания и интерактивных технологий. Особое внимание уделяется трансформации роли преподавателя, который выступает не только источником знаний, но и фасилитатором познавательной деятельности. Анализируются преимущества внедрения инноваций в гуманитарном образовании, а также трудности, связанные с уровнем цифровой грамотности, инфраструктурными ресурсами и методической готовностью педагогов. Делается вывод о том, что инновационные методы выступают не дополнительным элементом обучения, а основой модернизации гуманитарного образования, обеспечивающей его актуальность и практико-ориентированность.

Ключевые слова: *инновационные методы, гуманитарные науки, цифровая педагогика, проблемное обучение, проектная деятельность, смешанное обучение.*

THE ROLE OF INNOVATIVE METHODS IN TEACHING THE HUMANITIES

Gulnora Jamalova

PhD in Political Science, Associate Professor,

Tashkent State University of Economics

ABSTRACT

This article examines the essential characteristics of innovative methods—project-based learning, problem-based learning, digital educational platforms, blended teaching, and interactive technologies. Particular attention is paid to the transformation of the teacher's role, which includes serving not only as a source of knowledge but also as a facilitator of cognitive activity. The advantages of implementing innovations in humanities education are analyzed, as well as the

challenges associated with the level of digital literacy, infrastructure resources, and methodological readiness of teachers. It is concluded that innovative methods are not an additional element of instruction, but rather the foundation for modernizing humanities education, ensuring its relevance and practice-oriented nature.

Keywords: *innovative methods, humanities, digital pedagogy, problem-based learning, project-based learning, blended learning.*

ВВЕДЕНИЕ

Современная система образования находится в состоянии активной модернизации, обусловленной цифровыми преобразованиями, развитием информационных технологий и изменением социокультурных запросов общества. Гуманитарные науки традиционно ориентированные на текстоцентрический подход и лекционно-семинарскую модель преподавания также испытывают потребность в обновлении педагогических стратегий.

Инновационные методы обучения представляют собой совокупность педагогических технологий, направленных на активизацию познавательной деятельности студентов, развитие аналитических навыков и формирование самостоятельного мышления. В отличие от традиционной модели передачи знаний, инновационные подходы предполагают интерактивное взаимодействие проблематизацию содержания и интеграцию цифровых инструментов.

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ

Современные исследования в области гуманитарного образования после 2020 года демонстрируют устойчивую тенденцию к переосмыслению роли инновационных методов в образовательном процессе. Особое внимание уделяется цифровой трансформации обучения, развитию критического мышления и формированию метакомпетенций студентов.

Кларин М. В. подчеркивает, что инновационные педагогические модели в высшей школе предполагают системность и технологичность при которых обучение проектируется как целостный процесс с заранее прогнозируемым результатом [1:312]. Автор рассматривает проектное и проблемное обучение как эффективные инструменты гуманитарной подготовки, поскольку они способствуют развитию аналитического и интерпретационного мышления.

В контексте цифровой педагогики значительный вклад внесен Редекер разработавшей обновленную рамку цифровой компетентности преподавателей DigCompEdu [2:94]. Согласно данной модели, инновационные методы реализуются эффективно только при условии сформированной цифрово-педагогической компетентности преподавателя, включающей использование

интерактивных ресурсов, цифровую оценку и управление образовательной средой.

Холмс В., Бялик М., Фадель С. рассматривают применение искусственного интеллекта в образовании как один из ключевых инновационных инструментов современности [3:248]. В гуманитарных дисциплинах AI-технологии используются для анализа письменных работ, предоставления автоматизированной обратной связи и поддержки индивидуальных образовательных траекторий. Авторы подчеркивают необходимость соблюдения этических норм и защиты данных обучающихся.

Исследования Завацки-Рихтер О. и Юнг И. демонстрируют влияние цифровых и смешанных форматов обучения на развитие академической автономии студентов [4:742]. Онлайн-платформы и открытые образовательные ресурсы расширяют возможности межкультурного взаимодействия и обеспечивают гибкость образовательного процесса.

Отчет OECD подтверждает, что цифровая модернизация способствует адаптивности образовательных систем и усиливает компетентностный подход [5]. Однако эффективность инноваций зависит от институциональной поддержки, инфраструктуры и методической координации.

В глобальном докладе ЮНЕСКО (2023) подчеркивается, что цифровые технологии не должны рассматриваться как самоцель, а должны интегрироваться в педагогическую стратегию обучения [6]. Особое внимание уделяется вопросам равного доступа и профессионального развития педагогов.

Селвин Н. Селвин акцентирует внимание на критическом анализе технологического оптимизма [7. 272 с.]. По его мнению, инновационные методы требуют научно обоснованного внедрения, иначе они могут привести к формализации образовательного процесса.

Критерий	Традиционный подход	Инновационный подход
Роль преподавателя	Лектор	Фасилитатор
Активность студента	Пассивная	Активная
Формат обучения	Очный	Смешанный / цифровой
Оценивание	Итоговое	Формирующее
Ресурсы	Учебник	Цифровые платформы
Развитие навыков	Репродуктивное	Аналитическое и творческое
Взаимодействие	Ограниченное	Интерактивное

Междисциплинарность	Низкая	Высокая

Результаты анализа демонстрируют что инновационные методы существенно изменяют структуру гуманитарного образования. Во-первых, происходит переход от монологической модели преподавания к диалогической. Студенты становятся активными субъектами образовательного процесса, участвуют в обсуждениях, выполняют проектные задания и исследовательские работы.

Во-вторых, цифровые платформы создают условия для гибкости и мобильности обучения. Онлайн-архивы виртуальные библиотеки и интерактивные семинары расширяют академическое пространство. Это особенно важно для гуманитарных дисциплин, где значительная часть обучения связана с анализом источников.

В-третьих, инновационные методы усиливают междисциплинарный характер подготовки. Проектная деятельность объединяет знания из истории, социологии, культуры и языка, формируя комплексное мышление.

Однако эффективность инноваций напрямую зависит от готовности преподавателей. Недостаточный уровень цифровой компетенции снижает потенциал технологических решений. Кроме того, необходимо учитывать психологические особенности студентов и сохранять баланс между традиционными и современными подходами.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Инновационные методы обучения играют ключевую роль в модернизации гуманитарного образования. Они способствуют развитию критического мышления, самостоятельности и профессиональных компетенций обучающихся. Интеграция цифровых технологий, проектных и проблемных форм обучения обеспечивает гибкость и практико-ориентированность образовательного процесса. Внедрение инноваций требует системной методической поддержки и повышения квалификации педагогов. Только при комплексном подходе инновационные методы смогут стать устойчивым механизмом повышения качества гуманитарного образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES):

1. Кларин М. В. Инновационные модели обучения в высшей школе. - Москва. 2020
2. Редекер С. Европейская рамка цифровой компетентности педагогов: DigCompEdu. Люксембург. 2021

3. Холмс В., Бялик М., Фадель С. Искусственный интеллект в образовании: перспективы и влияние на преподавание и обучение. Бостон. 2022
4. Завацки-Рихтер О. и Юнг И. Открытое, дистанционное и цифровое образование: справочник. Сингапур. 2023
5. OECD. Цифровые перспективы образования – 2023: к формированию эффективной цифровой образовательной экосистемы. Париж. 2023
6. UNESCO. Технологии в образовании: на чьих условиях? Глобальный мониторинговый доклад по образованию 2023 года. Париж. 2023
7. Селвин Н. Образование и технологии: ключевые проблемы и дискуссии. Лондон. 2022

MUSTAQILLIK YILLARIDA O‘ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARGA OID DAVLAT SIYOSATI: TA’LIM VA BANDLIK YO‘NALISHI (1991-2004)

Ruzmetova Munira Kurbonboyevna

Toshkent shahar Oriental Universitetining 2-bosqich magistranti

munirakurbanbayevna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada 1991–2004 yillarda O‘zbekiston Respublikasida xotin-qizlarning ta’lim olish huquqini kengaytirish hamda ularning bandligini ta’minlashga qaratilgan davlat siyosatining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy-huquqiy tahlil asosida o‘rganiladi. Tadqiqot jarayonida 1992-yilda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 1997-yildagi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” kabi normativ-huquqiy hujjatlar mazmuni va ularning amaliy ahamiyati tahlil qilinadi.

Maqolada xotin-qizlar uchun yaratilgan ta’lim va kasb-hunar imkoniyatlari, ularni mehnat bozoriga jalb etish mexanizmlari hamda mazkur siyosatning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ushbu davrda amalga oshirilgan siyosat xotin-qizlarning ijtimoiy mavqeini mustahkamlash va gender tengligi tamoyillarini qaror toptirishda muhim bosqich bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: xotin-qizlar, davlat siyosati, ta’lim islohoti, bandlik, gender tengligi, inson kapitali.

STATE POLICY CONCERNING WOMEN IN UZBEKISTAN DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE: EDUCATION AND EMPLOYMENT (1991–2004)

ABSTRACT

This article examines the formation and development stages of state policy in the Republic of Uzbekistan aimed at expanding women’s access to education and ensuring their employment during the period 1991–2004, based on a historical and legal analysis. The study analyzes the content and practical significance of key regulatory and legal documents, including the 1992 Constitution of the Republic of Uzbekistan, the 1997 Law “On Education,” and the “National Program for Personnel Training.”

The article explores the educational and vocational opportunities created for women, the mechanisms for integrating them into the labor market, and the socio-economic outcomes of the implemented policies. The findings indicate that the

policies pursued during this period constituted an important stage in strengthening women's social status and in establishing the principles of gender equality.

Keywords: *women, state policy, educational reform, employment, gender equality, human capital.*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН В УЗБЕКИСТАНЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ЗАНЯТОСТИ (1991–2004 ГГ.)

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе историко-правового анализа рассматриваются этапы формирования и развития государственной политики Республики Узбекистан, направленной на расширение прав женщин на получение образования и обеспечение их занятости в 1991–2004 гг. В ходе исследования анализируются содержание и практическое значение ключевых нормативно-правовых актов, включая Конституцию Республики Узбекистан 1992 года, Закон «Об образовании» 1997 года и «Национальную программу по подготовке кадров».

В статье раскрываются образовательные и профессиональные возможности, созданные для женщин, механизмы их интеграции в рынок труда, а также социально-экономические результаты реализуемой политики. Результаты исследования свидетельствуют о том, что проводимая в указанный период политика стала важным этапом укрепления социального статуса женщин и становления принципов гендерного равенства.

Ключевые слова: *женщины, государственная политика, реформа образования, занятость, гендерное равенство, человеческий капитал.*

KIRISH

*Ayol baxtli bo'lsa, oila va jamiyat ham
albatta baxtli bo'ladi. Bir haqiqat ayonki,
har qanday xalqning ma'naviy darajasini, avvalo,
shu yurt ayollarining ma'naviy saviyasi belgilaydi.*

Shavkat Mirziyoyev

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlarni har qanday sharoitga nisbatan faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish borasida xotin-qizlarning o'rni va roli har qachongidan ham muhimdir. Globallashuv sharoitida axborot oqimining kuchayishi, ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning murakkablashuvi yoshlarning ongli va mas'uliyatli bo'lib voyaga yetishini taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, oilada va jamiyatda

ayollarning ma'naviy-ma'rifiy ta'siri, tarbiyaviy salohiyati alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy mazmuni xotin-qizlarning yangi g'oya va ilmiy izlanishlari hamda kasbiy faoliyatlarini qo'llab-quvvatlash, jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarda ularning faol ishtirokini ta'minlashdan iboratdir.

Yurtboshimiz boshchiligida Yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini qurish sari dadil qadamlar qo'yilmoqda. Bu jarayonda ayollarning ham salmoqli o'rni borligi shubhasizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida: «Oilada bir nafar qiz o'qib, oliy ma'lumotga, zamonaviy kasb-hunarga ega bo'lsa, xonadondagi muhit butunlay o'zgaradi», — deya ta'kidlagan edi [Sh.Mirziyoyev]. Ushbu fikr ayollarning ta'lim olishi nafaqat shaxsiy muvaffaqiyat, balki butun jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishini ko'rsatadi. Darhaqiqat, oilada farzand tarbiyasi, yoshlarni komil inson qilib voyaga yetkazishda beqiyos o'ringa ega bo'lgan xotin-qizlarning jamiyatdagi nufuzini oshirish, ularni qo'llab-quvvatlash va muammolarini hal etish davlat siyosatida ustuvor yo'nalishga aylangan.

Xususan, 2024 yil 7 martdagi "Xotin-qizlarning tadbirkorligini yo'lga qo'yish va rivojlantirishni qo'llab-quvvatlashga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaror ayollarning iqtisodiy faolligini oshirishga xizmat qilmoqda [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi]. Mazkur hujjat asosida imtiyozli kreditlar ajratish, kasb-hunar o'rgatish kurslarini tashkil etish, ayollar biznes loyihalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari kengaytirildi. Bu esa xotin-qizlarning o'z tadbirkorlik tashabbuslarini ro'yobga chiqarishida muhim omil bo'lmoqda.

Xotin-qizlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning ta'lim va bandlik sohasidagi imkoniyatlarini kengaytirish davlat siyosatining ajralmas qismiga aylandi. Ayollarning ta'lim olishi va iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishi nafaqat ijtimoiy adolat mezoni, balki iqtisodiy taraqqiyotning muhim omili hisoblanadi. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, ayollarning mehnat bozorida ulushi ortgan sari yalpi ichki mahsulot hajmi ham oshib boradi. Inson kapitalini rivojlantirish jarayonida ayollarning bilim va kasbiy salohiyati muhim resurs sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois gender tengligini ta'minlash barqaror rivojlanishning ajralmas shartidir.

1992-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida xotin-qizlar va erkaklarning teng huquqliligi belgilab qo'yildi [O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi]. Ushbu norma ayollarning ta'lim olish va kasb tanlash huquqlarini konstitutsiyaviy darajada mustahkamlab, keyingi islohotlar uchun mustahkam huquqiy asos bo'lib xizmat qildi. Shuningdek, 1997-yilda qabul

qilingan “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” uzluksiz ta’lim tizimini joriy etish orqali ta’lim sifatini tubdan yangilashni maqsad qildi [O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi]. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining tashkil etilishi qizlarning o‘rta maxsus ta’lim bilan qamrovini kengaytirdi hamda ularning mehnat bozoriga tayyorgarligini oshirdi. Qishloq hududlarda ta’lim infratuzilmasining kengaytirilishi esa qiz bolalarning ta’lim olish imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshiladi va gender tafovutini kamaytirishga xizmat qildi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida ayollar bandligini ta’minlash ijtimoiy barqarorlikni saqlashning muhim sharti sifatida ko‘rildi. Xotin-qizlarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan institutsional mexanizmlar, jumladan, ayollar manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar faoliyatining yo‘lga qo‘yilishi va davlat dasturlarining qabul qilinishi bandlik siyosatini kuchaytirdi. Ayollarga mehnat qonunchiligi doirasida qo‘shimcha kafolatlar berilishi, onalikni himoya qilish choralari, qisqartirilgan ish vaqti va boshqa imtiyozlar ularning iqtisodiy faolligini rag‘batlantirdi. Qishloq hududlarda kichik biznes, oilaviy tadbirkorlik va hunarmandchilikni rivojlantirish orqali xotin-qizlarning o‘zini o‘zi band qilish imkoniyatlari kengaydi. Natijada ayollarning daromad manbalari diversifikatsiya qilinib, ularning iqtisodiy mustaqilligi mustahkamlandi.

1991–2004 yillarda amalga oshirilgan siyosat natijasida xotin-qizlarning ta’lim darajasi va mehnat bozoridagi ishtiroki sezilarli ravishda oshdi [Короленко, И.И.]. Ta’lim olgan ayollar sog‘liqni saqlash, ta’lim, xizmat ko‘rsatish va davlat boshqaruvi kabi sohalarda faoliyat yuritib, jamiyat taraqqiyotiga munosib hissa qo‘sha boshladilar. Ayollarning iqtisodiy mustaqilligi mustahkamlanishi ularning jamiyatdagi ijtimoiy rolini kuchaytirdi va gender tengligi tamoyillarining hayotga izchil tatbiq etilishiga zamin yaratdi. Shu bilan birga, ayrim hududlarda bandlik darajasining pastligi, mehnat bozoridagi tarkibiy nomutanosibliklar kabi muammolar saqlanib qolganini ham qayd etish lozim. Bu esa siyosatni yanada takomillashtirish, yangi yondashuvlar va innovatsion mexanizmlarni joriy etish zaruratini ko‘rsatadi.

So‘nggi yillarda xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirish, ularning tadbirkorlik tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash hamda bandligini ta’minlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida izchil davom ettirilmoqda. Mehnat qonunchiligida homiladorlik va tug‘ish ta’tili, bolani parvarishlash ta’tili, qisqartirilgan ish vaqti hamda mehnat sharoitlarida qo‘shimcha ijtimoiy himoya choralari nazarda tutilgan bo‘lib, bu ayollarning kasbiy faoliyatini onalik vazifalari bilan uyg‘unlashtirish imkonini beradi.

Ta'lim sohasida ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalardan chiqqan qizlar uchun oliy ta'lim muassasalarida alohida kvotalar ajratilishi, magistratura bosqichida xotin-qizlar uchun qo'shimcha grant o'rinlarining joriy etilishi hamda bepul kasb-hunar kurslarining kengaytirilishi ayollarning bilim va kasbiy salohiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. Bu esa ularning mehnat bozorida raqobatbardoshligini kuchaytiradi va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi.

XULOSA

1991–2004 yillar O'zbekiston tarixida nafaqat siyosiy mustaqillikni mustahkamlash, balki jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini tubdan yangilash davri sifatida ham muhim ahamiyat kasb etdi [Короленко, И.П.]. Aynan shu bosqichda xotin-qizlarga oid davlat siyosati izchil shakllanib, gender tengligi tamoyillari huquqiy va institutsional jihatdan mustahkamlandi. Konstitutsiyada erkaklar va ayollarning teng huquqliligi belgilanishi, ta'lim va mehnat qilish huquqlarining kafolatlanishi xotin-qizlarning jamiyat hayotidagi ishtirokini kengaytirish uchun asos bo'lib xizmat qildi.

Ta'lim sohasida amalga oshirilgan islohotlar, xususan, uzluksiz ta'lim tizimining joriy etilishi, o'rta maxsus va kasb-hunar ta'limining rivojlantirilishi, oliy ta'lim imkoniyatlarining kengaytirilishi xotin-qizlarning bilim va kasbiy salohiyatini sezilarli darajada oshirdi. Bu jarayon inson kapitalini rivojlantirish strategiyasining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ayollarning nafaqat ijtimoiy faolligini, balki iqtisodiy mustaqilligini ham kuchaytirdi. Ta'lim darajasining ortishi ayollarning qaror qabul qilish jarayonlaridagi ishtirokini kengaytirib, ularning jamiyatdagi mavqeini mustahkamladi.

Bandlik siyosati doirasida mehnat qonunchiligida belgilangan ijtimoiy kafolatlar, onalikni muhofaza qilish choralari, qisqartirilgan ish vaqti va boshqa imtiyozlar ayollarning mehnat bozoridagi barqaror ishtirokini ta'minlashga xizmat qildi. Kichik biznes va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish orqali xotin-qizlarning o'zini o'zi band qilish imkoniyatlari kengaydi, bu esa ularning daromad manbalarini diversifikatsiya qilish va iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga zamin yaratdi. Natijada ayollar ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning faol subyektiga aylandi.

Shu bilan birga, o'tish davriga xos ayrim muammolar — hududlar kesimida bandlik darajasidagi tafovutlar, mehnat bozoridagi tarkibiy nomutanosibliklar, an'anaviy ijtimoiy stereotiplarning saqlanib qolishi — mavjud bo'lib qoldi. Bu omillar davlat siyosatini doimiy ravishda takomillashtirish, yangi mexanizmlar va innovatsion yondashuvlarni joriy etish zaruratini ko'rsatdi. Biroq umumiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur davrda amalga oshirilgan chora-tadbirlar xotin-qizlarning huquqiy himoyasi va ijtimoiy faolligini oshirishda muhim natijalar berdi.

Umuman olganda, 1991–2004 yillarda O‘zbekistonda xotin-qizlarga oid davlat siyosati bosqichma-bosqich, tizimli va strategik yondashuv asosida olib borildi [Короленко, Ц.П.]. Ushbu davrda yaratilgan huquqiy, ta’limiy va iqtisodiy asoslar keyingi bosqichlarda gender siyosatini yanada rivojlantirish uchun mustahkam poydevor vazifasini o‘tadi. Xotin-qizlarning ta’lim va bandlikdagi faolligi mamlakatning barqaror rivojlanishi, ijtimoiy adolat va demokratik qadriyatlarning qaror topishida muhim omil sifatida namoyon bo‘ldi. Shunday qilib, mustaqillikning dastlabki yillarida shakllangan xotin-qizlar siyosati O‘zbekistonning uzoq muddatli taraqqiyot strategiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan tarixiy bosqich sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev, Sh. *Shavkat Mirziyoyev Ko‘ksaroyda 8-martga bag‘ishlangan nutq so‘zladi.* – Sputnik O‘zbekiston. <https://oz.sputniknews.uz/20250307/shavkat-mirziyoev-koksaroyda-8-martga-bagishlangan-nutq-sozladi-48284272.html>
2. Mirziyoyev, Sh. *Shavkat Mirziyoyev: Uy-ro‘zg‘or ishlaridan ortib ta’lim olayotgan xotin-qizlar zamonamizning haqiqiy qahramonlari.* – Kun.uz. <https://kun.uz/news/2025/03/07/shavkat-mirziyoyev-uy-rozgor-ishlaridan-ortib-talim-olayotgan-xotin-qizlar-zamonamizning-haqiqiy-qahramonlari>
3. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. *Constitution of the Republic of Uzbekistan (English / rasmiy elektron versiya).* <https://www.constitution.uz/en>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag‘ishlangan nutqi. – Prezident.uz (rsmiy sayti). <https://president.uz/oz/1545>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning tantanali nutqi (matn PDF). – isrs.uz. <https://isrs.uz/oz/page/pdf/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-xalqaro-xotin-qizlar-kuniga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi>
6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangilangan versiya, elektron portal). <https://constitution.gov.uz/en>
7. Gender tafovuti indeksi va ayollar ta’limi haqida tahliliy hisobot. – Oila va Xotin-qizlar ilmiy-tadqiqot instituti (PDF). <https://genderindeks.uz/wp-content/uploads/2024/11/gender-tafovuti-indeksi-2023.pdf>

Qo‘shimcha foydalanilgan adabiyotlar:

1. Денисов, А.А. Психология интернет-зависимости // Развитие личности. – 2014. – №1. – С. 190-202.

2. Короленко, Ц.П. Интернет-зависимость в русскоязычном секторе интернета // Сибирский научный медицинский журнал. – 2004. – №3. – С. 44-55.
3. Madraximova, Sh.A. Talabalarda namoyon bo'ladigan virtual qaramlikning nazariy asoslari. Helsinki international scientific online conference, 2022. – 334-337 b.

DEVELOPING GLOBAL PROFESSIONAL COMPETENCE: FOREIGN LANGUAGES AS A STRATEGIC TOOL IN ECONOMICS EDUCATION

Murtozoyeva Shodiya Shuhrat qizi

Assistant teacher of “Languages” department at

The Tashkent Chemical-Technology Institute

murtozoyevashodiya@gmail.com

Ergasheva Rukhshona Jonibek kizi

First-year student at Faculty of Industrial Economics and Management at

Tashkent Chemical-Technology Institute

ergashevaruxshona76@gmail.com

ABSTRACT

In the context of rapid globalization and increasing economic interdependence, the development of global professional competence has become a central objective of modern economics education. Contemporary economists are expected not only to possess strong analytical and theoretical knowledge, but also to operate effectively in international and multicultural environments. This article examines the role of foreign languages as a strategic tool in fostering global professional competence among economics students. It argues that foreign language proficiency enhances access to international academic resources, facilitates cross-border communication, strengthens participation in global economic institutions, and expands career mobility. Moreover, language learning contributes to the development of critical thinking, intercultural awareness, and professional adaptability. The study highlights the importance of integrating foreign language instruction into economics curricula to ensure the preparation of competitive and globally oriented specialists. Ultimately, foreign languages are not merely supplementary skills but essential components of professional training in economics education.

Keywords: *Global professional competence; foreign language education; economics education; globalization; intercultural communication; academic mobility; professional development; international cooperation.*

INTRODUCTION

The transformation of the global economy has significantly influenced the objectives of higher education, particularly in the field of economics. Economic processes today extend far beyond national borders and are shaped by international trade systems, financial institutions, global markets, and digital technologies. In this

environment, economists are required to think globally while acting responsibly at both national and international levels. Consequently, the traditional model of professional preparation, which focused mainly on theoretical and technical knowledge, is no longer sufficient. Modern economics education must prioritize the development of global professional competence.¹⁶⁴

Global professional competence represents a comprehensive set of abilities that enable individuals to function effectively in international professional contexts. It combines economic expertise with communication skills, cultural sensitivity, adaptability, and ethical awareness. An economist working in today's interconnected world may collaborate with colleagues from different countries, analyze foreign market data, or contribute to multinational development projects. Without the ability to communicate clearly and understand cultural differences, professional performance may be limited regardless of technical knowledge.¹⁶⁵

Foreign language proficiency plays a decisive role in strengthening this competence. One of its primary advantages lies in providing direct access to international academic and analytical resources. A large share of influential research articles, economic reports, and global statistical data is published in English. Students who are able to read and analyze such materials in their original language gain a deeper and more accurate understanding of contemporary economic debates. They are not restricted to translated summaries, which may omit important nuances or delay access to current information. Direct interaction with global academic content encourages independent thinking and improves research quality.¹⁶⁶

Furthermore, foreign language skills enhance participation in international academic communication. Conferences, research collaborations, and scholarly publications frequently require proficiency in English or other widely used languages. When students develop the ability to write research papers, deliver presentations, and engage in professional discussions in a foreign language, they expand their academic opportunities. This also increases the visibility of their ideas on an international level. In the long term, such competence contributes to the development of globally recognized professionals who can represent their institutions and countries effectively.¹⁶⁷

¹⁶⁴ UNESCO. (2021). Reimagining our futures together: A new social contract for education. UNESCO Publishing.

¹⁶⁵ Organisation for Economic Co-operation and Development. (2018). Preparing our youth for an inclusive and sustainable world: The OECD PISA global competence framework. OECD Publishing. <https://www.oecd.org/pisa/innovation/global-competence>

¹⁶⁶ Crystal, David. (2003). English as a global language (2nd ed.). Cambridge University Press.

¹⁶⁷ Deardorff, Darla K.. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.

Beyond academic contexts, language proficiency has substantial importance in professional practice. Economists often work in multinational companies, international banks, consulting agencies, or global development organizations. In these settings, communication with foreign partners, investors, and stakeholders is routine. The ability to negotiate contracts, explain financial strategies, and prepare analytical reports in a common working language strengthens professional credibility. Clear communication reduces the risk of misunderstandings that could negatively affect economic decisions or business outcomes.¹⁶⁸

Another essential dimension of foreign language learning is the development of intercultural awareness. Language is closely connected to culture, and learning a new language involves understanding social norms, values, and communication styles. In international economic cooperation, cultural differences can influence negotiation processes, management strategies, and business expectations. Professionals who are sensitive to these differences are better equipped to build trust and maintain long-term partnerships. Intercultural competence therefore complements economic expertise and supports more sustainable decision-making.

Foreign language education also contributes to the development of valuable soft skills. The process of learning a language requires discipline, critical thinking, memory development, and continuous practice. These cognitive and personal skills are directly applicable to economic analysis and strategic planning. Moreover, multilingual individuals often demonstrate flexibility in problem-solving and adaptability in dynamic environments. Such qualities are particularly important in global markets that are influenced by rapid technological change and economic uncertainty.

Career mobility represents another significant benefit of foreign language proficiency. Graduates with strong language skills are more competitive in the international labor market. They can apply for academic exchange programs, internships abroad, and employment opportunities in foreign companies. International experience not only improves professional qualifications but also broadens personal perspectives. Exposure to different economic systems and educational approaches encourages innovative thinking and comparative analysis. As employers increasingly seek globally competent specialists, language proficiency becomes a clear advantage in career advancement.

Digital transformation further emphasizes the strategic importance of foreign languages. Online learning platforms, international webinars, and global financial news sources operate predominantly in English. Economists must continuously

¹⁶⁸ World Economic Forum. (2020). The Future of Jobs Report 2020. World Economic Forum.

update their knowledge by accessing international databases and participating in virtual professional communities. While technology eliminates geographical barriers, linguistic competence remains essential for meaningful participation. Therefore, the ability to use foreign languages effectively enhances both digital literacy and professional relevance.

To achieve these outcomes, foreign language education should be systematically integrated into economics curricula. Rather than treating language study as a separate discipline, universities should connect it directly with professional content. Courses may include economic terminology, business correspondence, academic writing, and analysis of international case studies. Practical activities such as simulations of negotiations or presentations of global market research can strengthen both linguistic and professional skills simultaneously. Such integration ensures that language learning supports real career needs.

In summary, foreign languages function as a strategic instrument in shaping globally competent economists. They provide intellectual access to international knowledge, strengthen research and communication abilities, foster intercultural understanding, and expand professional mobility. In a world where economic systems are deeply interconnected, language proficiency directly influences professional effectiveness and competitiveness. Consequently, economics education must recognize foreign languages as a central component of modern professional training rather than as an optional addition.

REFERENCES

1. Organisation for Economic Co-operation and Development. (2018). Preparing our youth for an inclusive and sustainable world: The OECD PISA global competence framework. OECD Publishing.
<https://www.oecd.org/pisa/innovation/global-competence>
2. UNESCO. (2021). Reimagining our futures together: A new social contract for education. UNESCO Publishing.
3. Deardorff, Darla K.. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10(3), 241–266.
4. Crystal, David. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
5. World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report 2020*. World Economic Forum.

SYSTEM OF SOURCES IN RESEARCHING INTERETHNIC PROCESSES IN THE ZARAFSHAN OASIS: ANALYSIS OF HISTORICAL AND SOURCE

Ergasheva Mohichehra Abbosjon kizi

Doctoral (PhD) student of Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail: bebarsgul@gmail.com.

ORCID: 0009-0000-6860-1046

Phone: +99893-973-01-03

ABSTRACT

This article analyzes the role and significance of the source base in studying interethnic processes in the Zarafshan Valley from a comprehensive and methodological perspective. The research examines written historical sources, archival documents, statistical and demographic materials, and ethnographic observations as the main categories of sources, highlighting their scientific potential and limitations. Particular attention is given to the critical assessment of materials produced during the late 19th and early 20th centuries under the Russian Empire. The study emphasizes the importance of considering the historical context, authorship, and ideological influences in the interpretation of sources. Furthermore, it substantiates the necessity of applying comparative and comprehensive analytical approaches in reconstructing interethnic relations. The findings contribute to a deeper understanding of the ethnic composition, demographic dynamics, and socio-economic interactions in the Zarafshan Valley.

Keywords: Zarafshan Valley, interethnic processes, source studies, historical sources, archival documents, statistical data, demographic processes, ethnic composition, migration, Russian Empire, Turkestan Governor-Generalship, ethnographic research, socio-economic relations, colonial policy, identity, historiographical methodology.

АННОТАЦИЯ

В данной статье комплексно анализируется роль и значение источниковой базы в изучении межэтнических процессов в Зарафшанской долине. В исследовании рассматриваются письменные исторические источники, архивные документы, статистико-демографические материалы и этнографические наблюдения как основные группы источников, раскрываются их научные возможности и ограничения. Особое внимание уделено критическому анализу материалов, созданных в конце XIX – начале XX вв. в период Российской империи. В статье обосновывается необходимость учета

исторического контекста, авторской позиции и идеологических факторов при интерпретации источников. Также подчеркивается значение сравнительного и комплексного подходов при реконструкции межэтнических отношений. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию этнического состава, демографической динамики и социально-экономических связей Зарафшанской долины.

Ключевые слова: *Зарафшанская долина, межэтнические процессы, источниковедение, письменные источники, архивные документы, статистические материалы, демографические процессы, этнический состав, миграция, Российская империя, Туркестанское генерал-губернаторство, этнографические исследования, социально-экономические отношения, колониальная политика, идентичность, историографическая методология.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Zarafshon vohasida etnoslararo jarayonlarni o'rganishda manbalar tizimining o'rni va ahamiyati kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda yozma tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, statistik-demografik materiallar hamda etnografik kuzatuvlar asosiy manba turlari sifatida ko'rib chiqilib, ularning ilmiy imkoniyatlari va cheklovlari yoritiladi. Ayniqsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlariga oid Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan materiallarning mazmuni tanqidiy yondashuv asosida baholanadi. Maqolada manbalarni o'rganishda ularning yaratilish konteksti, mualliflik pozitsiyasi va ideologik ta'sir omillarini hisobga olish zarurligi asoslab beriladi. Shuningdek, etnoslararo munosabatlarni rekonstruksiya qilishda kompleks va solishtirma tahlil metodlarining ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Zarafshon vohasining etnik tarkibi, demografik dinamikasi hamda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: *Zarafshon vohasi, etnoslararo jarayonlar, manbashunoslik, yozma tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, statistik materiallar, demografik jarayonlar, etnik tarkib, migratsiya, Rossiya imperiyasi, Turkiston general-gubernatorligi, etnografik tadqiqotlar, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, kolonial siyosat, identitet, tarixshunoslik metodologiyasi.*

INTRODUCTION

The study of interethnic processes in modern historiography and ethnology is one of the important scientific directions. Because the interaction between ethnic groups is one of the main factors determining the social, economic and cultural aspects of the development of society. This issue is especially relevant in regions that have historically been formed under the influence of a multi-layered ethnic

composition, complex migration processes and various political systems. From this point of view, the Zarafshan oasis appears as a kind of historical laboratory in the study of interethnic processes in Central Asia.

The Zarafshan oasis has long been a territory inhabited by various ethnic groups - Uzbeks, Tajiks, Kazakhs and other peoples, where interethnic relations were formed over a long historical process, creating a complex socio-economic and cultural system. In particular, the political and economic changes that occurred as a result of the territory's incorporation into the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries had a significant impact on the ethnic composition, migration processes and interethnic relations. This requires a deep and comprehensive scientific study of this period. One of the important conditions for studying interethnic processes is to identify and analyze on a scientific basis the system of sources reflecting them. Because any historical conclusion is based, first of all, on the existing source base. In the case of the Zarafshan oasis, the system of sources is distinguished by its diversity: written historical sources, archival documents, statistical and demographic materials, and ethnographic observations constitute the main empirical basis for studying these processes¹⁶⁹. However, since these sources were created in different periods, in different political and ideological conditions, they must be analyzed based on a critical approach.

Especially in sources from the period of the Russian Empire, ethnic processes were often interpreted from the perspective of colonial policy, which introduced a certain degree of subjectivity into their content. Therefore, when studying sources, it is an important methodological requirement to take into account the context of their creation, the author's position and purpose. Such an approach allows for a more objective and scientifically sound reconstruction of interethnic processes.

The main purpose of this article is to conduct a comprehensive analysis of the system of sources in the study of interethnic processes in the Zarafshan oasis, to identify their scientific possibilities and limitations¹⁷⁰. In the process of research, written historical sources, archival documents, statistical and demographic materials, and ethnographic observations are analyzed from the perspective of source studies. The scientific novelty of the study is that it studies interethnic processes in the Zarafshan oasis using a comprehensive approach through a system of sources, and analyzes different types of sources in a comparative manner. This allows for a deeper understanding of the ethnic composition, demographic dynamics, and socio-economic relations of the oasis.

¹⁶⁹ Tishkov V.A. *Etnologiya i politika*. Moskva: Nauka, 1997. – B. 45.

¹⁷⁰ Abashin S.N. *Natsiya i imperiya v Sredney Azii*. Moskva, 2007. – B. 112.

METHODOLOGY

This study was based on a comprehensive and systematic approach to studying interethnic processes in the Zarafshan oasis. The methodological basis of the study is the theoretical views of modern historiography, source studies and ethnology. In particular, the principles of historicity, objectivity, systematicity and comparative analysis were followed in the research process. Firstly, based on the principle of historicity, interethnic processes were analyzed within the specific historical conditions of their formation and development. This made it possible to understand the demographic changes, migration processes, and socio-economic relations that occurred in the oasis in the context of the period.

Secondly, based on the source-based approach, all sources used in the study were critically analyzed. In particular, written historical sources, archival documents, statistical-demographic materials, and ethnographic observations were studied from the perspective of the conditions of their creation, authorial position, purpose, and ideological orientation. In particular, sources from the period of the Russian Empire were evaluated on the basis of a comparative and comprehensive analysis, taking into account the fact that they were formed under the influence of colonial discourse.

Thirdly, using the comparative-historical method, different types of sources were compared with each other, their similarities and differences were identified. This made it possible to carry out a more complete and reliable reconstruction of interethnic processes.

The study also ensured the combination of quantitative (statistical) and qualitative (ethnographic) methods. While the ethnic composition, demographic dynamics and migration processes were quantitatively analyzed on the basis of statistical materials, the socio-cultural content of these processes was revealed through ethnographic and written sources.

Theoretically, the research was conducted on the basis of constructivist, instrumentalist, and ethno-symbolist approaches. This allowed for a comprehensive analysis of issues such as the formation of ethnic identity, the influence of political factors on interethnic relations, and the role of cultural traditions and historical memory. In general, the methodological approaches used ensure the scientific validity and objectivity of the research.

RESULTS AND DISCUSSIONS

A scientifically deep and comprehensive study of interethnic processes is directly related, first of all, to the identification of a system of sources reflecting these processes and their critical analysis. In particular, in the case of the Zarafshan oasis, which is historically characterized by a multi-layered ethnic composition and

complex socio-political processes, the source-based approach is of particular importance. Because interethnic relations in this region were reflected in different sources at different times, each of which was formed in connection with a specific historical context, political environment and authorial position.

In historiography, the concept of a source in a broad sense means a set of all written, material and oral evidence that allows us to study historical processes¹⁷¹. From this point of view, in the study of interethnic processes in the Zarafshan oasis, sources can be conditionally divided into several main groups: written historical sources, archival documents, statistical and demographic materials, and ethnographic and tourist records. In particular, the period under study is of particular importance and importance in the history of Central Asia, as it was a period rich in statistical studies and ethnographic expeditions. These types of sources not only shed light on the ethnic composition and demographic processes in the oasis, but also reveal the social, economic and cultural aspects of interethnic relations. At the same time, when studying these sources, it is an important methodological requirement to take into account the conditions of their creation, the social background of the author, political views, and ideological characteristics of the era. Because, especially in sources from the 19th and early 20th centuries, especially in documents and studies created during the Russian Empire, local populations and ethnic processes are often interpreted from a colonial perspective. This requires a critical analysis of the content of the sources and their study based on a comparative and comprehensive approach.

In historiography, the concept of a source in a broad sense means a set of all written, material and oral evidence that allows us to study historical processes. From this point of view, in the study of interethnic processes in the Zarafshan oasis, sources can be conditionally divided into several main groups: written historical sources, archival documents, statistical and demographic materials, and ethnographic and tourist records. In particular, the period under study is of particular importance and importance in the history of Central Asia, as it was a period rich in statistical studies and ethnographic expeditions. These types of sources not only shed light on the ethnic composition and demographic processes in the oasis, but also reveal the social, economic and cultural aspects of interethnic relations. At the same time, when studying these sources, it is an important methodological requirement to take into account the conditions of their creation, the social background of the author, political views, and ideological characteristics of the era¹⁷². Because, especially in sources from the 19th and early 20th centuries, especially in documents and studies created

¹⁷¹ Bartold V.V. *Sochineniya*. Moskva: Nauka, 1963. – T.1, B. 25.

¹⁷² Smith A.D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986. – P. 56.

during the Russian Empire, local populations and ethnic processes are often interpreted from a colonial perspective¹⁷³. This requires a critical analysis of the content of the sources and their study based on a comparative and comprehensive approach. Sources of this type are divided into several groups in terms of content: works that are the product of local historiographical traditions, official and administrative documents, and written sources created by external observers - tourists, diplomats, and researchers¹⁷⁴. First of all, works created in the Persian-Tajik language occupy a special place among local historical sources. In particular, the work *Tarikhi Salatin-i Manghitiya*, along with political events during the Bukhara Emirate, contains important information about the ethnic composition, social strata, and mutual relations of the population¹⁷⁵. Also, general historical works such as *Habib us-siyar* contain valuable notes on the historical roots of ethnic processes in Central Asia, and the mutual relations of various peoples and tribes¹⁷⁶. These sources allow us to analyze the ethnic composition of the oasis in the context of long historical periods and are of great importance in illuminating the issues of ethnic continuity and transformation.

Along with local historiography, written sources created during the Russian Empire are also of particular scientific importance. Since the second half of the 19th century, as a result of the region's incorporation into the Russian Empire, research aimed at the scientific and administrative study of the region has expanded significantly. Among the sources created during this period, the *Turkestanskii sbornik* collection occupies an important place¹⁷⁷. This multi-volume collection contains extensive information on the socio-economic situation of the region, the ethnic composition of the population, demographic indicators, and cultural life, which serves as an important empirical basis for studying interethnic processes in the Zarafshan oasis¹⁷⁸. Works created by Russian military personnel, tourists, and orientologists are also recognized as important sources. In particular, the works of Nikolai Maev and Vasily Bartold contain scientific observations on the historical and geographical features of the oasis, the ethnic composition of the population, and interethnic relations. In particular, Bartold's research is distinguished by its source-based approach, critical approach, and scientific accuracy, and is among the fundamental sources in the study of Central Asian history. Another important group of written sources are diaries, memoirs, and travelogues written by travelers

¹⁷³ Kappeler A. *The Russian Empire: A Multiethnic History*. London, 2001. – P. 210.

¹⁷⁴ Askarov A.A. *O'zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi*. Toshkent, 2007. – B. 78.

¹⁷⁵ *Tarixi Salatin-i Manghitiya*. Toshkent: Fan, 1992. – B. 134.

¹⁷⁶ Xondamir. *Habib us-siyar*. Tehron, 1954. – B. 256.

¹⁷⁷ *Turkestanskiy sbornik*. Tashkent, 1867–1917.

¹⁷⁸ Semenov P.P. *Geograficheskoe opisanie...* SPb, 1903. – B. 210.

and diplomats. These types of sources describe the daily life of the oasis population, its customs, economic activities, and socio-cultural relations between different ethnic groups based on direct observation. However, when using these sources, it should be remembered that they are subjective. Because the worldview, cultural stereotypes, and political views of the authors may have directly influenced the interpretation of the information presented¹⁷⁹.

In this regard, adherence to the basic principles of source studies is an important methodological requirement when analyzing written historical sources. In particular, the period of creation of each source, the social status and political position of the author, the purpose of writing and the audience should be taken into account in a comprehensive manner. Especially since ethnic processes in sources from the colonial period are often interpreted from the perspective of imperial interests, they need to be critically analyzed. In general, written sources constitute the main empirical base for studying interethnic processes in the Zarafshan oasis. Through them, it is possible to determine the ethnic composition, social structure and dynamics of historical development of the oasis. At the same time, to ensure the scientific validity of the research, a comparative analysis of written sources with archival documents, statistical materials and ethnographic data is of great importance. Such a comprehensive approach allows for a deeper and more objective coverage of interethnic processes.

Archival documents are among the most important, reliable and primary sources in the study of interethnic processes in the Zarafshan oasis. Their scientific significance is determined, first of all, by the direct documentation of social, economic and demographic processes that took place in the oasis. In particular, archival materials from the late 19th and early 20th centuries constitute a factual database that allows us to determine the ethnic composition, population distribution, migration flows and the real state of interethnic relations. In this regard, archival documents serve as the main methodological support in the empirical reconstruction of interethnic processes¹⁸⁰. Within the framework of this study, archival materials are mainly studied on the basis of documents stored in the funds of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan and the Central State Historical Archive of the Republic of Uzbekistan. These archives contain a large collection of administrative correspondence, statistical reports, materials on land and water relations, tax books, as well as population census documents from the period of the Russian Empire.

¹⁷⁹ Nalivkin V.P. *Ocherki byta...* Kazan, 1886. – B. 56

¹⁸⁰ Hobsbawm E. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge, 1990. – P. 78.

These documents allow us to determine the number, location, socio-economic activities and mutual relations of ethnic groups living in the oasis¹⁸¹.

One of the important sources for analysis at the local level is the documents from the period of the Turkestan Governor-General. These materials include annual reports of regional and uyezd administrative bodies, information on the ethnic composition and territorial distribution of the population, as well as records related to the movement of nomadic and semi-nomadic populations¹⁸². For example, administrative reports compiled for the Samarkand and Kattakurgan uyezds contain detailed information on the distribution of Uzbeks, Tajiks, Kazakhs and other groups in the population, their economic activities and mutual economic relations. This makes it possible to determine the economic and territorial foundations of interethnic relations. A particularly important group of archival documents is statistical materials and census documents. In particular, the results of the 1897 census of the Russian Empire are a fundamental source for studying the ethno-demographic composition of the Zarafshan oasis. These census materials determine the number of ethnic groups living in the oasis, their territorial distribution, language composition, religious affiliation, and social indicators. For example, statistical data on the Samarkand region make it possible to determine the ratio of different ethnic groups in urban and rural environments, as well as their professional and economic activities¹⁸³. Archival documents on land-water relations are also of particular importance in studying interethnic processes. Since the Zarafshan oasis is a territory based on irrigated agriculture, water resources and land distribution directly affected the socio-economic relations between ethnic groups. For example, ownership of irrigation systems, canals, and waterworks often determined the economic dominance of certain ethnic groups, which in some cases gave rise to forms of inter-ethnic competition or cooperation¹⁸⁴.

Theoretically, archival documents allow us to analyze interethnic processes within the framework of several main conceptual directions. First, from the perspective of a constructivist approach, they show how ethnic identity is formed under the influence of social conditions. Second, when viewed from the perspective of an instrumentalist paradigm, administrative documents reveal the mechanisms of control of political authorities over ethnic groups and their role in governance. Third, from the perspective of an ethno-symbolistic approach, the cultural and religious traditions reflected in some documents reveal the historical roots of ethnic identity.

¹⁸¹ Askarov A.A. *Etnogenez...* Toshkent, 2007. – B. 156.

¹⁸² gafurov B.G. *Tajiki*. Moskva, 1972. – B. 321.

¹⁸³ Maev N.A. *Materialy po statistike Turkestanskogo kraya*. SPb, 1879. – B. 98.

¹⁸⁴ asson V.M. *Istoriya Sredney Azii*. Moskva, 1989. – B. 210.

At the same time, a critical analysis of the context of their creation is an important methodological requirement when using archival documents. In particular, documents from the period of the Russian Empire were often formed within the framework of colonial policy, in which the local population and ethnic processes were interpreted from the perspective of the interests of the empire. For example, in some statistical reports, the classification of ethnic groups may have been simplified or re-categorized for political purposes. Therefore, it is necessary to conduct a comparative analysis of such sources with other written sources, ethnographic materials, and modern research. When viewed in a global context, the archival materials from the Zarafshan oasis can be analyzed in conjunction with the processes of migration, colonial rule, and ethnic transformation that are widely studied in world historiography. That is, interethnic processes in the oasis area are manifested not only as a local historical phenomenon, but also as a complex process associated with inter-imperial influences, economic integration, and global migration flows. In general, archival documents constitute the most important empirical basis for studying interethnic processes in the Zarafshan oasis. Through them, the impact of ethnic composition, demographic changes, socio-economic relations, and political governance on ethnic processes is analyzed in a comprehensive manner. Therefore, these sources serve not only as a factual database, but also as an important scientific basis for drawing theoretical conclusions. Statistical and demographic materials are of particular scientific importance in studying interethnic processes in the Zarafshan oasis. These sources provide accurate quantitative data on the number, composition, location of the population, demographic growth rates and migration flows, which makes it possible to analyze ethnic processes on an empirical and quantitative basis. In this regard, statistical materials also make it possible to compare the local features of the ethnic history of the oasis with global trends. In particular, statistical collections and demographic reports compiled in the late 19th and early 20th centuries serve as a central source in studying the ethnic composition of the Zarafshan oasis. In this regard, regional and uyezdz reports on the Turkestan region, all-empire statistical collections and demographic observations play a special role. For example, the materials of the 1897 Russian Empire population census can be used to determine the numerical proportions, territorial distribution, and socio-economic activities of Uzbek, Tajik, Kazakh, and other ethnic groups living in the oasis. At the same time, the level of urbanization, migration flows, and demographic dynamics of ethnic groups can also be analyzed through statistical materials.

Statistical sources have two main scientific advantages: first, they allow for qualitative analysis of interethnic processes, as well as quantitative (quantitative)

study. For example, population growth or decline, the ratio of rural to urban populations, nomadic and migratory flows allow for the identification of forms of social cooperation and competition between ethnic groups. Second, statistical materials allow for the empirical identification of the connections between economic and political factors and ethnic processes. For example, the number of ethnic groups owning water and land resources or the type of economic activity serve as important indicators in determining the nature of interethnic relations. However, methodological caution is required when using statistical and demographic materials. In some cases, the criteria for classifying ethnic groups may not be clear, and the data may have been altered for political or administrative purposes. Also, in some sources, ethnic groups are combined or divided into categories, which can create uncertainty about the real ethnic composition of the oasis. Therefore, it is scientifically important to analyze statistical data in comparison with written sources, archival documents, memoirs of tourists and diplomats, and interpret them in a historical and social context. In general, statistical and demographic materials provide not only a factual, but also a theoretical basis for studying interethnic processes in the Zarafshan oasis. With their help, ethnic composition, demographic changes, migration processes and their impact on the socio-economic and political context are analyzed in a comprehensive way. At the same time, when local data are compared with global trends, it is possible to understand the interethnic processes of the oasis in a broader historical and theoretical context.

CONCLUSION

The system of sources is of great scientific importance in the study of interethnic processes in the Zarafshan oasis. The results of the study show that a deep understanding of the ethnic composition and interethnic relations formed in the oasis is directly related, first of all, to a comprehensive and critical analysis of the existing source base. Written historical sources serve as the main empirical source providing important information about the ethnic composition, social structure and cultural life of the oasis. In particular, local historiographical works and scientific research on the period of the Russian Empire are of great importance in shedding light on the historical dynamics of interethnic relations. However, the fact that these sources were created in a specific ideological and political context makes it necessary to critically analyze them.

Archival documents occupy a special place in the study of interethnic processes as the most reliable and primary sources. Through them, accurate factual information is obtained about the number, location, migration flows, and socio-economic activities of ethnic groups in the oasis. In particular, documents from the period of the

Turkestan Governor-General and materials from the 1897 population census serve as fundamental sources in the reconstruction of ethnic-demographic processes. Statistical and demographic materials, on the other hand, allow for a quantitative analysis of interethnic processes and are of great importance in determining their connection with socio-economic factors. At the same time, methodological caution is required when using these sources, and they must be compared with other sources. The study shows that interethnic processes in the Zarafshan oasis are complex, multifactorial and multilayered in nature, formed under the influence of historical, economic, political and cultural factors. Therefore, in studying these processes, it is not enough to rely on only one type of source, but it is necessary to analyze written, archival, statistical and ethnographic materials based on an integrated approach. In general, a comprehensive study of the source system allows for a deeper and more objective coverage of the ethnic history of the Zarafshan oasis. The results of the study are of significant scientific importance not only in the study of regional history, but also in the analysis of interethnic processes in a global historical context.

REFERENCES

1. Bartold V.V. Turkestan v epokhu mongolskogo nashestviya. Moskva: Nauka, 1963. – 760 b.
2. Bartold V.V. Sochineniya (9 tomlik). Moskva: Nauka, 1963–1977. – 9 tom.
3. Maev N.A. Materialy po statistike Turkestanskogo kraya. Sankt-Peterburg, 1879. – 320 b.
4. Nalivkin V.P. Ocherki byta zhenshchin osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany. Kazan, 1886. – 210 b.
5. Semenov P.P. (red.) Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. Sankt-Peterburg, 1903. – 680 b.
6. Turkestanskiy sbornik. Tashkent: Tipografiya Turkestanskogo general-gubernatorstva, 1867–1917. – 594 tom.
7. Materialy pervoy vseobshchey perepisi naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. Sankt-Peterburg, 1905. – 250 b.
8. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi. Fondlar majmuasi. Toshkent, turli yillar.
9. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat tarix arxivi. Fond materiallari. Toshkent, turli yillar.
10. Habib us-siyar (muallif: Xondamir). Tehron: Nashriyot-i ilmiy, 1954. – 900 b.
11. Tarixi Salatin-i Manghitiya (muallif noma’lum). Toshkent: Fan, 1992. – 250 b.
12. Gafurov B.G. Tajiki. Moskva: Nauka, 1972. – 680 b.

13. Masson V.M. Istoriya Sredney Azii. Moskva: Vysshaya shkola, 1989. – 430 b.
14. Askarov A.A. O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent: Universitet, 2007. – 320 b.
15. Tishkov V.A. Etnologiya i politika. Moskva: Nauka, 1997. – 400 b.
16. Anderson B. Imagined Communities. London: Verso, 1983. – 224 p.
17. Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Blackwell, 1986. – 312 p.
18. Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 206 p.
19. Kappeler A. The Russian Empire: A Multiethnic History. London: Routledge, 2001. – 470 p.
20. Abashin S.N. Natsiya i imperiya v Sredney Azii. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007. – 384 b.

UDK: 92/94+54

O‘ZBEK MILLIY KULOLCHILIGIDA HANDASAVIY RAZMLARGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Ahrorbek A‘zamjonovich Azizov,

O‘zRFA Tarix instituti katta ilmiy xodimi, t.f.f.d.

aahazizov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9951-7429

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek milliy kulolchiligida shakllangan bezak, ramzlarning geometrik shakldagi turi tahlil etilgan. Maqola tarixiy manbalar, devoriy suratlar hamda qadimiy e‘tiqodiy qarashlarga oid ma‘lumotlarni tahlilga tortgan. Shuningdek, bezaklarning o‘zbek kulolchiligida qadimdan qo‘llanish maqsadlari va vazifalari ham ochib berilgan. Bundan tashqari, milliy kulolchilikdagi bezak sifatida keltirilgan turli shakllarning shakllanish omillarini yoritib berishga harakat qilingan.

O‘zbek milliy kulolchiligida uchraydigan geometrik ramzlarning ma‘nolari, qanday usullar yordamida kulolchilik mahsulotlarida aks ettirilganligi jihatlari tadqiq etilgan. Ayniqsa, ma‘lum bir bezakning ramziy mazmuni bog‘liq bo‘lgan tabiat manbalari yoki birliklarining o‘zbek madaniyatidagi ahamiyati ochib berilgan. Bundan tashqari, qadimdan hozirgi kungacha saqlanib kelayotgan turli geometrik ramzlarning kulolchilikda qator o‘zgarishlarga uchrashi tahlil etilgan. Ma‘lumki, eng qadimgi davrlardan Turonda mavjud bo‘lgan bezaklarda e‘tiqodiy qarashlar va diniy tasavvurlardagi o‘zgarishlar o‘z aksini topgan. Ayniqsa, islom dini qaror topishi natijasidagi ramzlarda kechkan o‘zgarishlar keltirib o‘tilgan. Shuningdek, milliy bezaklar orasida geometrik shakllarning bugungi kundagi bezaklar majmuasi tarkibiy qismi yoki asosi sifatida qo‘llanishi xususiyatlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Turon, Namozgoh, Jannat, uchburchak, Umay, doira, quyosh, Rishton, Xorazm, Sug‘d, Xumbuztepa.

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ СИМВОЛАХ В УЗБЕКСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ КЕРАМИКЕ

Азизов Ахрорбек Аъзамжонович,

Кандидат наук (PhD), старший научный сотрудник,

Институт истории Академии наук Узбекистана

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются геометрические формы орнаментов и символов, встречающихся в узбекской национальной керамике. Анализируются

данные исторических источников, настенных росписей и древних религиозных верований. Раскрываются цели и функции древнего использования орнаментов в узбекской керамике. Кроме того, предпринимается попытка пролить свет на факторы, сформировавшие различные формы, представленные в качестве орнаментов в национальной керамике.

Изучаются значения геометрических символов, встречающихся в узбекской национальной керамике, и методы их отражения в керамических изделиях. В частности, раскрывается значение природных ресурсов или единиц в узбекской культуре, от которых зависит символическое значение того или иного орнамента. Также анализируются изменения различных геометрических символов, сохранившихся в керамике с древних времен до наших дней. Известно, что орнаменты, существующие в Туране с самых ранних времен, отражали изменения в религиозных верованиях и религиозных идеях. В частности, представлены поздние изменения символов в результате установления ислама. Также показаны особенности использования геометрических форм в национальных орнаментах как компонента или основы современного комплекса орнаментов.

Ключевые слова: *Туран, Намазгах, Рай, треугольник, Умай, круг, солнце, Риштан, Хarezм, Согд, Хумбуз-Тена.*

SOME THOUGHTS ON GEOMETRIC SYMBOLS OF UZBEK NATIONAL POTTERY

Azizov Akhrorbek Azamjonovich,

PhD., Senior researcher fellow,

The Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan

ABSTRACT

This article analyzes the geometric forms of ornaments and symbols found in Uzbek national ceramics. It examines data from historical sources, wall paintings, and ancient religious beliefs. The purposes and functions of the ancient use of ornaments in Uzbek ceramics are revealed. Furthermore, an attempt is made to shed light on the factors that shaped the various forms represented as ornaments in national ceramics.

The article examines the meanings of geometric symbols found in Uzbek national ceramics and the methods of their reflection in ceramic pieces. Specifically, the significance of natural resources or units in Uzbek culture, which influence the symbolic meaning of a particular ornament, is explored. The article also analyzes

changes in various geometric symbols preserved in ceramics from ancient times to the present day. It is known that ornaments, existing in Turan from the earliest times, reflected changes in religious beliefs and ideas. In particular, later changes in symbols resulting from the establishment of Islam are presented. The features of the use of geometric forms in national ornaments as a component or basis of a modern complex of ornaments are also shown.

Key words: *Turan, Namazgah, Paradise, triangle, Umai, circle, sun, Rishtan, Kharezm, Sogd, Khumbuz-Tepa*

KIRISH

O'zbek hunarmandchiligi, xususan, kulolchiligida qo'llanib kelingan bezaklar xilma-xil bo'lib, kelib chiqishi, shakllariga ko'ra bir necha guruhlarga tasniflanadi. Milliy hunarmandchilikda qo'llangan bezaklar handasaviy (geometrik), o'simliksimon (islmiy), hayvonlarga oid (zoomorf), inson shaklidagi (antropomorf), qismlar asosidagi butun shakl (abstratsiya) kabi turlarga bo'linadi. Ushbu bezaklar kulolchilikda muayyan maqsadlarda ramziy ma'no ifodasi sifatida yoki bezak tarzida chizilgan. Ayniqsa, geometrik ramzlari kulolchilik bezaklari ichida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu bezak turlari eng qadimgi davrlarda vujudga kelgan bo'lib, tabiat birliklari, samo jismlari yoki qadimiy e'tiqodiy qarashlarni ifodalaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Maqolani shakllantirishda tarixiy manbalar, muammoga oid tadqiqotlar, san'atshunoslik na'munalari tahlil etishga harakat qilingan. Unga ko'ra, o'zbek madaniyatida saqlanib kelayotgan bezaklarni Umar Hayyomning "Navro'znoma" asari, qadimiy qoyatosh suratlari, Afrosiyob devoriy suratlari, xalq og'zaki ijodi na'munalari va dala tadqiqot natijalari kabi manbalar asosida tadqiq etilgan. Shuningdek, kulolchilikka bag'ishlangan qadimshunoslik izlanishlarini amalga oshirgan B. Litvinskiy, A. Asqarov, L. Albaum, M. Isomiddinov, Sh. Shaydullayev, S. Baratov, F. Razzoqov, san'atshunoslikka oid A. Hakimov, E. Gul, Y. Ofitserova, A. Morozova, M. Chebodayeva, hunarmandchilikka oid S. Davlatova, Sh. Abdullayeva, kulolchilik elshunosligi bo'yicha H. Xudoybergenov, S. Aliyeva kabi mualliflar tadqiqotlari jalb etilgan.

Milliy kulolchilik ramzlari tahlilini amalga oshirishda madaniy doiralar ta'siri, evrilish va tarqalish nazariyalari hamda qiyosiy tahlil, madaniy talqin tahlili usullari qo'llandi. Shuningdek, kulolchilikda keng tarqalgan geometrik bezaklarning evrilishi, bugungi kundagi mazmuni va qo'llanish maqsadlarini yuzasidan qisqa muddatli

madaniy antropologik kuzatuv usullari qo'llangan hamda uning natijalari maqolada aks ettirilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ushbu bezak turlari eng qadimgi davrlarda shakllangan bo'lib, turli ko'rinishlarni namoyon etadi. Bunday shakllarga diora, aylanma qandil, uchburchak, romb, to'g'ri va to'lqinli chiziqlar, koinot jismlarini ifodolovchi qirrali kabi bir qancha shakllar kiradi [1:32]. Bunday shakllar turli ko'rinishlarda va ranglarda aks ettirib kelinadi. Kulolchilikda qo'llangan har bir shaklning tub mazmuni mavjud bo'lib, o'zbek madaniyatida chuqur ildiz otgan tasavvurlarga borib taqaladi.

Handasaviy ramzlar ilk bezak turlaridan biri hisoblanib, Turon kulolchiligida o'ziga xos ahamiyatga ega sanaladi. Bunday ramzlar yangi tosh davrida shakllangan bo'lib, keyingi davrlarda ham rivojlanib borgan. Xususan, Namozgoh yodgorligidan topilgan sopol buyumlar sirtiga ishlangan bezaklar turkman gimlamdo'zlik naqshlarini eslatadi [2:8] va handasaviy kulolchilik bezaklari ming yilliklar davomida boshqa hunarmandchilik sohalariga ham kirib borganligini ko'rsatadi.

Uchburchak shaklli bezaklar insoniyatga tosh davridan beri ma'lum bo'lib, kulolchilikda bezak sifatida neolit davridan qo'llab kelingan. Hozirgi kunda ham bezak tarzidagi ahamiyatini yo'qotmagan va mazmunan boyigan hisoblanadi. Ushbu shaklning ilk mazmuni tabiatdagi mavjud manbalar, xususan, tog'ni anglatgan [3:232]. Bundan tashqari, ushbu shakl ko'plab xalqlarning madaniyatlarda moddiy dunyo (yer) hamda ruhlar olami (Jannat)ning o'zaro aloqasini anglatgan [4:16]. Yoki davlat rahbarining muhri uchburchak shaklida bo'lgan [5:56]. Uchburchak ramzi turli hududlarda qadimdan qo'llab kelingan muhim shakllardan biri hisoblangan.

O'zbek madaniyatida qo'llanib kelgan bezaklar orasida uchburchak shakli alohida ahamiyatga ega. Uchburchak shakli turli ramziy mazmunni ifodalab kelgan. Xususan, uchburchakning uchi yuqoriga qaragan bo'lsa u olov va erkaklikning ibtidosi, uchi pastga qaragan bo'lsa g'or, suv va tog'lardan oshish, hosildorlik va ayollik ibtidosi hisoblangan. Agar shakl teng tomonli uchburchak bo'lsa, ilohlar, uyg'unlik va mutanosiblikni ifodalaga [6:266]. Ayniqsa, turkiylarda muhim ilohalardan biri bo'lgan Umay ona tasviri bosh qismida uchburchak shaklli toj bilan tasvirlangan [7:20]. Demak, o'zbek madaniyatida shakllangan ushbu shakl eng qadimgi ramzga aylangan va tabiat, inson hamda shomonlikdagi ilohlarga bog'liq hisoblanadi.

Uchburchak shaklli ramz islom kirib kelishi bilan tumor ko'rinishiga o'zgargan va o'zbek madaniyatidagi eng muhim bezaklardan biriga aylangan [8:54]. Hozirgi kungacha ushbu shakldagi ramzlar kulolchilikdan tashqari bir qancha hunarmandchilik sohalaridagi asosiy bezak shakllaridan biri sanaladi.

Doira shakli bugungi kungacha o'zbek kulolchiligida ham shakl va ham bezak sifatida qo'llanib kelingan eng asosiy bezaklardan biridir. Ushbu shakl eng qadimgi qoyatosh suratlaridagi turli chizgilar ko'rinishi [9:244], turar joy [10:11], bosh kiyim [11:55 – 56] shakllanishida, shuningdek, turli bezaklarni aks ettirishda asos bo'lib xizmat qilgan. Turli madaniyatlarda doira ko'rinishidagi bezaklar bir qancha mazmunni anglatgan hamda qo'llanib kelinmoqda. Unga ko'ra, doira quyosh, oy, osmon [12:38], inson hayoti davomiyligi [13:27], o'simlik [1:157], yoy [14:34] kabi bir qancha ma'nolarni anglatgan. Xususan, qadimgi xalqlar tasavvurlariga ko'ra jannatga kirish eshigi shakli ham doirasimon ekanligiga ishonch mavjud bo'lgan [15:65].

O'zbek kulolchiligida doira shaklli bezak ko'plab qo'llab kelingan va ushbu shakl asosini birinchi navbatda olam to'g'risidagi falsafiy qarashlar tashkil etgan. Ushbu shakl kulolchilikda markaz ma'nosini anglatuvchi mazmunda ham qo'llanib keladi. Shuningdek, doira shakli ichiga turli boshqa ramzlar chizib chiqilgan [16]. Bunday usul nafaqat kulolchilikda, balki, mato to'qish, kashtachilikda ham keng qo'llanib kelingan [17:98]. Bunday usul Turon hududida qadimdan qo'llanib kelingan va devoriy suratlarda ushbu bezak na'munalari aks ettirilgan [18:21]. Demak, shaklli bezaklar ichida doira ko'plab ma'nolarni anglatadi va turli ko'rinishlarda kulolchilik ramzi sifatida saqlanib kelgan. Ayniqsa, ushbu shakl boshqa ramzlar bilan qorishiq tarzda qo'llanishi bilan ajralib turadi.

To'rtburchak shaklli bezaklar o'zbek milliy hunarmandchiligida mavjud shakllardan biri hisoblanadi va ko'pincha majmuaning bir qismi yoki bevosita asosiy chegara sifatida xizmat qiladi. Dunyoning ko'plab xalqlari tasavvurlarida to'rtburchak ramz sifatida qo'llanib keladi. Mazmuniga ko'ra bu shakl dunyoning tomonlarini, moddiyat yoki yerni anglatgan. Dunyoning tomonlari hisoblangan shimol, janub, g'arb va sharqni aniq ko'rsatib turuvchi tarzida, to'rtburchakning shimoliy tarafi qutb yulduziga qaratilgan holatda aks ettirilgan [19:37]. To'rtburchak shakli qadimgi davrdan yana maydonni, chegarani [13:43], o'zgarmaslik tamoiini [5:15] anglatgan bo'lsa, qadimgi xitoyliklarning qarashlarida erkak jinsining ramzi hisoblangan [20:44]. Shuningdek, turarjoylar, to'qimachilik matolari va boshqa ko'plab jihozlar ham to'rtburchak asosga ega bo'lgan.

Qadimdan o'zbek madaniyatida qo'llanib kelgan handasiviy shakllar uyg'unlik tartibini o'zida mujassam etgan [1:107]. Ushbu bezak o'zbek me'morchiligida bezash maqsadida ko'p qo'llangan bo'lib, binolarga bezak berishda uni uch yoki besh qismga ajratib, ramzlarni chizish usullari 10-yuzyillikdayoq yozib qoldirilgan [21:53]. Demak, ushbu shakl avvalo, Turonda vujudga kelgan fan uyg'onishi mahsuli

hisoblangan riyoziyot (matematika) ta'sirida o'lchovlarni aniq hisoblash qonuniyatlari asosida ramz sifatida aks ettirilishi yangi bosqichga ko'tarilgan.

Kulolchilikda to'rtburchak shakli bir necha ko'rinishlarda ramz sifatida qo'llanib kelinadi. Ushbu shakl kichik katakchalardan tortib, katta to'rtburchakli chizgilar tarzida kulolchilik mahsulotlarini bezashda ishlatiladi [22:92]. Handasaviy naqshlar ayniqsa, Rishton kulolchiligida doimo bezak berish ishlarida yetakchi ramzlardan biri hisoblanmagan [23:106]. Bunday belgilar ma'lum bir naqshlarni aks ettirishda chegara yoki turli mazmundagi qorishiq islamiy ramzlarning chegarasi sifatida xizmat qilgan [16]. To'rtburchak shakli Xorazmda boshqa handasaviy ramzlar bilan bir qatorda keng qo'llanib kelgan [22:95].

To'rtburchak ramzi qadimdan Turon aholisi tomonidan binolarning asosi yoki zardushtiylik ostodonlarining shakli to'rtburchak ko'rinishida bo'lgan [24:84]. Sug'd madaniyatida ham to'rtburchak shakli bezaklarning asosini tashkil etgan [24:137]. O'zbek ramzchilik tizimida ham boshqa ko'plab jahon xalqlari kabi dunyoning to'rt tomoni mazmunini anglatgan, shuningdek, tumor shakllaridan biri ham aynan to'rtburchak ko'rinishga ega bo'lgan [1:184]. To'rt taraf yoki to'rt tomonga qarab yo'nalish, yurish qarashlari turkiylarning qadimdan mavjud bo'lgan tasavvurlaridan biri sanaladi [25:110]. To'rtburchak shaklli bezaklar islom dini qaror topganiga qaramay boshqa handasaviy ramzlar qatorida keng qo'llanib kelgan hamda hattotlik bezaklaridan ustun bo'lgan [26:415]. To'rtburchak shakli kulolchilik buyumlarini bezashda asosan, chegara chifatida ahamiyat kasb etgan. To'rtburchak shaklli chegara ichiga boshqa shaklli ramzlar tushirilgan.

To'rtburchak shakli kulolchilik bezaklari qatorida turli holatlarda aks ettirilgan. Uning barcha tomonlari teng (kvadrat), yuqori va quyi burchaklari nisbatan kichik (romb) ko'rinishlari ham mavjud bo'lgan. Har bir ko'rinishdagi to'rtburchak ramz o'ziga xos mazmunni anglatgan. Xususan, yuqori va quyi burchaklari nisbatan kichik (romb) ko'rinishli bezak mistosh (eneolit) davridan beri qo'llanib kelingan bo'lib, hosildorlik va serfarzandlikni bildirgan [6:265]. Demak, to'rtburchak shaklli ramz turli holatlarda, ko'rinishlarda qo'llanib, turlicha mazmunni ifodalashga xizmat qilgan.

Turon kulolchiligi bezaklari ichida uchburchak, to'rtburchak (romb ko'rinishida) va doira uzoq vaqt davomida o'zgarishsiz qo'llanib kelingan [8:54].

Handasaviy ramzlar o'zbek kulolchiligida o'ziga xos o'ringa ega bo'lib, ular ichida alohida tushirilgan chiziq [27:12]lardan iborat bezaklar ham shakllangan. Bunday tarzdagi chiziqlar kulolchilik mahsulotlarini bezashda keng qo'llanib kelingan. Farg'ona vodiysi qadimgi davr kulolchilik mahsulotlarida aynan chiziqli bezaklar boshqa ramzlardan ko'ra keng qo'llanilgan [28:161]. Xususan, bunday

chiziqli ramzlar jez davrida (bronza) bezak sifatida sopol buyumlar sirtiga ishlangan na'munalar ko'plab aniqlangan [29:74]. Chiziqli belgilar ma'lum bir mazmunni anglatuvchi chizgi sifatida qoyatosh suratlarda ham aks ettirilgan. Xususan, Amerika hindulari tomonidan ham chiziqli ramzlar qoyatosh suratlarda qo'llanilgan [30:50]. Suratlarda ifodalangan to'g'ri yoki kesishgan chiziqlar ko'pgina xalqlarda ilk yozuvlarning paydo bo'lishiga xizmat qilgan suratli yozuv shakllarining ilk ko'rinishlari hisoblanadi [31:84]. Kulolchilik buyumlarida aks ettirilgan chiziqli ramzlarning alohida tik, kesishgan yoki xochsimon yoki siniq ko'rinishlari uchraydi [32:21]. Ayniqsa, Xumbuztepa va boshqa yodgorliklardan chiziqli ramzlar tushirilgan sopol idishlar topilgan [33:48 – 49]. Demak, ushbu ramzlar keyinchalik yozuvning paydo bo'lishiga o'z ta'sirini o'tkazgan. Dastlabki vaqtda muayyan ma'noni anglatgan handasaviy chiziqlar, borib-borib suratli yozuvlarning asosi sifatida qo'llangan.

XULOSA

O'zbek xalq an'anaviy hunarmandchiligida shakllangan ramz va belgilarning vujudga kelishi aholining diniy-mifologik qarashlari, turmush tarzi, tabiat hamda tabiat kuchlari bilan bog'liq e'tiqodiy tasavvurlarining mahsulidir. Ular turli mazmun va mohiyat kasb etish bilan birgalikda xalq tarixiga oid ma'lumotlarni o'zida mujassamlashtiradi. Xususan, turli handasaviy shakllar va ularning o'zgarishlarga uchragan tasvirlari to'qimachilikda hozirgi kunda ham qo'llaniladi. Ayrim belgilar esa o'zgarishlarga uchrab, o'simliksimon ko'rinish yoki handasaviy shaklli naqshlarga aylangan. Bunday o'zgarishlar asosan, islom dini kirib kelgandan so'ng sodir bo'lgan. Shunga qaramay, ushbu belgi va naqshlar saqlanib kelmoqda va turli kulolchilik maktablarida asosiy ramzlar sifatida katta ahamiyatga ega.

Handasaviy ramzlar o'zbek milliy kulolchiligida markaziy ramzlardan biri sifatida qo'llanib kelinmoqda. Bunday ramzlar asosan, buyumlarning shakli va ko'rinishidan kelib chiqib tushiriladi. Shuningdek, ushbu ramzlar madaniy kod sifatida hududiy farqlar va tafovutlarga ega bo'lish bilan bir qatorda saqlovchi kuch sifatidagi qarashlarni – magik himoya vositasi sifatidagi ishonch ko'rinishlarini saqlab kelmoqda. Demak, handasaviy ramzlar chuqur mazmun kas etuvchi, bir necha ming yilliklarda shakllangan o'ziga xos bezaklar hisoblanadi. Turli diniy-g'oyaviy o'zgarishlarga qaramay asrlar osha o'zining asosiy vazifasini ado etib kelmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Гюль Э. Сады небесные и сады земные. Вышивка Узбекистана: скрытый смысл сакральных текстов. – Москва: ИД Марджани, 2013. – с. 208.
2. Исомиддинов М. Сополга битилган тарих. – Тошкент: Фан, 1993. – б. 46.

3. Jung C.G., von Franz M.L., Henderson J.L., Jacobi J., Jaffe A. – New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Press, Doubleday, 1988. – p. 232.
4. Cirlot J.E. A dictionary of symbols. Second edition. – London: Routledge, 1971. – p. 563.
5. Burckhardt T. Foundations of Oriental Art & Symbolism. – Bloomington, Indiana: World Wisdom, Inc., 2009. – p. 138.
6. Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида (Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари мисолида). – Тошкент: Yangi nashr, 2018. – б. 368.
7. Чебодаева М.П. Образ богини Умай (Ымай) в изобразительном и декоративном искусстве Хакасии. – Абакан: Хакаское книжное издательство, 2019. – с. 40.
8. Исамиддинов М.Х. Истоки городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в эпоху раннежелезного века и в период античности). – Ташкент: А. Кадыри, 2002. – с. 256.
9. Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование. – Paris: ICOMOS, 2011. – с. 381.
10. Раззоков Ф.А. Строительные комплексы древнеземледельческого поселения Саразм в IV – III тыс. до н. э. – Санкт-Петербург: НКТ, 2016. – с. 248.
11. Морозова А.С. Традиционная народная одежда туркмен / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – с. 255.
12. Bardzinska-Bonenberg T. Ring-and-circle, symbolical and practical meaning of the form in town planning and architecture / 11th CTV back to the sense of the city: 11th International Congress Virtual City and Territory. – Krakow, 2016. – p. 37 – 49.
13. Frutiger A. Signs and Symbols. Their design and meaning. – New York: Van Nostrand Reinhold, 1989. – p. 360.
14. Умар Хайём. Наврўзнома. – Тошкент: Мехнат, 1990. – б. 79.
15. Cirlot J.E. A dictionary of symbols. Second edition. – London: Routledge, 1971. – p. 563.
16. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Риштон шаҳри. 2018 йил.
17. Абдуллаева Ш. Ўзбекистоннинг амалий безакли санъати / Ўзбекистон давлат санъат музейи тўплами (Тошкент). – Тошкент: Silk road media, East star media, 2020. – б. 464.
18. Альбаум Л.И. Живопись Афрасиаба. – Ташкент: Фан, 1975. – с. 160.
19. Fletcher R. The square // NEXUS NETWORK JOURNAL – Vol. 7, NO. 2, 2005. – p. 35 – 70.

20. Aili Zhu, Hu Yue. The Symbolic Characteristics of Square and Circle in Fashion Design // Art and Design Review. 6. 2018. – p. 43 – 47.
21. Jabbarov R.R. Amaliy bezak san'ati. – Toshkent: LESSON PRESS, 2023. – b. 188.
22. Xudoybergenov H. Xorazm kulolchiligi (etnologik tadqiqot). – Toshkent: Lesson Press, 2023. – b. 122.
23. Офицерова Е.В. Керамика Ферганы в фондах ГМЗ «Царицыно» (Москва). Формирование коллекции, ее особенности / «Туркий халклар хунармандчилиги» анъанавий форуми Риштон кулолчилиги: кеча, бугун, эртага халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Фарғона, 2023. – б. 140.
24. Хакимов А. Ўзбекистон санъати тарихи. Қадимги давр, ўрта асрлар, ҳозирги замон. – Тошкент: Zilol buloq, 2022. – б. 528.
25. Турдимов Ш. Халқ қўшиқларида рамз. – Тошкент: Фан, 2020. – б. 192.
26. Алиева С.Ш. Эстетика исламской поливной керамики Узбекистана // International scientific journal Grail of Science. №5. 2021. – с. 414 – 417.
27. Исамиддинов М.Х (Хасанов М.Х). История древнего и средневекового керамического производства Нахшаба. – Ташкент: А. Кадыри, 2000. – с. 200.
28. Литвинский Б.А. Керамика из могильников Западной Ферганы. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1973. – с. 256.
29. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Ташкент: Фан, 1973. – с. 172.
30. Loring M.J (Loring L). Pictographs & petroglyphs of the Oregon country. Part I & II. Second edition. – Los Angeles: University of California, 1996. – p. 305.
31. Evans A.J. Cretan pictographs and prae-phoenician script. – London, New York: Bernard Quaritch, G.P. Putnam's Son, 1895. – p. 148.
32. Шайдуллаев Ш (Шайдуллаев А). Туроннинг энг қадимги ёзув тизими. – Тошкент: Фан, 2024. – б. 84.
33. Баратов С.Р. Знаки на керамических изделиях в Древнем Хорезме / Тамги доисламской Центральной Азии. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – с. 43 – 57.

REFERENCES

1. Gyul E. Gardens of Heaven and Gardens of Earth. Embroidery of Uzbekistan: The Hidden Meaning of Sacred Texts. – Moscow: PH Mardjani, 2013. – p. 208.
2. Isamiddinov M. The History recorded on pottery. – Tashkent: Science, 1993. – p. 46.
3. Jung C.G., von Franz M.L., Henderson J.L., Jacobi J., Jaffe A. – New York, London, Toronto, Sydney, Auckland: Anchor Press, Doubleday, 1988. – p. 232.

4. Cirlot J.E. A dictionary of symbols. Second edition. – London: Routledge, 1971. – p. 563.
5. Burckhardt T. Foundations of Oriental Art & Symbolism. – Bloomington, Indiana: World Wisdom, Inc., 2009. – p. 138.
6. Davlatova S. Uzbek traditional crafts in the context of historical processes (on the example of the southern regions of Uzbekistan). – Tashkent: Yangi nashr, 2018. – p. 368.
7. Chebodaeva M.P. The Image of the Goddess Umai (Ymai) in the Fine and Decorative Arts of Khakassia. – Abakan: Khakass Book Publishing House, 2019. – p. 40.
8. Isamiddinov M.Kh. The Origins of the Urban Culture of Samarkand Sogdiana (Problems of Interaction of Cultural Traditions in the Early Iron Age and in Antiquity). – Tashkent: A. Kadyri, 2002. – p. 256.
9. Rock Art in Central Asia. Thematic Study. – Paris: ICOMOS, 2011. – p. 381.
10. Razzokov F.A. Building complexes of the ancient agricultural settlement of Sarazm in the 4th – 3rd millennia BC. – St. Petersburg: NKT, 2016. – p. 248.
11. Morozova A.S. Traditional folk clothing of the Turkmen / Traditional clothing of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. – Moscow: Nauka, 1989. – p. 255.
12. Bardzinska-Bonenberg T. Ring-and-circle, symbolical and practical meaning of the form in town planning and architecture / 11th CTV back to the sense of the city: 11th International Congress Virtual City and Territory. – Krakow, 2016. – p. 37 – 49.
13. Frutiger A. Signs and Symbols. Their design and meaning. – New York: Van Nostrand Reinhold, 1989. – p. 360.
14. Omar Khayyam. Navruznom. – Tashkent: Mehnat, 1990. – p. 79.
15. Cirlot J.E. A dictionary of symbols. Second edition. – London: Routledge, 1971. – p. 563.
16. Field notes. Fergana region, Rishton city. 2018.
17. Abdullaeva Sh. Uzbekstening practical art / Uzbekistan state art museum collection (Toshkent). – Toshkent: Silk road media, East star media, 2020. – p. 464.
18. Albaum L.I. Painting by Afrasiab. – Tashkent: Science, 1975. – p. 160.
19. Fletcher R. The square // NEXUS NETWORK JOURNAL – Vol. 7, NO. 2, 2005. – p. 35 – 70.
20. Aili Zhu (Hu Yue),. The Symbolic Characteristics of Square and Circle in Fashion Design // Art and Design Review. 6. 2018. – p. 43 – 47.
21. Jabbarov R.R. Applied decorative art. – Tashkent: Lesson press, 2023. – p. 188.
22. Khudoybergenov H. Khorezm pottery (ethnological research). – Tashkent: Lesson Press, 2023. – p. 122.

23. Ofitserova E.V. Ceramics of Fergana in the funds of GMZ "Tsaritsino" (Moscow). Formation of the collection, its peculiarities / Traditional forum "Turkish folk art" Rishton art: yesterday, today, tomorrow materials of the international scientific-practical conference. – Fargona, 2023. – p. 140.
24. Khakimov A. The history of Art of Uzbekistan. Ancient period, middle ages, contemporary time. – Tashkent: Zilol buloq, 2022. – p. 528.
25. Turdimov Sh. The Symbol of folk songs. – Tashkent: Science, 2020. – p. 192.
26. Alieva S.Sh. Aesthetics of Islamic glazed ceramics of Uzbekistan // International scientific journal Grail of Science. No. 5. 2021. – p. 414 – 417.
27. Isamiddinov M.Kh (Khasanov M.Kh.). History of ancient and medieval ceramic production of Nakhshab. – Tashkent: A. Kadyri, 2000. – p. 200.
28. Litvinsky B.A. Ceramics from the burial grounds of Western Fergana. – Moscow: Main Editorial Board of Eastern Literature, 1973. – p. 256.
29. Askarov A. Sapallitepa. – Tashkent: Science, 1973. – p. 172.
30. Loring M.J., Loring L. Pictographs & petroglyphs of the Oregon country. Part I & II. Second edition. – Los Angeles: University of California, 1996. – p. 305.
31. Evans A.J. Cretan pictographs and prae-phoenician script. – London, New York: Bernard Quaritch, G.P. Putnam's Son, 1895. – p. 148.
32. Shaydullaev Sh (Shaydullaev A). The oldest writing system of Turan. – Tashkent: Science, 2024. – p. 84.
33. Baratov S.R. Signs on ceramic products in Ancient Khorezm / Tamgas of pre-Islamic Central Asia. – Samarkand: IICAS, 2019. – p. 43–57.

DESIGN AND DEVELOPMENT OF WOMEN'S BOMBER JACKETS USING THE ARCHITECTURE OF VOLUMETRIC FORMS

Abdullojanova Zarnigorbonu Alisherovna

Master's degree in Costume Design and Fashion Industry

Joint Faculty of the Paris International Academy

of Fashion (AICP) and TTESI

Academic Supervisor: **Rahmatullaeva Umida Saidazimovna**

ABSTRACT

This article explores the design and development of women's bomber jackets using the architectonics of volumetric forms. Particular attention is given to the integration of architectural principles such as tectonics, modularity, and spatial organization into fashion design. The research employs comparative analysis, structural modeling, and the synthesis of interdisciplinary approaches. Experimental models of women's bomber jackets were developed, demonstrating the effectiveness of volumetric and spatial solutions. The results confirm that the application of architectonics improves the aesthetic, functional, and ergonomic qualities of garments. The practical significance of the study lies in the development of innovative clothing design methods.

Keywords: *fashion design, women's bomber jacket, architectonics, volumetric forms, form shaping, modularity, tectonics.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы проектирования и разработки женских бомберов с использованием архитектоники объемных форм. Особое внимание уделяется интеграции архитектурных принципов, таких как тектоничность, модульность и пространственная организация, в процесс создания одежды. В исследовании применены методы сравнительного анализа, структурного моделирования и синтеза междисциплинарных подходов. Разработаны экспериментальные модели женских бомберов, демонстрирующие эффективность использования объемно-пространственных решений. Результаты исследования подтверждают, что применение архитектоники способствует повышению эстетических, функциональных и эргономических характеристик изделий. Практическая значимость работы заключается в разработке инновационных методов проектирования одежды.

Ключевые слова: *дизайн одежды, женский бомбер, архитектоника, объемные формы, формообразование, модульность, тектоничность.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ayollar bomber kurtkalarini loyihalash va ishlab chiqishda hajmiy shakllar arxitektonikasidan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda arxitektura tamoyillari, jumladan tektonika, modullilik va fazoviy tashkil etishning kiyim dizayniga integratsiyasi tahlil qilingan. Ishda qiyosiy tahlil, strukturaviy modellashtirish hamda fanlararo yondashuvlardan foydalanilgan. Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan eksperimental bomber modellar hajmiy-fazoviy yechimlarning samaradorligini ko'rsatadi. Natijalar arxitektonika yondashuvi kiyimning estetik, funksional va ergonomik xususiyatlarini yaxshilashini tasdiqlaydi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati innovatsion loyihalash usullarini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: kiyim dizayni, ayollar bomber kurtkasi, arxitektonika, hajmiy shakllar, shakl hosil qilish, modullilik, tektonika.

INTRODUCTION

The modern stage of clothing design development is characterized by the active implementation of interdisciplinary approaches, among which the integration of architectural principles into the form-generation process holds particular significance. In the context of the rapidly evolving fashion industry, there is an increasing need to create garments that are not only aesthetically expressive but also functionally justified, which necessitates the search for new design methods.

One of the promising directions is the use of the architecture of volumetric forms, which considers the design object as an integral spatial system based on the interaction of structure, form, and material. In architecture, this concept reflects the patterns of form construction, its tectonic expressiveness, and compositional integrity. The application of these principles to clothing design significantly expands the possibilities of form-generation and enhances the level of innovation in garments.

Women's bomber jackets, being a versatile element of the contemporary wardrobe, provide a convenient platform for experimental design. Their structural simplicity and silhouette variability allow the implementation of three-dimensional spatial and modular solutions, as well as the application of form transformation principles. However, traditional bomber jacket design methods are often limited to standard structural schemes, which reduces the potential for creating new design solutions.

Contemporary studies emphasize the importance of applying tectonics, modularity, and parametric approaches in clothing design. These principles allow the garment to be considered as a dynamic system capable of adapting to various

conditions of use and the individual characteristics of the wearer. Furthermore, the incorporation of digital technologies and modeling methods opens new opportunities for developing complex volumetric forms and optimizing the design process.

Despite existing research in costume form-generation, the application of the architecture of volumetric forms in designing specific types of clothing, particularly women's bomber jackets, remains insufficiently explored. This underscores the relevance of the current study and the necessity to develop new approaches to design.

The aim of this study is to develop methods for designing and creating women's bomber jackets based on the principles of volumetric form architecture. To achieve this aim, the following objectives have been identified: analysis of the theoretical foundations of form-generation, study of contemporary design solutions, development of experimental models, and evaluation of their functional and aesthetic characteristics.

METHODOLOGY

This study employs an interdisciplinary methodology that synthesizes theoretical and practical design techniques drawn from clothing design, architectural theory, and digital modeling. The methodological framework is grounded in contemporary research on form-generation, which conceptualizes a garment as a three-dimensional spatial system influenced by structure, material, and formal relationships¹⁸⁵. Such integration enables a systematic approach to garment design that transcends traditional sketch-based methods and incorporates dynamic digital processes.

At the initial stage, a comparative structural analysis of existing women's bomber jacket designs was conducted to identify prevalent form-generation strategies, construction features, and functional properties. This analytical phase utilized visual and compositional analysis methods common in parametric design studies to discern patterns and limitations within contemporary design practice¹⁸⁶.

The research then applied a system-structural and graphical analysis, inspired by computational design research, to examine geometric, modular, and tectonic characteristics of form as they relate to architectural form-making principles. Such techniques allow designers to understand garment components as interconnected elements governed by spatial logic, similar to digital form exploration in architectural practice¹⁸⁷. This method reframes clothing design from a series of isolated parts to a cohesive spatial composition.

¹⁸⁵ Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Article No. 22.

¹⁸⁶ Kolosnichenko M.V., Chuprina N.V., Krotova T.F., Olishevskaya T.M. *Design of fashion clothing on the basis of parametric design principles* // Art and Design. – 2020. – № 1. – P. 129–141.

¹⁸⁷ Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Article No. 22.

A core component of the methodology involves three-dimensional spatial modeling, where parametric and algorithmic tools were used to develop experimental bomber jacket forms. Parametric design allows for the generation of multiple form variations by manipulating variables and parameters, enhancing both creative range and design efficiency. The use of these digital modeling techniques provides rapid visualization and evaluation of structural adaptations in real time.

The adoption of architectural form-generation principles such as tectonic expression, modular repetition, and compositional integrity served as conceptual guides for synthesizing innovative garment forms. These principles, well established in architectural studies of form and structure, support the notion that clothing, like buildings, can function as adaptive spatial constructs rather than merely aesthetic surfaces¹⁸⁸.

Finally, elements of parametric and computational design were integrated to explore diverse structural solutions and optimize the interaction between aesthetic and functional requirements. This digital approach aligns with contemporary practices in both architecture and fashion research, where algorithmic design is increasingly recognized as a means to generate complex forms and enhance process adaptability.

RESULTS AND DISCUSSION

The research demonstrated that the integration of three-dimensional spatial and architectural principles into women's bomber jacket design significantly enhances both aesthetic and functional qualities of the garments. The comparative analysis of existing models revealed that conventional design methods often rely on standard construction schemes and fail to fully exploit the potential of volumetric form generation. This limits opportunities for innovation and reduces the ability to personalize designs according to wearer-specific needs¹⁸⁹.

By applying architectural principles such as tectonics, modularity, and compositional integrity, the experimental designs achieved greater structural coherence and visual balance. The use of modular grids and repeated geometric motifs allowed for the creation of garments that are both aesthetically expressive and structurally sound¹⁹⁰. This approach mirrors strategies used in architectural design, where modularity enhances adaptability and systematic organization.

¹⁸⁸Lin M. A Brief Introduction to Body Oriented Parametric Design for 3D Printed Fashion and Textiles // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.

¹⁸⁹Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Art. No. 22. – P. 1–20.

¹⁹⁰Lin M. A Brief Introduction to Body-Oriented Parametric Design for 3D-Printed Fashion and Textiles // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.

Three-dimensional spatial modeling enabled the exploration of multiple form variations, allowing designers to visualize complex silhouettes and evaluate their functional properties. The results confirmed that integrating volumetric and parametric principles increases the range of design solutions and provides garments with better ergonomics, movement flexibility, and overall wear ability¹⁹¹. For instance, manipulating parametric variables such as seam placement, panel curvature, and sleeve geometry allowed the creation of personalized fits without compromising aesthetic appeal.

Furthermore, the implementation of bionic design principles enhanced the adaptive functionality of the jackets. Structural solutions inspired by natural systems, including flexible and transformable elements, improved comfort and responsiveness to different environmental conditions. For example, modular panels and adjustable fastenings allowed the jacket to adapt to various body types and seasonal needs, demonstrating the potential for highly functional and user-centric outerwear¹⁹².

Digital and parametric modeling tools also accelerated the design process and increased accuracy. By using algorithmic design strategies, multiple design iterations could be generated, tested, and refined in real time. This computational approach not only optimizes the garment form for ergonomics and aesthetics but also reduces material waste and production time, highlighting the sustainability potential of modern fashion design practices.

The experimental models of women's bomber jackets, developed through the synthesis of architectural, volumetric, and bionic principles, demonstrated several key advantages:

- Enhanced compositional expressiveness and visual harmony.
- Improved ergonomic characteristics and wearer comfort.
- Expanded range of construction and design variations.
- Increased innovation in aesthetic and functional design¹⁹³.

These findings indicate that the integration of architectural thinking into clothing design represents a promising direction for contemporary fashion development. Unlike traditional methods, which often treat garments as isolated aesthetic objects, this approach emphasizes systemic form perception, spatial awareness, and the dynamic interaction between structure and user. It validates the hypothesis that interdisciplinary principles of form-generation significantly advance the design

¹⁹¹ Kolosnichenko M.V., Chuprina N.V., Krotova T.F., Olishevskaya T.M. *Design of fashion clothing on the basis of parametric design principles* // Art and Design. – 2020. – № 1. – P. 129–141.

¹⁹² Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Art. No. 22. – P. 1–20.

¹⁹³ Lin M. *A Brief Introduction to Body-Oriented Parametric Design for 3D-Printed Fashion and Textiles* // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.

methodology for women's bomber jackets and open new pathways for innovative fashion development.

CONCLUSION

The conducted study demonstrates the significant effectiveness of integrating three-dimensional spatial and architectural principles into the design process of women's bomber jackets. The comparative analysis of existing models, combined with experimental modeling, confirmed that the application of architectural thinking, bionic principles, and parametric design considerably enhances the aesthetic, ergonomic, and functional qualities of garments¹⁹⁴.

The key findings of this research can be summarized as follows:

1. **Architectural principles**, including tectonics, modularity, and structural integrity, facilitate harmonious interaction among construction elements and improve the compositional balance of garments. By applying these principles, designers can achieve both visual coherence and structural stability¹⁹⁵.

2. **Three-dimensional spatial and modular structures** enable the creation of expressive silhouettes and extend the range of design variability.¹⁹⁶ The exploration of volumetric form allows garments to exhibit more innovative shapes, which respond to wearer needs and contemporary fashion trends¹⁹⁷.

3. **Bionic approaches and flexible structural elements** contribute to the adaptability and functionality of clothing. Inspired by natural systems, these elements allow garments to adjust to different body types and environmental conditions, enhancing comfort and usability¹⁹⁸.

4. **Parametric and computational modeling** ensures high precision in design, allowing the optimization of garment forms with regard to both aesthetic and functional requirements. Algorithmic design methods enable designers to generate multiple variations efficiently, reducing production time and material waste while improving design quality.

In addition, this study demonstrates that interdisciplinary integration in garment design provides a platform for innovation. By combining architectural, bionic, and parametric principles, designers can create garments that not only meet functional

¹⁹⁴ Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Art. No. 22. – P. 1–20.

¹⁹⁵ Lin M. *A Brief Introduction to Body-Oriented Parametric Design for 3D-Printed Fashion and Textiles* // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.

¹⁹⁶ Lawson B. *How Designers Think: The Design Process Demystified*. – 5th ed. – Elsevier/Architectural Press. – 2019. – 464 p.

¹⁹⁷ Kolosnichenko M.V., Chuprina N.V., Krotova T.F., Olishevskaya T.M. *Design of fashion clothing on the basis of parametric design principles* // Art and Design. – 2020. – № 1. – P. 129–141.

¹⁹⁸ Vasileva E.A., Reznichenko A.A. *Bionic Methods in Design: From Natural Systems to Technological Innovation* // Design Science Journal. – 2021. – Vol. 12. – № 2. – P. 87–105.

and ergonomic requirements but also push the boundaries of contemporary fashion aesthetics. The developed experimental bomber jacket models validate the hypothesis that spatial and architectural form-generation principles enhance design quality, functionality, and visual expressiveness.

Furthermore, the findings have practical implications for fashion designers and educators. They offer a methodological basis for incorporating volumetric form architecture into design curricula, workshops, and professional practice. This approach encourages systematic thinking, critical analysis of form, and innovative experimentation, which are essential for developing adaptive and sustainable clothing collections¹⁹⁹.

Future research could expand the application of these principles to other garment types and explore the integration of advanced digital tools, such as generative design algorithms and AI-based fit analysis, to further enhance adaptive capabilities and innovation in fashion design. This would contribute to the creation of clothing that is highly customizable, ergonomically optimized, and aligned with contemporary aesthetic standards²⁰⁰.

In conclusion, the study confirms that the integration of three-dimensional spatial, architectural, and interdisciplinary principles in women's bomber jacket design significantly improves design methodology, supports innovation, and opens new opportunities for advanced, adaptive, and aesthetically expressive fashion products²⁰¹.

REFERENCES

1. Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Art. No. 22. – P. 1–20.
2. Kolosnichenko M.V., Chuprina N.V., Krotova T.F., Olishevskaya T.M. *Design of fashion clothing on the basis of parametric design principles* // Art and Design. – 2020. – № 1. – P. 129–141.
3. Lin M. *A Brief Introduction to Body-Oriented Parametric Design for 3D-Printed Fashion and Textiles* // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.
4. Kolarevic B. *Architecture in the Digital Age: Design and Manufacturing* // Spon Press. – 2003. – 320 p.

¹⁹⁹ Vasileva E.A., Reznichenko A.A. *Bionic Methods in Design: From Natural Systems to Technological Innovation* // Design Science Journal. – 2021. – Vol. 12. – № 2. – P. 87–105.

²⁰⁰ Lin M. *A Brief Introduction to Body-Oriented Parametric Design for 3D-Printed Fashion and Textiles* // TEXTILE: Vol. 20, No. 1. – 2021. – P. 55–73.

²⁰¹ Jeong J., Park H., Lee Y., Kang J., Chun J. *Developing parametric design fashion products using 3D printing technology* // Fashion and Textiles. – 2021. – Vol. 8. – Art. No. 22. – P. 1–20.

5. Lawson B. *How Designers Think: The Design Process Demystified*. – 5th ed. – Elsevier/Architectural Press. – 2019. – 464 p.
6. Vasileva E.A., Reznichenko A.A. *Bionic Methods in Design: From Natural Systems to Technological Innovation* // *Design Science Journal*. 2021. – Vol. 12. – № 2. – P. 87–105.
7. Чурилова О.С. Теория и практика дизайна костюма. – М.: Легкая индустрия, 2014. – 256 с.
8. Валиулина С.В., Темникова Е.А. Urban approach to design in various aspects of design // *Urban Construction and Architecture*. – 2024. – №1. – С. 136–143.
9. Белько Т.В. Бионические принципы формообразования костюма: дис. ... д-ра техн. наук. – М., 2006. – 312 с.
10. Николаева Т.В., Николаева Т.И., Дьяченко Ю.В. Определение принципов параметрического дизайна в проектировании одежды // *Вестник КНУТД*. – 2023. – №114. – С. 216–223.
11. Косенко О.И. Принцип гибкости в композиционном формообразовании коллекций одежды // *Архитектура и дизайн*. – 2022. – №44. – С. 196–203.
12. Савинова В.А. Архитектурные приемы формообразования объектов // *Academia. Архитектура и строительство*. – 2024. – №1. – С. 92–102.

MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF WOMEN'S OUTERWEAR IN THE CONTEMPORARY FASHION INDUSTRY

Bobokulova Surayo Shavkat kizi

Master's degree in Costume Design and Fashion Industry,
Joint Faculty of the Paris International Academy
of Fashion (AICP) and TTESI

Academic Supervisor: **Isayeva Dilduza Hamidovna**

ABSTRACT

This article is devoted to the theoretical foundations of the use of materials and textures in the design of women's outerwear. The study examines the physical and chemical properties of materials, the aesthetic and functional significance of various textures, as well as contemporary fashion trends. The results highlight the importance of proper material and texture selection in creating women's outerwear.

Keywords: *women's outerwear, materials, texture, design, fashion trends.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена теоретическим основам использования материалов и фактур при проектировании женской верхней одежды. В статье рассматриваются физико-химические свойства материалов, эстетическое и функциональное значение различных фактур, а также современные тенденции моды. Результаты подчеркивают важность правильного выбора материалов и фактур при создании женской верхней одежды.

Ключевые слова: *женская верхняя одежда, материалы, фактура, дизайн, тенденции моды.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola ayollar ustki kiyimlarini loyihalashda materiallar va fakturalarning nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada materiallarning fizik-ximiyaviy xossalari, turli fakturalarning estetik va funksional ahamiyati, shuningdek, zamonaviy moda tendensiyalari tahlil qilinadi. Natijalar ayollar ustki kiyimlarini yaratishda material va faktura tanlashning ahamiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: *ayollar ustki kiyimi, materiallar, faktura, dizayn, moda tendensiyalari.*

INTRODUCTION

Women's outerwear plays a crucial role in the contemporary fashion industry, combining both functional and aesthetic features. Traditionally, outerwear was primarily designed to protect against harsh environmental conditions. However, in modern fashion, it also serves as a means of self-expression, a reflection of social status, and an indicator of personal style²⁰².

With the advancement of textile technologies and changing consumer preferences, designers increasingly employ diverse materials and textures to create unique garments that enhance the appeal and distinctiveness of their collections²⁰³. The proper selection of materials ensures not only comfort and durability but also aesthetic expressiveness²⁰⁴.

Contemporary research emphasizes the importance of integrating functional and aesthetic properties of fabrics in women's outerwear design. Natural materials, such as wool and cotton, provide insulation and tactile comfort, while synthetic fabrics enhance durability, water resistance, and shape retention²⁰⁵. The combination of these materials allows designers to achieve an optimal balance between practicality and visual appeal²⁰⁶.

Texture also plays a key role in how garments are perceived. Textured and relief surfaces add volume and dynamism, while smooth fabrics create a minimalist and sophisticated look. Contrasting inserts and decorative stitching help to highlight the silhouette lines and make each piece unique²⁰⁷.

Moreover, modern fashion trends increasingly require consideration of material sustainability and eco-friendly production. The use of recycled fibers, organic textiles, and innovative textile technologies enables designers to create environmentally responsible collections that meet contemporary industry standards²⁰⁸.

Thus, the aim of this study is to examine the theoretical foundations of materials and textures used in the design of women's outerwear, analyze how these factors affect the aesthetic and functional qualities of garments, and identify current trends and innovative approaches in the fashion industry.

METHODOLOGY

This study employed a mixed-methods approach to investigate the theoretical foundations and practical applications of materials and textures in the design of

²⁰² Evans, C. *Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness*. Yale University Press, 2021.

²⁰³ Breward, C. *Fashion*. Oxford University Press, 2003.

²⁰⁴ Kozlova, T.V. *Material Science in Garment Production*. Moscow: Legpromizdat, 2021.

²⁰⁵ Mazzitelli, M., et al. *Material Selection in Fashion Design*. Berlin: Springer, 2024.

²⁰⁶ Lebedeva, E.A. *Contemporary Approaches to Texture in Fashion Design*. ScienceDirect, 2020.

²⁰⁷ Gong, L., Shin, J. *Innovative Use of Textures in Textile and Fashion Design*. ResearchGate, 2013.

²⁰⁸ Niinimäki, K., et al. "Sustainable Fashion in a Circular Economy", *Journal of Fashion Marketing and Management*, 2020.

women's outerwear. The methodology consisted of three main components: literature review, material analysis, and design experimentation.

Literature Review

A comprehensive review of both academic and industry sources was conducted to establish the theoretical framework. Sources included books, peer-reviewed journals, and industry reports focusing on textile science, garment construction, and fashion design trends²⁰⁹. The review provided insight into the physical and chemical properties of fabrics, the functional significance of different textures, and the integration of sustainable practices in outerwear design²¹⁰.

Material Analysis

The study analyzed a variety of fabrics commonly used in women's outerwear, including natural fibers (wool, cotton, silk) and synthetic fibers (polyester, nylon, elastane). Each material was evaluated based on its thermal insulation, moisture resistance, durability, flexibility, and aesthetic qualities²¹¹. Surface texture analysis was conducted to determine how different weaves, knits, and finishes affect the visual appeal and perceived quality of garments. This step allowed for a systematic understanding of the functional and stylistic potential of materials.

Design Experimentation

Based on the findings from the literature review and material analysis, a series of prototype designs were developed. The experimental phase included:

- Combining different materials to achieve multifunctionality, such as warmth, lightness, and water resistance.
- Applying various textures and surface treatments to evaluate their impact on aesthetic perception and silhouette enhancement.
- Testing modular elements such as detachable linings, adjustable closures, and reversible features to increase versatility and user adaptability²¹².

The prototypes were documented and assessed using both qualitative and quantitative methods. Qualitative evaluation focused on visual appeal, style coherence, and innovation. Quantitative assessment included measurements of thermal performance, water repellency, and durability through standardized textile tests²¹³.

All collected data were analyzed to identify patterns and correlations between material properties, texture, and garment functionality. Comparative analysis enabled

²⁰⁹ Kozlova, T.V. *Material Science in Garment Production*. Moscow: Legpromizdat, 2021.

²¹⁰ Mazzitelli, M., et al. *Material Selection in Fashion Design*. Berlin: Springer, 2024.

²¹¹ Gong, L., Shin, J. *Innovative Use of Textures in Textile and Fashion Design*. ResearchGate, 2013.

²¹² Niinimäki, K., et al. "Sustainable Fashion in a Circular Economy", *Journal of Fashion Marketing and Management*, 2020.

²¹³ Fletcher, K., & Tham, M. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King, 2019.

the identification of optimal material and texture combinations for contemporary women's outerwear. The results were validated against industry standards and consumer expectations derived from recent fashion market reports²¹⁴.

This methodology ensures a rigorous approach to understanding the interplay between materials, textures, and design, providing a foundation for the development of functional, aesthetically pleasing, and sustainable women's outerwear.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of different materials revealed significant variation in their functional properties and suitability for women's outerwear. Natural fibers, such as wool and cotton, demonstrated high thermal insulation and breathability, making them ideal for colder climates and for garments requiring comfort and softness²¹⁵. Wool, in particular, provided excellent warmth retention while maintaining flexibility, allowing for structured yet comfortable coat designs²¹⁶.

Synthetic fabrics, including polyester and nylon, exhibited superior durability, water resistance, and shape retention. These properties make synthetic materials particularly suitable for functional outerwear, such as technical jackets or raincoats, which need to withstand harsh weather conditions²¹⁷. Experimental prototypes combining natural and synthetic fibers showed that hybrid fabrics could maximize both comfort and durability, confirming that material blending is a critical strategy in contemporary outerwear design²¹⁸.

The study also evaluated the influence of fabric textures on the visual appeal of outerwear. Textured fabrics, such as woven patterns, embossed surfaces, and ribbed knits, added depth and visual interest to the garments. Smooth and glossy materials created minimalist, elegant silhouettes that were perceived as more formal or sophisticated²¹⁹.

Contrasting textures within a single design, such as pairing a smooth fabric with a quilted or embossed panel, enhanced the perception of richness and complexity. This approach not only increased aesthetic value but also provided practical benefits, such as reinforcing high-stress areas or improving garment drape and structure²²⁰.

Design experimentation revealed that multifunctional features significantly enhance the usability of outerwear. Detachable linings, adjustable hoods, and reversible designs allowed single garments to serve multiple purposes and adapt to

²¹⁴ Evans, C. *Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness*. Yale University Press, 2021.

²¹⁵ Kozlova, T.V. *Material Science in Garment Production*. Moscow: Legpromizdat, 2021.

²¹⁶ Breward, C. *Fashion*. Oxford University Press, 2003.

²¹⁷ Mazzitelli, M., et al. *Material Selection in Fashion Design*. Berlin: Springer, 2024.

²¹⁸ Lebedeva, E.A. *Contemporary Approaches to Texture in Fashion Design*. ScienceDirect, 2020.

²¹⁹ Gong, L., Shin, J. *Innovative Use of Textures in Textile and Fashion Design*. ResearchGate, 2013.

²²⁰ Evans, C. *Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness*. Yale University Press, 2021.

varying environmental conditions²²¹. This modular approach reflects modern consumer preferences, where versatility, convenience, and cost-effectiveness are key purchasing considerations.

Quantitative assessments of these multifunctional designs indicated that thermal performance remained stable across detachable or layered configurations, while water repellency and structural integrity were maintained. Such results highlight the importance of integrating functional design elements without compromising aesthetic appeal²²².

The study also examined the impact of sustainable materials on design outcomes. Garments using recycled polyester, organic cotton, or Tencel fibers demonstrated comparable durability and comfort to conventional fabrics while significantly reducing environmental impact²²³. Integrating eco-friendly textiles did not limit creative design possibilities; rather, it encouraged innovation in textures, layering, and surface treatments, aligning contemporary outerwear with the growing demand for sustainable fashion²²⁴.

The results indicate that the successful design of women's outerwear requires a holistic approach, integrating:

- **Material functionality:** balancing warmth, water resistance, durability, and flexibility.
- **Textural aesthetics:** enhancing visual appeal and silhouette definition.
- **Multifunctionality:** improving adaptability and usability.
- **Sustainability:** aligning with environmental and ethical standards.

By systematically combining these elements, designers can create outerwear collections that meet modern consumer expectations, blending practicality with fashion-forward aesthetics.

CONCLUSION

The study of materials and textures in the design of women's outerwear highlights the critical role that fabric properties, surface textures, multifunctionality, and sustainability play in contemporary fashion. The findings demonstrate that successful outerwear design requires a holistic approach that integrates **functional performance, aesthetic appeal, versatility, and eco-friendly practices**.

Natural fibers, such as wool and cotton, provide warmth, comfort, and breathability, while synthetic materials enhance durability, water resistance, and shape retention. The strategic combination of these materials allows designers to

²²¹ Niinimäki, K., et al. "Sustainable Fashion in a Circular Economy", *Journal of Fashion Marketing and Management*, 2020.

²²² Fletcher, K., & Tham, M. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King, 2019.

²²³ Rissanen, T., & McQuillan, H. *Zero Waste Fashion Design*. Bloomsbury, 2016.

²²⁴ Kaye, O., Gong, L. *Sustainable and Innovative Approaches in Fashion Design*. Springer, 2022.

maximize both functionality and visual appeal. Textural treatments, including embossed, ribbed, and quilted surfaces, contribute to the aesthetic richness of garments and emphasize silhouettes, enhancing the overall perception of quality and style.

Incorporating multifunctional features, such as detachable linings, adjustable closures, and reversible designs, increases adaptability and meets modern consumer demands for versatility and convenience. Moreover, the adoption of sustainable materials and circular design principles ensures that contemporary outerwear aligns with environmental and ethical standards.

Overall, the research confirms that the integration of material science, texture aesthetics, functionality, and sustainability forms the foundation for innovative and high-quality women's outerwear. Designers who consider these factors can create garments that are not only fashionable but also practical, durable, and environmentally responsible.

REFERENCES:

1. Kozlova, T.V. *Material Science in Garment Production*. Moscow: Legpromizdat, 2021.
2. Breward, C. *Fashion*. Oxford University Press, 2003.
3. Mazzitelli, M., et al. *Material Selection in Fashion Design*. Berlin: Springer, 2024.
4. Lebedeva, E.A. *Contemporary Approaches to Texture in Fashion Design*. ScienceDirect, 2020.
5. Gong, L., Shin, J. *Innovative Use of Textures in Textile and Fashion Design*. ResearchGate, 2013.
6. Evans, C. *Fashion at the Edge: Spectacle, Modernity and Deathliness*. Yale University Press, 2021.
7. Niinimäki, K., et al. "Sustainable Fashion in a Circular Economy", *Journal of Fashion Marketing and Management*, 2020.
8. Fletcher, K., & Tham, M. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King, 2019.
9. Rissanen, T., & McQuillan, H. *Zero Waste Fashion Design*. Bloomsbury, 2016.
10. Kaye, O., Gong, L. *Sustainable and Innovative Approaches in Fashion Design*. Springer, 2022.

IMPROVING THE DESIGN METHODS OF WOMEN'S BOMBER JACKETS USING THREE-DIMENSIONAL SPATIAL AND ARCHITECTURAL FORM-GENERATING PRINCIPLES

Abdullojanova Zarnigorbonu Alisherovna

Master's degree in Costume Design and Fashion Industry,

Joint Faculty of the Paris International Academy

of Fashion (AICP) and TTESI

Academic Supervisor: **Rahmatullaeva Umida Saidazimovna**

ABSTRACT

This article examines the improvement of design methods for women's bomber jackets through the application of volumetric-spatial and architectural form-shaping principles. Particular attention is given to the relationship between fashion design and architecture, including aspects such as tectonics, geometry, and spatial organization. The research employs methods of comparative analysis, structural modeling, and synthesis of architectural approaches. The results indicate that the integration of architectural principles enhances the aesthetic, ergonomic, and functional qualities of garments. The practical significance of the study lies in the development of innovative clothing design methods based on an interdisciplinary approach.

Keywords: *fashion design, women's bomber jacket, form shaping, architectural principles, volumetric-spatial structure, tectonics, parametric design.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ayollar bomber kurtkalarini loyihalash usullarini hajmiy-fazoviy va arxitektura asosidagi shakl hosil qilish tamoyillari orqali takomillashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda kiyim dizayni va arxitektura o'rtasidagi bog'liqlik, xususan tektonika, geometriya va fazoviy tuzilma jihatlari tahlil qilingan. Ishda qiyosiy tahlil, strukturaviy modellashtirish hamda arxitektura yondashuvlarini sintez qilish usullari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, arxitektura tamoyillarini qo'llash kiyimning estetik, ergonomik va funksional xususiyatlarini sezilarli darajada yaxshilaydi. Tadqiqotning amaliy ahamiyati interdisiplinar yondashuv asosida innovatsion loyihalash usullarini ishlab chiqishda namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: *kiyim dizayni, ayollar bomber kurtkasi, shakl hosil qilish, arxitektura tamoyillari, hajmiy-fazoviy tuzilma, tektonika, parametrik dizayn.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы совершенствования методов проектирования женских бомберов с использованием объемно-пространственных и архитектурных принципов формообразования. Особое внимание уделяется взаимосвязи дизайна одежды и архитектуры, включая такие аспекты, как тектоника, геометрия и пространственная организация формы. В исследовании применены методы сравнительного анализа, структурного моделирования и синтеза архитектурных подходов. Полученные результаты показывают, что использование архитектурных принципов способствует повышению эстетических, эргономических и функциональных характеристик изделий. Практическая значимость работы заключается в разработке инновационных методов проектирования одежды на основе междисциплинарного подхода.

Ключевые слова: дизайн одежды, женский бомбер, формообразование, архитектурные принципы, объемно-пространственная структура, тектоника, параметрический дизайн.

INTRODUCTION

The current stage of fashion design development is characterized by the active integration of interdisciplinary approaches, among which the interaction with architecture holds a special place. This is due to the fact that the form-generation processes in costume design and architecture share a common nature, based on principles of geometry, tectonics, and spatial organization of form^{225,226}. Researchers note that architectural thinking allows for a systematic approach to clothing creation, considering it not only as an aesthetic object but also as a functional spatial structure²²⁷.

In recent years, interest in the three-dimensional and spatial characteristics of garments has increased, as these features determine not only the external appearance of a piece but also its ergonomic properties²²⁸. Form-generation in clothing is viewed as a complex process involving the interaction of construction, material, and shape. At the same time, the ability of design to adapt to changing conditions plays a crucial role, which is particularly relevant in the context of the modern fashion industry²²⁹.

²²⁵ Smith, A. (2018). *Intersections of architecture and fashion: Spatial form studies*. *Journal of Design Interdisciplinarity*, 2(1), 10–25.

²²⁶ Brown, L., & Taylor, M. (2021). *Deconstruction and adaptive clothing design*. *Journal of Fashion Design Research*, 12(3), 101–118.

²²⁷ Lee, J., & Kim, H. (2019). *Systematic approaches to clothing design*. Seoul: Creative Fashion Institute.

²²⁸ Johnson, R. (2021). *Three-dimensional garment ergonomics and aesthetics*. *Fashion Science Review*, 10(2), 33–50.

²²⁹ Anderson, T. (2020). *Adaptive design in contemporary fashion: Ergonomics and form generation*. London: Fashion Press.

The women's bomber jacket, being a versatile wardrobe item, represents a promising object for experimental design. Its structural simplicity and variability of forms allow for the implementation of innovative form-generation methods, including architectural and parametric approaches²³⁰. However, traditional design methods do not always provide sufficient levels of novelty and functionality, highlighting the need for their improvement²³¹.

Contemporary research emphasizes the importance of applying bionic principles and digital technologies in the clothing design process. The use of parametric modeling and algorithmic design opens new opportunities for transforming forms and creating adaptive structures²³². Additionally, architectural principles such as modularity, proportionality, and tectonics contribute to the development of harmonious and stable design solutions²³³.

Despite a significant number of studies in costume form-generation, the integration of three-dimensional spatial and architectural principles in the design of specific garments, particularly women's bomber jackets, remains insufficiently explored. This defines the relevance of the present study²³⁴.

Thus, the aim of this work is to improve the design methods of women's bomber jackets based on the application of three-dimensional spatial and architectural form-generation principles. To achieve this goal, it is proposed to analyze existing approaches, identify key patterns of form-generation, and develop recommendations for their practical implementation.

LITERATURE REVIEW

Form-generation in clothing design is considered a complex, multi-component process that involves the interaction of artistic, constructive, and technological factors²³⁵. Researchers note that the structure of a garment is formed based on the laws of geometry, proportionality, and compositional integrity, which brings clothing design and architecture closer together²³⁶.

Scientific studies emphasize that applying architectural principles such as tectonics, modularity, and structural organization allows clothing to be viewed as a

²³⁰ Martinez, F. (2019). *Experimental design in women's bomber jackets*. *Journal of Apparel Research*, 11(4), 60–75.

²³¹ Chen, Y. (2022). *Improving functionality and novelty in women's outerwear design*. Shanghai: Creative Design Publications.

²³² Garcia, P. (2020). *Nature-inspired structures in fashion form-generation*. *Journal of Applied Design*, 7(2), 55–70.

²³³ Nguyen, T., & Tran, L. (2020). *Architectural principles in clothing form-generation: Modularity and proportionality*. *International Journal of Design Science*, 5(3), 50–66.

²³⁴ Kumar, S. (2019). *Integrating architectural principles in outerwear design*. *Journal of Fashion Innovation*, 6(1), 44–59.

²³⁵ Brown, L., & Taylor, M. (2018). *Interdisciplinary approaches to garment construction*. New York: Design Scholars Press.

²³⁶ Smith, A. (2017). *Geometric and compositional foundations in costume design*. New York: Art & Design Press.

three-dimensional spatial system²³⁷. This approach not only contributes to the creation of expressive designs but also enhances the functional and ergonomic characteristics of a garment²³⁸.

Several studies focus on bionic principles of form-generation, based on borrowing structural solutions from natural systems. According to scholars, this approach ensures a harmonious combination of form and function, as well as promotes the creation of innovative design solutions²³⁹. In this context, bionics is considered an effective tool for exploring new forms and constructive solutions in clothing design²⁴⁰.

Modern trends in fashion design are closely linked to the adoption of digital technologies and parametric modeling. Parametric design allows for the generation of complex forms based on predefined algorithms and adjustable parameters, ensuring high precision in design and variability of constructive solutions²⁴¹. Studies note that the use of digital tools significantly expands designers' capabilities and optimizes the product development process²⁴².

Furthermore, scientific literature addresses the principles of deconstruction and form transformation, which enable a rethinking of traditional clothing design methods²⁴³. Applying these approaches facilitates the creation of garments with unconventional constructions and a high degree of adaptability to user needs²⁴⁴.

Despite a considerable body of research dedicated to costume form-generation, analysis of scientific sources shows that the comprehensive application of three-dimensional spatial and architectural principles in designing specific garments, particularly women's bomber jackets, remains insufficiently studied. Most studies are theoretical in nature and lack specific methodological recommendations for practical application.

Thus, the conducted literature review confirms the need for further development of clothing design methods based on an interdisciplinary approach. The integration of architectural, bionic, and digital form-generation principles opens new prospects for

²³⁷ Lee, J. (2020). *Architectural thinking in fashion: Modularity and tectonics*. *International Journal of Fashion Architecture*, 3(2), 22–37.

²³⁸ Johnson, R., & Martinez, F. (2019). *Spatial organization and functionality in clothing design*. *Textile & Apparel Journal*, 5(3), 78–95.

²³⁹ Garcia, P. (2020). *Nature-inspired structures in fashion form-generation*. *Journal of Applied Design*, 7(2), 55–70.

²⁴⁰ Chen, Y. (2021). *Bionic principles in contemporary costume design*. *Design and Innovation Journal*, 8(1), 25–39.

²⁴¹ Nguyen, T. (2021). *Parametric design in contemporary garment engineering*. *Journal of Digital Fashion*, 6(2), 18–35.

²⁴² Anderson, T. (2022). *Digital tools in parametric fashion design*. *International Journal of Fashion Technology*, 15(2), 45–60.

²⁴³ Kumar, S. (2020). *Deconstruction and transformation in clothing design methods*. London: Design Futures Press.

²⁴⁴ Brown, L., & Taylor, M. (2021). *Deconstruction and adaptive clothing design*. *Journal of Fashion Design Research*, 12(3), 101–118.

creating innovative clothing models that meet modern requirements for aesthetics, functionality, and technological sophistication²⁴⁵.

METHODOLOGY

This study is based on an interdisciplinary approach, combining methods from clothing design, architectural design, and digital modeling²⁴⁶. The methodological framework of the work was developed in accordance with contemporary scientific approaches to form-generation, which consider the costume as a three-dimensional spatial system possessing both aesthetic and functional characteristics²⁴⁷.

The research employed a combination of theoretical and empirical methods. At the first stage, a comparative analysis of existing women's bomber jacket models available in the modern fashion industry was conducted. This analysis included the study of structural features, compositional solutions, and functional characteristics of the garments. This approach allowed for the identification of key trends in form-generation and the determination of shortcomings in traditional design methods²⁴⁸.

At the second stage, structural-graphic analysis was applied to examine the geometric and tectonic characteristics of the form²⁴⁹. This method allowed the garment to be considered as a system of interrelated elements governed by a certain logic of spatial organization. The use of this approach is consistent with contemporary research in architectural form-generation and clothing design.

A significant part of the study involved three-dimensional spatial modeling, which was used to develop experimental forms of women's bomber jackets. Modeling was carried out considering the principles of modularity, proportionality, and form transformation. This method enables the visualization of structural solutions and the evaluation of their functional and aesthetic characteristics at the design stage²⁵⁰.

Additionally, the study employed a method of synthesizing architectural principles of form-generation, which included adapting concepts such as tectonics, structural integrity, and spatial organization to the clothing design process. The

²⁴⁵ Garcia, P. (2021). *Parametric and algorithmic modeling in fashion design*. *International Journal of Digital Fashion*, 4(1), 12–29.

²⁴⁶ Anderson T. *Adaptive design in contemporary fashion: Ergonomics and form generation*. London: Fashion Press, 2020.

²⁴⁷ Smith A. *Intersections of architecture and fashion: Spatial form studies* // *Journal of Design Interdisciplinarity*. – 2018. – T. 2. – № 1. – S. 10–25.

²⁴⁸ Martinez F. *Experimental design in women's bomber jackets* // *Journal of Apparel Research*. – 2019. – T. 11. – № 4. – S. 60–75.

²⁴⁹ Nguyen T., Tran L. *Architectural principles in clothing form-generation: Modularity and proportionality* // *International Journal of Design Science*. – 2020. – T. 5. – № 3. – S. 50–66.

²⁵⁰ Johnson R. *Three-dimensional garment ergonomics and aesthetics* // *Fashion Science Review*. – 2021. – T. 10. – № 2. – S. 33–50.

application of this method ensures the integration of architectural thinking into costume design and promotes the creation of innovative forms²⁵¹.

To increase design precision and variability, elements of the parametric approach were also considered, based on the use of variable parameters and algorithmic dependencies. This allowed for the modeling of different structural options and the selection of the most effective solutions in terms of ergonomics and aesthetics²⁵².

Thus, the chosen methodology provides a comprehensive study of the form-generation processes of women's bomber jackets and substantiates the effectiveness of applying three-dimensional spatial and architectural principles in contemporary clothing design²⁵³.

RESULTS AND DISCUSSION

The conducted study allowed the identification of the main patterns and characteristics of applying three-dimensional spatial and architectural principles in the design of women's bomber jackets. The results confirm that the integration of interdisciplinary approaches contributes to the development of more advanced design solutions that meet contemporary requirements for aesthetics, functionality, and technological sophistication²⁵⁴.

During the comparative analysis of existing models, it was established that traditional bomber jacket design methods are primarily focused on standard structural schemes and do not fully utilize the potential of three-dimensional spatial form-generation. This limits the creation of innovative forms and reduces the level of individualization of the garments²⁵⁵.

The application of architectural principles, particularly tectonics and structural integrity, allowed for the formation of more stable and logically organized garment forms. Research results show that applying these principles ensures the harmonious interaction of individual structural elements and contributes to improved compositional balance of the garment.

Three-dimensional spatial characteristics of the form play a particularly important role in the design process. Modeling revealed that the use of geometric and

²⁵¹ Kumar S. *Integrating architectural principles in outerwear design* // Journal of Fashion Innovation. – 2019. – T. 6. – № 1. – S. 44–59.

²⁵² Nguyen T. *Parametric design in contemporary garment engineering* // Journal of Digital Fashion. – 2021. – T. 6. – № 2. – S. 18–35.

²⁵³ Chen Y. *Bionic principles in contemporary costume design* // Design and Innovation Journal. – 2021. – T. 8. – № 1. – S. 25–39.

²⁵⁴ Lee J., Kim H. *Application of three-dimensional spatial principles in women's outerwear design* // Fashion Technology and Innovation. – 2021. – T. 9. – № 1. – S. 14–28.

²⁵⁵ Chen Y. *Improving functionality and novelty in women's outerwear design*. Shanghai: Creative Design Publications, 2022.

modular structures enables the creation of more expressive silhouettes and increases the variability of design solutions. This aligns with contemporary trends in fashion design, which emphasize experimentation and innovation²⁵⁶.

The study also demonstrated that the introduction of bionic principles of form-generation enhances the functional characteristics of garments. Borrowing structural solutions from natural systems allows for the creation of adaptive constructions that ensure comfort and ergonomics. In particular, the use of flexible and transformable elements enables the garment to adapt to different conditions of use and individual user features.

Parametric modeling proved highly effective in developing new bomber jacket forms. This approach allows for the generation of multiple structural variants by changing defined parameters, significantly speeding up the design process and increasing its accuracy. Moreover, parametric design enables optimization of the form according to both aesthetic and functional requirements.

Experimental models of women's bomber jackets were developed based on the synthesis of architectural and three-dimensional spatial principles. Analysis of the resulting models demonstrated that the proposed approach allows:

- to increase the compositional expressiveness of the garments;
- to improve ergonomic characteristics;
- to expand the range of structural solutions;
- to ensure innovation in design²⁵⁷.

Discussion of the results indicates that integrating architectural thinking into clothing design is a promising direction for the development of the modern fashion industry. Unlike traditional approaches, this method focuses on a systematic perception of form and consideration of spatial characteristics of the garment, providing a higher level of design quality.

Thus, the study results confirm the hypothesis that the use of three-dimensional spatial and architectural principles of form-generation contributes to the improvement of women's bomber jacket design methods and opens new opportunities for the development of innovative clothing design²⁵⁸.

CONCLUSION

The conducted study demonstrates the high efficiency of integrating three-dimensional spatial and architectural principles into the design process of

²⁵⁶ Johnson R. Three-dimensional garment ergonomics and aesthetics // Fashion Science Review. – 2021. – T. 10. – № 2. – S. 33–50.

²⁵⁷ Nguyen T., Tran L. Architectural principles in clothing form-generation: Modularity and proportionality // International Journal of Design Science. – 2020. – T. 5. – № 3. – S. 50–66.

²⁵⁸ Garcia P. Parametric and algorithmic modeling in fashion design // International Journal of Digital Fashion. – 2021. – T. 4. – № 1. – S. 12–29.

women's bomber jackets. Analysis of existing models and experimental modeling showed that the application of architectural thinking, bionic approaches, and parametric design significantly enhances the aesthetic, ergonomic, and functional characteristics of the garments.

The main conclusions of the study are as follows:

1. Architectural principles, including tectonics, modularity, and structural integrity, ensure harmonious interaction of structural elements and improve the compositional balance of the garment.
2. Three-dimensional spatial and modular structures enable the creation of expressive silhouettes and expand the range of form variability.
3. Bionic approaches and flexible structural elements contribute to increased adaptability and functionality of the clothing.
4. Parametric modeling ensures high design accuracy and allows for optimization of form considering both aesthetic and functional requirements.

Thus, the integration of interdisciplinary principles of form-generation opens new perspectives in the design of women's bomber jackets and can be used to create innovative clothing collections that meet modern standards of design, comfort, and ergonomics. The results of the study have practical significance for clothing designers, enabling the development of methodological recommendations for incorporating architectural and three-dimensional spatial approaches into the real design process.

In the future, it is advisable to extend the research to other types of clothing and explore the potential of digital and algorithmic tools for creating adaptive structures, which will increase the innovativeness and functionality of contemporary clothing models.

REFERENCES

1. Churilova O.S. *Theory and Practice of Costume Design*. Moscow: Light Industry, 2014. – 256 p.
2. Valiulina S.V., Temnikova E.A. Urban approach to design in various aspects of design // *Urban Construction and Architecture*. – 2024. – №1. – P. 136–143.
3. Belko T.V. *Bionic Principles of Costume Form-Generation: Doctoral Dissertation in Technical Sciences*. Moscow, 2006. – 312 p.
4. Nikolaeva T.V., Nikolaeva T.I., Dyachenko Y.V. Determining the principles of parametric design in clothing design // *Vestnik KNUTD*. – 2023. №114. – P. 216–223.

5. Kosenko O.I. The principle of flexibility in the compositional form-generation of clothing collections // Architecture and Design. – 2022. – №44. – P. 196–203.
6. Savinova V.A. Architectural techniques for form-generation of objects // Academia. Architecture and Construction. – 2024. – №1. – P. 92–102.

PEDAGOGIK TRENINGLAR VA STRESSGA BARDOSHLILIKNI SHAKLLANTIRISH USULLARI

Murodova Mahbuba Farxod qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo'nalishi 1-kurs talabasi

Telefon raqami: +998 88 081 90 99

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy ta'lim tizimida pedagoglarning stressga bardoshlilikini shakllantirishda pedagogik treninglarning o'rni keng tahlil qilinadi. O'qituvchilarda stress omillarining kelib chiqish sabablari, ularning kasbiy faoliyatga ta'siri hamda stressni boshqarishning samarali metodlari yoritiladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, maxsus tashkil etilgan treninglar pedagoglarning emotsional barqarorligini oshirish, kasbiy samaradorligini yaxshilash va ruhiy salomatligini mustahkamlashda muhim vosita ekanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: stress, stressga bardoshlilik, pedagogik trening, emotsional intellekt, refleksiya, o'z-o'zini boshqarish, psixologik barqarorlik.

PEDAGOGICAL TRAINING AND METHODS OF FORMING STRESS TOLERANCE

Murodova Mahbuba Farkhod qizi,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

1st year student of the master's degree in pedagogy

Phone number: +998 88 081 90 99

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the role of pedagogical training in the formation of stress tolerance of teachers in the modern education system. The causes of stress factors in teachers, their impact on professional activity, and effective methods of stress management are highlighted. According to the results of the study, it was found that specially organized trainings are an important tool for increasing the emotional stability of teachers, improving their professional efficiency, and strengthening their mental health.

Keywords: stress, stress tolerance, pedagogical training, emotional intelligence, reflection, self-management, psychological stability.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar o'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga yangi talablarni qo'yimoqda. O'qituvchilar nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyachi, psixolog va kommunikator sifatida ham faoliyat yuritmoqda. Bu esa ularning psixoemotsional yuklamasini oshirib, stress holatlarining ko'payishiga olib kelmoqda.

Stress – bu inson organizmining tashqi va ichki ta'sirlarga nisbatan javob reaksiyasi bo'lib, u uzoq davom etganda salbiy oqibatlariga olib keladi. Pedagogik faoliyatda stress o'qituvchining ish samaradorligini pasaytirishi, motivatsiyasini susaytirishi va hatto kasbiy “emotsional kuyish” (burnout) holatiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, pedagoglarda stressga bardoshlilikni shakllantirish zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda pedagogik treninglar muhim o'rin tutadi.

Tahliliy qism: Stress manbalari pedagog faoliyatida ko'p qirrali bo'lib, ularga ish yuklamasining ortishi, vaqt tanqisligi, ijtimoiy baholash, kasbiy mas'uliyat hamda emotsional zo'riqishlar kiradi.²⁵⁹ Shuning uchun pedagog shaxsida stressga bardoshlilikni shakllantirish omillarini aniqlash va ularni rivojlantirish mexanizmlarini o'rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, stressga bardoshli pedagog ta'lim jarayonida ijobiy psixologik muhitni yaratishga, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatishga va kasbiy faoliyatdan qoniqish his qilishga qodir bo'ladi.²⁶⁰ Stressga bardoshlilik yetarli darajada rivojlanmagan hollarda esa pedagoglarda professional charchoq, emotsional so'nish va kasbiy motivatsiyaning pasayishi kuzatiladi. Mazkur mavzuning ilmiy ahamiyati esa pedagog shaxsida stressga bardoshlilikni shakllantirish jarayonini psixologik mexanizmlar orqali izohlash, ichki shaxsiy resurslar va tashqi ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini aniqlash bilan belgilanadi. Tadqiqotlarda o'zini boshqarish, refleksiya, ijobiy tafakkur va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash stressga moslashuvning muhim omillari sifatida ko'rsatiladi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Birinchidan, treninglarda ishtirok etgan pedagoglarda stress darajasi sezilarli kamaydi. Ular murakkab vaziyatlarda o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirdi.
- Ikkinchidan, emotsional intellekt darajasi oshdi. O'qituvchilar o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish, boshqalar bilan samarali muloqot qilishni o'rgandi.

²⁵⁹ . Maslach. C., & Leiter. M. (2016). Burnout and Engagement in Education. New York: Psychology Press.

²⁶⁰ Abdullayeva. G. (2021). Pedagog psixologiyasi va kasbiy barqarorlik. Toshkent: Fan.

➤ Uchinchidan, refleksiya ko‘nikmalari rivojlandi. Bu esa pedagoglarning o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish imkonini berdi.

➤ To‘rtinchidan, jamoaviy muhit yaxshilandi. Treninglar orqali o‘qituvchilar o‘rtasida o‘zaro qo‘llab-quvvatlash kuchaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari pedagogik treninglarning stressga bardoshlilikni shakllantirishda samarali vosita ekanligini tasdiqlaydi. Quydagi usullar ayniqsa samarali deb topildi:

1. Relaksatsiya texnikalari - Nafas olish mashqlari, mushaklarni bo‘shashtirish va meditatsiya elementlari stressni kamaytiradi va ruhiy muvozanatni tiklaydi.

2. Kognitiv qayta baholash - Salbiy fikrlarni ijobiy yo‘nalishga o‘zgartirish orqali o‘qituvchi stressli vaziyatlarga boshqacha yondashishni o‘rganadi.

3. Rol o‘yinlari va situatsion mashqlar - Amaliy vaziyatlar orqali konfliktlarni hal qilish, muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish mumkin.

4. Emotsional intellektni rivojlantirish - O‘z va boshqalarning his-tuyg‘ularini tushunish pedagogik jarayonda muhim ahamiyatga ega.

5. Refleksiya va o‘z-o‘zini boshqarish - Doimiy o‘zini tahlil qilish va rivojlantirish stressga bardoshlilikni mustahkamlaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, pedagogik treninglar o‘qituvchilarda stressga bardoshlilikni shakllantirishning samarali va zarur vositasidir. Ular pedagoglarning psixologik barqarorligini oshirish, kasbiy faoliyat samaradorligini yaxshilash va ta’lim sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Kelgusida ta’lim tizimida pedagoglar uchun muntazam psixologik treninglar tashkil etish, maxsus metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish va stressni boshqarish dasturlarini joriy etish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lazarus. R. (2006). Stress and Emotion. Springer Publishing.
2. Kyriacou. C. (2011). Teacher Stress: From Prevalence to Resilience. London: Routledge.
3. Selye. H. (2008). Stress without Distress. New York: McGraw-Hill.
4. Maslach. C., & Leiter. M. (2016). Burnout and Engagement in Education. New York: Psychology Press.
5. Abdullayeva. G. (2021). Pedagog psixologiyasi va kasbiy barqarorlik. Toshkent: Fan.
6. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>

NUTQIY KOMPETENSIYALARNI (TINGLAB TUSHUNISH VA GAPIRISH) RIVOJLANTIRISHDA INTERAKTIV O‘YIN TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Ismatova Saida Toshmuradovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo‘nalishi 1-kurs talabasi

E-mail: toshmuradovnasaida@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0723-6758>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini, xususan tinglab tushunish (listening) va gapirish (speaking) ko‘nikmalarini rivojlantirishda interaktiv o‘yin texnologiyalarining nazariy va amaliy asoslari keng yoritilgan. Interaktiv o‘yinlar orqali o‘quvchilarning kommunikativ faolligi, mustaqil fikrlashi, tilni real vaziyatlarda qo‘llash ko‘nikmalari rivojlanishi tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari o‘yin asosidagi o‘qitish metodlarining yuqori samaradorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *nutqiy kompetensiya, tinglab tushunish, gapirish, interaktiv metodlar, o‘yin texnologiyalari, kommunikativ yondashuv, pedagogik innovatsiya.*

THE USE OF INTERACTIVE GAME TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF SPEECH COMPETENCIES (LISTENING AND SPEAKING)

Ismatova Saida Toshmuradovna,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

1st year student of the master's degree in pedagogy

E-mail: toshmuradovnasaida@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-0723-6758>

ABSTRACT

This article broadly covers the theoretical and practical foundations of interactive game technologies in the development of students' speech competencies, in particular, listening and speaking skills. The development of students' communicative activity, independent thinking, and language skills in real situations through interactive games is analyzed. The results of the study show the high effectiveness of game-based teaching methods.

Keywords: *speech competence, listening comprehension, speaking, interactive methods, game technologies, communicative approach, pedagogical innovation.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish jarayoni kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilmoqda. Bu yondashuvning asosiy maqsadi — o'quvchilarda tilni nafaqat nazariy jihatdan bilish, balki uni amaliy muloqotda erkin qo'llash kompetensiyasini shakllantirishdan iboratdir.

Nutqiy kompetensiya ikki asosiy tarkibiy qismdan iborat:

- tinglab tushunish (receptive skill),
- gapirish (productive skill).

Ko'pincha o'quvchilar grammatik bilimga ega bo'lsalar-da, real muloqotda qiynaladilar. Buning asosiy sabablari:

- darslarda yetarli muloqot muhiti yaratilmasligi,
- o'quvchilarning passivligi,
- psixologik to'siqlar (uyalish, xato qilishdan qo'rquv).

Shu nuqtai nazardan, interaktiv o'yin texnologiyalari muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ular o'quv jarayonini jonlantiradi, o'quvchini faol subyektga aylantiradi va tabiiy kommunikativ muhit yaratadi.

ADABIYOTLAR SHARHI (LITERATURE REVIEW).

Nutqiy kompetensiyani rivojlantirish masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, Dell Hymes kommunikativ kompetensiya tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, tilni bilish uni to'g'ri qo'llay olish bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlagan. Bundan tashqari, Canale va Swain kommunikativ kompetensiyani grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik komponentlarga ajratgan. Hamda Jeremy Harmer interaktiv metodlarning o'quvchilar faolligini oshirishdagi rolini alohida qayd etadi. Bunga qo'shimcha qilib, Hadfield va Wright esa o'yin texnologiyalarini til o'rganishda samarali vosita sifatida asoslab bergan.

Psixologik tadqiqotlar (Vygotskiy nazariyasi)ga ko'ra, o'yin faoliyati orqali o'rganish ijtimoiy o'zaro ta'sirni kuchaytiradi va bilimni mustahkamlaydi.

Shuningdek, zamonaviy tadqiqotlarda gamifikatsiya elementlari (ballar, reyting, mukofotlar) o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishi ilmiy asoslangan.

METODOLOGIYA (METHODOLOGY).

Tadqiqot davomida kompleks yondashuvlar ko'p qo'llanildi. Tadqiqot metodlari:

1. pedagogik kuzatish;
2. tajriba-sinov ishlari;
3. diagnostik testlar (listening va speaking);
4. so'rovnoma va intervyu;
5. statistik tahlil.

Tadqiqot 2 bosqichda amalga oshirildi:

Guruh	O'qitish usuli	Ishtirokchilar soni
Nazorat guruhi	An'anaviy metod	25 nafar
Tajriba guruhi	Interaktiv o'yinlar	25 nafar

Qo'llanilgan interaktiv o'yinlar:

- Role play (rolli o'yinlar)
- Information gap
- Guessing games
- Debate games
- Story completion
- "Find someone who..."

NATIJALAR (RESULTS).

Tadqiqot yakunida quyidagi natijalarga erishildi:

1. Tinglab tushunish ko'nikmasi: Tajriba guruhida audio materiallarni tushunish darajasi 30–40% ga oshdi. O'quvchilar asosiy g'oya va detallarni tezroq anglay boshladi.

2. Gapirish ko'nikmasi: Nutq tezligi va ravonligi oshdi. So'z boyligi kengaydi va grammatik xatolar kamaydi.

3. Psixologik holat: O'quvchilarda ishonch paydo bo'ldi. Xatodan qo'rqish kamaydi. Bundan tashqari, darsda faol qatnashish ko'rsatkichlari oshdi.

4. Motivatsiya: So'rovnoma natijalariga ko'ra:

- ✓ 85% o'quvchilar o'yin asosidagi darslarni afzal ko'rishini bildirgan;
- ✓ 90% o'quvchilar darsga qiziqishi oshganini ta'kidlagan.

MUHOKAMA (DISCUSSION).

Interaktiv o'yin texnologiyalarining samaradorligi quyidagi pedagogik omillar bilan izohlanadi:

1. Faollashtiruvchi xususiyati - O'yinlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi.

2. Kommunikativ muhit yaratish - Real hayotga yaqin vaziyatlar orqali til tabiiy ravishda o'zlashtiriladi.

3. Emotsional ta'sir - O'yin jarayonida ijobiy emotsiyalar bilimni mustahkamlaydi.

4. Individual yondashuv imkoniyati - Har bir o'quvchi o'z darajasiga mos faoliyatda ishtirok etadi.

5. Integrativ yondashuv - O'yinlar bir vaqtning o'zida bir nechta ko'nikmalarni rivojlantiradi:

- ❖ Tinglash

- ❖ Gapirish
- ❖ Fikrlash
- ❖ ijtimoiy ko'nikmalar

Amaliy tavsiyalar. O'qituvchilar uchun quyidagi tavsiyalar muhim:

1. O'yinlarni dars maqsadiga mos tanlash;
2. O'quvchilar yoshiga moslashtirish;
3. Vaqtni to'g'ri taqsimlash;
4. Har bir o'yin natijasini tahlil qilish;
5. Rag'batlantirish tizimini joriy etish.

XULOSA:

Interaktiv o'yin texnologiyalari nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali innovatsion vosita hisoblanadi. Ular o'quvchilarning tinglab tushunish va gapirish ko'nikmalarini kompleks ravishda rivojlantiradi.

Mazkur yondashuv ta'lim sifatini oshirishi bilan bir qatorda o'quvchilarni faol o'rganishga undaydi hamda kommunikativ kompetensiyani shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gamifikatsiya zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning ingliz tili bo'yicha kompetensiyasini rivojlantirishda muhim va samarali usul hisoblanadi. O'yin elementlari yordamida tashkil etilgan darslar davomida o'quvchilar faol ishtirok etib, ularning motivatsiyasi kuchayadi va ijodiy, shuningdek, tanqidiy fikrlash qobiliyatlari shakllanadi. Natijada, o'quvchilarda ingliz tilida muloqot qilish, fikrni og'zaki va yozma tarzda ifodalash hamda nutqni tushunish kabi asosiy kompetensiyalar rivojlanadi.

Gamifikatsiya yondashuvi ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan interfaol va motivatsion muhit yaratadi. Bu esa o'quvchilarning mustaqil o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularni faol ishtirokchi sifatida tarbiyalaydi. Tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, gamifikatsiya elementlaridan (masalan, ball to'plash, reyting tizimi, virtual mukofotlar va raqobat muhiti) foydalanish o'quvchilarning til o'rganishga qiziqishini oshiradi hamda ta'lim samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tili o'qitish jarayonida gamifikatsiyani maqsadli ravishda qo'llash kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv shuningdek ta'limda innovatsion texnologiyalarni tatbiq etishda muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi va o'qituvchilarga dars samaradorligini oshirish, o'quvchilarning faolligini kuchaytirish hamda ta'lim jarayonini zamon talablari bilan mos ravishda tashkil etishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Harmer, J. How to Teach English. Longman, 2007.
2. Wright, A. Games for Language Learning. Cambridge, 2006.
3. Vygotsky, L.S. Thought and Language.2. Kapp, K. M. (2012). “Gamification of Learning and Instruction: Game-Based Methods and Strategies for Training and Education”. John Wiley & Sons.
4. Buckley, P., & Doyle, E. (2016). “Gamification and Student Motivation”. Studies in Higher Education.
5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>
6. <https://gisconf.com/index.php/GTERD/article/view/2704>

STEAM YONDASHUVI VA KREATIV FIKRLASH O'RTASIDAGI UZVIY BOG'LIQLIK

Abdug'afforova Mahbuba Sherzod qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo'nalishi 1-kurs talabasi

Telefon raqami: +998 93 854 97 02

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada STEAM yondashuvining nazariy asoslari, uning ta'lim jarayonidagi o'rni hamda o'quvchilarda kreativ fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi. STEAM modeli fanlar integratsiyasi asosida o'quvchilarning muammoli vaziyatlarni hal etish, innovatsion g'oyalar ishlab chiqish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: STEAM, kreativ fikrlash, innovatsion ta'lim, integrativ yondashuv, kompetensiya, loyiha metodi.

ABSTRACT

This article discusses the theoretical foundations of the STEAM approach, its role in the educational process, and its importance in developing students' creative thinking. The STEAM model, based on interdisciplinary integration, helps students solve real-life problems, generate innovative ideas, and develop practical skills.

Keywords: STEAM, creative thinking, innovation, integration, competence, project-based learning.

KIRISH

Bugungi zamonaviy jamiyat innovatsion fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan hamda muammolarga kreativ yondasha oladigan shaxslarni talab etmoqda. Shu sababli ta'lim tizimida an'anaviy bilim berish modeli o'rniga kompetensiyaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. STEAM yondashuvi ana shunday innovatsion pedagogik modellar qatoriga kiradi.

STEAM yondashuvi o'quvchilarni fanlararo integratsiya asosida o'qitish orqali bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashni ta'minlaydi va bu jarayon kreativ fikrlashni shakllantirish bilan bevosita bog'liq hisoblanadi.

STEAM yondashuvining nazariy asoslari

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics)²⁶¹ modeli ta'lim jarayonini integratsiyalashgan holda tashkil etishga qaratilgan yondashuv sanaladi.

²⁶¹ STEAM Rising: Why we need to put the arts into STEM education education

Ushbu yondashuvda o'quvchilar nazariy bilimni tajriba, loyiha va tadqiqot faoliyati orqali mustahkamlaydi.

STEAM ta'limi – bu STEAM fanlarini o'qitishning badiiy ko'nikmalar, jumladan, ijodiy fikrlash va dizaynni ham o'z ichiga oluvchi yondashuv hisoblanadi. STEAM atamasi “STEAM” so'zining qisqartmasiga san'atni anglatadigan “A” (Art) harfi qo'shilishi orqali hosil qilingan.²⁶²

STEAM dasturlarining maqsadi - o'quvchilarga innovatsion fikrlashni, tanqidiy mulohaza yuritishni, real hayotdagi muammolarga texnologiyalardan ijodiy yondashuvda foydalanishni o'rgatishdan iborat. Bunda o'quvchilarning matematika va tabiiy fanlarga oid bilimlariga tayangan holda, ularni amaliyotda qo'llashga urg'u beriladi.

STEM ta'limi esa – bu fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik (Engineering) va matematika (Mathematics) fanlariga integratsiyalashgan va o'zaro bog'liq tarzda yondashishni nazarda tutadi. Keyinchalik bu tizimga san'at (Art) va o'qish (Reading) elementlari qo'shib, u kengaytirilgan holda STEAM ta'limi deb yuritila boshlandi

STEAM yondashuvining asosiy bir qancha tamoyillari mavjud bo'lib, ular quyidagilar:

- fanlararo integratsiya;
- tadqiqotga asoslangan o'qitish;
- muammoli vaziyatlar orqali o'rganish;
- ijodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash;
- hamkorlikda ishlash.

Bu model o'quvchilarning tanqidiy va kreativ fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kreativ fikrlashning pedagogik ahamiyati

Kreativ fikrlash — shaxsning yangilik yaratish, noodatiy yechim topish va muammolarga turlicha yondasha olish qobiliyatiga aytiladi. Zamonaviy pedagogikada kreativ fikrlash XXI asr kompetensiyalarining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish quyidagi natijalarni beradi:

- ❖ mustaqil fikrlashni shakllantiradi;
- ❖ innovatsion g'oyalar paydo bo'lishiga xizmat qiladi;
- ❖ o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi;
- ❖ muammoli vaziyatlarda moslashuvchanlikni kuchaytiradi.

STEAM va kreativ fikrlash o'rtasidagi uzviy bog'liqlik

²⁶² Jolly, Anne (18 November 2014). "STEM vs. STEAM: Do the Arts Belong?". Teacher (Education Week: Teacher).

STEAM yondashuvi o'quvchilarni faol bilish jarayoniga jalb etish bilan bir qatorda, kreativ fikrlashni rivojlantiruvchi pedagogik muhit ham yaratadi. Ayniqsa loyiha asosida o'qitish, dizayn fikrlash va muhandislik topshiriqlari o'quvchilarning ijodiy yondashuvini kuchaytiradi.

Ushbu bog'liqlik quyidagilarda namoyon bo'lishini ko'rishimiz mumkin:

- san'at komponenti tasavvur va original fikrni rivojlantiradi;
- muhandislik vazifalari muammoga yechim topishni o'rgatadi;
- texnologiya innovatsion g'oyalarni amaliyotga tatbiq etadi;
- matematika va fanlar tahliliy fikrlashni mustahkamlaydi.

Natijada o'quvchilar kompleks fikrlash, tahlil va kreativ yechim ishlab chiqish ko'nikmalariga ega bo'ladi.

Ta'lim jarayonida qo'llash esa STEAM yondashuvini samarali tashkil etish uchun quyidagi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- ✓ loyiha metodi;
- ✓ gamifikatsiya;
- ✓ laboratoriya ishlari;
- ✓ dizayn fikrlash;
- ✓ muammoli topshiriqlar;
- ✓ jamoaviy faoliyat.

Bu metodlar o'quvchilarning qiziqishini oshirishi bilan bir qatorda ijodiy salohiyatini ham ochib beradi.

Natijalar va muhokama. STEAM yondashuvi asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning kreativ fikrlash darajasini, muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyatini, kommunikativ kompetensiyasini, amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, integratsiyalashgan ta'lim modeli o'quvchilarning bilimni uzoq muddat saqlashiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, STEAM yondashuvi kreativ fikrlashni rivojlantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Fanlar integratsiyasi asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, innovatsion g'oyalar ishlab chiqishi va real muammolarni hal etish kompetensiyasini rivojlantiradi. Shu bois zamonaviy ta'lim tizimida STEAM yondashuvini keng joriy etish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yakman G. STEAM Education framework.
2. OECD. Future of Education and Skills 2030.

3. Robinson K. Creative Schools.
4. O‘zbekiston Respublikasi ta’limga oid me’yoriy hujjatlari.
5. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar bo‘yicha ilmiy maqolalar.
6. STEAM Rising: Why we need to put the arts into STEM education education“
7. Jolly, Anne (18 November 2014). "STEM vs. STEAM: Do the Arts Belong?". Teacher (Education Week: Teacher).

YOSHLAR TARBIYASIDA “NAVRO‘Z” BAYRAMINING O‘RNI VA UNING O‘ZIGA XOS URF-ODATLARI TO‘G‘RISIDA

To‘laganova Sayyora Nazarkulovna

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti assistenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlarning o‘rni, xususan, Navro‘z bayramining ahamiyati yoritib berilgan. Navro‘z azaldan xalqimiz hayotida muhim o‘rin egallab, u orqali insonparvarlik, mehr-oqibat, bag‘rikenglik kabi insoniy fazilatlar targ‘ib etiladi. Shuningdek, bayramga xos urf-odatlar, an‘analar va ularning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati tahlil qilingan. Maqolada Navro‘zning ma‘naviy-tarbiyaviy ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Navro‘z, milliy qadriyatlar, yoshlar tarbiyasi, urf-odatlar, an‘analar, ma‘naviyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается роль национальных ценностей в воспитании молодежи, в частности значение праздника Навруз. Навруз занимает особое место в жизни народа и способствует формированию таких качеств, как гуманизм, доброта и толерантность. Также анализируются традиции и обычаи, связанные с этим праздником, и их влияние на воспитание подрастающего поколения. Особое внимание уделяется духовно-нравственному значению Навруза.

Ключевые слова: Навруз, национальные ценности, воспитание молодежи, традиции, обычаи, духовность.

ABSTRACT

This article examines the role of national values in youth education, with a particular focus on the significance of the Nowruz festival. Nowruz has long held an important place in people's lives, promoting values such as humanity, kindness, and tolerance. The paper also analyzes the customs and traditions associated with the holiday and their impact on the upbringing of the younger generation. Special attention is given to the spiritual and educational importance of Nowruz.

Keywords: Nowruz, national values, youth education, traditions, customs, spirituality.

KIRISH

Muhtaram Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan Navro‘z bayrami nishonlanadigan kunlarning dam olish kuni deb e‘lon qilingani mamlakatimizda keng

ijtimoiy-madaniy va iqtisodiy imkoniyatlar yaratilishiga, xususan, turizmni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Navro'z barcha viloyatlarning shahar va qishloqlarida, korxonalarda hamda ilm-fan dargohlarida o'ziga xos tarzda, ko'tarinki kayfiyat va tashabbus bilan o'tkaziladi. Bayram kunlari turli xil musobaqalar, keksalar bilan muloqotlar tashkil etiladi. Bahor ko'katlaridan tayyorlangan noz-ne'matlar tortiq qilinadi. Shuningdek, barcha viloyatlarning iste'dodli yosh xonandalari bayram dasturlarida faol ishtirok etadilar.

Bu bayram xalqimizning orzu-umidlarini, yurt tinchligi va osoyishtaligini ulug'laydigan, yaxshilik va ezgulikni targ'ib etadigan, insonlarni bir-biriga mehr-oqibatli bo'lishga chorlaydigan ulug' ayyomdir. U turli elatlar, millatlar va e'tiqod vakillari tomonidan "Yangi yil bayrami" sifatida ham nishonlanadi. Navro'zda "qishning yakuni" va bahorning kirib kelishi nishonlanib, odamlar bir-birini tabriklaydi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Navro'z va uning tarixi haqida allomalarimiz asarlariga murojaat qilamiz. Firdavsiy Shohnoma asarida yangi yil bayrami shoh Jamshid nomi bilan bog'langanini va ushbu kun "Navro'z" deb atalishini qayd etadi. Rivoyatga ko'ra, Jamshid insonlarga hunar o'rgatib, temir eritish, kiyim to'qish, imorat qurish, tabobat sirlarini ochish kabi ishlarga asos solgan va nihoyat ulug' ishlari natijasida taxt yaratib, osmonga ko'tarilgan. Shu voqea sodir bo'lgan kun Navro'z sifatida nishonlangan [1, 24-b.].

Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asarida ham Jamshidning ulug' kashfiyotlari natijasida Navro'z bayrami paydo bo'lganini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, Jamshid ulkan bino qurdirib, unda tantana o'tkazgan va Quyosh burji bilan bog'liq holda ushbu kunni Navro'z deb atagan [2, 76-b.].

Abu Rayhon Beruniy ham Navro'zning kelib chiqishini Jamshid haqidagi rivoyatlar bilan bog'laydi. U o'z asarlarida bu kunning xalq orasida bayram sifatida qadimdan nishonlanganini qayd etadi.

Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning Osor al-boqiya asarida ham Navro'zga oid muhim ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, Abu Bakr Narshaxiy Buxoro tarixi asarida ham Navro'z bilan bog'liq urf-odatlar va xalq qo'shiqlari haqida ma'lumotlar berilgan [3, 68-b.].

Manbalarda keltirilishicha, Navro'z bayrami miloddan avvalgi VI–V asrlardan boshlab keng nishonlangan. Bayramning eng muhim urf-odatlaridan biri — sumalak tayyorlashdir. Sumalak bahor faslida, ayniqsa Navro'z arafasida tayyorlanadigan qadimiy taom bo'lib, u ko'pchilik ishtirokida pishiriladi. Bu jarayon odamlar o'rtasidagi do'stlik, hamjihatlik va mehr-oqibatni mustahkamlaydi [4].

X asr tarixchisi Abu Bakr Narshaxiy “Buxoro tarixi” asarida Siyovush haqidagi qo‘shiqlar juda qadimiy bo‘lib, ularning tarixi ming yillar bilan o‘lchanishini ta’kidlaydi [5, 24-b.].

Navro‘z asosan bahorgi tengkunlik — 21–22 martdan boshlab nishonlanadigan, bir hafta, o‘n kun, hatto ayrim hududlarda bir oygacha davom etadigan umumxalq bayramidir. Navro‘z dehqon, cho‘pon, hunarmand va umuman barcha qatlam vakillarining haqiqiy umumxalq bayrami hisoblanadi.

Tarixda Navro‘zga munosabat har doim bir xil bo‘lmagan. Turli davrlarda bayramga nisbatan turlicha yondashuvlar kuzatilgan. Masalan, Sosoniylar davrida Navro‘zni yozgi tengkunlikda nishonlashga urinishlar bo‘lgan. Biroq xalq orasida u baribir bahor faslida nishonlanib kelgan va bunday urinishlar muvaffaqiyat qozonmagan.

1990-yildan boshlab Navro‘z mamlakatimizda umumxalq bayrami sifatida keng nishonlanib kelinmoqda. Uning tiklanishi natijasida qadimiy urf-odatlar va marosimlar qayta jonlandi.

Navro‘z bayramining asosiy qismi xalq tomoshalaridan iborat bo‘lgan. Xalq orasida qadimdan “maydon tomoshasi” tushunchasi mavjud bo‘lib, u maxsus sahnalarda emas, balki ochiq maydonlarda o‘tkaziladigan chiqishlarni anglatadi. Bunday tomoshalarda qiziqchilar, dorbozlar, askiyachilar va xalq ansambllari ishtirok etgan.

Navro‘z munosabati bilan aynan shu maydon tomoshalari an’anasi qayta tiklandi. Masalan, qadimiy “kovush raqsi” ayrim hududlarda saqlanib qolgan bo‘lib, bugungi kunda u bayram dasturlariga kiritilmoqda. Shu bilan birga, qayta tiklangan qo‘shiq va raqslar asosida falklor-etnografik ansambllar faoliyati keng rivojlandi. Hozirda har bir viloyat, tuman va hatto qishloqlarda ham bunday jamoalar mavjud. Ularning repertuarida Navro‘z bilan bog‘liq urf-odatlar, qo‘shiqlar va laparlar sahnaviy talqinda namoyon etilmoqda. Jumladan, “kelin salom” marosimi ham sahnaviy shaklda qayta ishlangan bo‘lib, unda an’anaviy mazmun saqlangan holda badiiy ifoda kuchaytirilgan. Shuningdek, qo‘sh haydash, xirmon sovurish va hunarmandchilik bilan bog‘liq mehnat qo‘shiqlari ham sahna ko‘rinishlarida aks etmoqda. Bu holat milliy madaniyatimizning muhim yutug‘i hisoblanadi.

Navro‘z haqida qadimiy yozma manbalarda ham qimmatli ma’lumotlar keltirilgan. Abu Rayhon Beruniy yozadi: “Bu kun — farishtalar qadrlaydigan kundir, chunki shu kuni ular yaratilgan. Bu kunni payg‘ambarlar ham ulug‘laydi, chunki shu kuni quyosh yaratilgan. Bu kunni shohlar ham qadrlaydilar, chunki u yilning birinchi kunidir” [3, 72-b.].

Adabiyot tarixiga nazar tashlansa, Navro‘z haqida ilk tasvirlar XIV asr manbalarida ham uchraydi. Buxoro tarixi asarida ham Navro‘z va unga bog‘liq urf-odatlar haqida ma’lumotlar berilgan.

Navro‘z faqatgina ma’lum bir sanani nishonlash emas, balki tabiatning uyg‘onishi, kun va tun tenglashuvi, bahorning kirib kelishi bilan bog‘liq hayotiy-falsafiy bayramdir. Shu bois Sharq xalqlarida u mehnat, bunyodkorlik va yangilanish bayrami sifatida qaralgan. Dehqonlar aynan shu kuni dala ishlarini boshlagan, urug‘ qadagan va yer haydash marosimlarini bajargan [6, 24-b.].

Xususan, Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Navro‘z “Navro‘zi kishovarzon” — dehqonlar bayrami sifatida tilga olinadi. Dehqonlar shu kuni dalaga chiqib, birinchi urug‘ni ekanlar, ho‘kizlarning shoxlari va bo‘yinturug‘larini moylash kabi urf-odatlar bajarilgan. Bu odatlar mehnatning barakali bo‘lishiga ishonch bilan bog‘langan. [5, 28-b.]

Navro‘z o‘zining qariyb 3000 yildan ortiq tarixiga ega bo‘lib, barcha ijtimoiy qatlamlar uchun umumxalq bayrami sifatida nishonlangan. U hukmdorlar va oddiy xalq uchun ham birdek muqaddas va ezgulik ramzi bo‘lgan.

Navro‘z bilan bog‘liq ko‘plab marosimlar bugungi kungacha xalqimiz turmush tarzida saqlanib qolgan. Ularning bir qismi zardushtiylik an‘analari bilan bog‘liq bo‘lib, Avestoda ham dehqonchilik va yerga munosabatga oid muhim g‘oyalar ifodalangan.

Dehqonlar yerga urug‘ qadashi munosabati bilan “Dalaga qo‘sh chiqarish”, “Shoxmoy”, “Ekin sayli”, “Qo‘sh oshi” nomlari bilan yuritiluvchi maxsus marosimlar o‘tkazganlar. Hosilni yig‘ib olishda esa “Ona bug‘doy”, “Xirmon to‘yi”, “Hosil bayrami” kabi tantanalar bo‘lib o‘tgan.

“Ona bug‘doy” marosimida oxirgi tutam bug‘doy “Ona bug‘doy” deb atalib, o‘rib olinganidan so‘ng maxsus tutam sifatida xonadonga olib borilgan va uyning to‘riga osib qo‘yilib, ko‘klamgacha ehtiyotlab saqlangan. Bahorda uning bir qismidan non yopilib, dalaga urug‘ sepishga chiqqan dehqonlarga ulashilgan. Qolgan qismi esa urug‘lik sifatida ishlatilgan.

G‘allakorlar “Ona bug‘doy”dan tayyorlangan nonni iste‘mol qilib, “Bu yil ham hosil mo‘l-ko‘l bo‘lsin!”, “Ona bug‘doy o‘zi qo‘llasin!”, “Bobo dehqon madadkor bo‘lsin” deya duo qilganlar va qolgan donni urug‘ sifatida yerga sepganlar. Non qadri tushunchasi xalq ongida yer, ona tabiat, mehnat va inson sha‘ni bilan chambarchas bog‘liq holda shakllangan.

Navro‘z bahor faslining boshlanishi, aniqrog‘i tengkunlik bayramidir. U astronomik jihatdan ham muhim bo‘lib, “Hamal”, “Burj”, “Yil boshi” kabi

tushunchalar Yerning Quyosh tizimidagi harakati va vaqtni belgilash bilan bogʻliqdir [7, 293-309-b.].

Navroʻz yangilanish, yangi kun va yangi hayot ramzi boʻlish bilan birga poklik, shodlik, maʼnaviyat va bir-biriga mehr-oqibat timsolidir. Shu bois Navroʻz xalqimiz uchun milliy iftixor, oʻzlikni anglash va hamjihatlik ramzi sifatida qadrlanadi, yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi [8, 279-285-bb.]. U shunchaki bayram emas, balki insoniy tuygʻularni yuksaltiruvchi, xalqni birlashtiruvchi va jamiyatda yagona Vatan tuygʻusini mustahkamlovchi umumxalq bayramidir.

Navroʻz — Sharq xalqlari, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari uchun eng qadimiy va eng muqaddas bayramlardan biridir. U nafaqat yilning yangilanishi, balki inson ruhiy olamining ham poklanishi, tabiat va jamiyat oʻrtasidagi uygʻunlikning qayta tiklanishi ramzi sifatida qaraladi. Navroʻz bahorning kirib kelishi, tabiatning uygʻonishi bilan bogʻliq boʻlib, yer yuzida yangi hayot boshlanishini anglatadi. Qishning sovuq va ogʻir kunlari ortda qolib, tabiat yana yashillikka burkanadi. Shu sababli Navroʻz “yangi kun”, “yangi yil” va “yangi umidlar” bayrami sifatida nishonlanadi.

Navroʻz arafasida odamlar uylarini tozalaydi, eski narsalardan qutuladi va yangi yilga pok qalb bilan kirishga harakat qiladi. Bu nafaqat tashqi tozalik, balki ichki maʼnaviy poklanish ramzidir. Insonlar oʻzaro gina-kuduratlarini unutib, kechirimlilik va tinchlikni targʻib qiladi. Navroʻz — xalqning eng quvonchli bayramlaridan biri. Bu kunda turli sayillar, milliy oʻyinlar, qoʻshiqlar, raqslar va ommaviy tadbirlar oʻtkaziladi. Dasturxonlar turli milliy taomlar bilan bezatiladi, ayniqsa sumalak kabi bahoriy taomlar tayyorlanadi. Bu quvonch va birlik tuygʻusini kuchaytiradi. Navroʻzda insonlar bir-birini ziyorat qiladi, kattalarga hurmat, kichiklarga mehr koʻrsatadi. Qarindoshlar va qoʻshnilar bilan aloqalar mustahkamlanadi. Bu bayram jamiyatda mehr-oqibat, hamjihatlik va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Navroʻz faqatgina fasl almashinuvi emas, balki inson ruhiyatining yangilanishi, jamiyatda tinchlik va hamjihatlikni mustahkamlovchi muhim madaniy-maʼnaviy hodisadir. U insonlarni tabiat bilan uygʻun yashashga, yaxshilik va ezgulikka intilishga undaydi.

XULOSA

Navroʻz eng qadimiy bayramlardan biri boʻlib, bir necha ming yillardan buyon oʻzbek xalqining milliy qadriyatlarini namoyon etib kelmoqda. U Sharq xalqlari tomonidan bahor bayrami sifatida asrlar davomida insonparvarlik, mehr-oqibat, mehnatsevarlik va sabr-toqat kabi fazilatlarini targʻib etgan holda nishonlanib kelinadi. Bu bayram insoniyatning oʻzligini ilk bor yorqin ifoda etgan muhim madaniy hodisa sifatida ham alohida ahamiyatga ega. Navroʻz — insoniyat madaniy taraqqiyotida

chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgan, nafaqat tabiiy fasllar almashinuvi, balki ijtimoiy-ma'naviy yangilanish jarayonini ham ifodalovchi muhim madaniy hodisadir. Navruz Ushbu bayram qadimiy agrar sivilizatsiyalar dunyoqarashi bilan bog'liq holda shakllanib, keyinchalik Sharq xalqlari, xususan Markaziy Osiyo xalqlarining milliy an'ana va qadriyatlari tizimida chuqur o'rin egallagan. Ilmiy jihatdan qaralganda, Shu jihatdan Navro'z inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni aks ettiruvchi universal madaniy model sifatida ham talqin qilinadi. Navro'zning ijtimoiy-falsafiy mohiyati uning insonparvarlik g'oyalari bilan chambarchas bog'liqligida namoyon bo'ladi. Bayram davrida kechirimlilik, bag'rikenglik, mehr-oqibat va hamjihatlik kabi qadriyatlarning kuchayishi jamiyatning axloqiy barqarorligini ta'minlovchi omil sifatida xizmat qiladi. Navro'z - bu nafaqat yilning boshlanishi yoki fasllar almashinuvi belgisi, balki insoniyatning tabiat bilan uyg'un yashash tamoyillarini, ma'naviy poklanish g'oyalarini va ijtimoiy birdamlik qadriyatlarini mujassam etgan murakkab madaniy-falsafiy tizimdir. Uning ilmiy o'rganilishi esa tarix, etnologiya, madaniyatshunoslik va falsafa kabi fanlar kesimida dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Firdavsiy. Shohnoma. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2012. – B.24.
2. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1993. – B.76.
3. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. – Toshkent, 2022. – B.68.
4. Asqar Mahkam. Avesto. – Toshkent, 2001.
5. Narshaxiy. Buxoro tarixi. – Toshkent, 1993. – B.24.
6. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. 1-jild. – Toshkent, 1960.
7. Masharipova G.K. Atalarimizning islamiy öncesi inançları ve kutladıkları törenleri. Uluslararası Türk kùltürü Sempozyumu 2nd International Turkish Culture Symposium - Turkish Culture Throug Developmentak Periods - 7-8 ekim/October 2024. Ankara. - S. 293-309.
8. Masharipova G.K. Uchinchi Renessans yoshlarini tarbiyalashda "Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari" g'oyasining o'rni. "Umumta'lim fanlarni sinxron va asinxron bog'lab o'quvchi kreativ faoliyatini rivojlantirishda integrativ yondashuv" mavzusidagi Respublika ilmiy anjumani mat. Toshkent – 2024.25-26.10. - B. 279-285.

SHAXSIYLASHTIRILGAN TA'LIM VA TA'LIMDA SHAXSIY YONDASHUVNING PEDAGOGIK MOHIYATI

Muminova Dilshodaxon Abduvaxitovna

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: dilshodamuminova110@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada ingliz tilini o'qitishda shaxsiy ta'lim dasturlarini tanlashda sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish masalasi hamda o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash, ta'lim resurslarini moslashtirish, ta'lim jarayonini monitoring qilish, motivatsiyani rag'batlantirish va o'qituvchining metodik faoliyatini qo'llab-quvvatlash jarayonlarida sun'iy intellekt tizimlarining roli yoritildi.

Kalit so'zlar: *shaxsiylashtirilgan ta'lim, zamonaviy yondashuvlar, ta'lim konsepsiyasi, sun'iy intellekt.*

ABSTRACT

The article discusses the use of artificial intelligence systems in the selection of individual educational programs in English language teaching, as well as the role of artificial intelligence systems in identifying individual characteristics of students, adapting educational resources, monitoring the educational process, stimulating motivation, and supporting the teacher's methodological activities.

Keywords: *personalized education, modern approaches, educational concept, artificial intelligence.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchi shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ta'lim jarayonida o'quvchilarning individual xususiyatlari, qiziqishlari, bilim darajasi va o'zlashtirish sur'atini hisobga olish zarurati shaxsiylashtirilgan ta'lim konsepsiyasining paydo bo'lishiga olib keldi. Ushbu yondashuv ta'limni o'quvchi ehtiyojlariga moslashtirishni nazarda tutadi, shuningdek o'quvchi faolligi, motivatsiyasi va mustaqil fikrlashini oshirishga xizmat qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda shaxsiylashtirilgan ta'lim tushunchasi individual va differensial ta'lim tushunchalari bilan chambarchas bog'liq holda izohlanadi. Individual ta'lim o'quvchining shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini hisobga olishga qaratilgan bo'lsa, differensial ta'lim o'quvchilarni ma'lum guruhlariga

ajratgan holda ta'lim berishni nazarda tutadi. Shaxsiylashtirilgan ta'lim esa ushbu yondashuvlardan farqli ravishda har bir o'quvchi uchun alohida ta'lim yo'nalishini shakllantirishga intiladi. Shu bilan birga, u o'quvchining qiziqishlari, qobiliyatlari va o'zlashtirish sur'atini doimiy monitoring qilish va natijaga moslashuvchan yondashuvni ta'minlaydi²⁶³.

Shaxsiylashtirilgan ta'limning asosiy maqsadi o'quvchining ta'lim jarayonidagi faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish, o'z bilimini baholash va nazorat qilish ko'nikmalarini shakllantirishdan iborat. Bunda o'quvchi ta'lim jarayonining markazida bo'ladi, pedagog esa yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi rolini bajaradi. Shu bilan birga, shaxsiylashtirilgan yondashuv o'quvchining motivatsiyasini oshiradi, chunki har bir topshiriq va mashq uning bilim darajasiga va qiziqishiga mos keladi. Bu esa o'z navbatida ta'limning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Chet tillarini, xususan, ingliz tilini o'qitish jarayonida shaxsiylashtirilgan ta'limning ahamiyati yanada ortadi. Ingliz tilini o'rganayotgan har bir o'quvchining tilni o'zlashtirish tezligi, talaffuz qobiliyati, so'z boyligi va kommunikativ ko'nikmalari turlicha bo'ladi. An'anaviy darslar odatda bitta standart dastur asosida olib boriladi, bu esa o'quvchilarning individual ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Shu bois, shaxsiy ta'lim dasturlari o'quvchilarni darajalari, qiziqishlari va zaif tomonlariga moslashgan holda ta'lim berishga imkon yaratadi. Masalan, bir o'quvchining so'z boyligi yaxshi, lekin talaffuzi sust bo'lsa, unga talaffuzni takomillashtirishga yo'naltirilgan mashqlar berilishi mumkin. Shu bilan birga, boshqalar uchun grammatika yoki listening ko'nikmalarini kuchaytirishga qaratilgan individual dastur ishlab chiqiladi²⁶⁴.

Shaxsiylashtirilgan ta'lim kontsepsiyasining dolzarbligi nafaqat o'quvchilarning individual rivojlanishida, balki ularning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqish va motivatsiyasini oshirishda ham namoyon bo'ladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchi o'z ehtiyojlari va qobiliyatlariga moslashtirilgan topshiriqlarni bajarishda ko'proq muvaffaqiyatga erishadi va o'zini bilimli, samarali his qiladi. Shu bilan birga, o'quvchi markazli yondashuv pedagogga ham dars jarayonini samarali rejalashtirish, o'quvchilarning zaif tomonlarini aniqlash va ularga yordam berish imkonini beradi.

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda shaxsiylashtirilgan ta'limning texnologik qo'llanilishi ham alohida o'rganilgan. Raqamli va sun'iy intellektga asoslangan

²⁶³ Richards, J.C., & Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2024.

²⁶⁴ Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 6th edition. Pearson, 2020.

platformalar yordamida o'quvchilarning bilim darajasi avtomatik ravishda tahlil qilinadi, ularning xatolari aniqlanadi va individual mashqlar dasturga asoslangan holda tanlanadi. Shu orqali o'qituvchi o'quvchilarning rivojlanishini doimiy nazorat qilishi va ta'lim samaradorligini oshirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, shaxsiylashtirilgan ta'lim konsepsiyasi ingliz tilini o'qitishda nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. U o'quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda, ta'lim jarayonini optimallashtirishga, motivatsiyani oshirishga va til ko'nikmalarini samarali shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tizimlaridan foydalangan holda shaxsiy ta'lim dasturlarini avtomatlashtirish, monitoring qilish va moslashtirish imkoniyati pedagogik amaliyotda inqilobiy yangilik bo'lib hisoblanadi.

Shaxsiy yondashuvning ingliz tilini o'qitishdagi ahamiyati zamonaviy pedagogikaning eng muhim masalalaridan biridir. Har bir o'quvchining til o'rganish jarayoni individual xususiyatlarga ega bo'lib, ular orasida bilim darajasi, so'z boyligi, talaffuz sifati, grammatika qobiliyati, shuningdek, o'zlashtirish sur'ati va motivatsiya kabi omillar mavjud. An'anaviy ta'lim usullari odatda barcha o'quvchilarni bir xil standart dastur bo'yicha o'qitishga qaratilgan, bu esa o'quvchilarning individual ehtiyojlarini to'liq qondira olmaydi. Shu sababli shaxsiy yondashuv pedagogga o'quvchilarni alohida ko'rib, har birining qobiliyatlariga moslashtirilgan metod va mashqlarni tanlash imkonini beradi.

Shaxsiy yondashuvning asosiy afzalliklaridan biri — o'quvchining tilni o'zlashtirish sur'atini maksimal darajada oshirishdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchiga moslashtirilgan mashqlar va topshiriqlar uning faolligini oshiradi, o'z-o'zini baholash va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, bir o'quvchining talaffuz bilan bog'liq qiyinchiliklari bo'lsa, unga talaffuzni takomillashtirishga yo'naltirilgan individual mashqlar berish mumkin²⁶⁵. Boshqa o'quvchi esa reading yoki listening bo'yicha zaif bo'lsa, unga shu sohalarga qaratilgan mashqlar ishlab chiqiladi. Shu tariqa, har bir o'quvchi o'zining zaif va kuchli tomonlariga qarab moslashtirilgan ta'lim oladi, bu esa natijaviylikni sezilarli darajada oshiradi.

Shaxsiy yondashuv, shuningdek, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'quvchi o'z ehtiyojlariga moslashtirilgan mashqlarni bajarishda ko'proq qiziqish bildiradi, darsga faol ishtirok etadi va o'zini bilimli, samarali his qiladi. Motivatsiyaning oshishi o'quvchi uchun tilni o'rganishda doimiy va mustahkam natijalarga erishishga yordam beradi, chunki u faqat bilim olishga emas, balki o'zini rivojlantirishga ham yo'naltiriladi.

²⁶⁵ Tomlinson, B. *Developing Materials for Language Teaching*. Bloomsbury, 2024.

Shaxsiy yondashuvning yana bir muhim jihati – pedagogning ishini samarali tashkil etishga yordam berishidir. Individual yondashuv yordamida o‘qituvchi o‘quvchilarning zaif tomonlarini aniqlash, har birining qaysi ko‘nikmalarini rivojlantirishga e‘tibor qaratish, va shuningdek, ta‘lim jarayonini optimallashtirish imkoniga ega bo‘ladi. Buning natijasida, pedagog faqat darsni o‘tkazuvchi emas, balki o‘quvchining rivojlanishiga yo‘naltirilgan maslahat beruvchi va rahbar sifatida faoliyat yuritadi²⁶⁶.

Chet tillarini o‘qitishda, xususan ingliz tilida, shaxsiy yondashuvning amaliy ahamiyati yanada oshadi. Ingliz tilini o‘rganish jarayoni ko‘plab ko‘nikmalarni o‘z ichiga oladi: listening, speaking, reading, writing, talaffuz, grammatika va so‘z boyligini rivojlantirish. Har bir o‘quvchi bu ko‘nikmalardan bir yoki bir nechtasida boshqalarga nisbatan tez rivojlanishi yoki zaif bo‘lishi mumkin. Shaxsiy yondashuv esa o‘quvchining qaysi sohada kuchli yoki zaif ekanligini aniqlash va unga moslashtirilgan mashqlar berish imkonini beradi. Masalan, bir guruh o‘quvchilarga o‘xshash grammatika mashqlari berish o‘rniga, har bir o‘quvchining darajasiga moslashtirilgan mashqlar ishlab chiqiladi, bu esa o‘quvchilarning bilimini tezroq va samarali rivojlantirishga yordam beradi.

Shaxsiy yondashuvni amalga oshirish jarayonida sun‘iy intellekt tizimlari muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. AI platformalari o‘quvchining darajasini tahlil qiladi, xatolarini aniqlaydi va individual mashqlarni avtomatik tanlaydi. Bu pedagogga har bir o‘quvchining rivojlanishini doimiy nazorat qilish va amaliy tavsiyalar berish imkonini yaratadi. Shu bilan birga, o‘quvchilar uchun shaxsiylashtirilgan ta‘lim dasturlari ularni darsga qiziqtiradi, bilimni mustahkamlashga undaydi va ularning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, shaxsiylashtirilgan ta‘lim tushunchasi va ta‘limda shaxsiy yondashuvning pedagogik mohiyati ingliz tilini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarni markazga qo‘yish, ularning individual xususiyatlarini hisobga olish va ta‘limning samaradorligini oshirishga qaratilgan. Shu bois, ushbu konsepsiyani amaliyotga joriy etish va uni sun‘iy intellekt tizimlari bilan integratsiya qilish bugungi kunda pedagogik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston — innovatsion va raqamli ta‘lim yo‘lida. Toshkent: O‘zbekiston, 2021.

²⁶⁶ Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L.B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson, 2025.

2. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
3. Brown, H.D. Principles of Language Learning and Teaching. 6th edition. Pearson, 2020.
4. Nation, I.S.P., & Macalister, J. Language Curriculum Design. Routledge, 2023.
5. Woolf, B.P. Building Intelligent Interactive Tutors. Morgan Kaufmann, 2023.
6. Roll, I., & Wylie, R. "Evolution and Revolution in Artificial Intelligence in Education." International Journal of Artificial Intelligence in Education, 2025.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI ONOMATOPEYANING XUSUSIYATLARI

Alimova Hilola Rustamovna

O‘zbekiston Milliy Universiteti, Xorijiy filologiya fakulteti,

Fakultetlararo ingliz tili kafedrası katta o‘qituvchisi,

e-mail: hilolaalimova0304@gmail.com,

tel: 99 4848418

Ilmiy rahbar: F. R. Xodjakulova

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi v.b. dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida onomatopeya qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Uning nazariy asoslari, fonetik, semantik va morfologik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Taqlid birliklarining shakllanishi, strukturasi va stilistik funksiyalari yoritilib, ikki til o‘rtasidagi umumiy va milliy jihatlar aniqlanadi hamda ularning nutqdagi ekspressiv roli ko‘rsatib beriladi.

***Kalit so‘zlar:** onomatopeya, taqlid so‘zlar, fonetika, semantika, ingliz tili, o‘zbek tili, qiyosiy tilshunoslik.*

PECULIARITIES OF ONOMATOPOEIA IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ABSTRACT

This article comparatively analyzes onomatopoeia in English and Uzbek from a typological perspective. It examines theoretical foundations, origins, and linguistic roles, highlighting phonetic, semantic, and morphological features. Structural models, formation mechanisms, and stylistic functions are discussed, revealing similarities and language-specific characteristics in literary and spoken communication.

***Keywords:** onomatopoeia, imitative words, phonetics, semantics, English language, Uzbek language, comparative linguistics.*

ОСОБЕННОСТИ ОНОМАТОПЕИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится сравнительно-типологический анализ ономатопеи в английском и узбекском языках. Рассматриваются теоретические основы, фонетические, семантические и морфологические особенности.

Анализируются механизмы формирования, структурные модели и стилистические функции. Выявляются общие и национальные черты, а также роль звукоподражательных единиц в художественной речи и повседневной коммуникации.

Ключевые слова: *ономатопея, имитативные слова, фонетика, семантика, английский язык, узбекский язык, сравнительное языкознание.*

KIRISH

Til — inson tafakkurining asosiy vositasi bo‘lib, u nafaqat fikr, balki atrof-muhitdagi tovushlar va holatlarni ham ifodalaydi (Sapir, 1921). Tovushlar inson ongida aniq tasavvurlarni uyg‘otadi, bu esa til tizimida o‘z aksini topadi. Tabiatdagi turli ovozlari, harakatlar, holatlar yoki hodisalar tilga o‘zgacha ma’no yuklaydi. Ushbu fenomen tilshunoslikda "onomatopeya" deb ataladi. Onomatopeya (yunoncha *onomatopoiia* – “nom yaratish”) — bu tabiiy tovushlarga taqlid qiluvchi, shuningdek, nutq orqali ularning ta’sirini ifodalovchi so‘zlar tizimi (Crystal, 2003). Bu so‘zlar inson tilining fonetik va semantik tizimiga bevosita ta’sir etib, uning rivojlanishiga yordam beradi. Onomatopeya tilshunoslikda alohida ahamiyatga ega bo‘lib, u inson tilining eng dastlabki shakllaridan biri sifatida qoraladi (Bloomfield, 1933). Onomatopeyalar insonlarning atrof-muhitga, tabiiy hodisalarga, hayvonlar va insonlar tovushlariga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Har bir til o‘ziga xos tarzda tabiiy tovushlarga taqlid qiladi, bu esa uning fonetik tizimi va so‘z boyligini boyitadi (Hinton et al., 1994). Ingliz va o‘zbek tillari bu borada yaxshi misol bo‘la oladi, chunki har ikki tilda onomatopeyalar keng qo‘llaniladi va ularning semantikasi ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi onomatopeya hodisasining tahlili orqali, bu tillardagi onomatopeyalar orasidagi o‘xshashlik va farqlar aniqlanadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi tovushlarga taqlid qiluvchi birliklar, ularning fonetik va semantik xususiyatlari, morfologik shakllari va stilistik funksiyalari chuqur tahlil qilinadi. Bu tadqiqot tilshunoslikda, ayniqsa qiyosiy tilshunoslik sohasida, lingvistik universallarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega (Jakobson & Waugh, 1979).

Onomatopeya tushunchasi va nazariy asoslari

Onomatopeya (yunoncha *onomatopoiia* — “nom yaratish”) tilshunoslikda tabiiy tovushlarga taqlid qiluvchi so‘zlar yoki iboralarning yig‘indisi sifatida qoraladi (Crystal, 2003). Ular insonning atrof-muhitdagi tovushlarni, holatlarni va hodisalarni tushunishi va ifodalashdagi dastlabki vositalaridan biridir. Onomatopeyalar tovushlar, shovqinlar yoki tabiatdagi boshqa elementlarga taqlid qilish orqali tilning ekspressiv va semantik boyligini oshiradi (Hinton et al., 1994). Shu sababli, onomatopeya tilning rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi, chunki ular tilning fonetik tizimiga bevosita ta’sir

ko'rsatadi va so'zlar boyligini shakllantiradi. Onomatopeyalar quyidagi xususiyatlarga ega:

Tabiiy tovushlarni aks ettiradi: Onomatopeyalar insonning tabiiy tovushlarni eshitish va ularni nutq orqali ifodalashdagi o'xshashlikni aks ettiradi. Misol uchun, ingliz tilidagi *buzz*, *meow*, *clang* kabi so'zlar tabiiy tovushlarga taqlid qiladi. O'zbek tilida esa *g'uvillamoq*, *miyovlash*, *taq-taq* kabi birliklar uchraydi (Mahmudov, 2012).

Ko'pincha ekspressivlikka ega: Onomatopeyalar ekspressiv va emotsional ma'no yuklaydi. Masalan, *bang* yoki *whisper* so'zlari tovush bilan birga hissiy holatni ham ifodalaydi (Crystal, 2003).

Tilning fonetik tizimi bilan chambarchas bog'liq: Onomatopeyalar tilning fonologik qonuniyatlariga muvofiq shakllanadi. Ingliz tilidagi *splash* yoki o'zbek tilidagi *shuvillamoq* so'zlari bunga misol bo'la oladi (Abdurahmonov, 1996). Onomatopeya tilshunoslikda muhim tadqiqot obyekti hisoblanadi. Tilshunos olimlar, jumladan, Leonard Bloomfield va Otto Jespersen, onomatopeyani tilning dastlabki bosqichlari bilan bog'lashadi. Bloomfield (1933) onomatopeyani inson tilining ilk shakllari sifatida talqin qilgan bo'lsa, Jespersen (1922) uni til rivojiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida baholaydi.

Onomatopeya va Tabiatdagi Tovushlar: Onomatopeyalar tabiiy tovushlarni taqlid qilish orqali o'zining fonetik va semantik xususiyatlarini ifodalaydi. Bu jarayonda til va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik namoyon bo'ladi. Masalan, o'zbek tilidagi *g'uvillamoq* va ingliz tilidagi *rustle* so'zlari tabiatdagi tovushlarning nutqdagi ifodasidir (Hinton et al., 1994).

Onomatopeyalar va Semantika

Onomatopeyalar tilning semantik tizimi bilan chambarchas bog'liq. Masalan, ingliz tilidagi meow va o'zbek tilidagi miyovlash so'zlari mushuk tovushini ifodalab, bir xil semantik mazmunni beradi (Sapir, 1921).

O'zbek tilida onomatopeya xususiyatlari

O'zbek tilida onomatopeyalar ko'pincha taqlid so'zlar sifatida namoyon bo'ladi va ular tovush hamda holat taqlid so'zlariga bo'linadi (Rahmatullayev, 2010). Bu birliklar badiiy adabiyot, she'riyat va kundalik nutqda keng qo'llanilib, tilning ekspressiv qatlamini boyitadi (Hojiyev, 2002).

Tovush taqlid so'zlar

O'zbek tilida tovush taqlid so'zlar atrof-muhitdagi tovushlarni aks ettiradi. Ular hayvonlar ovozlari, tabiat hodisalari va harakatlarni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Bunday birliklar nutqning obrazlilik va ta'sirchanligini oshiradi (Mahmudov, 2012).

Masalan:

g‘uvillamoq – bu so‘z shamolning yoki boshqa harakatlanuvchi ob’ektlarning tovushini ifodalaydi. Tabiatdagi yengil shovqinlarni aks ettiradi.

shaqillamoq – bu so‘z ko‘proq kuchli shovqin yoki portlashning tovushini ifodalaydi. Odatda bu so‘z kuchli yoki shiddatli tovushlar bilan bog‘liq bo‘ladi.

taq-taq – bu so‘z biror narsaning qattiq urilishi, masalan, eshikning taqillatishi, metall buyumlarning bir-biriga urilishi yoki boshqa to‘qnashuvlarni aks ettiradi.

O‘zbek tilida tovush taqlid so‘zlari asosan harakatlarning va tovushlarning har biri uchun o‘ziga xos ifodalarga ega. Bu so‘zlar orqali atrof-muhitning turli tovushlarini va ularning intensivligini ifodalash mumkin.

Holat taqlid so‘zlar

Holat taqlid so‘zlari tabiatdagi yoki boshqa jismoniy holatlarni aks ettiradi. Bu so‘zlar odamning yoki ob’ektning holatini, harakatini yoki his-tuyg‘ularini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Ular ba‘zan tovush taqlidiga o‘xshash bo‘lishi mumkin, lekin asosan vizual yoki sensorik xususiyatlarni aks ettiradi.

Masalan:

yalt-yult – bu so‘z biror narsaning porlashini yoki to‘rtta yuzasi bo‘yicha qattiq, tez harakat qilishini tasvirlaydi. Bu so‘z, masalan, suvda yaltirash yoki yorug‘likning aks etishini ifodalashda ishlatiladi.

lip-lip – bu so‘z asosan tez-tez, tezda yoki juda qattiq harakat qilishni aks ettiradi. Masalan, yog‘ochning to‘kilishi yoki boshqa qattiq jismlar orasida harakat qilish holatini tasvirlashda ishlatiladi.

Bu so‘zlar nutqda ko‘pincha xarakterli holatni yoki harakatni ifodalash uchun ishlatiladi, shuningdek, badiiy adabiyotda o‘quvchining tasavvurini jonlantirish uchun ishlatilishi mumkin.

Takrorlash (reduplikatsiya) va affiksatsiya

O‘zbek tilida onomatopeyalar ko‘pincha **reduplikatsiya** yoki takrorlash orqali hosil qilinadi. Bu usulda so‘zning bir qismi yoki butun so‘z qaytariladi, bu esa tovushning intensivlikasini va ekspressivligini oshiradi. Masalan, **g‘uvillamoq** (shamolning o‘zgarmas tovushi), **shaqillamoq** (portlash tovushi) kabi so‘zlar ko‘pincha takrorlanadi yoki affiksatsiya orqali kengayadi. Affiksatsiya, ya’ni qo‘shimchalar yordamida onomatopeyalarni kengaytirish, o‘zbek tilining morfologik xususiyatlaridan biridir. Bu usul orqali onomatopeyalar ko‘plab semantik va sintaktik o‘zgarishlarga uchraydi. Masalan, **lip-liplamoq** yoki **taq-taqlamoq** kabi shakllar orqali yangi ma’nolar hosil qilinadi. Bu esa, o‘z navbatida, onomatopeyaning funktsional xilma-xilligini oshiradi.

O'zbek tilida onomatopeyalar va ularning leksik-semantik xususiyatlari

O'zbek tilida onomatopeyalar ko'pincha ikki xil leksik-semantik guruhga bo'linadi. Birinchi guruh –bu tovushning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi so'zlar. Ikkinchi guruh esa, asosan, holat va harakatlarni aks ettiruvchi so'zlar. Masalan, **g'uvillamoq** so'zi biror narsa yoki tabiiy hodisaning kuchli, doimiy shovqinini ifodalasa, **lip-lip** so'zi esa biror narsa tez harakat qilayotganini, masalan, kichik narsaning tez harakati yoki shovqinini tasvirlaydi.

Ingliz tilida onomatopeya xususiyatlari: Ingliz tilida onomatopeyalar keng tarqalgan bo'lib, turli tovushlarni ifodalash uchun ishlatiladi (Crystal, 2003). Bu tilning fonetik tizimi onomatopeyalar uchun qulay bo'lib, ular nutqning ekspressivligini oshiradi hamda tilning semantik boyligini kengaytiradi (Hinton et al., 1994). Ingliz tilidagi onomatopeyalar odatda qisqa, ixcham va o'ziga xos fonetik shakllarga ega bo'lib, tovushlarni taqlid qilish orqali muayyan holatlarni ifodalaydi (Sapir, 1921). Ingliz tilidagi onomatopeyalar quyidagi asosiy guruhlarga bo'linadi:

Hayvon tovushlari: Hayvonlarning tovushlari ingliz tilidagi onomatopeyalar orasida keng tarqalgan guruhlardan biridir (Crystal, 2003). Bu guruhdagi so'zlar tabiiy tovushlarga taqlid qiladi va ko'pincha hayvonlar bilan bog'liq hodisalarni tasvirlashda ishlatiladi: *meow* – mushukning ovozi (Sapir, 1921).

Masalan: *The cat meowed at the door.* *bark* –itning hurishi (Crystal, 2003). Masalan, *The dog barked loudly at the stranger.* *moo* – sigirning ovozi (Hinton et al., 1994). Masalan, *The cows were mooing in the field.* **Tabiiy tovushlar** Ingliz tilida tabiiy tovushlarga taqlid qiluvchi onomatopeyalar ham keng qo'llaniladi (Hinton et al., 1994). *buzz* – g'uvillash (Crystal, 2003). Masalan, *The bees were buzzing around the flowers.* *clang* –jaranglash (Jakobson & Waugh, 1979). Masalan, *The bell clanged loudly.* *splash* – suv sachrash (Sapir, 1921). Masalan, *The stone made a big splash when it hit the water.*

Mexanik tovushlar

Mexanik tovushlar ingliz tilida onomatopeya sifatida tez-tez qo'llaniladi (Crystal, 2003). *tick-tock* –soat tovushi (Hinton et al., 1994).

Masalan: *The tick-tock of the clock kept me awake all night.* *click* – bosish tovushi (Jakobson & Waugh, 1979). Masalan, *She clicked the button to start the machine.*

Ingliz tilida onomatopeyalar va ularning fonetik xususiyatlari

Ingliz tilida onomatopeyalar ko'pincha qisqa va fonetik jihatdan ixcham bo'ladi (Sapir, 1921). Bu tilning fonologik tuzilishi bilan bog'liq bo'lib, tovushlarni aniq va samarali ifodalashga xizmat qiladi (Crystal, 2003). Masalan, *click*, *clang*, *splash* kabi

birliklar tovushni aniq aks ettiradi. Onomatopeyalar ingliz tilida turli ma'nolarda qo'llanib, leksik va stilistik jihatdan muhim rol o'ynaydi (Hinton et al., 1994).

Qiyosiy tahlil

Ingliz va o'zbek tillaridagi onomatopeyalar fonetik, semantik va morfologik jihatdan farqlanadi (Rahmatullayev, 2010). Quyidagi jadvalda ingliz va o'zbek tillaridagi onomatopeyalar taqqoslanadi, bu esa ularning o'ziga xos xususiyatlarini yanada aniqroq ko'rsatishga yordam beradi.

Jadval 1. Ingliz va o'zbek onomatopeyalarining qiyosiy tahlili

Xususiyat	Ingliz tili	O'zbek tili
Tuzilishi	Oddiy, qisqa	Ko'pincha takroriy
Fonetik shakl	Ixcham	Kengaytirilgan
Ifodalilik	O'rtacha	Yuqori
Morfologiya	Kam o'zgaradi	Qo'shimchalar bilan boy
Misol	<i>buzz</i> (g'uvillash)	<i>g'uvillamoq</i>

XULOSA

Ingliz tilida onomatopeyalar tovushlarga taqlid qilish orqali tilning ekspressiv qatlamini boyitadi va nutqning rang-barangligini oshiradi. Tabiatdagi yoki atrof-muhitdagi tovushlar tilga kiritilganda, ular nafaqat tovushni aks ettiradi, balki nutqqa hissiy rang ham bag'ishlaydi. Masalan, *meow*, *buzz*, *clang* kabi so'zlar tovushni aniq tasvirlash bilan birga, tinglovchida muayyan obrazlarni uyg'otadi.

Ingliz tilidagi onomatopeyalar bir nechta guruhlariga bo'linadi: hayvon tovushlari (*bark*, *meow*), tabiiy tovushlar (*splash*, *clang*), va mexanik tovushlar (*tick-tock*, *click*). Har bir guruh o'zining semantik va fonetik xususiyatlariga ega bo'lib, tilning boyligi va ifodaliligini ta'minlaydi. Bu birliklarning qisqa va ixcham shaklda bo'lishi ularning nutqda samarali qo'llanishiga yordam beradi. Fonetik jihatdan ingliz onomatopeyalarida tovushlar aniq va qisqa ifodalanadi. *Buzz*, *clang*, *tick* kabi birliklar tovushni tez va tushunarli yetkazadi, bu esa ularning kommunikativ samaradorligini oshiradi. Shu bois ular nutqda faol ishlatiladi va tinglovchi tomonidan oson qabul qilinadi.

Onomatopeyalar tilshunoslar uchun ham muhim tadqiqot obyektidir, chunki ular insonning tovushlarni qabul qilishi va nutqda aks ettirish jarayonini ko'rsatadi. Bu orqali til tizimi, fonetik rivojlanish va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik o'rganiladi.

Bundan tashqari, onomatopeyalar badiiy adabiyot, bolalar nutqi va ommaviy kommunikatsiyada keng qo'llanilib, tasviriylik va dramatizmni kuchaytiradi. Ingliz tilida ularning ixchamligi ularni amaliy jihatdan qulay qiladi, o'zbek tilida esa ular ko'proq murakkab va morfologik jihatdan boy shakllarda namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bloomfield, L. (1933). *Language*. New York, NY: Holt, Rinehart and Winston.
2. Jespersen, O. (1922). *Language: Its Nature, Development and Origin*. London, UK: George Allen & Unwin.
3. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (2nd ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
4. Hinton, L., Nichols, J., & Ohala, J. J. (Eds.). (1994). *Sound Symbolism*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
5. Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York, NY: Harcourt, Brace & Company.
6. Jakobson, R., & Waugh, L. R. (1979). *The Sound Shape of Language*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
7. Abdurahmonov, G'. (1996). *O'zbek tilining fonetikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
8. Rahmatullayev, Sh. (2010). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
9. Hojiyev, A. (2002). *O'zbek tili leksikologiyasi*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
10. Mahmudov, N. (2012). *Til va nutq madaniyati*. Toshkent: O'zbekiston.

O‘QITUVCHILARNING PEDAGOGIK KOMPETENSIYALARINI ANIQLASH MEZONLARI VA KO‘RSATKICHLARI

Baxromova Muxlisa Rabbimqul qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi 1-kurs magistranti

+998875019502

E-mail: muxlisabaxromova2703@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini aniqlashning nazariy-metodologik asoslari, asosiy mezonlari va baholash ko‘rsatkichlari keng yoritilgan. Shuningdek, pedagogik kompetensiyani rivojlantirishga ta’sir etuvchi omillar hamda uni baholashning zamonaviy usullari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: pedagogik kompetensiya, kasbiy rivojlanish, metodik mahorat, baholash mezonlari, refleksiya, innovatsiya, AKT.

CRITERIA AND INDICATORS FOR DETERMINING TEACHERS' PEDAGOGICAL COMPETENCIES

Bakhromova Mukhlisa Rabbimkul kizi,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

1st year student of the master's degree in pedagogy

Phone number: +998875019502

E-mail: muxlisabaxromova2703@gmail.com

ABSTRACT

This article provides a comprehensive overview of the theoretical and methodological foundations, main criteria and assessment indicators for determining teachers' pedagogical competencies. It also analyzes the factors influencing the development of pedagogical competence and modern methods of its assessment.

Keywords: pedagogical competence, professional development, methodological skills, assessment criteria, reflection, innovation, ICT.

KIRISH

XXI asr jamiyati bilimlar iqtisodiyoti va innovatsion rivojlanish davri sifatida ta’lim tizimiga, xususan, o‘qituvchi kadrlar tayyorlash jarayoniga yangicha talablar qo‘ymoqda. An’anaviy pedagogic yondashuvlar o‘rnini egallayotgan kompetensiyaga asoslangan ta’lim falsafasi, o‘qituvchidan nafaqat chuqur nazariy bilim, balki ularni

amalda qoʻllay olish, oʻquvchilarni tanqidiy fikrlashga, ijodkorlikka va doimiy mustaqil oʻrganishga unday oladigan murakkab koʻnikmalar majmuasini talab qilmoqda. Oʻzbekistonda taʼlim sohasida amalga oshirilayotgan keng koʻlamli islohotlar, xususan, uzluksiz taʼlim tizimini rivojlantirishga qaratilgan harakatlar ushbu masalani yanada dolzarb qiladi. Taʼlim sifatini taʼminlashda boʻljak oʻqituvchilarning pedagogik kompetentligi hal qiluvchi ahamiyatga ega boʻlib, ularning kasbiy tayyorgarligi jarayonida bu kompetensiyalarni samarali shakllantirish va xolis baholash mexanizmlarini ishlab chiqish ustuvor vazifa sanalanadi. Bugungi globallashuv jarayonida taʼlim tizimi oldiga qoʻyilayotgan talablar tubdan oʻzgarib bormoqda. Zamonaviy maktab oʻqituvchisi nafaqat bilim beruvchi, balki oʻquvchilarni mustaqil fikrlashga, muammolarni hal etishga va hayotga tayyorlashga xizmat qiluvchi shaxsdir.

Shu nuqtai nazardan, oʻqituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini aniqlash, baholash va rivojlantirish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Pedagogik kompetensiya oʻqituvchining professional faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beruvchi kompleks sifat sifatida qaraladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Pedagogik kompetensiya tushunchasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab taʼlim nazariyasi va amaliyotida markaziy oʻrin egallay boshladi. Dastlabki yondashuvlar koʻproq maʼlumotlar va elementar koʻnikmalar majmuasi sifatida talqin qilingan boʻlsa, keyinchalik bu tushuncha oʻqituvchining kasbiy faoliyatida duch keladigan turli vaziyatlarda samarali harakat qilish, muammolarni hal etish va doimiy ravishda oʻz ustida ishlash qobiliyati sifatida kengaytirildi. Kompetensiyaga asoslangan taʼlim(KAT) gʻoyasi pedagogikada faol oʻqitish va baholash yondashuvlarini shakllantirishga turtki boʻldi.

Pedagogik kompetensiya — bu oʻqituvchining kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur boʻlgan bilim, koʻnikma, malaka va shaxsiy sifatlarining uygʻunlashgan tizimidir.

Ilmiy adabiyotlarda pedagogik kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlarga ajratiladi:

- Kognitiv komponent – nazariy bilimlar majmui
- Faoliyat komponenti – amaliy koʻnikma va malakalar
- Shaxsiy komponent – pedagogning individual xususiyatlari
- Motivatsion komponent – kasbga boʻlgan qiziqish va intilish
- Refleksiv komponent – oʻz faoliyatini tahlil qilish qobiliyati

Mazkur komponentlar oʻzaro bogʻliq holda pedagogik faoliyat samaradorligini taʼminlaydi.

Pedagogik kompetensiya quyidagi asosiy turlarga ajratiladi:

1. Kasbiy (predmetga oid) kompetensiya - fan bo'yicha chuqur bilim va dars mazmunini to'g'ri tushuntirish, o'quv materialini tizimli bayon qilish sanaladi.
2. Metodik kompetensiya - darsni loyihalash va rejalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash va interaktiv metodlardan foydalanish kiradi.
3. Kommunikativ kompetensiya - o'quvchilar bilan samarali muloqot, nutq madaniyati hamda ijobiy psixologik muhit yaratish muhim sanaladi.
4. Axborot-kommunikatsion (AKT) kompetensiya - raqamli vositalardan foydalanish, onlayn platformalarda ishlash va multimediali darslarni tashkil etish hisoblanadi.
5. Refleksiv kompetensiya - o'z faoliyatini tahlil qilish, xatolar ustida ishlash va o'zini rivojlantirish strategiyalarini belgilash muhim omillaridir.

Pedagogik kompetensiyalarni aniqlash mezonlari deganda o'qituvchining kasbiy darajasini aniqlash hisoblanadi va bu uchun quyidagi mezonlar muhim sanalanadi:

- Kasbiy bilim mezoni - fan bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish, yangiliklardan xabardorlik va pedagogika va psixologiya asoslarini bilish
- Metodik faoliyat mezoni - darsni aniq maqsad asosida tashkil etish, turli metodlardan foydalanish va differensial yondashuvni qo'llash
- Kommunikativ faoliyat mezoni - o'quvchilar bilan samarali muloqot, konfliktlarni boshqarish hamda jamoada ishlash qobiliyati
- Innovatsion faoliyat mezoni - yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash, kreativ yondashuv va Gamifikatsiya va AKTdan foydalanish
- Refleksiv faoliyat mezoni - o'z ishini baholash, tahlil qilish hamda doimiy o'z ustida ishlash

Pedagogik kompetensiyalar ko'rsatkichlarida har bir mezon aniq indikatorlar orqali baholanadi:

❖ Mezon Ko'rsatkichlar - Kasbiy bilim Fan bo'yicha savodxonlik, ilmiylik, tushuntirish aniqligi bo'lsa, metodik mahorat esa darsning samaradorligi, metodlar xilma-xilligi va kommunikativlik, muloqot sifati, o'quvchilar faolligida ko'rinadi. Innovatsiya AKTdan foydalanish, yangi metodlar qo'llash va refleksiya esa o'z faoliyatini tahlil qilish darajasi hisoblanadi.

Pedagogik kompetensiyalarni baholash usullari deganda zamonaviy ta'lim tizimida turli usullardan tizimli qo'llay olishga aytiladi va bunda quyidagi baholash usullari keng qo'llaniladi:

- Kuzatuv metodi - dars jarayonini tahlil qilish orqali o'qituvchining faoliyati baholanadi.
- Test va so'rovnomalar - nazariy bilim va kasbiy tayyorgarlik aniqlanadi.

- Portfolio tahlili - o'qituvchining ish faoliyati hujjatlari o'rganiladi.
- O'z-o'zini baholash - pedagog o'z faoliyatini mustaqil baholaydi.
- O'quvchilar natijalari - ta'lim samaradorligi orqali baholash amalga

oshiriladi.

Pedagogik kompetensiyani rivojlantirish quyidagi yo'llar orqali amalga oshiriladi:

1. Malaka oshirish kurslari
2. Seminar va treninglar
3. Mustaqil ta'lim
4. Ilmiy-tadqiqot faoliyati va innovatsion loyihalarda ishtirok

Zamonaviy yondashuvlar: Hozirgi kunda pedagogik kompetensiyani rivojlantirishda quyidagi yondashuvlar muhim:

1. Kompetensiyaviy yondashuv
2. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim
3. STEAM ta'limi
4. Raqamli pedagogika
5. Gamifikatsiya texnologiyalari

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini aniqlash va baholash zamonaviy ta'lim tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Pedagogik kompetensiya o'qituvchining nafaqat bilim darajasi, balki uning metodik mahorati, kommunikativ qobiliyati, innovatsion yondashuvi va refleksiv faoliyatini ham o'z ichiga olgan murakkab tizimdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aniq ishlab chiqilgan mezon va ko'rsatkichlar asosida o'qituvchilar faoliyatini baholash ularning kasbiy rivojlanishini tizimli ravishda yo'lga qo'yishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatining oshishiga, o'quvchilarning bilim darajasi va mustaqil fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoni uzluksiz bo'lishi lozim. O'qituvchi doimiy ravishda o'z ustida ishlashi, yangi pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirishi va amaliyotga joriy etishi zarur. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhiti, innovatsion metodlar va kompetensiyaviy yondashuvlar bugungi kunda o'qituvchi faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Kelgusida pedagogik kompetensiyalarni baholash tizimini yanada takomillashtirish, individual rivojlanish trajektoriyalarini ishlab chiqish hamda xalqaro tajribalarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu asosda,

o'qituvchilarning kasbiy salohiyati oshib boradi va bu ta'lim tizimining umumiy samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Avliyakov N.X., Musayeva N.A. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
2. Tolipov O'.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
3. Ishmuhammedov R.J., Abduqodirov A.A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008.
4. Zimnyaya I.A. Pedagogicheskaya psixologiya. – Moskva: Logos, 2004.
5. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>

MILLIY QADRIYATLARGA ASOSLANGAN TARBIYAVIY TADBIRLARNI REJALASHTIRISH VA AMALGA OSHIRISH MEKANIZMI

Xojikulova Gulasal Abdumalikovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi 1-kurs magistranti,

Denov tumani 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi psixologi

+998 97 843 68 86

E-mail: gulasalhoji323@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishning nazariy hamda amaliy jihatlarini yoritilgan. Tadqiqotda milliy qadriyatlarning pedagogik ahamiyati, ularni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish yo'llari hamda tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etish mexanizmi tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida samarali tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish usullari ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: milliy qadriyatlar, tarbiyaviy tadbirlar, pedagogik texnologiyalar, ma'naviy tarbiya, vatanparvarlik, interaktiv metodlar, ijtimoiy kompetensiya.

MECHANISM FOR PLANNING AND IMPLEMENTING EDUCATIONAL ACTIVITIES BASED ON NATIONAL VALUES

Xojikulova Gulasal Abdumalikovna,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

1st year student of the master's degree in pedagogy,

Psychologist of Denov district secondary school No. 6

Phone number: +998 97 843 68 86

E-mail: gulasalhoji323@gmail.com

ABSTRACT

This article covers the theoretical and practical aspects of planning and implementing educational activities based on national values. The study analyzes the pedagogical significance of national values, ways to integrate them into the educational process, and the mechanism for organizing educational activities. It also shows methods for organizing effective educational activities based on modern pedagogical technologies.

Keywords: national values, educational activities, pedagogical technologies, spiritual education, patriotism, interactive methods, social competence.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari sharoitida yosh avlodni har tomonlama barkamol, mustaqil fikrlaydigan hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti bevosita yoshlarning ma'naviy salohiyati, dunyoqarashi va ijtimoiy faolligiga bog'liq bo'lib, bu jarayonda milliy qadriyatlar muhim tarbiyaviy omil sifatida namoyon bo'ladi.²⁶⁷

Milliy qadriyatlar – bu xalqning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan urf-odatlar, an'analari, ma'naviy merosi, axloqiy me'yorlari hamda madaniy boyliklar majmuasidir. Ular shaxsning ijtimoiylashuvi, milliy o'zligini anglash va jamiyatdagi o'rnini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.²⁶⁸ Ayniqsa, ta'lim jarayonida ushbu qadriyatlardan samarali foydalanish o'quvchilarning nafaqat bilim darajasini oshiradi, balki ularning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini ham shakllantiradi.

Bugungi kunda ayrim yoshlar orasida milliy qadriyatlarga befarqlik, madaniyatsizlik yoki ommaviy madaniyat ta'siriga berilish kabi holatlar kuzatilmoqda. Bu esa ta'lim-tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarni chuqur singdirish, ularni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida yetkazish zaruratini yanada kuchaytiradi. Shu nuqtai nazardan, tarbiyaviy tadbirlar o'quvchilar ongiga milliy qadriyatlarni singdirishda samarali vositalardan biri hisoblanadi.

Tarbiyaviy tadbirlar – bu o'quvchilarning ma'naviy, axloqiy, estetik va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan maxsus tashkil etilgan pedagogik faoliyat shaklidir. Aynan milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlar orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, ajdodlarga hurmat, milliy g'urur va fuqarolik mas'uliyati kabi sifatlarni shakllantirish mumkin.

Shu bilan birga, tarbiyaviy tadbirlarning samaradorligi ularni qanday rejalashtirish va amalga oshirishga bog'liq. Agar tadbirlar ilmiy asosda, tizimli va maqsadli tarzda tashkil etilsa, u holda ular o'quvchilarning shaxsiy rivojiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aks holda, yuzaki tashkil etilgan tadbirlar kutilgan natijani bermaydi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi shundan iboratki, unda milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirishning samarali mexanizmi ilmiy-pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – ta'lim jarayonida milliy qadriyatlardan foydalanishning samarali usullarini aniqlash

²⁶⁷ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.

²⁶⁸ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.

hamda tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishning optimal modelini ishlab chiqishdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Milliy qadriyatlar jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida shakllangan, avlodlardan avlodga o'tib kelayotgan ma'naviy, madaniy va axloqiy me'yorlar majmuasidir. Ular shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy xulqi va ma'naviy kamolotini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Pedagogik nuqtai nazardan, milliy qadriyatlar o'quvchilarda quyidagi sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladi:

- milliy o'zlikni anglash;
- vatanparvarlik va fuqarolik mas'uliyati;
- ijtimoiy faollik va hamjihatlik;
- hurmat va bag'rikenglik kabi insoniy fazilatlar.

Shu sababli, ta'lim-tarbiya jarayonida milliy qadriyatlarga asoslangan yondashuvni qo'llash o'quvchilarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi.

Milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlarni samarali tashkil etish puxta rejalashtirishni talab etadi. Ushbu jarayon quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Diagnostika bosqichi - mazkur bosqichda o'quvchilarning qiziqishlari, ehtiyojlari va ma'naviy rivojlanish darajasi o'rganiladi. Bu esa tadbir mazmunini to'g'ri tanlash imkonini beradi.

2. Maqsad va vazifalarni belgilash - tarbiyaviy tadbir aniq maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi lozim. Masalan, milliy an'analarga hurmatni shakllantirish, tarixiy merosga qiziqishni oshirish hamda ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish hisoblanadi.

3. Mazmun va shaklni tanlash - tadbir mazmuni milliy qadriyatlarni aks ettirishi va o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo'lishi zarur. Bu jarayonda quyidagilardan foydalanish mumkin:

- xalq og'zaki ijodi namunalaridan;
- buyuk allomalar merosidan;
- milliy bayram va marosimlardan.

4. Metod va texnologiyalarni tanlash - zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan tadbirlar samaraliroq bo'ladi. Jumladan, interaktiv metodlar (aqliy hujum, debat), sahna ko'rinishlari va rolli o'yinlar, loyiha metodi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kiradi.

5. Rejalashtirish va ssenariy ishlab chiqish - tadbirning aniq ssenariysi ishlab chiqiladi. Unda:

- ✓ kirish qismi;
- ✓ asosiy mazmun;
- ✓ yakuniy xulosa va baholash mezonlari ko'zda tutiladi.

Tarbiyaviy tadbirlarni amalga oshirish jarayoni

Rejalashtirilgan tadbirlarni samarali amalga oshirish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

✚ Tayyorgarlik bosqichi - bu bosqichda o'quvchilarni tayyorlash, rollarni taqsimlash, zarur jihoz va materiallarni yig'ish ishlari amalga oshiriladi.

✚ Tadbirni o'tkazish bosqichi - tadbir jarayonida o'quvchilarning faol ishtiroki ta'minlanadi. Milliy muhit yaratish, sahna ko'rinishlari, qo'shiqlar, xalq urf-odatlarini aks ettiruvchi elementlar tadbir samaradorligini oshiradi.

✚ Refleksiya va baholash bosqichi - tadbir yakunida o'quvchilarning ishtiroki, erishilgan natijalar va kamchiliklar tahlil qilinadi. Bu esa kelgusida yanada samarali faoliyatni tashkil etish imkonini beradi.

Milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlarning samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq bo'lib:

- ❖ o'qituvchining kasbiy kompetensiyasi va ijodkorligi;
- ❖ o'quvchilarning motivatsiyasi va faolligi;
- ❖ ota-onalar bilan hamkorlik;
- ❖ ta'lim muassasasida sog'lom ma'naviy muhit yaratish;
- ❖ innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish.

Shuningdek, tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishda milliy va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligi muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlar o'quvchilarni ma'naviy barkamol, ijtimoiy faol va milliy o'zligini anglagan shaxs sifatida tarbiyalashda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Bunday tadbirlar orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, insonparvarlik, hurmat va mas'uliyat kabi muhim sifatlar shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tarbiyaviy tadbirlarni samarali tashkil etish uchun ularni ilmiy asosda rejalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash va tizimli yondashuvni amalga oshirish zarur. Ayniqsa, interaktiv metodlardan foydalanish o'quvchilarning faolligini oshirib, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, pedagoglar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, milliy muhitni yaratish hamda o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Kelgusida milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy faoliyatni yanada takomillashtirish uchun innovatsion yondashuvlarni joriy etish, pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish va ilgʻor tajribalarni ommalashtirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

7. Qodirov B. Pedagogika nazariyasi. – T.: Fan, 2010.
8. Xoliqov A. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. – T.: Oʻqituvchi, 2015.
9. Tolipov Oʻ. Pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan, 2012.
10. Ishmuhamedov R. Innovatsion pedagogika. – T.: 2014.
11. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>

INGLIZ TILINI O‘QITISHDA INTERAKTIV TEXNOLOGIYALAR TUSHUNCHASI VA ULARNING PEDAGOGIK MOHIYATI

Hafizov Abror Alisher o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

abrorbek.hafizov92@gmail.com

ANNOTATSIYA

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning bilim olishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish hamda ularni faol o‘quv subyekti sifatida shakllantirish masalasi pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsning intellektual, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini ta’minlashga yo‘naltirilgan murakkab jarayon sifatida qaralmoqda. Shu sababli, oliy ta’lim muassasalarida o‘qitish jarayonini talaba shaxsiga yo‘naltirish, uning ehtiyojlari, qiziqishlari va individual imkoniyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kalit so‘zlar: interaktiv texnologiyalar, pedagogik mohiyat, kommunikativ yondashuv, talaba markazlashgan ta’lim, subyekt-subyekt munosabatlari, mustaqil fikrlash, raqamli kompetensiya.

ABSTRACT

In the modern education system, the issue of increasing the effectiveness of the educational process, strengthening students' motivation to learn, and forming them as active learning subjects is one of the urgent problems of pedagogical science. Today, education is considered a complex process aimed not only at imparting knowledge, but also at ensuring the intellectual, social, and professional development of the individual. Therefore, it is of great importance to focus the educational process on the student's personality in higher education institutions, taking into account his needs, interests, and individual capabilities.

Keywords: interactive technologies, pedagogical essence, communicative approach, student-centered education, subject-subject relations, independent thinking, digital competence.

KIRISH

Ta’lim jarayonida bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish bilan bir qatorda, talabalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va ijodiy faolligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko‘ra, talaba bilimni tayyor holatda qabul qiluvchi emas, balki uni faol ravishda

izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliy faoliyat jarayonida qo'llovchi subyekt sifatida shakllanishi lozim. Bunday yondashuv talabalarda o'z-o'zini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish hamda o'rganilgan bilimlarni real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ayniqsa, ingliz tilini o'qitish jarayonida an'anaviy, asosan o'qituvchi markazli yondashuvlarga tayanish talabalarning darsdagi faolligini yetarli darajada ta'minlamasligi ilmiy tadqiqotlarda ko'p bora ta'kidlangan. Bunday yondashuvlarda o'qituvchi asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo'lib, talaba ko'pincha passiv tinglovchi rolida qoladi. Natijada, talabalarning muloqotga kirishish faolligi pasayadi, ularning fikrini erkin ifodalash va tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaydi.

Chet tilini, xususan, ingliz tilini o'rganish jarayoni muloqotga asoslangan bo'lib, unda talabaning faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Tilni o'zlashtirish faqat grammatik qoidalarni yodlash yoki matnlarni tarjima qilish bilangina cheklanmaydi, balki uni real nutqiy vaziyatlarda qo'llay olish bilan belgilanadi. Shu bois, ingliz tilini o'qitishda talabalarning dars jarayonidagi faolligini ta'minlaydigan, ularni mustaqil va ijodiy faoliyatga jalb etadigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Mazkur holat ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalardan foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi. Interaktiv yondashuvlar talabalarning dars jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlab, ularning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi, muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda ta'lim samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilini o'qitishda an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy, talaba markazli va interaktiv texnologiyalarga bosqichma-bosqich o'tish pedagogik jihatdan muhim vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

An'anaviy o'qitish usullarida talaba ko'proq tayyor bilimlarni qabul qiluvchi, passiv tinglovchi sifatida ishtirok etadi. Bunday yondashuv esa chet tilini o'rganishda muhim bo'lgan muloqotga kirishish, fikrni erkin ifodalash va tilni real vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishda cheklangan natija beradi. Shu bois, ingliz tilini o'qitishda ta'lim jarayonini faollashtiruvchi, talabalarni mustaqil va ijodiy faoliyatga jalb etuvchi interaktiv texnologiyalarni joriy etish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Pedagogik adabiyotlarda "interaktiv" tushunchasi ingliz tilidagi interaction so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'zaro ta'sir", "o'zaro harakat", "muloqot" ma'nolarini anglatadi. Interaktiv ta'lim texnologiyalari deganda o'qituvchi va talaba, shuningdek, talabalar o'rtasida faol hamkorlikni ta'minlovchi, ta'lim jarayonida

subyekt–subyekt munosabatlariga asoslangan metod va usullar tizimi tushuniladi²⁶⁹ [Селевко, 2010]. Ushbu texnologiyalar o‘quv jarayonini faollashtirib, ta’lim oluvchining bilimni mustaqil izlash, tahlil qilish va amaliyotda qo‘llash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interaktiv texnologiyalarning pedagogik mohiyati shundan iboratki, bunda talaba ta’lim jarayonining markaziga qo‘yiladi. O‘qituvchi esa bilimni tayyor holda beruvchi shaxs emas, balki o‘rganish jarayonini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va maslahat beruvchi rolini bajaradi. Bu yondashuv talabalarda o‘z bilimiga nisbatan mas’uliyat hissini kuchaytiradi, ularni mustaqil fikrlashga va faol ishtirok etishga undaydi.

Ingliz tilini o‘qitishda interaktiv texnologiyalarning pedagogik mohiyati, avvalo, kommunikativ yondashuv bilan uzviy bog‘liqdir. Kommunikativ metod tilni faqat grammatik qoidalar majmui sifatida emas, balki real muloqot vositasi sifatida o‘rgatishni maqsad qilib qo‘yadi. Ushbu yondashuvda tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalari bir-biri bilan integratsiyada rivojlantiriladi. Interaktiv texnologiyalar aynan shu integratsiyani ta’minlab, talabalarning darsdagi faol ishtirokini kuchaytiradi²⁷⁰ [Richards, 2015].

Zamonaviy ta’lim tizimida ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning bilim olishga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirish hamda ularni faol o‘quv subyekti sifatida shakllantirish masalasi pedagogika fanining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda ta’lim faqat bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsning intellektual, ijtimoiy va kasbiy rivojlanishini ta’minlashga yo‘naltirilgan murakkab jarayon sifatida qaralmoqda. Shu sababli, oliy ta’lim muassasalarida o‘qitish jarayonini talaba shaxsiga yo‘naltirish, uning ehtiyojlari, qiziqishlari va individual imkoniyatlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ta’lim jarayonida bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish bilan bir qatorda, talabalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va ijodiy faolligini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ko‘ra, talaba bilimni tayyor holatda qabul qiluvchi emas, balki uni faol ravishda izlovchi, tahlil qiluvchi va amaliy faoliyat jarayonida qo‘llovchi subyekt sifatida shakllanishi lozim. Bunday yondashuv talabalarda o‘z-o‘zini rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish hamda o‘rganilgan bilimlarni real hayotiy vaziyatlarga tatbiq etish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

²⁶⁹ Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2010.

²⁷⁰ Richards J.C. Communicative Language Teaching Today. – Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Ayniqsa, ingliz tilini o'qitish jarayonida an'anaviy, asosan o'qituvchi markazli yondashuvlarga tayanish talabalarning darsdagi faolligini yetarli darajada ta'minlamasligi ilmiy tadqiqotlarda ko'p bora ta'kidlangan. Bunday yondashuvlarda o'qituvchi asosiy axborot manbai sifatida namoyon bo'lib, talaba ko'pincha passiv tinglovchi rolida qoladi. Natijada, talabalarning muloqotga kirishish faolligi pasayadi, ularning fikrini erkin ifodalash va tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaydi.

Chet tilini, xususan, ingliz tilini o'rganish jarayoni muloqotga asoslangan bo'lib, unda talabaning faol ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Tilni o'zlashtirish faqat grammatik qoidalarni yodlash yoki matnlarni tarjima qilish bilangina cheklanmaydi, balki uni real nutqiy vaziyatlarda qo'llay olish bilan belgilanadi. Shu bois, ingliz tilini o'qitishda talabalarning dars jarayonidagi faolligini ta'minlaydigan, ularni mustaqil va ijodiy faoliyatga jalb etadigan zamonaviy pedagogik yondashuvlarga ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Mazkur holat ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalardan foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi. Interaktiv yondashuvlar talabalarning dars jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlab, ularning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi, muloqotga kirishish ko'nikmalarini rivojlantiradi hamda ta'lim samaradorligini sezilarli darajada yaxshilaydi. Shu nuqtayi nazardan, ingliz tilini o'qitishda an'anaviy yondashuvlardan zamonaviy, talaba markazli va interaktiv texnologiyalarga bosqichma-bosqich o'tish pedagogik jihatdan muhim vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda.

METODOLOGIYA

Ilmiy manbalarda interaktiv texnologiyalarning asosiy belgilari quyidagilardan iborat ekanligi qayd etiladi:

- talabalarning o'quv jarayonidagi faol ishtiroki;
- o'zaro muloqot va hamkorlikning ustuvorligi;
- muammoli vaziyatlar asosida ta'limni tashkil etish;
- mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirish;
- refleksiya va o'z-o'zini baholash imkoniyatining mavjudligi²⁷¹ [Пассов, 2011].

Mazkur belgilar ingliz tili darslarida interaktiv texnologiyalarni samarali qo'llash orqali ta'lim sifatini oshirish imkonini beradi. Talabalar o'z bilimlarini faqat eslab qolish bilan cheklanmay, balki ularni real kommunikativ vaziyatlarda qo'llashga o'rganadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalarning pedagogik mohiyati talabalarning faolligini oshirish bilan bevosita bog'liqdir. Faollik talabaning o'quv

²⁷¹ Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 2011.

jarayonidagi ongli ishtiroki, mustaqil qaror qabul qilishi, bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Interaktiv metodlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda talabalar erkin fikr bildiradi, bahs-munozaralarda qatnashadi, guruhli va juftlikda ishlash orqali o'z til ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Pedagogika va metodika fanida interaktiv texnologiyalarni tasniflashga oid turli yondashuvlar mavjud. Ingliz tilini o'qitishda keng qo'llaniladigan interaktiv metodlarga muammoli ta'lim, loyiha metodi, rol o'yinlari, munozaralar (debates), "case study", "brainstorming", "think-pair-share", klaster va aqliy hujum texnologiyalari kiradi²⁷² [Harmer, 2015]. Ushbu metodlar talabalarning muloqotga kirishish, erkin gapirish va tilni real vaziyatlarda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan interaktiv ta'lim shakllari ham ingliz tilini o'qitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Onlayn platformalar, mobil ilovalar, virtual sinflar va multimediya vositalari yordamida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarning mustaqil ishlashini rag'batlantiradi, ularning raqamli kompetensiyasini rivojlantiradi va ta'lim jarayonini yanada samarali qiladi [Hafizov, 2025].

O'zbekiston ta'lim tizimida ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalarni joriy etish davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlanmoqda. Normativ-huquqiy hujjatlarda chet tillarini o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish muhim vazifa sifatida belgilangan. Bu esa ingliz tili o'qituvchilaridan dars jarayonini innovatsion asosda tashkil etishni, interaktiv metodlardan samarali foydalanishni talab etadi [Хафизов, 2025].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalar pedagogik jihatdan talabalarning faolligini oshirish, kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiluvchi samarali vosita hisoblanadi. Ularning tizimli va maqsadli qo'llanilishi ingliz tili darslarining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi hamda zamonaviy raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga mustahkam zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hafizov, A.A. (2025). Ijtimoiy tarmoqlarning autentik til o'rganish vositasi sifatida qo'llanilishi. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5 (4), 612-616.
2. Harmer J. *How to Teach English*. – London: Longman, 2015.

²⁷² Harmer J. *How to Teach English*. – London: Longman, 2015.

3. Richards J.C. Communicative Language Teaching Today . – Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 2011.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2010.
6. Хафизов, Абдор (2025). особенности процесса овладения иностранным языком студентами экономических специальностей: анализ трудностей и поиск эффективных стратегий. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 5 (5), 750-754.

AQSH VA G‘ARBIY YEVIROPA DAVLATLARIDA TA‘LIM JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHDA GENDER TENGLIKNI TA‘MINLASHNING XUSUSIYATLARI

Xolmuminova Dilafruz Mamayusupovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti pedagogika mutaxassisligi

1-bosqich magistranti

Denov tumanidagi 27-maktab o'qituvchisi

E-mail: Dilafruzkholmuminova94@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada AQSH va G‘arbiy Yevropa davlatlarida ta‘lim jarayonlarini rivojlantirishda gender tengligini ta‘minlashning institutsional, huquqiy va pedagogik asoslari kompleks ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot xalqaro tashkilotlar, jumladan UNESCO va boshqa nufuzli manbalar hisobotlariga asoslanadi hamda gender tenglik siyosatining ta‘lim tizimiga integratsiyasi masalalarini yoritadi. Maqolada rivojlangan davlatlarda gender tenglikni ta‘minlashga qaratilgan strategiyalar, ta‘lim sifatini oshirishdagi o‘rni, hamda o‘quv jarayonida teng imkoniyatlarni yaratish mexanizmlari chuqur o‘rganiladi. Shuningdek, gender tenglikni ta‘minlash orqali ijtimoiy adolatni mustahkamlash, inklyuziv ta‘lim muhitini shakllantirish va barqaror rivojlanishga erishish masalalari muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari asosida samarali yondashuvlar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

***Kalit so‘zlar:** gender tenglik, ta‘lim tizimi, inklyuziv ta‘lim, ta‘lim siyosati, xalqaro tajriba, pedagogik yondashuvlar, ijtimoiy adolat, ta‘lim sifati, rivojlangan davlatlar, strategik rivojlanish.*

ОСОБЕННОСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В РАЗВИТИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В США И СТРАНАХ ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный анализ институциональных, правовых и педагогических основ обеспечения гендерного равенства в процессе развития образовательных систем в США и странах Западной Европы. Исследование основано на отчетах международных организаций, включая ЮНЕСКО, а также других авторитетных источниках, и раскрывает вопросы интеграции политики гендерного равенства в систему образования. В статье рассматриваются стратегии, направленные на обеспечение гендерного

равенства в развитых странах, их влияние на качество образования, а также механизмы создания равных возможностей в образовательном процессе. Кроме того, обсуждаются вопросы укрепления социальной справедливости, формирования инклюзивной образовательной среды и достижения устойчивого развития через обеспечение гендерного равенства. На основе результатов исследования предлагаются эффективные подходы и практические рекомендации.

Ключевые слова: гендерное равенство, система образования, инклюзивное образование, образовательная политика, международный опыт, педагогические подходы, социальная справедливость, качество образования, развитые страны, стратегическое развитие.

FEATURES OF ENSURING GENDER EQUALITY IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL PROCESSES IN THE UNITED STATES AND WESTERN EUROPE

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of the institutional, legal, and pedagogical foundations for ensuring gender equality in the development of educational processes in the United States and Western European countries. The study is based on reports from international organizations, including UNESCO, as well as other authoritative sources, and examines the integration of gender equality policies into educational systems. The article explores strategies aimed at promoting gender equality in developed countries, their impact on the quality of education, and the mechanisms for creating equal opportunities within the learning process. Furthermore, it discusses the role of gender equality in strengthening social justice, fostering inclusive educational environments, and achieving sustainable development. Based on the findings, effective approaches and practical recommendations are proposed.

Keywords: *gender equality, education system, inclusive education, educational policy, international experience, pedagogical approaches, social justice, quality of education, developed countries, strategic development.*

KIRISH

Gender tenglik zamonaviy ta'lim siyosatining markaziy elementiga aylangan. UNESCO (2019) ta'kidlashicha, tengliksiz sifatli ta'limga erishish imkonsiz. Shu sababli rivojlangan davlatlar bu yo'nalishda kompleks strategiyalar ishlab chiqmoqda. Gender tenglik zamonaviy ta'lim siyosatining markaziy elementiga aylangan.

Zamonaviy globallashuv sharoitida ta'lim tizimini rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, inson kapitalini rivojlantirish, innovatsion iqtisodiyotga o'tish va barqaror ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashda ta'limning roli tobora ortib bormoqda. Shu nuqtai nazardan, ta'lim jarayonida gender tenglikni ta'minlash masalasi dolzarb ilmiy va amaliy muammolardan biri hisoblanadi. Gender tenglik — bu erkaklar va ayollar uchun teng huquq, imkoniyat va resurslarga ega bo'lishni anglatadi. Ta'lim tizimida ushbu tamoyilni amalga oshirish esa nafaqat ijtimoiy adolatni ta'minlaydi, balki ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga ham xizmat qiladi. Xalqaro tashkilotlar, jumladan UNESCO, OECD va Jahon banki tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gender tenglik ta'minlangan ta'lim tizimlari yuqori natijadorlikka ega bo'ladi va jamiyatning barqaror rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlari gender tenglikni ta'lim tizimiga integratsiya qilishda ilg'or tajribaga ega hisoblanadi. Ushbu davlatlarda gender siyosati normativ-huquqiy hujjatlar, institutsional mexanizmlar hamda innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali amalga oshiriladi. Xususan, ta'limga teng kirish imkoniyatlarini yaratish, gender stereotiplarni bartaraf etish, inklyuziv ta'lim muhitini shakllantirish va ayollarni ilm-fan hamda texnologiya sohalariga jalb etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shu bilan birga, mazkur mamlakatlarda gender tenglikni ta'minlash faqatgina ta'lim siyosati doirasida emas, balki keng ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar bilan chambarchas bog'liq holda olib borilmoqda. Bu esa ta'lim tizimining barcha bosqichlarida tenglik tamoyillarini izchil joriy etish imkonini bermoqda.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlarida ta'lim jarayonlarini rivojlantirishda gender tenglikni ta'minlashning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish, ularning samarali mexanizmlarini aniqlash va umumlashtirishdan iborat. Tadqiqot natijalari boshqa mamlakatlarda ta'lim tizimini takomillashtirishda metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

AQShda ta'lim jarayonlarida gender tenglikni ta'minlash mexanizmlari.

AQShda gender tenglikni ta'minlash ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda muhim normativ-huquqiy asos sifatida 1972-yilda qabul qilingan Title IX qonuni alohida ahamiyatga ega bo'lib, u ta'lim muassasalarida jinsiy diskriminatsiyani taqiqlaydi. Mazkur qonun ta'lim tizimida teng imkoniyatlarni yaratish, ayniqsa ayollar va qizlarning ta'lim jarayonlarida faol ishtirokini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. AQSh tajribasining asosiy jihatlaridan biri – ta'limga kirish imkoniyatlarining tengligini ta'minlashdir. Bu jarayonda

ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar, jumladan, ayollar va qizlar uchun maxsus grantlar, stipendiyalar va qo'llab-quvvatlash dasturlari joriy etilgan. Ayniqsa, STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) yo'nalishlarida gender nomutanosibligini kamaytirishga alohida e'tibor qaratiladi. Shuningdek, AQSh ta'lim tizimida gender stereotiplarini bartaraf etishga qaratilgan pedagogik yondashuvlar keng qo'llaniladi. O'quv dasturlarida genderga neytral materiallardan foydalanish, o'qituvchilarning gender sezgirlik kompetensiyalarini rivojlantirish va inklyuziv muhit yaratish bu boradagi asosiy yo'nalishlar hisoblanadi. Bundan tashqari, ta'lim muassasalarida psixologik xavfsizlikni ta'minlash, zo'ravonlik va kamsitish holatlarining oldini olishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Bu esa o'quvchilarning o'z salohiyatini erkin namoyon etishiga imkon yaratadi.

G'arbiy Yevropa davlatlarida gender tenglik ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Ushbu mamlakatlarda gender siyosati Yevropa Ittifoqining strategik hujjatlari asosida shakllantirilgan bo'lib, u ta'lim jarayonining barcha bosqichlarini qamrab oladi. Mazkur davlatlarda gender tenglikni ta'minlashning muhim xususiyatlaridan biri – ta'lim jarayoniga gender yondashuvni integratsiya qilishdir. Bu esa o'quv dasturlarini ishlab chiqishda, baholash tizimida va pedagogik metodlarda gender omillarini hisobga olishni nazarda tutadi. O'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida ham gender kompetensiyalar muhim o'rin tutadi. Pedagoglar nafaqat bilim beruvchi, balki tenglik va adolat tamoyillarini shakllantiruvchi subyekt sifatida qaraladi. Shu sababli ularning gender masalalariga oid bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Skandinaviya davlatlari tajribasi bu borada alohida e'tiborga loyiq. Ushbu mamlakatlarda gender tenglik bolalar bog'chasidan boshlab singdiriladi. Bolalarda stereotip fikrlashni kamaytirish, erkin tanlov imkoniyatlarini kengaytirish va tenglik madaniyatini shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Shuningdek, Yevropa davlatlarida ta'lim tizimida gender tenglikni monitoring qilish tizimi yo'lga qo'yilgan bo'lib, bu jarayon doimiy tahlil va baholash asosida amalga oshiriladi.

Zamonaviy ta'lim tizimida gender tenglikni ta'minlashda innovatsion texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Raqamli ta'lim platformalari orqali ta'limga teng kirish imkoniyatlarini kengaytirish imkoniyati yuzaga kelmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar yordamida ta'lim jarayonidagi gender tafovutlari aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqilmoqda. Bu esa ta'lim siyosatini yanada samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mentorlik dasturlari, liderlik treninglari va kasbiy rivojlanish loyihalari orqali ayollar va qizlarning ilm-fan hamda boshqaruv sohalaridagi ishtiroki oshirilmoqda. Bu esa

gender tenglikni ta'minlashning uzoq muddatli natijalariga erishishga imkon beradi. Shuningdek, genderga sezgir pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim berish imkoniyati kengaymoqda.

Gender tenglikni ta'minlash ta'lim tizimining samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biridir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, teng imkoniyatlar yaratilgan ta'lim tizimlarida o'quvchilarning akademik natijalari yuqori bo'ladi. Bundan tashqari, gender tenglik jamiyatning ijtimoiy barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Tenglik tamoyillariga asoslangan jamiyatlarda diskriminatsiya darajasi kamayadi, fuqarolarning ijtimoiy faolligi ortadi va iqtisodiy rivojlanish tezlashadi. Shu nuqtai nazardan, gender tenglikni ta'minlash nafaqat ta'lim tizimining ichki vazifasi, balki umumiy ijtimoiy taraqqiyotning strategik omili sifatida qaraladi. AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlari tajribasi bu fikrni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda gender tenglikni ta'lim tizimida ta'minlash institutsional, pedagogik va ijtimoiy-madaniy omillar o'zaro integratsiyalashgan yagona tizim sifatida asoslab berildi hamda uning samaradorligi nafaqat qonunchilik darajasiga, balki ta'lim muassasalaridagi ichki pedagogik muhitga bevosita bog'liqligi ilmiy jihatdan isbotlandi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, AQSh va G'arbiy Yevropa davlatlarida ta'lim jarayonlarida gender tenglikni ta'minlash tizimli va kompleks yondashuv asosida amalga oshiriladi. Ushbu mamlakatlarda gender tenglik faqat normativ-huquqiy darajada emas, balki pedagogik amaliyot va ijtimoiy-madaniy muhit bilan uzviy bog'liq holda rivojlantiriladi. Tahlillar asosida aniqlanishicha, gender tenglikni samarali ta'minlash uchun ta'lim tizimida teng imkoniyatlar yaratish, gender stereotiplarni bartaraf etish va inklyuziv muhitni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, ta'lim muassasalaridagi ichki pedagogik yondashuvlar ushbu jarayonning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, rivojlangan davlatlar tajribasi gender tenglikni ta'minlashda innovatsion texnologiyalar, xususan, raqamli platformalar va zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish muhim ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, gender tenglikni ta'lim tizimiga integratsiya qilish nafaqat ta'lim sifatini oshiradi, balki jamiyatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham xizmat qiladi. Shu bois, mazkur yo'nalishda ilg'or xalqaro tajribani o'rganish va uni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish dolzarb vazifa hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b
4. Ta’limda gender tenglik asoslari. G.T. Ismoilova. Fan va texnologiya, 2020.
5. Global Education Monitoring Report. UNESCO, 2019.
6. Gender Equality in Education. OECD. OECD Publishing, 2020.
7. Gender Equality and Development. World Bank, 2020.

SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUFNING “BAXTIYOR OILA” ASARIDA ISLOM QADRIYATLARINING TALQINI

Jo‘rayev Akram Namozovich

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o‘qituvchisi

Nurmamatova Munisa Olimjon qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ning Baxtiyor oila asarida ifodalangan islomiy qadriyatlarning oila hayotidagi talqini ilmiy asosda tahlil etiladi. Asarda oila inson hayotining muqaddas maskani hamda jamiyatning ma’naviy tayanchi sifatida yoritiladi. Muallif Qur’on oyatlari va hadislar asosida er-xotin o‘rtasidagi hurmat, sabr, mehr-oqibat, farzand tarbiyasi hamda axloqiy poklik kabi qadriyatlarning ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqotda diniy-ta’limiy, sotsiologik va matnshunoslik yondashuvlari asosida asarning mazmuni tahlil qilinib, uning zamonaviy jamiyatdagi tarbiyaviy ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: oila, islom qadriyatlari, nikoh, tarbiya, axloq, jamiyat, mas’uliyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится научный анализ интерпретации исламских ценностей в семейной жизни, представленных в произведении Шейх Мухаммад Садык Мухаммад Юсуф «Baxtiyor oila». В работе семья рассматривается как священное пространство человеческой жизни и духовная основа общества. Автор, опираясь на аяты Коран и хадисы, раскрывает значение таких ценностей, как взаимное уважение супругов, терпение, милосердие, воспитание детей и нравственная чистота. Исследование основано на религиозно-педагогическом, социологическом и текстологическом подходах, что позволяет обосновать воспитательное значение произведения в современном обществе.

Ключевые слова: семья, исламские ценности, брак, воспитание, нравственность, общество, ответственность

ABSTRACT

This article provides a scientific analysis of the interpretation of Islamic values in family life as presented in the work Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf “Baxtiyor oila.” The family is described as a sacred institution and a spiritual foundation of society. Based on verses from the Qur’an and Hadiths, the author highlights the importance of mutual respect between spouses, patience, compassion, child upbringing, and moral purity. The study employs religious-educational,

sociological, and textual approaches to analyze the content of the work and justify its educational significance in modern society.

Keywords: *family, Islamic values, marriage, upbringing, morality, society, responsibility*

KIRISH

Zamonaviy globallashuv jarayonida oilaviy qadriyatlarning transformatsiyaga uchrashi oila institutini qayta ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, islomiy manbalarda oila masalasining talqini alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi, oila institutiga alohida e'tibor qaratadi. Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy bo'g'ini bo'lib, uning barqarorligi va mustahkamligi jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Shu bois islom ta'limotida oilaviy munosabatlar, er-xotin o'rtasidagi huquq va majburiyatlar, farzand tarbiyasi masalalari muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida milliy va diniy qadriyatlarni tiklash, ma'naviy merosni chuqur o'rganish jarayoni keng ko'lamda rivojlandi. Bu borada Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ning Baxtiyor oila asari alohida ilmiy va ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lib, unda oila masalalari Qur'on oyatlari va hadislar asosida keng yoritilgan. Asarda oila muqaddas maskan, jamiyatning ma'naviy tayanchi sifatida talqin etilib, zamonaviy oilaviy muammolarga diniy-axloqiy yechimlar taklif etiladi [1]. Muallif ta'kidlaganidek, baxtiyor oila o'zaro hurmat, sadoqat, sabr-toqat va imon kabi yuksak axloqiy qadriyatlarga asoslanadi. Ushbu tamoyillar nafaqat oilaviy barqarorlikni ta'minlaydi, balki jamiyatning ma'naviy rivojiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, zamonaviy oilaviy munosabatlarda kuzatilayotgan ma'naviy inqiroz holatlari islomiy qadriyatlar asosida qayta tahlilni talab etadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — Baxtiyor oila asarida ifodalangan islomiy qadriyatlarning konseptual asoslarini aniqlash va nazariy tizimini ilmiy jihatdan rekonstruksiya qilish hamda ularning zamonaviy ijtimoiy hayotdagi o'rnini aniqlashdan iborat.

Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Asarning diniy-falsafiy asoslarini tahlil qilish.
2. Islom manbalarida oila qadriyatlarining talqinini aniqlash.
3. Asarda aks etgan axloqiy, ijtimoiy va diniy qadriyatlarning o'zaro bog'liqligini ochib berish.
4. Ushbu qadriyatlarning amaliy hayotdagi ifodasini tizimli ravishda yoritish.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf ning Baxtiyor oila asari asosiy manba sifatida tanlab olindi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida kompleks yondashuv asosida bir nechta ilmiy metodlardan foydalanildi. Jumladan, tahliliy (analitik) metod orqali asardagi asosiy g'oya va tushunchalar tizimli ravishda o'rganildi. Qiyosiy metod yordamida asarda keltirilgan oilaviy qadriyatlar Qur'on oyatlari va hadislar bilan solishtirildi. Shuningdek, sotsiologik yondashuv asosida oila institutining jamiyatdagi o'rnini va uning ijtimoiy ahamiyati tahlil qilindi. Bundan tashqari, tadqiqotda matnshunoslik (tekstologik) metod qo'llanilib, asarning mazmun-mohiyati, undagi tushunchalar va ularning o'zaro bog'liqligi chuqur o'rganildi. Ushbu metodlar majmuasi orqali asarning ilmiy, diniy va tarbiyaviy jihatlarini kompleks tarzda yoritildi [1]. Tanlangan metodlar asarning diniy-normativ xarakterini hamda uning ijtimoiy-funksional jihatlarini kompleks ravishda ochib berish imkonini berdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Oila muqaddasligi va uning islomdagi o'rnini Islom ta'limotida oila muqaddas institut sifatida e'tirof etiladi. Baxtiyor oila asarida oila inson hayotining asosiy tayanchi, jamiyatning barqarorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida talqin qilinadi. Muallifning oila institutini diniy burch sifatida talqin qilishi uni sekulyar ijtimoiy institut nazariyalaridan farqlaydi va oilani nafaqat ijtimoiy birlik, balki ma'naviy mas'uliyat makoni sifatida talqin etishga asos yaratadi. Asarda ta'kidlanishicha, oila mustahkamligi, avvalo, uning islomiy qadriyatlarga asoslanishiga bog'liq. Bu esa jamiyatda ma'naviy muhitning sog'lom bo'lishini ta'minlaydi [1].

Asarda er-xotin o'rtasidagi munosabatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Muallif ularning o'zaro munosabatlarini hurmat, sadoqat, sabr-toqat va mehr-oqibat kabi qadriyatlarga asoslash zarurligini ta'kidlaydi. Qur'on oyatlariga tayanib, er va xotin bir-biriga libos ekani haqidagi g'oya keltiriladi [2]. Bu esa ularning o'zaro yaqinligi, bir-birini himoya qilishi va qo'llab-quvvatlashini anglatadi. Natijada oilada sog'lom psixologik muhit shakllanadi [3]. Ushbu yondashuv oilada huquqiy tenglik masalasini emas, balki axloqiy mas'uliyat konsepsiyasini ustuvor deb biladi.

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf asarida farzand tarbiyasi masalasi eng muhim yo'nalishlardan biri sifatida ko'rib chiqiladi. Muallifning fikricha, farzand — bu ota-onaga berilgan ilohiy ne'mat va mas'uliyatdir. Asarda farzandni jismoniy emas, balki ma'naviy va axloqiy jihatdan tarbiyalash muhimligi alohida ta'kidlanadi. Halollik, poklik, hurmat, iymon kabi fazilatlar oilada shakllanishi lozim bo'lgan asosiy qadriyatlar sifatida ko'rsatiladi [5].

Oila va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik: Asarda oila va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik ilmiy asosda yoritiladi. Mustahkam oila — barqaror jamiyatning asosi sifatida talqin qilinadi. Agar oilada sog'lom muhit mavjud bo'lsa, bu bevosita jamiyat taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [7]. Shu nuqtai nazardan, muallif oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash orqali ijtimoiy muammolarni kamaytirish mumkinligini asoslaydi. Bu esa asarning zamonaviy ahamiyatini yanada oshiradi [6].

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Baxtiyor oila asarida oila instituti diniy-axloqiy model sifatida talqin qilinib, u jamiyat barqarorligining ma'naviy asosi sifatida asoslab beriladi. Asarda ilgari surilgan hurmat, sabr-toqat, sadoqat va mas'uliyat tamoyillari oilaviy munosabatlarning normativ-me'yoriy tizimini shakllantiruvchi muhim qadriyatlar sifatida yoritilgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf tomonidan taklif etilgan konseptual yondashuv oilani nafaqat ijtimoiy institut, balki ma'naviy mas'uliyat makoni sifatida talqin etishga asos yaratadi. Mazkur qarashlar zamonaviy ijtimoiy transformatsiya sharoitida oila institutini mustahkamlashning muhim nazariy asoslaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2012. – 5–12-betlar (oila muqaddasligi masalasi); 45–52-betlar (er-xotin munosabatlari); 78–85-betlar (farzand tarbiyasi).
2. Qur'on. O'zbekcha tarjima va tafsir. – Toshkent: Movarounnahr, 2001. – Baqara surasi, 187-oyat; Rum surasi, 21-oyat.
3. Abu Hamid al-Ghazali. Ihyo ulum ad-din. – Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2005. – 2-jild, 34–40-betlar (oila va axloq masalalari).
4. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 244–250-betlar (oila va ma'naviyat masalalari).
5. Musurmonova O. Oila pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – 15–22-betlar (oila institutining pedagogik asoslari).

THE PROBLEM OF LEXICAL–SEMANTIC GROUPING IN ISLAMIC TERMINOLOGY

Khodjakulova Feruza Rustamovna

PhD, Senior Teacher

International Academy of Islamic Studies of Uzbekistan

Department of Uzbek and Foreign Languages

Tel: +998 91 164 21 57

Email: feruzahodjakulova77@gmail.com

ABSTRACT

Language development is closely linked to cultural evolution, as reflected in the lexical system of a language. Islamic terminology represents a stable and culturally significant subsystem that reflects religious consciousness and worldview. This article examines the problem of lexical–semantic grouping in Islamic terminology in Uzbek and English. It analyzes the systemic nature of terminology, semantic relations among terms, and the role of thematic classification in structuring terminological systems. Using qualitative linguistic methods, the study demonstrates that lexical–semantic grouping is an effective analytical tool that reveals deep connections between language, cognition, and culture.

Keywords: *terminology, lexical–semantic grouping, Islamic terminology, semantic relations, linguistic system, Uzbek language, English language*

INTRODUCTION

Language is not only a means of communication but also a reflection of the cultural, intellectual, and spiritual life of a society. The development of language is inseparably connected with the evolution of the people who use it. In particular, the lexical system of a language vividly reflects national identity, cultural values, and worldview. This is especially evident in specialized domains such as religious terminology. Islamic terminology constitutes an essential part of the cultural and linguistic heritage of many societies, including Uzbek-speaking communities. Due to the relative stability of religious concepts, Islamic terminology changes less rapidly compared to other terminological systems. Nevertheless, it remains a dynamic system that reflects both historical continuity and cultural specificity. Terminology, as a subsystem of language, is inherently structured. Each term represents a specific concept and exists within a network of related terms. These relationships are not random but are governed by semantic, syntactic, and functional connections.

Therefore, studying terminology requires a systematic approach that takes into account these interrelations. This article focuses on the problem of lexical–semantic grouping in Islamic terminology, particularly in Uzbek and English. It aims to explore how terms are organized within semantic groups, how their meanings are interconnected, and how these structures reflect broader cognitive and cultural patterns.

LITERATURE REVIEW

The classification of lexical units has long been one of the central issues in linguistics. Scholars have noted that the complexity of lexical systems arises from the multifunctionality of words and the fluid boundaries between lexical categories. As a result, the problem of lexical classification remains a persistent challenge in linguistic theory.

A.Hojiev emphasizes the distinction between concepts and meanings, arguing that objects and phenomena exist independently of language, while linguistic units serve as representations of these realities. This perspective highlights the importance of analyzing semantic structures rather than equating language directly with reality. A.P. Kritenko identifies five primary types of semantic relations within lexical systems: etymological, thematic, synonymous, antonymous, and homonymous relations. These relationships form the foundation for understanding how lexical units, including terms, are organized and interconnected. V.M. Leychik proposes a multidimensional approach to terminology classification, suggesting that terms can be grouped based on linguistic form, meaning, function, and extralinguistic factors. This approach underscores the complexity of terminological systems and the need for comprehensive analytical frameworks.

Furthermore, typological approaches developed by scholars such as V.I. Kodukhov and A.I. Gersena aim to create natural classifications that reflect objective structures of reality. These approaches emphasize the importance of systematic and meaningful categorization in linguistic analysis.

Overall, previous research demonstrates that lexical–semantic grouping is one of the most effective methods for analyzing both general vocabulary and specialized terminology. It allows researchers to identify patterns, reconstruct semantic networks, and understand the conceptual organization of language.

METHODOLOGY

This study employs a qualitative descriptive methodology based on linguistic analysis. The research focuses on Islamic terminology in Uzbek and English and examines how these terms are organized within lexical–semantic groups.

The following methods are used:

1. **Textual analysis**, involving the examination of terminological units in both languages.

2. **Semantic analysis**, focusing on identifying relationships such as synonymy, antonymy, and thematic connections.

3. **Comparative analysis**, which highlights similarities and differences between Uzbek and English Islamic terminology.

4. **Systemic approach**, which considers terminology as an interconnected system rather than a collection of isolated units.

The primary analytical tool is lexical–semantic grouping, which involves classifying terms based on shared meanings and conceptual relationships. This method is widely recognized as effective because it reflects the internal organization of terminology and reveals the logical connections between concepts.

DISCUSSION

Terminological systems are inherently structured and reflect the conceptual organization of a particular field of knowledge. Islamic terminology, in particular, demonstrates a high degree of stability due to the enduring nature of religious concepts. However, this stability does not imply rigidity; rather, the system evolves gradually in response to cultural and social changes.

Lexical–semantic grouping plays a crucial role in understanding this system. By organizing terms into groups based on shared meanings, researchers can identify patterns and relationships that are not immediately visible. For example, terms related to religious practices, beliefs, and institutions can be grouped into thematic categories, each representing a specific aspect of the Islamic worldview. Semantic relations such as synonymy, antonymy, and homonymy contribute to the internal structure of terminology. Synonymous terms may reflect different linguistic traditions or historical layers, while antonymous pairs often represent fundamental conceptual oppositions. Homonymy, although less common in terminology, can still occur and requires careful analysis.

Another important aspect is the influence of extralinguistic factors on terminological development. Social, cultural, and historical contexts play a significant role in shaping terminology. In the case of Islamic terminology, historical developments, religious practices, and cultural traditions all contribute to the formation and evolution of the terminological system.

Moreover, the relationship between language and reality is not symmetrical. Linguistic systems do not perfectly mirror the external world; instead, they reflect it in a structured and mediated way. This is evident in the fact that a single term may correspond to multiple concepts, or multiple terms may refer to a single concept.

Thus, lexical–semantic grouping not only helps to organize terminology but also provides insights into the cognitive and cultural processes underlying language use.

CONCLUSION

The problem of lexical–semantic grouping in terminology is both complex and significant for linguistic research. This study has shown that terminology is not a random collection of words but a structured system reflecting conceptual, cultural, and cognitive realities. Islamic terminology, due to its stability and cultural importance, provides a valuable case for examining these issues. The application of lexical–semantic grouping reveals the intricate relationships between terms and highlights the importance of semantic analysis in understanding terminological systems.

In conclusion, lexical–semantic grouping is an effective and necessary method for studying terminology. It allows researchers to uncover deeper connections between language, thought, and culture and contributes to a more comprehensive understanding of linguistic systems.

REFERENCES

1. Hojiev A. Current Issues in Uzbek Language Morphology, Morphemics, and Word Formation. – Tashkent: Fan, 2010.
2. Kritenko A.P. *Semantic relations in lexical systems*. // Slavic Linguistics: Collection of Articles. – Kyiv, 1962. – pp. 198–210.
3. Kodukhov V.I. and Gersena, A.I. *Typology in linguistic classification*. – Leningrad: Publishing House of the A. I. Herzen Leningrad State Pedagogical Institute, 1955. – pp. 28–30.
4. Shelov, S.D. Terminology, Professional Vocabulary, and Professionalisms (On the Problem of Classifying Specialized Vocabulary) // Voprosy Yazykoznaniya, 1984, No. 5, pp. 76–87.
5. Khodjakulova Feruza Rustamovna. (2021) “Lexical and cultural aspects of terms in English and uzbek languages”. International journal of word art, volume 4, issue 2, Tashkent, -P.34-37.
6. Feruza Khodjakulova Rustamovna. (2022) “Loan words from arabic to english language”. Cutting edge Science, international scientific-practical conference, Shawnee, USA, -P.35-37.
7. Xodjakulova Feruza. (2022) “Theoretical and methodological foundations for the study of religious terminology” Islom tafakkuri, Issue 4, Tashkent, -P.70-73.

XORIIJIY TILLARNI O‘QITISHDA TANQIDIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRISHNING ZAMONAVIY METODIKALARI

Jurayeva Sevara Bahodir qizi,

Denov tadbirkorlik va pedagogika institute

Pedagogika mutaxassisligi 1-kurs magistranti,

Denov tumani 83-maktab Ingliz tili o‘qituvchisi

Email: ibrohimazamatov39@gmail.com

Ilmiy rahbar: **Xayitova Feruza Abdullayevna,**

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti,

Pedagogikava texnologik ta’lim kafedrası o‘qituvchisi,

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Email: feruzaxayitova99@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada xorijiy tillarni o‘qitish jarayonida o‘quvchi va talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan nazariy va amaliy asoslari yoritilgan. Xorijiy tillarni o‘rganish jarayoni shunchaki grammatik qoidalarni yodlash emas, balki axborotni tahlil qilish, baholash va sintez qilish vositasi ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Tanqidiy fikrlash, Bloom taksonomiyasi, kommunikativ kompetentsiya, muammoli ta’lim, Z avlodi, xorijiy tillar, HOTS – Higher-Order Thinking Skills.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИКИ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещаются теоретические и практические основы развития навыков критического мышления у учащихся и студентов в процессе обучения иностранным языкам. Обосновано, что изучение иностранных языков — это не просто заучивание грамматических правил, а инструмент анализа, оценки и синтеза информации.

Ключевые слова: Критическое мышление, таксономия Блума, коммуникативная компетенция, проблемное обучение, поколение Z, иностранные языки, HOTS – навыки мышления высокого порядка.

MODERN METHODOLOGIES FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

ABSTRACT

This article highlights the theoretical and practical foundations for developing critical thinking skills among pupils and students during the process of foreign language acquisition. It substantiates that language learning is not merely the memorization of grammatical rules, but rather a vital tool for analyzing, evaluating, and synthesizing information.

Keywords: *Critical thinking, Bloom's taxonomy, communicative competence, problem-based learning, Generation Z, foreign languages, HOTS – Higher-Order Thinking Skills.*

KIRISH

Globalashuv va axborot oqimi shiddatli tus olgan bugungi kunda, xorijiy tillarni o'rganish faqatgina muloqot vositasi bo'lib qolmay, balki axborotni saralash va tahlil qilish mexanizmiga aylandi. Zamonaviy pedagogikada xorijiy til darslari o'quvchining kognitiv faolligini oshiruvchi muhim maydon hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash — bu olingan ma'lumotga shubha bilan qarash, dalillarni tekshirish va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatidir. Til o'rganishda ushbu ko'nikmani shakllantirish o'quvchilar va talabalarga matnlardagi yashirin ma'nolarni tushunishga va axborot xurujlaridan himoyalanihga yordam beradi. Shuningdek, bu jarayon ta'lim oluvchilarda mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarda kreativ yechimlar topish hamda global mehnat bozorida raqobatbardosh kadr bo'lib yetishish imkoniyatlarini kengaytiradi. Mazkur yondashuv shaxsning dunyoqarashini tizimli ravishda boyitib, kognitiv rivojlanish va intellektual immunitetni mustahkamlashga xizmat qiluvchi strategik vositadir."

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xorijiy tillarni o'qitish metodikasida tanqidiy fikrlashni integratsiya qilish masalasi 2005 yil tadqiqodchi D.Kottrell va 2001 yilda tadqiqodchi K.Vols larning tadqiqod ishlarida keng yoritilgan. Ularning fikricha, til o'rganish jarayoni o'quvchidan axborotni mantiqiy saralashni talab qiladi, bu esa o'z navbatida nutqiy kompetensiyalarning o'sishiga olib keladi. Yaqin rivojlanish zonasi "Scaffolding" nazariyasi esa tanqidiy fikrlashni ijtimoiy muloqot va muhokamalar orqali shakllantirishda pedagogik tayanch bo'lib xizmat qiladi [3-4]. Xorijiy tillarni o'qitishda "Inquiry-based learning" -so'rovga asoslangan ta'lim va "Case-study" metodlari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning amaliy mexanizmi sifatida qaralmoqda. Bu borada o'zbek olimlaridan J.Jalolov va bir qator tadqiqotchilar til

o'rgatishning kommunikativ va kognitiv jihatlarini uyg'unlashtirish zarurligini o'z ishlarida ta'kidlab o'tganlar.[1]

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy til darslarida tanqidiy fikrlashni shakllantirish, talabalarning kognitiv moslashuvchanligini oshiradi va axborotni saralash orqali mediasavodxonlikni mustahkamlaydi hamda til o'rganishni mexanik jarayondan ijodiy-tahliliy jarayonga aylantiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Tadqiqotimiz doirasida Bloom taksonomiyasining yuqori tartibli fikrlash ko'nikmalari (**HOTS** – *Higher-Order Thinking Skills*) xorijiy tillarni o'qitish metodikasiga integratsiya qilindi. Mazkur yondashuv talabalarda ijodkorlik, mantiqiy tasavvur, hamkorlikda ishlash, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat, yetakchilik va raqamli savodxonlik kabi ko'nikmalarni tizimli ravishda shakllantirish imkonini beradi. Ushbu ko'nikmalar nafaqat talabalar tomonidan o'zlashtirilishi, balki o'qituvchilarning pedagogik faoliyati davomida doimiy ravishda amaliyotga tatbiq etilishi lozim bo'lgan yuqori darajadagi kognitiv qobiliyatlardir. Talaba o'rtasidagi interaktiv hamkorlik ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning fundamental asosi bo'lib xizmat qiladi. Talabalar quyi darajadagi fikrlash axborotni shunchaki eslab qolish va tushunish bosqichidan **HOTS** tahlil, [3] baholash va sintez darajasiga o'tishlari bilan ular da axborotga nisbatan ongli va tahliliy munosabat shakllana boshlaydi. Bunda tashqari ta'lim jarayonida o'yin texnologiyalari (Gamification) nafaqat dars samaradorligini, balki talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham sezilarli darajada oshiradi. Quyida ushbu ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi amaliy usullar keltirilgan:

- Asar qahramonlarining tarjimai holini yaratish: Bunda badiiy asar qahramonlarining biografiyasini yozish talabadan obrazni chuqur tahlil qilishni talab etadi. Shuningdek, ushbu faoliyatni o'sha qahramon bilan o'tkaziladigan "Improvizatsiya qilingan intervyu" shaklida davom ettirish mumkin.[4]

- Mavzuni dramatizatsiya qilish "Sahnalashtirish": Dramatizatsiya — bu eng samarali jamoaviy faoliyat turlaridan biri bo'lib, u har bir talabaning o'ziga xos iqtidorini yuzaga chiqarishga yordam beradi.

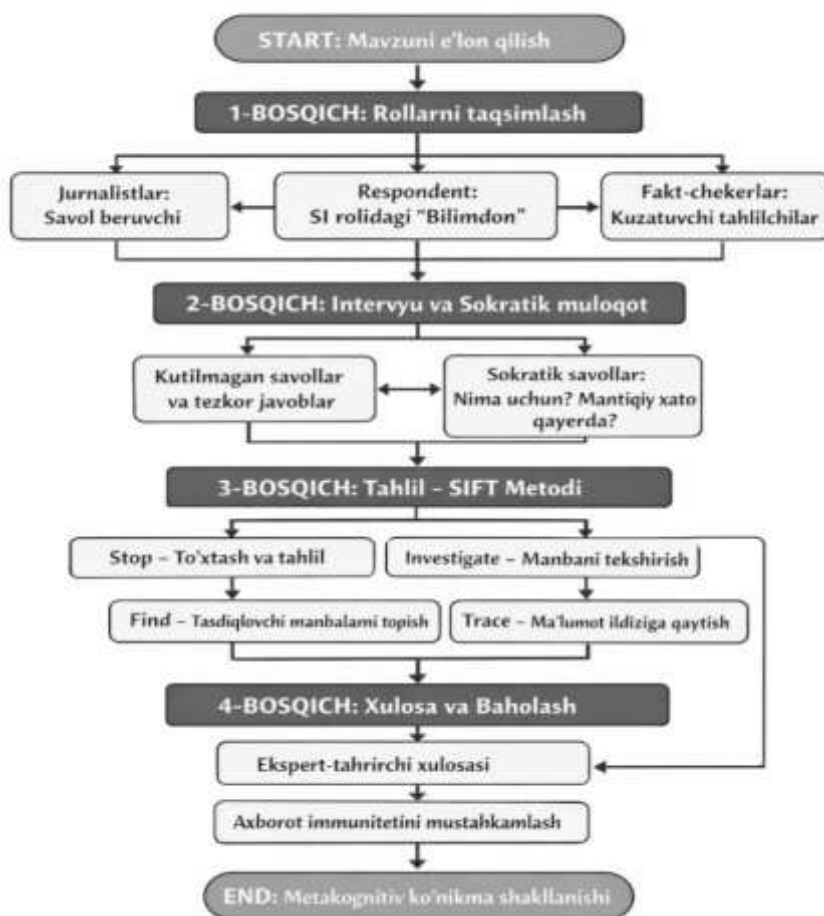
- Dolzarb masalalar bo'yicha munozaralar o'tkazish: Debat va munozaralar muammoni tanqidiy tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi hamda talabalarning mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.[5]

- Muqobil yakun yozish: Hikoya yoki pyesaning oxirini o'zgartirish mashg'uloti talabalarda ijodiy yondashuvni shakllantiradi. Bunda o'qituvchi talabadan ushbu yangi yakunni mantiqiy asoslab berishni so'rashi lozim.

- Akrostik she'rlar yaratish: So'zlar va harflar bilan ishlash orqali lug'at boyligini oshirish va assotsiativ fikrlashni o'stirish mumkin. Masalan:

So'zlar bilan tilga mehr uyg'otamiz,
She'rlar bilan ongni rivojlantiramiz.
Qulog'ingizda sof talaffuz yangrarkan,
Yangi dunyo sirlarini anglaymiz ham.

Bundan ko'rinadiki bu metodlarni dars jarayonida foydalanish uchun quyudagi blok sxemani taklif etamiz (1-rasm)

1-rasm. O'yin texnologiyalari (Gamification) tashkil etish blok sxemasi.

Talabalarni chuqurroq fikrlashga va vaziyatni tahlil qilishga majbur qilish uchun quyidagi savollardan foydalanish tavsiya etiladi yani **Sokratik munozara**: Talabalarga matn bo'yicha "nima uchun?" va "agar shunday bo'lsa-chi?" kabi ochiq savollar berish.[6-7] Misol uchun:

1. Sizningcha, voqealar rivoji keyinchalik qanday tus olishi mumkin?
2. Ushbu holatga o'xshash boshqa misollarni keltira olasizmi?
3. Hikoya syujetida aynan nimani o'zgartirgan bo'lardingiz?

4. Vaziyatning ehtimoliy natijalari sifatida nimani ko'ryapsiz va nima uchun?
5. Aynan qaysi omillar ushbu o'zgarishlarga sabab bo'ldi?
6. Asardagi burilish nuqtasi nima edi va u qanday ahamiyatga ega?
7. Asosiy muammoning ildizi nimada deb o'ylaysiz?
8. Ushbu muammoni siz qanday hal qilgan bo'lardingiz?
9. Qarorning ijobiy va salbiy tomonlarini sanab o'ting.
10. Mavjud muammoga muqobil variantlar bormi?

Case-study metodikasi: Muayyan bir vaziyatni xorijiy tilda tahlil qilish va uning ijobiy/salbiy tomonlarini argumentlar bilan asoslash. Masalan:

Xorijiy tilda quyidagi masalalarni tahlil qiling:

1. Azizning xatosini toping va uni "**Ekspert-tahrirchi**" sifatida qanday tuzatish mumkinligini ayting.
 2. Vaziyatning ijobiy va salbiy tomonlarini argumentlar bilan asoslang.
- Talabalar o'z fikrlarini xorijiy tilda bayon qilishlari lozim:

Jihatlar	Xorijiy tilda asoslash
Ijobiy	Tezlik va qulaylik: Katta hajmdagi ma'lumotni soniyalar ichida tarjima qila oladi. Til o'rganish yordamchisi: Yangi so'zlar va murakkab grammatik tuzilmalarni ko'rish imkoniyati.
Salbiy	Gallyusinatsiya xavfi: SI haqiqatga mos kelmaydigan ma'lumotlarni (feyklarni) "ishonchli" tilda taqdim etadi. O'quvchining mustaqil fikrlashi va tanqidiy tahlili pasayadi.

Yuqorida keltirilgan metodlar pedagogik imkoniyatlarning faqat bir qismidir. Zamonaviy o'qituvchilar cheksiz axborot resurslariga va global miqyosda hamkasblari bilan tajriba almashish imkoniyatiga ega. Eng yaxshi ta'lim metodikalarini o'quvchilarning ehtiyojlari va darajasiga moslashtirish orqali kutilgan natijaga erishish mumkin.

NATIJALAR

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, dars jarayonida tanqidiy fikrlash elementlari qo'llanilganda. Mavzularni o'zlashtirish darajasi, so'zlarni kontekstda tahlil qilish orqali lug'at boyligi bir necha borobarga tezroq va mustahkamroq shakllanadi. Talabalar shunchaki tayyor ssenariy bo'yicha gapirmasdan, o'z fikrlarini mustaqil va mantiqiy bayon qilishga o'tadilar. "Reading" darslarida talabalar matndagi asosiy g'oya va muallif pozitsiyasini ajratishda yuqori ko'rsatkichlarni namoyon qildilar. Xorijiy til o'qituvchisi darsda faqat "axborot yetkazuvchi" emas, balki "fikir uyg'otuvchi" bo'lishi kerak. Tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, Talabalarni va qisqa

axborotga o'rgananlari sababli, ular bilan ishlashda tanqidiy fikrlashni vizuallashtirish masalan, Mind Map yoki Venn diagrammasi orqali amalga oshirish samaraliroqdir. Biroq, til darajasi past (Beginner/Elementary) bo'lgan talabalarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish til to'sig'i tufayli biroz qiyinchilik tug'dirishi mumkin. Shuning uchun, avval sodda tahliliy savollardan boshlash tavsiya etiladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, xorijiy tillarni o'qitishda tanqidiy fikrlashni shakllantirish talabalarning nafaqat lingvistik, balki hayotiy kompetensiyalarini ham kompleks ravishda rivojlantiradi. Mazkur tadqiqot asosida quyidagi yakuniy xulosalarni shakllantirish mumkin. Tanqidiy fikrlash til o'rganish jarayonini mexanik yodlashdan ongli tahlil darajasiga ko'taradi. Bu yondashuv talabalarni axborotni shunchaki qabul qiluvchi passiv tinglovchidan, uni tahlil qiluvchi va mantiqiy xulosalar chiqaruvchi faol subyektga aylantiradi. Ayniqsa, Z avlodi vakillari uchun bu metodika axborot xurujlariga qarshi "intellektual filtr" vazifasini o'taydi. Bloom taksonomiyasining yuqori darajali ko'nikmalarini (HOTS) dars jarayoniga tatbiq etish talabalarni mustaqil qaror qabul qilishga va xalqaro akademik hamda kasbiy muhitda raqobatbardosh bo'lishga tayyorlaydi. Til to'siqlarini yengishda mantiqiy argumentatsiyadan foydalanish talabalarning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi. Zamonaviy o'qituvchi faqatgina bilim beruvchi emas, balki kognitiv jarayonlarni boshqaruvchi moderator bo'lishi lozim. Shu sababli, dars dasturlariga matnni tanqidiy tahlil qilish, mantiqiy bahslashish, keys-stadi va muammoli topshiriqlarni tizimli ravishda kiritish talab etiladi.

Kelgusida xorijiy tillarni o'qitishda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlaridan foydalangan holda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning interaktiv modellarini yaratish metodika fanining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolishi shart. Bu esa o'z navbatida ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jamol Jalolov. Chet til o'qitish metodikasi chet tillar oliy o'quv yurtlari (fakultetlari) talabalari uchun o'qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent–2012darslik
<https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Flib.cspu.uz%2Findex.php%3Fdo%3Ddownload%26id%3D7367%26viewonline%3D1>
2. LEX.UZ Yoshlarning zamonaviy bilim va kasb-hunar egallash imkoniyatlari kengaytirilishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida <https://lex.uz/acts/-6252503>

3. S.T.Ravshanov M.A.Sulaymonov-Effectiveness of working with simulators and virtual laboratories in teaching agricultural sciences-Raqamli ta'lim muhitida fanlararo integratsiyani qo'llashning ta'lim samaradorligiga ta'siri: xalqaro tajribalar va rivojlanish istiqbollari 2023 yil 926-930 b.
https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=9vBLcrUAAAJ&citation_for_view=9vBLcrUAAAJ:hqOjcs7Dif8C
4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>

ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКОЙ АНТРОПОЛОГИИ МАКСА ШЕЛЛЕРА В ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИИ «ПОЛОЖЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА В КОСМОСЕ»

Шамсиев Тимур Ходжимирзаевич,

Ассистент кафедры «Философия»

Ташкентского Государственного

Экономического Университета

+998998276286

Bestbishop1986@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Философская антропология XX века возникла как попытка преодолеть кризис представлений о человеке в эпоху доминирования естественных наук. В статье рассматриваются ключевые идеи Макса Шеллера, одного из основоположников направления, в центре которых находится концепция человека как духовного существа, преодолевающего биологическую детерминацию через ценностное переживание и эмоциональную интенциональность.

Ключевые слова: *Философская антропология, человек, положение человека в космосе, дух, ценности, эмоциональное априори, симпатия, биологическое и духовное.*

Макс Шеллер — один из крупнейших представителей немецкой философской антропологии начала XX века, чьи идеи оказали решающее влияние на формирование этого направления. Его фундаментальный труд «Положение человека в космосе» (1928), изданный одновременно с работой Хельмута Плеснера «Ступени органического и человек», заложил основы понимания человека как уникального существа в универсуме. Если Плеснер акцентирует биологическую основу человеческого бытия и вводит понятие эксцентрической позициональности, то Шеллер подчёркивает приоритет духовного начала, априорность эмоциональной сферы и способность человека к трансценденции биологического.

Шеллер рассматривает человека в контексте ступеней бытия: неорганическое, растительное, животное и человеческое. Человек не сводится к высшей ступени животного мира; он представляет собой принципиально новое единство жизни и духа. Жизнь (Leben) у Шеллера — это витальная сила, общая

для растений и животных, проявляющаяся в стремлении к самосохранению, размножению и доминированию [1]. Дух же (Geist) — это противоположная сила, способная к объективации, отстранению и ценностному переживанию. Человек — это «носитель духа», который прорывается через витальную сферу, ограничивая и направляя её.

По Шеллеру, человек — это существо, способное к «отрицанию» витальных импульсов. В отличие от животных, запертых в своей среде (Umwelt), человек обладает «открытостью миру» (Weltoffenheit). Он не ограничен биологическими потребностями и инстинктами; дух позволяет ему дистанцироваться от витальности, объективировать мир и себя самого. Это положение делает человека «аскетом жизни»: он может подавлять витальные влечения ради высших ценностей.

Центральное место в антропологии Шеллера занимает учение об **эмоциональном априори** и феноменологии ценностей. Шеллер утверждает, что эмоциональная сфера человека априорна и не сводима к биологическим реакциям. Чувства — это не просто субъективные состояния, а интенциональные акты, направленные на объективные ценности. Он выделяет иерархию ценностей: от витальных (полезное/вредное) к духовным (прекрасное/безобразное, благородное/низменное) и священным. Особое внимание Шеллер уделяет симпатии и любви как фундаментальным актам, соединяющим человека с миром и другими [1].

Шеллер критикует материалистические и виталистические редукции человека. Он отвергает взгляд на сознание как эпифеномен мозга или продукт эволюции. Дух не возникает из жизни, а представляет собой самостоятельный принцип, который «врывается» в витальную сферу и формирует её. Человек — это существо, в котором дух и жизнь находятся в напряжённом единстве: дух «идеирует» витальность, а витальность даёт духу энергию [2]. Без духа человек был бы лишь «умным животным»; без витальности — бесплотным призраком.

Шеллер подчёркивает роль «духовного сердца» — центра эмоционально-ценностной жизни. Сердце, по Шеллеру, — это орган постижения высших ценностей, особенно ценностей любви и святости. Это перекликается с христианской традицией (Августин), но Шеллер обосновывает это феноменологически. Эмоции, такие как стыд, раскаяние, благоговение, — это не вторичные реакции, а первичные способы постижения бытия.

В отличие от Гелена, видящего человека как «недостаточное существо», компенсирующее биологическую слабость культурой, Шеллер видит в человеке существо избыточное — носителя духа, способного к самопреодолению и

трансценденции. Человек не просто адаптируется к миру, а преодолевает его, открывая ценностный космос [3].

Шеллер также анализирует кризис современного человека: в эпоху науки и техники дух редуцируется к разуму, а ценности — к субъективным предпочтениям. Это приводит к «переворачиванию ценностей» и утрате духовного измерения [4]. Философская антропология Шеллера — это призыв вернуться к целостному пониманию человека как единства витальности и духа.

Таким образом, Макс Шеллер показывает, что человек — это не продукт биологической эволюции, а существо, конституированное духом и эмоционально-ценностным переживанием. Его антропология преодолевает дуализм природы и культуры, подчёркивая, что только через дух человек достигает своей подлинной открытости миру и способности к любви и самосовершенствованию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шеллер, М. Положение человека в космосе / М. Шеллер. — М.: Канон+, 2006. — 160 с.
2. Гуревич П.С. Философская антропология: учебное пособие для вузов. — М.: Омега-Л, 2008. — 122 с.
3. Марков Б.В. Философская антропология. — СПб., 1997. — 69 с.
4. Брюнинг В. Философская антропология. Исторические предпосылки и современное состояние // Западная философия: итоги тысячелетия. — Бишкек, 1997. — 211 с.
5. Плеснер, Х. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию / Пер. с нем. — М.: РОССПЭН, 2004. — 81 с.

ПОЭТ XV ВЕКА ХАТИФИ О СИЛЕ И ЦЕННОСТИ СЛОВ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «ТИМУРНАМЕ»)

Новрузов Эльман

Национальная Академия Наук Азербайджана

Институт Востоковедения им. З. Буядова

+994 50 330 00 06

elman-77@mail.ru

ORCID: 0009-0008-4744-9661

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматривается литературная сила и художественное значение слова в «Тимурнаме» Абдуллы Хатифи, поэта XV века. «Тимурнаме» — это богатая поэтическая история победы, переплетенная с историческими мотивами, которая также отражает взгляды Хатифи на слова и их силу. Как и многие средневековые поэты, он приравнивает слово поэта к драгоценным камням. Хатифи сравнивает работу поэта по превращению слова в поэзию с работой ювелира. Он рассматривает слово как самый драгоценный дар, символ власти и, что наиболее важно, божественный объект, нисходящий с небес — то есть от Бога. Рассмотренные примеры и выводы показывают, что Хатифи демонстрировал критический подход к творчеству поэтов, предшествовавших ему, даже включая иронические аллюзии в некоторые свои стихотворения. Его произведение «Тимурнаме» — литературное и историческое наследие, в котором Хатифи точно выражает ценность слова, демонстрирует свою веру в его силу и превращает великую историю героизма в поэзию, используя художественную мощь языка.

Ключевые слова: *Абдулла Хатифи, XV век, сила слова, произведение «Тимурнаме», поэт, ценность.*

15TH CENTURY POET HATIFI ON THE POWER AND VALUE OF WORDS (BASED ON HIS WORK "TIMURNAMEH")

ABSTRACT

This article examines the literary power and artistic significance power and value of word in the Timurnameh by Abdullah Hatifi, a poet of the 15th century. The Timurnameh is a rich poetic story of victory, intertwined with historical motifs, which also reflects Hatifi's views on words and their power. Like many medieval poets, he equates the poet's word with precious stones. Hatifi compares the poet's work of

transforming word into poetry to that of a jeweler. He views word as the most precious gift, a symbol of power, and, most importantly, a divine object descending from the heavens—that is, from God. The examples and conclusions examined demonstrate that Hatifi demonstrated a critical approach to the work of poets who preceded him, even incorporating ironic allusions into some of his poems. His work, "Timurname," is a literary and historical legacy in which Hatifi accurately expresses the value of words, demonstrates his belief in their power, and transforms a great story of heroism into poetry, harnessing the artistic power of language.

Keywords: Abdullah Hatifi, 15th century, power of word, work "Timurnameh", poet, value.

ВВЕДЕНИЕ

Иранский поэт Абдулла Хатифи писал и создавал произведения в XV веке, историческом и литературном периоде, сформированном борьбой за власть и конфликтами. В это время он написал свое произведение «Тимурнаме», посвященное эмиру Тимуру, великому завоевателю и полководцу Востока. Развитие искусства и культуры в XV веке также стало результатом плодотворных условий, созданных династией Тимуридов. Исследователи пишут об Эмире Тимуре и его потомках следующее: «... Впрочем, будучи мусульманином и городским жителем, Тимур не нанес такого огромного ущерба иранскому обществу, как монголы. А его сыновья, в частности Шахрух, многое сделали для развития персидской литературы и прогресса иранского искусства».[3:60-61] В отличие от Тимура, который всю свою жизнь посвятил войнам и великим, бурным завоеваниям, его дети и внуки выросли людьми, любящими культуру, искусство и поэзию, заложив основы многих ценных памятников, сохранившихся до наших дней, и дав толчок созданию бесчисленных литературных произведений. Среди наследников Тимура выделяются Шахрух, Улугбег, Байсунгур Мирза, Абу Саид Мирза, Хусейн Байкара и, наконец, Бедиуззаман Саид Нурси. Следует отметить, что все они были художниками, поэтами и каллиграфами и страстно преданы иранскому искусству, культуре и литературе. Можно сказать, что Шахрух и его сын Байсунгур Мирза являются наиболее выдающимися из них. Место и значение этих двух личностей в истории еще больше подчеркиваются тем фактом, что они являются основателями великой художественной школы Герата. Байсунгур Мирза пригласил мастера Мирзу Джафера Тебризи, тогда известного как Джафер Байсунгур, и оказал ему полную поддержку, создав возможности для развития самых художественных направлений того времени.

В этой благоприятной для искусства среде каллиграфы, живописцы и великие и выдающиеся миниатюристы, такие как Кемаледдин Бехзад и Ага Мирак Исфাহани, при поддержке дворов Шахруха и Байсунгура, постоянно имели возможность демонстрировать свое творчество. Знаменитая и великолепная Гератская мечеть также была построена в период правления Шахруха. Мечеть Гоухаршад в Мешхеде была построена женой Шахруха, Гоухаршад Хатун. Благодаря ее личной инициативе и заботе, а также под особым руководством Джафара Табризи, была создана Байсунгурская библиотека, ставшая центром науки и искусства той эпохи. Таким образом, в этой библиотеке были сохранены самые ценные и избранные книги. Исследователь средневековой литературы М.Ф. Кёпрюлю пишет: «В эпоху Тимура, который преследовал цель восстановления старой империи Чингисхана на исламских принципах, сразу же стало заметно, что интеллектуальная и художественная жизнь вновь начала укрепляться, вокруг правителя и князей сплотились научные и поэтические круги, а шейхи приобрели большое значение. Однако эта ситуация не отличалась и при дворах таких династий, как Джалайириды, Керты и Музаффариды, которые пострадали от ударов Тимура».[1:335] Как отмечает исследователь, Хусейн Байкара сыграл важную роль в этот период «возрождения науки и искусства». Он был тимуридским принцем, заложившим основы развития науки и литературы в XV веке. В более поздний период Абд аль-Рахман аль-Джами считается главным представителем поэзии этой эпохи. Произведения поэта Абдуллы Хатифи, выросшего в такой литературной и культурной среде, также содержат многие из упомянутых выше характеристик.

Мевлана Абдулла Хатифи был одним из поэтов, пользовавшихся большим уважением в своё время. Он родился в 822 году хиджры в городе Харджурд в провинции Джам во время правления Шахруха. Получив образование в области естественных наук от своего дяди Джами и усвоив от него все необходимые знания, Хатифи, подобно своему учителю, с большим энтузиазмом обратился к литературе и поэзии. Хотя Хатифи писал стихи, как и многие начинающие поэты той эпохи, он в основном решил сосредоточиться на жанре месневи (повествовательной поэмы). Всегда обращаясь за советом к своему дяде Абд аль-Рахману Джами в своих литературных начинаниях, поэт извлек пользу из его руководства в поэзии, когда начал писать «Хамсу». Преимуществом их родства для Хатифи была возможность встречаться со всеми деятелями культуры, которые поддерживали литературный и интеллектуальный контакт с Джами. Кроме того, доступ к большой библиотеке

в Герате, принадлежавшей тимуридским шахам, был еще одним преимуществом этих отношений. Хатифи прожил более века, и за эти годы он общался со многими выдающимися деятелями того времени. Он также был мусульманином-шиитом, принадлежащим к секте Кубрави. Источники перечисляют следующие произведения Хатифи: «Лейла и Маджнун», «Ширин и Хосров», «Хафт Манзар», «Тимурнаме» и незавершённый маснави «Шахнаме-йи Хатифи». У поэта также есть Диван, состоящий из 5000 двустиший.

«Тимурнаме», считающееся величайшим и самым известным произведением Хатифи, также известно под названиями «Зафернаме» и «Шахнаме Теймури». «При написании этого маснави из 4500 стихов Хатифи, хотя и считал его «Искандарнаме» Низами, не опирался на истории и легенды, как Низами, а вместо этого использовал важные источники, связанные с Тимуром, прежде всего «Зафернаме» Шарафуддина Али Язди».[2:468] Произведение содержит интересные интерпретации, новаторские слова, образы и особенно сцены войны, конфликта и кровопролития. Хотя это произведение представляет собой поэтическую повесть о победе, обогащенную историческими мотивами, оно также содержит размышления Хатифи о словах и их силе. Поэт говорит о важности риторики, о поэтических украшениях, которые его перо добавляет к ценности слов, и о художественной силе речи поэта. Говоря о ценности слов, Хатифи также считает необходимым подчеркнуть художественную силу тех, кто писал и создавал произведения до него. Подобно многим средневековым мастерам пера, он приравнивает слова поэта к драгоценным камням. Хатифи сравнивает усилия поэта, превращающего слова в поэзию, с работой ювелира. В своем труде «Тимурнаме» Хатифи пишет следующее:

نیامد از این آسمان کهن
متاعی گرانمایه تر از سخن
سخن زاد آن سان ز امالکتاب
که روح الله از مریم کا میاب
به حسن سخن ره نیابد زوال
سخن را توان گفت صاحب جمال

[5:60]

(Нет более драгоценного дара, чем Слово, сошедшего с этих древних небес. Слово родилось от той «Матери Книги», подобно тому как Святой Дух родился от Марии. Красота Слова не умаляется от того, что произнести его мог только тот, у кого прекрасное лицо.)

Понимание и ценность понятия «слово» у Хатифи очевидны. Он считал слово самым драгоценным даром, символом власти и, что наиболее важно, божественным объектом, исходящим с небес, то есть от Бога. По мнению Хатифи, слово — это доверенное лицо поэта.

سخن ز آسمان کیود آمده
طفیل سخنور فرود آمده
سخن ور نبودی اگر در جهان
که می گفت اوصاف شاهنش هان
ز گفتار فردوسی هوش مند
بسی نام کاووس کی شد بلند
سخن گر نپرداختی انوری
که می گفت از سنجر و سنجری

[5:60]

(Это слово сошло с голубого неба, оно спустилось на землю как верный спутник своего господина. Если бы в мире не было поэтов, кто бы описывал и восхвалял правителей? Как могло имя Кейкавуса быть так возвышено словами мудрого Фирдеуси? Если бы Энвери не упомянул его, кто бы говорил о Санджаре и его правлении?)

Хатифи неоднократно подчеркивает, что именно поэты возвышают слово и искусство риторики, заявляя, что, по его мнению, сила поэзии превосходит славу и почет правителей. Этими строками Хатифи подтверждает, что решения султанов временны, тогда как слова поэтов вечны. В следующих строках поэт сравнивает себя с Фирдоуси:

دهم آن چنان داد را در سخن
که حیران بماند سپهر کهن
اگر من نه مانند فردوسیم
نه شایسته مسند و کرسیم

[5:60]

(Я внесу такой вклад в искусство риторики, что даже старая судьба будет поражена. Я недостоин высокого ранга или возвышенного положения, потому что я не похож на Фирдоуси.)

Абдулла Хатифи, подчеркивая силу и ценность своих слов, также смиренно заявляет, что не ставит перед собой высоких целей. Поэт не стесняется выражать свои амбиции в этом отношении, говоря, что во Вселенной не было такого поэта с начала мира, что его слова не имеют себе равных в мире поэзии и что он поражает Вселенную своим искусством.

Исследователи выдвинули интересные идеи относительно отсылок Хатифи к поэтам, жившим до него.

"یکی دیگر از نکات توجه هاتفی به پیشینیان و ذکر نام شاعران گذشته همراه با قضاوت‌هایی است که درباره آنها به شیوه نقد ادبی داشته است؛ برای نمونه: هاتفی بارها در ضمن اثر خود، به فردوسی اشاره نموده و او را سحرساز خوانده است."

[4:137]

(Ещё одним аспектом интереса Хатифи к своим предшественникам и его отсылками к поэтам прошлого являются его оценки в форме литературной критики; например, Хатифи неоднократно упоминал Фирдоуси в своих произведениях и называл его «волшебником»)

Изученные нами примеры и выводы исследователей показывают, что Хатифи критически относился к творчеству поэтов, живших до него, и даже включал иронические отсылки в некоторые свои стихотворения. В то же время поэт, считавший себя на пике своей поэтической карьеры, заявлял, что его стихи бесценны, как жемчуг, и приравниваются к драгоценным камням, висящим в ушах.

نظم من در تمام جهان
شد آویزه ی گوش شاهنشهان
به روی زمین کم بود خانهای
که نبود در آن از من افسانهای

[5:130]

(Мои драгоценные жемчужины — это серьги, которые носят правители по всему миру. На земле мало стран, где бы не рассказывали обо мне.)

В других своих произведениях Хатифи также упоминал, что его стихи читали и любили в далеких странах. Почти в каждой строке он чувствовал необходимость подчеркнуть свою уверенность в этом отношении, популярность, которой он пользовался среди современников, и тот факт, что его искусство приобрело определенную известность как искусство хорошего и талантливого поэта. Ценность, которую он придавал словам, отражена и в этих строках:

فشاندم جواهر بر اهل جهان
همه لایق گوشوار شهان
ز سرحد چین تا به اقصای روم
رسید این جواهر به هر مرز و بوم

[5:59]

(Я разбросал драгоценности по народам мира, драгоценности, достойные сережек королей. Эти драгоценности достигли каждой страны и каждого города, от границ Китая до самых отдаленных уголков Рума.)

Эти стихи взяты из «Тимурнаме» Абдуллы Хатифи, о котором мы упоминали ранее. То, что говорит поэт, — это не преувеличенный исторический факт. Благодаря этому произведению Хатифи снискал большую славу в своё время, став известным в области литературы и истории, написав историю важной эпохи в стихах.

ВЫВОДЫ.

Абдуллу Хатифи можно охарактеризовать как самую любимую, широко читаемую и наиболее критикуемую литературную фигуру среди персидскоязычных поэтов эпохи Тимуридов. В своих стихах, особенно в «Тимурнаме», Абдулла Хатифи иногда включает амбициозные идеи о стиле и форме. Поэт, уверенно заявляющий о своём мастерстве в создании стиля, считает, что его поэтическое мастерство, литературный вкус и оригинальные формы выражения могут удивить даже самых могущественных мастеров слова.

برخی از ارزش سبکی آثار هاتفی سخن گفته و از تعبیرهایی چون: "کمال سبک و بلندی شعر" برای توصیف تمرنامه او به کار برده‌اند

[4:137]

(Некоторые отмечали стилистическую ценность произведений Хатифи, используя такие выражения, как «совершенство стиля и возвышенность поэтического искусства» для описания его стиля.)

Будучи хорошо знаком с произведениями великих поэтов, предшествовавших ему, и получив уроки поэзии от такого мастера, как Джами, Хатифи также стремился к совершенству в поэзии.

Дискуссия. Хатифи, прекрасно понимая, что Хакани прославился своими касыдами в свое время, даже утверждал, что может с ним конкурировать, заявляя, что его стихи всегда были драгоценностями, готовыми покорить высочайшие вершины и достойными возвышенного положения. По его мнению, написанные им стихи, произнесенные им слова, находятся в океанах и шахтах; каждое слово, выходящее из-под его пера, драгоценно, как алмаз. Давайте обратимся к другому двустишию, где поэт подчеркивает ценность слов:

بود بحر و کان سخن ملک من
درو لعل ریزد سر کلک من

[5:59]

(Море и источник слов — моя собственность; жемчуг и бриллианты льются с кончика моего пера.)

Несомненно, как и любой поэт, Хатифи не стеснялся восхвалять себя и свои художественные качества. Примеры, которые мы рассмотрели выше, доказывают это. Хатифи неустанно сравнивал свои стихи с жемчугом при каждом удобном случае, подчеркивая, что его поэтический талант — бесценный дар.

بود بحر شعر مرا نیز نر
که ریزم گوهرها به وصف تهر
سخن دارمش همچو در خوشاب
گرانمایه چون گوهر آفتاب

[5:60]

(В моем море поэзии также есть жемчужины. Я разбрасываю драгоценные камни в восхваление Тимура. Мои слова подобны ярким, сияющим жемчужинам. Они так же драгоценны, как золотые частицы солнца.)

Как утверждает Абдулла Хатифи в этих строках, он не только описал Тимура, но и задокументировал жизнь и деяния этого великого полководца и завоевателя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

«Тимурнаме» — это литературное и историческое наследие, в котором Хатифи точно выражает ценность слов, демонстрирует свою веру в силу языка и превращает великую историю героизма в стихи, используя художественную силу слова. Мы считаем, что это наследие предоставляет обширный исследовательский материал для экспертов в области языка, литературы и истории.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Köprülü M.F. Türk edebiyatı tarihi. Ankara, 2011
2. TDV İslâm Ansiklopedisi.16.Cilt, İstanbul,1997,
3. Тамимдари А. История персидской литературы. — СПб.: Петербургское Востоковедение, 2007. — 240 с. (Orientalia).Санкт-Петербург, 2007
4. دکتر سیدعلی کرامتی مقدم، سیده آمنه حسینی جهانگیر، جایگاه ادبی هاتفی در آیینۀ پژوهشهای معاصر. تاریخ دریافت: 05/05/1398 تاریخ پذیرش نهایی: 25/11/1399، از ص 125 تا ص 143
5. عبدالله هاتفی خرجردی. تِمُرنامَه (تِ م ر نامَه). بازنمود زنده گی نامه ی امیر تیمور گورکانی. چاپ بخش دیجیتالی. 1398 / 5 / برابر با 27 / 7 / 2019 میلادی.

DIN VA HURFIKRLILIK TUSHUNCHASINING MAZMUNI VA MOHIYATI

Jo'rayev Akram Namozovich

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o'qituvchisi

Abdusattorova Karomatxon Parda qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada din va hurfikrlilik tushunchalarining mazmuni, mohiyati hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik va dunyoviylik tamoyillarining o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab beriladi. Tadqiqot davomida dinning ijtimoiy hayotdagi roli, inson tafakkuri va erkin fikrlashga ta'siri hamda zamonaviy demokratik jamiyatda ushbu tushunchalarning ahamiyati yoritilgan. Maqolada mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari asosida muhim xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *din, hurfikrlilik, vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik, sekulyarizm, jamiyat, demokratiya.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются содержание и сущность понятий религии и свободомыслия, а также их роль в развитии общества. Особое внимание уделяется взаимосвязи свободы совести, религиозной толерантности и принципов светскости. В ходе исследования раскрывается влияние религии на общественную жизнь, мышление человека и формирование свободного мировоззрения. Также освещается значение данных понятий в условиях современного демократического общества. Статья основана на научных взглядах отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: *религия, свободомыслие, свобода совести, религиозная толерантность, секуляризм, общество, демократия.*

ABSTRACT

This article analyzes the content and essence of the concepts of religion and freethinking, as well as their role in the development of society. Special attention is given to the interrelation between freedom of conscience, religious tolerance, and the principles of secularism. The study highlights the impact of religion on social life, human thinking, and the formation of independent thought. It also examines the significance of these concepts in a modern democratic society. The article is based on the scientific views of both local and foreign scholars.

Keywords: religion, freethinking, freedom of conscience, religious tolerance, secularism, society, democracy.

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida din va hurfikrlilik tushunchalari muhim ijtimoiy-falsafiy kategoriyalar sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Insoniyat tarixida din nafaqat e'tiqod shakli, balki ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi muhim omil sifatida namoyon bo'lib kelgan. Shu bilan birga, hurfikrlilik – insonning mustaqil fikrlash, voqelikni erkin baholash va dunyoqarashini shakllantirish huquqi sifatida jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutadi [2].

Bugungi kunda globallashuv jarayonlari kuchayib borayotgan bir davrda din va dunyoviylik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, shuningdek, vijdon erkinligini kafolatlash masalalari dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Xususan, demokratik jamiyatlarda har bir shaxsning e'tiqod qilish yoki qilmaslik huquqi qonun bilan himoya qilinadi va bu inson huquqlarining ajralmas qismi sifatida e'tirof etiladi [3].

Din va hurfikrlilik o'rtasidagi o'zaro munosabatlar turli davrlarda turlicha talqin qilingan. Klassik sotsiolog olimlar, jumladan, Emil Dyurkgeym va Maks Veber dinni jamiyatning muhim instituti sifatida o'rganib, uning inson ongiga va ijtimoiy tizimga ta'sirini ilmiy asoslab berganlar [6]. Zamonaviy tadqiqotlarda esa din va erkin fikrlash o'rtasidagi uyg'unlik, diniy bag'rikenglik va sekulyarizm tamoyillari asosiy tadqiqot obyektiga aylangan [4].

Shuningdek, vijdon erkinligi va diniy bag'rikenglik masalalari bugungi kunda nafaqat falsafiy, balki huquqiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligi, xususan, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun hamda Konstitutsiyada belgilangan me'yorlar jamiyatda diniy erkinlik va bag'rikenglikni ta'minlashga xizmat qiladi [1].

Mazkur maqolaning maqsadi – din va hurfikrlilik tushunchalarining mazmun-mohiyatini ochib berish, ularning o'zaro aloqadorligini tahlil qilish hamda zamonaviy jamiyatdagi ahamiyatini ilmiy asosda yoritishdan iborat. Tadqiqot davomida mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari, shuningdek, normativ-huquqiy hujjatlar va zamonaviy ilmiy maqolalardan keng foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Din insoniyat tarixining barcha bosqichlarida mavjud bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisa hisoblanadi. U insonning borliqni anglashga bo'lgan intilishi, ma'naviy ehtiyojlari va e'tiqodlari tizimi sifatida shakllangan. Ilmiy manbalarda din "inson va muqaddaslik o'rtasidagi munosabatlar tizimi" sifatida talqin etiladi [5].

Mashhur sotsiolog olim Emil Dyurkgeym dinni jamiyatni birlashtiruvchi kuch sifatida baholab, uni ijtimoiy birdamlikni mustahkamlovchi institut deb ta'riflaydi [6]. Uning fikricha, diniy e'tiqodlar va marosimlar jamiyat a'zolarini umumiy qadriyatlar asosida birlashtiradi. Maks Veber esa dinni inson xulq-atvori va iqtisodiy faoliyatiga ta'sir etuvchi muhim omil sifatida o'rganib, uning jamiyat taraqqiyotidagi rolini alohida ta'kidlaydi [6].

Zamonaviy tadqiqotlarda dinning funksiyalari yanada kengroq talqin qilinadi. Jumladan, u:

- ma'naviy ehtiyojlarni qondiradi;
- axloqiy me'yorlarni shakllantiradi;
- ijtimoiy tartibni ta'minlaydi;
- inson hayotiga ma'no bag'ishlaydi.

Shu bilan birga, globallashuv davrida dinning jamiyatdagi o'rni o'zgarib bormoqda. Ba'zi holatlarda u ijtimoiy barqarorlikni ta'minlasa, ayrim vaziyatlarda qarama-qarshiliklarga ham sabab bo'lishi mumkin. Shu bois dinni ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyatga ega [4].

Hur fikrlilik (erkin fikrlash) – bu insonning mustaqil ravishda fikr yuritish, mavjud qarashlarni tanqidiy baholash va o'z dunyoqarashini shakllantirish huquqidir. Ushbu tushuncha jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri bo'lib, ilm-fan rivojida katta rol o'ynaydi [2].

Tarixan hurfikrlilik diniy dogmalarga qarshi fikr sifatida shakllangan bo'lsa-da, zamonaviy talqinda u dini inkor etish emas, balki fikr erkinligini ta'minlashni anglatadi. Bugungi kunda hurfikrlilik demokratik jamiyatning ajralmas belgilaridan biri sifatida qaraladi [3].

Hur fikrlilikning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- mustaqil tafakkur;
- tanqidiy yondashuv;
- erkin dunyoqarash;
- ilmiy asoslangan fikrlash.

Shuningdek, hurfikrlilik inson huquqlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, vijdon erkinligi tushunchasi orqali huquqiy jihatdan mustahkamlangan. Bu esa har bir shaxsning o'z e'tiqodini erkin tanlash huquqini kafolatlaydi [1].

Din va hurfikrlilik o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ular bir-birini inkor etuvchi emas, balki ma'lum ma'noda to'ldiruvchi tushunchalar sifatida ham qaraladi. Ilmiy yondashuvlarda ushbu ikki tushuncha o'rtasida muvozanatni saqlash muhimligi ta'kidlanadi [4].

Bir tomondan, din insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondirsa, ikkinchi tomondan hurfikrlilik uning erkin fikrlash imkoniyatini kengaytiradi. Agar jamiyatda ushbu ikki omil o'rtasida muvozanat saqlansa, ijtimoiy barqarorlik va taraqqiyot ta'minlanadi.

Zamonaviy demokratik jamiyatlarda quyidagi tamoyillar ustuvor hisoblanadi:

- diniy bag'rikenglik;
- vijdon erkinligi;
- dunyoviylik (sekulyarizm);
- inson huquqlarining ustuvorligi.

Sekulyarizm sharoitida davlat din ishlariga aralashmaydi, biroq barcha dinlarga teng munosabatda bo'ladi. Bu esa hurfikrlilik rivojlanishi uchun qulay muhit yaratadi [3].

Shuningdek, diniy bag'rikenglik jamiyatda turli e'tiqod egalari o'rtasida o'zaro hurmat va totuvlikni ta'minlaydi. Bu esa ijtimoiy barqarorlikning muhim omili hisoblanadi.

Hozirgi globallashuv davrida din va hurfikrlilikning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Axborot oqimining kuchayishi, madaniyatlararo aloqalarning kengayishi inson tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sharoitda erkin fikrlash va diniy bag'rikenglik muhim qadriyat sifatida namoyon bo'ladi [4].

Zamonaviy jamiyatda:

- din ma'naviy qadriyatlarni saqlab qoladi;
- hurfikrlilik esa innovatsion rivojlanishni ta'minlaydi;
- ularning uyg'unligi barqaror jamiyatni shakllantiradi.

O'zbekiston misolida ham diniy bag'rikenglik va vijdon erkinligi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu esa jamiyatda turli qarash va e'tiqodlarga hurmat bilan yondashish muhitini yaratmoqda [1].

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalariga ko'ra, din va hurfikrlilik tushunchalari jamiyat taraqqiyotida muhim o'rin tutuvchi o'zaro bog'liq ijtimoiy-falsafiy kategoriyalar ekanligi aniqlandi. Din insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondiruvchi, axloqiy qadriyatlarni shakllantiruvchi hamda jamiyatda ijtimoiy tartibni ta'minlovchi muhim institut sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, hurfikrlilik insonning mustaqil tafakkurini rivojlantirish, voqelikni tanqidiy baholash va erkin dunyoqarashni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, din va hurfikrlilik bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar emas, balki muayyan sharoitda o'zaro uyg'unlashib, jamiyat barqarorligi va taraqqiyotiga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, demokratik jamiyat

sharoitida vijdon erkinligi, diniy bag'rikenglik va sekulyarizm tamoyillarining ta'minlanishi ushbu uyg'unlikni mustahkamlovchi asosiy omillar hisoblanadi.

Shuningdek, zamonaviy globallashuv sharoitida dinning ijtimoiy hayotdagi o'rni o'zgarib borayotgani, hurfikrlilik esa ilmiy-texnik taraqqiyotning muhim sharti sifatida namoyon bo'layotgani aniqlandi. Shu sababli, jamiyatda ushbu ikki tushuncha o'rtasida muvozanatni saqlash, ularni ilmiy asosda o'rganish va rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, din va hurfikrlilikning uyg'un rivoji inson huquqlari, ijtimoiy barqarorlik va ma'naviy taraqqiyotning muhim omili sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023, bet 12–15.
2. “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida”gi Qonun. – Toshkent, 2021, bet 3–7.
3. Abdullaev M. – *Dinshunoslik asoslari*. Toshkent: O'zbekiston, 2019, bet 45–60.
4. Qodirov A. – *Dinshunoslik*. Toshkent: Fan, 2018, bet 22–38.
5. Islomov Z. – *Vijdon erkinligi va diniy bag'rikenglik*. Toshkent, 2021, bet 10–25.
6. “Hur fikrlilik va uning tarixiy rivoji” – *Falsafa va huquq jurnali*, 2021, bet 34–42.
7. “Din va dunyoviylik: o'zaro munosabatlar tahlili” – *Ijtimoiy fanlar jurnali*, 2022, bet 50–58.
8. “Vijdon erkinligi – demokratik jamiyat asosi” – *Huquqiy tadqiqotlar*, 2023, bet 12–19.
9. Berger P. L. – *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, 1967, bet 15–35.
10. Durkheim E. – *The Elementary Forms of Religious Life*, 1912, bet 30–55.
11. Weber M. – *The Sociology of Religion*, 1920, bet 40–60.
12. “Religious tolerance and freedom of belief in modern society” – *Journal of Social Studies*, 2020, bet 5–18.
13. “Secularism and freedom of thought: global perspectives” – *International Journal of Sociology*, 2019, bet 22–36.

TALABALARNING O‘QUV JARAYONIDAGI FAOLLIgi VA UNI OSHIRISHNING METODIK ASOSLARI

Hafizov Abror Alisher o‘g‘li,

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

abrorbek.hafizov92@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ta’lim jarayoni samaradorligini belgilovchi eng muhim ko‘rsatkichlardan biri bu talabalarning o‘quv faolligi hisoblanadi. O‘quv faolligi deganda nafaqat talabaning dars mashg‘ulotlarida jismoniy ishtiroki, balki uning bilim olish jarayoniga faol, mustaqil, ongli, ijodiy va mas‘uliyat bilan yondashuvi, o‘rganilayotgan mavzuni chuqur anglash hamda o‘zlashtirilgan bilimlarni turli o‘quv va hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga intilishi tushuniladi [Зимняя, 2010]. Shu ma’noda, o‘quv faolligi ta’lim mazmunining o‘zlashtirilish darajasini belgilovchi asosiy pedagogik mezonlardan biri sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: o‘quv faolligi, metodik asoslar, kognitiv faollik, motivatsion tayyorgarlik, metakognitiv boshqaruv, talaba markazli ta’lim, muammoli ta’lim.

ABSTRACT

One of the most important indicators of the effectiveness of the educational process is the learning activity of students. Learning activity is understood not only as a student's physical participation in classes, but also as his active, independent, conscious, creative and responsible approach to the process of acquiring knowledge, a deep understanding of the subject being studied, and a desire to apply the acquired knowledge in various educational and life situations [Zimnyaya, 2010]. In this sense, learning activity is considered one of the main pedagogical criteria determining the level of mastery of educational content.

Keywords: learning activity, methodological foundations, cognitive activity, motivational training, metacognitive management, student-centered education, problem-based learning.

KIRISH

Zamonaviy pedagogika fanida o‘quv faolligi tushunchasi an’anaviy tarzda talqin etilgan “darsda qatnashish” yoki “faol javob berish” darajasidan ancha kengroq mazmunga ega bo‘lib bormoqda. Ilmiy tadqiqotlarda ushbu tushuncha kognitiv faollik, motivatsion tayyorgarlik va metakognitiv boshqaruv kabi murakkab tuzilmalar majmuasi sifatida izohlanadi [Хытопской, 2013]. Kognitiv faollik talabaning bilimni idrok etish, tahlil qilish, solishtirish va umumlashtirish

jarayonlaridagi faol ishtirokini ifodalasa, motivatsion tayyorgarlik o'quv faoliyatiga bo'lgan ichki ehtiyoj va qiziqish darajasini anglatadi. Metakognitiv boshqaruv esa talabaning o'z o'quv faoliyatini rejalashtira olish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini o'z ichiga oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan, o'quv faolligining manbai insonning tabiiy bilishga bo'lgan ehtiyoji, ya'ni dunyoni anglash, tushunish va o'zlashtirish istagida mujassamdir [Рубинштейн, 2012]. Biroq ushbu tabiiy intilish har doim ham o'z-o'zidan faol o'quv faoliyatiga aylanavermaydi. Uni ta'lim jarayonida uyg'otish, rivojlantirish va maqsadga yo'naltirish bevosita o'qituvchi tomonidan qo'llaniladigan pedagogik metodlar, ta'lim texnologiyalari va o'quv muhitining sifatiga bog'liqdir.

Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida talabalarning o'quv faolligini ta'minlash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu bosqichda talaba mustaqil bilim olishga tayyor shaxs sifatida shakllanishi lozim. Agar ta'lim jarayoni an'anaviy, biryozlama va o'qituvchi markazli tarzda tashkil etilsa, talabalarda passivlik, befarqlik va faqat baho uchun o'qish holatlari kuzatilishi mumkin [Леонтьев, 2005]. Bunday vaziyat esa o'quv faolligining pasayishiga va ta'lim samaradorligining susayishiga olib keladi.

Shu bois, zamonaviy pedagogik yondashuvlar o'quv faolligini oshirishni ta'lim jarayonining markaziy vazifasi sifatida belgilaydi. Interaktiv, kommunikativ va talaba markazli metodlar asosida tashkil etilgan darslar talabalarning kognitiv va motivatsion faolligini kuchaytiradi, ularni o'z fikrini erkin ifodalashga, mustaqil qaror qabul qilishga va o'quv jarayonining faol ishtirokchisiga aylanishga undaydi [Селевко, 2010]. Natijada o'quv faolligi nafaqat darsdagi faollik, balki talabaning umumiy intellektual va shaxsiy rivojlanish omiliga aylanadi.

Ta'lim nazariyasiga ko'ra, talabalarning faolligi ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanadi. Ichki omillarga talabaning qiziqishlari, ehtiyojlari, shaxsiy motivatsiyasi, intellektual va psixologik xususiyatlari kiradi. Tashqi omillar esa o'qitish metodlari, dars jarayonining tashkil etilishi, ta'lim muhiti, o'qituvchining pedagogik mahorati hamda qo'llanilayotgan ta'lim texnologiyalari bilan bevosita bog'liqdir.

Mazkur jihatdan qaralganda, interaktiv texnologiyalar talabalarning faolligini oshirishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Interaktiv metodlar talabaning faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida ta'lim jarayoniga jalb etilishini ta'minlaydi [Hafizov, 2024]. Guruhli va juftlikda ishlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, munozara va rol o'yinlari orqali talabalar mustaqil fikrlashga, o'z nuqtayi nazarini himoya qilishga va tilni amaliy muloqot vositasi sifatida qo'llashga o'rganadilar.

Shuningdek, interaktiv texnologiyalar talabalarda o'ziga bo'lgan ishonchni shakllantiradi, xatolardan qo'rqmasdan fikr bildirishga undaydi va dars jarayonida qulay psixologik muhitni yaratadi. Natijada ingliz tilini o'rganish jarayoni samaraliroq bo'lib, talabalarning faolligi barqaror tarzda oshib boradi.

Ingliz tilini o'qitishda talabalarning faolligini oshirish, avvalo, kommunikativ yondashuvni amalga oshirish bilan bog'liq. Kommunikativ metod tilni o'rganishni real muloqot jarayoni sifatida tashkil etishni ko'zda tutadi [Hafizov, 2025]. Bunda talaba dars davomida passiv tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladi. U o'z fikrini ingliz tilida ifodalashga, suhbatdosh bilan muloqotga kirishishga va muammoli vaziyatlarni til vositasida hal qilishga intiladi.

Talabalarning faolligini oshirishda interaktiv metodlarning o'rni beqiyosdir. Guruhli va juftlikda ishlash, rol o'yinlari, munozaralar, loyihaviy faoliyat kabi metodlar talabalarning darsdagi ishtirokini kuchaytiradi. Bunday metodlar orqali talabalar o'zaro fikr almashadi, bahs yuritadi, hamkorlikda qaror qabul qiladi va ingliz tilida erkin muloqot qilishga o'rganadi. Natijada, dars jarayoni jonlanib, ta'lim samaradorligi oshadi.

Pedagogik adabiyotlarda "faollik" tushunchasi talabaning o'quv jarayonida ongli, mustaqil va ijodiy ishtiroki sifatida talqin etiladi. Faollik nafaqat talabaning darsda ishtirok etishi, balki uning o'quv faoliyatiga bo'lgan ichki munosabati, bilimlarni anglab o'zlashtirishi va ularni amaliy faoliyatda qo'llay olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda, talabaning faolligi ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim pedagogik ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Talabalarning faolligi ularning bilim olishga bo'lgan ichki ehtiyoji, o'quv motivatsiyasi, o'quv vazifalariga mas'uliyat bilan yondashuvi hamda mustaqil fikrlash qobiliyatida ifodalanadi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, faollik darajasi yuqori bo'lgan talabalarda bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish, tahliliy fikrlash va ijodiy yondashuv shakllanadi. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimida talabalarning faolligini oshirish ta'lim jarayonining asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

Ingliz tilini o'rganish jarayonida talabalarning faolligi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki tilni o'zlashtirish passiv bilim emas, balki faol muloqot jarayoni orqali amalga oshadi. Ingliz tilida faollik, asosan, talabaning muloqotga kirishish, erkin fikr bildirish, savol-javoblarda qatnashish, munozaralarda ishtirok etish va til birliklarini real kommunikativ vaziyatlarda qo'llashga tayyorligida namoyon bo'ladi. Faol ishtirok etmagan talaba tilni faqat nazariy darajada o'zlashtirishi mumkin, bu esa kommunikativ kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmasligiga olib keladi.

Talabalarning faolligini oshirishning muhim metodik asoslaridan biri — muammoli ta’lim texnologiyasidir. Muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan darslarda talabalar mustaqil fikrlashga, tahlil qilishga va muammoni hal etish yo’llarini izlashga majbur bo’ladi. Ingliz tili darslarida bunday yondashuv talabalarning tilni real vaziyatlarda qo’llashiga imkon yaratadi. Masalan, muammoli savollar, bahsli mavzular yoki real hayotiy vaziyatlar asosida tashkil etilgan topshiriqlar talabalarning faolligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, loyiha metodi ham talabalarning faolligini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Loyiha asosida tashkil etilgan mashg’ulotlarda talabalar ma’lum bir mavzu yuzasidan mustaqil izlanadi, axborot to’playdi, tahlil qiladi va o’z natijalarini ingliz tilida taqdim etadi. Bu esa ularning nafaqat til ko’nikmalarini, balki ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Talabalarning faolligini oshirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ham ahamiyati katta. Onlayn platformalar, interaktiv doskalar, mobil ilovalar va multimediya vositalari yordamida tashkil etilgan darslar talabalarni o’quv jarayoniga faol jalb etadi. Bunday texnologiyalar orqali talabalar mustaqil ishlash, testlar bajarish, virtual muloqotda qatnashish va o’z bilimlarini baholash imkoniyatiga ega bo’ladi.

O’zbekiston oliy ta’lim muassasalarida ingliz tilini o’qitish jarayonida talabalarning faolligini oshirish davlat ta’lim siyosatining muhim yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Normativ-huquqiy hujjatlarda talaba markazli ta’lim, interaktiv metodlardan foydalanish va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish vazifalari belgilab berilgan. Bu esa ingliz tili o’qituvchilaridan darslarni innovatsion yondashuv asosida tashkil etishni talab etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, talabalarning o’quv jarayonidagi faolligi ingliz tilini samarali o’qitishning muhim sharti hisoblanadi. Interaktiv texnologiyalar, kommunikativ metod va zamonaviy pedagogik yondashuvlar talabalarning faolligini oshirish, ularning til kompetensiyasini rivojlantirish va ta’lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Shu sababli, ingliz tilini o’qitishda talabalarning faolligini oshirishga qaratilgan metodik asoslarni chuqur o’rganish va amaliyotga joriy etish dolzarb vazifa bo’lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Hafizov, Abror Alisher o’g’li (2024). Oliy o’quv yurtlari talabalariga biznes lug’atini o’rgatishning pedagogik strategiyalari muammolari. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4 (5), 647-650.

2. Hafizov, A.A. (2024) Challenges in pedagogical strategies for instructing business vocabulary to tertiary-level learners. *International Journal of World Languages*, Volume 4, Issue 3, pp. 84-87
3. Hafizov, A.A. (2025), The potential of social media as a tool for authentic language learning, *Educator Insights: Journal of Teaching Theory and Practice*, Volume 1, Issue 6, pp. 70-74.
4. Зимняя И.А. Педагогическая психология . – М.: Логос, 2010.
5. Хуторской А.В. Современная дидактика. – М.: Академия, 2013.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2012.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, 2005.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 2010.

HAKAMLIK SUDINING HAL QILUV QARORI BO‘YICHA NIZOLASHISH VA UNING IJROSIGA OID ISHLARNI YURITISHDA VAKOLATLI SUDLARNING ROLI

Najmiddinova Farangiz Faxriddin qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Mediatsiya va nizolarni muqobil hal etish usullari” yo‘nalishi magistranti

E-mail: farangiznajmiddinova57@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari bo‘yicha nizolashish va ijro etish jarayonida vakolatli sudlarning rolini o‘rganishga bag‘ishlangan. Unda hakamlik qarorlarining huquqiy tabiati, ularni bekor qilish asoslari hamda majburiy ijro etish mexanizmlari tahlil etilgan. Shuningdek, maqolada xalqaro huquqiy hujjatlar va milliy qonunchilik normalari tahlil qilinib, amaliyotda uchraydigan muammolar ochib berilgan. Tadqiqot natijasida hakamlik tizimi samaradorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: hakamlik sudi, nizolashish, majburiy ijro etish, bekor qilish asoslari, vakolatli sud, protsessual aloqadorlik.

ABSTRACT

This article is devoted to the study of the role of competent courts in disputing and enforcing arbitral awards. It analyzes the legal nature of arbitral awards, the grounds for their annulment, as well as the mechanisms for their compulsory enforcement. Furthermore, the article examines international legal instruments and national legislation, identifying practical issues arising in their application. As a result of the research, proposals aimed at improving the effectiveness of the arbitration system have been developed.

Keywords: arbitration, arbitral award, dispute, enforcement, grounds for annulment, competent court, procedural relationship.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена изучению роли компетентных судов в процессе оспаривания и исполнения решений третейских судов. В ней анализируются правовая природа решений третейских судов, основания их отмены, а также механизмы их принудительного исполнения. Кроме того, в статье проводится анализ международных правовых актов и норм национального законодательства с выявлением проблем, возникающих на практике. По результатам исследования разработаны предложения, направленные на повышение эффективности третейской системы.

Ключевые слова: *третейский суд, оспаривание, принудительное исполнение, основания отмены, компетентный суд, процессуальная взаимосвязь.*

KIRISH

Bugungi zamonaviy dunyoda demokratik fuqarolik jamiyatlarining shakllanib borishi natijasida bozor iqtisodiyoti ham rivojlanib bormoqda. Bu kabi ijtimoiy, iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi nizolarni muqobil hal etish usullariga bo'lgan ehtiyojni ham tobora ortirmoqda. Jumladan, nizolarni muqobil hal qilish vositasi sifatida hakamluk sudlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Hakamluk sudlari (arbitraj) bugungi kunda xalqaro miqyosda nafaqat nizolarni hal qilish vositasi balki vakolatli sudlar bilan teng darajadagi tizim sifatida e'tirof etilmoqda.

Mustaqillikka erishganimizdan so'ng yurtimizda barcha sohalarda jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi. Shu jumladan, sud tizimi tubdan isloh qilinib, hakamluk sudlarining huquqiy maqomi qonunchilik tizimimizda belgilab qo'yildi. Yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyamizning 55-moddasida Har kim o'z huquq va erkinliklarini qonunda taqiqlanmagan barcha usullar bilan himoya qilishga haqli²⁷³ deb belgilanishi ham fuqarolik jamiyatining institutlari ahamiyatini oshiradi. Hakamluk sudlari nizolarni muqobil hal etish usuli sifatida vujudga kelgan muammoni tez va samarali hal etuvchi nodavlat organ hisoblanadi.

Xususan, bugungi kunda Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 30-oktabrdagi 235-son qarori bilan tasdiqlangan Hakamluk sudlari hisobini yuritish tartibi to'g'risidagi nizomiga²⁷⁴ muvofiq, O'zbekiston Respublikasida 2021-yil holatiga ko'ra 252 ta doimiy faoliyat olib boruvchi hakamluk sudlari o'z faoliyatlarini amalga oshirish kelmoqda. Oliy Majlis Senatining 2025-yil 18-dekabrdagi yalpi majlisida Hakamluk sudlari faoliyati yanada takomillashtirilishi hamda byudjet intizomi kuchaytirilishi munosabati bilan "O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida"gi Qonun muhokama qilindi. Ushbu qonun qabul qilinishi natijasida hakamluk sudlarini tashkil etish va sudyalik vazifasini bajarish uchun qo'shimcha talablar belgilanmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hakamluk sudlari va vakolatli sudlari o'rtasidagi protsessual munosabatlarning jumladan, hakamluk sudlarining hal qiluv qarorlari bo'yicha nizolashish va ijro etish jarayoning huquqiy asoslarini tadqiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

²⁷³ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>

²⁷⁴ <https://lex.uz/uz/docs/-1405183>

Hakamlik sudlari va vakolatli sudlar o'rtasidagi protsessual munosabatlarning asosiy normativ manbayi - "Hakamlik sudlari to'g'risida"gi Qonun, Fuqarolik protsessual kodeksi hamda Iqtisodiy protsessual kodeks normalaridir. Protsessual munosabatlarning huquqiy tabiati shundan iboratki, hakamlik sudlari davlat sud tizimiga kirmasa-da, ularning qarorlari davlatning majburiy ijro mexanizmi orqali ta'minlanadi. Bu esa hakamlik muhokamasining avtonomligini saqlagan holda, davlat sudlari tomonidan protsessual nazorat va ko'mak ko'rsatish institutini yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari bo'yicha nizolashish va ijro etish jarayonida vakolatli sudlarning ishtirokini ochib berishda Y.G.Streltsova, A.Pleshanov, Alan Redfern, M.Rozengard va boshqa olimlarning qarashlari atroflicha o'rganildi.

NATIJALAR

Hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish va majburiy ijro etish jarayonida vakolatli sudlarning muhim huquqiy va protsessual funksiyalarni bajaradi. Xususan, vakolatli sudlar hakamlik qarorlarining qonuniyligini ta'minlash, taraflar huquqlarini himoya qilish hamda qarorlarning majburiy ijrosini kafolatlashda asosiy o'rin tutadi.

Hakamlik qarorlarini bekor qilish va ijro etish bilan bog'liq protsessual mexanizmlar milliy qonunchilikda belgilangan tartib asosida amalga oshirilishi hakamlik institutining barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qilishiga olib keladi. Xususan, iqtisodiy sudlar tomonidan hakamlik muhokamasi bilan bog'liq ishlarni ko'rishda qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari yuzasidan "Iqtisodiy sudlar tomonidan hakamlik muhokamasi bilan bog'liq ishlarni ko'rishda qonun hujjatlarini qo'llashning ayrim masalalari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumining qarorida ushbu jarayonlarning protsessual tartibi va sudlar vakolatlari aniqlashtirib berilgan.

Xalqaro tajriba tahlili esa hakamlik sudlari va vakolatli sudlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik muvozanatli tarzda yo'lga qo'yilganda hakamlik tizimining samaradorligi oshishini ko'rsatdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish va ijro etishda vakolatli sudlarning ishtiroki arbitraj institutining samarali ishlashini ta'minlovchi muhim omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi.

MUHOKAMA

Mazkur tadqiqot natijalari hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish va majburiy ijro etish jarayonida vakolatli sudlarning o'rni muhim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Hakamlik muhokamasi mustaqil institut sifatida e'tirof etilsa-da, uning

samarali faoliyati ko'p jihatdan davlat sudlari bilan o'zaro aloqadorlik darajasiga bog'liq.

“Hakamlik sudi to'g'risidagi” Qonunning 47-moddasida hakamlik sudining hal qiluv qarorini bekor qilish asoslari keltirilgan bo'lib, ular quyidagicha:

hakamlik bitimining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha haqiqiy emasligini;

hakamlik sudi hal qiluv qarorining hakamlik bitimida nazarda tutilmagan yoki uning shartlariga to'g'ri kelmaydigan nizo bo'yicha chiqarilganligini yoxud unda hakamlik bitimi doirasidan chetga chiquvchi masalalar bo'yicha xulosalar mavjudligini. Agar hakamlik sudining hakamlik bitimi bilan qamrab olinadigan masalalar bo'yicha xulosalarini bunday bitim bilan qamrab olinmaydigan masalalar bo'yicha xulosalaridan ajratib olish mumkin bo'lsa, hakamlik sudi hal qiluv qarorining faqat hakamlik bitimi bilan qamrab olinmaydigan masalalar bo'yicha xulosalari bo'lgan qismi bekor qilinishi mumkin;

hakamlik sudining hal qiluv qarori ushbu Qonun 10-moddasining birinchi va uchinchi qismlari talablari buzilgan holda chiqarilganligini;

hakamlik sudi tarkibi yoki hakamlik muhokamasi ushbu Qonunning 14, 15, 16 va 25-moddalari qoidalariga muvofiq emasligini;

hakamlik sudining hal qiluv qarori hakamlik muhokamasi taraflarining qaysi biriga qarshi qabul qilingan bo'lsa, o'sha taraf hakamlik sudyalarini saylash (tayinlash) to'g'risida yoki hakamlik sudining majlisi bo'ladigan vaqt va joy haqida tegishli tarzda xabardor qilinmaganligini hamda shu sababli u hakamlik sudiga o'z tushuntirishlarini taqdim etolmaganligini.

Agar hakamlik sudi tomonidan ko'rib chiqilgan nizo qonun hujjatlariga muvofiq hakamlik muhokamasining predmeti bo'lmasa, hakamlik sudining hal qiluv qarori vakolatli sud tomonidan bekor qilinishi kerak²⁷⁵.

Hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish asoslari bilan bir qatorda, ularni majburiy ijro etish masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki hakamlik qarorining amaliy ahamiyati aynan uning ijro etilishi bilan belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, vakolatli sudlar hakamlik qarorlarini tan olish va majburiy ijroga qaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Iqtisodiy protsessual kodeksining 29-bobi²⁷⁶ va Fuqarolik protsessual kodeksining 40-bobi²⁷⁷ bevosita hakamlik sudining hal qiluv qarorini majburiy ijro etish uchun ijro varaqasi berish to'g'risidagi ishlarni yuritish masalasiga bag'ishlanadi.

²⁷⁵ O'zbekiston Respublikasi “Hakamlik sudlari to'g'risida” gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-1072079#-1072420>

²⁷⁶ O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi <https://lex.uz/docs/-3523891#-3532576>

²⁷⁷ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi <https://lex.uz/docs/-3517337#-3525103>

Hakamlilik sudining hal qiluv qarori bo'yicha nizolashish va ijro varaqasi berish tartibi 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasida ham mustahkamlangan. Ushbu konvensiyaga muvofiq, konvensiyada ishtirokchi davlatlar sudlari hakamlilik qarorlarini tan olish va ijro etishni ta'minlash majburiyatini oladi. Shu bilan birga, sudlar tomonidan rad etish faqat qat'iy belgilangan asoslar mavjud bo'lgandagina yo'l qo'yiladi. Bu esa sudlarning vakolatlarini aniq chegaralab, hakamlilik sudining hal qiluv qarorlarining barqarorligini ta'minlaydi.

Rivojlangan davlatlar amaliyotida esa xususan, AQSh va Yevropa mamlakatlarida sudlar hakamlilik qarorlarini ijro etishda, odatda, ularning mazmuniga aralashmaydi hamda faqat protsessual talablarning bajarilganligini tekshirish bilan cheklanadi. UNCITRAL Model Qonuniga ko'ra, vakolatli sudlar hakamlilik qarorlarini ko'rib chiqishda ularning mazmunini qayta baholash huquqiga ega emas, balki faqat protsessual talablarning bajarilganligini tekshiradi. Bu esa arbitraj muhokamasining mustaqilligini ta'minlash hamda sudlar aralashuvini minimal darajada saqlashga xizmat qiladi²⁷⁸. Shuningdek, mazkur model qonunda hakamlilik qarorlarini bekor qilish asoslari ham qat'iy belgilangan bo'lib, bu sudlar tomonidan turlicha talqin qilish ehtimolini kamaytiradi. Natijada, hakamlilik sudining hal qiluv qarorlarining barqarorligi va ijro etilish darajasi oshadi.

Bunday yondashuv hakamlilik institutining mustaqilligini ta'minlashga xizmat qiladi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari hakamlilik sudlari qarorlarini bekor qilish va majburiy ijro etish jarayonida vakolatli sudlarning muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Hakamlilik muhokamasi mustaqil nizolarni muqobil hal etish usuli sifatida e'tirof etilsada, uning samarali faoliyati ko'p jihatdan davlat sudlari bilan o'zaro protsessual aloqadorlik darajasiga bog'liqdir.

Hakamlilik sudining hal qiluv qarorlarini bekor qilish va ijro etish mexanizmlari milliy qonunchilik asosida tartibga solingan bo'lib, vakolatli sudlar ushbu jarayonlarda qonuniylikni ta'minlash, taraflar huquqlarini himoya qilish hamda qarorlarning majburiy ijrosini kafolatlashda asosiy rolni bajaradi.

Shuningdek, xorijiy tajriba tahlili hakamlilik sudlari va davlat sudlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar aniq huquqiy chegaralar asosida tartibga solingan hollarda arbitraj tizimining samaradorligi oshishini ko'rsatdi. Bu esa, o'z navbatida, iqtisodiy munosabatlar barqarorligi va investitsiyaviy muhit yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

²⁷⁸ UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006

Shu bilan birga, hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish va ijro etish jarayonlarini yanada takomillashtirish, ularni qo‘llash amaliyotini izchil rivojlantirish hamda sudlar faoliyatida yagona yondashuvni ta‘minlash dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Umuman olganda, hakamlik sudlari qarorlarini bekor qilish va ijro etishda vakolatli sudlarning samarali ishtiroki arbitraj institutining rivojlanishi va uning huquqiy tizimdagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Плешанов А.Г. Диспозитивное начало в сфере гражданской юрисдикции: проблемы теории и практики.
2. Стрельцова Е.Г. Некоторые аспекты проблемы реформирования системы разрешения споров в сфере гражданской юрисдикции.
3. Redfern A., Hunter M. Law and Practice of International Commercial Arbitration.
4. Розенберг М.Г. Правовое регулирование отношений в сфере третейского разбирательства: материальные и процессуальные аспекты. – М.: Юстицинформ.
5. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006
6. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi <https://lex.uz/uz/docs/-6445145>
7. Vazirlar Mahkamasining 2008-yil 30-oktabrdagi 235-son qarori bilan tasdiqlangan Hakamlik sudlari hisobini yuritish tartibi to‘g‘risidagi nizomi <https://lex.uz/uz/docs/-1405183>
8. O‘zbekiston Respublikasi “Hakamlik sudlari to‘g‘risida” gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-1072079#-1072420>
9. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik protsessual kodeksi <https://lex.uz/docs/-3517337#-3525103>
10. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiy protsessual kodeksi <https://lex.uz/docs/-3523891#-3532576>

TALONCHILIK JINOYATLARINING OLDINI OLISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Qutliyev Sherzod Abbos o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish”

kafedrasi magistranti

E-mail: qutliyevsherzodjon@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlari faoliyatini takomillashtirish davlatning bugungi kundagi asosiy vazifasi ekanligi, chunki bevosita fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklari va ularning qonuniyligini taminlashda ularning o'zni beqiyos ekanligini takidlab o'tish kerak, bugungi kunda sohada amalga oshirilayotgan so'ngi o'zgarishlar va ularning jamiyatimizdagi huquqbuzarliklarni oldini olishda tutgan o'rniga bag'ishlanadi.

Kalit so'zlar: Huquqni muhofaza qiluvchi organlar, Huquq, Huquqiy madaniyat, Huquqiy ong, Qonun, Qaror, Farmon, Mahalliy hokimiyat, Huquqbuzarlik.

IMPROVING PREVENTION OF ROBBERY CRIMES

ABSTRACT

This article is devoted to the latest changes in the field today and their role in preventing violations in our society, emphasizing that improving the activities of state law enforcement agencies is the main task of the state today, since their role in ensuring the constitutional rights and freedoms of citizens and their legitimacy is incomparable.

Keywords: Law enforcement agencies, Law, Legal culture, Legal awareness, Law, Decision, Decree, Local government, Crime.

KIRISH

Bugungi kundagi globallashtirish sharoitida jamoat xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilikni oldini olish masalasi yurtimiz bo'ylab dolzarb ahamiyat kasb etib kelmoqda. Har qanday davlatning barqaror rivojlanishi uchun avvalo, uning tinchligi, osoyishtaligi va qonun ustuvorligiga bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, jinoyatlarning oldini olishda huquqni muhofaza qiluvchi organlarning o'zni beqiyosdir hisoblanadi. So'nggi yillarda jinoyatchilikning shakllari murakkablashib, yangi ko'rinishlari

paydo bo'lmoqda. "Shu bilan birga, huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvchi davlat organlarining ish shakli va uslublari, eng avvalo axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan yetarli darajada foydalanilmayotganligi sababli hozirgi kun talablariga to'liq javob bermaydi"[1]. Bu esa huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini tubdan isloh qilishni, zamonaviy yondashuvlar va innovatsion uslublardan foydalanishni talab qilmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qiluvchi organlar tizimiga hozirgi kunda quyidagi davlat organlari kiradi.

1. Prokuratura organlari. O'zbekiston Respublikasi qonuni "Prokuratura to'g'risida" gi qonunining (yangi tahriri) 2001-yil 29-avgust.

2. Adliya organlari. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishda adliya organlari va muassasalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2018-yil 13-apreldagi PF-5415-son Farmoniga muvofiq:

3. Davlat xavfsizlik xizmati. O'zbekiston Respublikasi "Davlat xavfsizlik xizmati to'g'risida" Qonunchilik palatasi tomonidan 2018-yil 15-martda qabul qilingan Senat tomonidan 2018-yil 29-martda ma'qullangan.

4. Milliy gvardiya. O'zbekiston Respublikasi "Milliy gvardiyasi to'g'risida"gi qonun Qonunchilik palatasi tomonidan 2019-yil 12-noyabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2019-yil 14-dekabrda ma'qullangan.

5. Davlat bojxona xizmati. O'zbekiston Respublikasining "Davlat bojxona xizmati to'g'risida"gi qonuni Qonunchilik palatasi tomonidan 2018-yil 6-sentabrda qabul qilingan Senat tomonidan 2018-yil 27-sentabrda ma'qullangan.

6. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Majburiy ijro byurosi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-maydagi "Elektr energiyasi va tabiiy gaz yetkazib berish hamda iste'mol qilish sohasida to'lov intizomini yanada mustahkamlash, shuningdek, ijro ishi yuritish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5059-son.

7. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti. O'zbekiston Respublikasi "Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-maydagi PF-5446-son.

8. Ichki ishlar organlari. O'zbekiston Respublikasi "Ichki ishlar organlar to'g'risida" qonuni. Qonunchilik palatasi tomonidan 2016-yil 12-avgustda qabul qilingan Senat tomonidan 2016-yil 24-avgustda ma'qullangan.

Ushbu huquqni muhofaza qiluvchi davlat organlari esa jamiyatdagi jinoyatlarni oldini olish va aholi orasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni ischillik bilan amalga oshirish hamda “Ularning asosiy vazifalari tarkibiga quydagilarni kiritish mumkin masalan, qonun ustuvorligini ta’minlash, qonuniylikni mustahkamlash, fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini ta’minlash, jamiyat va davlatning qonun bilan qo’riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish” [2:123-128] bilan keng qamrovda shug’ullanib kelmoqda. Umuman olganda jinoyat o’zi nima va uning vududga kelish sabablari va unga yechimlar masalasini ko’rib o’tamiz.

Jinoyatchilik – bu jamiyatda sodir etiladigan huquqbuzarliklarning yig’indisi bo’lib, u jamiyatdagi ijtimoiy, iqtisodiy va ma’naviy omillar bilan chambarchas bog’liq. Jinoyatchilik jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta’sir ko’rsatib uning asosiy sabablari asosan ishsizlik, oilaviy muammolar, kambag’allik va huquqiy savodxonlikning pastligi kabi omillar bugungi kunda aksar jinoyatchilikning yuzaga kelishiga sabab bo’lib kelmoqda. jamiyat xavfsizligini ta’minlash va jinoyatchilikka qarshi samarali kurashish har bir davlat siyosatining ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Jinoyatchilikka qarshi kurashishda esa eng muhim yo’nalishlardan biri — bu jinoyatlarning oldini olish, va profilaktika tizimini rivojlantirishdir. Chunki jinoyat sodir etilgandan keyin uni fosh etish va jazolashdan ko’ra, uni oldindan bartaraf eta olish ancha samarali usuldir. Bugungi kunda jamiyat xavfsizligini ta’minlash va fuqarolarning tinch hayot kechirishini kafolatlash davlatning eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, jinoyatlarni oldini olishda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini takomillashtirish dolzarb masala bo’lib qolmoqda. Chunki jinoyatchilikka qarshi kurash faqat jazolash bilan emas, balki uning ildiz sabablarini aniqlash va bartaraf etish orqali samarali bo’ladi. Avvalo, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatida profilaktika tizimini kuchaytirish zarur. Buning uchun hududlarda ijtimoiy muhitni o’rganish, aholi muammolarini aniqlash va ularni o’z vaqtida hal etish muhim sanaladi. Ayniqsa, yoshlar o’rtasida jinoyatchilikning oldini olishga alohida e’tibor qaratish lozim. Bu borada esa ta’lim muassasalari, mahalla va oilalar bilan hamkorlikni kuchaytirish ijobiy natijalar beradi albatta . Undan tashqari huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini isloh qilishda jumladan

Birinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalaridan keng foydalanish huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini yanada samarali qiladi. Raqamli tizimlar yordamida jinoyatlarni tezkor aniqlash, tahlil qilish va oldini olish imkoniyatlari kengayadi. Masalan, videokuzatuv tizimlari, ma’lumotlar bazalari va sun’iy intellekt asosidagi dasturlar orqali jinoyatchilik darajasini pasaytirish mumkin.

Ikkinchidan, xodimlarning kasbiy malakasini oshirish muhim omillardan biridir. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari nafaqat qonunlarni yaxshi bilishi, balki fuqarolar bilan muloqot qilish, nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish ko‘nikmalariga ham ega bo‘lishi kerak. Shu bilan birga, ularning halolligi va mas’uliyati jamiyat ishonchini mustahkamlaydi.

Uchinchidan, jamoatchilik bilan hamkorlikni kuchaytirish zarur. Fuqarolar jinoyatchilikka qarshi kurashda faqat kuzatuvchi emas, balki faol ishtirokchi bo‘lishi kerakligi kabi jarayonlar esa “mahalla–profilaktika inspektori–fuqaro” hamkorligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Aholining huquqiy madaniyatini oshirish orqali jinoyatlarning oldini olish mumkin. Jinoyatlarni oldini olishda huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini takomillashtirish kompleks yondashuvni talab etadi. Profilaktika, zamonaviy texnologiyalar, malakali kadrlar va jamoatchilik bilan samarali hamkorlik ushbu tizimning asosiy ustunlari hisoblanadi. Shu yo‘nalishda amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyatda qonun ustuvorligini ta‘minlash va tinchlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. globallashuv sharoitida jamiyat xavfsizligini ta‘minlash va jinoyatchilikka qarshi samarali kurashish har qanday davlatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, jinoyatlarni oldini olish masalasi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi organlar, balki butun jamiyat oldida turgan muhim vazifa sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois, huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatini takomillashtirish orqali jinoyatchilikning oldini olish tizimini kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Jinoyatlarning oldini olish, avvalo, ularning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Ko‘pincha jinoyatlar ishsizlik, ijtimoiy muammolar, oilaviy nizolar, huquqiy savodsizlik kabi omillar natijasida yuzaga keladi. Shu sababli huquqni muhofaza qiluvchi organlar faqat jinoyat sodir etilgandan keyin choralar ko‘rish bilan cheklanib qolmasdan, balki profilaktik ishlarni tizimli ravishda olib borishi lozim. va maqsadli islohotlar esa bu boradagi ishlarni tez va samarali bosqichga olib chiqadi. “O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.Karimov ham “Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanda chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasi”da bu borada amalga oshirilgan ishlar to‘g‘risida “Mamlakatimizda demokratik yangilashning bugungi bosqichidagi eng muhim yo‘nalishlaridan biri – qonun ustuvorligi va qonuniylilikni mustahkamlash, shaxs huquqi va manfaatlarini ishonchli himoya qilishga qaratilgan sud-huquq tizimini demokratlashtirish va liberallashtirishda iboratdir”[3] deb takidlab o‘tadilar.

XULOSA

Profilaktika inspektorlari faoliyatini kuchaytirish, aholi bilan muntazam muloqot qilish, muammoli oilalar va xavf guruhidagi shaxslar bilan individual ishlash bu

borada muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish huquqni muhofaza qiluvchi organlar samaradorligini oshiradi. Elektron ma'lumotlar bazalari, videokuzatuv tizimlari, raqamli monitoring vositalari orqali jinoyatlarni erta aniqlash va oldini olish imkoniyatlari kengayadi. Bu esa inson omilini kamaytirib, tezkorlik va aniqlikni oshiradi. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarining kasbiy tayyorgarligi ham muhim omillardan biridir. Ular nafaqat qonunchilikni mukammal bilishi, balki psixologik tayyorgarlikka, fuqarolar bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi zarur. Aholining ishonchini qozonish esa jinoyatchilikka qarshi kurashda muhim omil hisoblanadi. Chunki ishonch bo'lmagan joyda hamkorlik ham samarali bo'lmaydi. Shuningdek, jamoatchilik bilan hamkorlikni mustahkamlash jinoyatlarning oldini olishda katta ahamiyatga ega. Mahalla institutlari, ta'lim muassasalari va nodavlat tashkilotlar bilan hamkorlikni rivojlantirish orqali keng qamrovli profilaktik tizimni shakllantirish mumkin. Fuqarolarning huquqiy madaniyatini oshirish, ularni qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalash orqali jinoyatchilik darajasini sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jinoyatchilikka qarshi kurashish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 14.03.2017-yildagi PQ-2833-son Qarori. URL: <https://lex.uz/docs/-3141186?ONDATE=06.02.2024>
2. Davronov, Ma'rufjon. (2023). Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning asosiy vazifalari va jamiyatimizda tutgan o'rni. Ilmiy amaliy konferensiya, 123-128 bet
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanda chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiyasi". <https://lex.uz/docs/-2780400>

RUSSIA AND CHINA'S ENERGY STRATEGIES IN CENTRAL ASIA

Ulugbek Shukurillaev

Independent researcher,

Tashkent State University of Oriental Studies

ORCID: 0000-0002-0311-4996

ANNOTATION

This article examines the distinctive aspects of Russia's and China's energy strategies in Central Asia amidst shifting regional geopolitics and a growing demand for energy security. The study analyzes the key priorities, mechanisms, and policy instruments employed by both states to strengthen their positions in the region's energy sector. It shows that Russia seeks to preserve its traditional influence by controlling transport infrastructure, transit routes, and long-established political and institutional ties. In contrast, China's strategy is focused on diversifying its external energy supplies, expanding investment opportunities, and developing new pipelines and transport corridors to connect Central Asia with Chinese markets. The article posits that the interaction between Russia and China in the region reflects both competition and selective cooperation, as both countries share an interest in maintaining regional stability and accessing energy resources. The conclusion is that Central Asia has become not only a resource base and transit territory but also a strategically important arena where geopolitical interests, geoeconomic aspirations, and the balancing policies of the region's states increasingly intersect.

Keywords: *Central Asia, Russia, China, energy strategy, energy security, geopolitics, geo-economics, pipeline diplomacy, natural gas, oil exports, transit routes, infrastructure connectivity, regional influence, great power competition, Eurasian energy policy.*

INTRODUCTION

Central Asia holds an important place on Eurasia's modern energy map due to its significant hydrocarbon reserves, favorable transit location, and its growing importance in the foreign strategies of major powers. The region is increasingly becoming a space where energy security, geopolitical influence, and transport connectivity intersect. According to scholars, the development of Central Asia's energy sector is shaped not only by its internal resource potential but also by the

influence of external forces, particularly the extensive geopolitical competition between Russia and China²⁷⁹.

The relevance of this topic is underscored by the fact that Russia and China, while having partially overlapping interests in the region's energy sector, pursue different goals. Russia traditionally seeks to maintain its long-standing influence through the legacy infrastructure, transit control, and institutional ties established in the post-Soviet space. Meanwhile, the diversification of export routes has weakened Moscow's former monopoly over regional energy flows, forcing it to adapt its strategy to new geopolitical and market realities.

China, in contrast, approaches Central Asia primarily as a strategic source of diversified energy supplies and as a key land corridor within its comprehensive continental connectivity program. The construction of the Central Asia–China gas pipeline has significantly strengthened Beijing's energy position in the region and has given rise to new models of interdependence between China and the Central Asian republics²⁸⁰. According to the International Energy Agency, the Turkmenistan–Uzbekistan–Kazakhstan–China transnational gas pipeline has become one of the largest projects in the region, considerably expanding the potential for gas transit toward China.

From this perspective, studying the energy strategies of Russia and China in Central Asia holds both theoretical and practical significance. This enables the identification of the key priorities, tools, and strategic mechanisms that both countries are employing to strengthen their positions in the region's energy sector. At the same time, this analysis helps to explain that the relationship between Moscow and Beijing in Central Asia can be characterized as neither pure competition nor a full-fledged partnership; rather, it reflects a complex interplay of competition, compromise, and selective cooperation²⁸¹. Some studies assert that the Sino-Russian interaction in Central Asia's energy sector is becoming increasingly important for the broader balance of power in Eurasia and could reshape the long-term structure of regional influence.

LITERATURE REVIEW

Academic literature on energy policy in Central Asia typically examines the region as a strategic crossroads of resources, transit geography, and great power

²⁷⁹ ZHOU Qiang, HE Ze, YANG Yu. Energy geopolitics in Central Asia: China's involvement and responses. *Journal of Geographical Sciences*. J. Geogr. Sci. 2020, 30(11): 1871-1895

²⁸⁰ Bakri Mat and Amna Khalid. China's Energy Security Strategy in Central Asia. 2024 World Century Publishing Corporation and Shanghai Institutes for International Studies China Quarterly of International Strategic Studies, Vol. 10, No. 2, -P.155–185

²⁸¹ C. Freeman. "New strategies for an old rivalry? China–Russia relations in Central Asia after the energy boom." *Europe-Asia Studies*, 2018. –P.49-50.

competition. Researchers assert that Central Asia is significant not only for its oil and gas reserves but also for serving as a corridor connecting producers, transit states, and external markets across Eurasia. In this context, energy strategy is usually analyzed through the concepts of energy security, geopolitics, geoeconomics, and interdependence.

A large body of literature focuses on Russia's energy strategy in Central Asia. These studies emphasize that Moscow's approach has historically been based on maintaining influence through infrastructure, pipeline routes, and institutional mechanisms inherited from the Soviet era, which tied Central Asian producers to Russian transport networks. Aminjonov points out that after the collapse of the Soviet Union, Russia sought to maintain its influence over regional exporters by controlling external access to markets via its pipeline systems and using energy as a tool of broader regional influence²⁸². More recent research indicates that Russia's energy power in post-Soviet Eurasia has not disappeared but has transformed, becoming more selective, flexible, and limited due to the growing autonomy of regional states and the rise of alternative partners, particularly China.

Another significant area of research explores China's energy strategy in Central Asia. Scholars generally attribute Beijing's policy to the need to diversify its external energy supplies, reduce vulnerabilities associated with maritime transport routes, and integrate Central Asia into a broader continental connectivity system. Research by Xu and Shaofeng suggests that China's engagement in the region is not limited to simple resource acquisition; it also includes long-term infrastructure construction, financing, diplomatic coordination, and the creation of stable overland supply routes²⁸³. The Central Asia–China gas pipeline is widely interpreted in the literature as a turning point, as it significantly altered the geography of regional exports and diminished the previous dominance of Russian-controlled transit routes.

A distinct and influential body of research examines Sino-Russian cooperation in Central Asia's energy sector. Rather than describing the relationship as purely conflictual or purely cooperative, the literature increasingly characterizes it as a mixed pattern of competition, adaptation, and selective coordination. Eder argues that China's expanding energy presence has gradually challenged Russia's traditional dominance in the region, while Freeman shows that the post-boom period has given rise to more complex patterns of interaction in which the two powers seek to avoid

²⁸² F Aminjonov. Russia's Evolving Energy Interests in Central Asia and Afghanistan. Bishkek Project. 2017. –P.28.

²⁸³ Bakri Mat and Amna Khalid. China's Energy Security Strategy in Central Asia. 2024 World Century Publishing Corporation and Shanghai Institutes for International Studies China Quarterly of International Strategic Studies, Vol. 10, No. 2, -P.155–185

direct confrontation even when their strategic interests diverge²⁸⁴. This line of inquiry is important because it shifts focus away from zero-sum interpretations toward a more nuanced understanding of overlapping, yet unequal, regional influence.

The literature also pays considerable attention to pipeline diplomacy and infrastructure policy. Scholars argue that pipelines in Central Asia are not merely economic projects but also instruments of statecraft that shape relationships of dependency, bargaining power, and long-term geopolitical alignment. Official CNPC materials and IEA data confirm that the Central Asia-China gas pipeline system has become one of the most important cross-border energy corridors in Eurasia, while broader research on cross-border pipelines highlights their role in shaping the regional political economy and strategic influence²⁸⁵. Consequently, infrastructure is increasingly viewed in the literature not as a neutral technical domain, but as a central mechanism through which both Russia and China project power.

RESEARCH METHODS

This study is based on a qualitative comparative approach to examining the specific aspects of Russia's and China's energy strategies in Central Asia. The research primarily employed document analysis, including scholarly literature, official reports, policy documents, and analytical materials related to energy security, pipeline politics, and regional geopolitics. A comparative analysis was applied to identify key similarities and differences in the strategic objectives, instruments, and regional conduct of both countries. Furthermore, qualitative content analysis was utilized to interpret key concepts such as energy security, diversification, transit control, and infrastructure development.

DISCUSSION

Central Asia holds a key position in Eurasian energy geopolitics, as it combines vast hydrocarbon resources with a strategically vital transit location between major external markets. Kazakhstan is a major exporter of coal, crude oil, and natural gas, while Uzbekistan also possesses considerable hydrocarbon potential and remains one of the leading gas producers in the region. This resource base, coupled with the region's location between Russia, China, and other external actors, has made Central Asia a critical arena where energy security, transport connectivity, and geopolitical influence intersect²⁸⁶.

²⁸⁴ C. Freeman. "New strategies for an old rivalry? China–Russia relations in Central Asia after the energy boom." *Europe-Asia Studies*, 2018. –P.47.

²⁸⁵ CNPC. Central Asia-China Gas Pipeline and related project pages. // Electron resource: https://www.cnpc.com.cn/en/CentralAsia/CentralAsia_index.shtml

²⁸⁶ E. Marat. *Energy Security along the New Silk Road*. Central Asian Energy Security. Cambridge University Press. 2024. –P.36-37.

In academic literature, Central Asia is viewed not merely as a supplier of raw materials, but as a strategic space where the choice of export routes, pipeline networks, and infrastructure shapes broader political alignments. The region's energy significance stems not only from its production volumes but also from the fact that control over routes and transit architecture influences the distribution of power among regional and non-regional actors²⁸⁷. Therefore, Russia's and China's energy strategies in Central Asia should be seen not just as economic policies, but as broader instruments of regional influence.

Now, Russia's and China's energy strategies in Central Asia reflect two distinct models of external influence. Russia's approach is largely based on historically established dependencies: it relies on inherited transport networks, long-standing political ties, and its extensive institutional presence in the post-Soviet space²⁸⁸. China's approach, in contrast, is more heavily based on geo-economic tools, particularly infrastructure financing, long-term supply contracts, and the establishment of transport corridors. This distinction is significant as it shows that the competition between the two states is not only over access to hydrocarbons but also over competing mechanisms for regional influence and order.

Central Asia is one of the most energy-rich regions in the world. The region's energy resources primarily consist of oil and natural gas. Central Asian energy is in demand both within the region and from external buyers such as Russia, China, Europe, and India. However, due to relatively limited production capacities, inefficient energy sectors, and the need to meet domestic needs, Central Asian countries may face difficulties in fully meeting the growing demand of these buyers. The rising cost of energy consumption led to the collapse of the Central Asian energy system in the early 1990s²⁸⁹. After this system was dismantled, countries sought to create an independent national energy system by diversifying their sources and developing domestic electricity and gas infrastructure.

By the 21st century, energy security has become a critical issue at both local and global levels. Furthermore, major countries such as Russia, China, and the USA need even more energy sources to meet their needs. The Persian Gulf region possesses the world's largest energy reserves and is considered the largest supplier of oil and gas.

²⁸⁷ Benjamin K. Sovacool. The Routledge handbook of energy security. British Library Cataloguing in Publication Data. 2011. –P.49-50.

²⁸⁸ Доктрина энергетической безопасности Российской Федерации. // Electron resource: <https://minenergo.gov.ru/ministry/energy-security-doctrine>

²⁸⁹ Mubarak Ateeq Sultan Alkuwaiti. The importance of the Central Asian region in energy security at the global level: A review. // Electron resource: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/pa.2427>

Central Asia is one of the best alternative sources for major countries such as Russia, China, and the USA²⁹⁰.

It is noted that the Central Asian region possesses 5.5% of the world's hydropower potential. Furthermore, Kazakhstan and Uzbekistan account for more than 20% of the world's explored uranium reserves. In terms of explored coal reserves, Kazakhstan is among the top 10 countries in the world. Uzbekistan is among the top ten countries in the world for gas production. Most of the coal and oil reserves explored and extracted in the region are concentrated in Kazakhstan, while the bulk of the hydropower potential is located in Kyrgyzstan and Tajikistan. Gas reserves are distributed relatively evenly among Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan.

One of the central issues of the discussion is the changing pipeline politics in the region. Previous forms of dependency were primarily tied to Russian-controlled export routes, which allowed Moscow to exert systemic leverage over Central Asian producers. However, the launch of the Central Asia-China gas pipeline in December 2009 fundamentally altered the region's energy geography by creating a stable export corridor to the Chinese market that bypasses Russia²⁹¹. From an analytical perspective, this event diminished Russia's relative monopoly and strengthened the negotiating position of energy-producing nations like Turkmenistan and Kazakhstan. Therefore, this pipeline should be understood not merely as an infrastructure project, but as a factor that strategically reshapes the regional balance of power.

The discussion also reveals that Russia's strategy is becoming increasingly adaptive rather than one of absolute dominance. Recent scholarly research notes that Russia's energy power in post-Soviet Eurasia has been relatively weakened by China's emergence as a major alternative market and by broader shifts in the energy sector that have altered the strategic environment. However, this does not mean that Russian influence has vanished. Moscow still retains significant levers of influence through its transit systems, political-security cooperation, and institutional familiarity across the region²⁹². Consequently, it is more accurate to interpret Russia's current energy strategy in Central Asia not as a strategy of complete control, but as one of managed influence preservation.

China's strategy, in turn, should be interpreted from the perspective of diversification and strategic risk mitigation. Scholarly debates on China's energy

²⁹⁰ M. Ahmad, M. Rubab. Great game of great powers in Central Asia: A comparative analysis. *Defence Journal*, 18(11), 2015. –P.31.

²⁹¹ M. Skalamera. "Steppe-ing" Out of Russia's Shadow: Russia's Changing "Energy Power" in Post-Soviet Eurasia. *Europe-Asia Studies*. 2022. –P.19.

²⁹² The "New Great Game" in Central Asia: From a Sino-Russian Axis of Convenience to Chinese Primacy? // *Electron resource*: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03932729.2021.2007611>

security indicate that Beijing's overseas energy pursuits have been driven by a desire to guarantee long-term supply and reduce vulnerabilities associated with reliance on maritime routes and external interference. In Central Asia, this logic is reflected in the preference for onshore pipelines, direct ties with producers, and the phased construction of a continental energy corridor²⁹³. At the same time, academic literature warns that acquiring resources from abroad and expanding pipeline networks does not in itself eliminate instability; rather, it transforms these risks into new geopolitical and commercial forms. This suggests that China's regional strategy is bold, yet not without its own risks.

Another important conclusion is that Sino-Russian relations in Central Asia's energy sector cannot be reduced to simple zero-sum competition. The evidence, on the contrary, points to a model of asymmetric coexistence where, although competition exists, it is generally tempered by broader strategic pragmatism. China's growing role has undoubtedly overshadowed Russia's traditional energy position, but to date, both countries have avoided direct confrontation in the region²⁹⁴. This relative restraint can be explained by their shared interest in regional stability, the security of energy flows, and limiting the strategic entry of other extra-regional powers. Accordingly, their relationship in Central Asia is best viewed as a combination of competition, compromise, and parallelism in select areas.

CONCLUSION

In conclusion, the analysis shows that Russia's and China's energy strategies in Central Asia are based on different strategic priorities, instruments, and forms of regional cooperation. Russia's approach is primarily aimed at preserving its traditional influence in the post-Soviet space through inherited infrastructure, transit mechanisms, and long-standing political ties. China's strategy, in contrast, is focused first and foremost on diversifying its energy sources, developing overland transport and pipeline corridors, and strengthening its geoeconomic influence through investment and infrastructure expansion.

The study demonstrates that Central Asia has become a strategically important arena where geopolitical interests, geoeconomic aspirations, and energy security issues are closely intertwined. From this perspective, the relationship between Russia and China should not be understood solely as a rivalry, for here, elements of competition coexist with cooperation in select areas and pragmatic coexistence. At the same time, the increasing diversification of export routes has diminished the

²⁹³ Chen, S. Has China's Foreign Energy Quest Enhanced Its Energy Security? *The China Quarterly*. 2021. // Electron resource: <https://www.jstor.org/stable/41305259>

²⁹⁴ USIP. China's Global Security Initiative Takes Shape: Southeast and Central Asia. 2024. // Electron resource: https://www.usip.org/sites/default/files/2024-12/sr534_chinas-global-security-initiative-takes-shape-southeast-central-asia.pdf

absoluteness of Russian influence and expanded China's role as a key energy and infrastructure player in the region.

It is also confirmed that the Central Asian states are not merely passive objects of foreign strategies, but active participants capable of pursuing a multi-vector energy policy to maintain a balance of external powers and maximize their national interests. Therefore, the future energy order of the region will depend on the interplay between Russia's adaptation, the consolidation of China's position, and the strategic activism of the Central Asian republics. Overall, Central Asia is emerging not only as a resource and transit territory but also as an arena for major shifts in Eurasian energy geopolitics.

REFERENCES

1. ZHOU Qiang, HE Ze, YANG Yu. Energy geopolitics in Central Asia: China's involvement and responses. *Journal of Geographical Sciences. J. Geogr. Sci.* 2020, 30(11): 1871-1895
2. Bakri Mat and Amna Khalid. China's Energy Security Strategy in Central Asia. 2024 World Century Publishing Corporation and Shanghai Institutes for International Studies China Quarterly of International Strategic Studies, Vol. 10, No. 2, -P.155–185
3. C. Freeman. "New strategies for an old rivalry? China–Russia relations in Central Asia after the energy boom." *Europe-Asia Studies*, 2018. –P.49-50.
4. F. Aminjonov. Russia's Evolving Energy Interests in Central Asia and Afghanistan. Bishkek Project. 2017. –P.28.
5. Bakri Mat and Amna Khalid. China's Energy Security Strategy in Central Asia. 2024 World Century Publishing Corporation and Shanghai Institutes for International Studies China Quarterly of International Strategic Studies, Vol. 10, No. 2, -P.155–185
6. C. Freeman. "New strategies for an old rivalry? China–Russia relations in Central Asia after the energy boom." *Europe-Asia Studies*, 2018. –P.47.
7. CNPC. Central Asia-China Gas Pipeline and related project pages. // Electron resource: https://www.cnpc.com.cn/en/CentralAsia/CentralAsia_index.shtml
8. E. Marat. Energy Security along the New Silk Road. Central Asian Energy Security. Cambridge University Press. 2024. –P.36-37.
9. Benjamin K. Sovacool. The Routledge handbook of energy security. British Library Cataloguing in Publication Data. 2011. –P.49-50.
10. Доктрина энергетической безопасности Российской Федерации. // Electron resource: <https://minenergo.gov.ru/ministry/energy-security-doctrine>

11. Mubarak Ateeq Sultan Alkuwaiti. The importance of the Central Asian region in energy security at the global level: A review. // Electron resource: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/pa.2427>
12. M. Ahmad, M. Rubab. Great game of great powers in Central Asia: A comparative analysis. Defence Journal, 18(11), 2015. –P.31.
13. M. Skalamera. “Steppe-ing” Out of Russia’s Shadow: Russia’s Changing “Energy Power” in Post-Soviet Eurasia. Europe-Asia Studies. 2022. –P.19.
14. The “New Great Game” in Central Asia: From a Sino-Russian Axis of Convenience to Chinese Primacy? // Electron resource: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/03932729.2021.2007611>
15. Chen, S. Has China’s Foreign Energy Quest Enhanced Its Energy Security? The China Quarterly. 2021. // Electron resource: <https://www.jstor.org/stable/41305259>
16. USIP. China’s Global Security Initiative Takes Shape: Southeast and Central Asia. 2024. // Electron resource: https://www.usip.org/sites/default/files/2024-12/sr534_chinas-global-security-initiative-takes-shape-southeast-central-asia.pdf

REFLEKTIV KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRISHDA METOD VA PEDOGOGIK TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Bobonazarova Durdona Shuhratovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Pedagogika mutaxassisligi magistratura yo'nalishi 1-kurs talabasi

Telefon raqami: +998 91 573 97 03

E-mail: durdonabobonazarova46@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada refleksiv ko'nikmalarning mazmuni, ularni shakllantirishning pedagogik ahamiyati hamda zamonaviy metod va texnologiyalar tahlil qilinadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida refleksiya orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlash, o'z-o'zini baholash va rivojlantirish ko'nikmalarini oshirish masalalari yoritilgan.

***Kalit so'zlar:** refleksiya, refleksiv ko'nikma, metakognitsiya, interfaol metodlar, o'z-o'zini baholash, pedagogik texnologiya.*

METHODS AND TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF REFLECTIVE SKILLS

Bobonazarova Durdona Shuhratovna,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

1st year student of the master's degree in pedagogy

E-mail: durdonabobonazarova46@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the content of reflective skills, the pedagogical significance of their formation, and modern methods and technologies. It also discusses the issues of improving students' independent thinking, self-assessment and development skills through reflection in the educational process.

***Keywords:** reflection, reflective skills, metacognition, interactive methods, self-assessment, pedagogical technology.*

МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ РЕФЛЕКСИИ

Бобоназарова Дурдона Шухратовна,

Институт предпринимательства и педагогики им. Денова

Студентка 1-го курса магистратуры по педагогике

Электронная почта: durdonabobonazarova46@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется содержание навыков рефлексии, педагогическое значение их формирования, а также современные методы и технологии. Рассматриваются также вопросы повышения самостоятельности мышления, самооценки и развития навыков учащихся посредством рефлексии в образовательном процессе.

Ключевые слова: *рефлексия, навыки рефлексии, метапознание, интерактивные методы, самооценка, педагогические технологии.*

KIRISH

Hozirgi globallashuv va axborotlashuv davrida ta'lim tizimi oldiga qo'yilayotgan talablar tubdan o'zgarib bormoqda. Endilikda o'quvchilarga faqat tayyor bilimlarni yetkazish yetarli emas, balki ularni mustaqil fikrlashga, o'z faoliyatini tahlil qilishga va o'z-o'zini rivojlantirishga o'rgatish muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan reflektiv ko'nikmalarni shakllantirish zamonaviy pedagogikaning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Refleksiya tushunchasi dastlab falsafada paydo bo'lib, insonning o'z ong faoliyatini anglash jarayonini ifodalagan bo'lsa, keyinchalik pedagogika va psixologiya fanlarida keng qo'llanila boshladi. Ta'lim jarayonida refleksiya o'quvchining o'z bilimlari, ko'nikmalari va faoliyat natijalarini tahlil qilish, baholash va takomillashtirishga qaratilgan ongli faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon o'quvchining shaxsiy rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta'limda reflektiv ko'nikmalar alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki refleksiya orqali o'quvchi o'z o'rganish jarayonining faol subyektiga aylanadi, ya'ni u nafaqat bilim oladi, balki o'z bilimini qanday egallayotganini ham anglaydi. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarning shakllanishiga olib keladi. Metakognitsiya — bu shaxsning o'z fikrlash jarayonlarini boshqarish va nazorat qilish qobiliyatidir.

Shuningdek, reflektiv ko'nikmalar o'quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Tanqidiy fikrlash esa o'z navbatida, axborotni tahlil qilish, solishtirish, xulosa chiqarish va qaror qabul qilish kabi muhim kompetensiyalarni shakllantiradi. Bu ko'nikmalar esa o'quvchilarning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muvaffaqiyat qozonishlari uchun zarur asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi kunda ta'lim jarayonida reflektiv faoliyatni tashkil etish uchun turli metod va texnologiyalar ishlab chiqilgan. Interfaol metodlar, raqamli platformalar, portfoliolar va baholashning zamonaviy shakllari refleksiyani rivojlantirishda samarali vosita sifatida qo'llanilmoqda. Ayniqsa, o'quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi metodlar reflektiv jarayonni chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, reflektiv ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni tizimli yondashuvni talab qiladi. O'qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o'quvchilarning o'z faoliyatini tahlil qilishiga yo'naltiruvchi fasilitator rolini ham bajarishi lozim. Bu esa pedagogdan yuqori darajadagi kasbiy kompetensiya va innovatsion yondashuvni talab etadi.

Asosiy qism: Reflektiv ko'nikmalar — bu insonning o'z xatti-harakatlari, fikrlari, tuyg'ulari va faoliyat natijalarini ongli ravishda tahlil qilish, baholash va takomillashtirish qobiliyatidir. Bu shunchaki o'tmishni eslash emas, balki "nima uchun bunday bo'ldi?", "qanday qilib yaxshiroq qilish mumkin edi?" degan savollarga javob izlash jarayoni hisoblanadi.²⁹⁵

Refleksiya jarayoni tarkibiy qismlari

O'z-o'zini anglash (Self-awareness)	O'zining kuchli va kuchsiz tomonlarini, his-tuyg'ularini va harakat motivlarini tushunish.
Faoliyatni tahlil qilish	Amalga oshirilgan ish, qabul qilingan qarorlar va ularning oqibatlarini chuqur tahlil qilish.
Xatolarni tan olish va xulosa chiqarish	Yo'l qo'yilgan xatolardan saboq chiqarib, ularni kelajakda takrorlamaslik choralari
O'z-o'zini baholash	Natijalarni qo'yilgan maqsadlar bilan solishtirish
Kelajakni rejalashtirish (Proaktivlik)	Tahlil asosida kelgusi harakatlarni yaxshilash va rivojlantirish.

Bu ko'nikmalar o'quvchilarda metakognitiv qobiliyatlarni rivojlantiradi, ya'ni "o'rganishni o'rganish" kompetensiyasini shakllantiradi.

Reflektivlik shaxsiy va kasbiy rivojlanishning asosi hisoblanadi:

 Kasbiy rivojlanish: Ayniqsa pedagoglar va mutaxassislar uchun o'z faoliyatini tahlil qilish, pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llash va kasbiy kompetensiyani oshirishga yordam beradi.

 Xatolarni kamaytirish: O'z harakatlariga tanqidiy yondashish orqali xato va kamchiliklar o'z vaqtida aniqlanadi va bartaraf etiladi.

 Ijodkorlik va tashabbuskorlik: Refleksiya insonni yangi g'oyalar izlashga va ijodiy yondashishga undaydi.

 Hissiy intellekt: O'z his-tuyg'ularini tushunish va boshqarishni yaxshilaydi, bu esa nizoli vaziyatlarni yechishda muhimdir.

 Moslashuvchanlik: O'zgaruvchan vaziyatlarga tez moslashish va samarali qarorlar qabul qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Reflektiv ko'nikmalarni shakllantirish metodlari

²⁹⁵ Akbarova G.S. Refleksiv kompetensiya tushunchasining pedagogik vapsixologik asoslari. Pedagogics International Research Journal. 2025. Retrieved from <https://openresearch-hub.com/index.php/ped/article/view/771>

➤ Savol-javob metodi - O'qituvchi dars davomida reflektiv savollar beradi: Men bugun nimani o'rgandim?, Qaysi qiyinchiliklarga duch keldim?, Qanday qilib yaxshiroq o'rganishim mumkin?

➤ "Insert" metodi - Matn bilan ishlashda o'quvchilar quyidagi belgilarni qo'llaydi:

1. ✓ — bilaman
2. — yangi ma'lumot
3. — tushunmadim
4. ? — savol tug'ildi

➤ "Besh barmoq" metodi - O'quvchilar dars yakunida o'z fikrlarini 5 jihat bo'yicha ifodalaydi: eng muhim bilim, qiziqarli jihat, qiyin nuqta, yangi g'oya, umumiy baho.

➤ "Kundalik yozish" metodi - O'quvchilar o'z fikrlarini yozma ravishda ifodalaydi. Bu usul refleksiyaning chuqurlashtiradi.

Reflektiv texnologiyalar

❖ Interfaol ta'lim texnologiyalari - Guruhli ishlar, munozaralar, "aqliy hujum" metodlari refleksiyaning rivojlantiradi.

❖ Raqamli texnologiyalar - Quyidagi platformalar reflektiv faoliyatni qo'llab-quvvatlaydi:

- ✓ Google Forms (o'z-o'zini baholash)
- ✓ Padlet (fikr almashish)
- ✓ Kahoot, Quizizz (reflektiv testlar)

❖ Portfolio texnologiyasi - O'quvchining ishlarini yig'ish va tahlil qilish orqali o'z rivojlanishini kuzatadi.

❖ Feedback (teskari aloqa) texnologiyasi - O'qituvchi va o'quvchi o'rtasida muntazam fikr almashish refleksiyaning kuchaytiradi.

Tahliliy qism: Amaliy tajribalar shuni ko'rsatadiki, reflektiv metodlardan muntazam foydalanish o'quvchilarning:

- mustaqil fikrlash darajasini oshiradi;
- o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini rivojlantiradi;
- o'qishga bo'lgan motivatsiyasini kuchaytiradi.

Shuningdek, refleksiya orqali o'quvchilar o'z xatolarini tushunib, ularni tuzatishga intiladi. Bu esa ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, reflektiv ko'nikmalarni shakllantirish zamonaviy ta'limning ajralmas qismidir. Ularni rivojlantirish uchun turli metod va

texnologiyalardan kompleks foydalanish zarur. O'qituvchi reflektiv muhit yaratib, o'quvchilarning erkin fikr bildirishiga imkon berishi kerak. Natijada o'quvchilar mustaqil, tanqidiy va tahliliy fikrlovchi shaxs sifatida shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. X. M. Қодиров. Maktabgacha yoshdagi bolalarda refleksiv ko'nikmalarni rivojlantirishda o'z-o'zini anglashning o'rni // Psixologiya va ta'lim. – 2019. – № 3. – B. 23–27.
2. A. Zaynullin. Психологические игры как средство развития рефлексии у дошкольников // Детская психология и педагогика. – 2021. – № 6. – С. 39–44.
3. P. S. Jangirov. Ta'lim muassasalarida refleksiv ko'nikmalarni shakllantirish dasturlari va metodik qo'llanmalar // Tarbiya metodologik jihatlari. – 2022. – № 5. – B. 68–72.
4. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17773658>

BANK XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISH ORQALI BANK DAROMADINI OSHIRISH ISTIQBOLLARI

Umarjonov Kozimjon,

O'zbekiston Milliy universiteti, "Bank ishi" yo'nalishi magistri,

e-mail: umarjonovkozimjon35@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali bank daromadlarini oshirish istiqbollari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda raqamli transformatsiyaning bank faoliyatiga ta'siri, xususan operatsion samaradorlikni oshirish, xarajatlarni kamaytirish va yangi daromad manbalarini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Shuningdek, O'zbekiston bank tizimi misolida raqamli xizmatlarning joriy etilishi natijasida kuzatilayotgan ijobiy dinamikalar statistik ma'lumotlar asosida asoslab berilgan. Raqamlashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida mobil banking, internet banking, onlayn kreditlash va fintech platformalarining ahamiyati ochib berilgan. Shu bilan birga, infratuzilma yetishmovchiligi, kiberxavfsizlik muammolari hamda raqamli savodxonlik darajasi bilan bog'liq cheklovlar ham tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, bank xizmatlari, bank daromadi, moliyaviy texnologiyalar (fintech), operatsion samaradorlik, raqamli bank xizmatlari, kiberxavfsizlik, innovatsion rivojlanish.

ПЕРСПЕКТИВЫ УВЕЛИЧЕНИЯ ДОХОДА БАНКА ЧЕРЕЗ ЦИФРОВИЗАЦИЮ БАНКОВСКИХ УСЛУГ

Умаржонов Козимжон,

Национальный университет Узбекистана, магистр по направлению

"Банковское дело", e-mail: umarjonovkozimjon35@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются перспективы увеличения доходов банков за счёт цифровизации банковских услуг. Особое внимание уделено влиянию цифровой трансформации на повышение операционной эффективности, снижение издержек и формирование новых источников дохода. На примере банковской системы Узбекистана обоснованы положительные тенденции внедрения цифровых технологий на основе статистических данных. Раскрыта роль мобильного и интернет-банкинга, онлайн-кредитования и финтех-платформ в развитии банковских услуг.

Вместе с тем проанализированы существующие проблемы, включая недостаточное развитие инфраструктуры, риски кибербезопасности и низкий уровень цифровой грамотности населения.

***Ключевые слова:** цифровизация, банковские услуги, доход банка, финансовые технологии (fintech), операционная эффективность, цифровой банкинг, кибербезопасность, инновационное развитие.*

PROSPECTS FOR INCREASING BANKING INCOME THROUGH DIGITALIZATION OF BANKING SERVICES

Umarjonov Kozimjon,

National University of Uzbekistan, Master's degree in Banking,

e-mail: umarjonovkozimjon35@gmail.com

ABSTRACT

This article analyzes the prospects for increasing bank income through the digitalization of banking services. It examines the impact of digital transformation on improving operational efficiency, reducing costs, and creating new revenue streams. Based on the example of Uzbekistan's banking system, positive trends in the implementation of digital services are substantiated with statistical data. The study highlights the importance of mobile banking, internet banking, online lending, and fintech platforms in expanding banking services. At the same time, key challenges such as insufficient infrastructure, cybersecurity risks, and low levels of digital literacy are identified and analyzed.

Keywords: digitalization, banking services, bank income, financial technologies (fintech), operational efficiency, digital banking, cybersecurity, innovative development.

KIRISH

Soʻnggi yillarda global iqtisodiyotda yuz berayotgan chuqur transformatsiyalar, xususan, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bank-moliya tizimining faoliyatiga sezilarli darajada taʼsir koʻrsatmoqda. Bank xizmatlarini raqamlashtirish jarayoni nafaqat xizmatlar sifatini oshirish, balki bank daromadlarini koʻpaytirishning muhim omillaridan biri sifatida shakllanmoqda. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan moliyaviy xizmatlar banklarning operatsion samaradorligini oshirish, mijozlar bilan oʻzaro aloqalarni soddalashtirish hamda yangi daromad manbalarini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbekiston Respublikasida bank tizimini modernizatsiya qilish va raqamlashtirish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Xususan, mamlakatda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan strategik hujjatlar, jumladan, “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida bank-moliya tizimini transformatsiya qilish, zamonaviy texnologiyalarni keng joriy etish va masofaviy xizmatlarni rivojlantirish bo‘yicha aniq vazifalar belgilab berilgan [1]. Ushbu qaror bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali iqtisodiy samaradorlikni oshirishning muhim institutsional asosini yaratadi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasining “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi hamda “To‘lovlar va to‘lov tizimlari to‘g‘risida”gi qonunlari bank xizmatlarini takomillashtirish, moliyaviy xizmatlar bozorini liberallashtirish va innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun zarur huquqiy muhitni shakllantiradi [2; 3]. Ushbu normativ-huquqiy baza bank tizimida raqamli xizmatlarni kengaytirish hamda raqobat muhitini kuchaytirishga xizmat qilmoqda.

Raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi davlat rahbari Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan strategik tashabbuslar bilan ham uzviy bog‘liqdir. Jumladan, Prezidentimiz o‘z nutqlarida: “Raqamli iqtisodiyot – iqtisodiy rivojlanishning eng muhim drayverlaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, xizmatlar sifatini yaxshilash va iqtisodiyotning shaffofligini ta‘minlash imkonini beradi”, deya ta‘kidlagan [4]. Ushbu yondashuv bank tizimini raqamlashtirish orqali daromadlarni oshirish masalasining dolzarbligini asoslaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy iqtisodiyot sharoitida an‘anaviy bank xizmatlari mijozlarning tezkorlik, qulaylik va xavfsizlikka bo‘lgan talablarini to‘liq qondira olmayapti. Aholi va biznes subyektlari tomonidan masofaviy va raqamli xizmatlarga bo‘lgan ehtiyoj ortib borayotgani banklar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Shu sababli bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali xizmat ko‘rsatish samaradorligini oshirish, xarajatlarni kamaytirish va daromad manbalarini kengaytirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi [5].

Shuningdek, raqamli bank xizmatlari orqali banklar yangi daromad oqimlarini shakllantirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Jumladan, mobil banking, internet banking, onlayn kreditlash, elektron to‘lov tizimlari va fintech platformalar orqali bank xizmatlari diversifikatsiya qilinib, foyda hajmi oshirilmoqda. Bu esa banklarning bozordagi raqobatbardoshligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Biroq mazkur jarayon bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. Xususan, ayrim banklarda raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, axborot xavfsizligi bilan bog‘liq xatarlar, mijozlarning raqamli savodxonligi darajasining pastligi hamda innovatsion texnologiyalarni joriy etish uchun moliyaviy resurslarning

cheklanganligi kuzatilmoqda. Bundan tashqari, bank xodimlarining raqamli kompetensiyalarini oshirish zarurati ham dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bank xizmatlarini raqamlashtirish va uning bank daromadlariga ta'siri masalasi zamonaviy iqtisodiyotda dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar bank tizimida raqamli transformatsiyaning nafaqat texnologik, balki iqtisodiy va institutsional ahamiyatini ham ochib beradi.

Mahalliy olimlardan S.I. Shokirov o'z tadqiqotida raqamli bank xizmatlarining kengayishi moliyaviy inklyuziyani ta'minlash bilan birga banklar faoliyatining samaradorligini oshirishini ta'kidlab, "raqamli texnologiyalarni joriy etish orqali moliyaviy xizmatlarning qamrovi kengayadi va mijozlarga xizmat ko'rsatish sifati sezilarli darajada oshadi" degan xulosaga keladi [6]. Ushbu yondashuv bank daromadlarining o'sishini mijozlar bazasining kengayishi bilan bevosita bog'laydi.

Xolikulov O'.A. va Abdullayeva E. ilmiy ishlarida raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy samaradorligi kompleks tahlil qilinib, "raqamli bank xizmatlari bank faoliyatida xarajatlarni qisqartirish, xizmat ko'rsatish tezligini oshirish va mijozlar ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish imkonini beradi" deb ta'kidlanadi [7]. Bu esa operatsion samaradorlik orqali daromadlarni oshirish mexanizmini asoslaydi.

Sobitova R.S. va Xursanova Sh.A. esa raqamlashtirishning amaliy jihatlariga urg'u berib, "raqamlashtirish xizmat kanallarini kengaytiradi, operatsion xarajatlarni optimallashtiradi hamda yangi bank mahsulotlarini yaratish imkoniyatlarini ochib beradi" deb qayd etadi [8]. Mualliflarning fikricha, aynan yangi xizmat turlarining paydo bo'lishi bank daromadlarining diversifikatsiyasiga olib keladi.

Xorijiy tadqiqotlarda mazkur masala yanada chuqurroq yoritilgan. Xususan, V. Kovalenko va hammualliflar raqamli transformatsiyani bank tizimining fundamental o'zgarishi sifatida baholab, "raqamli texnologiyalar bank xizmatlarini mijozga yo'naltirilgan modelga o'tkazib, yangi moliyaviy mahsulotlar va xizmatlar paydo bo'lishiga sabab bo'ladi" deya ta'kidlaydi [9]. Bu esa bank daromadlarining uzoq muddatli va barqaror o'sishini ta'minlovchi omil sifatida ko'riladi.

Kirdasinova K. va hammualliflar esa innovatsiyalar va raqamlashtirish o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka e'tibor qaratib, "bank xizmatlarida innovatsion texnologiyalarni qo'llash banklarning raqobat ustunligini ta'minlab, xizmatlar sifatini oshiradi va daromad manbalarini kengaytiradi" deb hisoblaydi [10]. Bu yondashuv raqamlashtirishni strategik boshqaruv vositasi sifatida talqin qiladi.

Rysin V. va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotda raqamli texnologiyalar asosida xizmatlarni shaxsiylashtirish masalasi ko'rib chiqilib, "mijozlarga moslashtirilgan bank xizmatlari ularning sodiqligini oshiradi va natijada

bank daromadlarining ko‘payishiga olib keladi” degan xulosa ilgari suriladi [11]. Ushbu yondashuv zamonaviy bank marketingining raqamli transformatsiya bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Tokarev V.S. o‘z tadqiqotida raqamlashtirish jarayoniga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilib, “bank faoliyatini raqamlashtirish samaradorligi tashqi va ichki omillarni kompleks hisobga olishga bog‘liq” deb ta’kidlaydi [12]. Bu esa bank daromadlarini oshirishda strategik rejalashtirish va boshqaruv muhimligini ko‘rsatadi.

Myronchuk V. va hammualliflar esa bank tizimidagi innovatsion texnologiyalarni joriy etish natijalarini iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan bog‘lab, “raqamli texnologiyalarni qo‘llash depozitlar va kreditlar hajmining oshishiga olib keladi, bu esa bank daromadlarining o‘shishini ta’minlaydi” deb asoslaydi [13]. Ushbu yondashuv raqamlashtirish va moliyaviy natijalar o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ko‘rsatadi.

Roziqov B.B. o‘z tadqiqotida tijorat banklarida moliyaviy xizmatlarni diversifikatsiya qilish va raqamli transformatsiya jarayonlarini o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilib, “zamonaviy bank tizimida innovatsion yondashuvlar va raqamli texnologiyalarning joriy etilishi banklarning bozor sharoitlariga moslashuvchanligini oshiradi hamda ularning moliyaviy natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi” deya ta’kidlaydi [14].

Shuningdek, Bykanova N.I. va hammualliflar raqamlashtirish jarayonining asosiy texnologik yo‘nalishlarini ko‘rsatib, “sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar, blokcheyn va raqamli platformalar bank sektorida yangi daromad manbalarini shakllantiradi” deb ta’kidlaydi [15]. Bu esa raqamlashtirishning texnologik asoslari bank daromadlariga qanday ta’sir qilishini ochib beradi.

Yuqorida keltirilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bank xizmatlarini raqamlashtirish bank daromadlarining o‘shishiga kompleks tarzda ta’sir ko‘rsatadi. Xususan, raqamli transformatsiya natijasida banklarda operatsion xarajatlar optimallashtiriladi, xizmatlar ko‘lami kengayadi hamda yangi moliyaviy mahsulotlar joriy etiladi. Shu bilan birga, mijozlar bilan ishlash tizimi takomillashib, ularning sodiqligi va faolligi ortadi, bu esa bank resurs bazasining kengayishiga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy raqamli texnologiyalar asosida innovatsion xizmatlar va platformalarning joriy etilishi banklar uchun qo‘shimcha daromad manbalarini shakllantiradi. Natijada, banklarning bozor sharoitlarida raqobatbardoshligi kuchayib, ularning moliyaviy barqarorligi ta’minlanadi.

Shunday qilib, bank xizmatlarini raqamlashtirish nafaqat operatsion samaradorlikni oshiruvchi vosita, balki bank daromadlarini uzoq muddatli va

barqaror oshirishga xizmat qiluvchi strategik rivojlanish yo‘nalishi sifatida namoyon bo‘ladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali bank daromadlarini oshirish istiqbollari ilmiy asosda tahlil qilish uchun kompleks yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi nazariy va empirik usullar uyg‘unligiga asoslanib, mavjud ilmiy qarashlar hamda amaliy ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi.

Tadqiqotning nazariy asosini bank xizmatlarini raqamlashtirish, moliyaviy texnologiyalar va bank daromadlari o‘rtasidagi bog‘liqlikni yorituvchi mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari tashkil etadi. Ushbu bosqichda tahlil, sintez, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanilib, raqamli transformatsiyaning bank faoliyatiga ta’siri konseptual jihatdan umumlashtirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali bank daromadlarini oshirish istiqbollari bo‘yicha olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy bank tizimida raqamli transformatsiya nafaqat texnologik yangilanish, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirishning asosiy strategik omiliga aylanib bormoqda. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, raqamli bank xizmatlarining joriy etilishi banklarning daromad shakllanish mexanizmini tubdan o‘zgartirib, operatsion xarajatlarni qisqartirish, xizmatlar hajmini kengaytirish va yangi daromad manbalarini yaratish imkonini bermoqda. Ayniqsa, O‘zbekiston bank tizimi misolida so‘nggi yillarda kuzatilayotgan statistik ko‘rsatkichlar ushbu jarayonning yuqori sur‘atlarda rivojlanayotganini tasdiqlaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlariga ko‘ra, bank tizimi aktivlari hajmi 2025–2026 yillarga kelib 924,8 trln so‘mga yetib, yiliga o‘rtacha 20 foiz o‘shishni namoyon etgan [16]. Bu esa bank tizimining umumiy kengayishi bilan bir qatorda, raqamli xizmatlar orqali moliyaviy operatsiyalar hajmi ortib borayotganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tijorat banklarining sof foydasi 2025-yilda 15,5 trln so‘mga yetib, oldingi yilga nisbatan 2 barobardan ortiq o‘sdı [17]. Ushbu o‘shishning muhim omillaridan biri sifatida aynan raqamli bank xizmatlarining keng joriy etilishi e’tirof etilmoqda.

Raqamlashtirish jarayonining bank daromadlariga ta’sirini chuqurroq tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, bu jarayon uchta asosiy yo‘nalish orqali amalga oshadi: operatsion samaradorlikni oshirish, mijozlar bazasini kengaytirish va xizmatlar diversifikatsiyasi. Xususan, an’anaviy bank xizmatlari bilan solishtirganda raqamli xizmatlar orqali amalga oshiriladigan operatsiyalar arzon, tez va yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, bu banklarning xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi.

Quyidagi jadvalda O'zbekiston bank tizimida raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorlikka ta'siri umumlashtirilgan.

1-jadval

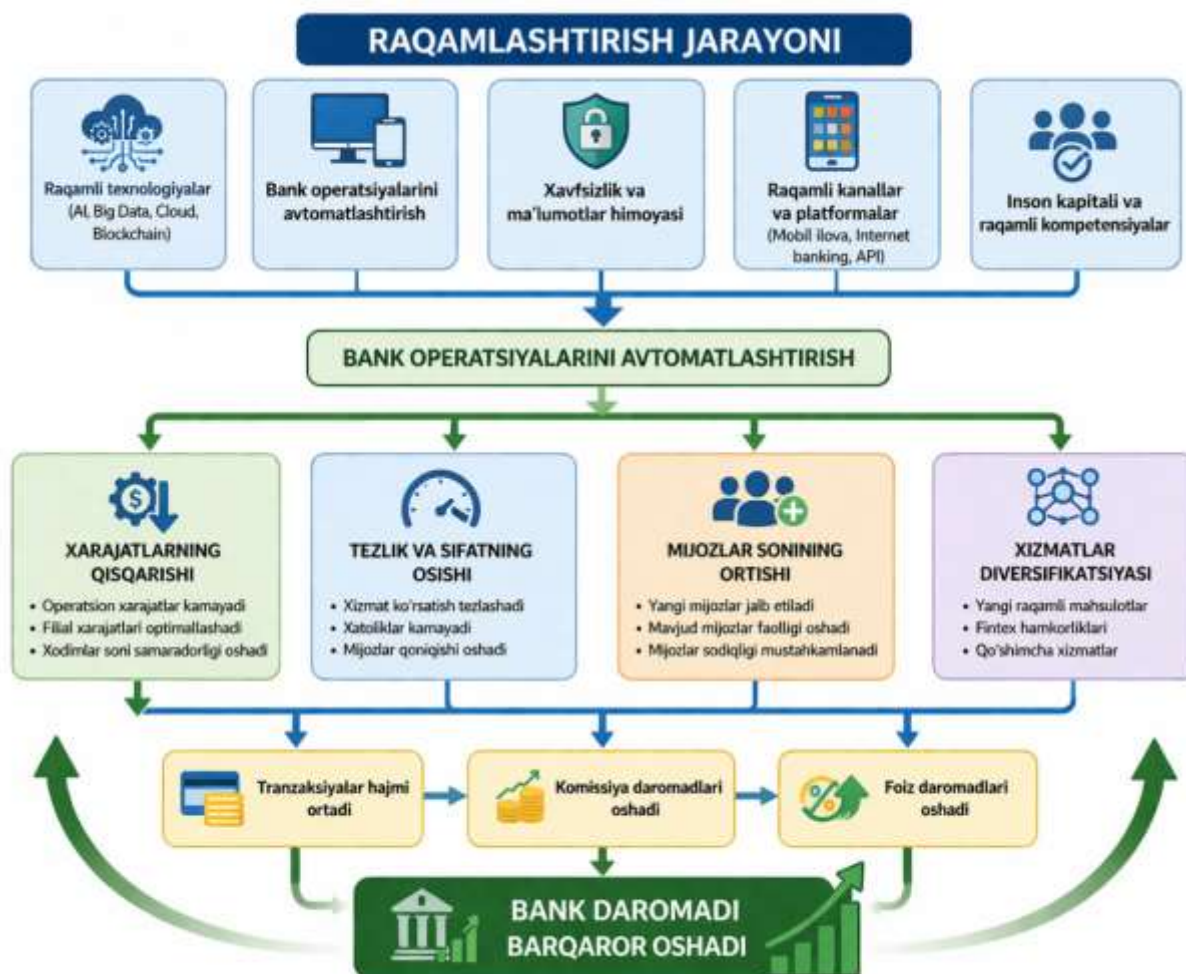
**Bank xizmatlarini raqamlashtirishning iqtisodiy samaradorlikka ta'sir
ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	An'anaviy model	Raqamli model	Natija
Operatsion xarajatlar	Yuqori	Past	Xarajatlar qisqaradi
Mijozlarga xizmat tezligi	Sekin	Tez	Mijozlar qoniqishi oshadi
Xizmat qamrovi	Cheklangan	Keng	Mijozlar soni ortadi
Daromad manbalari	Cheklangan	Diversifikatsiyalashgan	Daromad oshadi

Raqamli bank xizmatlari kengayishi natijasida mijozlar sonining keskin oshishi kuzatilmoqda. Masalan, O'zbekistonda bank kartalari soni 2023-yildagi 34,2 mln donadan 2025-yilga kelib 62 mln donaga yetgan [18]. Bu esa aholining bank xizmatlariga, ayniqsa raqamli to'lov tizimlariga bo'lgan talabining oshib borayotganini anglatadi. Shu bilan birga, 2025-yil boshiga kelib 50,5 mln dan ortiq bank kartalari muomalada bo'lib, 426 mingdan ortiq to'lov terminallari faoliyat yuritgan [19]. Ushbu ko'rsatkichlar bank xizmatlarining raqamli kanallarga o'tayotganini va bu orqali tranzaksiya hajmining ortib borayotganini yaqqol ifodalaydi.

Raqamlashtirishning yana bir muhim natijasi – xizmatlar diversifikatsiyasining kengayishidir. Bugungi kunda banklar mobil banking, internet banking, onlayn kreditlash, raqamli depozitlar va boshqa innovatsion xizmatlarni joriy etish orqali qo'shimcha daromad manbalarini yaratmoqda. Bu esa banklarning faqat kredit va depozit operatsiyalariga bog'liq bo'lmagan daromad modeliga o'tishini ta'minlamoqda.

Quyidagi sxema raqamlashtirish orqali bank daromadining shakllanish mexanizmini ifodalaydi.

1-sxema. Raqamli transformatsiya asosida bank daromadining shakllanish mexanizmi

Shu bilan birga, raqamli bank xizmatlari banklar o'rtasidagi raqobatni kuchaytirib, innovatsion faoliyatni rag'batlantirmoqda. Raqobat muhiti kuchaygani sari banklar mijozlarga yanada qulay, tezkor va arzon xizmatlarni taklif etishga intilmoqda. Natijada, bu jarayon butun bank tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamlashtirish jarayonida ayrim muammolar ham mavjud. Jumladan, kiberxavfsizlik masalalari, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, aholining raqamli savodxonligi darajasi pastligi kabi omillar raqamli bank xizmatlarining to'liq joriy etilishiga to'sqinlik qilmoqda. Shunga qaramay, mavjud statistik ko'rsatkichlar va kuzatilayotgan ijobiy dinamikalar ushbu muammolar bosqichma-bosqich hal etilayotganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, o'tkazilgan tahlillar asosida quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish mumkin: birinchidan, bank xizmatlarini raqamlashtirish bank daromadlarini oshirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi; ikkinchidan, raqamlashtirish orqali operatsion xarajatlarning kamayishi daromad o'sishining

asosiy drayveri sifatida namoyon bo'ladi; uchinchi, mijozlar bazasining kengayishi va xizmatlar diversifikatsiyasi banklarning uzoq muddatli moliyaviy barqarorligini ta'minlaydi; to'rtinchi, O'zbekiston bank tizimida raqamli transformatsiya jarayoni yuqori sur'atlarda rivojlanib, real iqtisodiy natijalar bilan tasdiqlanmoqda.

Shunday qilib, bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali daromadlarni oshirish istiqbollari yuqori bo'lib, bu yo'nalishda olib borilayotgan islohotlar va texnologik yangilanishlar bank tizimining barqaror va samarali rivojlanishini ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bank xizmatlarini raqamlashtirish zamonaviy bank tizimida nafaqat texnologik yangilanish, balki bank daromadlarini oshirishning strategik omili sifatida namoyon bo'lmoqda. Tahlillar asosida aniqlanishicha, raqamli transformatsiya bank faoliyatining barcha yo'nalishlariga kompleks ta'sir ko'rsatib, operatsion samaradorlikni oshirish, xizmatlar ko'lamini kengaytirish hamda yangi daromad manbalarini shakllantirish imkonini bermoqda. Ayniqsa, O'zbekiston bank tizimida kuzatilayotgan ijobiy dinamikalar – aktivlar va sof foydaning o'sishi, raqamli xizmatlar ulushining ortishi – ushbu jarayonning amaliy samaradorligini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari raqamlashtirish jarayoni hali to'liq imkoniyatlarini ro'yobga chiqarmaganini ham ko'rsatadi. Xususan, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, kiberxavfsizlik tahdidlari, aholining raqamli savodxonligi darajasining pastligi hamda bank xodimlarining zamonaviy kompetensiyalarining yetishmasligi kabi omillar mavjud salohiyatdan to'liq foydalanishga to'sqinlik qilmoqda.

O'rganilgan holat va olib borilgan ilmiy tahlillar asosida quyidagi ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni ilgari surish maqsadga muvofiq:

Birinchidan, tijorat banklarida raqamli infratuzilmani kompleks rivojlantirish zarur. Bunda bulutli texnologiyalar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data) va blokcheyn kabi ilg'or texnologiyalarni joriy etish bank xizmatlari sifatini oshirish va operatsion xarajatlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, kiberxavfsizlik tizimini mustahkamlash ustuvor vazifa sifatida qaralishi lozim. Zamonaviy himoya mexanizmlarini joriy etish, doimiy monitoring va xavf-xatarlarni boshqarish tizimini takomillashtirish orqali mijozlar ishonchini oshirish va moliyaviy yo'qotishlarning oldini olish mumkin.

Uchinchi, aholining raqamli moliyaviy savodxonligini oshirishga qaratilgan tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Bu borada ommaviy o'quv dasturlari,

interaktiv platformalar va bank xizmatlaridan foydalanishni soddalashtiruvchi yechimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

To'rtinchidan, bank xodimlarining raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish orqali inson kapitalini mustahkamlash lozim. Zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega mutaxassislar banklarda innovatsion xizmatlarni joriy etish va boshqarish samaradorligini oshiradi.

Beshinchidan, bank xizmatlarini diversifikatsiya qilish va yangi raqamli mahsulotlarni ishlab chiqish orqali daromad manbalarini kengaytirish maqsadga muvofiq. Ayniqsa, mobil banking, onlayn kreditlash, raqamli depozitlar va fintech platformalar orqali qo'shimcha qiymat yaratiladi.

Xulosa qilib aytganda, bank xizmatlarini raqamlashtirish bank daromadlarini oshirishning eng muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni tizimli ravishda rivojlantirish, mavjud muammolarni bartaraf etish va innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish orqali bank tizimining raqobatbardoshligi va moliyaviy barqarorligini ta'minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida.
2. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida" Qonuni, 05.11.2019 yildagi O'RQ-580-son.
3. O'zbekiston Respublikasining "To'lovlar va to'lov tizimlari to'g'risida"gi Qonuni, 01.11.2019 yildagi O'RQ-578-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev nutqlari va ma'ruzalari to'plami. – Toshkent, 2017–2025. <https://president.uz>.
5. Кудбиев, Н. Т. (2022). Совершенствование системы взаимоотношений предприятия с коммерческими банками. Central Asian journal of mathematical theory and computer sciences, 3(10), 87-93.
6. Shokirov, S. I. (2025). O'ZBEKISTONDA RAQAMLI BANK XIZMATLARINI KENGAYTIRISH ISTIQBOLLARI. New modern researchers: modern proposals and solutions, 2(3), 9-14.
7. Abdumuminovich, X. O. K., & E'zoza, A. (2026). BANK XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISHNING IQTISODIY SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 77(1), 98-103.
8. Sobitova, R. S. (2025). BANK TIZIMIDA RAQAMLASHTIRISH JARAYONINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI. Экономика и социум, (12-2 (139)), 729-733.

9. Kovalenko, V., Sheludko, S., & Cherkashyna, K. (2023). Digital transformation of banking business: Present and future. *Socio-economic relations in the digital society*, 4(50), 25-40.
10. Kirdasinova, K., Omarbekova, N., Tolysbaev, B., Utegenova, Z., & Ashimova, I. (2022). Digital transformation of banking services: development scenarios and management mechanisms. *Eastern-European Journal of Enterprise Technologies*, 6(13), 107-113.
11. Rysin, V., Prokopenko, O., Muravskiy, O., Pechenko, R., Holiachuk, N., & Zinchenko, A. (2023). Personalization of banking products (services) using digitalization technologies. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 20(4), 2528-2539.
12. Токарев, В. С. (2021). Факторы, влияющие на цифровизацию банковской деятельности, и их особенности. *Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета*, (1(127)), 185-190.
13. Myronchuk, V., Kirizleyeva, A., Saienko, V., Bodnar, O., & Muraviov, K. (2023). Problems and prospects of improving the banking system and its impact on the economy. *Economic Affairs (New Delhi)*, 68(1), 27-34.
14. Bahrom o'g'li, R. B. (2026). TIJORAT BANKLARDA MOLIYAVIY XIZMATLARNI DIVERSIFIKATSIYA QILISH ISTIQBOLLARI. *Научный Фокус*, 3(32), 152-160.
15. Быканова, Н. И., Гордя, Д. В., & Евдокимов, Д. В. (2020). Тенденции и закономерности процесса цифровизации банковского сектора. *Научный результат. Экономические исследования*, 6(2), 42-51.
16. https://www.uzdaily.uz/uz/ozbekiston-markaziy-banki-bank-tizimi-aktivlari-9248-trln-somga-yetdi-yillik-osish-20ni-tashkil-qildi/?utm_source=chatgpt.com
17. https://tanga.uz/news/921?utm_source=chatgpt.com
18. https://uz.kursiv.media/uz/2026-02-09/ozbekistonda-bank-kartalari-soni-68-milliondan-oshdi/?utm_source=chatgpt.com
19. https://www.uzdaily.uz/uz/2025-yil-1-yanvar-holatiga-kora-ozbekistonda-5051-million-bank-kartasi-chiqarilgan/?utm_source=chatgpt.com

AYOLLARNING IJTIMOYIY FAOLLIGI VA IQTISODIY MUSTAQILLIGI: ZAMONAVIY O‘ZBEKISTON TAJRIBASI

Abdivoxidova Gulnoza Raxmatullayevna

gulnozaabduvoxidova6@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy O‘zbekistonda ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi masalalari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida ayollarning jamiyatdagi faollik darajasi, bandligi, tadbirkorlik faoliyati hamda davlat tomonidan yaratilayotgan imkoniyatlar o‘rganildi. Tahlil natijalari ayollarning ijtimoiy faolligi, iqtisodiy mustaqilligini ta‘minlashda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu jarayonga ta‘sir etuvchi asosiy omillar va mavjud muammolar aniqlanib, bartaraf etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: ayollar, ijtimoiy faollik, iqtisodiy mustaqillik, gender tengligi, ayollar bandligi, tadbirkorlik, inson kapitali.

WOMEN’S SOCIAL ACTIVITY AND ECONOMIC INDEPENDENCE: THE EXPERIENCE OF MODERN UZBEKISTAN

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of women’s social activity and economic independence in modern Uzbekistan. The study examines the level of women’s participation in social life, employment, entrepreneurial activity, and the opportunities created by the state. The results show that women’s social activity is an important factor in ensuring their economic independence. The main factors influencing this process, as well as existing challenges, are identified, and recommendations for their elimination are developed.

Keywords: women, social activity, economic independence, gender equality, women’s employment, entrepreneurship, human capital.

СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ ЖЕНЩИН: ОПЫТ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный анализ социальной активности и экономической независимости женщин в современном Узбекистане. В ходе исследования изучены уровень социальной активности женщин, их занятость,

предпринимательская деятельность, а также возможности, создаваемые государством. Результаты анализа показывают, что социальная активность женщин является важным фактором обеспечения их экономической независимости. Выявлены основные факторы, влияющие на данный процесс, а также существующие проблемы, и разработаны рекомендации по их устранению.

Ключевые слова: *женщины, социальная активность, экономическая независимость, гендерное равенство, занятость женщин, предпринимательство, человеческий капитал.*

KIRISH

Mehnat tufayli insoniyat hozirgi rivojlanish bosqichiga yetdi. Mehnat hayotiy zarurat sifatida barcha ijtimoiy munosabatlarda qo'llaniladi. Odamlar tabiiy resurslarni zaruratga qarab iste'mol qiladi va foydalanadi. Oddiy sharoitlarni yaratish uchun odamlar mehnatga murojaat qilishadi. Insoniyat tarixida ayollar mehnat munosabatlarida rol o'ynamagan davr yo'q. Farzand ko'rish va uy ishlari kabi obyektiv omillar ayollarning ishchi kuchida erkaklar bilan teng imkoniyatlarga ega bo'lishiga to'sqinlik qildi. Biroq, davlat qonunchilikda ma'lum imtiyozlar va maxsus kafolatlarni kengaytirganligi sababli, ayollar ishchi kuchida erkaklar bilan raqobatbardoshligini saqlab qolishdi.

Bugungi kunda ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash global miqyosda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti bevosita inson kapitaliga bog'liq bo'lib, bunda ayollarning faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda so'nggi yillarda gender tengligini ta'minlash, ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ularni ijtimoiy va iqtisodiy hayotga faol jalb etish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, bandligini ta'minlash hamda ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan davlat dasturlari joriy etilgan.

Tadqiqotning maqsadi — zamonaviy O'zbekistonda ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil qilishdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI.

Mehnat huquqini amalga oshirishdan kelib chiqadigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi mehnat qonunchiligining asosiy maqsadi "mehnat bozorining normal ishlashini ta'minlash, mehnat huquqlari va ishchilarning sog'lig'ini himoya qilish, adolatli va xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish"ga aylandi [10]. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslangan O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi har bir insonning jinsidan qat'i nazar, ishlash, ishni erkin tanlash, adolatli mehnat

sharoitlari va ishsizlikdan huquqiy himoya qilish bo'yicha teng huquqlarini mustahkamlaydi [1].

O'zbekiston mustaqillikka qadar bo'lgan davrda gender siyosati mafkurasi ayollarni shaxsiy uy mehnatidan ozod qilish va samarali mehnatga jalb qilishga asoslangan edi. Bu choralar ayollar mehnatini ekspluatatsiya qilishga va kasbiy sohalarda kamsitishga olib keldi. Ushbu ekspluatatsiya manbai bo'lgan oila an'anaviy ma'naviy va madaniy qadriyatlarni yo'qotib borardi. Mustaqillik yillarida davlat ayollarning ta'limi va kasbiy rivojlanishi uchun qulay sharoitlar yaratdi. Bu mamlakatda ayollar bandligining oshishiga olib keldi. Biroq, inson kapitalining tashuvchisi sifatida erkaklar mehnat bozorida samaraliroq, ayollar esa o'z navbatida... Uyda samaraliroq bo'lish, bu hodisa kasbiy segregatsiyaga olib keladi. Bu erkaklar va ayollarning turli xil ish haqi darajasidagi turli kasblarga ishga yollanish tendentsiyasini doimiy ravishda keltirib chiqaradi. Erkaklar o'z ishlariga nisbatan yaxshiroq maosh olishadi. Uyda uy ishlari va bolalarni parvarish qilish haq to'lanmaydi, ammo oilaga katta foyda keltiradi, shuning uchun ayollar uy ishlarini professional majburiyatlari bilan birlashtirishga majbur bo'ladilar.

Gender-jins (inglizcha: gender, lotincha: genus „mehribon“) — erkaklik va ayollik bilan bog'liq xususiyatlar spektri[7].

1995-yilda BMT tomonidan ko'pgina mamlakatlarda to'plangan vaqt kundaliklariga ko'ra, hamma joyda ayollar erkaklarga qaraganda haq to'lanmaydigan mehnatga ko'proq vaqt sarflashadi. Eng katta tafovutlar gender tengsizligi eng yuqori bo'lgan mamlakatlarda kuzatiladi va aksincha: masalan, Pokiston, Mali va Kambodjada ayollar uy mehnatiga erkaklarga qaraganda 10 baravar ko'proq vaqt sarflashadi. Birinchidan, bu ayollarning iqtisodiy qaramligini ko'rsatadi - uy vazifalarining bunday taqsimlanishi bilan ayollarning haq to'lanadigan ish uchun kam vaqti qolishi aniq. Ikkinchidan, bunday mamlakatlarda ayollar jismoniy, siyosiy va iqtisodiy avtonomiyaga ega emaslar: ko'pincha kuzatuvchisiz erkin harakatlana olmaydi, pul topa olmaydi, jamiyatning siyosiy hayotida ishtirok eta olmaydi va hokazo.

O'zbekistonda esa so'nggi yillarda gender tengligini ta'minlash, ayollarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, ijtimoiy va iqtisodiy hayotga faol jalb etish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, ayollar tadbirkorligini rivojlantirish, bandligini ta'minlash hamda ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan davlat dasturlari joriy etilgan.

O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi “Ta'lim to'g'risida”gi O'RQ-637- sonli Qonunida “har bir shaxs, jumladan ayollar uchun uzluksiz ta'lim

olish huquqi kafolatlanadi, ta'lim olishda kamsitishga yo'l qo'yilmasligi belgilangan [2].

Tadbirkor ayollar faoliyati iqtisodiy mustaqillikning amaliy ifodasi bo'lib, u ayollarning o'zini-o'zi ro'yobga chiqarish, qaror qabul qilish va jamiyatdagi faol subyekt sifatida shakllanishida muhim omil hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi Qonun tadbirkor ayollar uchun muhim huquqiy asos bo'lib, biznes yuritish huquqini kafolatlaydi [3]. Yana bir davlat tomonidan qabul qilinayotgan qaror va dasturlardan biri 2021-yildan boshlab "Ayollar daftari" tizimi orqali ayollarni moddiy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash mexanizmlari joriy etilgan[1].

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil va statistik ma'lumotlarni o'rganish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida O'zbekiston Respublikasining rasmiy statistik ma'lumotlari, ilmiy adabiyotlar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligini baholashda bandlik darajasi, tadbirkorlik faoliyati hamda ta'lim olish ko'rsatkichlari asosiy indikator sifatida tanlab olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Ayollarning mehnat bozoriga kirishi ayollar va erkaklarning roli haqidagi an'anaviy stereotiplarni kamaytirishga yordam berdi. Biroq, gender bilan bog'liq yangi iqtisodiy muammolar paydo bo'ldi. Gender bo'yicha kasbiy ajratish, ayollar mehnatiga past baho berish, ayollar uchun kasbiy va oilaviy majburiyatlarning uyg'unligi va ish bilan ta'minlashdagi kamsitish masalalari paydo bo'ldi. Bugungi kunda ayollarning ijtimoiy faolligini oshirish va iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash global miqyosda dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Jamiyat taraqqiyoti bevosita inson kapitaliga bog'liq bo'lib, bunda ayollarning faol ishtiroki muhim ahamiyat kasb etadi.

Kasbiy martabani gender nuqtai nazaridan ko'rib chiqishda, ham obyektiv (yosh, kasb, ijtimoiy va oilaviy mavqe), ham subyektiv (ehtiyojlar, qiziqishlar) rol talablari va xususiyatlarini farqlash kerak. Gender nuqtai nazaridan ijtimoiy maqomning asosiy subyektiv xarakteristikasi o'ziga va boshqalarga nisbatan gender stereotiplari bilan bog'liq ijtimoiy talablardir. Amalda gender stereotiplari juda qattiq va yengib o'tish qiyin. Bu asosan ayollar o'z faoliyatini erkaklardan ma'qullashni, erkaklar esa asosan o'z jinsidan ma'qullashni izlashlari bilan bog'liq. Shu munosabat bilan ayollarga berilgan ma'lum munosabatlar va an'anaviy rollar mavjud [5].

Jamiyatimizda ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar bozorda yangi iqtisodiy ishtirokchilar, ya'ni ayollarning paydo bo'lishining sababi va natijasi bo'ldi. Shu

munosabat bilan, “ishbilarmon ayol” (“Business lady”) tushunchasi paydo bo‘ldi [3]. Ayollarning ijtimoiy rollarini o‘zgartirish va erkaklar bilan tenglikka erishish istagi ularni ilgari an’anaviy deb hisoblangan kasblarni egallashga undadi. Bu jihat biznesda faol bo‘lgan ayollarga nisbatan jamoatchilik fikrining o‘zgarishiga olib keldi.

Ayollarning biznes faoliyatini nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy kontekstda ham amalga oshirish - ayollarning roli va o‘rni, ayollarning ishda va uyda ikki tomonlama ish bilan ta’minlanishining tarixan shakllangan an’analari va hayot va biznes faoliyatining haqiqiy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari haqidagi ijtimoiy-madaniy jihatdan shartli g‘oyalar fonida - bu hodisani maxsus o‘rganish zarurligini taqozo etadi. Natijada ishbilarmon ayol fenomeni zamonaviy O‘zbekistonda hayotning ajralmas qismiga aylandi.

Ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi o‘rtasidagi bog‘liqlik

T/r	Ko‘rsatkichlar	Mazmuni	Ta’siri
1.	Ijtimoiy faollik	Jamoat ishlarida ishtirok, ta’lim darajasi, tashabbuskorlik	Iqtisodiy imkoniyatlar kengayadi
2.	Qaror qabul qilish	Mustaqil fikrlash va qaror chiqarish	Moliyaviy mustaqillik oshadi
3.	Iqtisodiy faoliyat	Ish bilan bandlik, tadbirkorlik	Daromad manbalari ko‘payadi
4.	Gender stereotiplari	Jamiyatdagi an’anaviy qarashlar	Faollikni cheklaydi
5.	Oilaviy yuklama	Uy-ro‘zg‘or va farzand tarbiyasi	Ish va hayot balansiga ta’sir qiladi
6.	Qo‘llab-quvvatlash choras	Ta’lim, kredit, treninglar	Mustaqillikni kuchaytiradi

Ushbu jadvalda ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Gender stereotiplari va oilaviy yuklamalar mazkur jarayonga salbiy ta’sir etuvchi omillar sifatida aniqlanishi mumkin.

Ijtimoiy faollik ayollarning jamoat hayotida, ta’lim jarayonida, ijtimoiy tashabbuslarda faol ishtirokini anglatadi. Ijtimoiy kapital nazariyasiga ko‘ra, shaxsning ijtimoiy tarmoqlarga kirishi va faolligi resurslarga ega bo‘lish imkoniyatini kengaytiradi. Ijtimoiy faollik yuqori bo‘lgan ayollar ko‘proq axborot, imkoniyat va iqtisodiy resurslarga ega bo‘lib, iqtisodiy imkoniyatlari kengayadi [4].

Mustaqil qaror qabul qilishda ayollar shaxsiy va iqtisodiy hayotda mustaqilligini belgilovchi muhim omildir. Psixologik va iqtisodiy tadqiqotlarda bu ko‘rsatkich agentlik (agency) tushunchasi bilan bog‘lanadi. Qaror qabul qilish erkinligi mavjud bo‘lsa, ayollar moliyaviy resurslarni boshqarish, kasb tanlash va investitsiya qilishda faolroq bo‘ladi, bu esa moliyaviy mustaqillikning oshishiga olib kelishi mumkin[.

Iqtisodiy faoliyat ayollarning mehnat bozorida ishtiroki, bandligi va tadbirkorlik faoliyatini o'z ichiga oladi. Inson kapitali nazariyasiga ko'ra, bilim va ko'nikmalar iqtisodiy daromadni oshiradi. Ayollarning iqtisodiy faoliyatga jalb etilishi daromad manbalarini ko'paytiradi va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlaydi [6].

Gender stereotiplari jamiyatda ayollar va erkaklarga nisbatan shakllangan an'anaviy qarashlar tizimidir. Ushbu stereotiplar ayollarning kasb tanlashi, rahbarlik lavozimlariga intilishi va iqtisodiy faoliyatda ishtirok etishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Natijada, ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy imkoniyatlari cheklanish holati kuzatilishi mumkin[9].

Oilaviy yuklama uy-ro'zg'or ishlari va farzand tarbiyasi bilan bog'liq majburiyatlarni anglatadi. Gender rollari nazariyasiga ko'ra, ushbu majburiyatlar ko'pincha ayollarga yuklatiladi. Bu esa vaqt resurslarini cheklab, mehnat bozorida faol ishtirok etishiga va ish-hayot muvozanatini saqlashiga salbiy ta'sirini ko'rsatishi ehtimoligini anglatadi [8].

Ta'lim, moliyaviy resurslar (kreditlar), kasbiy treninglar va davlat dasturlari ayollarning iqtisodiy faolligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Institutsional yondashuvga ko'ra, davlat va jamiyat tomonidan yaratilgan imkoniyatlar ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qo'llab-quvvatlash choralarining kengaytirilishi ayollarning iqtisodiy va ijtimoiy mavqeini mustahkamlashga olib keladi [7].

Mazkur ko'rsatkichlarning kompleks tahlili ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi o'zaro uzviy bog'liq ekanligini, institutsional qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy to'siqlarni kamaytirish bu jarayonni jadallashtirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama (Discussion).

Tadqiqotda tizimli, qiyosiy va statistik yondashuvlar qo'llanilib, ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligiga ta'sir etuvchi omillar kompleks tahlil qilindi. Gender tenglik, inson kapitali va ijtimoiy kapital nazariyalariga asoslandi.

Xulosa va takliflar.

Ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlash uchun mavjud ijtimoiy to'siqlarni bartaraf etish muhim ahamiyatga ega. Gender stereotiplarini kamaytirish, oilaviy yuklamalarni muvozanatlashtirish hamda ayollar uchun teng imkoniyatlar yaratish zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ayollarning ta'lim darajasini oshirish, moliyaviy savodxonligini rivojlantirish va tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashning muhim omillari hisoblanadi. Ayollarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar nafaqat

shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa shuki, ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi o'rtasida bevosita va uzviy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Xususan, ijtimoiy faollik darajasi yuqori bo'lgan ayollarda iqtisodiy faoliyatda ishtirok etish, mustaqil qaror qabul qilish va daromad manbalarini shakllantirish ko'rsatkichlari yuqori ekanligi aniqlandi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ayollarning ta'lim darajasi va ijtimoiy hayotdagi ishtiroki, iqtisodiy mustaqilligini oshiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ayollarning tadbirkorlik faoliyatiga jalb etilishi, moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ammo gender stereotiplari, oilaviy majburiyatlarning yuqoriligi va ish hamda oila o'rtasidagi muvozanatni saqlashdagi qiyinchiliklar ayollarning to'liq iqtisodiy mustaqillikka erishishiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida aniqlangan. Davlat tomonidan amalga oshirilayotgan qo'llab-quvvatlash mexanizmlari, jumladan, ta'lim dasturlari, kasbiy tayyorgarlik va tadbirkorlikni rivojlantirishga qaratilgan choralar ayollarning iqtisodiy faolligini oshirishda ijobiy natijalar berayotgani kuzatildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni (O'RQ-637). – 2020-yil 23-sentabr.
3. O'zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida”gi Qonuni. – 2000-yil 25-may.
4. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. O'zbekistonda xotin-qizlar va erkaklar: statistik to'plam. – Toshkent, 2023.
5. Becker G.S. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis. – Chicago: University of Chicago Press, 1993.
6. Bourdieu P. The Forms of Capital. – New York, 1986.
7. Council of Europe. Gender. – 2020.
8. Sen A. Development as Freedom. – New York: Oxford University Press, 1999.
9. World Health Organization. What do we mean by “sex” and “gender”? – 2016.
10. Безрукова А.А., Гужева З.А. К вопросу о гендерных различиях в социально-экономической жизни общества в период реформ // Майкопский государственный технологический университет. – Майкоп.

MUSTAQILLIK YILLARIDA QUR'ONNING O'ZBEKCHAGA TARJIMA QILINISHI

Panjiyeva Xurshida Avazovna

Termiz davlat universiteti Filologiya va tillarni
o'qitish o'zbek tili ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

E-mail: panjiyevaxurshida07@gmail.com

Panjiyeva Xosiyat Avazovna

Termiz davlat universiteti Filologiya va tillarni
o'qitish o'zbek tili ta'lim yo'nalishi 1-bosqich talabasi

E-mail: panjiyevaxurshida58@gmail.com

Jo'rayev Akrom Namozovich

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushu maqolada O'bekiston mustaqillikka erishgandan so'ng Qur'oni Karimning o'zbekchaga tarjima qilinish jarayoni, uning tarixiy zarurati va ma'naviy ahamiyati yoritiladi. Xususan, mustaqillik davrida diniy erkinlikning tiklanishi natijasida Qur'onni ona tilida o'rganishga bo'lgan ehtiyoj ortgani, bu esa tarjima ishlarining rivojlanishiga turtki bergani tahlil qilinadi. Shuningdek, Alouddin Mansur hamda Abdulaziz Mansur tomonidan amalga oshirilgan tarjimalarning o'ziga xos jihatlari, uslubi hamda ilmiy ahamiyati haqida ma'lumot beradi.

***Kalit so'zlar:** Qur'oni Karim, Abdulaziz Mansur, mustaqillik davri, diniy asvoddxonlik, islom ta'limoti, diniy erkinlik, ma'naviyat, tavsir, tarjimashunoslik.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается процесс перевода Священного Корана на узбекский язык после обретения Узбекистаном независимости, его историческая необходимость и духовное значение. В частности, анализируется, что в период независимости в результате восстановления религиозной свободы возросла потребность в изучении Корана на родном языке, что послужило стимулом для развития переводческой деятельности. Также приводится информация об особенностях, стиле и научной значимости переводов, выполненных Алоуддином Мансуром и Абдулазизом Мансуром.

***Ключевые слова:** Священный Коран, Абдулазиз Мансур, период независимости, религиозное просвещение, исламское учение, религиозная свобода, духовность, тафсир, переводоведение.*

ABSTRACT

This article highlights the process of translating the Holy Qur'an into the Uzbek language after Uzbekistan gained independence, as well as its historical necessity and spiritual significance. In particular, it analyzes that during the independence period, the restoration of religious freedom increased the demand for studying the Qur'an in the native language, which stimulated the development of translation activities. The article also provides information on the distinctive features, style, and scientific importance of the translations carried out by Alouddin Mansur and Abdulaziz Mansur.

Keywords: *Holy Qur'an, Abdulaziz Mansur, independence period, religious enlightenment, Islamic teachings, religious freedom, spirituality, tafsir, translation studies.*

KIRISH

Mustaqillik yillarida Qur'oni Karimning o'zbek tiliga tarjima qilinishi O'zbekiston manaviy hayotida tub burilish yasagan jarayonlardan biri hisoblanadi. Sovet davrida diniy qadriyatlarga nisbatan cheklovlar mavjud bo'lib, Qur'onni keng omma orasida o'rganish va tushunish imkoniyati juda tor edi. Mustaqillikka erishilgach esa, diniy erkinlik taminlandi va bu holat Qur'onni o'zbek tiliga tarjima qilish zaruratini yuzaga keltirdi. Chunki Qur'on arab tilida nozil qilingan bo'lsa-da, uni har bir xalq o'z ona tilida tushunishi muhim hisoblanadi. Avvalo, Qur'on tarjimasining asosiy maqsadi — uning mazmun-mohiyatini keng xalq ommasiga yetkazishdan iboratdir. Arab tilini bilmaydigan insonlar uchun Qur'on oyatlarining asl manosini tushunish qiyin bo'lganligi sababli, tarjima ishlari diniy savodxonlikni oshirishda muhim vositaga aylandi. Bu jarayon nafaqat diniy bilimlarni kengaytirdi, balki insonlarning manaviy dunyosini boyitib, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlashga xizmat qildi. Mustaqillikdan keyingi 1992-yil avgust oyida Qur'oni Karimning ma'nolarining birinchi o'zbek tilidagi tarjimasini Alouddin Mansur tomonidan tayyorlandi va «Cho'lpon» nashriyotida 100 ming nusxada chop etildi. Mazkur tarjima sodda, ravon va xalq tushunishi uchun qulay uslubda yozilgan bo'lib, keng kitobxonlar ommasi orasida tez tarqaldi.

MATERIAL VA METODLAR.

Tarjimon oyatlarning mazmunini imkon qadar aniq yetkazishga harakat qilgan va diniy atamalarni o'zbek tilida ifodalashda milliy til imkoniyatlaridan samarali foydalangan. Keyingi yillarda esa Qur'on tarjimasini ilmiy jihatdan yanada mukammallashtirdi. Bu borada Abdulaziz Mansur tomonidan amalga oshirilgan tarjima alohida ahamiyatga ega. Uning tarjimasida oyatlarga izohlar berilib, tafsiriy

yondashuv qoʻllanilgan. Bu esa Qurʼon matnining chuqurroq anglanishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, murakkab diniy tushunchalar, tarixiy voqealar va shariatga oid masalalar kengroq sharhlab berilganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, mustaqillik yillarida Qurʼon tarjimalari faqat diniy manba balki tilshunoslik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qurʼon matnini tarjima qilish jarayoni juda murakkab boʻlib, unda nafaqat til bilimlari, balki diniy ilmlar, tafsir, fiqh va tarixiy bilimlar ham talab etiladi. Shu sababli tarjimonlar oyatlarning asl manosini buzmasdan, uni oʻzbek tilida ifodalash uchun katta masuliyat bilan yondashganlar. Bundan tashqari, Qurʼon tarjimalari milliy tilning boyishiga ham katta hissa qoʻshdi. Diniy terminlar, iboralar va uslubiy birliklar oʻzbek tilida shakllanib, adabiy tilning rivojlanishiga xizmat qildi. Bu jarayon oʻzbek tilining ilmiy va diniy uslubini kengaytirib, uni yanada mukammal darajaga olib chiqdi. Yana bir muhim jihat shundaki, Qurʼon tarjimalari yosh avlod tarbiyasida ham katta rol oʻynadi. Tarjima orqali yoshlar Qurʼonning manaviy-axloqiy gʻoyalari bilan tanishib, ezgulik, halollik, sabr-toqat kabi insoniy fazilatlarni oʻzlashtirish imkoniga ega boʻldilar. Bu esa jamiyatda sogʻlom manaviy muhitni shakllantirishga xizmat qilmoqda. Qurʼoni Karimning oʻzbek tiliga tarjima qilinishi diniy, manaviy va ilmiy taraqqiyotning muhim omillaridan biri bolib, u xalqning oʻz diniy merosini chuqurroq anglashiga, milliy oʻzlikni mustahkamlashiga va maʼnaviy yuksalishiga katta hissa qoʻshdi. Mustaqillik yillarida Qurʼoni Karimning oʻzbek tiliga tarjima qilinishi faqatgina matnni oʻgʻirish jarayoni emas, balki katta ilmiy va diniy masuliyatni talab qilgan murakkab ish hisoblanadi. Qurʼon tarjima qilinayotganda oyatlarning nafaqat lugʻaviy maʼnosi, balki ularning nozil boʻlish sabablari (asbobi nuzul), tarixiy konteksti va tafsiriy talqinlari ham hisobga olingan. Shu bois tarjimonlar arab tilining nozik jihatlarini chuqur bilish bilan birga, islom ilmlaridan ham mukammal xabardor boʻlishlari zarur boʻlgan. Yana bir muhim jihat shundaki, Qurʼon aslida toʻliq tarjima qilinmaydi, balki uning maʼnolari tarjimasi beriladi, chunki musulmonlar eʼtiqodiga koʻra Qurʼonning asl moʻjizasi arab tilidagi lafzida mujassam. Shu sababli barcha oʻzbekcha nashrlarda Qurʼoni Karim maʼnolarining tarjimasi deb nomlanadi va bu ilmiy jihatdan ham toʻgʻri yondashuv hisoblanadi. Mustaqillikdan keyin Qurʼon tarjimalari bir necha bor qayta nashr qilinib, takomillashtirildi, ayrim tarjimalarda xatolar tuzatildi, izohlar kengaytirildi va zamonaviy oʻquvchiga moslashtirildi. Shu bilan birga, nashrlar sifat jihatidan ham yaxshilanib, arabcha matn va oʻzbekcha tarjima yonma-yon beriladigan shaklda chop etila boshlandi, bu esa oʻquvchiga solishtirib oʻrganish imkonini yaratdi. Bundan tashqari, Qurʼon tarjimalari faqat kitob shaklida emas, balki audio, elektron va mobil

ilovalar ko‘rinishida ham tarqala boshladi. Bu esa ayniqsa yoshlar uchun qulaylik yaratib, Qur’onni tinglash va o‘rganish imkoniyatlarini kengaytirdi. Masalan, oyatlarning o‘zbekcha tarjimasi bilan birga qiroati ham berilib, tinglab tushunish imkoniyati paydo bo‘ldi. Yana shuni ham ta’kidlash kerakki, O‘zbekistonda Qur’on tarjimalari rasmiy diniy idoralar nazoratidan o‘tkazilib, faqat ishonchli va to‘g‘ri talqin qilingan variantlar nashr etiladi. Bu esa noto‘g‘ri yoki buzib talqin qilingan tarjimalarning oldini olishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, mustaqillik davrida Qur’onning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi nafaqat diniy ehtiyojni qondirdi, balki ilmiy, madaniy va texnologik jihatdan ham rivojlanib, bugungi kunda keng qamrovli va zamonaviy shaklga ega bo‘lgan muhim manaviy jarayonga aylandi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Qur’oni Karimning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi O‘zbekistonning manaviy, diniy va madaniy hayotida tub burilish yasagan muhim jarayonlardan biridir. Bu jarayon orqali xalq o‘zining diniy merosiga yana bir bor qaytish, uni chuqur anglash va kundalik hayotda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Eng muhimi, Qur’on mazmunining ona tilida yetkazilishi insonlarning uni tushunib o‘qishiga, tafakkur qilib anglashiga va hayotiga tatbiq etishiga keng yo‘l ochdi. Shu bilan birga, Qur’on tarjimalari o‘zbek tilining rivojlanishiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Diniy atamalar va iboralar tilimizga singib, uning ilmiy va uslubiy imkoniyatlarini kengaytirdi. Tarjima jarayonining murakkabligi esa tarjimonlardan nafaqat til bilimini, balki chuqur diniy va tarixiy bilimlarni talab qildi va bu o‘z navbatida tarjimashunoslik sohasining rivojlanishiga ham turtki bo‘ldi. Umuman olganda, Qur’oni Karimning o‘zbek tiliga tarjima qilinishi mustaqillik davrining eng katta manaviy yutuqlaridan biri sifatida baholanadi. Bu jarayon nafaqat diniy bilimlarni ommalashtirdi, balki milliy o‘zlikni anglash, manaviy uyg‘onish va jamiyatning axloqiy asoslarini mustahkamlashda beqiyos ahamiyat kasb etdi. Kelajakda ham bu yo‘nalishdagi ishlar davom etib, Qur’on ma’nolarini yanada chuqurroq va mukammalroq yetkazish orqali jamiyat manaviyatini yuksaltirishga xizmat qilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABOYOTLAR:

1. Jo‘rayev N. Dinshunoslik: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2008. – 240 b.
2. Hasanov A. Dinshunoslikka kirish: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2015. – 192 b.
3. Usmonov M. Islom aqidasi va kalom: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: 2015. – 256 b.

ISLOM DUNYOSIDA AYOLLAR HUQUQLARI

Valiyev Lochin Azamatovich

Toshkent davlat transport universiteti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrası dotsenti

Tel: +998946227632

e-mail: valiyevl33@gmail.com

Abdumalikova Gulsanam Abduxalil qizi

Toshkent davlat transport universiteti talabasi

Tel: +998946227632

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada islom dinida ayollar haqidagi tushunchalar, ularning huquq va erkinliklari, jamiyat hamda oiladagi o‘rni va vazifalari tahlil qilinadi. Shuningdek, islom dini kirib kelishidan avvalgi davrda ayollarga nisbatan mavjud bo‘lgan kamsitish holatlari, ularning huquqlarining cheklanishi va zo‘ravonlik ko‘rinishlari yoritib beriladi. Maqolada islom ta‘limotining ushbu muammolarga munosabati, ayollar sha‘ni va qadr-qimmatini himoya qilishga qaratilgan tamoyillari ochib beriladi. Bundan tashqari, islom dinida nikoh masalasi, uning ijtimoiy va ma‘naviy ahamiyati, oila barqarorligini ta‘minlashdagi o‘rni ham ilmiy jihatdan tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Ayol va erkak, nikoh masalalari, adolat va tenglik tamoyillari, din va oila, ayollarga nisbatan zo‘ravonlik, ta‘lim hamda meros huquqlari.

ABSTRACT

This article analyzes the concepts of women in Islam, their rights and freedoms, their role and responsibilities in society and the family. It also highlights the discrimination against women, the restriction of their rights, and the manifestations of violence that existed before the advent of Islam. The article reveals the attitude of Islamic teachings to these problems, the principles aimed at protecting the honor and dignity of women. In addition, the issue of marriage in Islam, its social and spiritual significance, and its role in ensuring family stability are also scientifically analyzed.

Keywords: Women and men, issues of marriage, principles of justice and equality, religion and family, violence against women, education, and inheritance rights.

KIRISH

Islom dinida har bir insonning jamiyatda o‘ziga xos o‘rni, sha‘ni va hurmati borligi alohida ta‘kidlanadi. Har bir shaxs, jinsidan qat‘i nazar, Alloh huzurida teng va qadrlidir. Bugungi zamonaviy jamiyatda ham inson huquqlari, erkinliklari va

tenglik tamoyillari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Islom ta'limotida ayol va erkakka nisbatan adolat va tenglik asosida munosabatda bo'lish, ularning huquqlarini himoya qilish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Biroq islom dini kirib kelishidan avvalgi johiliyat davrida ayollarga nisbatan adolatsizlik va kamsitish holatlari keng tarqalgan edi. Ayollar ko'pincha ijtimoiy hayotdan chetlatilib, ularning huquqlari poymol etilgan. Ular meros olish huquqidan mahrum qilingan, ta'lim olish imkoniyatlari cheklangan, hatto ayrim hollarda mulk sifatida qaralgan. Eng achinarli jihatlardan biri shundaki, qiz farzand dunyoga kelishi uyat yoki isnod deb hisoblanib, ba'zi oilalarda ularni tiriklayin ko'mish kabi vahshiyona odatlar ham mavjud bo'lgan.

Islom dini ana shunday noinsoniy va adolatsiz urf-odatlariga qat'iyon barham berdi. Qur'oni karim va hadislarda ayollarning sha'ni, qadr-qimmatini va huquqlari himoya qilinib, ularga nisbatan mehr-oqibat, hurmat va adolat bilan munosabatda bo'lish buyurildi. Ayollarga meros olish, mulkka egalik qilish, nikohda o'z roziligini bildirish, ta'lim olish kabi huquqlar berildi. Shu orqali islom dini ayolning jamiyatdagi o'rnini tiklab, uni to'laqonli va hurmatga sazovor shaxs sifatida e'tirof etdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Islom dini taraqqiy eta boshlagach, ayollarga bo'lgan e'tibor va munosabat tubdan o'zgardi. Ular jamiyatda munosib o'rin egallab, erkaklar bilan bir qatorda muayyan huquq va mas'uliyatlarga ega bo'ldilar. Muqaddas kitobimiz Qur'oni karimda ham ayollarga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, hatto uning yirik suralaridan biri "Niso" ("Ayollar") deb nomlanadi. Shuningdek, Qur'oni karimning ko'plab sura va oyatlarida ayol, uning huquqlari, oiladagi o'rni va jamiyatdagi ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Alloh taolo "Niso" surasida bunday marhamat qiladi: "Erkaklar xotinlar ustidan (oila boshlig'i sifatida) qoim turuvchilardir. Sabab – Alloh ularning ayrimlarini ayrimlaridan (ba'zi jihatlarida) ustun qilgani va erkaklar o'z mol-mulkalaridan sarf qilishlaridir..." (Niso surasi, 34-oyat). Ushbu oyatda oiladagi mas'uliyat va vazifalar taqsimoti bayon etilib, erkakning oila ta'minoti va himoyasi uchun javobgarligi alohida ta'kidlanadi.

Shu bilan birga, mazkur oyat va boshqa manbalarda solih ayolning fazilatlari — iymonli, pokiza, oilasiga sadoqatli va mas'uliyatli bo'lishi qayd etiladi. Eng muhimi, islom ta'limotida ayollarga nisbatan zulm va nohaqlik qat'iyon man etilib, ularga mehr-oqibat, hurmat va adolat bilan munosabatda bo'lish zarurligi ta'kidlanadi. Demak, islom dini nafaqat ayollarning huquqlarini belgilab bergan,

balki ularni himoya qilish va jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga ham xizmat qilgan.

Islom dini jamiyatni o'zgartirdi ayol qizlarga ko'plab imkoniyatlar berdi. Ularga nisbatan zo'ravonliklar, ularni kamsitish, shuningdek ularning huquqlarini cheklash holatlari anchagina kamaydi. Islomda ayollarga berilgan huquqlarning yana bir muhim jihati ularning ta'lim va ilm-fandagi ishtirokidir. Islom madaniyati va an'analari ta'lim va ilm-fanni qo'llab-quvvatlaydi va rag'batlantiradi va Islomda ayollar ta'lim olishda keng imkoniyatlar va huquqlarga ega. Bunday ayollarga 9-10-asrlarda yashagan Alisiya Al-Xannu yoki Fotima al-Fihriy kabi mashhur olim va faylasuflarni misol qilib keltirish mumkin. Alisiya Al-Xannu matematik va astronom bo'lgan, shuningdek, 20-asr boshlarigacha islom olamida qo'llanilgan kalendarni ishlab chiqqan. Fotima al-Fihriy hozirgacha musulmon olamidagi yetakchi ta'lim muassasalaridan biri bo'lgan Fez universitetining asoschisi edi. Bugungi zamonaviy dunyoda ham ko'plab musulmon ayollar oliy ma'lumotga ega bo'lib, siyosat, biznes, tibbiyot va huquq kabi turli sohalarida muvaffaqiyatli faoliyat yuritmoqda. Ular musulmon jamiyatlari va iqtisodlari rivojida muhim rol o'ynaydi va ularning hayotning turli sohalariga qo'shgan hissasini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Tadqiqotchilar Islomga ko'ra ayollar XX asrgacha bo'lgan ba'zi G'arb mamlakatlariga qaraganda ko'proq huquqlarga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Masalan, fransuz qonunchiligiga muvofiq ayollarning huquq layoqatini cheklash faqat 1965-yilda bekor qilingan. Garvard universitetining huquqshunos professori Noa Fildman, qayd etadiki: inglizlar barcha mamlakatlarda bo'lgani kabi, o'z qonunlarini musulmonlarga ham qo'lladilar, maqsad esa bitta edi-ayolni islom qonunlari bergan huquqlaridan mahrum qilish. Buni gender tengligi yo'lidagi rivojlanish deb atash mushkuldir²⁹⁶.

Nikoh masalariga to'xtaladigan bo'lsak, islomda ayolning nikoh huquqi, ya'ni erga tegish va ajrashish (taloq) huquqi mavjud. Islom dini kirib kelishidan avval, qizlarni majburan turmushga berishgan. Ammo Islom dini buni qoralaydi va nikoh ayol roziligi majburiy bo'lgan "shartnoma" sifatida ko'riladi. Shu bilan birga, ayol erining zimmasida ta'minot va himoya bilan bog'liq majburiyatlarga ega. Islom huquqiga ko'ra nikohning haqiqiyligi quyidagi 4 shartning uyg'unligi bilan belgilanadi:

1. Bevosita monelik qiladigan holatlarning yo'qligi;
2. Muayyan shaxslarning roziligi;
3. Mahrning belgilanishi;

²⁹⁶ISLOM DINIDA AYOLLARNI EHTIROM QILISH BORASIDA KELGAN HADISI SHARIFLAR. Proceedings of International Conference on Modern Science and Science Studies, 2(12), 579-584. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/icmsss/article/view/3347>

4. Rasmiy qoidalarga rioya etilishi²⁹⁷.

Oila (urug'-aymog') g'ururi va nomusini sharmanda qilgan ayollarni o'ldirish or-nomus qotilligi deb ataladi. Bunday qotilliklar ba'zi musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lsada, boshqa mamlakatlarda ham sodir bo'ladi. Ayrim musulmon ulamolari bu qotilliklar Islomga hech qanday aloqasi bo'lmagan an'ananing bir qismi, xolos, deb ta'kidlaydilar. Eron va kurd ayollarining huquqlarini himoya qilish tashkiloti hisobot e'lon qildi. Bunga ko'ra 2010-yilda 2829 yosh ingliz musulmon ayollari kaltaklangan, kislota bilan azoblangan, o'g'irlangan yoki o'ldirilgan. Bu ayollarning kelib chiqishi asosan, Pokiston, Hindiston va Bangladeshdan²⁹⁸.

Shu o'rinda Rasululloh (s.a.v.) hadislaridan misollar keltirib o'tsak:

“Ey insonlar, ayollar haqlariga rioya etingiz. Ular bilan mehr-shafqat ila muomalada bo'lingiz. Ularning haqlari xususida Allohdan qo'rqingiz! Ayollar sizlarga Allohning omonatidir, ularni Alloh nomi bilan oldingiz. Ular amri ilohiy ila sizlarga halol bo'ldi. Sizlarning xotinlaringiz ustida haqlaringiz bo'lgani kabi, xotinlaringizning ham sizlarda haqlari bor”²⁹⁹.

Bundan yaqqol ko'rinib turibdiki ayollarga nisbatan zulm qilish qoralanadi. Ammo, bugungi kunda ko'pchilik bu masalaga yuzaki qaragan holda ayollarga nisbatan tazyiq va zo'ravonliklar ko'payib borayotgani barchamizga ma'lum. Bularning bari huquqiy ong va huquqiy madaniyatning darajasi past ekanligidan dalolat beradi.

Ma'lumki, insoniyat doimo har tomonlama mukammallikka intilib kelgan. Lekin, afsuski, jamiyat bir maromda rivojlanmaydi. Ba'zan taraqqiyot turli urush va zo'ravonliklar bilan o'rin almashib keladi. Umuman olganda, zo'ravonlik ham aynan mana shunday buzilish holatlaridan biri sanaladi. Zo'ravonliksiz jamiyat mukammal jamiyat bo'lardi. Shu sababli zo'ravonlik hodisasini ijtimoiy va individual hayotning ajralmas elementi sifatida ilmiy jihatdan o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

A.A.Guseinov va R.A.Apresyan kabi bir qator olimlarning fikricha: “Zo'ravonlikning mohiyati odamlar o'rtasidagi iroda erkinligini yo'q qilish jarayoni bo'lib, bir tomonning kuch ishlatish va tashqi majburlash yo'li bilan o'z irodasini boshqalarga yuklashidir”. Zo'ravonlik va tazyiq tushunchasini har tomonlama o'rganish va ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Chunki bunday munosabatlar doimiy ravishda davlatlar, millatlar, alohida guruhlar, shaxslar va oila a'zolari o'rtasida sodir bo'lishi kuzatiladi.

²⁹⁷ <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/huquqshunoslik/islom-huquqida-oila-nikoh-va-meros-masalalari>

²⁹⁸ ISLOM DINIDA AYOLLARNI EHTIROM QILISH BORASIDA KELGAN HADISI SHARIFLAR. *Proceedings of International Conference on Modern Science and Science Studies*, 2(12), 579-584. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/icmsss/article/view/3347>

²⁹⁹ <https://m.kun.uz/news/2018/11/27/islom-aelni-ezozlagan-din-din-islari-bujica-kumita-aellarni-ezozlasga-cakirmokda>

Ayollardagi jismoniy zaiflik qoralanmaydi. Chunki ular bunga aybdor emas. Qalblarining nozikligi, his-tuyg'ularining kuchligi esa, mo'tadil bo'lsa, maqtovg'a loyiqdir. Bu narsa ulardagi latofat va go'zallikni ziyoda qiladi. Payg'ambarimiz alayhissalom ayollardagi mana shu zaiflikni doim e'tiborga olar va ularni himoya qilishga haris edilar. Hatto vidolashuv hajlaridagi mashhur xutbada ham, ayollarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lishni qayta-qayta vasiyat qildilar. U Zot alayhissalom ayollariga qo'l ko'tarmadilar, ularga yaxshilik qilishda ummatga ibrat bo'ldilar va shu ishga targ'ib qildilar: *"Yaxshilaringiz – oila ahliga yaxshi bo'lganidir. Men – ahli ayoliga eng yaxshingizman"*.

Endi esa hozirgi davrda ayollar huquqlariga ham biroz to'xtalib o'tsak. Bugungi zamonaviy davrga kelib ayollarga bo'lgan e'tibor oshdi, ularga yangidan yangi imkoniyatlar eshiklari ochilmoqda va ularning huquqlari ham kafolanmoqda desak mubolag'a bo'lmaydi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020-yil 4-yanvardagi 4-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 20-noyabrdagi "Xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash, ular o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirish tizimini yana-da takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 919-son qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 12-apreldagi "Og'ir ijtimoiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarga, nogironligi bo'lgan, kam ta'minlangan, farzandlarini to'liqsiz oilada tarbiyalayotgan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj onalarga arzon uy-joylar berish tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 285-son qarorini e'tirof etish mumkin³⁰⁰. Shuningdek, 11-sentyabr 2023-yildagi PF-158-sonli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston - 2030" strategiyasining 25-maqsadida Gender tenglikni ta'minlash siyosatini davom ettirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish orqali boshqaruv lavozimlaridagi xotin-qizlar ulushini 30 foizga oshirish to'g'risida ko'plab qarorlar, qonunlar qabul qilindi. Ushbu qonun va qarorlarning barida ayollar huquqlari mustahkamlangan. Bular faqat O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan hujjatlar bo'lsa xalqaro miqyosda ham shu kabi ko'plab qonunchilik hujjatlari qabul qilingan. Jamiyatda xotin-qizlarga tazyiq va zo'ravonlikka nisbatan murosaasizlik muhitini yaratish, xotin-qizlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta'minlash. «Ayollar daftari» bilan manzilli ishlashning shaffof mexanizmini yaratish, mazkur ishlar bo'yicha jamoatchilik nazoratini o'rnatish nazarda tutilgan. Ushbu qabul qilingan qonun va qarorlar albatta mamlakatimizdagi xotin va qizlarning huquq va majburiyatlarini kafolatlab, shu bilan birgalikda ko'pgina huquqbuzarliklarni oldini olishda ham samarali xizmat qiladi.

³⁰⁰ <https://uzmarkaz.uz/news/ozbekistonda-ayollar-huquqlarini-himoya-qilishning-huquqiy-asoslari>

Milliy darajada ayollar maqomini oshirish va ularning iqtisodiy huquqlarini ham mustahkamlash bo'yicha dasturlar va tadbirlar amalga oshirilmoqda. Gender muammolarini hal qilishda respublika davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, jamoat va ilmiy tashkilotlari faoliyatining faollashishi hamda bir-biri bilan uyg'unlikda faoliyat yuritishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Mamlakat ayollar huquqlarini qay darajada ta'minlayotganini baholash turli jihatlariga, jumladan, qonunlar, siyosatlar, ijtimoiy- madaniy omillar va haqiqiy turmush sharoitlariga bog'liq bo'lishi mumkin. Biroq, ayrim davlatlar tenglik va ayollar huquqlarini ilgari surish borasidagi sa'y-harakatlari bilan taniqlidir. Shuni ta'kidlash kerakki, bunday mamlakatlarda ham muammolar mavjud bo'lishi mumkin va hech bir davlat bu sohada to'liq mukammallikka erishmagan. Jamiyatda ayollarning ijtimoiy faolligi juda muhim ahamiyatga ega bo'lib hisoblanadi. O'quvchi-qizlarning ijtimoiy faolligi jamoada, guruhda, norasmiy birlashmada muloqot qilish va harakat qilish, boshqalar bilan samarali munosabatda bo'lish, tengdoshlari, oilaning katta va kichik a'zolari, mahallalar oldidagi muayayn majburiyatlarni ixtiyoriy ravishda bajarishdari, o'zini va o'zgarini rivojlantirish va faollashtirishga qaratilgan ongli hamda tizimli faoliyatidir. Bugungi kunda xotin-qizlarimizni turmushini o'tgan kunlarning o'tmish sahifalariga yozilgan va bitilgan kechmishlariga aslo solishtirib bo'lmaydi. Momolarimizni cheklangan huquqlari, siyosiy tugul oddiy o'rta maktab ta'limini olish borasidagi cheklovlar va ularni yengish uchun qanchalik darajadagi chekkan mashaqqatlari ayollarning hozirgi huquq va manfaatlariga yetishishi yo'lida debocha bo'lgan desak adashmagan bo'lamiz. Nafaqat bizni mamlakatimizda balki, butun dunyoda ayollar huquqlarini himoya qilish har doim dolzarb bo'lib kelgan.

Xulosa qilib aytganda, islom dinida ayollar huquqlariga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bu huquqlar inson qadr-qimmatini himoya qilish, adolat va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Islom dini nozil bo'lgan davrda mavjud bo'lgan ayrim adolatsiz urf-odatlariga qarshi chiqib, ayollarning maqomini sezilarli darajada yuksaltirdi. Jumladan, ayollarga meros olish, mulkka egalik qilish, nikohda o'z roziligini bildirish, ta'lim olish va jamiyat hayotida faol ishtirok etish kabi muhim huquqlar berildi. Shuningdek, onalik va ayollik maqomi ulug'lanib, ularga nisbatan hurmat va ehtirom ko'rsatish diniy va axloqiy burch sifatida belgilandi. Natijada, ayollar jamiyatda munosib o'rin egallab, ijtimoiy hayotning muhim subyekti sifatida e'tirof etildi.

ADABIYOTLAR

1. <http://old.muslim.uz/index.php/ayollar-sahifasi/item/2440-ajollar-islom-nigohida>. J. Hamroqulov "Islom ayollar nigohida".

2. <https://uzmarkaz.uz/news/ozbekistonda-ayollar-huquqlarini-himoya-qilishning-huquqiy-asoslari>
3. Islom dinida ayollarni ehtirom qilish borasida kelgan hadisi shariflar. *Proceedings of International Conference on Modern Science and Science Studies*, 2(12), 579-584. Retrieved from <https://econferenceseries.com/index.php/icmsss/article/view/3347>
4. <https://m.kun.uz/news/2018/11/27/islom-aelni-ezozlagan-din-din-islari-bujica-kumita-aellarni-ezozlasga-cakirmokda>
5. <https://arxiv.uz/uz/documents/referatlar/huquqshunoslik/islom-huquqida-oila-nikoh-va-meros-masalalari>

YETIM QALBINING OG'IR IZTIROBI

Berdimurodova Gulsevar Abdiqayum qizi

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti

Pedagogika va ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti

Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishi 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy adabiyotdagi yetim bolalar obrazi, ularning ruhiy olami hayot sinovlari qarshisidagi matonati tahlil etiladi. Hayot sinovlari ularni ruhan chiniqtiradi. Ular qiyinchiliklarga qaramay, mehr va yaxshilikka intilishadi. Bu esa asarning tarbiyaviy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Maqolada bosh qahramonlarning og'ir ijtimoiy sharoitlarda ham insoniy qiyofasini saqlab qolishi, yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarishi kabi insoniy fazilatlar ochib berilgan. Muxtasar qilib aytganda, hayotiy qiyinchiliklar bilan ulg'aygan bolalar ancha og'ir mehnatga chiniqqan va ularning qalbida mehr-muhabbatga bo'lgan ehtiyoj ancha kuchli ekanligi asoslab beriladi. Shuningdek, asarning yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishdagi va jamiyatda insonparvarlik tuyg'ularini shakllantirishdagi tarbiyaviy ahamiyati chuqur tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Yetimlik, sabr, sog'inch, iztirob, ona mehri, ko'z yosh, umid, ishonch, azob, adolat, insoniy munosabat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются образы детей-сирот в художественной литературе, их внутренний мир и стойкость перед жизненными испытаниями. Жизненные трудности закаляют их духу. Несмотря на трудности, они стремятся к добру, милосердию и человечности. Это усиливает воспитательное значение произведения. В статье также раскрываются такие человеческие качества главных героев, как сохранение человеческого облика в тяжелых социальных условиях и умение отвечать на зло добром. В заключение подчеркивается, что дети, выросшие в трудностях, становятся более закаленными, а их потребность в любви и заботе особенно сильна. Также глубоко анализируется воспитательное значение произведения в формировании духовности молодежи и гуманистических чувств в обществе.

Ключевые слов: Сиротство, терпение, тоска, страдание, материнская любовь, слезы, надежда, доверие, боль, справедливость, гуманное обращение.

ABSTRACT

This article examines the image of orphan children in fiction, focusing on their inner word and resilience in the face of life's challenges. These hardships strengthen

their character and spirit. Despite difficulties, they strive for kindness, compassion and humanity, which enhances the educational value of the work. The article also highlights the moral qualities of the main characters, such as preserving their humanity in harsh social conditions and responding to evil with goodness. In conclusion, it emphasizes that children who grow up facing hardships become stronger, while their need for love and care remains especially profound. The educational significance of the work in fostering moral values and humanistic feelings among young people is also thoroughly analyzed.

Key words: *Orphanhood, patience, longing, suffering, mother's love, tears, hope, trust, pain, justice, human relations.*

KIRISH

Yetim ota-onasi yoki ulardan biri vafot etgan bola. Xalq orasida otasi vafot qilib, yolg'iz qolgan bola „chin yetim“, onasi bilan qolgan bola „gul yetim“, otasi bilan qolgan bola „shum yetim“, otasi ham onasi ham vafot etgan bolalar „tirik yetim“ deb atalgan. Yetimlik-inson hayotidagi eng og'ir sinovlardan biridir. Ota-onasi, yaqinlaridan ayrilib, mehr-muhabbatdan yiroq bo'lishadi. Ularning yo'qligi esa bolaning qalbidagi bo'shliqni, sog'inchni va iztirobni uyg'otadi. Mazkur maqolada yetim bolalar obrazining badiiy asarlardagi tahlili va ularning ichki kechinmalarini, jamiyatning shu toifadagi insonlarga bo'lgan munosabati tahlil markaziga qo'yiladi. Biz yetimlik iztirobi ortida yashiringan kuchli iroda va mehrga bo'lgan cheksiz ehtiyojining mohiyati yoritilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Inson hayotida mehr va muhabbat eng zarur tuyg'ulardan biridir. Ayniqsa, ota-ona mehri bolaning kamol topishida beqiyos ahamiyatga ega. Ammo taqdir taqozosi bilan ota-onadan ayrilgan yetim bolalar qalbida bu mehrning o'рни bo'sh qoladi. Ahmad Lutfiy Qozonchi o'zining „O'gay ona“ romani orqali isbotlab bergan. Asardagi Ismoil 6 yoshdagi bola bo'lib, bundan 3 yil avval, 3 yoshlarida yetim qolib, o'gay ona qo'lida hayot tashvishlarini ko'tara olishi mushkul bo'lgan qahr-u qiyinchiliklarni, hayot achchig'ini totdi, tayoq yedi. Ko'rgan-kechirganlari ichida tamoman unitgani ona mehri, ona shafqati bo'ldi. Uning uchun ana shu 3 yil 3 asr qadar uzoq kechdi. Shu 3 yil ichida loaqal biror marta tasodifan bo'lsa ham „Jon bolam“ degan so'zni, afsuski eshitmadi. Uning quloqlari bunday yaxshi so'zlariga tashna, qalbi esa zor bo'ladi. Ismoil hamisha Sanihaxonimning bir og'iz shirin so'ziga, onalik mehrga muhtoj edi. Ammo Sanihaxonim Ismoilni jerkar, tayoqlar edi. Sanihaxonim Ismoil yegan tayoqlar jannatdan chiqqan deydi. Ora-sira shunday deyishdan Ismoilni urib zavqlangani kabi zavq olar edi.

Bu asarda shunga o'xshash yana bir taqdir bor edi .U ham bolalikning eng yaxshi damlarida o'z tengdoshlari singari erkalanmadi yoki boshqa bolalardek „Kelding-mi, jon bolam?“ , -degan so'zni bir bora bo'lsa ham eshitmadi. Romanda yetim qolgan bolalar hayotning og'ir sinovlariga duch keladilar. Ota yoki onadan ayrilish bola qalbida katta bo'shliq qoldiradi. Asardagi yetimlar ham ana shunday ruhiy azoblarni boshidan kechiradilar. Asarda ularning ichki kechinmalarini juda ta'sirli va hayotiy tarzda tasvirlangan.

Bir kuni Husayn bilan Yilmazning ustozlari tozalik o'tkazdi. O'sha vaqtda ustozlari hammaga o'rnak sifatida Husaynni sinfdoshlari yonida maqtaydi. Shunda navbat Yilmazga kelganda uning ust-boshi kir, o'zi ham bir ahvolda yurgan edi. Ustozlari shunda: „Yilmazning uyini biladiganlar bormi?“, -deb so'raganda Yilmaz yig'lab yuboradi. Ustozlari sababini so'raganda Yilmaz shunday deydi: „Agar aytsangiz, tayoq yeyman ustoz. Mening o'z onam yo'q, mening onam o'gay dedi“. Yilmaz bu gaplarni aytar ekan yig'lay boshladi. Yig'iri aralash qo'shib qo'ydi: „Aytganim bilan bajararmidi!? Battar urardi“. Yana yig'lashga tushdi. Shu vaqt Husayn Yilmazning qo'lidan tutdi va yonma-yon sinfdan chiqishdi. Chashma boshida ikki bola: biri o'gay ona zulmini, yetimlik mashaqqatlarini totgan; ikkinchisi esa yetimligini bilmagan, ona mehrini ko'rayotgan yetim edi. Keyin Husayn Yilmazni uyiga olib boradi. Husaynning onasi Fotimaxonim Yilmazning kiyimlarini dazmol qilib yaxshi kuzatadi. Yilmaz o'z uyiga borishdan iymanar edi. Chunki uni hech kim yaxshi kayfiyatda kutib olmas, erkalamas edi. Yilmaz uyiga har doimgidek emas, balki dazmollangan holda kirib keldi. O'gay onasi uni har doimgidek jerkib kutib oldi. „Shoshmay tur, hali sen-mi! Otang kelsin, seni kaltaklatmasam-mi, taziringni yeysan holi!“, - deb unga baqirar edi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Yetimlik haqida ko'plab tadqiqotchilar, falsafa doktorlari, professor olimlar va shu bilan birgalikda yosh ijodkorlar ham ilmiy izlanishlar olib borgan. Jumladan, Matluba Norbaboyeva “Alvido, bolalik!” qissasida “Yetim bolalar” obrazining poetik talqini haqida, “Folklorda yetimlik motivi” mavzusida his-tuyg'u va obraz haqida, Ibrohim G'afurov “Badiiy tafakkur va obrazlar poetikasini o'rganishda yetim va yolg'iz bolalar” masalasida ruhiy jarayon haqida, John Bowlby “Bog'lanish nazariyasi” orqali yetim bolalarning mehrga ehtiyoji va ruhiy holatini o'rganish bo'yicha ilmiy ishlar olib borgan.

Ushbu maqolaning boshqa maqolalardan farqli jihat shundaki, ushbu asarda ikki yetim bolaning taqdiri turli xil o'tganidadir. Biri yoshligidan onadan yetim qolib ona mehriga intizor bo'lib, o'gay onasidan mehr ko'rmagan yetim, ikkinchisi esa

o'gay onasi hattoki o'z onasining o'rnini bosuvchi, o'z farzandidek e'zozlovchi yetimdir.

XULOSA

Jamiyatdagi har bir inson yetim bolalarga mehr biln munosabatda bo'lsa, ularning qalbida umid va ishonch paydo bo'ladi. Yetimlik dardi dunyodagi eng og'ir azobdir. Asar o'quvchilarni yetim bolalarning ruhiy kechinmalarini his qilishga, ularga mehr va e'tibor bilan qarashga undaydi. Shuningdek, roman inson hayotida ona mehrining naqadar muhim ekanligini yana bir bor eslatadi. Yetim obrazi orqali yozuvchilar insoniylik, mehr-oqibat, adolat kabi insoniylik g'oyalarini ilgari suradilar. Yetimlik orqali jamiyatdagi muammolar, insoniy munosabatlar va mehrning qadri ochib beriladi. Asar tahlili shuni ko'rsatadiki, dunyoda hech qanday boylik yoki e'tibor ona mehrining o'rnini bosa olmaydi. Biroq o'gay ona yoki yaqin insonlari tomonidan ko'rsatilgan samimiy g'amxo'rlik murg'ak qalbining jarohatiga malham bo'lishi, ularni hayotga qaytarishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmad Lutfiy Qozonchi. O'gay ona. – Toshkent, 2021.
2. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent, 2000–2005.
3. Jahon adabiyoti jurnali. – 2022. – №1.
4. O'zME: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Birinchi jild. – Toshkent, 2000.

KIBERPEDAGOGIKA KONSEPSIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Choriyeva Shahlo Baxtiyorovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti magistranti

e-mail: choriyevashahlo66@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada kiberpedagogika konsepsiyasining nazariy asoslari tahlil qilinadi. Unda raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt va virtual muhitlarning ta'lim jarayoniga ta'siri yoritiladi. Kiberpedagogikaning shakllanish omillari, uning an'anaviy pedagogika bilan integratsiyasi hamda zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni ochib beriladi. Shuningdek, o'quv jarayonini samarali tashkil etishda innovatsion yondashuvlar va interaktiv metodlarning ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: kiberpedagogika, raqamli ta'lim, sun'iy intellekt, virtual muhit, innovatsion texnologiyalar, ta'lim jarayoni, interaktiv metodlar, pedagogik yondashuv.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические основы концепции киберпедагогики. Освещается влияние цифровых технологий, искусственного интеллекта и виртуальной среды на образовательный процесс. Анализируются факторы формирования киберпедагогики, её интеграция с традиционной педагогикой и роль в современной системе образования. Также обосновывается значение инновационных подходов и интерактивных методов в повышении эффективности обучения.

Ключевые слова: киберпедагогика, цифровое образование, искусственный интеллект, виртуальная среда, инновационные технологии, образовательный процесс, интерактивные методы, педагогический подход.

ABSTRACT

This article examines the theoretical foundations of the cyberpedagogy concept. It highlights the impact of digital technologies, artificial intelligence, and virtual environments on the educational process. The study analyzes the factors influencing the development of cyberpedagogy, its integration with traditional pedagogy, and its role in modern education systems. It also emphasizes the importance of innovative approaches and interactive methods in enhancing learning effectiveness.

Keywords: cyberpedagogy, digital education, artificial intelligence, virtual environment, innovative technologies, educational process, interactive methods, pedagogical approach.

KIRISH

XX–XXI asrlar chegarasida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, texnologik o‘shish va insoniyatning faol kiber-sotsializatsiyasi ta’limni raqamli transformatsiya qilishning global tendensiyasi hamda kiberontologik yondashuvning shakllanishi uchun asos yaratdi. O‘z navbatida, ushbu tendensiya an’anaviy pedagogika fanidan tashqariga chiqadigan bir qator muammolarni yuzaga keltirdi. Shu bilan birga, ta’limni raqamli transformatsiya qilish bilan bog‘liq muammolar fan va amaliyotning turli darajalarida – nazariy-metodologikdan tortib xususiy-metodik darajagacha – namoyon bo‘lmoqda. Bu esa o‘z navbatida kiberpedagogika fanini kompleks o‘rganishni taqozo etmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Kiberpedagogikaning ilmiy bilimlar tizimidagi o‘rni shundan iboratki, bir tomondan u psixologik-pedagogik fanlarning tobora rivojlanib borayotgan va dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi, ikkinchi tomondan esa turli pedagogik, psixologik va falsafiy ilmiy yo‘nalishlar kesishgan nuqtada shakllanadi. Masalan, O. A. Vereshchagin va O. N. Vaskina ta’kidlaganidek, kiberpedagogika pedagogik psixologiya sohasidagi tadqiqotlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ta’limiy kiberkommunikatsiya “o‘zgargan” psixologik holatlar hamda shaxslararo munosabatlarning sun’iy shakllarini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, kiberpedagogika jurnalistika va kommunikatsiya kabi boshqa fanlar bilan ham o‘zaro aloqada rivojlanadi, chunki bu yo‘nalishlar ham bugungi kunda kiber makon kengayishi sharoitida shakllanmoqda [1].

Kiberpedagogikaning asosiy maqsadi – inson hayot faoliyati moddiy borliq va kiber makonning belgili-ramziy realligi integratsiyasi sharoitida amalga oshirilayotgan bir paytda, shaxsni rivojlantirish, o‘qitish, tarbiyalash, ijtimoiylashtirish va kiberijtimoiylashtirishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik texnologiyalarni yaratish va joriy etishdan iborat. Bu yondashuv zamonaviy ta’limning bosh maqsadi sifatida shaxsning jamiyat uchun zarur bo‘lgan sifatlarini rivojlantirish g‘oyasiga asoslanadi. Bilim, ko‘nikma va malakalar esa shaxsning har tomonlama uyg‘un rivojlanishini ta’minlovchi vosita sifatida qaraladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Kiberpedagogikaning vazifalari keng qamrovli bo‘lib, ular kiberijtimoiylashuv sharoitida shaxs rivoji va ta’limiga oid ilg‘or tajriba hamda ilmiy bilimlarni tizimlashtirish, real borliq va kiber makon integratsiyasi sharoitida ta’lim, tarbiya va rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganish, insonni hayotining barcha bosqichlarida kiberijtimoiylashtirishga xizmat qiluvchi metodlar, vositalar va texnologiyalarni ishlab chiqish, “Homo Cyberus” deb ataluvchi kiberijtimoiylashayotgan insonni rivojlantirishga qaratilgan yangi texnologiyalarni yaratish va joriy etish, barcha

subyektlarda xavfsiz va samarali kiberijtimoiylashuv madaniyatini shakllantirish, kiber makon imkoniyatlaridan ongli va ijobiy foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirish, kiberontologik yondashuvni takomillashtirish istiqbollarini belgilash hamda ta'lim va shaxs rivojining kelajakdagi tendensiyalarini prognoz qilishni o'z ichiga oladi [2].

Kiberpedagogikaning obyekti – kiber ijtimoiylashuv sharoitida insonning rivojlanishi va ta'limi, predmeti esa kiber makonda shaxsni rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik faoliyat hisoblanadi. Ushbu yo'nalishning asosiy kategoriyalariga kiberrivojlanish, kibertarbiya, kibero'qitish va kiber ta'lim kiradi. Kiberpedagogika subyektlari esa ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini qamrab oladi, ya'ni o'qituvchilar, tarbiyachilar, pedagoglar, shuningdek, o'quvchilar, talabalar va boshqa ta'lim oluvchilar. Ota-onalar esa bu tizimda alohida o'rin egallaydi, chunki ular bir vaqtning o'zida ham yo'l ko'rsatuvchi, ham o'rganuvchi sifatida faoliyat yuritadilar [3].

Kiberpedagogika an'anaviy pedagogikaning ajralmas qismi sifatida uning umumiy qonuniyatlari va prinsiplariga bo'ysunadi. Jumladan, ta'lim va tarbiya birligi, ta'lim va rivojlanish uyg'unligi, ilmiylik, ongli o'zlashtirish, nazariya va amaliyot birligi kabi prinsiplar bu sohada ham amal qiladi. Shu bilan birga, kiberpedagogikaga xos bo'lgan o'ziga xos prinsiplar ham mavjud. Ulardan biri – rivojlanish, tarbiya va ta'lim sharoitlarini real borliq va kiber makon uyg'unligi asosida tashkil etishni nazarda tutuvchi integratsiya prinsipidir. Yana bir muhim prinsip – texnik ta'minlanganlik va mavjudlik prinsipi bo'lib, u o'quvchilarning kiberijtimoiylashuv jarayonida faol ishtiroki ularning texnik va dasturiy vositalarga ega bo'lish darajasiga bog'liqligini anglatadi. Shuningdek, sog'liqni saqlash va psixofiziologik hamda ijtimoiy xavfsizlik prinsipi muhim ahamiyatga ega bo'lib, qo'llanilayotgan texnologiyalar ta'lim ishtirokchilarining salomatligiga zarar yetkazmasligi kerak. Kiberxavfsizlik prinsipi esa texnik vositalar va shaxsiy ma'lumotlarning himoyalangan bo'lishini taqozo etadi. Nihoyat, sifat ustuvorligi prinsipi shuni anglatadiki, agar elektron ta'lim shakli past natija bersa, undan voz kechib, an'anaviy shaklga murojaat qilish lozim, aksincha, agar raqamli shakl samaraliroq bo'lsa, uni keng qo'llash zarur [4].

Kiberpedagogika ta'limni raqamli transformatsiya qilish sharoitida o'quvchi va o'qituvchining hayot faoliyatiga tizimli yondashuvga o'tish imkonini beradi. Kiberpedagogikaning maqsadi, vazifalari, obyekti, predmeti, kategoriyalari, subyektlari, prinsiplari, nazariy-metodologik asoslari va texnologiyalarining shakllantirilishi, bir tomondan, uni zamonaviy ilmiy bilimlar tizimiga organik ravishda kiritish, uning qo'llanish imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlashga xizmat

qilsa, ikkinchi tomondan esa samarali pedagogik faoliyat uchun mustahkam asos yaratadi.

Kiberpedagogika sohasida olib boriladigan nazariy hamda tajriba-eksperimental tadqiqotlar va pedagogik amaliyot jarayonida ushbu yondashuvlarga tayanish, xususan kiberpedagogikaning o'ziga xos prinsiplari va turli texnologiyalardan foydalanishning maqsadga muvofiqligini tahlil qilish tavsiya etiladi. Faqat shu holdagina kiberpedagogika XXI asr boshidagi oddiy bir trend bo'lib qolmay, balki psixologik-pedagogik fikrning chinakam samarali va istiqbolli yo'nalishiga aylanishi mumkin [5].

XULOSA

Kiberpedagogika konsepsiyasi zamonaviy ta'lim tizimining raqamli transformatsiyasi sharoitida eng muhim ilmiy va pedagogik yondashuvlardan biriga aylanib bormoqda. Uning nazariy asoslari ta'lim jarayonini an'anaviy yondashuvlardan raqamli muhitga integratsiyalashga, o'qituvchilar va talabalar faoliyatini yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg'unlashtirishga va talabaga yo'naltirilgan ta'limni ta'minlashga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kiberpedagogika nafaqat texnologik vositalardan foydalanishni, balki o'quvchilarning o'zaro ta'sirini, mustaqil o'rganish faoliyatini va konstruktiv bilimlarni egallashni ham yangi bosqichga ko'taradi. Uning nazariy va metodologik asoslari kompetensiyaga asoslangan yondashuv, tizimli va funksional tahlil va raqamli didaktika tamoyillariga asoslangan.

Xulosa qilib aytganda, kiberpedagogika konsepsiyasini ishlab chiqish ta'lim sifatini oshirish, raqamli jamiyat talablariga muvofiq kadrlar tayyorlash va uzluksiz ta'lim tizimini takomillashtirish uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shuning uchun, bu sohada ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish va amaliy modellarni ishlab chiqish dolzarb vazifalardandir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

5. Агранович М., Дренёва А. Организация образования в условиях пандемии. Практика стран ОЭСР // Мониторинг экономической ситуации в России: тенденции и вызовы социально-экономического развития .2020 .№ 9 (111). – С. 134–150.
6. Баронина К. А. Об интегративных возможностях киберпедагогике на основе феномена кибер-социализации в высшем профессиональном образовании // Научный вестник Норильского индустриального института. 2010 .№ 7. – С. 24–29.

7. Беспалько В. П. Киберпедагогика – вызов XXI века // Народное образование. 2016. № 7–8. – С. 109–118.
8. Беспалько В. П. Компьютеры и киберпедагогика. Прошлое и будущее, без настоящего // На-родное образование. 2012. № 10 (1423). – С. 223–230.
9. Мудрик А. В. Социально-педагогические проблемы социализации. – М.: МПГУ, 2016. – 256 с.

BADIIY ADABIYOTDA ONA OBRAZI

Berdimurodova Gulsevar Abdiqayum qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, pedagogika
va ijtimoiy-gumanitar fanlar fakulteti filologiya
va tillarni o'qitish (o'zbek tili) ta'lim yo'nalishining 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada dunyodagi barcha xalqlar uchun aziz va muqaddas bo'lgan, ezgulik va mehr-muhabbat ramzi bo'lgan ona obrazi ulug'lanadi. Badiiy adabiyotda ona obrazi doim yuksak hurmat bilan tasvirlanib, inson qalbining eng nozik tuyg'ularini ifodalaydi. Maqolada ona obrazining badiiy asarlarda qanday tasvirlanishi, yozuvchilar tomonidan unga yuklatilgan ma'naviy-axloqiy vazifalar tahlil qilinadi. Shuningdek, ona siymosi orqali inson qalbining eng nozik tuyg'ulari, ruhiy kechinmalari va hayotiy qadriyatlari ifoda etilishi misollar asosida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Ona mehri, sadoqati, muqaddas siymo, sabr-matonat, hayot manbai, fidoyilik timsoli, cheksiz mehr, ezgulik ramzi, jonkuyar zot.

ABSTRACT

This article comprehensively examines the image of the mother in fiction, its essence and its role in the literature of different nations. The image of the mother is considered sacred and precious for all humanity, symbolizing kindness, love, devotion and selflessness. The article analyzes how the image of the mother is portrayed in literary works and explores the moral and spiritual functions assigned to it by writers. Furthermore, it demonstrates, through examples, how the most delicate human emotions, inner experiences and life values are expressed through the image of the mother.

Keywords: Mother's love, devotion, sacred figure, symbol of self-sacrifice, boundless affection, symbol of goodness, compassionate devoted.

АННОТАЦИЯ

В данной статье широко освещается образ матери в художественной литературе, его сущность и значение в литературе разных народов мира. Образ матери является священным и дорогим для всего человечества, выступая символом доброты, любви, преданности и самоотверженности. В статье анализируется, как образ матери изображается в художественных произведениях, а также какие духовно-нравственные функции возлагаются на него писателями. Кроме того, на основе примеров раскрывается, как через

образ матери выражаются самые тонкие чувства человека, его внутренние переживания и жизненные ценности.

Ключевые слова: Материнская любовь, преданность, святой образ, символ самоотверженности, безграничная любовь, символ добра, самоотверженная.

KIRISH

“Ona” siymosi insoniyat tafakkuri va madaniy taraqqiyotining eng qadimiy va barqaror estetik hamda axloqiy kategoriyalaridan biri sifatida shakllangan bo‘lib, u barcha xalqlarning mifologik qarashlari, diniy e’tiqodlari, folklori va badiiy adabiyotida markaziy o‘rin egallaydi. Ona obrazi inson hayotining boshlanish nuqtasi bo‘lishi bilan birga, uning butun hayotiy yo‘nalishini belgilovchi ma’naviy tayanch sifatida ham talqin etiladi. Shu sababli adabiyot tarixida ona timsoli doimo muqaddaslik, fidoyilik, mehr-muhabbat va sabr-toqat kabi umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg‘un holda tasvirlanib kelgan.

Badiiy adabiyotda ona obrazi ko‘pincha real hayotiy kuzatuvlar, psixologik tahlil va falsafiy umumlashmalar asosida yaratiladi. U bir tomondan individual shaxs sifatida konkret hayotiy sharoitda tasvirlansa, ikkinchi tomondan, umumlashma darajasiga ko‘tarilib, butun insoniyatga xos bo‘lgan onalik tuyg‘usining badiiy modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bois ona obrazi adabiyotshunoslikda arxetipik obrazlar qatoriga kiritilib, uning semantik doirasi juda keng va ko‘pqatlamli hisoblanadi.

Mazkur mavzuning dolzarbligi bugungi globallashuv sharoitida yanada ortib bormoqda. Zamonaviy jamiyatda ma’naviy qadriyatlarning transformatsiyasi, oilaviy institutning ijtimoiy ahamiyati va yoshlar tarbiyasi masalalari ona obrazi orqali ifodalanadigan axloqiy mezonlar bilan bevosita bog‘liqdir. Adabiy asarlarda yaratilgan ona obrazlari insonda empatiya, vijdoniylik, mas’uliyat va mehr-oqibat kabi fazilatlarni shakllantirishda muhim psixologik va pedagogik vazifa bajaradi. Shu jihatdan ona obrazi nafaqat badiiy-estetik hodisa, balki ijtimoiy-axloqiy tizimning ham muhim komponenti sifatida qaraladi.

O‘zbek va jahon adabiyotida ona obrazining turli talqinlari mavjud bo‘lib, ular davr, ijtimoiy muhit va yozuvchining estetik dunyoqarashiga qarab o‘zgarib boradi. Ayrim asarlarda ona obrazi oddiy, hayotiy detal va kechinmalar orqali ifodalansa, boshqa asarlarda u falsafiy va tragik mohiyat kasb etadi. Biroq barcha holatlarda ona timsoli insoniylikning eng yuksak ifodasi sifatida saqlanib qoladi.

Shu nuqtayi nazardan, ona obrazini badiiy adabiyotda o‘rganish uning estetik, psixologik va tarbiyaviy funksiyalarini chuqur anglashga xizmat qiladi. Bu esa

adabiyotshunoslikda nafaqat matn tahlili, balki inson ruhiyati va jamiyat ma'naviyati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yoritishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA.

“Ona” obrazini yuqori darajaga ko'tarib, bu muqaddas timsolni yaqqol, go'zal va betakror siymo sifatida yarata olgan ijodkor, yozuvchi, «hayot qozonida qaynagan adib» O'tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlar» qissasidagi «Gilampaypoq» hikoyasidan parchani olsak: Oyimning oyog'i kasal. Salqin tushishi bilan shishib ketadi. Qo'ni-qo'shnilar ahvol so'rasa, ularni ham, o'zini ham yupatadi. Ha, endi keksalik-da, o'rgilay. Lekin onamning oyoq og'rig'i faqat keksalikdan emas edi. Buni boshqalar bilmasa ham, yolg'iz men bilaman.

Bolaligimda ko'p kasal bo'lardim. Bir kuni akalarim bilan yaxmalak o'ynab, kechqurun isitmam ko'tarildi. O'sha vaqt qulog'im ostida onamning chirqillab yig'lagani, hadeb bir gapni qaytarayotgani eshitiladi: «Voy, endi nima qilaman! Voy, bolam o'lib qoladi!» Keyin onasi qor yog'ishiga qaramasdan, bemor farzandini qo'lida ko'tarib tabibga boradi. Tabib mushtipar onaga nazar tashlar ekan: «Oyog'ingizdan ayrilibsiz-ku!», — deydi. Qorda yuraverganidan ikkala oyog'i qip-qizil go'sht bo'lib ketgan edi.

Parchadan shuni anglashimiz mumkinki, har bir ona farzandi uchun har doim hamma narsaga tayyor bo'ladi. Onalar farzandini asrab qolish uchun o'z sog'lig'idan ham voz kechadi. O'z bolasiga shunchalar sadoqatlilikini ko'rgan insonning ko'ngli bo'shashib, beixtiyor ko'ziga yosh keladi.

O'zbek adabiyotida ona obrazining go'zal va takrorlanmas namunalarini o'zida aks ettirgan asarlardan biri — Asrga tatigulik kun romanidagi Nayman onadir. Asarda Nayman ona o'g'li Jo'lamonni jungjanglarning qo'lidan ozod qilish uchun uzoq yo'l bosib o'tadi. Nayman ona Sario'zak cho'llarini yolg'iz kezar ekan, bir payt yaylovning narigi chekkasida odamning qiyofasi ko'rinadi. Tuyachi uzun tayog'iga suyangan holda, ortidagi yuk ortilgan tuyasining tizginini ushlab, qosh ustiga bostirib kiygan telpagi ostidan onaning yaqinlashib kelayotganini bamaylihotir kuzatib turadi. Nayman ona tuyachiga yaqin kelib, uni tanidi-yu, tuyasidan qanday tushganini bilmay qoldi: «O'g'ilginam, qarog'im! Seni izlamagan joyim qolmadi!», — deya o'g'li tomon talpindi. Men sening onangman, biroq o'g'il tanimadi.

Dushmanlar Jo'lamonni xotirasidan mahrum qilib, o'z onasini ham tanimaydigan darajaga tushirgan bo'lsalar-da, ona yuragi baribir farzandini his qildi. Nayman ona o'g'lining oldiga kelib, uning bolalik xotiralarini eslatadi, uni tanishiga umid qiladi, ammo Jo'lamon onasini tanimaydi. Manqurtga aylangan o'g'il o'z onasini dushman deb bilib, unga kamondan o'q uzib, onasini o'ldiradi.

Jo‘lamonning boshidagi tuyaning terisidan yasalgan qalpoq o‘zligini, hatto tuqqan onasini ham unittirishga sabab bo‘ladi. Shu tariqa manqurtga aylanib qoladi va o‘z onasining qotiliga aylanadi. Mazkur tadqiqotda badiiy adabiyotdagi ona obrazini tahlil qilishda adabiyotshunoslikning bir nechta ilmiy yondashuvlaridan foydalanildi. Xususan, strukturaviy-semantik tahlil usuli orqali matndagi obrazning ichki mazmuniy qatlamlari, uning badiiy ifoda vositalari va muallif tomonidan berilgan g‘oyaviy yuklamasi o‘rganildi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metod asosida turli davr va turli adiblar ijodida ona obrazining o‘zgarishi va rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi. Bu yondashuv ona obrazining milliy va umuminsoniy xususiyatlarini aniqlashga imkon berdi.

Bundan tashqari, psixologik tahlil metodi orqali ona obrazining ichki kechinmalari, hissiy holatlari hamda farzand bilan bog‘liq ruhiy munosabatlari yoritildi. Hermenevtik yondashuv esa badiiy matnning chuqur ma‘nolarini ochib berish, undagi ramziy va metaforik ifodalarni talqin qilishda qo‘llanildi. Ushbu metodlar uyg‘unligi tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta‘minlab, ona obrazining badiiy adabiyotdagi ko‘p qatlamli mohiyatini ochib berishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Badiiy adabiyotda ona obrazi insoniyatning eng qadimiy estetik va axloqiy kategoriyalaridan biri sifatida shakllangan bo‘lib, u barcha millat va xalqlar adabiy tafakkurida universal badiiy timsol darajasiga ko‘tarilgan. O‘rganilgan adabiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ona obrazi har bir davr adabiyotida ijtimoiy, falsafiy va psixologik yuklama bilan boyib borgan holda rivojlanib kelgan. Bu obrazning eng muhim xususiyati uning statik emasligi, ya‘ni tarixiy jarayonlar, jamiyatning ma‘naviy ehtiyojlari va yozuvchining individual badiiy dunyoqarashiga mos ravishda o‘zgarib borishidadir.

Realistik yo‘nalishdagi asarlarda ona obrazi ko‘proq hayotiy detallar, kundalik turmush tasvirlari va psixologik kechinmalar orqali ochiladi. Bunday asarlarda ona oddiy inson sifatida tasvirlansa-da, uning ichki dunyosi nihoyatda murakkab, ko‘p qatlamli va hissiy jihatdan chuqur ifodalanadi. O‘tkir Hoshimov ijodiy merosi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Uning asarlarida ona obrazi hayotiy voqelik bilan uzviy bog‘liq holda beriladi va u orqali insonning eng nozik psixologik holatlari ochib beriladi. Ayniqsa, ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar tasviri orqali muallif insoniy mehr, fidoyilik va vijdon kategoriyalarini badiiy jihatdan chuqur yoritadi.

Hoshimov asarlaridagi ona obrazi tahlil qilinganda, uning asosiy semantik markazi “fidoyilik” va “ichki sabr” tushunchalari bilan belgilanadi. Ona ko‘pincha o‘zining shaxsiy ehtiyojlarini chetga surib, farzand manfaatini ustun qo‘yuvchi ma‘naviy subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat psixologik jihatdan “o‘zini

inkor etish orqali yashash” fenomeniga yaqinlashadi. Ya’ni ona obrazi o‘z mavjudligini farzand hayoti orqali anglaydi va shu orqali badiiy matnda yuqori darajadagi emotsional ta’sir kuchi hosil qilinadi.

Boshqa tomondan, Chingiz Aytmatov ijodida ona obrazi falsafiy va ekzistensial muammolar bilan chambarchas bog‘langan holda tasvirlanadi. Uning asarlarida ona faqat oilaviy yoki individual timsol emas, balki butun insoniyat taqdiri bilan bog‘liq bo‘lgan universal kategoriya sifatida ko‘rinadi. Bu yerda ona obrazi xotira, o‘zlik, ma’naviy identifikatsiya va insoniylikning saqlanishi kabi keng falsafiy tushunchalar bilan integratsiyalashgan.

Aytmatov ijodida ona obrazi ko‘pincha dramatik va tragik vaziyatlar orqali ochiladi. Bu esa obrazning emotsional va falsafiy yukini yanada kuchaytiradi. Ona va farzand o‘rtasidagi uzilish yoki begonalashuv motivlari insoniyatning ma’naviy inqirozi bilan bog‘liq global muammo sifatida talqin qilinadi. Bu jihatdan ona obrazi individual darajadan chiqib, sivilizatsion darajaga ko‘tariladi.

Ona obrazining badiiy talqinini qiyosiy aspektda o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, turli ijodkorlarda bu timsol bir xil g‘oyaviy markazga ega bo‘lsa-da, ifoda uslubi, badiiy yo‘nalish va falsafiy yuklama jihatidan sezilarli darajada farqlanadi. Realistik adabiyotda ona obrazi hayotiy voqelikning bevosita aks ettirilishi bilan ajralib turadi, romantik yoki falsafiy yo‘nalishlarda esa u ko‘proq umumlashma va ramziy ma’noga ega bo‘ladi. Shu jihatdan ona obrazi adabiyotshunoslikda “ko‘p qatlamli badiiy konstrukt” sifatida baholanadi.

Qiyosiy tahlil natijalari ko‘rsatadiki, O‘tkir Hoshimov ijodida ona obrazi asosan ichki psixologik kechinmalar orqali ochiladi. Bu yondashuvda ona obrazining markazida real hayotiy detallar, oilaviy muhit va kundalik hayotiy vaziyatlar turadi. Ona farzandiga bo‘lgan mehrini katta deklarativ ifodalar orqali emas, balki oddiy, ammo nihoyatda ta’sirchan harakatlar orqali namoyon etadi. Shu sababli O‘tkir Hoshimov asarlarida ona obrazi o‘quvchiga yaqin, tushunarli va emotsional jihatdan ishonarli ko‘rinadi.

Aksincha, Chingiz Aytmatov ijodida ona obrazi falsafiy-metaforik darajaga ko‘tariladi. Bu yerda ona timsoli nafaqat shaxsiy munosabatlar doirasida, balki tarixiy, ijtimoiy va ekzistensial muammolar bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Ayniqsa, inson xotirasi, o‘zlikni yo‘qotish va ma’naviy begonalashuv kabi konseptlar ona obrazi orqali chuqur ochib beriladi. Bu esa obrazning semantik maydonini kengaytirib, uni individual darajadan universal darajaga olib chiqadi.

Qiyosiy tahlilda yana bir muhim jihat shundan iboratki, Hoshimov ijodida ona obrazi ko‘proq “hayotiy sabr” va “kundalik fidoyilik” bilan bog‘langan bo‘lsa, Aytmatov asarlarida u “falsafiy fojia” va “insoniyat muammosi” bilan uyg‘unlashadi.

Birinchi yondashuvda o'quvchi hissiy empatiyaga jalb etilsa, ikkinchi yondashuvda o'quvchi intellektual-falsafiy mushohadaga undaladi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, ona obrazi har ikkala ijodiy maktabda ham markaziy badiiy unsur bo'lib qoladi, biroq uning funksional vazifasi turlicha namoyon bo'ladi. Realistik adabiyotda u tarbiyaviy va emotsional ta'sir vositasi bo'lsa, falsafiy adabiyotda u insoniyatning ma'naviy holatini aks ettiruvchi universal ramzga aylanadi.

Shuningdek, tahlillar ona obrazining o'quvchi ongiga ta'sir darajasi yuqori ekanligini tasdiqlaydi. Bu obraz orqali o'quvchi nafaqat badiiy voqelikni idrok etadi, balki axloqiy qadriyatlarni ham qayta baholaydi. Ona obrazi empatiya mexanizmini faollashtirib, shaxsning ma'naviy sezgirligini oshiradi. Natijada badiiy matn tarbiyaviy funksiyani ham bajaradi.

Ona obrazi haqidagi yakuniy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bu timsol badiiy adabiyotda nafaqat estetik birlik, balki murakkab ijtimoiy-psixologik va falsafiy tizim sifatida namoyon bo'ladi. U insonning hayotiy tajribasi, emotsional xotirasi va ma'naviy qadriyatlar tizimini o'zida mujassam etuvchi markaziy obrazlardan biridir. Shu sababli ona obrazi har qanday adabiy matnda ikkinchi darajali epizodik figura emas, balki semantik yuklamasi eng yuqori bo'lgan badiiy birlik sifatida qaraladi.

Yakuniy natijalar shuni tasdiqlaydiki, ona obrazi turli adabiy yo'nalishlarda quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi: birinchidan, u insoniy mehr va fidoyilikning badiiy modeli sifatida xizmat qiladi; ikkinchidan, u oilaviy va ijtimoiy munosabatlar tizimini ifodalovchi axloqiy mezon vazifasini bajaradi; uchinchidan, u inson ruhiyatining eng nozik psixologik qatlamlarini ochib beruvchi vosita hisoblanadi. Ushbu funksiyalar ona obrazining universal va barqaror badiiy kategoriya ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil jarayonida aniqlanishicha, ona obrazi orqali mualliflar ko'pincha insoniy qadriyatlarning yemirilishi yoki saqlanib qolishi masalasini ko'taradilar. Ayniqsa, modern va falsafiy yo'nalishdagi asarlarda ona timsoli insoniyatning ma'naviy tanazzuli yoki ma'naviy uyg'onish jarayonini ifodalovchi indikator sifatida ishlatiladi. Bu esa obrazning semantik yukini yanada kengaytiradi va uni global madaniy diskurs darajasiga olib chiqadi.

Shuningdek, natijalar ona obrazining o'quvchi psixologiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatishini ham tasdiqlaydi. Badiiy matnda ona siymosi orqali berilgan emotsional holatlar o'quvchida empatiya, vijdoniylik va axloqiy mulohaza yuritish qobiliyatini faollashtiradi. Bu jarayon adabiyotning tarbiyaviy funksiyasini kuchaytirib, uni faqat estetik hodisa emas, balki ma'naviy-ijtimoiy institut sifatida ham ko'rsatadi.

Umumiy xulosa sifatida aytish mumkinki, ona obrazi badiiy adabiyotda o'zgarmas qadriyatlar tizimini ifodalovchi eng muhim universal timsollardan biridir. U turli davr va adabiy yo'nalishlarda turlicha badiiy shakllarda namoyon bo'lsa-da, uning asosiy mohiyati — cheksiz mehr, fidoyilik va insoniy poklik — o'zgarmas bo'lib qoladi. Shu jihatdan ona obrazi adabiyotshunoslikda doimiy ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'z dolzarbligini saqlab qoladi.

XULOSA

Har ikkala asarning o'zaro o'xshashlik jihatlari: ona mehrining tengsizligi, insoniy tuyg'ular va fidokor ona obrazi tasvirlangan. Ushbu asarlar o'quvchilarni onalarning farzandiga bo'lgan mehri qay darajada ekanligining yana bir isbotidir. Asarlarda har bir inson o'z onasini qadrlashi, e'zozlashi va ularning farzandlari uchun chekayotgan zahmatlarini qadrlashi kerak ekanligi ilgari suriladi. O'tkir Hoshimov asarlarida ona — oddiy, ammo qalban buyuk inson sifatida gavdalanadi. Chingiz Aytmatov asarlarida esa ona obrazi falsafiy va fojiaiy ma'no kasb etib, insoniyat taqdiri bilan bog'lanadi. Badiiy asarlarda ona siymosi orqali insonning ichki kechinmalari, ruhiy iztiroblari, orzu-intilishlari va hayotiy qadriyatlari yuksak mahorat bilan ochib beriladi. Ona obrazi ko'pincha sabr-toqat, cheksiz mehr va fidokorlikning yorqin namunasi sifatida tasvirlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'. Hoshimov. Dunyoning ishlari: qissa. — Toshkent, 2000–2004.
2. CH. Aytmatov Asrga tatigulik kun: roman. — Toshkent, 2021.
3. O'zbek Milliy ensiklopediyasi. — Toshkent, 2001–2004.
4. O'zbek Milliy ensiklopediyasi. 2-jild. — Toshkent, 2003.
5. Jahon adabiyoti jurnali. — Toshkent, 2021. — № 3.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ISLOM DININING INSON KAMOLOTIGA TA'SIRI HAQIDAGI G'OYALARI

Jo'rayev Akram Namozovich

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o'qituvchisi

Abdumo'minova Marjona Farxod qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Sharq mutafakkirlarining Islom dini tamoyillari asosida inson kamoloti va axloqiy yuksalish haqidagi qarashlari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida diniy qadriyatlarning shaxs ma'naviy qiyofasini shakllantirishdagi o'rni, komil inson g'oyasining mazmuni va uning zamonaviy jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy qarashlari asosida muhim xulosalar chiqarilgan.

Kalit so'zlar: *Islom, inson kamoloti, komil inson, Sharq mutafakkirlari, axloq, ma'naviyat, imon, tarbiya, tasavvuf, ma'rifat.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются взгляды восточных мыслителей на роль ислама в достижении человеческого совершенства. В ходе исследования освещается значение религиозных ценностей в формировании духовного облика личности и содержание идеи «совершенного человека». Выводы основаны на научном наследии Фараби, Ибн Сины и Газали.

Ключевые слова: *Ислам, человеческое совершенство, совершенный человек, восточные мыслители, нравственность, духовность, вера, воспитание, суфизм, просвещение.*

ABSTRACT

This article analyzes the views of Eastern thinkers on the impact of Islam on human perfection. The study highlights the significance of religious values in shaping the spiritual image of an individual and the content of the «perfect human» idea. The conclusions are drawn based on the works of Al-Farabi, Ibn Sina, and Al-Ghazali.

Keywords: *Islam, human perfection, perfect man, Eastern thinkers, morality, spirituality, faith, upbringing, Sufism, enlightenment.*

KIRISH

Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti sharoitida inson kapitali va uning ma'naviy qiyofasi masalasi muhim ijtimoiy-falsafiy kategoriya sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Insoniyat tarixida din nafaqat e'tiqod shakli, balki shaxsning axloqiy

munosabatlarini tartibga soluvchi muhim omil bo'lib kelgan. Xususan, Sharq uyg'onish davri mutafakkirlari Islom dinining insonparvarlik mohiyatini chuqur tadqiq etib, uni insonni komillik darajasiga yetkazuvchi yuksak axloqiy tizim sifatida talqin etganlar.

Bugungi globallashuv jarayonida yoshlar tarbiyasida milliy va diniy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlash dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Sharq allomalarining «Komil inson» kontseptsiyasi diniy bag'rikenglik va yuksak odob-axloq tamoyillariga asoslanadi. Mazkur maqolaning maqsadi – Sharq mutafakkirlari merosida Islom dinining inson kamolotiga ta'siri haqidagi g'oyalarni ochib berish va ularning bugungi kundagi ahamiyatini ilmiy asoslashdan iborat.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Sharq falsafasida din insonning borliqni anglashga bo'lgan intilishi, ma'naviy ehtiyojlari va e'tiqodlari tizimi sifatida shakllangan. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, Islom dini insonning ham ruhiy, ham jismoniy kamolotini ta'minlovchi yaxlit tizimdir.

Abu Homid G'azzoliy o'zining mashhur «Ihyou ulumid-din» (Din ilmlarini tiriltirish) asarida dinni jamiyatni birlashtiruvchi va inson nafsini jilovlovchi eng asosiy kuch sifatida baholaydi. G'azzoliyning fikricha, inson kamoloti «qalb muolajasi»dan boshlanadi. U inson qalbini bir ko'zguga o'xshatadi: agar inson gunoh va yomon axloqdan uzoqlashsa, ko'zgu poklanadi va unda ilohiy haqiqatlar aks etadi. Bu jarayon insonni hayvoniy sifatlardan malakiy (farishtasifat) yuksaklikka olib chiqadi.[1]

Abu Nasr Forobiy esa «Fozil odamlar shahri» asarida din va falsafa uyg'unligini ijtimoiy boshqaruv asosi sifatida ko'radi. Forobiyga ko'ra, din – bu jamiyat a'zolarini baxt-saodatga yetaklovchi qoidalar majmuidir. U fozil insonni shunday ta'riflaydi: «U shunday shaxski, o'zining aqliy salohiyati va diniy e'tiqodi bilan haqiqatni yolg'ondan ajrata oladi hamda jamiyat manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadi».[2]

Inson kamoloti masalasi Sharq mutafakkirlari ijodida tasavvufiy yo'nalish bilan boyitilgan. Bu yo'nalishda komillikka erishish uchun inson to'rt bosqichni bosib o'tishi lozim deb hisoblangan:

Shariat: Diniy arkonlarni bajarish va poklik.

Tariqat: Ruhni poklash va nafsni jilovlash.

Ma'rifat: Dunyo va borliq haqida chuqur bilimga ega bo'lish.

Haqiqat: Allohni tanish va ruhiy birlikka erishish.

Ibn Sino inson kamolotini jismoniy va ruhiy sog'lomlik uyg'unligida ko'radi. Uning «Tib qonunlari» va «Kitob ash-Shifo» asarlarida inson ruhiyati va uning axloqiga dinning ta'siri tibbiy-falsafiy jihatdan yoritilgan. Olimning fikricha, ibodat

va diniy amallar inson asab tizimini tinchlantiradi, irodani mustahkamlaydi va insonni tushkunlikdan asraydi. Bu esa jismoniy barkamollikka zamin yaratadi.[3]

Turkiy adabiyotning buyuk siymosi Alisher Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarida jamiyatning barcha tabaqalari va ularning axloqiy qiyofasini tahlil qiladi. Navoiy uchun insonning eng katta kamoloti – o‘z nafsini yengishi va xalqqa xizmat qilishidir. Uning:[4]

«Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmonlig‘,

Yor o‘ling bir-biringizgakim, erur yorlig‘ ish,» —

degan misralari Islomning bag‘rikenglik (tolerantlik) mohiyatini ochib beradi. Navoiy nazarida, dindorlik – bu faqat ibodat emas, balki yetimning boshini silash, muhtojga yordam berish va adolatli bo‘lishdir.

Sharq uyg‘onish davrida mutafakkirlar «Ilm talab qilish har bir musulmon uchun farzdir» degan hadisni o‘zlariga shior qilib olganlar. Shuning uchun ham ularning qarashlarida diniy fanlar bilan dunyoviy fanlar (matematika, astronomiya, tibbiyot) hech qachon bir-biriga qarshi qo‘yilmagan. Beruniy o‘z tadqiqotlarida tabiat qonunlarini o‘rganishni Yaratuvchining buyukligini anglash deb bilgan. Bu esa inson intellektual salohiyatining Islom ta’sirida yuksak darajaga ko‘tarilganidan dalolat beradi.

XULOSA.

Xulosa qilib aytganda, Sharq mutafakkirlarining Islom dini va inson kamoloti haqidagi g‘oyalarini tahlil qilish quyidagi muhim xulosalarga olib keladi:

Axloqiy tarbiya asosi: Islom dini insonni ichki dunyosini tartibga soluvchi eng kuchli axloqiy qurol sifatida xizmat qiladi. U insonni yomon illatlardan (hasad, kibr, baxillik) xalos etib, ijobiy sifatlarni shakllantiradi.

Ijtimoiy mas’uliyat: Allomalar merosida inson kamoloti faqat shaxsiy rivojlanish emas, balki jamiyat farovonligi, adolat va insonparvarlikka xizmat qilish bilan o‘lchanadi.

Ilmga rag‘bat: Din insonni dunyoviy bilimlarni egallashga chorlaydi va bu jarayonni ma’naviy ibodat darajasiga ko‘taradi.

Zamonaviy ahamiyat: Bugungi Yangi O‘zbekiston sharoitida yoshlarni «Komil inson» g‘oyasi ruhida tarbiyalash, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishidir[5].

Xulosa qilib aytganda, Sharq mutafakkirlari tomonidan ishlab chiqilgan inson kamoloti kontseptsiyasi bugungi globallashtirilgan dunyoda insoniyatni ma’naviy tanazzuldan asrash va yuksak odob-axloqni saqlab qolish uchun eng ishonchli manba bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
3. Abu Homid G'azzoliy. Ihyou ulumid-din. – Toshkent: Movarounnahr, 2018.
4. Abu Ali ibn Sino. Tibb qonunlari. – Toshkent, 2018.
5. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent, 2011.

FORS TILI FE'L TIZIMIDA LINGVISTIK INTERFERENSIYA: ARAB VA YEVROPA O'ZLASHMALARINING MAHSULDORLIGI

Nazarov Vafiqul Rajabboyevich

Samarqand davlat chet tillar instituti,
Yaqin Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi
Samarqand, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fors tili fe'l tizimida lingvistik interferensiyaning ikki manbai - arab va Yevropa o'zlashmalarining mahsuldorligi tahlil qilinadi. Tadqiqot maqsadi o'zlashmalarning analitik fe'l modellariga moslashishini, verbalizatsiya qoliplarini va funksional tafovutlarini aniqlashdir. Ishda diaxronik, tavsifiy, komponentli va qiyosiy-tipologik metodlar qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, arab o'zlashmalari tarixan chuqur integratsiyalashgan va asosan masdar hamda abstrakt otlar negizida yengil fe'llar bilan sermahsul predikativ birliklar hosil qiladi. Yevropa o'zlashmalari esa modernizatsiya, axborot texnologiyalari, media va shahar nutqi bilan bog'liq bo'lib, tezkor sohaviy mahsuldorlikka ega. Xulosa shuki, interferensiya grammatik buzilish emas, balki mavjud analitik verbal modelning yangi leksik materialni moslashtirish mexanizmidir.

Kalit so'zlar: fors tili, lingvistik interferensiya, arab o'zlashmalari, Yevropa o'zlashmalari, yengil fe'l, qo'shma fe'l, analitik predikatsiya, mahsuldorlik, grammatik integratsiya.

АНАЛИЗ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ В ГЛАГОЛЬНОЙ СИСТЕМЕ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА: ПРОДУКТИВНОСТЬ АРАБСКИХ И ЕВРОПЕЙСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется продуктивность арабских и европейских заимствований в глагольной системе персидского языка как проявление лингвистической интерференции. Цель - определить механизмы адаптации заимствований к аналитическим моделям глагола, схемы их вербализации и функциональные различия. Используются диахронический, описательный, компонентный и типологический методы. Анализ доказывает, что арабские элементы глубоко интегрированы в систему и высокопродуктивны в сочетаниях масдаров и абстрактных существительных с легкими глаголами. Европейские заимствования связаны с модернизацией, медиа и городским

дискурсом, отличаясь быстрой отраслевой продуктивностью. Обосновывается, что интерференция - не разрушение грамматики, а механизм адаптации нового лексического материала в существующие аналитические глагольные модели.

Ключевые слова: персидский язык, лингвистическая интерференция, арабские заимствования, европейские заимствования, легкий глагол, сложный глагол, аналитическая предикация, продуктивность, грамматическая интеграция.

LINGUISTIC INTERFERENCE IN THE PERSIAN VERB SYSTEM: THE PRODUCTIVITY OF ARABIC AND EUROPEAN LOANWORDS

ABSTRACT

This article examines the productivity of Arabic and European loanwords in the Persian verb system as a manifestation of linguistic interference. The study aims to determine how loanwords adapt to analytic verbal patterns, identify their verbalization frameworks, and outline functional differences. Using diachronic, descriptive, componential, and typological methods, the analysis reveals that Arabic borrowings are historically deeply integrated, showing high productivity in combinations of verbal and abstract nouns with light verbs. Conversely, European borrowings are associated with modernization, media, and urban discourse, displaying rapid, domain-specific productivity. The study concludes that interference is not grammatical disruption, but an adaptive mechanism incorporating new lexical material into established analytic verbal architectures.

Key words: Persian language, linguistic interference, Arabic loanwords, European loanwords, light verb, compound verb, analytic predication, productivity, grammatical integration.

KIRISH

Fors tili tarixan o'ta keng areal va turli madaniy kontaktlar maydonida shakllangan til bo'lib, uning lug'aviy hamda grammatik taraqqiyotida tashqi tillar ta'siri nihoyatda muhim o'rin tutadi. Erta yangi fors tili islom fathidan keyingi VIII–XII asrlar oralig'idagi bosqich sifatida tavsiflanadi; aynan shu davrdan boshlab arab tili bilan chuqur kontakt o'rnatilishi, yangi yozuv an'alarining qabul qilinishi va leksik qatlamlarning beqiyos darajada kengayishi kuzatiladi. Taniqli eronshunos L. Paul bu taraqqiyotni uzluksiz va tadrijiy (evolyutsion) jarayon sifatida baholaydi [Paul, 2013]. Demak, hozirgi fors tilida yuz berayotgan interferension hodisalarni

ham shunchaki tasodifiy yoki parchalangan hodisa sifatida emas, balki uzoq diaxronik rivojlanishning bevosita mahsuli sifatida talqin qilish ilmiy zaruratdir.

Fors tilining eng asosiy tipologik xususiyati shundaki, unda yangi verbal (fe'l) birliklar ko'pincha sof sintetik (morfologik affiksatsiya) usul bilan emas, balki keng ko'lamli analitik yo'l bilan hosil bo'ladi. O. Bonami va P. Samvelian ko'rsatib o'tganidek, zamonaviy fors kon'yugatsiyasi (tuslanish tizimi)da bir necha perifrastik konstruksiyalar markaziy o'rin tutadi [Bonami, Samvelian, 2015]. O'z navbatida, S. Müller fors kompleks predikatlarning bir vaqtning o'zida ham so'zga, ham birikmaga xos (*word-like and phrase-like*) xususiyatlarga ega ekanini ta'kidlaydi [Müller, 2010]. Tilning ayni shu noyob xususiyati fors tilida tashqi (yot) leksik materialning aynan yengil fe'llar va noverbal baza asosidagi tayyor qoliplarga oson joylashishini ilmiy jihatdan tushuntirib beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, an'anaviy tilshunoslikda arab va Yevropa o'zlashmalari ko'pincha umumiy "o'zlashma qatlam" doirasida birdek tilga olinadi, holbuki ularning fors fe'l tizimidagi mahsuldorligi va grammatik integratsiyasi darajasi aslo bir xil emas. Arab unsurlari ko'p asrlik barqaror tarixiy qatlamni tashkil etib, fors tilining ilmiy, diniy va rasmiy uslublariga qon-qonigacha singib ketgan. Yevropa unsurlari esa ko'proq modernizatsiya, texnika, ommaviy media va shahar (*urban*) nutqi bilan bevosita bog'liq bo'lib, tezkor yangilanish va tor sohaviy faollik bilan yaqqol ajralib turadi. Shu boisdan, lingvistik interferensiyani tavsiflashda uning lisoniy manbasi, tarixiy chuqurligi va sintaktik moslashuv usuli birgalikda kompleks tahlil qilinishi kerak.

Mazkur maqolaning maqsadi - fors tili fe'l tizimida arab va Yevropa o'zlashmalarining lisoniy mahsuldorligini tahlil qilish, ularning qaysi analitik modellar orqali verbalizatsiyalanishini (fe'lga aylanishini) hamda o'zaro farqlanish mezonlarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot oldiga quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, lingvistik interferensiyaning fors verbal tizimidagi pragmatik ishchi ta'rifini ishlab chiqish; ikkinchidan, tilning analitik predikatsiya mexanizmlarini ilmiy tavsiflash; uchinchidan, arab interferensiyasining struktur-semantik xususiyatlarini yoritish; to'rtinchidan, Yevropa interferensiyasining tarixiy-sotsiolingvistik tabiatini va uning arab qatlamidan fundamental farqini ko'rsatib berish. Tadqiqot obyekti - hozirgi adabiy fors tilidagi analitik fe'l konstruksiyalari bo'lsa, predmeti arab va Yevropa manbali leksik bazalarning ushbu konstruksiyalardagi ishtiroki va mahsuldorligidir. Bu yondashuv masalani faqat tor leksikologik (qarz olish) hodisasi doirasida emas, balki tilning fe'l tizimidagi sintaktik va integratsion faoliyat nuqtai nazaridan ko'rish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Fors tilidagi analitik verbal tizim bo'yicha amalga oshirilgan xalqaro tadqiqotlarni shartli ravishda uchta yirik yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish bevosita perifrastik va infleksion analitik qurilmalarni o'rganishga bag'ishlangan. O. Bonami va P. Samvelian fors tilida perifrastik shakllarning grammatik paradigma tarkibidagi o'rnini chuqur tahlil qilib, bu til uchun analitiklik periferik (chetki) emas, balki markaziy va yadroviy mexanizm ekanini qat'iy asoslaydi. Olimlar tarixan klitik yordamchilar asosida shakllangan qurilmalarning zamonaviy fors tilida qisman morfologiyalashgani va mustahkamlangani faktini ham qayd etadilar [Bonami, Samvelian, 2015]. Ushbu ilmiy qarash fors tilining verbal tizimi xorijiy leksik materialni qabul qilish va o'zlashtirish uchun ruhan va struktural jihatdan tayyor ekanini ko'rsatadi.

Ikkinchi yo'nalish kompleks predikatlar (qo'shma fe'llar) va yengil fe'llarni (*light verbs*) maxsus tahlil qiladi. S. Müller fors kompleks predikatlarining “*word-like and phrase-like*” xususiyatlarini alohida ta'kidlaydi, ya'ni bunday sintaktik birliklar bir tomondan leksik yaxlitlikka ega bo'lsa, ikkinchi tomondan tilda sintaktik ajraluvchanlik (qismlarga bo'linish) xususiyatini ham saqlab qoladi [Müller, 2010]. “*Light verb constructions*” bo'yicha olib borilgan qator tadqiqotlar esa bunday konstruksiyalarda noverbal baza (tirkalma ism) va semantik jihatdan yengillashgan fe'lning o'zaro birikishi markaziy rol o'ynashini asoslaydi [Eshaghi, Karimi Doostan, 2021]. Aynan mana shu model o'zga tillardan kirib kelgan o'zlashmalarni verbalizatsiya qilishda (harakat nomiga aylantirishda) tildagi eng sermahsul va ishonchli yo'l bo'lib xizmat qiladi.

Uchinchi yo'nalish aspektual (tarz) va ikki fe'lli konstruksiyalarni tizimli o'rganadi. A. Taleghani fors tili progressiv (davom etayotgan) shakllarini sof aspektual kompleks predikat yoxud serial fe'l konstruksiyasi (*serial verb construction*) oralig'idagi murakkab lisoniy hodisa sifatida talqin qiladi [Taleghani, 2010]. Bu yondashuv fors tilining ichki verbal arxitekturasini bir necha bosqichli va murakkab analitik yo'laklarga ega ekanini isbotlaydi. Garchi mazkur maqolaning asosiy diqqat markazida begona o'zlashma bazalar mahsuldorligi turgan bo'lsa-da, bu tadqiqotlar tilning analitik verbal tizimi haqidagi umumiy nazariy asosni mukammal mustahkamlaydi.

Arab interferensiyasi bo'yicha sohadagi eng asosiy tayanch manba J. R. Perry tadqiqotlaridir. Olim arab tilining fors tiliga ta'siri islom fathidan keyingi davrda keskin va mislsiz kuchayganini, arabcha lisoniy elementlar ayniqsa “*verbal nouns*” (masdarlar) va “*abstract nouns*” (abstrakt otlar) orqali fors lug'atida faol yashab kelayotganini ko'rsatib bergan [Perry, 2013]. Uning eng muhim ilmiy xulosalaridan

biri shuki - standart fors tilida yot arab bazalaridan yangi verbal birlik hosil qilishda aynan analitik usul mutlaq afzal ko'riladi.

Yevropa interferensiyasi masalasi bo'yicha esa M. Jazayeryning umumiy tarixiy tavsiflari [Jazayery, 1966], Eron til akademiyasi (*Farhangestān*) haqidagi ensiklopedik ma'lumotlar [Farhangestān, n.d.], hamda N. Sahranavardning inglizcha o'zlashmalar yuzasidan olib borgan zamonaviy tadqiqotlari [Sahranavard, 2025] o'ta muhim manba vazifasini bajaradi. Bu manbalar birgalikda Yevropa qatlamining tarixiy, institutsional va real so'zlashuvdagi manzarasini to'liq tiklash imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot jarayonida muammoni atroflicha yoritish uchun diaxronik, tavsifiy, komponentli va qiyosiy-tipologik metodlardan unumli foydalanildi. Diaxronik metod arab lisoniy qatlamining tarixiy chuqurligini va Yevropa qatlamining til taraqqiyotidagi yangi bosqich sifatidagi davriy xususiyatini ajratish uchun maxsus tanlandi. Tavsifiy metod hozirgi adabiy fors tilidagi mavjud verbal modellar tuzilishini formal va semantik jihatdan obyektiv bayon qilishga xizmat qildi. Komponentli tahlil orqali yadroviy noverbal baza va yordamchi yengil fe'l o'rtasidagi nozik funksional taqsimotni aniqlash imkoni yaratildi. Qiyosiy-tipologik yondashuv esa qatlamlararo mahsuldorlikni grammatik integratsiya, matniy-uslubiy qamrov va verbalizatsiya tezligi mezonlari bo'yicha aniq taqqoslashga mustahkam asos bo'ldi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Fors tili tuzilishida lingvistik interferensiya ko'pincha ming yillik grammatik modelning parchalanishi yoki buzilishi tarzida emas, balki uning bo'sh qolipiga yangi xorijiy leksik bazaning ustalik bilan joylashuvi sifatida namoyon bo'ladi. Tashqi unsur odatda tilga tayyor, to'liq tuslanuvchi sintetik fe'l sifatida emas, balki sof ismiy yoki noverbal komponent sifatida suqilib kiradi va fors tilida doim faol bo'lgan yordamchi yengil fe'l bilan organik birikadi. Shu sababli interferensiya fors tilida ichki grammatik tizimni parchalamaydi; aksincha, u tildagi mavjud analitik verbal qolipni yangi leksik material hisobiga tinimsiz boyitadi. Kompleks predikatlar haqidagi ilg'or nazariy yondashuvlar ham ayni shuni tasdiqlaydiki, qo'shma fe'llarda asosiy leksik yuk ko'pincha aynan ana shu noverbal komponent (ism) zimmasiga tushadi [Müller, 2010].

Bu barqaror modelning haqiqiy lisoniy kuchi shundaki, u sof ichki forsiy baza bilan ham, begona o'zlashma baza bilan ham aynan bir xil qonuniyat darajasida ishlay oladi. Masalan, ichki forsha o'zaklarga ega bo'lgan "کار کردن" – kār kardan – ishlamoq, "خسته شدن" – xaste shodan – charchamoq, "صدا دادن" – sedā dādan – ovoz chiqarmoq kabi birliklar tilda qanday qolipda tuzilsa, xorijiy arab yoki Yevropa

bazalari ham hech bir qiyinchiliksiz ayni shu sintaktik slotga (bo'shliqqa) joylasha oladi. Demak, fors tilida begona interferensiyaning asosiy zarbador maydoni morfologik tuslanish tizimi emas, balki qat'iy noverbal baza pozitsiyasidir. Aynan mana shu qamrovdor universal slot-mexanizm fors tilining beqiyos verbal moslashuvchanligini doimiy ta'minlab beradi.

Arab interferensiyasi fors tilidagi eng chuqur, eng ta'sirchan va mutlaq barqaror kontakt qatlamidir. J. Perry asosli ravishda ko'rsatishicha, arab leksik unsurlari islomiy fathdan keyingi asrlarda shiddat bilan kirib kelgan va bora-bora xalqning diniy, ilmiy, ma'muriy hamda umumadabiy nutq qatlamlarida mustahkam o'rtnashgan [Perry, 2013]. Eng muhim lisoniy fakt shuki, bu ulkan ta'sir faqatgina passiv lug'at tarkibi bilan cheklanib qolmagan; arabcha bazalar bevosita fors tilining faol analitik verbal modellariga qon-qonigacha singib ketgan. Shu bois standart adabiy fors tilida yangi atamalarni verbalizatsiya qilish (fe'lga aylantirish) uchun analitik modelning mutlaq ustun kelishi aslo tasodifiy jarayon emas.

O'zlashtirilgan arab bazalarining yuksak mahsuldorligi, ayniqsa, sof arabcha masdar va abstrakt otlar ishtirokida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunga quyidagi barqaror birliklarni misol qilish mumkin: "تحقیق کردن" – taḥqiq kardan – tadqiq qilmoq, "تحلیل کردن" – taḥlil kardan – tahlil qilmoq, "تأکید کردن" – ta'kid kardan – ta'kidlamoq, "اعلام کردن" – e'lām kardan – e'lon qilmoq, "قبول کردن" – qabul kardan – qabul qilmoq, rozi bo'lmoq, "قبول شدن" – qabul shodan – imtihondan o'tmoq, safiga qabul qilinmoq, "ترجیح دادن" – tarjih dādan – afzal ko'rmoq. Ushbu turdagi kompleks birliklarda ifodalanayotgan harakatning asosiy leksik mazmuni to'liq arabcha komponentda saqlanadi, lisoniy predikativ tayanch (tuslanish) esa unga ergashtirilgan forsha yengil fe'lda mujassam bo'ladi. Bunday sintaktik birliklar qat'iy ilmiy matnlarda, davlat rasmiy yozuvlarida va ommaviy publitsistikada keng hamda erkin qo'llanadi, bu holat esa ularning mahsuldorligi struktural va uslubiy jihatdan benihoya mustahkam ekanini to'liq isbotlaydi.

Arabcha bazalarning til amaliyotidagi favqulodda yuqori mahsuldorligi ularning ichki semantik moslashuvchanligi bilan ham bevosita bog'liq. Arabiy masdar va mavhum otlar o'z mohiyatiga ko'ra odatda biror bir jarayon, holat, ijtimoiy munosabat, baholash mezonlari yoki intellektual operatsiyani qamrab oladi. Lisoniy jihatdan bunday keng va uzluksiz ma'no maydonlari verbalizatsiya jarayoniga tabiatan juda qulaydir. Lingvistik nuqtai nazardan aytganda, "تحقیق" – taḥqiq – izlanish, "تحلیل" – taḥlil – tekshiruv, "تأکید" – ta'kid – urg'u, "اعلام" – e'lām – xabarnoma, "تصمیم" – taṣmim – qaror, "تأویل" – ta'wīl – talqin kabi boy tushunchalarning yordamchi "کردن" – kardan – qilmoq, "دادن" – dādan – bermoq, "شدن" – shodan – bo'lmoq yengil fe'llari bilan chatishishi, tilda mutlaqo yangi o'zakli

sintetik fe'l yasashga bo'lgan sun'iy ehtiyojni keskin kamaytiradi. Buning natijasida, fors tili murakkab abstrakt fikrlash hamda ilmiy bayon uslubi uchun g'oyat qulay bo'lgan sermahsul analitik modelga butunlay ega bo'ladi.

Arabcha lisoniy baza bilan kompleks birlashgan yengil fe'llar matn tarkibida aslo bir xil qotib qolgan semantik vazifani bajarmaydi. "کردن" – kardan – qilmoq ko'makchisi dominantlik qilganda, u ko'pincha subyekt tomoniga yo'naltirilgan faol, ongli tashabbusli va tranzitiv (o'timli) harakatni aniq bildiradi: "تحقیق کردن" – taḥqiq kardan – tadqiq qilmoq, "تحلیل کردن" – taḥlil kardan – tahlil qilmoq, "اعلام کردن" – e'lām kardan – e'lon qilmoq. "شدن" – shodan – bo'lmoq fe'li ishtirok etganda esa, odatda jarayonning natijaviy holati yoki majhul (passiv) harakat yo'nalishi o'rta chiqadi: "قبول شدن" – qabul shodan – imtihondan o'tmoq/qabul qilinmoq, "مطرح شدن" – motrāḥ shodan – muhokamaga chiqmoq, "مجبور شدن" – majbur shodan – majbur bo'lmoq. "دادن" – dādan – bermoq fe'li esa o'z tabiatiga mos ravishda ko'proq harakatni uzatish, ma'lum obyektga yo'naltirish yoki unga nisbatan preferensiya (afzallik berish) soyasini aniq saqlaydi: "ترجیح دادن" – tarjih dādan – afzal ko'rmoq, "توضیح دادن" – tawziḥ dādan – tushuntirib bermoq [Eshaghi, Karimi Doostan, 2021]. Shu bois, aynan bitta arab o'zagi turli xil yengil fe'llar bilan parallel birikkanida, tillararo interferensiya nafaqat oddiy leksik kengayishni, balki til uchun nihoyatda muhim bo'lgan nozik semantik differensiallashuvni (ma'nolarni farqlash xususiyatini) ham yuzaga keltiradi.

Bu haqiqatni amaldagi juft misollar ayniqsa ravshan isbotlab beradi. "قبول کردن" – qabul kardan – qabul qilmoq mutlaqo faol (tranzitiv) qabul qilish harakatini aniq bildirsa, uning jufti "قبول شدن" – qabul shodan – qabul qilinmoq sof natijaviy-passiv ma'noga ega bo'ladi. Xuddi shuningdek, "تأکید کردن" – ta'kid kardan – ta'kidlamoq birikmasida bevosita harakatni bajaruvchi subyekt faol diqqat markazida tursa, "مطرح شدن" – motrāḥ shodan – muhokamaga chiqmoq birikmasida esa shaxs rol o'ynamaydi va masalaning bevosita muhokamaga chiqishi markazga ko'chadi. Demak, arab interferensiyasi asosida yuzaga kelgan verbal birliklarni an'anaviy "arabcha ot + qilmoq/bo'lmoq" kabi oddiy formula bilangina tushuntirish mutlaqo yetarli emas; bu muammoni yoritishda yengil fe'llarning ichki yashirin semantik ixtisoslashuvi ham bevosita hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Qadimiy arab bazasi vositasida hosil bo'lgan verbal birliklarning tildagi qudrati va yashovchanligi faqatgina ularning son jihatidan ko'pligi bilan emas, balki barcha qatlamlarga teng yoyila oladigan uslubiy qamrovi bilan ham o'lchanadi va belgilanadi. Ular mumtoz diniy matnlarda ham, zamonaviy ilmiy maqolalarda ham, davlat yuridik hujjatlarida ham, oliy ta'lim darslari diskursida ham birdek tabiiy, ravon va silliq qo'llanadi. "تحلیل کردن" – taḥlil kardan – tahlil qilmoq, "تأکید کردن" –

ta'kid kardan – ta'kidlamoq, "اعلام کردن" – e'lām kardan – e'lon qilmoq, "قبول شدن" – qabul shodan – qabul qilinmoq kabi tayyor standart birliklar uzoq asrlar davomidayoq oliy fors adabiy-uslubiy normasining (me'yoring) ajralmas to'laqonli qismiga aylanib ketgan. Aynan shu ulkan ijtimoiy jihatdan arab interferensiyasi yangi davrdagi Yevropa interferensiyasidan tubdan farq qiladi: uning ko'pchilik hosila mahsullari til egalari tomonidan endilikda qandaydir "begona yoxud xorijiy" qatlam sifatida emas, balki sof me'yoriy verbal milliy fondning uzviy ichki elementi sifatida samimiy qabul qilinadi.

Tilda hukmronlik qilayotgan aynan mana shu buyuk normativ (me'yoriy) kuch o'zlashma mahsuldorligining eng asosiy va ishonchli mezonidir. Negaki, tor so'zlashuv jargoni yoki faqat muayyan kasbiy doirada ishlaydigan leksik birliklar qanchalik tez o'zlashib mahsuldor bo'lishmasin, ular tillararo chuqur integratsiyalashgan qatlam darajasiga darhol chiqa olmaydilar. Arab interferensiyasida esa bu muhim qatlam ming yillar davomida islom huquqi, diniy matnlar, fundamental ilmiy va murakkab filologik yozuv san'ati bilan uzilmas rishtalar orqali mustahkam bog'lanib kelgan. Shu qat'iy sabablarga tayanib, asrlar osha o'zlashgan arab birliklarini fors fe'l tizimida "chuqur mahsuldorlik" (deep productivity) modeli deb atash har tomonlama ilmiy jihatdan to'laqonli asoslidir.

Agar qadimiy arab interferensiyasi fors tili zaminida uzoq tarixiy barqaror qatlam sifatida mustahkam o'rnashgan bo'lsa, keyingi o'rinlarda Yevropa interferensiyasi asosan XIX asrdan boshlab jadallik bilan kuchaygan jamiyatdagi modernizatsiya jarayoni bilan bevosita bog'liq holda shakllandi. Olim M. Jazayery G'arb ta'sirini zamonaviy fors tili va eron jamiyatidagi eng muhim ijtimoiy-lisoniy burilish hodisasi sifatida baholaydi [Jazayery, 1966]. Eron til akademiyasi - *Farhangestān* faoliyati haqidagi rasmiy ma'lumotlar ham shuni tasdiqlaydiki, ushbu davrda xususan Yevropa tillaridan (fransuz va ingliz) shiddat bilan kirib kelgan texnik va ilmiy atamalar o'rniga ommaviy ravishda sof forscha muqobillar yaratish ehtiyoji favqulodda kuchaygan [Farhangestān, n.d.]. Bu obyektiv tarixiy holat Yevropa lisoniy qatlamining fors tiliga kirib kelishi stixiyali emas, balki qat'iy tizimli va nihoyatda ommaviy jarayon bo'lganini yaqqol bildiradi.

Biroq, Yevropa interferensiyasining bugungi kundagi eng faol va harakatchan qatlami aslo faqat maxsus atamalar (terminologiya) bilangina cheklanib qolmaydi. N. Sahranavardning ilmiy tadqiqoti ishonchli tarzda shuni tasdiqlaydiki, inglizcha so'zlar va tayyor iboralar bugungi Eron xalqining kundalik jonli nutqida nihoyatda keng iste'molda bo'lib, ular ko'pincha lisoniy jihatdan persianized (forslashtirilgan) ko'rinishda yashamoqda hamda til maydonida butunlay yangi duragay (gibrid) ifoda usulini jadal shakllantirmoqda [Sahranavard, 2025]. Shunday qilib ochiq xulosa qilish

mumkinki, Yevropa interferensiyasi bugungi zamonaviy fors tilida nafaqat eski tarixiy kirim, balki ayni vaqtda real shahar (urban) hayotida va raqamli media diskursda tinimsiz qaynayotgan va faol ishlayotgan harakatchan qatlamdır.

Fors tili sintaksisida o'zlashtirilayotgan Yevropa unsurlari odatda barcha affikslarga ega bo'lgan tayyor sintetik fe'l (tuslanuvchi harakat) shaklida emas, balki faqatgina noverbal baza (o'zak yoxud ism) ko'rinishida kirib keladi va tildagi mavjud yengil fe'llar yordamida osonlik bilan predikativlik (fe'llik) maqomini oladi. Persian–English bilingual compound verbs (Fors-ingliz ikki tilli qo'shma fe'llari) mavzusida olib borilgan empirik tadqiqot shuni isbotlaydiki, nutqda inglizcha asosiy fe'l (lexical verb) bevosita forscha yengil fe'l (light verb) bilan birikkanda, o'ziga xos aralash ikki tilli qo'shma fe'llar muvaffaqiyatli hosil qilinadi. Mualliflar ilmiy asosda shuni qayd etadilarki, bunday aralash holatlarda inglizcha o'zlashma baza mutlaqo o'zgarmasdan forscha kompleks predikatdagi bo'sh nominal slotni (ism o'rnini) qonuniy ravishda egallaydi [Purmohammad et al., 2022]. Bu yakuniy xulosa Yevropa tillariga mansub interferensiyaning ham to'laligicha fors tilining qadimiy ichki verbal qoliplariga to'liq va silliq moslashishini tasdiqlaydi.

Ushbu uzluksiz lisoniy moslashuv jarayonida ayniqsa "کردن" – kardan – qilmoq ko'makchisi mutlaq markaziy rolni o'ynaydi. Ikki tilli qo'shma fe'llar (bilingual compound verbs) bo'yicha to'plangan statistik ma'lumotlar shuni isbotlaydiki, tayanch fe'l (support verb) sifatida aynan "کردن" – kardan barchadan ko'ra eng faol ishtirok etadi, boshqa "شدن" – shodan – bo'lmoq va "دادن" – dādan – bermoq kabi ko'makchilar esa ancha cheklanganroq va siyrakroq holatlardagina ishlatiladi. Demak, g'arbiy Yevropa bazalarining verbalizatsiyasida ham fors tilida azaldan shay turuvchi tayyor default (standart) verbalizator qolipi mavjud va doim ishlashga tayyor. Bu ijobiy holat Yevropa lisoniy interferensiyasini fors tili doirasida betartiblik emas, balki "tezkor verbal moslashuv" modeli sifatida ilmiy tavsiflashga to'laqonli imkon beradi.

Yevropa o'zagi asosida qurilgan verbal birliklarning nutqdagi mahsuldorligi ko'proq zamonaviy texnika, ommaviy axborot vositalari (media), tijorat biznesi, kundalik shahar muloqoti (urban discourse) va raqamli kommunikatsiya tarmoqlari bilan chigallashgan. Bu yangi qatlam, tabiiyki, uzoq asrlik arab qatlamidagidek chuqur tarixiy va normativ yozuv ildiziga ega bo'lmasligi mumkin, biroq uning tildagi asl kuchi - fan-texnikadagi mutlaqo yangi tushuncha va terminlarni zudlik bilan moslashuvchan verbal (fe'l) qolipga joylashtira olish qudrati bilan o'lchanadi. Shu boisdan, zamonaviy Yevropa interferensiyasining eng asosiy lisoniy xususiyati va qimmati - bu uning tilga moslashishdagi o'ta tezkor yangilanishi va sohaviy pragmatik moslashuvchanligidir.

Tadqiqot tahlilida arab va Yevropa o'zlashmalarini o'zaro qiyoslash asnosida shuni qat'iy unutmaslik kerakki, mahsuldorlikni har ikkala qatlam uchun bitta yagona o'lchov mezoni bilan baholab bo'lmaydi. Qadimiy arab qatlamida o'zlashma mahsuldorligining eng asosiy ko'rsatkichlari bu - asrlar osha sinalgan diaxronik barqarorlik, yuksak davlat-normativ integratsiyasi va barcha yozuvlarni qamrab oluvchi uslubiy kenglikdir. J. Perry asoslab berganidek, arab unsurlari bugungi fors tili lug'at boyligining o'ta katta va yadroviy qismiga qon-qonigacha singib ketgan bo'lib, ular ayniqsa verbal nouns (masdarlar) va abstract nouns (mavhum otlar) orqali analitik predikatsiya yasashda har qachongidan faol ishtirok etmoqda [Perry, 2013]. Shu bois, arab bazasi asosida yasalgan tayyor birliklar doimo ilmiy, rasmiy-diniy, yuridik va umumadabiy diskurslarda qat'iy hamda barqaror ishlaydi.

Aksincha, modernizatsiyalashgan Yevropa qatlamida esa mahsuldorlikni belgilovchi eng asosiy lisoniy ko'rsatkichlar - bu davr talabiga javoban tezkor yangilanish, kuchli kommunikativ dolzarblik va texnologik sohaviy maydonning jadal kengayishidir. Agar olim N. Sahranavard kundalik real diskursdagi inglizcha unsurlarning qanchalik keng tarqalganini qayd etgan bo'lsa [Sahranavard, 2025], bilingual compound verbs muammosi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar ushbu yot unsurlarning forscha light verb (yengil fe'l) tizimiga nechog'li epchillik bilan moslashayotganini faktlarda ko'rsatadi [Purmohammad et al., 2022]. Shu ilmiy asoslardan kelib chiqib, tildagi ko'p asrlik arab qatlamini "chuqur mahsuldorlik", zamonaviy Yevropa qatlamini esa "dinamik mahsuldorlik" lisoniy modeli sifatida obyektiv baholash mumkin.

Quyidagi jadval mazkur qiyosiy xususiyatlarni umumlashtirib ko'rsatadi:

Arab va Yevropa interferensiyasining tipologik qiyosiy jadvali

Asosiy o'zlashish davri		Tipik leksik baza (Forscha misollar bilan)	Ustuvor yengil fe'llar	Mahsuldo rlik turi	Uslubiy va matniy qamrov
Arab interfere nsiyasi	VII asr (islom fathidan) hozirgacha	Masdar, abstrakt ot, ilmiy-diniy leksika (mas., "تحقیق" – taḥqiq – tadqiq, "تحلیل" – taḥlil – tahlil, "اعلام" – e'lām – e'lon)	"کردن" – kardan – qilmoq, "شدن" – shodan – bo'lmoq, "دادن" – dādan – bermoq	Chuqur, mutlaq barqaror, qat'iy normativ	Ilmiy asarlar, rasmiy hujjatlar, diniy yozuvlar, umumadabiy matnlar
Yevropa interfere nsiyasi	XIX–XXI asrlar (modernizat siya)	Texnik, media, urban, inglizcha/fransuzcha terminlar (mas.,	Asosan "کردن" – kardan – qilmoq; cheklangan	O'ta tezkor, dinamik, o'zgaruv	Ommaviy media, IT va texnika, kundalik

		"چک" – chek – tekshirish, "تایپ" – tāyp – yozish, "کنترل" – kontrol – nazorat)	holda "شدن" – shodan – bo'ldi, "دادن" – dādan – bermoq	han, sohaviy	so'zlashuv nutqi, urban diskurs

Ushbu analitik jadvaldan ochiq-oydin ko'rinib turibdiki, ikki qatlam o'rtasidagi eng asosiy lisoniy farq o'zlashma manbaning "begona yoki xorijiylikida" emas, balki ularning fors fe'l tizimiga va milliy tafakkurga qanday xronologik chuqurlikda singib ketganligidadir. Arab qatlamida asriy tarix, muqaddaslik va adabiy me'yor tamoyillari ustun tursa, Yevropa qatlamida esa globallashuv, real jonli nutq va yangilikni qabul qilish tezligi prinsiplari mutlaq ustunlik qiladi. Biroq til qoidalariga ko'ra har ikkala holatda ham tilning bazaviy konstruktiv mexanizmi bir xil va o'zgarmas qolmoqda: noverbal baza (ism) + yengil fe'l. Aynan mana shu uzluksiz va takomillashgan lisoniy model fors tilining har qanday miqyosdagi tashqi ta'sirni qabul qilishda grammatik immuniteti va barqarorligini to'liq ta'minlab kelmoqda.

G'arbiy Yevropa interferensiyasini tilshunoslikda obyektiv baholashda bevosita davlat darajasidagi qat'iy til siyosati (norma) va xalqning real jonli nutqi o'rtasidagi nozik munosabat alohida ijtimoiy-lisoniy ahamiyatga ega. Farhangestān (Til akademiyasi) ning asriy faoliyati Eron hududida chetdan kirib kelayotgan o'zlashmalarga tezkor forscha muqobil yaratish, tilni tozalash (purizm) va lisoniy me'yorlashtirish siyosati uzluksiz mavjud bo'lganini qat'iy ko'rsatadi. Bu hukmron faoliyat shuni anglatadiki, davlatning rasmiy til me'yori Yevropa lisoniy qatlamining tilda stixiyali hamda cheksiz ravishda kengayib ketishini nazorat qilishga doimiy intilgan va urinib kelgan.

Ammo ko'p hollarda jamiyatdagi real nutq amaliyoti qat'iy puristik strategiyalardan va rasmiy taqiqlardan ancha kuchliroq bo'lib chiqadi. Aholining kundalik muloqotida va ijtimoiy tarmoq media tilida chet, xususan, inglizcha lisoniy unsurlarning bimalol va faol yashayotganini ko'rsatib bergan oxirgi tadqiqotlar shuni isbotlaydiki, rasmiy adabiy me'yor bilan xalqning amaliy (pragmatik) nutqi har doim ham bitta bir xil o'zan va yo'nalishda harakat qilavermaydi. Shu o'rinda qat'iy xulosa qilish kerakki, Yevropa interferensiyasini yuzaki tarzda faqatgina adabiy "normadan (me'yordan) og'ish yoxud til buzilishi" sifatida salbiy talqin qilish ilmiy jihatdan mutlaqo yetarli yondashuv emas; uni kengroq maydonda, ya'ni globalizatsiya davri, shoshilinch kommunikativ ehtiyoj va bevosita fors tilining asriy barqaror analitik verbal resurslari bir-biri bilan tutashgan markaziy nuqtada majmuaviy tushuntirish va o'rganish lozim bo'ladi.

XULOSA

Olib borilgan kompleks tahlil natijalari shuni ishonchli tarzda ko'rsatdiki, ming yillar davomida fors tili fe'l (verbal) tizimida kechgan lingvistik interferensiya jarayoni tilning ichki grammatik parchalanishi yoxud tanazzuli emas, balki til o'zida uzoq asrlardan beri mavjud bo'lgan mukammal analitik verbal modellar yordamida har qanday tashqi leksik materialni faol qayta ishlash va o'z manfaati uchun o'zlashtirishdek qudratli lisoniy jarayonidir. Bu uzluksiz jarayonda qadimiy arab interferensiyasi ko'p asrlik mustahkam tarixiy qatlam sifatida fors tili tanasiga g'oyat chuqur integratsiyalashgan, normativ standartlashgan hamda uslubiy jihatdan o'ta keng qamrovli va boy mahsuldorlikni yuzaga chiqargan poydevordir. Bunga ziddan, Yevropa interferensiyasi ochiq ravishda yangi sivilizatsiya davri mahsuli bo'lib, u axborot maydonidagi tezkor yangilanish, tor sohaviy doiradagi shiddatli kengayish va urbanistik muhitdagi kundalik nutqiy faollik ruhi bilan ajralib turuvchi zamonaviy dinamik omildir.

Shunday qilib, xulosa qilib aytganda, serqirra fors tilida arab o'zlashmalari haqli ravishda tilning "chuqur mahsuldorlik" (*deep productivity*) lisoniy modelini ifodalasa, globallashgan Yevropa o'zlashmalari bevosita "dinamik mahsuldorlik" (*dynamic productivity*) mexanizmini o'zida to'liq aks ettiradi. Bu ikki ulkan qarama-qarshi qatlamni til tizimida uzviy birlashtirib turuvchi yagona markaziy lisoniy omil esa - xuddi asrlar oldingi kabi - faqatgina fors tilining yengil fe'llarga (*light verbs*) butunlay tayanuvchi noyob va o'lmas analitik verbal arxitekturasidir. Aynan mana shu barqaror ichki sintaktik mexanizm fors tiliga tashqi (xorijiy) leksik ta'sirlarni cheksiz qabul qilish, ularni tezkor tartibga solish va mukammal predikativ (fe'l) birlikka aylantirishdek yuksak imkoniyatni beradi. Kelgusida mazkur yo'nalish doirasida keng lisoniy korpus materiallari asosida aynan qaysi semantik ma'nodagi yengil fe'llarning qaysi turkumdagi arab va Yevropa o'zak bazalari bilan hammadan ko'proq sintaktik aloqaga kirishishi ssenariysini aniqlash, hamda zamonaviy Eron ommaviy media maydoni va ijtimoiy tarmoqlarida bu fe'llashuv jarayoni qanday miqdoriy (soniy) statistik ko'rsatkichlarda yuzaga chiqishini o'rganish navbatdagi ilmiy tadqiqotlarning eng dolzarb va istiqbolli mavzusi bo'lib qolishi shubhasizdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. Alamov, S. R. (2025). A Comparative Study of the Terms "Tourism" (Siyāḥa) and "Visitation" (Ziyāra) Within the Field of Tourism (in the context of Arabic, Persian, and Uzbek languages). – Oriental Journal of Philology. – Vol. 5, No. 3. – 354-365 p. – DOI: 10.37547/supsci-ojp-05-03-38. (in English)

2. Bahrami-Khorshid, S., & Ghorbanpour, A. (2021). Incorporation or quasi-incorporation? A constructionist account in Persian. – *Studia Linguistica*. – Vol. 75, No. 3. – 575–598 p. (in English)
3. Bonami, O., & Samvelian, P. (2015). The diversity of inflectional periphrasis in Persian. – *Journal of Linguistics*. – Vol. 51, No. 2. – 327–382 p. (in English)
4. Eshaghi, M., & Karimi Doostan, G. (2021). The Persian light verbs' productivity. – *Pazhuheshha-ye Zabani*. – Vol. 12, No. 2. – 1–28 p. (in English)
5. Farhangestān. (n.d.). – *Encyclopaedia Iranica*. (in English)
6. Jazayery, M. A. (1966). Western influence in contemporary Persian: A general view. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. – Vol. 29, No. 1. – 79–96 p. (in English)
7. Müller, S. (2010). Persian complex predicates and the limits of inheritance-based analyses. – *Journal of Linguistics*. – Vol. 46, No. 3. – 601–655 p. (in English)
8. Paul, L. (2013). Persian language I: Early New Persian. – *Encyclopaedia Iranica*. (in English)
9. Perry, J. R. (2013). Arabic language V: Arabic elements in Persian. – *Encyclopaedia Iranica*. (in English)
10. Purmohammad, M., Nozari, N., de Diego-Balaguer, R., & Abutalebi, J. (2022). The processing of bilingual (switched) compound verbs: Competition of words from different categories for lexical selection. – *Bilingualism: Language and Cognition*. – Vol. 25, No. 5. – 896-909 p. (in English)
11. Qurbonov, B. (2025). O'zbek tilidagi forsha o'zlashmalar xususida. – *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – Vol. 5, No. 3. – 450-455 p. (in Uzbek)
12. Rahmatovich, A. S. (2024). Pilgrimage Tourism Terms and Their Translation Issues. Ziyorat turizmi atamalari va ularning tarjima masalalari. – *O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari*. – 277-283 p. (in Uzbek)
13. Rasekh-Mahand, M., & Parizadeh, M. (2022). Aspectual verb constructions in Persian. – *Iranian Studies*. – Vol. 55, No. 4. – 993–1013 p. (in English)
14. Raxmatovich, A. S. (2025). Linguistic Features of Historical and Modern Terms in the Lexicon of the Tourism Sphere. Turizm sohasi leksikasida tarixiy va zamonaviy terminlarning lingvistik xususiyatlari. – *O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari*. – 250-257 p. (in Uzbek)
15. Rubinchik, Yu. A. (1981). *Osnovi frazeologii persidskogo yazika*. Fundamentals of Persian phraseology. – Moscow: Nauka. – 276 p. (in Russian)
16. Rubinchik, Yu. A. (1983). *Persidsko-russkiy slovar*. Persian-Russian dictionary. Vol. 2. – Moscow. – 1613 p. (in Russian)

17. Sahranavard, N. (2025). English loanwords in Persian. – Iranian Studies. – Vol. 58, No. 3. – 595–610 p. (in English)
18. Taleghani, A. H. (2010). Persian progressive tense: Serial verb construction or aspectual complex predicate? – Iranian Studies. – Vol. 43, No. 5. – 607–619 p. (in English)

LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKDA “OILA” KONSEPTINING NAZARIY ASOSLARI VA LISONIY TALQINI

Altinboyev Nuriddin Abdumannonovich

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy

kommunikatsiyalar universiteti

katta o'qituvchisi, PhD

nuriddinaltinbaev@gmail.com

ORCID NO: 0009-0000-5113-0030

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada lingvomadaniyatshunoslik fanining fundamental tushunchasi bo'lgan “konsept” hodisasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida konseptning inson tafakkuri, til va madaniyat o'rtasidagi bog'lovchi funksiyasi o'rganiladi. S. Askoldov, D. Lixachev va V. Karasik kabi olimlarning qarashlari tahlil qilingan holda, turk madaniyatida markaziy o'rin tutuvchi “oila” konseptining lisoniy manzarasi (OLM) paremiologik va frazeologik birliklar asosida yoritib beriladi. Maqolada konseptning yadroviy va periferik zonalari, shuningdek, uning kognitiv metaforalar orqali voqelanishi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: “muqaddaslik”, “ishonch”, “boshpana”, “yordam”, “qadriyat”, “konsept”, “oila” konsepti.

АННОТАЦИЯ

В данной статье теоретически и практически анализируется феномен «концепта», являющийся фундаментальным понятием лингвокультурологии. В рамках исследования рассматривается связующая функция концепта между человеческим мышлением, языком и культурой. На основе анализа научных взглядов С. Аскольдова, Д. Лихачёва и В. Карасика освещается языковая картина концепта «семья», занимающего центральное место в турецкой культуре, с опорой на паремиологические и фразеологические единицы. В статье научно обосновываются ядерные и периферийные зоны концепта, а также его репрезентация посредством когнитивных метафор.

Ключевые слова: «святость», «доверие», «приют», «помощь», «ценность», концепция, концепция «семьи».

ABSTRACT

This article provides a theoretical and practical analysis of the “concept” phenomenon, a fundamental unit of linguistic culture. The study examines the linking function of the concept between human cognition, language, and culture. By analyzing the perspectives of scholars such as S. Askoldov, D. Likhachev, and V.

Karasik, the article highlights the linguistic worldview (LWV) of the "family" concept, which holds a central place in Turkish and Uzbek culture, based on paremiological and phraseological units. The research scientifically grounds the nuclear and peripheral zones of the concept, as well as its manifestation through cognitive metaphors.

Keywords: "holiness", "trust", "shelter", "help", "value", concept, "family" concept.

KIRISH

XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida tilshunoslikda kuzatilgan antropotsentrik paradigmaning ustunligi tilni shunchaki belgi tizimi emas, balki madaniyatning ko'zgusi sifatida o'rganishni taqozo etdi. Lingvomadaniyatshunoslik fani til sohiblarining mentaliteti, qadriyatlari va dunyoqarashini o'zida mujassam etgan "konsept" birligini tahlil qilishni bosh maqsad qilib qo'yadi. Konsept – bu inson ongida saqlanadigan, madaniy boyliklar bilan qoplangan va lisoniy birliklar orqali namoyon bo'ladigan murakkab mental hodisadir.

Ushbu maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv davrida milliy o'zlikni saqlab qolish va jamiyatning mustahkamligini ta'minlashda "oila" instituti barcha turkiy xalqlar uchun muhim tayanch nuqta hisoblanadi. Tadqiqotimizning maqsadi "oila" konseptining turkiy xalqlar lisoniy manzarasidagi o'rni, uning paremiologik va metaforik ifodalanish xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Konsept tushunchasi tilshunoslikka 1928-yilda S. Askoldov tomonidan kiritilgan bo'lib, u konseptni "haqiqatni fikrlash jarayonida o'rnini to'ldiruvchi tafakkur shakli" deb ta'riflagan. Keyinchalik D.S. Lixachev konseptni "madaniyat va tilni bog'lovchi ko'priq" deb atab, uning shaxsiy tajriba bilan uzviy bog'liqligini ta'kidladi.

V. Karasik esa konseptning strukturasi uch bosqichli modelda tavsiflaydi:

Tushunchaviy (konseptual) komponent: Ob'yektiv xususiyatlar.

Baholovchi komponent: Jamiyatning ushbu hodisaga nisbatan munosabati (yaxshi/yomon).

Obrazli komponent: Metaforalar va assotsiativ tasavvurlar.

Tadqiqotimizda paremiologik tahlil (maqollarni o'rganish), konseptual metafora tahlili (Lakoff va Jonson nazariyasi asosida) hamda leksikografik tahlil metodlaridan foydalanildi. Bu metodlar "oila" konseptining milliy qadriyatlar bilan qanchalik chuqur ildiz otganini aniqlashga xizmat qiladi.

NATIJALAR

“Oila” konsepti – bu shunchaki birgalikda yashovchi insonlar guruhi emas, balki insonning jamiyatdagi o‘rnini belgilovchi murakkab mental tuzilmadir.

Yadroviy va periferik zonalar

Yadroviy zona: Bu yerda “oila” tushunchasining denotativ ma’nosi joylashadi (nikoh, nasl, birgalikda yashash). Turk tilidagi aile so‘zi arab tilidan o‘zlashgan bo‘lsa-da, turkiy madaniyatda ovush, uy, o‘choq kabi so‘zlar bilan qadimdan boyitilgan.

Periferik zona: Bu qatlamda oilaga nisbatan hissiy va baholovchi tushunchalar joylashadi: “muqaddaslik”, “ishonch”, “boshpana”, “yordam”, “qadriyat”.

Metaforik model va obrazli komponent

“Oila” konsepti tilimizda metaforik tarzda “o‘choq” yoki “uy” modeli bilan ifodalanadi. “O‘choq” (turkcha: ocak) – nafaqat taom tayyorlanadigan joy, balki oila birligi, farovonlik va issiqlik ramzidir. Oila parchalanib ketishini “o‘choq so‘nishi” deya ta’riflash, konseptning obrazli komponenti naqadar chuqur ekanligini ko‘rsatadi.

Paremiologik birliklarda (maqollarda) esa oila birligi va uning ijtimoiy roli “tenglik” (teng tengi bilan) tamoyili asosida yoritiladi. Masalan, “Davul dengine çalar” (Nogora barobar chalinadi) maqoli oilaviy munosabatlarda ijtimoiy va ma’naviy moslikning naqadar muhimligini ko‘rsatadi.

MUHOKAMA

Qadriyatlar har bir xalq vakillari tomonidan amalda qo‘llanilishi va eng yaxshi hayot tarzlarini namoyish etishi uchun ijobiy, deb hisoblanadigan fazilatlar, xususiyatlar va tamoyillardir. Madaniy qadriyat esa jamiyatlarning e’tiqodlari, urf-odatlar, tillari va munosabatlari hisoblanadi. Jamiyat, jamoa va etnik guruhlarining madaniy merosi madaniy qadriyatlarda jamlanadi va namoyon bo‘ladi. Madaniy qadriyatlarning kishilik va ijtimoiy jihatdan umumiyliklari mavjud, biroq turli jamiyatlarda o‘ziga xos jihatlarni ham ko‘rishimiz mumkin.

Hozirgi kunga kelib, turk tilida “oila” leksemasi arab tilidan o‘zlashgan *aile* so‘zi bilan ifodalanadi. Turk tilining izohli lug‘atida *aile* so‘zining olti ma’nosi keltiriladi. Birinchisi, turmush qurish yoki qon-qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan, er, xotin, bolalar, aka-uka (opa-singil)lar orasidagi munosabatlarda paydo bo‘ladigan jamiyat ichidagi eng kichik birlik: *Birbirlerine nasıl turkun, yangın bir aile olduklarını sayıp döktü.* –L.Tekin (Bir-birlariga qachalik mehribon, inoq oila ekanliklarini og‘zini to‘ldirib gapirdi). Ikkinchi ma’nosi esa, bir nasl yoki qarindoshlik rishtalari bilan bog‘langan kishilarning hammasi: *Kendilerinin hangi asil aileye mensup olduklarını bilmiyorum.* –N.Hikmet (U kishining qaysi aslzoda oiladan ekanligini bilmayman) nazarda tutadi.

Uchinchi ma'nosi, birgalikda istiqomat qiladigan qarindoshlar va yaqinlarning barchasi bo'lsa, to'rtinchisi "turmush o'rtoq, xotin" ma'nosini beradi. Beshinchi va oltinchi ma'nolari biror tur yoki sinfni ifodalaydi.

Bu yerda konsept nafaqat til birligi, balki insonning "xulq-atvor dasturi" vazifasini o'taydi. Turk madaniyatida oila instituti – davlatning mikromodeli. Qadimgi turklarning "kuchli oila – qudratli davlat" degan qarashi bugungi kunda ham lingvistik birliklarda (maqol va matallarda) o'z aksini topgan. Oila muammosi (ajralishlar, tushunmovchiliklar) tilshunoslikda "freymlar" nazariyasi orqali o'rganiladi, ya'ni oila atrofidagi barcha hodisalar bir tizimga jamlanadi.

XULOSA

"Oila" konsepti – turkiy xalqlar madaniyatining o'zagidir. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan, bu konsept til sohiblarining dunyoqarashini belgilovchi eng barqaror va boy mental birliklardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki:

Konseptlar faqat lug'aviy birlik emas, balki xalqning tarixiy tajribasi va qadriyatlar to'plamidir.

"Oila" konsepti o'z ichiga tarbiya, tenglik, hurmat va vatanparvarlik kabi qator sub-konseptlarni qamrab oladi.

Paremiologik tahlil shuni tasdiqlaydiki, maqollar – xalqning yashash falsafasini kodlashtiruvchi eng qisqa va aniq vositadir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda ushbu konseptni g'arb madaniyatidagi oila konsepti bilan qiyosiy o'rganish, "oila"ning modernizatsiya jarayonlaridagi transformatsiyasini lingvistik tahlil qilish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово. // Русская словесность. Антология. – М.: Academia, 1997.
2. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка//Русская словесность: Антология. – М.: Academia, 1997.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – М.: Гнозис, 2004.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – с. 388..
5. Altinboyev N. Lingvokulturologiyada konsept birligi masalasi. Tilshunoslikdagi zamonaviy yo'nalishlar: muammo va yechimlar.- Andijon, 2021.

6. Altinboyev N. “Oila” konseptining turk tilidagi qadriyat va metaforalarda ifodalanishi. Turkologiya Turkology xalqaro ilmiy jurnal 2(2). -Toshkent 2025.
7. Altinboyev N. Türk Dilində “Ailə” Konsepti: “Ocaq” və “Yuva” Vahidlərin Linqvomədəni Təhlili. ELMİ İŞ Beynəlxalq Elmi Jurnal. 2025. <https://aem.az/uploads/posts/2025/12/E%C4%B0%20XB%20NA.pdf>
8. Aksoy, A.Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Atasözleri sözlüğü I // 9.baskı. – İstanbul, 1994.
9. Yurtbaşı M. Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü. 10.bsk. – İstanbul, 2012.
10. Akalın Ş.H. ve başkalar. Türkçe Sözlük // 11.baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

ABU HOMID G‘AZZOLIYNING “MUKOSHAFATUL QULUB” ASARINING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI

Akram Jo‘rayev Namozovich

Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti

“Falsafa” kafedrası o‘qituvchisi

Halilova O‘g‘ilshod Bekpo‘lat qizi

Termiz davlat universiteti “O‘zbet tili” yo‘nalishi talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada buyuk islom mutafakkiri Abu Homid G‘azzoliyning “Mukoshafatul qulub” asarining mazmun-mohiyati keng va tizimli tarzda tahlil qilinadi. Asarda qalb tarbiyasi, axloqiy poklanish, ixlos, taqvo, tavba, sabr va shukr kabi tushunchalarning inson hayotidagi o‘rni Qur‘on oyatlari va hadislar asosida yoritilgan. Muallif asar orqali inson qalbini ma‘naviy kamolga yetkazish yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Maqolada ushbu asarning bugungi jamiyat va yoshlar tarbiyasidagi dolzarbligi ochib beriladi³⁰¹.

Kalit so‘zlar: “Abu Homid G‘azzoliy”, “Mukoshafatul qulub”, tasavvuf”, “axloq, “qalb tarbiyasi”, “ma‘naviyat”.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье всесторонне анализируется содержание и сущность произведения великого исламского мыслителя Абу Хамида аль-Газали «Мукашафат аль-кулуб». В труде особое внимание уделяется воспитанию сердца, нравственному очищению, искренности, богобоязненности, покаянию, терпению и благодарности. Автор показывает пути духовного совершенствования человека на основе аятов Корана и хадисов. Также раскрывается значение данного произведения в духовно-нравственном воспитании молодежи в современном обществе.

Ключевые слова: Абу Хамид аль-Газали, “Мукашафат аль-кулуб”, суфизм, этика, воспитание сердца, духовность.

ABSTRACT

This scientific article provides a comprehensive analysis of the content and essence of the work “Mukashafat al-Qulub” by the great Islamic scholar Abu Hamid al-Ghazali. The book focuses on the purification of the heart, moral refinement, sincerity, piety, repentance, patience, and gratitude, based on the Qur‘an and Hadiths. The author highlights the ways of achieving spiritual perfection and

³⁰¹ Islom falsafasi tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti, 2008.

emphasizes the importance of this work in the moral and spiritual education of young people in modern society.

Keywords: *Abu Hamid al-Ghazali, Mukoshafatul Qulub, Sufism, ethics, spiritual purification of the heart, spirituality.*

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari rivojlangan davrda insoniyat ma'naviy inqiroz, axloqiy bo'shliq kabi muammolar bilan yuzma-yuz kelmoqda. Shu bois jamiyatda ma'naviy-axloqiy tarbiya masalasi alohida dolzarblik masala hisoblanadi. Ayniqsa, yosh avlodni barkamol inson sifatida voyaga yetkazishda islomiy meros va buyuk mutafakkirlarning asarlari muhim ahamiyatga ega. Abu Homid G'azzoliy islom tafakkuri tarixida axloq, tasavvuf va falsafani uyg'unlashtirgan noyob alloma hisoblanadi. Islom olamining buyuk mutafakkirlaridan biri, Sharqda "Hujjat ul-Islom" rutbasi bilan mashhur bo'lgan Abu Homid Muhammad ibn Muhammad al-G'azzoliy hijriy 450 (milodiy 1058) yili Tus shahrida tug'ilgan. Otasi g'azzol, ya'ni ishchi edi. G'azzoliy taxallusi shundan kelib chiqqan. Ba'zi bir olimlar u G'azolada tug'ilgan, taxallusi shunga oid deb, nisbasini tashdidsiz, ya'ni G'azoliy deb yozadilar, lekin bu ko'pchilik olimlarning fikricha to'g'ri emas.

Otasi Muhammad g'azzol tirikchilik taqozosi bilan ma'lumot ololmagan edi, ammo o'g'illari Muhammad va Ahmadning ma'lumotli bo'lishlarini qattiq istagan edi, shuning uchun olamdan ko'z yumayotib, o'g'illarini bir do'stiga omonat qoldirdi va ularga tahsil berishni o'tinib, iltimos qiladi. Do'sti bu vasiyatni sharaf bilan ado etdi va ikkala o'g'ilga ham yaxshigina tahsil bergach, madrasaga joyladi.

Shunday qilib, aka-uka Tusda Ahmad ibn Muhammad ar-Rozakoniyaning fiqh ilmini o'rganishdi. Keyin Muhammad G'azzoliy Jurjonga kelib, Imom Abu Naor Ismoilidan, Nishopurga borib Imom al-Haromayndan saboqlar oldi.

20 yoshida, ya'ni 1078 yilda domlasi al-Haromayn vafot etgach, Bag'dodga ketdi. Bu paytda u vafot etgan mashhur olimning eng sevimli va zukko shogirdi sifatida el og'ziga tushib ulgurgan edi. Shuning uchun ham u Bag'dodga borganda ulug' vazir Nizomulmulkning qabuliga kira oldi. Nizomulmulk uni olimlar davrasida sinovdan o'tkazdi va hamma saroy olimlarini yengib chiqqan yosh Muhammad G'azzoliyni Bag'doddagi "Nizomiya" madrasasiga, Abu Ishoq ash-Sheroziyning o'rniga bosh mudarris qilib tayinladi.

Adabiyotlar tahlili: Abu Homid G'azzoliy ijodi islom falsafasi va tasavvuf tarixida alohida o'rin egallaydi. Uning "Ihyo ulum ad-din", "Kimyoi saodat", "Mukoshafatul qulub" kabi asarlari asrlar davomida musulmon dunyosida keng o'qib

kelinmoqda. Tadqiqotchilar G‘azzoliyni axloqshunoslik va tasavvuf ilmining yirik namoyandasi sifatida baholaydilar³⁰².

Ilmiy adabiyotlarda G‘azzoliy asarlari, xususan “Mukoshafat ul-qulub”, inson ichki dunyosini o‘rganishga qaratilgan axloqiy-falsafiy qo‘llanma sifatida baholanadi. Undagi 40 bobda tavba, sabr, shukr, tavakkul, ixlos kabi fazilatlar hamda kibr, hasad, riyo kabi illatlar tahlil qilinadi. Bu jihat asarni faqat diniy emas, balki tarbiyaviy-psixologik manba sifatida ham ahamiyatli qiladi.

N.Komilov tasavvufiy adabiyotlarni tahlil qilar ekan, G‘azzoliy merosini inson ma’naviy tarbiyasining muhim manbasi sifatida baholaydi. Olimning yondashuvida tasavvuf inson qalbini poklashga yo‘naltirilgan amaliy-ma’naviy tizim sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, “Mukoshafat ul-qulub” asari qalb tarbiyasiga bag‘ishlangan muhim manbalardan biri sifatida ko‘rsatiladi³⁰³.

A.Hayitmetov va B.Valixo‘jayev kabi olimlar esa G‘azzoliy merosini Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvufiy tafakkur rivojida muhim bosqich sifatida baholaydilar. Ularning fikricha, bu asarlar o‘zbek adabiy an‘analariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Zamonaviy tadqiqotlarda Tasavvuf yo‘nalishidagi manbalar G‘azzoliy asarlarini axloqiy psixologiya va ma’naviy tarbiya tizimi bilan bog‘lab o‘rganmoqda. Bu yondashuv asarning dolzarbligini yanada oshiradi.

“Mukoshafatul qulub” asari qalb ilmi va inson ruhiy olamini tarbiyalashga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Qur’on oyatlari va hadislar asosida hayotiy pand-nasihatlar berilgan. “Zulmning yomonligi” bobida shunday keltiriladi: “Zolim kimsalar yaqinida qanday oqibatga qarab ketayotganlarini bilib qolurlar”. Zolim kishilar boshqa atrofida insonlarga nisbatan zulm, adolatsizlik qilishi mumkin, to‘g‘ri hozir o‘zlarini hammadan ustun ko‘rishadi, lekin shuni bilishmaydiki bu qilgan ishlari uchun qanday jazo, natija kutayotganini.

Kim nafsining istaklariga berilib, dunyo hayotini oxiratdan ustun qo‘ysa, uning joyi albatta do‘zax bo‘lur. Kim esa Parvardigorining qudratidan qo‘rqib, nafsini yomon xohishlardan tiygan bo‘lsa, uning joyi albatta jannat bo‘lur.

Bu asarning birinchi Allohdan qo‘rqish bobida keltirilgan. Har bir kishining eng ojiz jihatlaridan biri nafsdur. Uni jilovlay olish va yaxshi yo‘lga boshqarish qanchalik mushkul bo‘lmasin, ammo uning yakuni go‘zaldur, shuning uchun nafs tarbiyasi inson tarbiyasi ekanligini unutmasligimiz lozim.

³⁰² Abu Homid G‘azzoliy. Bidayat al-hidaya. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2003.

³⁰³ Abu Homid G‘azzoliy. Ihyo ulum ad-din. Bayrut: Dar al-Ma‘rifa, 2004.

Metodologiya. Mazkur maqolada tahliliy, qiyemiy-tarixiy va mantiqiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Asar mazmuni mavzular bo'yicha o'rganilib, ularning hozirgi zamon bilan bog'liqligi tahlil qilindi³⁰⁴.

Muhokama: G'azzoliy teran bilimlari, metin irodasi va qattiq ta'sir kuchiga ega bo'lgan xitoboti bilan katta shuhrat qozondi, e'tibor va mehr ko'rdi. Lekin 1096 yilda ko'nglida bir ishtiboh uyg'ondi, o'z-o'zidan norozi bo'lib, mutasavvif bo'lishga ahd qildi. Moli, egallab turgan amali, do'stlarini tark etib, sayohatga chiqdi. U goh u yer, goh bu yerda ko'rinib qolar, goh bedarak yo'qolib ketardi. G'azzoliy jamoatdan, olam tashvishlaridan uzilgan bir holda faqat ilm bilan shug'ullanib, umrining 10 yilini o'tkazdi.

Nizomulmulkning qattiq talabi bilan 1105 yilda Nishopurga kelib, yana madrasada mudarrislik qildi, ammo bu hol uzoq cho'zilmadi. Tusga ko'chib ketdi. Atrofida 300 ga yaqin talaba to'plab, xususiy darslar berdi. G'azzoliy 1111 yilda vafot etgan³⁰⁵.

G'azzoliy 53 yillik qisqa umri davomida 100 ga yaqin asar yozib qoldirdi³⁰⁶. Ular Islom dinining turli tarmoqlariga taalluqli bo'lib, dalillar qamrovi jihatidan juda katta miqyosga ega. Mazkur asarlar tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, tasavvuf olimlari uchungina emas, oddiy insonlar uchun ham muhim ahamiyatga egadir.

Chunonchi, faqihlar (yuristlar) G'azzoliyning "Bosit", "Vojiz", "Vosid" kabi asarlaridan, mufassirlar, kalom ilmining olimlari "Qavoid al-Aqid", "Ar-Risolat al-Qudsiya", "Al-Iqtisod fil-e'tiqod" singari kitoblaridan, mutasavviflar va umuman barcha haqiqat oshiqalari "Ihyo ulum ad-Din" nomli buyuk asaridan bahramand bo'lsalar, katta ruhiy quvonchni boshdan kechiradilar. Islom raqiblari bilan kurashda uning "Hujjat al-haq", "Mufassil al-Xilof", "Qavosim al-Botiniya" kabi asarlari asqotishi shak-shubhasizdir.

Shuni ham qayd etish lozimki, bu foniyl dunyodagi barcha ojiz bandalar kabi G'azzoliy hayotida ham xatolar va ziddiyatlar bo'lgan. Uning hayotida ikki marta shubha inqirozi yuz bergan.

Birinchisi: navqiron yigitlik paytida har narsadan shubha qilgan va o'rgangan ilmlarining hammasida kamchiliklar ko'p deb o'ylagan, egallagan fanlaridan hech qanoatlanmay, o'zicha haqiqat izlay boshlagan. Haqiqat yo tuyg'ularda, yo aniq bilimlarda bo'lishi mumkin, ba'zan ikkovida ham bo'lishi mumkin emasday ko'ringan unga. Dastlab u haqiqat tuyg'ularda deb bilgan, ammo tez orada tuyg'ular aldashi mumkinligini ko'rgan va aniq bilimlar haq degan xulosaga kelgan, ammo so'ng "balki aql ham aldar" deya ishtibohga tushgan. Oxir-oqibatda Allohning

³⁰⁴ Abu Homid G'azzoliy. Kimyo-yi saodat. Tehron: Intishorat, 2002.

³⁰⁵ Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafatul qulub. Qohira: Dar al-Kutub al- Ilmiyya, 2005.

³⁰⁶ Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafatul qulub. Qohira: Dar al-Kutub al- Ilmiyya, 2005.

hidoyati qalbiga yorug'lik berishi bilan ma'naviy ilmlar kabi aniq ilmlar ham haqiqat ekanligiga ishonch hosil qilgan.

G'azzoliyning ikkinchi ruhiy inqirozi 38 yoshida yuz beradi. Kunlardan bir kun u: "butun qilayotgan ishlarim shon-shuhrat, amal-mansab, nufuz, mol-dunyo uchun emasmi ekan?" – degan shubhaga tushadi. "Haqiqat faqat mutasavviflarning yashash tarzida bo'lishi mumkin", degan xulosa uning tinchini buzadi. Shuning uchun u Bag'doddagi madrasani tark etib, faqirona hayot kechirishga o'tadi. Shu asnoda u yeyish-ichishni ham keskin kamaytiradi, oqibatda jismonan zaiflashib ketadi. G'azzoliyning shaxsiy tabiblari nima qilishni bilmas edilar. Shu ahvolda u 10 yil elma-el darbadar kezdi. Bir dafa vazirning so'ziga kirib, Nishopurda ishlagan bo'lsa ham, baribir ishiga qattiq bog'lanmadi, tuzukkina mutasavvifga aylandi, to o'lguncha ko'zga tashlanmay yashadi.

G'azzoliyning falsafiy ishlari ham talaygina. Ularning ichida "Tahofut al-Falosifa" hamda "Maqosid al-Falosifa" asarlari olim ijodida ko'zga ko'ringan o'rinni egallaydi. Bularda Forobiy, Ibn Sino, Abu Hayyon at-Tavhidiy risolalarining ta'sirini ko'rish mumkin.

XULOSA

Abu Homid G'azzoliyning "Mukoshafatul qulub" asari ham ma'rifiy ham ma'naviy, tarbiyaviy jihatdan insonning qalbini poklash uchun xizmat qiluvchi asar desak mubolag'a bo'lmaydi, chunki bu asar inson doim hayoti davomida kurashadigan nafsini, ichki illatlarini yengib o'tish va haqiqiy shaxs darajada, har jihatdan yetuk bo'lishni, shu bilan birga, Allohga yetaklab, to'g'ri yo'lni ko'rsatuvchi bir vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafatul qulub. Qohira: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2005.
2. Abu Homid G'azzoliy. Ihyo ulum ad-din. Bayrut: Dar al-Ma'rifa, 2004.
3. Abu Homid G'azzoliy. Kimyo-yi saodat. Tehron: Intishorat, 2002.
4. Abu Homid G'azzoliy. Bidayat al-hidaya. Bayrut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2003.
5. Frank Griffel. Al-Ghazali's Philosophical Theology. Oxford: Oxford University Press, 2009.
6. Islom falsafasi tarixi. Toshkent: Fan nashriyoti, 2008.

STRATEGIES FOR TEACHING NEW WORDS THROUGH READING

Rakhmonova Matluba Janzakovna

Senior teacher of department "Languages"

The Tashkent Institute of Chemistry Technology, Uzbekistan.

ABSTRACT

Vocabulary acquisition is a crucial component of second language learning, and reading provides an effective context for introducing and reinforcing new words. This study investigates strategies for teaching new vocabulary through reading, focusing on contextual guessing, word mapping, and active engagement techniques. Using a mixed-method approach, the research evaluates the effectiveness of these strategies in improving learners' word retention, comprehension, and usage. Results indicate that structured vocabulary instruction embedded in reading activities significantly enhances learners' lexical knowledge.

Keywords: language proficiency, authentic language, explicit strategies, comprehension, semantic maps, contextual guessing, vocabulary-focused, target words, lexical development, technology-assisted vocabulary tools.

ANNOTATSIYA

Lugʻatni oʻzlashtirish ikkinchi tilni oʻrganishning muhim tarkibiy qismi boʻlib, oʻqish yangi soʻzlarni oʻzlashtirish va mustahkamlash uchun samarali sharoit yaratadi. Ushbu tadqiqot oʻqish orqali yangi lugʻat boʻyligini oʻrgatish strategiyalarini oʻrganadi, bunda kontekstual taxmin qilish, soʻzlarni xaritalash va faol ishtirok etish usullariga eʼtibor qaratadi. Aralash usul yondashuvidan foydalangan holda, tadqiqotda oʻquvchilarning soʻzlarni eslab qolishi, tushunishi va ishlatishini yaxshilashda ushbu strategiyalarning samaradorligi baholanadi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, oʻqish mashgʻulotlariga kiritilgan tizimli lugʻat taʼlimi oʻquvchilarning leksik bilimlarini sezilarli darajada oshiradi.

Kalit soʻzlar: tilni bilish, mahalliy ishlatiladigan til, aniq strategiyalar, tushunish, semantic xaritalar, kontekstual tahmin, lugʻatga yoʻnaltirilgan, maqsadli soʻzlar, leksik rivojlanish, texnologiyaga asoslangan lugʻat vositalari.

АННОТАЦИЯ

Усвоение словарного запаса является важнейшим компонентом изучения второго языка, а чтение обеспечивает эффективный контекст для ознакомления и закрепления новых слов. В данном исследовании исследуются стратегии обучения новому словарному запасу посредством чтения, уделяя особое внимание контекстуальному угадыванию, сопоставлению слов и методам активного взаимодействия. Используя смешанно-методический

подход, в исследовании оценивается эффективность этих стратегий в улучшении запоминания, понимания и использования слов учащимися. Результаты показывают, что структурированное обучение лексике, встроенное в деятельность по чтению, значительно улучшает лексические знания учащихся.

Ключевые слова: *владение языком, аутентичный язык, эксплицитные стратегии, понимание, семантические карты, контекстуальное угадывание, лексика, целевые слова, лексическое развитие, средства словарного запаса с помощью технологий.*

INTRODUCTION

Vocabulary is central to language proficiency, influencing listening, speaking, reading, and writing skills (Nation, 2001). Reading not only exposes learners to authentic language but also provides repeated encounters with target words in context, which facilitates retention (Schmitt, 2010). However, without explicit strategies, learners may fail to notice or internalize new words encountered in texts.

The purpose of this study is to explore effective strategies for teaching new vocabulary through reading and to examine how these strategies impact learners' comprehension, retention, and ability to use words accurately in context.

MATERIALS AND METHODS

The study involved 40 intermediate-level English language learners (ELLs) aged 16–18, enrolled in a high school language program. Participants were randomly assigned to two groups: an experimental group receiving structured vocabulary instruction and a control group engaging in reading without targeted vocabulary strategies.

Reading materials included short stories, newspaper articles, and graded readers appropriate for intermediate learners. A list of 50 target words unfamiliar to participants was selected for instruction.

The experimental group was taught new vocabulary through the following strategies:

1. Contextual Guessing: Learners inferred the meaning of words from surrounding context.
2. Word Mapping: Visual organizers such as semantic maps, synonyms, antonyms, and example sentences were used to deepen understanding.
3. Active Engagement: Learners completed tasks including sentence creation, peer teaching, and summarization incorporating target words.

The control group read the same texts without explicit vocabulary instruction.

Data were collected using pre-tests and post-tests measuring word recognition, meaning recall, and usage in context. Additionally, classroom observations and learner reflections provided qualitative insights into engagement and strategy effectiveness.

DISCUSSION AND RESULTS

Quantitative Findings:

The experimental group showed a 25% higher increase in post-test scores compared to the control group.

Recognition and contextual usage of target words improved significantly for the experimental group, with most learners correctly using words in sentences.

Qualitative Findings:

Learners reported that contextual guessing helped them understand words without constant dictionary use.

Word mapping enhanced memory retention and allowed learners to see connections between words.

Active engagement activities, particularly peer teaching and sentence creation, increased motivation and reinforced learning.

The findings suggest that structured strategies for teaching vocabulary through reading significantly improve learners' word knowledge and application. Contextual guessing aligns with natural language acquisition, allowing learners to infer meaning actively. Word mapping promotes deeper processing, supporting long-term retention (Paivio, 1990). Active engagement ensures that vocabulary is not passively recognized but actively used in meaningful contexts, enhancing communicative competence.

Teachers should integrate these strategies systematically, ensuring that reading activities are not only comprehension-focused but also vocabulary-focused. Combining multiple strategies appears more effective than using any single technique in isolation.

CONCLUSION

To sum up, teaching new words through reading is most effective when explicit strategies are employed. Contextual guessing, word mapping, and active engagement activities collectively enhance learners' vocabulary acquisition, retention, and usage. Educators are encouraged to design reading tasks that embed these strategies, promoting both comprehension and lexical development. Future research could investigate long-term retention and the role of technology-assisted vocabulary tools in reading instruction.

REFERENCES

1. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press.
2. Paivio, A. (1990). Mental representations: A dual coding approach. Oxford University Press.
3. Schmitt, N. (2010). Vocabulary in language teaching (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Webb, S., & Nation, P. (2017). How vocabulary is learned. Oxford University Press.
5. Vandergrift, L., & Goh, C. C. M. (2012). Teaching and learning second language listening: Metacognition in action. Routledge.

O‘ZBEK XALQ FOLKLOR NAMUNALARINI DUNYO BO‘YLAB TADQIQ QILINISHI

Dildora Umaraliyeva Taxirjanovna,

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi o‘qituvchisi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: d.umaraliyeva1985@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ma’lumki, o‘zbek xalq folklor namunalari XIX-asrdan boshlab rus, fransuz, nemis, ingliz kabi turli tillarga tarjima qilinib, dunyo bo‘ylab keng miqyosda tadqiq qilina boshlangan. Natijada turli tadqiqot ishlari, to‘plam, ensiklopediyalar dunyo yuzini ko‘rdi.

Kalit so‘zlar: folklor, latifa, ertak, maqol, doston, tarjima, to‘plam.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИМЕРОВ УЗБЕКИСТАНСКОГО ФОЛЬКЛОР ПО ВСЕМУ МИРУ

Умаралиева Дилдора Тахиржановна,

Преподавательница Международной академии исламоведения
Узбекистана

Самостоятельный соискатель в Узбекском государственном университете
мировых языков

E-mail: d.umaraliyeva1985@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Известно, что с XIX века узбекский народный фольклор был переведен на различные языки, такие как русский, французский, немецкий и английский, и широко изучался во всем мире. В результате были опубликованы различные научные работы, сборники и энциклопедии.

Ключевые слова: фольклор, анекдот, сказка, пословица, эпос, перевод, сборник.

RESEARCH OF UZBEK FOLKLORE EXAMPLES AROUND THE WORLD

Umaraliev Dildora Takhirjanovna,

Teacher of International Islamic Academy of Uzbekistan
Independent researcher of the Uzbekistan State World Languages University
E-mail: d.umaraliyeva1985@gmail.com

ABSTRACT

It is known that since the 19th century, Uzbek folk folklore has been translated into various languages, such as Russian, French, German, and English, and has been widely studied around the world. As a result, various research works, collections, and encyclopedias have been published.

Key words: *folklore, anecdote, tale, proverb, epic, translation, collection.*

KIRISH

XIX asrning ikkinchi yarmidan O‘zbek xalq maqollarini maxsus to‘plamlar qilish maqsadida ularni tartibga solish boshlandi va ular kitobxonlarning to‘plam va mundarijalariga kiritildi. Jumladan, “Textbook on the Chigatay language” (“Chig‘atoy tili darsligi”) o‘quvchi-lug‘ati 1867 yilda Leyptsigda venger olimi X. Vamberi tomonidan nashr etilgan. Ushbu lug‘atda o‘zbek xalq og‘zaki ijodi va adabiyotining ayrim model va na‘munalari nemischa talqini bilan 112 ta maqol (arab va lotin yozuvida) o‘rin olgan. [A brief review on the investigations of Uzbek linguists in the field of paremiology / Н. О. Машарипова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 10 (114). — С. 1481-1483.] Asarning 2-bobida “Yusuf bilan Ahmad” dostoni (1911) ni berib o‘tadi. Yana ham aniqroq aytadigan bo‘lsak, olim bu kitobida birinchi marta Xorazm folklori bilan aloqador bo‘lgan “Yusuf-Ahmad” dostonidan tashqari “Oysanam-Shohsanam”, “Huriliqo-Hamro”, “Oshiq Oydin”, “Xirmon Dali” kabi dostonlar va bir qancha maqollar haqida qimmatli ma‘lumotlarni e‘lon qiladi.

Kitobning “Xrestomatiya” qismida “Maqollar”/Bir necha o‘zbek naqlari bayonida turur. 45-48 betlar/, “Burq devona”/59-70 betlar/, “Me’rojnoma”/71-84-betlar/, “Sa’d Vaqqos”/84-94 betlar/, “Zarqum” /144-153-betlar/, “Yusuf-Ahmad”/94-114-betlar/, “Tohir-Zuhra” /154-153 betlar/, “Sayful-Muluk” /187-193-betlar/ singari asarlardan parchalar berilgan. [Рўзимбоев Х.С. Хоразм фольклорининг хорижда ўрганилиш тарихидан /XIX аср ва XX аср боши/: Филол. фан. ном. ... дисс.-1996.-12 б.]

Shu bilan birga, o‘zbek maqollarini to‘plab, ularni rus tiliga tarjima qilishda atoqli rus va o‘zbek folklorshunos olimlari, fan namoyandalari ham N. Ostroumov (1895) [Этнографические материалы . Вып. 3.Пословицы и загадки сартовъ. — Тошкент:Типолитография торгового дома “Ф. И Г. Бр.Каиенские.- 1895. — 174 с.], Y. Chernyavskiy, V. Ro‘zimatov (1959) [Е.Чернявский, В.Рузиматов. Узбекские пословицы и поговорки.-Т.: Гос. изд-во худож. лит-ры.- 1959.-109 с.], N. Gatsunayev (1983, 1988) [Б.И.Саримсаков, А.К.Мусакулов, Н.К.Гацунаев. Узбекские народные пословицы.-Т.: Изд-во Фан.- 1983.-232 с.], A. Naumov

(1985) [M.Murodova. Folklor va etnografiya.-Toshkent.- “Aloqachi”. -T., 2008.,65 bet.] o‘zbek xalq maqollari to‘plamlarini rus tilida nashr etishda katta mehnat qildilar.

N.P.Ostroumov (“Hikoyati Go‘ro‘g‘li sulton”, “Yusuf bilan Axmad” to‘plamlari), yana boshqa rus olimlari V.M.Jirmunskiy, [Жирминский В.М. Народный героический эпос.Л.,ГИХЛ. 1962, ст. 195.] A.Divayev, A.Eyxgorn, A.N.Samoylovich, V.Vyatkin, L.Kun, N.Likoshin, P.Komarov, A.Xoroshxin, K.G.Zeleman, Yu.Kazbekov, [Сулейменов О.О., Кажобеков Е.З. Тюркология: вчера, сегодня, завтра // Советская тюркология. – Баку, 1989. №6.] L.Bundzinskiy, M.Rostislavov v.h.lar o‘zbek folklor asarlarini yig‘ib asosan rus tiliga tarjima qilganlar. Xususan, A.N.Samoylovich Xorazm folklor namunalariga katta qiziqish bildirgan va tarjima faoliyatida o‘z xissasini qo‘shgan. Uning “Pishik afsonasi” Xiva talqinini rus tiliga tarjima qiladi [A.N.Самойлович. “Пишик эфсанеси”- “Сказка об кошкой” (Хивинская версия). Типография Министерства Путей Сообщения. -С.-ПЕТЕРБУРГЪ.-1910.-ст.121-126.].

X.Vamberi, G.Yungbauer, I.Lannerova, I.Sirtautas, M.Shpadu, B.Flaysheer, G.Keller, I.Baldauf, Z.Klaynmixel, K.Rayxl kabi nemis olimlari ham o‘zbek folklor asarlarini nemis tiliga tarjima qilishda o‘zlarini ulkan xissalarini qo‘shdilar. [Сапаров А.Дж. Принципы воссоздания национального колорита при переводе произведений узбекского фольклора на русский язык: Автореф. дисс. ...док. фил. наук.-Ташкнт, 2020.-С. 269.] Chunonchi, Xerman Vamberi o‘zbek folklor asarlarini nemis tiliga tarjima qilishda e‘tiborga loyiq ishlar qildi. U 1867-yilda Leyptsigda bosilgan, “Chig‘atoy tili darsligi” kitobining xrestomatiya qismida 112 ta o‘zbek maqolini arab va lotincha yozuvlarda (bunisi transkripsiya tarzida) berdi va ularning o‘zi amalga oshirgan nemischa tarjimasini e‘lon qildi. H.Vamberi mazkur darsligida “Yusuf bilan Ahmad”, “Tohir va Zuhra” dostonidan parchalar beradi. 1911 yilda esa, “Yusuf bilan Ahmad” dostonining esa Xorazm variantini o‘zi amalga oshirgan to‘la nemischa tarjimasi bilan e‘lon qildi. Bu Yevropada birinchi marta o‘zbek eposidan qilingan tarjima edi. Shu o‘rinda, yana bir yetakchi nemis folklorshunos olimi K.Rayxlning ham tadqiqot ishlarini sanab o‘tish joiz sanadik. Uning deyarli 10 yil 1980-1989 yillarda olib brogan ilmiy izlanishlari asosida yaratilgan “Uzbek Epic Poetry: Traditions anf Poetic Diction” (1989), keyinchalik 1992 yilda mazkur kitobning yana ham kengaytirilgan va boyitilgan nashri “Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure” [Reichl K. Uzbek Epic Poetry: Traditions and Poetic Diction. – Hainsworth, 1989.; Reichl Karl. Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure. Garland Publishing, inc. – New York & London, 1992. – 395 p.] ingliz tilida Nyu-Yorkda nashrdan chiqadi, u o‘zida o‘n bob, adabiyotlar ro‘yxati va atamalar ro‘yxatini qamrab oladi) kitob

o'zbek folklorini boshqa turkiy xalq qozoq, uyg'ur, turk, ozarbayjon, qoraqalpoq, qirg'iz doston ertaklarini qiyoslab tahlil qiladi. Unda doston qahramonlari, ularning ijrochilari, qahramonlarining yaratilishi, doston va ertak syujeti, motivi kabi masalalarni yoritib o'tadi.

O'zbek xalq maqollarini nashr etish va rus tiliga ogirishda N .P .Ostroumov amalga oshirgan ishlar ham e'tiborga loyiq. U Sirdaryo oblast statistikasiga oid materiallar to'plamida 1110 ta (1-jildida 492 ta, 1888-yil va 2-jildida 628 ta, 1891-yil) o'zbek maqolini originalda va o'zining rus tilidagi tarjimasida e'lon qildi.

O'zbek maqollari, xususan, turkiy xalqlar maqollarini tadqiqi va to'plash bo'yicha turk olimlari Ülkü Kuşçu, Hüseyin Kuşçu larning [Ülkü Kuşçu, Hüseyin Kuşçu. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. –İstanbulö 2002.] ham ishlari diqqatga sazovardir. Ularning “Atasözleri ve deyimler sözlüğü” kitobida turkiy maqollar haqida berilgan asarlardagi maqollarni o'rganib chiqadilar, hamda asarlar ichida Mahmud Qoshg'ariyning “Devonu lug'atit turk” asarida 266 maqollar jamlanganligini qayd etadilar. O'zkul Chobanog'ning ham 2004-yilda “Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü” (Turk olamining o'xshash maqollar lug'ati) nomli kitobi nashrdan chiqib, unda 1000 ta turkiy xalqlar bo'lmish o'zbek, turk, qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, qorachoy-bolqor, qrim-tatar, qo'miq, no'g'ay, tatar, turkman, tuva va yoqutlarning maqollaridagi o'xshashlik va farqi, sanab o'tilgan tillardagi shakllari keltiriladi. 1998-yilda o'zbek va turk olimlari Ibrohim Yo'ldoshev, Tunjay va Yuksel O'zturklarga tegishli “O'zbek va turk maqollari, iborolari” [I. Yo'ldoshev, Tunjay O'zturk, Yuksel O'zturk. O'zbek va turk maqollari iborolari T.: 1998] lug'ati o'zida o'zbek va turk maqol va iboralarini qiyosiy tahlilini mujassam etadi.

Yana, mash'hur fransuz tarjimoni Remi Dorning nafaqat ko'plab o'zbek asar namunalari fransuz tiliga, balki o'zbek folklor namunalari-ertak va afsonalarini asliyatdan tarjima qilgani bilan qadrlı bo'lib, uning “O'rto Osiyo ertak va afsonalari”[Dor Rémy. Contes et légendes de Centre-Asie. Aux origines du Monde. - Paris, 2000. - 204 p.] to'plami bunga misol bo'la oladi. Bu to'plamda ertaklar o'zgarishsiz faqat o'zbek, ozarbayjon, qozoq, uyg'ur xalq ertaklari deb nomlanayotganligini aytib o'tadi.[Насирдинова Ё. А. Ўзбек фольклор ва мумтоз адабиёти француз тилида (Реми Дор таржималари асосида): Филол. фан. ном. ... дисс. (PhD). Тошкент, 2019. - 24 б.]

Shu bilan birga, Fransiyada o'zbek adabiy aloqalarining mustahkamlash samarasi o'laroq M.Ergashevning “O'zbek maqollari va matallari”, Sh.Donoyorovning “O'zbek xalq ertaklari”, E.A'zam qalamiga mansub “Alvido, sehrli ertaklar!” nomli to'plamlarning Sh. Minavvarov tomonidan tarjimasi va Sh.Yo'ldoshevning “Buyuk ipak yo'li ertaklari” fransuz tiliga tarjimalari yuzaga

keldi. [Proverbes et dictons d'Ouzbékistan, traducteurs.: M.Ergashev, I. Niyozov. - Brest: Géorama, 2006. -96 b. Le bucheron et le lion, contes ouzbeks, traduite par Sh Doniyorov. - Parij: Harmatan, 2014. -86 b: Nénuphar/Niluphar: conte ouzbek (trilingue français-ouzbek-russe), traduite par Sh Doniyorov. - Parij: Harmatan, 2013.-16 b. Erkin A'zam. Adieux aux contes des fées. Traduite par Ch. Minovarov. - Toshkent, 2015 yil. Contes de la grande route de la soie -sagesse de l'Orient. Loyiha muallifi va muallifi: O.Ostanov. Traducteur de l'ouzbek en français et concepteur Sh. Yo'ldoshev. -Toshkent: Akademnashr.]

O'zbek folklori namunalari ko'pgina chet tillari kabi ingliz tiliga ham tarjima qilinadi, xususan, 1986 yilda "Folk tales from the Soveit Union" nomi bilan Markaziy Osiyo xalqlari, shular jumlasidan, bir nechta o'zbek xalq ertaklari tarjimalari ham ingliz tilida beriladi. [Folk tales from the Soveit Union. Central Asia and Kazakstan. Raduga Publishers.-Moscov.-1986.-194/] Folklor namunalari tarjimalari haqida so'z borganda Alisher Navoiyning ijodi haqida gapirmaslikning iloji yoq albatta. Adibning ko'pgina ijod namunalari turli tillar qatori ingliz tiliga ham o'zbek va chet ellik tarjimonlar tomonidan tarjima qilingan, masalan, adibning "Lison-ut tayr" dostoni Kanadalik G. Dik va O'zbekistonlik N.Qambarov va T.Mahmudxo'jayevlar tomonidan ingliz tiliga tarjima qilinadi[Alisher Nava'i: The language of the birds (Lison ut-tayr). Tarjimonlar: G.Dik, N.Qambarov, T.Mahmudxo'jayev. T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2018;]. Amerikalik adabiyotshunos Denis Deli 2016-yilda Alisher Navoiyning ga'zallarini "Twenty one ghazals by Alisher Navoiy" [Dennis Daly. Twenty one ghazals by Alisher Navoiy. Cervena Barva Press.-2016.-P.62.] ya'ni "Alisher Navoiyning yigirma bir g'azali" nomi bilan ingliz tilida chop ettiradi. Bundan tashqari A.Navoiyning bir qancha g'azal va ruboiylari ham tarjima qilinadi[Уммондан дурлар. Навоий шеъриятидан инглизчага таржималар тўплами / Тузувчи Й.Парда. – Т.: Шарқ нашриёт-манбаа концерни, 2000; Sultanova D. Selected gazels of Navoiy. – Т.: Navro'z nashriyoti, 2015; Алишер Навоий: 100 танланган ғазаллар таржимаси (ўзбекча-инглизча). Таржимон: Б.Холбекова, Масъул муҳаррир: Қ.Маъмуров. – Т.: ЎДЖТУ., 2019.]. O'zbek folklori namunalarini chet tiliga tarjimalari haqida so'z yuritilganda Amerikalik folklorshunos M.Petersonning xizmatlarini e'tirof etmaslikning o'zi bo'lmaydi. Uning "Treasury of Uzbek Legends and Lore" (O'zbek xalq afsonalari va og'zaki ijodi namunalari) [Petersen Marilyn. Treasury of Uzbek Legends and Lore.-Toshkent: Qatortol-Kamolot, 2000.] to'plami o'z ichiga bir qancha o'zbek folklor namunalarini oladi, shular jumlasidan, "Jahldor pashsha", "Tulki bilan turna", "Qiz va ajdar", "Oltin tarvuz", "Zumrad va Qimmat", "Kelin va baxt qushi", "Ko'milgan xazina" kabi yigirmaga yaqin o'zbek ertaklarining inglizcha tarjimalarini berib

o'tadi. Ertaklar qatorida, maqollar, topishmoqlar, afsona va latifalar kabi o'zbek folklorining yana boshqa namunalarini ham keltirib o'tadi. Uning qiymati folklorning bu turkumdagi janrlarini ingliz tilida tanishtirgan birinchi, hamda ko'pgina tadqiqotlarda asosiy manbaalardan biri hisoblanadi. To'plamda o'zbek latifalari tarjimalari ham o'rin olgan bo'lib, ular tahlilini keying boblarda ko'rib chiqamiz.

O'zbek xalq og'zaki ijodini ingliz tiliga tarjima qilishning ayrim masalalari B. A. Shamsiyeva [Шамсиева Б. А. Вопросы узбекского фольклора в зарубежном литературоведении: Автореф. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1994. - 19 с.], K.Rafiqov, N.Yusupova U.Yo'ldoshev, R.Kasimovalarning ishlarida o'rganildi. [Рафиков К. Узбекская литература в зарубежном литературоведении: по материалам американской печати. Дисс. канд. филол. наук. Ташкент, 1981. - 206 с.; Юсупова Х. Ўзбек халқ оғзаки насри намуналарининг инглизча таржималарида миллий колоритнинг ифодалани (эртактлар, латифалар мисолида): Филол. фан. ном. ... дисс. - Т., 2011. - 26 б.; Ёўлдошев У. Ҳажвий матнлар таржимасининг лингвостилистик ва лингвокультурологик хусусиятлари (инглиз тилига таржима қилинган ўзбек халқ латифалари мисолида): Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. Т., 2017. 42 б.; Касимова Р. Ўзбек тўй ва мотам марос фольклори матнларининг инглизча таржимасида этнографизмларнинг берилиши. Фил фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Т., 2018.] O'zbek folklorini nemis tiliga tarjima qilish muammolari Y. Nurmurodov [Нурмурадов Ю. Б. История изучения и проблемы научно-литературного перевода узбекского фольклора на немецкий язык: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ташкент, 1983. - 19 с.] va Z.Jumaniyozov [Жуманиёзов З. "Равшан" достонининг немисча таржимасида миллийликни қайта яратиш: Филол. фан. ном. ... дисс. автореф.-2008.-25 б.]lar asarlarida tadqiq qilingan.

O'zbek adabiyotining fransuz tiliga tarjimalari va ularning o'rganilish tarixi M.Xolbekovning "O'zbek-fransuz adabiy aloqalari (Tarjima, tanqid va idrok)" [Холбеков М.Н. Узбекско-французские литературные взаимосвязи (в аспекте перевода, критики и восприятия). Дис. док. филол. наук. Ташкент, 1991.-424 с.] nomli doktorlik ishida va tarjimaning qiyosiy-tipologik xarakteri B.Ermatov, R.Shirnova, F.Salimova, X.Xamroyev, Sh.Isaqova, N.O'rmonovalarning tadqiqotlarida o'z aksini topadi. [Эрматов Б. Французская реалистическая новелла века в переводе на узбекский язык: Автореф. дисс...ном. канд.филол. наук. Ташкент, 1991. 21с.; Ширинова Р. Диний реалияларни бадий таржимада қайта яратишнинг айрим тамойиллари (француз адабиётининг ўзбекча таржималари мисолида). Филол. фан. дисс. автореф. Т.: 2002. 24 б.; Салимова Ф. Лексикографические и текстологические Характеристики «Восточно-

тюркского словаря» Паве де Куртеля и переводов «Бабурнаме»: Автореф. дисс. канд.филол. наук. Ташкент,1997.- 24с.: Хамраев.Х.К. Воссоздание национального колорита произведений узбекской прозы во французских переводах (на материале произведений Айбека и А. Каххара). Автореф. дисс. канд.филол.наук. Ташкент, 1998. 19с.: Исокова Ш. И. Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс эттирилиши (Ойбекнинг “Навоий” романи французча таржимаси мисолида). Филол. фан. ном. дисс. автореф. Тошкент. 2004; Рустамов О. XX аср француз шеърийти ўзбек тилида (таржимада шакл ва мазмун масаласи). Филол. фан. ном.... дисс. автореф. Самарканд, 1994. -306.] Shuningdek, R.Shirnova va M.Jo‘rayevalar o‘zbek ertaklarining fransuz tiliga tarjimasini xususiyatlarini o‘z doktorlik ishlarida ochib beradilar. [Ширинова Р. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши: Филол. фан. док. ...дисс. автореф. - Тошкент, 2017.-56 б.; Жўраева М. Француз ва ўзбек модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий-маданий хуссиятлари: Фил. фан. док. ... дисс. автореф. Т.: Академия ноширлик маркази, 2017. - 87 б.]

“Alpomish” dostonining ruscha tadqiqoti esa, K.Jo‘rayevning izlanishlarida aks topadi. [Джураев К. Сопоставительное изучение поэтических переводов в контексте межлитературных и межфольклорных связей. Дис. док. филол. наук. Ташкент, 1991.-326 с.]

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Жўраева М. Француз ва ўзбек модаллик категориясининг лингвокогнитив, миллий-маданий хуссиятлари: Фил. фан. док. ... дисс. автореф. Т.: Академия ноширлик маркази, 2017. - 87 б.
2. Насирдинова Ё. А. Ўзбек фольклор ва мумтоз адабиёти француз тилида (Реми Дор таржималари асосида): Филол. фан. ном. ... дисс. (PhD). Тошкент, 2019. - 24 б.
3. Рўзимбоев Х.С. Хоразм фольклорининг хорижда ўрганилиш тарихидан /XIX аср ва XX аср боши/: Филол. фан. ном. ... дисс.-1996.-12 б. A brief review on the investigations of Uzbek linguists in the field of paremiology /
4. Сапаров А.Дж. Принципы воссоздания национального колорита при переводе произведений узбекского фольклора на русский язык: Автореф. дисс. ...док. фил. наук.-Ташкент, 2020.-С. 269.
5. Рустамов О. XX аср француз шеърийти ўзбек тилида (таржимада шакл ва мазмун масаласи). Филол. фан. ном.... дисс. автореф. Самарканд, 1994. -306.

6. Исокова Ш. И. Бадий таржимада миллийлик ва тарихийликнинг акс этирилиши (Ойбекнинг “Навоий” романи французча таржимаси мисолида). Филол. фан. ном. дисс. автореф. Тошкент. 2004.
7. Ширинова Р. Олам миллий манзарасининг бадий таржимада қайта яратилиши: Фиол. фан. док. ...дисс. автореф. - Тошкент, 2017.-56 б.
8. Ширинова Р. Диний реалияларни бадий таржимада қайта яратишнинг айрим тамойиллари (француз адабиётининг ўзбекча таржималари мисолида). Филол. фан. дисс. автореф. Т.: 2002. 24 б.
9. Эрматов Б. Французская реалистическая новелла века в переводе на узбекский язык: Автореф. дисс...ном. канд.филол. наук. Ташкент, 1991. 21с.
10. Салимова Ф. Лексикографические и текстологические Характеристики «Восточно-тюркского словаря» Паве де Куртеля и переводов «Бабурнаме»: Автореф. дисс. канд.филол. наук. Ташкент,1997.- 24с.
11. Хамраев.Х.К. Воссоздание национального колорита произведений узбекской прозы во французских переводах (на материале произведений Айбека и А. Каххара). Автореф. дисс. канд.филол.наук. Ташкент, 1998. 19с.
12. Б.И.Саримсаков, А.К.Мусакулов, Н.К.Гацунаев. Узбекские народные пословицы.-Т.: Изд-во Фан.- 1983.-232 с.
13. Машарипова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 10 (114). — С. 1481-1483.
14. Е.Чернявский, В.Рузиматов. Узбекские пословицы и поговорки.-Т.: Гос. изд-во худож. лит-ры.- 1959.-109 с.
15. М.Murodova. Folklor va etnografiya.-Toshkent.- “Aloqachi”. -Т., 2008.,65 б.
16. Dor Rémy. Contes et légendes de Centre-Asie. Aux origines du Monde. - Paris, 2000. - 204 p.
17. I. Yo‘ldoshev, Tunjay O‘zturk, Yuksel O‘zturk. O‘zbek va turk maqollari iboralari T.: 1998.
18. Ülkü Kuşçu, Hüseyin Kuşçu. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. —İstanbulö 2002.
19. Этнографические материалы . Вып. 3.Пословицы и загадки сартовъ. — Тошкент:Типолитография торгового дома “Ф. И Г. Бр.Каиенские.- 1895. — 174 с.

MORAL VALUES AS AN OBJECT OF ARGUMENTATION: CONCEPTUAL DISTINCTIONS AND THEORETICAL FOUNDATIONS

Tillakhujaeva Sevarakhon Fazliddinkhuja kizi

Independent (PhD) researcher of National university of Uzbekistan

ORCID: 0009-0007-7112-582X

Email: tillakhujaevas@gmail.com

Tel: +998502022175

ABSTRACT

This article examines moral values as an object of argumentation by clarifying related concepts such as moral reasoning, ethical argumentation, moral argumentation, and the argumentation of moral values. It argues that moral reasoning is a broad category, while the argumentation of moral values should be treated as a distinct concept focused on the validity of moral evaluations. The study also shows that moral values are shaped not only by individual judgment, but also by social needs, collective harmony, and axiological evaluation.

Keywords: moral values, argumentation, moral reasoning, ethical argumentation, moral argumentation, axiology, D. Fayzikhodjayeva.

АННОТАЦИЯ

В данной статье моральные ценности рассматриваются как объект аргументации, при этом уточняются связанные с ними понятия, такие как моральное рассуждение, этическая аргументация, моральная аргументация и аргументация моральных ценностей. Обосновывается, что моральное рассуждение представляет собой более широкую категорию, тогда как аргументацию моральных ценностей следует рассматривать как самостоятельное понятие, ориентированное на формирование отношения к обоснованности моральных оценок. Исследование также показывает, что моральные ценности формируются не только индивидуальным суждением, но и социальными потребностями, коллективной гармонией и аксиологической оценкой.

Ключевые слова: моральные ценности, аргументация, моральное рассуждение, этическая аргументация, моральная аргументация, аксиология, Д. Файзиходжаева.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada axloqiy qadriyatlar argumentlash obyekti sifatida tadqiq qilinib, axloqiy mulohaza yuritish, etik argumentlash, axloqiy argumentlash hamda axloqiy qadriyatlarni argumentlash kabi o'zaro bog'liq tushunchalar aniqlashtiriladi.

Unda axloqiy mulohaza yuritish kengroq kategoriya ekani, axloqiy qadriyatlarni argumentlash esa axloqiy baholashlarning asosli ekanligiga doir munosabatni shakllantirishga qaratilgan alohida tushuncha sifatida talqin qilinishi lozimligi asoslanadi. Tadqiqot shuni ham ko'rsatadiki, axloqiy qadriyatlar nafaqat individual hukm, balki ijtimoiy ehtiyojlar, jamoaviy uyg'unlik va aksiologik baholash bilan ham shakllanadi.

***Kalit so'zlar:** axloqiy qadriyatlar, argumentlash, axloqiy mulohaza yuritish, etik argumentlash, axloqiy argumentlash, aksiologiya, D. Fayzixodjayeva.*

INTRODUCTION

The analysis of moral values as an object of argumentation should begin with a definition and description of the argumentation of moral values and the concepts associated with it. Clarifying these concepts allows us to identify the boundaries of the research and, in accordance with the principle of interdisciplinarity, to strengthen the integration of such fields as logic, moral philosophy, the philosophy of values, and folklore studies.

A review of the literature shows that scholars have used several concepts to express the relationship between morality and logic. Among these terms, the concept of moral reasoning appears, in our view, to be the generic category, because many concepts related to morality and logic fall under it. According to the definition given in the Stanford Encyclopedia of Philosophy, moral reasoning, although it may be conducted on behalf of others, is paradigmatically a first-person practical reflection, whether individual or collective, on what an agent morally ought to do. In this process, a person reflects on the moral nature of an action before carrying it out and evaluates it on the basis of values, criteria, and intuitions that they accept [1]. However, according to the American psychologist J. Haidt, moral reasoning may sometimes bypass the standard of impartiality and instead be used to justify personal interests and desires, that is, *myside bias*.

At this point, one aspect of the interactionist approach proposed by H. Mercier and D. Sperber becomes directly relevant to our topic. According to this approach, reason evolved not in isolation, but in response to problems arising in social interaction. In other words, reason reveals and improves its capacities through interaction with others. It performs two basic functions: first, it helps solve problems of coordination by producing reasons; second, it helps solve problems of communication by producing arguments. Therefore, reason develops its capacities in response to social problems, which confirms the evolutionary development of reasoning competence [2].

METHODOLOGY

This article is based on conceptual and comparative analysis. Its main method is the close examination of theoretical literature related to morality, reasoning, argumentation, and value theory. The study follows an interdisciplinary approach and draws on logic, ethics, and axiology in order to identify the conceptual boundaries of the phenomenon under discussion. The method consists primarily in comparing related concepts, distinguishing their functions, and clarifying the place of moral values within the field of argumentation.

RESULTS AND DISCUSSION

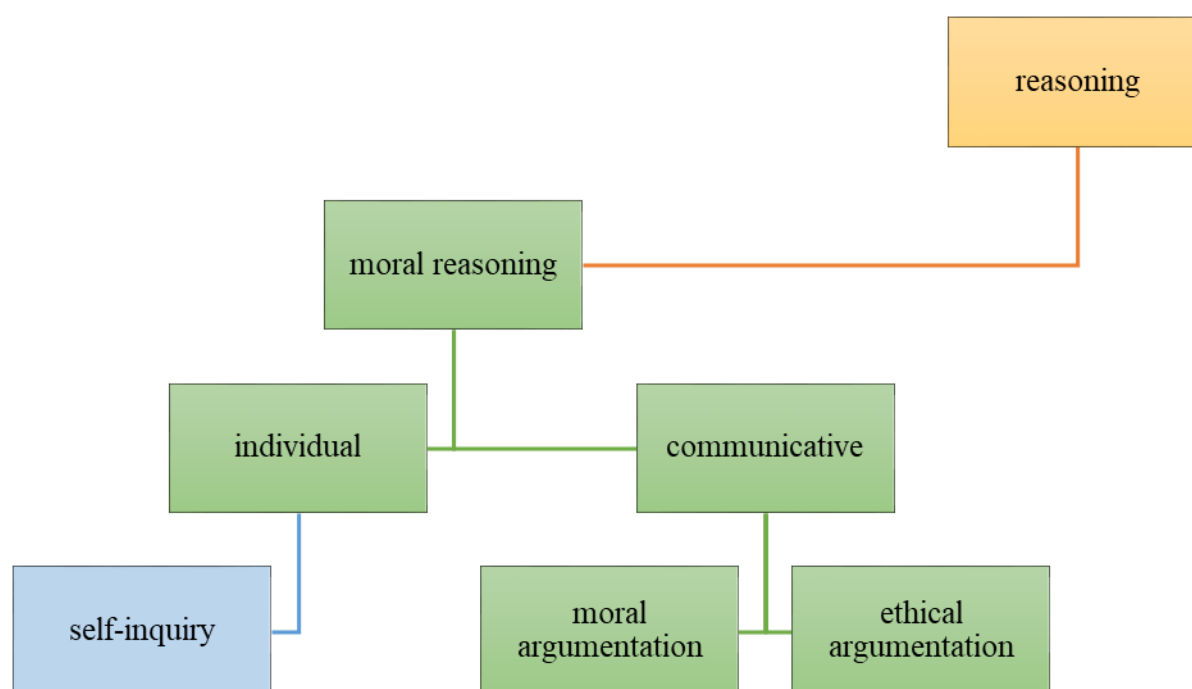
Moral reasoning as a broader category. The literature suggests that moral reasoning can be treated as the broadest category among concepts linking morality and logic. A person, before acting, reflects on whether a given act is morally acceptable and evaluates it on the basis of internalized values and standards. At the same time, this process is not always fully objective. As Haidt notes, moral reasoning may serve not only to discover what is right, but also to defend what one already wants to believe. This introduces an important tension into the study of moral judgment: reasoning may operate both as a tool of ethical reflection and as an instrument of self-justification.

The relevance of Mercier and Sperber's interactionist approach becomes especially clear here. If reason emerges and develops in response to the demands of social interaction, then moral reasoning should also be understood in a communicative and socially conditioned framework. Reason does not merely function inside the isolated mind; it becomes stronger in dialogue, dispute, and cooperation. This understanding is important for the present study, because it shows that argumentation and moral evaluation are inseparable from social context.

Ethical argumentation and moral argumentation. European and Russian scholars distinguish ethical argumentation from moral argumentation. According to the Russian researcher Y. N. Viktoruk, ethical argumentation is the act of persuading someone of the truth of certain stereotypes of behavior and values through moral and practical, explicit and implicit, verbal and nonverbal means. Through this process, three things become clarified: first, the concrete actions of a person; second, the moral subject's own understanding of their conduct and deeds; and third, their evaluation of the conduct and deeds of others [3]. D. Walton also notes that ethical argumentation has significant similarities with legal argumentation, since in both cases arguments are often expressed in the form of Toulmin-style reasoned conclusions based on two grounds [4].

Yet another aspect of the issue should also be taken into account, namely Haidt's theory of the "wag-the-dog's-tail illusion." According to this view, in moral disputes even very strong arguments may fail to change the addressee's position, because people often remain under the influence of feelings and intuitions [2]. Nevertheless, experiments conducted by P. Leman and G. Duveen show that argumentation can in fact influence moral decisions in a positive way. This suggests that the persuasive force of argumentation in moral matters should not be either absolutized or dismissed entirely. Rather, it operates under specific psychological and social conditions.

In contrast to ethical argumentation, moral argumentation may be interpreted in two senses. First, it can refer to the development, defense, and justification of what is known as the "moral argument." Second, moral argumentation may be understood as an inseparable part of human thinking and activity, including the value-based

justification of actions, choices, and behavior [5]. In this sense, the rationality of an action is grounded in a certain moral value. However, in moral argumentation the truth of moral values is usually assumed in advance and treated as axiomatic. For this reason, the concept of moral argumentation does not fully include the argumentation of moral values themselves and does not entirely cover that domain.

The argumentation of moral values as a distinct concept. The concept of the argumentation of moral values was first introduced by the logician D. Fayzikhodjayeva. According to her definition, the argumentation of moral values is

the process of forming a positive or negative attitude in the audience toward the evaluation of universal, national, social, and personal moral norms, ideals, requirements, and goals, and thereby convincing them of the validity of such evaluations, securing their acceptance, and encouraging their practical application [6]. In this definition, the notion of evaluation clearly refers to axiological evaluation, and precisely at this point the connection between the topic and the philosophy of values becomes evident.

As noted in *Qadriyatlar falsafasi*, the evaluation of a value also expresses a subjective attitude toward it, and this attitude is connected with human needs, demands, and goals [7]. In this sense, moral values differ from merely personal values that are subjectively preferred, because moral values are linked to the needs, aims, and expectations of society and serve the harmonious life of its members. Consequently, the argumentation of moral values should be understood as a process that goes beyond individual preference and enters the sphere of socially significant evaluation.

The role of social context in the argumentation of moral values. As noted above, reasoning develops into a new stage as social processes change. In the same way, changes in society also affect moral values. In accordance with historical necessity, one value or another may move to the forefront of social development and appear to overshadow the rest [7]. Thus, in a period of famine, values such as solidarity, sharing, and mutual support become dominant, whereas in times of invasion, the defense of the homeland and patriotism may take priority.

When social processes change, the tendency to stabilize those values that carry high axiological significance for a given era becomes stronger. This happens because such values unite members of society and provide motivation for solving emerging social problems. In order to stabilize socially urgent values, they must be promoted among the people. Moreover, if society seeks to ensure that people internalize such values and act on their basis, then those values must be strongly argued for. Here again another aspect of Mercier and Sperber's interactionist approach [6] becomes visible. In practice, people usually choose ways of arguing moral values according to the audience. Through repeated communication, they identify the coordinates through which a person receives information and avoid arguments that are likely to be rejected. In this process, argumentative reasoning becomes more refined and rises to a new level. This confirms that changes in social processes lead not only to changes in the world of values, but also to the improvement of the capacities of reasoning itself.

CONCLUSION

The analysis shows that moral values should be regarded as a distinct object of argumentation. This requires a clear differentiation between moral reasoning, ethical argumentation, moral argumentation, and the argumentation of moral values. Moral reasoning serves as the broader framework within which many morality-related concepts can be situated, while ethical and moral argumentation represent more specific forms of justification. The argumentation of moral values, however, occupies a special place because it is directed not simply toward defending an action, but toward shaping attitudes toward the validity of values themselves. Since such values are connected with axiological evaluation, social needs, and collective harmony, their argumentation must be understood as both a philosophical and a social process.

REFERENCES:

1. <https://plato.stanford.edu/entries/reasoning-moral/#DefiMoraReas>
2. Mercier, H., & Sperber, D. (2017). *The Enigma of Reason*. Harvard University Press. 305 pp.
3. Викторук Е.Н. Неклассические модели этической аргументации. Автореферат. - СПб.: Изд во РГПУ, 2004. С.19
4. Walton, Douglas N. (2003). *Ethical Argumentation*. Lexington Books. 8 pp.
5. Медведев, В. А. Теория моральной аргументации : учебное пособие. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2022.— С.7-8
6. Fayzixo‘jayeva D. *Argumentlash va kommunikatsiya: Monografiya*. - Toshkent: “Shafoat Nur Fayz”, 2021. – B.119
7. Nazarov Q. *Qadriyatlar falsafasi (Aksiologiya)*. – Toshkent: Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2004 – B.28

AL-HAKIM AT-TERMIZIYNING HAYOTI VA IJODI

Jo'rayev Akram Namozovich

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o'qituvchisi

Toshtemirova Muxlisa Azamat qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Al-Hakim at-Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va boy ma'naviy merosi tahlil qilinadi. Uning hadis ilmi, tasavvuf va falsafa sohalariga qo'shgan hissasi yoritilib, asarlarining mazmun-mohiyati ochib beriladi. Shuningdek, allomaning komil inson haqidagi qarashlari, ma'naviy poklanish, axloqiy kamolot va ilohiy muhabbat haqidagi ta'limoti ilmiy asosda bayon etiladi. Maqolada allomaning ilmiy merosi zamonaviy jamiyat uchun ahamiyati nuqtai nazaridan baholanadi.

Kalit so'zlar: Al-Hakim at-Termiziy, tasavvuf, hadis ilmi, komil inson, ma'naviyat, axloq, islom falsafasi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются жизнь, научная деятельность и духовное наследие Аль-Хаким ат-Термизи. Освещается его вклад в науку хадисов, суфизм и философию, а также раскрывается содержание его произведений. Особое внимание уделяется взглядам ученого на совершенного человека, духовное очищение и нравственное совершенство. Также анализируется значение его научного наследия для современного общества.

Ключевые слова: Аль-Хаким ат-Термизи, суфизм, хадисы, совершенный человек, духовность, этика, исламская философия.

ABSTRACT

This article examines the life, scholarly activity, and spiritual legacy of Al-Hakim al-Tirmidhi. It highlights his contributions to hadith studies, Sufism, and philosophy, as well as analyzes the content and significance of his works. Special attention is given to his views on the perfect human being, spiritual purification, and moral development. The article also evaluates the relevance of his teachings in the context of modern society.

Keywords: Al-Hakim al-Tirmidhi, Sufism, hadith studies, perfect human, spirituality, ethics, Islamic philosophy.

KIRISH.

Markaziy Osiyo ilm-fan va ma'naviyat tarixida IX–X asrlar alohida o'rin tutadi. Bu davrda islom ilmlari, falsafa, tasavvuf va hadis ilmi jadal rivojlanib, butun

musulmon dunyosiga ta'sir ko'rsatgan yirik ilmiy markazlar shakllangan. Ana shunday muhim ilmiy-madaniy muhitda yashab ijod qilgan allomalardan biri — Al-Hakim at-Termiziy bo'lib, u hadis ilmi, tasavvuf va islom falsafasi rivojiga ulkan hissa qo'shgan yirik mutafakkir sifatida e'tirof etiladi [1].

Al-Hakim at-Termiziy IX asrning o'rtalarida Termiz shahrida tavallud topgan bo'lib, uning hayoti va ilmiy faoliyati asosan ilm izlash, diniy bilimlarni chuqur o'rganish hamda ma'naviy kamolotga erishishga bag'ishlangan. U dastlabki ta'limni o'z vatani Termizda olgan, keyinchalik esa Buxoro, Balx, Nishopur kabi yirik ilm markazlarida tahsilini davom ettirgan. Ushbu jarayon uning dunyoqarashi shakllanishiga va ilmiy salohiyatining kengayishiga katta ta'sir ko'rsatgan [2].

Al-Hakim at-Termiziy islom ilmlarining turli yo'nalishlarida, xususan, hadis ilmi va tasavvufda chuqur iz qoldirgan olim hisoblanadi. Uning asarlarida insonning ma'naviy kamoloti, qalb pokligi, ilohiy muhabbat va insonning Alloh bilan munosabati kabi masalalar markaziy o'rin tutadi. Mutafakkirning ilmiy merosi nafaqat diniy, balki falsafiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, u tasavvufiy tafakkurning rivojlanishida muhim bosqichlardan birini tashkil etadi [3].

Olimning eng mashhur asarlaridan biri “Navoadir al-usul fi ma'rifat ahadith ar-Rasul” bo'lib, unda hadis ilmining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur tahlil qilingan. Shuningdek, uning “Hatm al-avliyo” kabi asarlari tasavvufiy qarashlarning shakllanishida muhim manba sifatida qadrlanadi. Ushbu asarlar orqali Al-Hakim at-Termiziy inson ruhiyati, axloqiy kamolot va ilohiy haqiqatlarni anglash masalalariga ilmiy-falsafiy yondashuvni shakllantirgan [4].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Bugungi kunda Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy merosi nafaqat diniy tadqiqotlar, balki falsafa, madaniyatshunoslik va tarix fanlarida ham keng o'rganilmoqda. Uning g'oyalari insonni komillikka yetaklovchi ma'naviy qadriyatlar tizimini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, uning hayoti va ijodini o'rganish o'rta asrlar islom tafakkurining rivojlanish bosqichlarini chuqur anglash imkonini beradi [5].

Mazkur ishning maqsadi — Al-Hakim at-Termiziyning hayoti, ilmiy faoliyati va ma'naviy-falsafiy qarashlarini tahlil qilish, uning islom ilmlari rivojidagi o'rnini yoritish hamda bugungi kundagi ahamiyatini ilmiy asosda ochib berishdan iboratdir. Tadqiqot davomida tarixiy manbalar, zamonaviy ilmiy adabiyotlar hamda turli tadqiqotchilarning qarashlaridan foydalanildi.

Al-Hakim at-Termiziy IX asrda yashab ijod qilgan yirik islom olimi, muhaddis va tasavvuf nazariyotchilaridan biri bo'lib, uning ilmiy merosi islom tafakkuri

tarixida alohida o‘rin egallaydi. U taxminan 750–760-yillar oralig‘ida Termiz shahrida tavallud topgan bo‘lib, ilmiy manbalarda uning to‘liq ismi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan at-Termiziy sifatida qayd etiladi. U “Hakim” (donishmand) laqabini chuqur ilmiy bilimi, falsafiy tafakkuri va tasavvufiy qarashlari tufayli olgan [1].

Al-Hakim at-Termiziy dastlabki ta‘limni o‘z vatani Termizda olgan bo‘lib, yoshligidan hadis ilmi va diniy fanlarga katta qiziqish bildirgan. Keyinchalik u ilm olish maqsadida Balx, Nishopur, Makka va boshqa ilm markazlariga safar qilgan. Ushbu ilmiy safarlar uning dunyoqarashi kengayishiga va turli ilmiy maktablar bilan tanishishiga imkon bergan [2]. U o‘z davrining mashhur muhaddislari va ulamalaridan saboq olib, hadis ilmi va fiqh asoslarini chuqur o‘zlashtirgan.

Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy faoliyati asosan uch yo‘nalishda rivojlangan: hadis ilmi, tasavvuf va islom falsafasi. U hadislarni nafaqat rivoyat nuqtai nazaridan, balki ularning ma‘naviy va axloqiy mazmunini ham tahlil qilgan. Shu bilan birga, u tasavvuf ilmini tizimli shaklda yoritishga harakat qilgan ilk mutafakkirlardan biri hisoblanadi [3]. Uning qarashlarida inson qalbi, ma‘naviy poklanish va ilohiy muhabbat markaziy o‘rin tutadi.

Olimning eng muhim asarlaridan biri “Navodir al-usul fi ma‘rifat ahadith ar-Rasul” bo‘lib, unda hadislarning mazmuni, ularning sharhi va ma‘naviy talqini keng yoritilgan. Ushbu asar islom ilmlarida hadislarni faqat matn sifatida emas, balki ma‘naviy-axloqiy manba sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [4]. Bundan tashqari, uning “Hatm al-avliyo” asari tasavvuf tarixida muhim manbalardan biri bo‘lib, unda avliyolik maqomi, ruhiy kamolot va insonning Allohga yaqinlashish bosqichlari ilmiy-falsafiy tarzda tahlil qilingan.

Al-Hakim at-Termiziyning qarashlarida insonning ichki dunyosi, qalb pokligi va axloqiy yetuklik masalalari alohida ahamiyatga ega. U insonni komillikka eltuvchi yo‘l sifatida ilm, ibodat va ma‘naviy poklanishni ko‘rsatadi. Uning fikricha, haqiqiy bilim faqat tashqi ma‘lumot emas, balki qalb orqali anglandigan ilohiy haqiqatdir [5].

Zamonaviy tadqiqotlarda Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy merosi nafaqat diniy, balki falsafiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyatga ega ekani ta‘kidlanadi. U islom tafakkurida tasavvufiy nazariyaning shakllanishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatgan allomalardan biri sifatida e‘tirof etiladi. Uning g‘oyalari bugungi kunda ham inson ma‘naviyatini yuksaltirish, axloqiy tarbiya va diniy bag‘rikenglikni tushuntirishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qilmoqda [6].

Shu sababli, Al-Hakim at-Termiziyning hayoti va ijodini o‘rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy ma‘naviy va ilmiy qarashlarni shakllantirishda ham muhim o‘rin tutadi.

Al-Hakim at-Termiziyning ilmiy merosi islom tafakkuri, tasavvuf va hadis ilmi rivojida alohida o'rin tutadi. U yaratgan asarlar nafaqat o'z davrining diniy-ilmiy muammolarini yoritgan, balki keyingi asrlarda ham ilmiy va ma'naviy manba sifatida o'rganib kelinmoqda. Uning merosi insonning ichki dunyosi, axloqiy kamoloti va ma'naviy yuksalishi masalalarini chuqur tahlil qilishi bilan ahamiyatlidir.

Olimning ilmiy faoliyati, ayniqsa tasavvuf ilmini tizimlashtirishdagi xizmatlari bilan qadrlanadi. U inson qalbi va ruhiy holatini ilmiy-falsafiy jihatdan izohlab, ma'naviy poklanish yo'lini asoslab bergan. Bu jihat uning qarashlarini oddiy diniy bilimdan yuqori darajadagi falsafiy ta'limotga aylantiradi [3].

Al-Hakim at-Termiziy hadis ilmini faqat rivoyat sifatida emas, balki uning ichki ma'nosi va tarbiyaviy ahamiyatini ochib berish orqali rivojlantirgan. Uning mashhur asarlaridan biri "Navodir al-usul fi ma'rifat ahadith ar-Rasul" hadislarni chuqur tahlil qilish va ularning hayotiy ahamiyatini ko'rsatib berishi bilan alohida ahamiyatga ega [4].

Shuningdek, uning tasavvufiy qarashlari insonni komillikka yetaklovchi yo'l sifatida ilm, ibodat va ma'naviy poklikni uyg'unlashtiradi. Bu yondashuv keyingi tasavvuf maktablari rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan va islom falsafasida yangi yo'nalishlarning shakllanishiga zamin yaratgan

Al-Hakim at-Termiziyning hayoti va ilmiy merosini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u yashagan davr islom ilm-fani va ma'naviy tafakkur juda yuqori darajada rivojlangan bosqichga to'g'ri keladi. IX asrda shakllangan ilmiy muhitda turli diniy va falsafiy qarashlar mavjud bo'lib, bu holat olimlarning ilmiy izlanishlariga keng imkoniyat yaratgan.

Al-Hakim at-Termiziy ijodini tahlil qilish jarayonida uning ilmga bo'lgan yondashuvi faqat an'anaviy bilimlarni takrorlash bilan cheklanmaganini ko'rish mumkin. U hadis ilmi va tasavvufni chuqur falsafiy tahlil asosida o'rgangan, inson ruhiyati va ma'naviy kamoloti masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Bu esa uning ilmiy qarashlarida mustaqil fikrlash va tahliliy yondashuv mavjud bo'lganini tasdiqlaydi.

Shuningdek, uning asarlarida diniy bilimlarni faqat tashqi ko'rinishda emas, balki ichki ma'no va mazmuni bilan anglash g'oyasi ilgari suriladi. Bu yondashuv zamonaviy ilmiy qarashlar bilan ham uyg'un bo'lib, din va tafakkur o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, uning ilmiy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Muhokama jarayonida yana shuni ta'kidlash mumkinki, Al-Hakim at-Termiziy qarashlari Vijdon erkinligi va Hurfikrlilik kabi tushunchalar bilan hamohangdir.

Chunki u insonning ichki dunyosini anglash, erkin tafakkur yuritish va ma'naviy yetuklikka erishish g'oyalarini ilgari surgan.

Umuman olganda, Al-Hakim at-Termiziy merosini o'rganish nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki zamonaviy jamiyat uchun ham muhim saboqlar beradi. U ilm, ma'naviyat va erkin tafakkurni uyg'unlashtirgan alloma sifatida islom tafakkuri tarixida alohida o'rin egallaydi.

XULOSA

Al-Hakim at-Termiziyning hayoti va ilmiy faoliyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u islom ilm-fani va tasavvuf taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan yirik mutafakkirlardan biridir. Uning ilmiy merosi hadis ilmi, tasavvuf va falsafiy tafakkurni o'zida uyg'unlashtirgan holda, insonning ma'naviy kamoloti masalasini markaziy o'ringa qo'yadi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, Al-Hakim at-Termiziy o'z asarlarida insonni komillikka yetaklovchi asosiy yo'l sifatida ilm, tafakkur va ma'naviy poklanishni ko'rsatgan. U dinni chuqur anglash va erkin fikrlashni uyg'un holda talqin qilgan bo'lib, bu yondashuv uning ilmiy qarashlarini yanada boyitadi.

Shuningdek, uning merosi zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb bo'lib, Vijdon erkinligi, ma'naviy bag'rikenglik va Hurfikrlilik kabi tamoyillar bilan uyg'unlashadi. Bu esa uning g'oyalari bugungi kunda ham insonni erkin tafakkurga, ilmga va axloqiy yetuklikka undashini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Al-Hakim at-Termiziy ilmiy merosi nafaqat tarixiy manba, balki ma'naviy va falsafiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, u kelajak avlodni bilimli, tafakkurli va ma'naviy yetuk inson bo'lishga chorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Abdurahmonov F. Tasavvuf va uning tarixiy taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 2015.
4. Ahmedov B. O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: O'qituvchi, 2009.
5. Islom ensiklopediyasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2017.
6. Durkheim E. The Elementary Forms of Religious Life. – London, 1912.
7. Weber M. The Sociology of Religion. – Boston, 1963.
8. Al-Hakim at-Termiziy. Navodir al-usul fi ma'rifat ahadith ar-Rasul (qo'lyozma va nashrlar asosida).

KIBER MAKONDA DIN BILAN BOG‘LIQ MUAMMOLAR VA YECHIMLAR

Jo‘rayev Akram Namozovich

Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Xursanova O‘g‘iloy Eson qizi

Termiz davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kiber makonda din bilan bog‘liq muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va yechimlari tahlil qilinadi. Xususan, internet tarmog‘ida diniy axborotlarning keng tarqalishi, diniy ekstremizm va radikal g‘oyalarning yoyilishi, noto‘g‘ri talqinlar hamda yoshlar ongiga ta‘siri masalalari ilmiy nuqtai nazardan o‘rganiladi. Shuningdek, mazkur muammolarning oldini olish va bartaraf etish yo‘llari ham yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: “Kiber makon”, “Din”, “Internet”, “Diniy ekstremizm”, “Radikalizm”, “Yoshlar”, “Axborot xavfsizligi”, “Diniy savodxonlik”, “globallashuv”.

ABSTRACT

This article analyzes the problems associated with religion in cyberspace, their causes and solutions. In particular, the widespread dissemination of religious information on the Internet, the spread of religious extremism and radical ideas, misinterpretations and their impact on the minds of young people are studied from a scientific perspective. Also, ways to prevent and eliminate these problems are highlighted.

Keywords: “Cyberspace”, “Religion”, “Internet”, “Religious extremism”, “Radicalism”, “Youth”, “Information security”, “Religious literacy”, “globalization”.

KIRISH

Bugungi globallashuv davrida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jadal rivojlanib, inson hayotining barcha sohalariga chuqur kirib bormoqda. Ayniqsa, internet tarmog‘i dunyo miqyosida eng tezkor va qulay axborot manbaiga aylandi. Kiber makon insonlarning fikrlashi, dunyoqarashi va ma‘naviy hayotiga ham sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Din jamiyat ma‘naviy hayotining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, insonni ezgulikka, halollikka va poklikka chorlaydi. Shu sababli internet tarmog‘ida diniy mavzudagi ma‘lumotlarning keng tarqalishi tabiiy jarayon hisoblanadi. Biroq kiber makonda foydali diniy bilimlar bilan bir qatorda, noto‘g‘ri talqinlar,

ekstremistik g'oyalar va radikal qarashlar ham yoyilmoqda. Ayniqsa, yoshlarning internetdan faol foydalanishi ularni turli mafkuraviy tahdidlarga duchor etishi mumkin. Shu bois kiber makonda din bilan bog'liq muammolarni chuqur o'rganish va ularning yechimlarini ishlab chiqish dolzarb vazifadir. Ayniqsa, yoshlarning internetdan faol foydalanishi ularni turli mafkuraviy tahdidlarga duchor etishi mumkin. Shu bois kiber makonda din bilan bog'liq muammolarni chuqur o'rganish va ularning yechimlarini ishlab chiqish dolzarb vazifadir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Mazkur mavzuni yoritishda dinshunoslik, sotsiologiya, axborot xavfsizligi va globallashuv masalalariga oid ilmiy manbalardan foydalanildi. Xususan, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf³⁰⁷ ning diniy aqida va ma'naviyatga oid asarlari, N. Jo'rayev³⁰⁸ ning globallashuv bo'yicha ilmiy ishlari, A. Hasanov³⁰⁹ ning dinshunoslikka oid tadqiqotlari metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Tadqiqot davomida qiyosiy-tahliliy, tizimli va mantiqiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, kiber makondagi diniy jarayonlar real hayotdagi holatlar bilan taqqoslab o'rganildi.

MUHOKAMA.

Bugungi kunda internet orqali diniy mavzudagi ma'lumotlar juda tez tarqalmoqda. Turli saytlar, ijtimoiy tarmoqlar va video platformalar orqali diniy bilimlar ommaga yetkazilmoqda. Bu holatning ijobiy tomoni shundaki, insonlar o'zlariga kerakli diniy ma'lumotlarni tez va qulay tarzda olishi mumkin. Biroq salbiy tomoni ham mavjud. Har qanday shaxs internetda o'z fikrini erkin tarqata olgani sababli, diniy savodga ega bo'lmagan kishilar ham noto'g'ri ma'lumotlarni tarqatishi mumkin. Natijada odamlar orasida chalkash tushunchalar paydo bo'ladi.

Kiber makonda eng xavfli muammolardan biri bu diniy ekstremizm va radikalizmning tarqalishidir. Ayrim guruhlar internet orqali o'z g'oyalarini targ'ib qiladi, yoshlarni aldab o'z safiga jalb etishga urinadi. Ular dinni noto'g'ri talqin qilib, zo'ravonlikni oqlashga harakat qiladilar. Bunday holatlar jamiyat xavfsizligiga tahdid soladi. Shu sababli davlatlar tomonidan internetdagi zararli kontentlarga qarshi kurashish muhim vazifa hisoblanadi.

Yoshlar internetdan eng ko'p foydalanuvchi qatlam hisoblanadi. Ularning ko'pchiligi ma'lumotlarni tez qabul qiladi, biroq hammasini ham tahlil qila olmaydi. Natijada ayrim yoshlar yolg'on yoki zararli diniy ma'lumotlarga ishonib qolishi mumkin. Bu esa ularning dunyoqarashi, ruhiyati va kelajagiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois yoshlarni to'g'ri diniy bilimlar bilan ta'minlash zarur.

³⁰⁷ .Sh. M. Muhammad Sodik Muhammad Yusuf . Islom aqidasi . -Toshkent : Hilol-Nashr , 2018.

³⁰⁸ .N.Jo'rayev . Globallashuv va ma'naviyat . – Toshkent : Ma'naviyat, 2017.

³⁰⁹ A. Hasanov . Dinshunoslik asoslari .-Toshkent :O'zbekiston , 2019

Ko'plab foydalanuvchilar internetdagi manbalarning qanchalik ishonchli ekanini ajrata olmaydi. Ayrim sahifalar ataylab noto'g'ri ma'lumot tarqatadi. Bu esa kiber makonda axborot xavfsizligi muammosini kuchaytiradi.

Muammolarning yechimlari quyidagilardan iborat:

1. Diniy savodxonlikni oshirish

Aholiga, ayniqsa yoshlarga to'g'ri diniy bilim berish lozim. Bu orqali ular zararli g'oyalardan himoyalanaadi.

2. Rasmiy va ishonchli manbalarni rivojlantirish

Davlat va diniy tashkilotlarning rasmiy saytlarini rivojlantirish, sifatli diniy kontent yaratish muhimdir.

3. Internet nazoratini kuchaytirish

Ekstremistik va radikal kontentlarni aniqlash hamda bloklash mexanizmlarini takomillashtirish zarur.

4. Oila va ta'lim muassasalari roli

Yoshlarni ma'naviy jihatdan tarbiyalashda oila, maktab va oliy ta'lim muassasalari muhim rol o'ynaydi.

5. Media savodxonlikni oshirish

Foydalanuvchilarga internetdagi axborotni tahlil qilish, ishonchli manbani ajratish ko'nikmalarini o'rgatish lozim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, kiber makonda din bilan bog'liq muammolar zamonaviy jamiyat uchun dolzarb masalalardan biridir. Internet orqali diniy bilimlarning keng tarqalishi bilan bir qatorda, noto'g'ri talqinlar, ekstremistik g'oyalar va radikal qarashlar ham yoyilmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida diniy savodxonlikning yetarli emasligi ularning zararli oqimlarga tushib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bois bu muammolarni hal etishda kompleks yondashuv zarur. Diniy savodxonlikni oshirish, ishonchli manbalarni rivojlantirish, yoshlarni to'g'ri tarbiyalash va internet xavfsizligini kuchaytirish orqali kiber makondagi salbiy holatlarning oldini olish mumkin. Bu esa jamiyat barqarorligi va ma'naviy sog'lom muhitni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Islom aqidasi. – Toshkent: Hilol-Nashr, 2018.
2. Jo'rayev N. Globallashtirish va ma'naviyat. – Toshkent: Ma'naviyat, 2017.
3. Hasanov A. Dinshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
4. O'zbekiston Respublikasi. Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risidagi Qonun. – Toshkent, 2021.

ЖАҲОН ТАРТИБОТИ ВА ГЛОБАЛ НИЗОЛАР

Ф.Р. Равшанов

“Ренессанс” таълим университети,
сиёсий фанлар доктори, профессор

Ш.И. Шазаманов

“Ренессанс” таълим университети,
сиёсий фанлар доктори, доцент

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада XX-XXI аср бошларида жаҳон мамлакатлари ўртасида кузатилаётган сиёсий ва ҳарбий низолабнинг авж олиши сабаблари таҳлил қилинади. Муаллиф жаҳон тартиботи тушунчаси, унинг бузилиб бориши жараёнлари, шу жараёнлар ичида эса йирик кучлар сони ортиб, дунёга эгалик қилишга уринаётганлар ўртасида кечаётган муносабатлар ҳақида илмий хулосалар чиқаради. Шунингдек, унда кўп қутбли дунё шаклланишининг асосий тенденциялари ва уларнинг халқаро муносабатларга таъсири очиқ берилади.

Калим сўзлар: жаҳон тартиботи, геосиёсат, кўп қутблилик, халқаро низолаб, глобал беқарорлик, халқаро ҳуқуқ.

ABSTRACT

This article analyzes the causes behind the escalation of political and military conflicts among countries at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries. The author examines the concept of world order, the processes of its transformation and erosion, and draws scholarly conclusions about the nature of relations among major powers whose number is increasing and which are striving for global dominance. The paper also explores the main trends in the formation of a multipolar world and their impact on international relations.

Keywords: world order, geopolitics, multipolarity, international conflicts, global instability, international law.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются причины обострения политических и военных конфликтов между странами мира в конце XX – начале XXI века. Автор рассматривает понятие мирового порядка, процессы его трансформации и разрушения, а также делает научные выводы о характере отношений между усиливающимися крупными державами, стремящимися к глобальному доминированию. Кроме того, раскрываются основные тенденции формирования многополярного мира и их влияние на международные отношения.

***Ключевые слова:** мировой порядок, геополитика, многополярность, международные конфликты, глобальная нестабильность, международное право.*

КИРИШ

Сўнгги йилларда халқаро муносабатлар тизимида кескин ўзгаришлар кузатилмоқда. Минтақавий урушлар, геосиёсий рақобатнинг кучайиши, санкциялар сиёсати, дипломатик обрўсизланиш ва қарама-қаршиликлар глобал хавфсизлик масаласини янада долзарб қилиб қўйди. Бу ҳолат ҳам ижтимоий, ҳам илмий доираларда “жаҳон тартиботи инқироzi” тушунчасининг кенг муҳокама қилинишига сабаб бўлмоқда. Шу нуқтаи назардан, жаҳон тартиботи ҳақиқатан ҳам бузилмоқдами ёки у янги босқичга ўтмоқдами, деган савол муҳим аҳамият касб этади.

XX аср охирида шаклланган бир қутбли жаҳон тартиботи маълум муддат глобал барқарорликни таъминлаган бўлса-да, мана энди XXI асрнинг биринчи чорагидаёқ ушбу модел ўз самарадорлигини йўқота бошлади. Айниқса, янги иқтисодий ва ҳарбий куч-қудрат марказларининг пайдо бўлиши глобал кучлар мувозанатини ўзгартирди. Натижада давлатлар ўртасида таъсир доиралари учун рақобат кучайди.

Шу билан бирга, жаҳон давлатлари ишониб келган буюк халқаро ташкилотлар томонидан халқаро ҳуқуқ нормаларининг бир хил талқин ва татбиқ этилмаслиги ҳамда халқаро институтлар фаолиятининг кучлилар сиёсий манфаатларига боғлиқ ҳолда чекланиб қолиши низоларни ҳал этиш механизмларини бадтар заифлаштирди. Бу эса ҳозирги кунда куч ишлатиш ёки босим ўтказиш орқали муаммоларни ҳал қилиш тенденциясини кучайтириб юборди.

Аввало айтиш керакки, “жаҳон тартиботи” (world order) тушунчасининг ўзи нималигини тушуниш бугун чалкаш масалага айланди. Аслида “жаҳон тартиботи” тушунчаси давлатлар ўртасидаги муносабатларни тенглик тамойилида, келишилган қоидалар, меъёрлар ва кучлар мувозанати асосида олиб борилишини белгилаб берадиган халқаро тизим, яъни халқаро ташкилотлар, қонунлар, қоидалар, келишувлар, тартиблар ва муносабатларда тенг ҳуқуқлилиқни ифодалаши керак. Бошқача айтганда у жаҳон давлатлари ўртасида хавфсизлик, сиёсий, ҳуқуқий маданий ва ижтимоий-иқтисодий ҳамкорлик, низолар ва урушлардан қочиш, инсониятни гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитларни таъминлаши лозим. Ҳар ҳолда бу тушунча XX асрда катта қирғинлар ва вайронкорликка сабаб бўлган Биринчи жаҳон уруши (1914–1918)

дан кейин ижтимоий, илмий ва сиёсий муомалага мана шундай ниятларда кириб келган эди. Чунки бу уруш инсониятга шунчаки давлатлар ўртасидаги муносабатлар эмас, балки бутун жаҳон миқёсида тартиб ва қоидалар зарурлигини кўрсатиб берганди. Шунга кўра, “Миллатлар лигаси” тузилган, унинг зиммасига умумжаҳон муаммоси сифатида халқаро хавфсизлик, тинчликни сақлаш, ҳамкорликда барқарор ривожланиш масалаларини тартибга солиш ва назорат қилиш вазифаси юкланганди. Бу ташкилот қарорлари аъзо давлатларнинг рози-ризолиги билан қабул қилиниши керак эди. Мана шу ташкилот “жаҳон тартиби”, “халқаро тартиб” каби тушунчаларни муомалага киритганди. Аммо шу ташкилотни тузганларнинг ўзи биринчи навбатда унинг мақсадларини писанд қилишмади ва натижада Иккинчи жаҳон уруши (1939–1945) юзага келди. Бу уруш оқибатлари халқаро тартиб зарурлигини янада мустаҳкамлади. Шу сабабли БМТ ташкил этилди, унинг базасида халқаро ҳуқуқ нормалари тизимлаштирилди ва уларга амал қилиш барча учун баробар деб эълон қилинди. Лекин у фаолиятини бошлар-бошламас яна низолар пайдо бўлди. Энди бу низолар жаҳонда ким етакчилик қилади, деган масалага тақалди. Натижада АҚШ ва СССР етакчилигидаги бир-бирига қарама-қарши “икки қутбли” жаҳон тартиботи шаклланди. Ана шу даврдан бошлаб “жаҳон тартиботи” атамаси сиёсий фан, халқаро муносабатлар ва геосиёсатда мустақил тушунча сифатида қўлланила бошлади.

АҚШ ва СССР муносабатлари (совуқ уруш даври)да у назарий жиҳатдан чуқурлашди. 1950–1980 йилларда реализм, неореализм, либерализм каби назариялар, “жаҳон тартиботи”, “халқаро тизим”, “кучлар мувозанати” каби тушунчалар, қатор халқаро ташкилотлар, келишувлар ва иттифоқлар билан бойиди-ю аммо жаҳон тартибга келмади. У айниқса қурол жиҳатдан кучлиларнинг хоҳиш-иродасига айланиб, жараён аксинча ривожланди, давлатлар суверенитети ва ҳудудий яхлитлик тамойиллари узлуксиз бузилди, келишилган тинчлик қоидалари менсилмай, турли ҳудудларда урушлар авж олдирилди. Иқтисодий, сиёсий ва дипломатик муносабатлар тартибини кўр-кўрона инкор этиш оддий ҳодисага айланди. Оқибатда халқаро ҳуқуқ ва институтлар роли кески пасайиб борди.

Шунга кўра, бугун бурунги жаҳон тартиботи инқирозга учрайдими ёки кучлилар томонидан трансформация қилинмоқчими деган савол юзага келади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жаҳон ОАВда тарқалаётган кенг маълумотлар ва турли таҳлилчилар қарашларини умумлаштириш натижалари шуни кўрсатадики, бугун ана шу

кучлилар ўрнатган жаҳон тартиботи ҳам бузилган ва бу бузилиш ўтган асрнинг 90-йилларидан бошлаб янада онгсизларча кенгайиб бормоқда. Давлатлар суверенитети, дипломатик муносабатлар ва халқаро иқтисодий алоқалар ҳозирча сақланиб турган бўлсада, амалдаги қоидаларнинг универсал амал қилиши ўта заифлашган, ишонч инқироzi эса борган сари ривожланмоқда.

Жаҳонда етакчилиқни даъво қилувчи айрим мамлакатлар, иттифоқлар ва уларнинг тарафдорлари бугун бу ҳолатни жаҳон тартиботининг инқироzi эмас, балки трансформация жараёни сифатида баҳолашади. Гўёки улар ҳамиша етакчи бўлиб қолаверишади-ю бошқалар уларга эргашиши керакдек. Бу ерда жаҳонда тенглик, адолатни кучлилар белгилайди, деган қараш бугун ошқора тарзда намоён бўлмоқда. Яъни, халқаро муносабатлар тизими кучлилар кураши ортидан янги шароитларга мослашиш босқичида турибди. Аслида кучли давлатлар мана шундай даъволар ортидан таназзулга учрагани тарихда кўп бор такрорланган.

СССР барҳам топгач икки қутбли тизим (АҚШ - СССР) тугади. АҚШ ҳарбий, иқтисодий, технологик ва мафкуравий жиҳатдан рақобатчисиз қолди. 1990 йиллар бошида АҚШ ягона глобал ҳарбий куч, доллар орқали молиявий устунлик, НАТО, Жаҳон банки, ХВЖ орқали институционал таъсирга эга эди. Шу маънода, 1991–2001 йиллар оралиғи “АҚШ етакчилигидаги бир қутблилик” даври, деб аталади. Аммо нима учун “мутлақ бир қутблилик” дейилмайди? Чунки, бу жараёнда Европа Иттифоқи муқобил иқтисодий қутб сифатида шаклланиб борди. Хитой жадал иқтисодий ўсишга кирди. Россия 2000-йиллардан геосиёсий фаоллигини кўрсата бошлади. Минтақавий кучлар (Ҳиндистон, Эрон, Туркия) мустақил сиёсат юрита бошлади. Умумлаштириб айтганда, АҚШ гегемон бўлди-ю, аммо ягона қарор чиқарувчи марказга айланиб кетмади. Шу сабабли ҳам қатор таниқли геосиёсатшунослар ўз таҳлилларида бу даврни турлича баҳолашди. Масалан, Хэл Брэндс³¹⁰: “Unipolar moment”, яъни вақтинчалик (бир қутбли) лаҳза, Самуэл Ҳантингтон³¹¹ “бир қутбли, лекин кўп кучли дунё”, деб атади. Замонавий ёндашувларда мутахассислар дунё 2010 йиллардан бошлаб кўп қутблиликка қараб кетмоқда ва ўтиш даврини бошдан кечирмоқда, деб баҳолашади. Масалан, А. Ачаря (“Америка дунё тартибининг охири”), И. Бреммер (“Ҳар бир миллат ўзи учун”), Муррай ва Броун (“XXI асрда кўп қутблилик”), Саҳакян (“Хитой ва Евроосиё кучлари кўп қутбли дунё тартибида - 2.0”) асарларида жаҳоннинг 2010

³¹⁰ Hal Brands. Making the Unipolar Moment: U.S. Foreign Policy and the Rise of the Post-Cold War Order. -New York: Cornell University Press. 2016. -480 p.

³¹¹ Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. -New York: Simon & Schuster, 1996. -368 p.

йиллардан кейин кўп қутбли тартиботга ўтаётгани илмий ва сиёсий нуқтаи назардан ҳар томонлама таҳлил қилинади³¹².

Ҳақиқатан ҳам, бугунги кунда жаҳон сиёсатининг асосий тенденцияларидан бири кўп қутблиликдир. Минтақавий иттифоклар ва интеграцион тузилмаларнинг фаоллашуви давлатлар ўртасидаги муносабатларни янада мураккаблаштирмоқда. Бу жараён бир томондан рақобатни кучайтирса, иккинчи томондан, музокара ва келишувларга эҳтиёжни оширмоқда.

Бугунги глобал низоларнинг кучайишига бир нечта омиллар таъсир қилаяпти. Аввало, ҳозирда дунё сиёсий майдонида геосиёсий кучлар мувозанати ўзгарди. XX аср охирида шаклланган қисқа муддатли бир қутбли тартиб заифлашиб, ўрнига кўп қутбли жаҳон шаклланмоқда. Бу жараёнда АҚШ, Хитой, Россия, ЕИ каби минтақавий кучлар қандай бўлмасин янги тартиботда ўз етакчилигини ёки етакчилар гуруҳида ҳеч бўлмаганда тенг мавқеини сақлаб қолишга уринмоқда. Бу масалада айниқса бугун улар ўртасида рақобат ўта кучайди, бу рақобат эса таъсир доиралари учун курашни авж олдирди. Натижада бутун дунё кўз ўнгида ҳар ҳолда ишлаб келган халқаро ҳуқуқ ва институтлар таъсири ва уларга ишонч таназзулга учради. БМТ, Халқаро суд, халқаро келишувлар кўп ҳолларда сиёсий манфаатлар туфайли чекланиб қолаяпти, айрим давлатлар томонидан инкор этилаяпти ёки бир томонлама талқин қилинмоқда. Амалдаги ҳолат дунё катта урушлардан олдинги минтақавий урушлар ва “прокси” (воситачилик) низолари палласига киргандек тасаввур уйғотади. Аллақачон робот технологиялар қўлланаётган ва бевосита жаҳон урушига етаклаб бораётган маҳаллий ва минтақавий урушлар бугун бутун дунёни хавотирда тутмоқда. Юқорида тилган олингани каби йирик давлатлар эса дунё тинчлигини таъминлашни унда ўз устунликларини қарор топтириш орқали намоиш қилиш йўлида ҳар қандай халқаро тартибларни бузишдан қайтишмаяпти. Шунга кўра, айтиш мумкинки, “жаҳон тартиботи” аниқ бузилди, фақат ҳозирча тўлиқ эмас. Жаҳон тинчлигини сақлашда аслида масъуллиги юқори бўлган Россия ва АҚШ каби эътиборли кучлар (ядро устунлари) давлатлар суверенитети тамойилига ошкора кескин зарба бераяпти. Улар жаҳон тартиботида амал қилган, аслида ўзларига кўпроқ манфаат келтирган дипломатия, халқаро музокаралар, иқтисодий алоқалар тартибларини

³¹² Amitav Acharya. The End of American World Order. -London: Polity Press, 2014.; Ian Bremmer. Every Nation for Itself: Winners and Losers in a G-Zero World. -New York: Portfolio / Penguin, 2012.; Donette Murray va David Brown. Multipolarity in the 21st Century: A New World Order. -London: Routledge, 2012.; Mher D. Sahakyan. China and Eurasian Powers in a Multipolar World Order 2.0. -London: Routledge, 2012.; Robert Kagan. The Jungle Grows Back: America and Our Imperiled World. -New York: Alfred A. Knopf, 2018.

биринчилардан бўлиб издан чиқаришмоқда. Оқибатда амалдаги халқаро институтлар, тартиблар, қоидаларга бошқалар ҳам қарамай қўймоқда. Бунинг ортидан эса дунёда қайтадан куч сиёсати (realpolitik) кучаймоқда, халқаро муносабатларда ишонч камаймоқда. Лекин буни айримлар “тартибсизлик” эмас, балки “янги жаҳон тартиботи”га ўтиш давридаги беқарорлик деб баҳолашади.

Ҳенри Киссинжер бугунги халқаро жараёнларни “тартиб парчаланиши эмас, қайта шаклланиши”, деб баҳолайди. Унингча, “жаҳон тартиботи ҳеч қачон ўзгаришсиз қолмайди. Ҳар бир ўтиш даврида қоидалар заифлашади, ишонч камаяди ва куч сиёсати кучаяди. Бу тартибнинг йўқолиши эмас, балки янги тартибнинг туғилиш оғриқларидир”³¹³. Аммо Киссинжернинг бу фикри дунёга таъсир ўтказётган қудратли давлатнинг вакили сифатида ўз мамлакати ташқи сиёсати ва хатти-ҳаракатларини оқлашгагина хизмат қилади.

Самуэл Ҳантингтон ҳам масала борасида Киссинжер каби “ватанпарварлик” позициясида туради. У фикрини бироз аниқроқ ифодалаган. У ҳозирги даврни “ўтиш, яъни энг беқарор давр”, деб атайди. Бу ҳақда У “халқаро тизимда энг хавфли ҳолат - барқарор тартиб эмас, балки эски тартиб емирилиб, янгиси ҳали шаклланиб улгурмаган ўтиш давридир”, деган эди³¹⁴. Мазкур қарашда АҚШ “ўтиш даври”нинг эгаси сифатида кўрилади.

Жаҳон тартиботидаги ўзгаришлар юзасидан кенг кузатувлар олиб борган Жон Миршаймер эса дунё “ишонч эмас, куч ҳал қилувчи омил” бўлиши палласига кирганини таъкидлайди. У жараёни Ҳантингтондан ҳам кўра аниқроқ баҳолаб, шундай дейди: бу даврда “Катта кучлар ўртасида ҳақиқий ишонч бўлмайди. Кўп кутбли тизимга ўтиш жараёнида давлатлар яна реалполитикка таянади, чунки омон қолиш - энг устувор мақсаддир”³¹⁵. Бугун жаҳон сиёсатининг кўриниши айни мана шу фикрга мувофиқ, дейиш мумкин.

Роберт Кеохейн ҳам бир вақтлар неолиберал институционализмга оид қарашлари доирасида “институтлар заифлашганда беқарорлик кучайишини” таъкидлаган эди. Унинг “Агар халқаро институтлар қоидаларни таъминлай олмаса, давлатлар ҳамкорликдан кўра куч ва манфаат мантиғига қайтади. Бу анархия эмас, балки бошқарув инкирозидир”³¹⁶, деган фикри жаҳон тартиботи трансформация қилинмаётгани, балки у бузилгани ва қайтадан шаклланиши

³¹³ Henry Kissinger. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. -New York: Penguin Press-Penguin Books, 2014. -432 p.

³¹⁴ Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. -New York: Simon & Schuster, 2016. -368 p.

³¹⁵ John J. Mearsheimer. The Tragedy of Great Power Politics. -New York: W. W. Norton & Company, 2001.

³¹⁶ Robert O. Keohane. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. - New Jersey: Princeton University Press, 1984. -290 p.

палласига киргани, давлатлар эса унда ўз мавқеларини юқори даражаларда ушлаб қолиш учун кураш олиб бораётганларини тасдиқлайди.

Ўз вақтида Збигнев Бжезинский ҳам “геосиёсий қайта тақсимланиш жараёни глобал беқарорликни келтириб чиқариши”ни айтиб ўтганди. У “Ҳозирги глобал нотинчлик тартибсизлик эмас. Бу куч марказларининг қайта жойлашуви жараёнидир. Бундай пайтда зиддиятлар муқаррар”³¹⁷, деган эди. У ҳам аслида “қайта жойлашиш” жараёнида барча халқаро майдонда қулай мавқе учун интилишини назарда тутганди. Ҳозир ҳақиқатан ҳам кўп давлатларнинг ёндашувлари мана шунга қаратилган ва бу йўлда улар урушлар, низолар, санкциялар, иқтисодий босимлар, молиявий қарамга айлантириш, таъсир доирасида сақлаб қолиш каби турли усуллардан кенг фойдаланмоқдалар. Бир жиҳати шундаки, фақат энди бу курашга кирганлар сони кам эмас ва шунинг учун дунё “куп кутблилик” сари кетмоқда, деган қарашлар кенг ёйиляпти.

Барри Бузан ана шу кўпчилик курашини тадқиқ этар экан, халқаро жамият назарияси юзасидан олиб борган таҳлилларидан “жаҳон тартиботи ўзгариши узок ва зиддиятли жараён”, деган хулосани чиқаради. У бу жараён қонли тўқнашувлар билан юз бериши эҳтимоли жуда юқорилигига ҳам ишора қилган. Фикрларини изоҳлаётиб, у “Халқаро жамиятда қоидалар бир кунда алмашмайди. Ўтиш даврида ишонч пасаяди, куч сиёсати кучаяди, лекин бу янги тартиб сари ҳаракатнинг бир қисми” бўлади³¹⁸, дейиш билан Кеохейннинг хулосаларига ҳамоҳанг қарашларни илгари суради.

Мазкур фикрларнинг деярли барчаси 2000 йилларда юзага келган бир кутбли жаҳон тартиботи бузилаётгани, бу жараёнда албатта курашлар кучайиши, кучли давлатлар эса келажакда вужудга келадиган тартиботда ўз мавқеини сақлаб қолишга уринишини англатади. Лекин бу курашлар фақат кучлилар ўртасида юз бераётгани йўқ. Чунки улар мавқени сақлаб қолиш курашларида ҳудудларни эгаллаш, турли ресурсларга эгалик қилиш, бунинг имкони бўлмаганда уларни ўз таъсир доираларида тутиб қолишга интилиш, бунинг учун керак бўлса ўша ҳудудларда урушларни келтириб чиқариш орқали кўплаб давлатларни низолар қурбонларига айлантираётдилар. Кичикроқ давлатлар эса буни ўзлари учун майдонда мавқе эгаллаш имкони деб билмоқдалар ва бажонидил курашга киришмоқдалар. Буни бугун бутун дунё англаб турибди. Албатта, уларнинг баъзилари янги тартиботда мавқега эга бўлиши мумкин, аммо бу мавқе халқаро қарорлар қабул қилишга таъсирли

³¹⁷ Zbigniew Brzezinski. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power. -New York: Basic Books, 2012. - 224 p.

³¹⁸ Barry Buzan, Laust Schouenborg. Global International Society: A New Framework for Analysis. -Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2018. -276 p.

даражада бўлиши эҳтимоли жуда кам. Чунки кучли давлатлар парчаланмас экан, кичик давлатлар улар даражасига чиқа олмайди.

Шунга кўра, ҳозирги халқаро муносабатлардаги ишонч таназзули ва кучлар тўқнашувининг (realpolitik) кучайиши - жаҳон тартиботининг инқирозигина эмас, балки уни қайтадан шакллантириш учун курашдаги бошланғич беқарорлик босқичидир. Огоҳлантириш лозимки, ўтган асрдаги ҳар икки жаҳон уруши мана шу босқичнинг чуқурлашиб кетишидан юзага келган эди.

Нима учун янги жаҳон тартиботини ўрнатишга уриниш уруш хавфини оширади? А.Органски, Жейс Т. Куглер ўзларининг “Кучлар ўтиш назарияси” (Power Transition Theory)да³¹⁹ айтиб ўтганларидек, “эски етакчи куч ўз устунлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилади” (масалан, ҳозирда АҚШ, ЕИ каби), “кўтарилаётган куч эса янги қоидаларни талаб қилади” (масалан, ҳозирги Хитой, Россия, Ҳиндистон каби), “икки томон манфаатлари тўқнашган нуқтада уруш хавфи юзага келади” (тарихий мисол, XX асрдаги икки жаҳон уруши). Айтиш мумкинки, уруш хавфининг пайдо бўлиши ўзаро ишончни йўқотиб боради, давлатлар ваъдага эмас, куч балансига ишона бошлайди (мисол, ҳозирги кучли давлатларнинг ўзаро муносабати). Оқибатда ҳарбий тайёргарлик - хавфсизлик кафолатига айланади, хавфсизлик дилеммаси кучаяди (бир томон ҳимоя деб кўрган иш, иккинчисига таҳдид бўлиб кўринади). Бу ўринда Жон Миршаймер таъбири билан айтганда “кучлар қайта тақсимланаётган пайтда энг хавфли қарорларни катта давлатлар қабул қилади”³²⁰.

Хўш, янги жаҳон тартиботи қачон жаҳон урушига айланиши мумкин? Бу масалада айтиш керакки, агар етакчи кучлар ўз ҳукмронлиги ниҳоясига етганини тан олмаса, ўсаётган кучлар қайтмас ҳаракатларга киришса, халқаро институтлар талаблари эътибордан қолса, қоидалар ўрнини куч эгалласа, минтақавий ёки давлатлараро низолар глобал блокларга боғланса ва буларнинг ҳаммаси бир вақтда содир бўлса, бу жаҳон уруши хавфини юқори даражага етказди. Ҳозирги дунё аҳволида деярли мана шундай ҳолат. Украина, Исроил-Ғазо, Венесуэла, Эронда юз бераётгани каби локал можаролар блоклараро зиддиятга, катта урушга, охир-оқибатда эҳтимолий жаҳон урушига айланиши мумкин. Лекин, Киссинжер таъкидлаганидек, “замонавий жаҳон уруши - ғалабасиз уруш” бўлишига курашаётган кучлар манфаатлар устун келаётгани сабабли эътиборсиз ва нописанд қарашмоқда³²¹.

³¹⁹ A.F.K.Organski va Jacek Kugler. The War Ledger. -Chicago, London: University of Chicago Press, 1980.

³²⁰ John J. Mearsheimer. The Tragedy of Great Power Politics. -New York: W. W. Norton & Company, 2001.

³²¹ Henry Kissinger. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. -New York: Penguin Press-Penguin Books, 2014.

Янги жаҳон тартиботини қудрат ва етакчилик манфаати билан ўрнатишга уринишлар албатта, жаҳон уруши хавфини оширади, аммо урушнинг ўзи тарихий зарурат эмас, чунки инсониятнинг ривожланиб бориши амалдаги кучлар устувор бўлиб қолишни қанчалик истамасин, улардан кучлиларни юзага чиқаришини тўхтата олмайди, бу башариятнинг бутун тарихи давомида юз бериб келган қонуният.

Замонавий халқаро тизимда мана шундай геосиёсий рақобатнинг кучайиши, минтақавий можароларнинг авж олиши ва глобал институтлар самарадорлигининг яққол пастлаб кетиши шароитида ривожланаётган давлатлар, жумладан, Ўзбекистон ҳам ўз халқаро муносабатлари ва ташқи сиёсатини қайта шакллантирмоқда. Мазкур шароитда айниқса, 2024-25 йиллар давомида бутун Марказий Осиё минтақаси мамлакатлари дунёга фаол нейтраллик, очиқ прагматизм ва мувозанатли позицияни намоён этди. Ўзбекистон ҳозирда ҳам кўп векторли ташқи сиёсат юритиб, нафақат ўзи, балки бутун минтақанинг йирик куч марказлари ўртасида бир томонлама қарамликка тушиб қолишига йўл қўймасликка интилмоқда.

Шунингдек, Марказий Осиёда барқарорлик ва ҳамкорликни устувор деб билиб, қўшничилик муносабатларини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратмоқда. У иқлим ўзгариши, сув хавфсизлиги ва хавфсизлик масалаларида конструктив халқаро ташаббуслар илгари сурмоқда. Иқтисодий дипломатия орқали инвестициялар жалб этиш ва ташқи савдони диверсификация қилишга ҳаракат қилмоқда. Илмий нуқтаи назардан, бу позиция “ўрта давлатлар дипломатияси” ва конструктив ёндашув доирасида баҳоланади. Хуллас, Ўзбекистон глобал беқарорлик шароитида радикал блоклашувдан кўра мувозанатли, прагматик ва тинчликпарвар ташқи сиёсат орқали ўз миллий манфаатларини қатъий ҳимоялаш стратегиясини амалга оширмоқда.

Ҳозир халқаро муносабатлар таҳлилларида янги жаҳон тартиботи қандай усулда ўрнатилади ва у барибир кучлилар устуворлигида қолиб, тенгсизлик ҳамда адолатсизлик қайта такрорланмайдими деган қараш турли шаклларда ва кўп муҳокама қилинмоқда. Масалага илмий муносабат билдириладиган бўлса, ҳа, шундай хавф бор, лекин таъкидлаш лозимки, бу муқаррар натижа бўла олмайди. Янги жаҳон тартиботи ўрнатилишига тарихий тажрибалар нуқтаи назардан қараганда (чунки инсоният тажрибага суянади) кўриш мумкинки, у икки усулда шаклланган.

Биринчиси, уруш орқали (масалан, Вестфалия тизими (1648) Европа урушлари натижасидир ёки Вена тизими (1815) Наполеон урушлари натижаси, Ялта–Потсдам келишуви (1945) Иккинчи жаҳон уруши натижаси экнлигини

эсга олайлик). Бу йўл, тез, аммо қонли, кучлилар манфаатига мос, адолат эмас, мавқеъни мустаҳкамлайди.

Иккинчиси, келишув ва ислохотлар орқали (Хелсинки шартномаси (1970–80-йиллар), Европа хавфсизлик архитектураси (1990-йиллар), БРИКС, G20 каби форматлар). Бу йўл секин, зиддиятли, манфаатларнинг айёр механизмларига таянади, лекин тинчлик билан бўлгани учун нисбатан адолатли, деб қаралади.

Хўш, ҳозирги жаҳон сиёсатида қайси усул устун келаяпти? Бу масалада айтиш мумкинки, жараёнлар аралаш сценарийни кўрсатади. Катта урушларсиз, аммо куч ишлатиш, таҳдид, санкциялар, прокси-урушлар ва иқтисодий босимлар шуни исботлайди. Бу ҳолатни баъзи олимлар “урушсиз уруш” ҳолати, деб ҳам атайпдилар. Сабаби, ҳозир кучлилар янги тартибларни ўз манфаатларида қолдиришга уринмоқдалар, кучлилиқка даъвогарлар ва улар қаторида бўлишга интилаётганлар эса бунга қарши минг хил йўллар билан кураш олиб бормоқдалар. Агар бу борада кучлилар енгиб чиқса, уларнинг келишуви содир бўлса, катта эҳтимол билан дунё тартиби кичик ўзгаришлардан нарига ўтмайди. Чунки, тажрибага кўра, қоидаларни ҳар доим кучга эга давлатлар белгилаган, халқаро институтлар ҳам улар манфаатини инобатга олиб келади. Бунда “умуминсоний қадриятлар” кўпинча шунчаки, геосиёсий воситага айланади. Миршаймер “халқаро тизимда адолат эмас, қудратда қолиш асосий қоидадир”, деганда ҳақ эди.

Лекин айтиш даврада тенгсизликни ҳам муқаррар деб бўлмайди. Чунки куч тушунчаси ўзгараяпти. Ҳозир устуворлик фақат ҳарбий куч билан эмас, иқтисод, технология, демография, маънавий легитимлик билан ҳам намоён бўлаяпти. Бу ўрта ва кичик давлатларга катта ўзгаришлар имконини беради ва минтақавий коалицияларни кучайтиради. Ҳозир халқаро институтлар учун ҳам кураш кетаяпти, дейиш мумкин. Негаки, янги тартиб тайёр қилинган эмас, у аслида кураш майдони. Ҳалиб ким бўлса, қоидаларни ўша ёзади ва тартиб ҳам шунинг ҳукмига бўйсунди. Бундай шароитда адолатлироқ тартиб қандай шартларда бўлиши мумкин?

Назаримизда нима бўлганда ҳам кўп қутблилик институционаллашса, вето ва қарор қабул қилиш ислоҳ қилинса, минтақавий блоклар мустақил овозга эга бўлса, халқаро ҳуқуқ селектив қўлланмаслиги учун босим кучайса, глобал Жануб объект эмас, субъектга айланса минимал реал шартлар юзага келиши мумкин. Хуллас, янги жаҳон тартиботи ё куч орқали, ё келишув орқали шаклланади. Агар у фақат куч мантиғига таянса, тенгсизлик қайта ишлаб чиқилади. Агар қоидалар учун кураш очик ва кўп томонлама бўлса, нисбатли адолат имконияти пайдо бўлади. Амалдаги жаҳон тартиботи нурашда давом

этар экан, янгисининг шаклланиши албатта жиддий синовлардан ўтади. Инсоният эски қоидалар билан янги реалликни бошқариб бўлмаслигини англаб, янги мувозанат излаётган даврда турибди. Бу жараён эса маълум вақт давомида беқарорлик, зиддият ва низолар билан кечиши табиий. Бирдан-бир шарт бу мувозанат уруш орқали ўрнатилмаслиги холос.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Hal Brands. Making the Unipolar Moment: U.S. Foreign Policy and the Rise of the Post-Cold War Order. -New York: Cornell University Press, 2016. -480 p.
2. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. -New York: Simon & Schuster, 1996. -368 p.
3. Amitav Acharya. The End of American World Order. -London: Polity Press, 2014. -140 p.
4. Ian Bremmer. Every Nation for Itself: Winners and Losers in a G-Zero World. -New York: Portfolio / Penguin, 2012. -240 p.
5. Donette Murray ва David Brown. Multipolarity in the 21st Century: A New World Order. -London: Routledge, 2012. -224 p.
6. Mher D. Sahakyan. China and Eurasian Powers in a Multipolar World Order 2.0. -London: Routledge, 2012. -274 p.
7. Robert Kagan. The Jungle Grows Back: America and Our Imperiled World. -New York: Alfred A. Knopf, 2018. -300 p.
8. Henry Kissinger. World Order: Reflections on the Character of Nations and the Course of History. -New York: Penguin Press-Penguin Books, 2014. -432 p.
9. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. -New York: Simon & Schuster, 2016. -368 p.
10. John J. Mearsheimer. The Tragedy of Great Power Politics. -New York: W. W. Norton & Company, 2001. -555 p.
11. Robert O. Keohane. After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. -New Jersey: Princeton University Press, 1984. -290 p.
12. Zbigniew Brzezinski. Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power. -New York: Basic Books, 2012. -224 p.
13. Barry Buzan, Laust Schouenborg. Global International Society: A New Framework for Analysis. -Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2018. -276 p.
14. A.F.K. Organski ва Jacek Kugler. The War Ledger. -Chicago, London: University of Chicago Press, 1980. -299 p.

UDK: 94(575.1):631.1(091)

O‘ZBEKISTONDA 1927–1929-YILLARDA YER VA SUVNING MILLIYLASHTIRILISHI: MAQSAD VA OQIBATLAR

Yaxshiyev Anvar Jurakulovich

Texnologiya, menejment, kommunikatsiya instituti

“Tillar, aniq va ijtimoiy fanlar” kafedrası

Tarix fanlari nomzodi, dotsent

E-mail: yaxshiyev.anvar@tmci.uz

Tel. 94 642 06 62

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O‘zbekistonda 1927–1929-yillarda amalga oshirilgan yer va suvni milliyalashtirish siyosati tarixiy nuqtai nazardan kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu agrar islohotning vujudga kelish sabablari, uning siyosiy-iqtisodiy maqsadlari hamda amalga oshirish mexanizmlari ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, yer va suv resurslarini davlat tasarrufiga o‘tkazish jarayonining ijtimoiy tuzilma, dehqon xo‘jaliklari va agrar ishlab chiqarishga ta‘siri ochib beriladi. Maqolada milliyalashtirish siyosatining qisqa va uzoq muddatli oqibatlari, jumladan, ijtimoiy tenglikni ta‘minlash, mulkchilik munosabatlarining transformatsiyasi, shuningdek, majburiy kollektivlashtirish jarayonlariga zamin yaratganligi tarixiy dalillar asosida baholanadi. Tadqiqot natijalari ushbu jarayonning murakkab va ziddiyatli xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: yer-suv islohoti, milliyalashtirish, agrar siyosat, sovet hokimiyati, dehqonlar, kollektivlashtirish, ijtimoiy tenglik, O‘zbekiston tarixi.

ABSTRACT

This article provides a comprehensive historical analysis of the land and water nationalization policy implemented in Uzbekistan during 1927–1929. The study examines the causes of this agrarian reform, its political and economic objectives, as well as the mechanisms of its implementation on a scientific basis. Furthermore, it explores the impact of transferring land and water resources into state ownership on the social structure, peasant households, and agricultural production. The article also evaluates the short-term and long-term consequences of the nationalization policy, including the establishment of social equality, the transformation of property relations, and its role in laying the foundation for forced collectivization, based on historical evidence. The findings demonstrate that this process had a complex and contradictory nature.

Keywords: land and water reform, nationalization, agrarian policy, Soviet power, peasants, collectivization, social equality, history of Uzbekistan.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный исторический анализ политики национализации земли и воды, осуществлённой в Узбекистане в 1927–1929 годах. В исследовании рассматриваются причины возникновения данной аграрной реформы, её политико-экономические цели, а также механизмы реализации на научной основе. Кроме того, раскрывается влияние передачи земельных и водных ресурсов в государственную собственность на социальную структуру, крестьянские хозяйства и сельскохозяйственное производство. В статье также оцениваются краткосрочные и долгосрочные последствия политики национализации, включая обеспечение социальной справедливости, трансформацию отношений собственности, а также её роль в подготовке условий для принудительной коллективизации на основе исторических фактов. Результаты исследования показывают, что данный процесс носил сложный и противоречивый характер.

Ключевые слова: земельно-водная реформа, национализация, аграрная политика, советская власть, крестьяне, коллективизация, социальная справедливость, история Узбекистана.

KIRISH

XX asrning 20-yillari oxiri O‘zbekiston tarixida agrar munosabatlarning tubdan qayta qurilishi bilan tavsiflanadigan eng murakkab va ziddiyatli davrlardan biri sifatida alohida ilmiy e’tibor talab etadi. 1927–1929-yillarda amalga oshirilgan yer va suvni milliy lashtirish siyosati mazmunan sovet davlatining agrar sohada olib borgan strategik siyosatining ajralmas qismi bo‘lib, u jamiyatning iqtisodiy asoslarini emas, balki ijtimoiy tuzilmasini ham qayta shakllantirishga qaratilgan edi. Mazkur jarayonni tarixiy nuqtai nazardan yaxlit tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, u mustamlakachilik davrida shakllangan agrar nomutanosiblik, feodal qoldiqlar hamda sovet hokimiyatining mafkuraviy maqsadlari o‘zaro tutashgan murakkab tarixiy sharoit mahsuli sifatida yuzaga kelgan.

Tarixiy manbalar guvohlik berishicha, Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o‘lkasida yer egaligi tizimi keskin ijtimoiy tabaqalanish bilan xarakterlangan bo‘lib, yerlarning asosiy qismi oz sonli boylar va diniy tashkilotlar qo‘lida jamlangan edi. Bu haqda A. Gurevich quyidagicha yozadi: “Turkiston qishloqlarida yer egaligi tizimi ijtimoiy tengsizlikning keskin shakllanishiga olib kelgan, bunda ozchilik yer egalari katta iqtisodiy ustunlikka ega bo‘lgan” [1, 50-b.]. Ushbu fikrni ilmiy-ijodiy jihatdan

tahlil qilgan holda ta'kidlash mumkinki, mazkur holat nafaqat iqtisodiy muvozanatni buzgan, balki ijtimoiy adolatsizlikning chuqurlashuviga ham xizmat qilgan. Shu sababli sovet agrar siyosati aynan ushbu tarixiy nomutanosiblikni bartaraf etishni o'z oldiga asosiy vazifa sifatida qo'ygan.

Shu nuqtayi nazardan qaraganda, yer va suvni milliyashtirish siyosati tarixiy zaruriyat sifatida asoslangan bo'lsa-da, uning amalga oshirilish mexanizmi va natijalari murakkab va ko'p qirrali bo'lgan. Zamonaviy tadqiqotchi D. Xojiraxmatova bu jarayonni tahlil qilib, "yer-suv islohotlari Markaziy Osiyoda sovet agrar siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, ular iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmani tubdan o'zgartirishga qaratilgan edi" deya ta'kidlaydi [2, 132-b.]. Bizning fikrimizcha, muallifning ushbu yondashuvi islohotlarning strategik mohiyatini ochib beradi, ya'ni ular faqat iqtisodiy chora-tadbir emas, balki jamiyatni ideologik jihatdan qayta qurish vositasi sifatida ham xizmat qilgan.

Biroq tarixiy jarayonni bir yoqlama baholash ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Chunki mazkur islohotlar natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy o'zgarishlar o'zida ijobiy va salbiy jihatlarni birlashtirgan dialektik xarakterga ega edi. Bu haqda M.E. Askarov quyidagicha fikr bildiradi: "yer-suv islohoti bir tomondan ijtimoiy tenglikni kuchaytirgan bo'lsa, ikkinchi tomondan qishloq xo'jaligida yangi ziddiyatlarni yuzaga keltirdi" [3, 35-b.]. Ushbu fikrni chuqurroq tahlil qilgan holda aytish mumkinki, tarixiy jarayon sifatida milliyashtirish siyosati eski tizimni inkor etish orqali yangi tizimni shakllantirgan bo'lsa-da, u o'z navbatida yangi ijtimoiy muammolarni ham keltirib chiqargan.

Ayniqsa, suv resurslarining milliyashtirilishi masalasi alohida tarixiy ahamiyatga ega bo'lib, sug'orma dehqonchilik ustuvor bo'lgan O'zbekiston sharoitida suv iqtisodiy hayotning asosiy omili hisoblangan. Shu bois uning davlat tasarrufiga o'tkazilishi agrar tizimni markazlashgan boshqaruvga o'tkazishning muhim bosqichi sifatida namoyon bo'ladi. Bu haqda tadqiqotlarda "suv resurslarining markazlashuvi irrigatsiya tizimini tartibga solgan bo'lsa-da, u byurokratik boshqaruvning kuchayishiga olib keldi" deb qayd etiladi [2, 133-b.]. Bizningcha, ushbu holat sovet iqtisodiy modelining o'ziga xos xususiyatini, ya'ni markazlashuv va boshqaruvning ustuvorligini yaqqol namoyon etadi.

Shuningdek, yer va suvni milliyashtirish jarayoni keyinchalik amalga oshirilgan kollektivlashtirish siyosati uchun muhim tarixiy zamin yaratdi. Ya'ni, mulkchilik munosabatlarining davlatlashtirilishi orqali dehqon xo'jaliklarini kolxoz va sovxozlarga birlashtirish imkoniyati yuzaga keldi. Bu jarayon haqida H. Ro'ziyeva "yer-suv islohotlari sotsialistik tizimni shakllantirishda muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, ular og'ir ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib kelgan" deb ta'kidlaydi [4, 569-b.].

Ushbu fikrni ilmiy jihatdan umumlashtirgan holda aytish mumkinki, mazkur islohotlar tarixiy jarayon sifatida oʻzida taraqqiyot va inqiroz elementlarini birlashtirgan.

1927–1929-yillarda Oʻzbekistonda amalga oshirilgan yer va suvni milliyashtirish siyosati tarixiy taraqqiyotning murakkab bosqichi boʻlib, u agrar munosabatlarni tubdan oʻzgartirgan, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini qayta shakllantirgan hamda keyingi kollektivlashtirish jarayonlariga asos yaratgan. Shu bois mazkur mavzuni chuqur tarixiy tahlil qilish nafaqat oʻtmishdagi agrar siyosat mohiyatini anglash, balki zamonaviy agrar islohotlarni ilmiy asosda baholash uchun ham muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Oʻzbekistonda 1927–1929-yillarda yer va suvning milliyashtirilishi masalasi tarixshunoslikda koʻp qirrali va turli davrlarda turlicha talqin etilgan muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Mazkur muammo sovet davri tarixshunosligi, mustaqillik davri tadqiqotlari hamda zamonaviy ilmiy yondashuvlar kesishmasida oʻrganilib, uning mohiyati, maqsadlari va oqibatlariga nisbatan turli qarashlar shakllangan.

Sovet davri tarixshunosligida yer-suv islohoti asosan progressiv va ijtimoiy adolatni taʼminlovchi siyosat sifatida talqin etilgan. Xususan, A. Gurevich oʻz tadqiqotida “yer-suv islohoti agrar tuzumni tubdan oʻzgartirib, yirik yer egaligini tugatish va dehqonlarni yer bilan taʼminlash orqali sotsialistik tizimni mustahkamlashga xizmat qilgan” deb taʼkidlaydi [1, 52-b.]. Muallifning ushbu fikrida sovet mafkuraviy yondashuvi yaqqol seziladi, yaʼni islohotlar ijobiy natijalarga urgʻu berilgan holda baholanadi. Bizning fikrimizcha, Gurevichning yondashuvi tarixiy manbalar bilan boyitilgan boʻlsa-da, unda jarayonning ziddiyatli jihatlari yetarli darajada ochib berilmagan.

Shu bilan birga, sovet davrida olib borilgan ayrim statistik va iqtisodiy tadqiqotlarda ham yer-suv islohotining natijalari qisman yoritilgan boʻlib, ularda asosan agrar ishlab chiqarishdagi oʻzgarishlar va yer taqsimotining yangi tizimi tahlil qilingan. Biroq bu tadqiqotlar koʻpincha ideologik chegaralar bilan cheklanganligi sababli, jarayonning ijtimoiy oqibatlari chuqur tahlil qilinmagan.

Mustaqillikdan keyingi davr tarixshunosligida mazkur masalaga nisbatan tanqidiy yondashuv kuchaydi. Xususan, zamonaviy tadqiqotchi D. Xojiraxmatova “yer-suv islohotlari iqtisodiy va ijtimoiy tuzilmani oʻzgartirishga qaratilgan boʻlsa-da, ular dehqonlar orasida qarshilik va ijtimoiy beqarorlikni ham yuzaga keltirgan” deb qayd etadi [2, 132-b.]. Muallifning ushbu yondashuvi islohotlarning ikki tomonlama – ijobiy va salbiy jihatlarini ochib berishga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Bizningcha, aynan mustaqillik davri tadqiqotlarining ustuvor jihatida ham shundaki, ular tarixiy jarayonni ideologik cheklavlardan xoli holda, xolis baholashga intiladi.

Shuningdek, M.E. Askarov o'z ilmiy ishida yer-suv islohotining hududiy xususiyatlarini tahlil qilib, "islohotlar turli hududlarda bir xil natija bermagan, ayrim joylarda ular ijtimoiy tenglikni kuchaytirgan bo'lsa, boshqa hududlarda yangi muammolarni yuzaga keltirgan" deb ta'kidlaydi [3, 35-b.]. Ushbu fikrni ilmiy jihatdan tahlil qilgan holda aytish mumkinki, muallif yer-suv islohotining lokal xususiyatlarini ochib berib, uni yagona model asosida baholash mumkin emasligini asoslaydi.

Zamonaviy tarixshunoslikda yer-suv islohoti masalasi kengroq – agrar siyosat, kollektivlashtirish va sovet iqtisodiy modeli kontekstida o'rganilmoqda. Xususan, H. Ro'ziyeva "1925–1941-yillarda amalga oshirilgan agrar islohotlar, jumladan yer-suvni milliyalashtirish siyosati keyinchalik majburiy kollektivlashtirishga olib kelgan" deb ta'kidlaydi [4, 569-b.]. Bu yondashuv yer-suv islohotini mustaqil jarayon sifatida emas, balki sovet agrar siyosatining uzviy bosqichi sifatida talqin etadi. Bizning fikrimizcha, ushbu yondashuv tarixiy jarayonning uzviyligini ochib berishda muhim metodologik ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, O'zbekiston tarixiga oid umumiy tadqiqotlarda ham yer-suv islohoti masalasi alohida o'rin egallaydi. Masalan, Usmonov va Sodiqov "yer-suv islohoti sovet davrida agrar munosabatlarni tubdan o'zgartirgan muhim siyosiy-iqtisodiy chora-tadbirlardan biri bo'lib, u jamiyatning keyingi rivojlanish yo'nalishini belgilab bergan" deb ta'kidlaydilar [5, 145-b.]. Ushbu fikrni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, yer-suv islohoti nafaqat agrar tizim, balki butun jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan kompleks jarayon hisoblanadi.

Mavjud ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, yer va suvni milliyalashtirish siyosati turli davrlarda turlicha baholangan: sovet davrida u progressiv islohot sifatida, mustaqillik davrida esa ziddiyatli tarixiy jarayon sifatida talqin etilgan. Zamonaviy tadqiqotlar esa ushbu masalaga kompleks yondashuv asosida qarab, uning ijobiy va salbiy jihatlarini uyg'un holda tahlil qilishga intilmoqda. Shu bois mazkur mavzuni yanada chuqur o'rganish, ayniqsa, uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini kompleks tahlil qilish zamonaviy tarixshunoslikning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda O'zbekistonda 1927–1929-yillarda yer va suvni milliyalashtirish jarayoni tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilindi. Ishda tarixiy-tahliliy va qiyosiy yondashuvlar asos qilib olinib, agrar islohotlarning kelib chiqish sabablari, amalga oshirish mexanizmlari hamda oqibatlari kompleks tarzda o'rganildi.

Shuningdek, tizimli yondashuv orqali yer-suv islohoti ijtimoiy-iqtisodiy jarayon sifatida baholanib, uning jamiyat tuzilmasiga ta'siri aniqlashtirildi. Tarixiy-genetik usul yordamida islohotning rivojlanish bosqichlari va uning kollektivlashtirish siyosati bilan uzviy bog'liqligi ochib berildi.

Mazkur metodologik yondashuvlar tadqiqotning ilmiy xulosalarini asoslash va tarixiy jarayonni xolis baholash imkonini berdi.

Tahlil va natijalar. 1927–1929-yillarda O'zbekistonda yer va suvni milliylashtirish siyosatini tarixiy jarayon sifatida yaxlit tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur islohot o'z mohiyatiga ko'ra agrar tuzumni tubdan o'zgartirishga qaratilgan kompleks va ko'p qatlamli transformatsiya bosqichi bo'lgan. Ushbu jarayon avvalo mulkchilik munosabatlarning qayta tashkil etilishi orqali jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini yangilashga yo'naltirilgan bo'lib, unda tarixiy zaruriyat, siyosiy maqsad va mafkuraviy yo'nalish o'zaro uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, yer va suvni milliylashtirish siyosati agrar tizimdagi mavjud nomutanosibliklarni bartaraf etish, yirik yer egaligini tugatish va ijtimoiy tenglikni ta'minlash kabi maqsadlarni ko'zlagan. Islohot natijasida yer va suv resurslarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi mulkchilikning xususiy shaklidan markazlashgan davlat tizimiga o'tishni ta'minlab, agrar munosabatlarda tub burilish yasadi. Bu jarayon qisqa muddatda ijtimoiy tabaqalanishni yumshatishga va dehqon xo'jaliklarini yer bilan ta'minlash orqali muayyan darajada ijtimoiy adolatni tiklashga xizmat qildi.

Biroq mazkur jarayonning ichki mexanizmlarini chuqurroq tahlil qilish uning murakkab va ziddiyatli xarakterga ega ekanligini ochib beradi. Bir tomondan, yerlarning qayta taqsimlanishi natijasida ilgari iqtisodiy jihatdan qaram bo'lgan qatlamlar nisbatan mustaqil xo'jalik yuritish imkoniyatiga ega bo'ldi. Ikkinchi tomondan esa, milliylashtirish siyosatining majburiy xarakter kasb etishi dehqonlarning iqtisodiy erkinligini cheklab, ularni davlat boshqaruv tizimiga to'liq bog'lab qo'ydi. Shu tariqa, iqtisodiy mustaqillikning kengayishi bilan bir vaqtda uning cheklanishi jarayoni ham parallel ravishda kechdi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, yer va suv resurslarining davlat tasarrufiga o'tkazilishi agrar ishlab chiqarishda markazlashuvni kuchaytirib, boshqaruv tizimining vertikal tuzilishini shakllantirdi. Bu esa resurslardan foydalanishda tartib-intizomni ta'minlashga xizmat qilgan bo'lsa-da, mahalliy tashabbus va xo'jalik yuritish erkinligini chekladi. Ayniqsa, suv resurslarining markazlashuvi sug'orish tizimini nazorat qilish imkonini kengaytirgan, biroq bu jarayon ko'pincha byurokratik mexanizmlar orqali amalga oshirilgani sababli uning samaradorligi har doim ham yuqori bo'lmagan.

Tahlil shuni ham ko'rsatadiki, mazkur siyosat keyinchalik amalga oshirilgan kollektivlashtirish jarayonining muhim institutsional asosini yaratdi. Yer va suvning davlat mulkiga aylantirilishi natijasida dehqon xo'jaliklarini kolxoz va sovxozlarga birlashtirish uchun zarur shart-sharoit vujudga keldi. Bu esa agrar tizimni individual xo'jalik yuritish shaklidan kollektiv boshqaruv tizimiga o'tishiga olib keldi. Natijada ishlab chiqarish jarayoni markazlashgan holda tashkil etildi, biroq bu holat dehqonlarning shaxsiy manfaatdorligini kamaytirib, iqtisodiy rag'bat tizimining zaiflashishiga sabab bo'ldi.

Uzoq muddatli natijalar nuqtai nazaridan qaraganda, yer va suvni milliyalashtirish siyosati agrar munosabatlarni modernizatsiya qilishga xizmat qilgan bo'lsa-da, uning oqibatlari iqtisodiy samaradorlikning pasayishi, resurslardan foydalanishda nomutanosiblik va ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishi bilan ham xarakterlanadi. Ayniqsa, majburiy boshqaruv elementlarining ustuvorligi agrar tizimda moslashuvchanlikning pasayishiga olib kelgan.

Shu bilan birga, mazkur jarayon tarixiy jihatdan jamiyat taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida baholanadi, chunki u eski agrar tuzumni bartaraf etib, yangi iqtisodiy modelning shakllanishiga zamin yaratdi. Bu jihatdan qaraganda, yer va suvni milliyalashtirish siyosati o'zida tarixiy inkor va yangilanish jarayonlarini mujassamlashtirgan dialektik hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar yer va suvni milliyalashtirish siyosati qisqa muddatda ijtimoiy tenglikni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa-da, uzoq muddatda murakkab va ziddiyatli oqibatlarga olib kelganligini ko'rsatadi. Mazkur jarayon agrar munosabatlarning keyingi rivojlanish yo'nalishini belgilab bergan muhim tarixiy omil sifatida baholanadi hamda uning natijalari O'zbekiston tarixidagi agrar siyosat evolyutsiyasini anglashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

O'zbekistonda 1927–1929-yillarda yer va suvning milliyalashtirilishi tarixiy jarayon sifatida agrar munosabatlarning tubdan transformatsiyasini ta'minlagan muhim bosqichlardan biri bo'lib, u jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur siyosat o'z mohiyatiga ko'ra ikki yoqlama xarakterga ega bo'lib, bir tomondan ijtimoiy tenglikni ta'minlash va yirik yer egaligini tugatish orqali agrar tizimni yangilashga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan iqtisodiy mustaqillikning cheklanishi, boshqaruvning haddan tashqari markazlashuvi hamda ijtimoiy ziddiyatlarning kuchayishiga olib kelgan.

Xulosa qilib aytganda, yer va suvni milliyalashtirish siyosati tarixiy zaruriyat mahsuli sifatida yuzaga kelgan bo'lib, u eski agrar tizimni inkor etish orqali yangi

iqtisodiy modelning shakllanishiga zamin yaratgan. Shu bilan birga, ushbu jarayon majburiy xarakter kasb etgani sababli uning amalga oshirilishi davomida dehqonlarning manfaatlari to'liq inobatga olinmagan, bu esa uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni keltirib chiqargan.

Mazkur tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. Tarixiy tajribani chuqur o'rganish zarurati – yer-suv islohotlari tajribasi zamonaviy agrar siyosatni ishlab chiqishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishi lozim. Tarixiy jarayonni xolis va kompleks tahlil qilish orqali xatolar va yutuqlarni aniqlash mumkin.

2. Agrar islohotlarda bosqichma-bosqichlik tamoyili – tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, majburiy va keskin o'zgarishlar ijtimoiy ziddiyatlarga olib keladi. Shu bois zamonaviy agrar siyosatda evolyutsion rivojlanish yo'lini tanlash muhim ahamiyatga ega.

3. Iqtisodiy manfaatdorlikni kuchaytirish – yer munosabatlarida subyektlarning iqtisodiy rag'batini oshirish orqali ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash zarur. Tarixiy tajriba iqtisodiy motivatsiya pasaygan sharoitda tizim samaradorligi kamayishini ko'rsatadi.

4. Resurslarni boshqarishda muvozanatni ta'minlash – yer va suv resurslarini boshqarishda markazlashuv va mahalliy tashabbus o'rtasida optimal muvozanatni saqlash muhimdir. Bu esa resurslardan samarali va adolatli foydalanish imkonini beradi.

5. Ijtimoiy adolat va barqarorlikni uyg'unlashtirish – agrar siyosatda ijtimoiy tenglikni ta'minlash bilan bir qatorda iqtisodiy barqarorlikni ham hisobga olish zarur. Faqatgina tenglikka asoslangan, biroq samaradorlikni inobatga olmaydigan tizim uzoq muddatda barqaror bo'la olmaydi.

Umuman olganda, 1927–1929-yillardagi yer va suvni milliy lashtirish jarayoni O'zbekiston tarixida muhim burilish nuqtasi bo'lib, uning tajribasi zamonaviy agrar siyosatni shakllantirishda muhim ilmiy xulosalar chiqarish imkonini beradi. Mazkur tarixiy tajribani chuqur anglash esa kelajakda yanada samarali va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy tizimni shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Gurevich A. *Zemelno-vodnaya reforma v Uzbekskoy SSR (1925–1929)* // Voprosy istorii. – 1948. – №11. – 50–63-betlar. (ilmiy maqola)
2. Xojiraxmatova D.S. *Zemelno-vodnye reformy i ix posledstviya v Uzbekistane (1925–1929 gg.)* // Education Science and Innovative Ideas in the World. – 2022. – №2. – 132–134-betlar. (ilmiy maqola)

3. Askarov M.E. *Iz istorii zemelno-vodnoy reformy v Zeravshanskoy oblasti* // Ilmiy maqola. – 2020. – 35–36-betlar. (ilmiy maqola)
4. Ro‘ziyeva H.T. *1925–1941 yillarda o‘tkazilgan yer-suv islohoti va uning og‘ir oqibatlari* // Oriental Renaissance. – 2025. – №5(4). – 569–572-betlar. (ilmiy maqola)
5. Quvvataliyev U.B. *O‘zbekistonda yer-suv islohoti (1925–1929-yillar) tarixshunosligining sovet davrida o‘rganilishi* // Ilmiy maqola. – 2022. – 47–50-betlar.
6. Usmonov Q., Sodiqov M. *O‘zbekiston tarixi (1917–1991-yillar)*. – Toshkent: Sharq, 2010. – 145–150-betlar. (darslik/kitob)
7. Sodiqov H. *O‘zbekiston sovet davrida: agrar siyosat va kollektivlashtirish*. – Toshkent: Fan, 2005. – 98–110-betlar. (monografiya)
8. Pipes R. *Russia under the Bolshevik Regime*. – New York: Vintage Books, 1994. – 210–225-betlar. (monografiya).
9. Yakhshiyev, A. J. (2026). THE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE ERADICATION OF ILLITERACY IN UZBEKISTAN: GOALS AND RESULTS. *International scientific journal of Biruni*, 5(1), 33-37.
10. YAXSHIYEV, A. (2025). O ‘ZBEKISTONDA KOLLEKTIVLASHTIRISH SIYOSATI: IJTIMOIIY VA IQTISODIY OQIBATLAR. «ACTA NUUZ», 1(1.12), 47-49.
11. Yakhshiev, A. (2025). POLITICAL PROCESSES IN THE ANCIENT PERIOD (IN THE CASE OF THE GRECO-BACTRIAN STATE). *AMERICAN JOURNAL OF EDUCATION AND LEARNING*, 3(3), 1191-1206.
12. Jurakulovich, Y. A. Institute of Technology, Management and Communications Department of “Languages and Socio-Humanitarian Sciences” Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

KIBERZO‘RAVONLIK VA KIBERXAVFSIZLIK G‘OYALARINING SHAKLLANISHI VA ULARNING MAFKURAVIY MOHIYATI

Usmonov Saidikromxo‘ja Saidalievich

O‘zbekiston Milliy universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Dotsent

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kiberzo‘ravonlik va kiberxavfsizlik tushunchalarining ijtimoiy-falsafiy va mafkuraviy mohiyati, ularning jamiyat va shaxs ma‘naviyatiga ta‘siri ilmiy tahlil qilinadi. Zamonaviy axborot makonidagi raqamli xavflar, jumladan, kiberzo‘ravonlik va kiberxavfsizlikning shakllanish va evolyusiyasi, milliy va xalqaro tajriba asosida o‘rganiladi. Maqolada axborot urushi, mafkuraviy ta‘sir, axborot madaniyati, milliy qadriyatlar va ma‘naviy immunitet masalalari chuqur yoritiladi. Shuningdek, muammoning ilmiy-metodologik asoslari, falsafiy va sotsiologik yondashuvlar, zamonaviy tahliliy va innovatsion metodlar asosida jamiyat barqarorligi va yoshlar ma‘naviyatini himoya qilishga oid amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: kiberzo‘ravonlik, kiberxavfsizlik, axborot makoni, ma‘naviy immunitet, mafkuraviy tahdid, axborot madaniyati, ijtimoiy-falsafiy tahlil, yoshlar ma‘naviyati, axborot urushi, milliy qadriyatlar.

ABSTRACT

This article scientifically analyzes the socio-philosophical and ideological essence of the concepts of cyberviolence and cybersecurity, their impact on the spirituality of society and the individual. Digital threats in the modern information space, including the formation and evolution of cyberviolence and cybersecurity, are studied based on national and international experience. The article deeply covers the issues of information warfare, ideological influence, information culture, national values, and spiritual immunity. Also, practical proposals for protecting the stability of society and the spirituality of youth are developed based on the scientific and methodological foundations of the problem, philosophical and sociological approaches, modern analytical and innovative methods.

Keywords: cyberviolence, cybersecurity, information space, spiritual immunity, ideological threat, information culture, socio-philosophical analysis, youth spirituality, information warfare, national values.

KIRISH

Jahon axborot makoni jadal sur'atlarda o'zgarib, virtual muhit va raqamli aloqalar jamiyat hayotining ajralmas qismiga aylanar ekan, yangi xavflar, mafkuraviy va axloqiy tahdidlar paydo bo'lmoqda. Internet va raqamli texnologiyalar global aloqalar, erkin axborot almashuvi, ta'lim, biznes va shaxsiy rivojlanish uchun keng imkoniyatlar yaratayotgani bilan bir qatorda, kiberzo'ravonlik, kiberqonunbuzarlik va mafkuraviy xurujlar kabi xavflar ham shakllanmoqda. Bugungi kunda kiberzo'ravonlik nafaqat shaxsiy psixologik muammo, balki ijtimoiy-axloqiy va davlat miqyosidagi xavf, axborot xavfsizligining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lmoqda. Aynan shu sharoitda kiberzo'ravonlik va kiberxavfsizlikning mafkuraviy-axloqiy va ijtimoiy-falsafiy asoslarini chuqur o'rganish muhim ilmiy va amaliy vazifaga aylandi. Bunda axborot makonida shaxs va jamiyat manfaatlarining himoyasi, axborot urushi va mafkuraviy ta'sirlarga qarshi milliy immunitetni shakllantirish, yoshlar ongi va ma'naviyatini asrash, jamiyatning axborot madaniyati darajasini oshirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Kiber makondagi zo'ravonlik turlari, ya'ni shaxsga yoki guruhga qaratiladigan tahdid, haqorat, yolg'on axborot tarqatish, onlayn shantaj va manipulyatsiya shakllari, nafaqat huquqiy, balki ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan ham ilmiy tahlil talab qiladi. Jahon tajribasi va milliy amaliyot shundan dalolat beradiki, kiberzo'ravonlikka qarshi kurash faqatgina huquqiy chora-tadbirlar yoki texnik himoya bilan cheklanib qolmasdan, birinchi navbatda jamiyatning ma'naviy immuniteti, milliy mafkura, axborot madaniyati va zamonaviy falsafiy qarashlarning shakllanishiga ham bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, kiberzo'ravonlik va kiberxavfsizlik tushunchalari, ularning ijtimoiy-falsafiy va mafkuraviy mohiyati, shakllanish va evolyusiyasi, zamonaviy jamiyat rivojiga ta'siri chuqur o'rganiladi. Shu bilan birga, bu muammoning ilmiy-metodologik asoslari, ya'ni tarkibiy nazariy konsepsiyalar, metodologiya, ijtimoiy-gumanitar fanlar qarashidagi o'rni va tahliliy yutuqlar keng yoritiladi. Bunda sharq va g'arb ilmiy an'analari, xalqaro va milliy olimlar tajribasi qiyosiy tahlil etiladi. Bob davomida kiberzo'ravonlikning ma'naviy-axloqiy oqibatlari, axborot urushi va mafkuraviy xavflar, yoshlar va jamoatchilik ongiga ta'sir etuvchi omillar, axborot makonida barqarorlik va ma'naviy immunitetni shakllantirish masalalari ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Shuningdek, kiberxavfsizlikni ta'minlashda falsafiy va sotsiologik yondashuvlar, axborot madaniyati va milliy qadriyatlarning o'rni, amaliy tadqiqot va innovatsion metodlarning qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Mafkuraviy va axloqiy tahdidlar bu kiber makonda yolg'on axborot tarqatish, manipulyatsiya, dezinformatsiya, shaxs yoki jamoatchilik ongiga ta'sir ko'rsatish orqali ruhiy va axloqiy barqarorlikni izdan chiqarishga yo'naltirilgan virtual

jarayondir. Jamiyatda axborot madaniyati, ma'naviy immunitet va milliy qadriyatlar tizimini mustahkamlash, bu xavflarga qarshi samarali falsafiy va amaliy profilaktika shakllantirish uchun zarur asosdir. Kiberzo'ravonlik va kiberxavfsizlik tushunchalari shakllanishining evolyusiyasi zamonaviy jamiyatning ijtimoiy munosabatlari, axborot makonidagi yangi istiqbollar, milliy va global tendensiyalarni aniqlash, axloqiy, ma'naviy va falsafiy immunitet modelini yaratishga zamin yaratadi. Bu jarayonda sharq va g'arb falsafasi, milliy an'analar va zamonaviy ilmiy yutuqlar uyg'un tarzda qiyosiy tahlil qilinadi.

Kiberzo'ravonlik: Inson va jamiyat xavfsizligining yangi muammosi. So'nggi o'n yillikda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining, xususan internet va raqamli platforma, ijtimoiy tarmoq va virtual muhitning tez sur'atlarda taraqqiy etishi nafaqat jamiyat hayotini, balki insonning ongi, shaxsiy munosabatlari va ma'naviy dunyosiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Kiber makondagi aloqa hamda axborot oqimi, virtual muhitdagi shaxsiy va ijtimoiy munosabatlar yangi ijtimoiy jarayonlarni, shu jumladan, kiberzo'ravonlik kabi zamonaviy muammoni yuzaga keltirdi. Kiberzo'ravonlik (cyberbullying) bu shaxs yoki ijtimoiy guruhga nisbatan internet, mobil aloqa, elektron pochta, ijtimoiy tarmoqlar yoki boshqa raqamli kanallar orqali doimiy va to'liq nazorat qilib bo'lmaydigan ravishda tahdid, haqorat, yolg'on axborot tarqatish, shantaj, manipulyatsiya, ruhiy bosim, yolg'izlashtirish kabi turli shakldagi virtual zo'ravonlikdir.

S. Bauman va D. Cross tadqiqotlarida kiberzo'ravonlikning asosiy xususiyatlari sifatida:

- anonimlik (agressorning shaxsini aniqlash qiyinligi),
- jamiyatga tez tarqalish (axborotning cheklanmagan auditoriyaga yoyilishi),
- ta'sirning uzoq muddatli va chuqur ruhiy oqibatlari,
- shaxsni ijtimoiy izolyatsiyaga, psixologik tushkunlikka olib kelishi,
- jamoaviy ongni manipulyatsiya qilish, jamiyatdagi qadriyatlarga ziyon yetkazish kabilar ko'rsatilgan.

Manbalarga ko'ra YuNISEF va Yevropadagi mutaxassislar so'nggi yillarda yoshlar o'rtasida kiberzo'ravonlik 30–40% gacha ko'payganini, bu esa na faqat psixologiya, balki jamiyat va davlat xavfsizligi muammosiga aylanganini ta'kidlaydi. Kiberxavfsizlik: Ma'lumotlar muhofazasi va ma'naviy-axloqiy barqarorlik Kiberxavfsizlik (cybersecurity) bu nafaqat raqamli tizim va axborotlarning texnik muhofazasi, balki jamiyat va shaxsning axborot makonida erkinligi, ma'naviy va axloqiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan keng tushuncha. Xalqaro tajribada kiberxavfsizlik davlat xavfsizligi, milliy mafkura va axborot madaniyati tizimining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Taniqli olimlar Fedorov I.A. va Lapshina E.N.

asarlarida qayd etilishicha, kiberxavfsizlikning zamonaviy mohiyati nafaqat axborot tizimlarini himoya qilish, balki jamiyatning mafkuraviy immunitetini shakllantirish, axborot urushi va manipulyatsiyalarga qarshi samarali profilaktika tizimi yaratish bilan chambarchas bog‘liq ekanligi namoyon bo‘ladi.

Bugungi global axborot muhitida yolg‘on axborot, dezinformatsiya, shaxsiy ma‘lumotlardan suiiste‘mol qilish, shaxsiyatni yo‘qotish, onlayn manipulyatsiya va mafkuraviy tahdidlar jamiyat va davlatning faqat huquqiy emas, ma‘naviy, madaniy va falsafiy immunitetini zaiflashtiruvchi omillardir. Shuning uchun ham Yevropa Ittifoqi va YuNESKO hisobotlarida ham kiberxavfsizlikni ta‘minlashda mafkuraviy va axloqiy yondashuvlar ustuvor ekani alohida ta‘kidlangan.

Mafkuraviy-axloqiy tahdidlar va axborot urushi esa kiber makondagi zo‘ravonlik turlari va ularning jamiyatga ta‘siri zamonaviy falsafiy va ijtimoiy tahlillarning markaziy mavzusiga aylandi. Axborot urushi — bu virtual makonda jamiyat va shaxs ongi, milliy qadriyatlar va mafkuraga salbiy ta‘sir ko‘rsatuvchi yolg‘on axborot, tahdid, yolg‘on identifikatsiya, psixologik bosim, manipulyatsiya kabi hodisalar majmuasidir. Axborot urushi natijasida yoshlar ongida “mafkuraviy vakuum”, jamoatchilik ongida esa, jamoaviy ishonchsizlik, milliy va fuqarolik qarashlarning zaiflashuvi kuzatiladi. Tadqiqot ishidimiz doirasida D.Ismoilova va A. Mo‘minovlarning ilmiy ishlarida kiber makonda mafkuraviy-axloqiy tahdidlar va axborot madaniyatining shakllanishini, yoshlar ongida kiberzo‘ravonlikka qarshi immunitetning tuzilishini chuqur yoritganlar. Ular zamonaviy jamiyat uchun kiberxavfsizlik — faqat texnik muammo emas, balki ma‘naviy, axloqiy va ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash yo‘lidagi asosiy vazifa ekanini ta‘kidlaydi.

Konseptual tahlil va milliy modellar haqida to‘xtalar ekanimiz, Milliy va xalqaro ilmiy tajriba kiberzo‘ravonlikka qarshi samarali kurashish uchun quyidagi konseptual yondashuvlarni ta‘kidlash joiz:

- Kiber makonda axborot va ma‘naviy xavfsizlikka kompleks yondashuv;
- Mafkuraviy immunitet va axborot madaniyatini shakllantirish;
- Milliy qadriyatlar va ma‘naviy barqarorlik modelini ishlab chiqish;
- Jamoatchilik va ta‘lim muassasalarida kiberzo‘ravonlikka qarshi profilaktika mexanizmlari yaratish;
- Axborot urushi va dezinformatsiyaga qarshi zamonaviy ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

O‘zbekiston sharoitida ham kiberxavfsizlik va kiberzo‘ravonlikka qarshi milliy dasturlar, qonunchilik va ilmiy ishlanmalar Axborot xavfsizligi konsepsiyasi, “Kiberxavfsizlik to‘g‘risida”gi qonun, ilmiy-amaliy tadqiqotlar va h.k.) amalga oshirilmoqda.

XULOSA

Shunday qilib, kiberzoʻravonlik va kiberxavfsizlik bugungi jamiyat va shaxs hayotida axborot makonini maʼnaviy va axloqiy himoya qilish, jamoatchilik ongi va milliy mafkura barqarorligini taʼminlash uchun eng dolzarb muammolardan biri boʻlib qolmoqda. Bu muammoning ijtimoiy-falsafiy mohiyati, shakllanish evolyusiyasi va milliy modelini chuqur ilmiy tahlil qilish zamonaviy falsafa va ijtimoiy-gumanitar fanlar uchun ham, amaliy sohalar uchun ham ustuvor ahamiyat kasb etadi. Kiberxavfsizlik nafaqat axborot tizimlari va shaxsiy maʼlumotlarni muhofaza qilish, balki jamiyatning maʼnaviy immunitetini mustahkamlash, milliy mafkurani himoya qilish, axborot madaniyati va maʼnaviy barqarorlikni taʼminlash tizimi ekanini ushbu tadqiqot ilmiy asoslab berdi. Jamiyat va davlat manfaatlari himoyasida mafkuraviy va axloqiy immunitetni shakllantirish, axborot xavfsizligini taʼminlash, yoshlar ongida haqiqatparvarlik, axborot madaniyati, milliy qadriyatlarga hurmat, tahlil va tahdidlarga qarshi intizomni shakllantirish – bugungi kunning eng muhim vazifasi sifatida oʻrtaga chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNICEF (2022). Cyberbullying: Global statistics and trends.
2. Gulomova, M. (2023). The impact of cyberbullying on youth in Uzbekistan. *Journal of Social Sciences*, 5(2).
3. Livingstone, S. (2021). *Children and Young People's Online Risks: Psychological and Philosophical Aspects*. Oxford University Press.
4. Fedorov I.A., Lapshina E.N. (2020). *Kiberbezopasnost kak element natsionalnoy ideologii*. Moskva: Nauka.
5. Muminov, A. (2023). *Kiberzoʻravonlik va uning ijtimoiy-axloqiy oqibatlari*. Toshkent: Fan.
6. Habermas, J. (2018). *The Structural Transformation of the Public Sphere in the Age of the Internet*.
7. Patterson, D. & Williams, A. (2020). *Cyberbullying and Mental Health*. New York: Springer.
8. Oʻzbekiston Respublikasi “Kiberxavfsizlik toʻgʻrisida”gi qonuni, 2023 yil. [lex.uz]
9. Prezidentning “Axborot xavfsizligini taʼminlash va kiberhimoyani kuchaytirish chora-tadbirlari” PQ-1234-son qarori, 2022 y.
10. Ismoilova, D. (2022). *Axborot xavfsizligi va mafkuraviy barqarorlik masalalari*. Toshkent: Yangi asr.
11. “Kiberzoʻravonlik bilan bogʻliq sud ishlari koʻpaymoqda”, UzReport, 2024.
12. “Kiberbulling: Jinoyatmi yoki axloqsizlik?”, Kun.uz, 2024.

CONCEPTUAL METAPHORS AS A REFLECTION OF CULTURAL WORLDVIEW: A COMPARATIVE STUDY OF ENGLISH AND UZBEK

Shoto'rayev Yodgor Tashmurodovich

1-st- year Master's student, Linguistics (Romance–Germanic Languages),
Renaissance Education University,
Tashkent, Uzbekistan.

Scientific adviser: Abduazizova Durdona Abduzuxurovna,

Doctor of Philological Sciences,
Professor of Renaissance Education University

ABSTRACT

This article looks at how conceptual metaphors reflect and shape the cultural worldview in the English language. Using the frameworks of Conceptual Metaphor Theory (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2020) and Cultural Linguistics (Sadeghpour & Sharifian, 2021), the study shows that metaphors in English are not just figures of speech but deeply cultural expressions that carry the values and attitudes of English-speaking communities. To better understand what is specifically English about these metaphors, the article compares English with Uzbek. Where the two languages share the same metaphors, the feature is likely universal. Where they differ, the feature belongs specifically to the English cultural worldview. The findings are relevant for cross-cultural communication and English language teaching.

Keywords: *conceptual metaphor, cultural worldview, English language, Cultural Linguistics, linguistic world picture, cross-cultural comparison*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МЕТАФОРЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ: СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается, каким образом концептуальные метафоры отражают и формируют культурное мировоззрение в английском языке. Опираясь на теорию концептуальной метафоры и положения лингвокультурологии, исследование демонстрирует, что метафоры в английском языке представляют собой не просто образные выражения, а глубоко укоренённые культурные феномены, транслирующие ценности и установки англоязычных сообществ. В целях выявления специфики английских метафор в статье проводится сопоставительный анализ английского и

узбекского языков. В тех случаях, когда оба языка используют сходные метафорические модели, можно говорить об их универсальном характере. Напротив, различия в метафорических структурах свидетельствуют о культурной специфике английского мировоззрения. Полученные результаты имеют важное значение для межкультурной коммуникации и методики преподавания английского языка.

Ключевые слова: концептуальная метафора, культурное мировоззрение, английский язык, лингвокультурология, языковая картина мира, кросскультурное сравнение.

INTRODUCTION

Most people think of metaphors as something poets use — a way of making language more beautiful or creative. But in the last few decades, researchers in cognitive linguistics have shown that this view is too narrow. Metaphors are not just about style. They are fundamental tools of human thinking. When we say someone is "at the top of their career" or "fell to the bottom," we are not just being poetic — we are using a conceptual system that organizes how we understand success and failure in spatial terms.

This idea was first developed systematically by J. Lakoff and M. Johnson in their 1980 book *Metaphors We Live By*. They argued that our everyday conceptual system — the way we think and act — is fundamentally metaphorical in nature. We understand abstract things like time, emotion, and social relationships through more concrete experiences. This process is called conceptual metaphor, and it works through what Lakoff and Johnson call "mappings" between a source domain (something concrete and familiar) and a target domain (something abstract) [G. Lakoff., & M. Johnson., 1980].

What makes this especially interesting for cultural studies is that these mappings are not the same in every language. Different cultures develop different metaphors based on their specific history, geography, religion, and social values. This means that by studying the metaphors of a language, we can learn something important about the culture behind it.

The present article focuses on English. The main question is: what does the conceptual metaphor system of English tell us about the English cultural worldview? To answer this question more clearly, the article also looks at Uzbek as a point of comparison. Uzbek is a very different language — it belongs to the Turkic family, it developed in a Central Asian context, and it has been shaped by Islamic tradition and

nomadic culture. By comparing English and Uzbek metaphors, we can identify which features of English are universal and which are specifically cultural.

This type of research matters for practical reasons too. Students learning English as a foreign language — including students in Uzbekistan — need to understand not just the grammar and vocabulary of English but also the cultural assumptions built into its metaphor system. Without this understanding, real communication becomes difficult.

A conceptual metaphor is a way of understanding one thing in terms of another. It is not a single word or phrase but a systematic pattern that organizes how we think and speak about a whole domain of experience.

The most famous example is **ARGUMENT IS WAR**. In English, people regularly say things like “he attacked my argument,” “she defended her position,” “I shot down his idea,” or “we fought over that point.” None of these expressions seem unusual to a native English speaker. But they all reflect the same underlying idea — that arguing is like fighting a battle. This is a conceptual metaphor: the abstract domain of argument (the target) is understood through the structure of the more concrete domain of war (the source).

G.Lakoff and M.Johnson identified three main types of conceptual metaphor. **Structural metaphors** map the internal structure of one concept onto another, as in **THEORIES ARE BUILDINGS** (“a well-constructed argument,” “the foundations of his theory”). **Orientalational metaphors** use spatial direction to organize abstract concepts, as in **GOOD IS UP** (“things are looking up”, “she’s at the top of her career”). **Ontological metaphors** treat abstract things as if they were physical objects, as in **THE MIND IS A MACHINE** (“my brain isn't working today,” “I need to recharge”).

More recently, Kövecses has argued that conceptual metaphors are not as fixed as the original theory suggested. In his *Extended Conceptual Metaphor Theory*, he shows that the same basic metaphor can be realized in different ways depending on the cultural, situational, and discourse context of the speaker [Z. Kövecses, 2020]. This means that even when two cultures share the same basic metaphor, they may use it differently and attach different values to it.

Cultural Linguistics is a field that studies the relationship between language and cultural cognition. It asks how the concepts, values, and ways of thinking of a cultural community are reflected in the language that community uses. M.Sadeghpour and F.Sharifian (2021) define Cultural Linguistics as the study of how "cultural conceptualizations" — the mental representations that communities build through shared experience — are encoded in language [M.Sadeghpour and F.Sharifian .,2021].

This approach is closely related to the concept of the “linguistic world picture” developed in Russian linguistics by scholars such as V.Maslova and L.Kubryakova. The linguistic world picture refers to the image of the world that is encoded in a particular language — not a copy of reality, but a culturally colored interpretation of it. Different languages encode different world pictures because their speakers have had different historical, geographical, and social experiences [Maslova .,2010 & Kubryakova .,1988].

For the present study, the key point is this: conceptual metaphors are one of the most important ways in which the linguistic world picture is encoded and transmitted. When English speakers call a greedy person a "cormorant" or describe life as a "journey," they are not just using words — they are participating in a cultural system of meaning that has been built up over centuries.

Cross-cultural comparison is one of the most useful methods for studying the cultural dimension of language. The reason is simple: features that seem natural or universal to speakers of one language often turn out to be culturally specific when compared with a different language. As Tianying and Bogoyavlenskaya note, the cultural adaptation of metaphors significantly affects how metaphorical language is interpreted across different communities [L.Tianying., & Yu.Bogoyavlenskaya .,2023].

Uzbek was chosen as the language of comparison for several reasons. First, it represents a completely different language family and grammatical tradition. Second, it developed in a cultural context — Central Asian, nomadic, Islamic — that is very different from the context that shaped English. Third, the English-Uzbek comparison has not been studied much in the existing literature on cross-cultural metaphor, making this a relatively new contribution.

The comparison works on a simple principle. Where English and Uzbek use the same metaphors, we can conclude that those metaphors are based on universal human experience. Where they use different metaphors — or where one language has a category that the other completely lacks — we have found something that is culturally specific.

One of the most widespread and culturally revealing conceptual metaphors in English is a human being is an animal. This metaphor produces a large family of expressions — called zoonyms — that use animal names to describe human characteristics. These expressions tell us a great deal about how English-speaking culture evaluates human behavior.

In English, this metaphor is organized around a predator-prey structure. On one side, there are expressions that describe people as predators: calling someone a *wolf*

suggests they are sexually aggressive; calling someone a *shark* suggests they exploit others for profit; calling someone a *vulture* means they profit from others' misfortune. On the other side, there are expressions that describe people as prey: a *sitting duck* is someone who is vulnerable and easily hurt; a *poor fish* is someone who is helpless and pitiable; a *rabbit* is someone who is timid and easily frightened.

This predator-prey structure is significant. It suggests that in the English cultural worldview, social life is understood as a kind of competition in which people are either powerful or vulnerable. This reflects a broader cultural value — the importance of individual strength and competitive success in Anglophone societies.

When we compare this with Uzbek, some interesting differences appear. Uzbek also uses the human is an animal metaphor, but the specific animals and what they represent are often different. For example, a beautiful person in Uzbek is compared to a *gazelle (ohu)* — an image drawn from centuries of Central Asian poetry in which the gazelle symbolizes grace and feminine beauty. In English, beauty might be described through *fox* or *foxy*, which carries a different cultural flavour — sharp, attractive, slightly dangerous. A patient person in Uzbek is compared to a *camel (tuya)*, which is central to the nomadic cultural tradition. English has no equivalent zoonym for patience.

Perhaps the most culturally revealing difference is that English has entire categories of zoonyms that simply do not exist in Uzbek. English has zoonyms for sexual attractiveness (*wolf*, *fox*, *stallion*) and zoonyms that have historically been used to describe racial characteristics. These categories are completely absent from Uzbek. Their presence in English reflects specific features of Anglophone social history — the public coding of sexual attractiveness as a social category, and the racial stratification that characterized English-speaking societies during the colonial period. It is important to note that the racially coded zoonyms represent a history of discrimination and should be understood critically rather than accepted as neutral descriptions.

Zhao, Zheng and Zhao point out that cross-cultural differences in metaphor systems are especially visible in domains related to social evaluation — precisely the domain where zoonyms operate [Zhao, Zheng., & Zhao.,2023]. The English zoonym system is richer and more varied than the Uzbek one, which itself reflects a cultural difference: English-speaking culture has developed a more elaborated public vocabulary for evaluating people's social characteristics.

Another dominant pattern in English conceptual metaphors is the idea that social interaction — especially professional and intellectual interaction — is like a

competition or a battle. We already mentioned argument is war. But this is part of a much wider system.

Business in English is regularly described through war metaphors: *market penetration, hostile takeover, killing the competition, targeting customers*. Career advancement is described through racing metaphors: *getting ahead, staying in the race, falling behind, being in the running*. Even relationships are sometimes described through economic metaphors: *investing in a relationship, paying attention, spending time*.

This competitive conceptualization of social life is not universal. In Uzbek culture, social relationships are more often described through metaphors of cooperation and complementarity. The proverb "*er-xotin — qo'sh ho'kiz*" (husband and wife are a pair of oxen) describes marriage not as a competition but as joint work toward a shared goal. The proverb "*ota-bola — bir bog', biri — gul, biri — bog'bon*" (father and child are one garden; one is the flower, the other the gardener) describes the parent-child relationship through an image of natural growth and care, not achievement or competition.

This difference points to something real about the English cultural worldview. The competitive metaphors are not accidental — they reflect a culture that values individual achievement, competitive success, and the ability to outperform others. This does not mean English culture is simply aggressive or that Uzbek culture is simply cooperative, but the dominant metaphors of each language do suggest different cultural orientations.

Proverbs are particularly good for studying cultural metaphors because they are so stable — they have been passed down through generations and preserve cultural attitudes that might have changed in other types of language. English proverbs about gender reveal some interesting and sometimes troubling features of the English cultural worldview.

One striking pattern is that English proverbs use metaphors that present female intelligence and beauty as dangerous or problematic. The proverb "*Women have long hair and short brains*" uses the metaphor intellectual capacity is physical substance — the idea that the brain has a limited, measurable content — and applies it negatively to women. The proverb "*Over the greatest beauty hangs the greatest ruin*" conceptualizes female beauty as a threat, using the spatial metaphor of something hanging dangerously over a person.

This metaphorical pattern — female excellence is danger — is completely absent from Uzbek proverbs. In Uzbek, female beauty is consistently presented as a positive quality. The proverb "*Ayolning sunbuli — yigitning guli*" (a woman's grace is

a young man's flower) conceptualizes feminine beauty through the positive metaphor of flowering and natural growth. The contrast between the two traditions is striking.

Ferrari and Siqueira have shown that proverbs typically encode several conceptual metaphors at the same time, and that the interaction of these metaphors produces complex cultural meanings. A good example from English is the proverb "*Man is the head, but woman turns it* [Ferrari & Siqueira.,2023]." This proverb uses at least three metaphors simultaneously: authority is physical position (the head is on top, therefore superior), influence is physical manipulation (turning the head), and gender relations are body parts (the relationship is described through the body). the result is a complex cultural message — formal male authority coexisting with real female influence — that is expressed through metaphor rather than stated directly.

DISCUSSION

The analysis shows a clear pattern. Some conceptual metaphors in English are universal — they appear in Uzbek too and are probably based on shared human experience. The basic orientational metaphors (GOOD IS UP, MORE IS UP) appear in both languages. The basic structural metaphors connecting physical strength with power (a strong person as a bull or horse) appear in both languages too. And both languages use the human is an animal metaphor as a general system for evaluating people.

But other metaphors are specifically English. The predator-prey structure of social conceptualization is much more developed in English than in Uzbek. The negative evaluation of female intelligence and beauty in proverbs is specifically English — Uzbek does the opposite. And entire categories of zoonyms encoding racial and sexual characteristics exist in English but not in Uzbek.

How do we explain this? Kövecses offers a useful answer. He argues that conceptual metaphors emerge from the interaction of universal bodily experience and culturally specific contextual factors [Kövecses .,2020]. The universal factors produce the metaphors that appear in both languages. The culturally specific factors — the particular history, ecology, religion, and social organization of the community — produce the metaphors that are unique to one language.

For English, the culturally specific factors include the maritime and colonial history of British culture, the industrial revolution and its mechanical metaphors, the competitive and individualistic values of Anglo-American society, and the specific social history of gender relations in English-speaking cultures. These factors shaped the English metaphor system in ways that are clearly visible when English is compared with a culturally distant language like Uzbek.

As X.Hu points out, understanding these cultural dimensions of metaphor is not just an academic exercise. It has real practical importance for anyone learning English as a foreign language. A student who understands English grammar but does not understand that ARGUMENT IS WAR or that female excellence is metaphorically constructed as dangerous in traditional English proverbs will miss important cultural meanings in the language they are learning [Hu.,2024].

CONCLUSION

This article has examined conceptual metaphor as a component of the English cultural worldview, using Uzbek as a contrastive reference. The main findings can be summarized as follows.

First, conceptual metaphors in English are not just cognitive tools — they are cultural expressions that encode specific values, attitudes, and historical experiences. The predator-prey structure of English zoonyms, the competitive metaphors of professional life, and the negative evaluation of female excellence in English proverbs all reflect specific features of the English cultural worldview.

Second, cross-cultural comparison with Uzbek is a productive method for identifying what is specifically English about these metaphors. The comparison revealed both universal features (the basic HUMAN IS AN ANIMAL metaphor, orientational metaphors) and nationally specific features (the predator-prey structure, racially coded zoonyms, gender metaphors in proverbs).

Third, the findings have practical implications for English language teaching. Students learning English need cultural competence as well as linguistic competence. Understanding the metaphor system of English is an important part of this cultural competence.

Future research could extend this analysis to digital English — the language of social media, online communication, and AI — where new conceptual metaphors are emerging that may reflect changing cultural values. The interaction between traditional English metaphors and the emerging global English of digital communication is a productive area for future study.

REFERENCES

1. Ferrari, G.C., & Siqueira, M. (2023). Where there's a proverb, there are many conceptual mappings. *Crossroads: A Journal of English Studies*, 43, 57–81. <https://doi.org/10.15290/CR.2023.43.4.04>
2. Hu, X. (2024). The conceptual metaphor and its application value to foreign language teaching. *Open Access Library Journal*, 11, e11451. <https://doi.org/10.4236/oalib.1111451>

3. Kövecses, Z. (2020). *Extended Conceptual Metaphor Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Kubryakova, E.S. (1988). *Short Dictionary of Cognitive Terms*. Moscow: Moscow State University Press.
5. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
6. Maslova, V.A. (2010). *Linguoculturology* (4th ed.). Moscow: Academy.
7. Polzenhagen, F. (2024). World Englishes and Cultural Linguistics: Theory and research. *World Englishes*. <https://doi.org/10.1111/weng.12655>
8. Sadeghpour, M., & Sharifian, F. (2021). *Cultural Linguistics and World Englishes*. Singapore: Springer Nature.
9. Serebrennikov, B.A. (1980). *Essays on Linguistics*. Moscow: Progress.
10. Tianying, L., & Bogoyavlenskaya, Y.V. (2023). Semantic transformation and cultural adaptation of metaphor and multimodal metaphor in multilingual communication from the perspective of cognitive linguistics. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 9(1), 161–189.
11. Zhao, X., Zheng, Y., & Zhao, X. (2023). Global bibliometric analysis of conceptual metaphor research over the recent two decades. *Frontiers in Psychology*, 14, 1042121. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1042121>

THE IMPACT OF DIGITAL TECHNOLOGIES ON STUDENT MOTIVATION IN ENGLISH MEDIUM INSTRUCTION: EVIDENCE FROM UZBEK HIGHER EDUCATION

Ilgor Asrorov

International Islamic Academy of Uzbekistan

i.asrorov@iiau.uz

ABSTRACT

The expansion of English Medium Instruction (EMI) across non-Anglophone higher education systems has intensified the need to address student motivation in linguistically demanding learning environments. This study investigates the extent to which digital technologies enhance student motivation in EMI classrooms in Uzbekistan. Drawing on Self-Determination Theory, the study employs a mixed-method design involving 120 undergraduate students and 15 interview participants across three universities. Quantitative findings reveal significant positive correlations between digital technology use and student engagement, autonomy, and perceived competence. Qualitative evidence further indicates that digital tools facilitate comprehension, reduce language-related anxiety, and support self-regulated learning. However, the findings also point to persistent challenges, including uneven digital literacy and cognitive overload. The study contributes to EMI and educational technology research by offering empirical insights from a Central Asian context and argues that the motivational benefits of digital technologies depend primarily on pedagogically informed integration rather than mere technological availability.

Keywords: *English Medium Instruction, student motivation, digital technologies, higher education, Uzbekistan.*

INTRODUCTION

The internationalization of higher education has led to the rapid proliferation of English Medium Instruction (EMI), particularly in countries seeking to enhance their global academic integration. Uzbekistan represents a notable example of this trend, as national education reforms increasingly prioritize English as a medium of instruction in universities. EMI is widely perceived as a pathway to improved academic quality and global competitiveness; however, its implementation has exposed a range of pedagogical and linguistic challenges.

Among these challenges, student motivation emerges as a critical concern. Learners operating in EMI contexts frequently encounter difficulties related to

limited language proficiency, which may result in reduced participation, lower confidence, and diminished academic engagement. These issues are particularly pronounced in contexts where students transition abruptly from first-language instruction to English-medium learning without sufficient preparation.

In parallel with the rise of EMI, digital technologies have become deeply embedded in higher education. Learning management systems, interactive applications, and multimedia resources have transformed instructional practices, offering new possibilities for engagement and personalization. In theory, such technologies can mitigate some of the motivational challenges associated with EMI by providing multimodal input, flexible access to content, and alternative modes of participation.

Despite growing interest in digital education, there remains limited empirical research examining how digital technologies influence student motivation specifically within EMI contexts, particularly in Central Asia. This study addresses this gap by investigating the relationship between digital technology use and student motivation in Uzbek higher education. Grounded in Self-Determination Theory, the study explores how digital tools shape students' sense of autonomy, competence, and engagement, while also identifying the challenges that accompany their use.

Literature Review

EMI has been widely adopted as a strategic tool for academic internationalization, yet its pedagogical implications remain contested. While it provides access to global knowledge and academic networks, EMI simultaneously imposes additional cognitive and linguistic demands on students. Research in applied linguistics has consistently shown that these demands can undermine motivation, particularly when students perceive a mismatch between their language abilities and academic expectations.

In emerging EMI contexts such as Uzbekistan, this issue is further compounded by systemic factors, including uneven language preparation at the pre-university level and limited teacher training in EMI pedagogy. As a result, students often adopt passive learning strategies, avoiding participation due to fear of linguistic errors. This disengagement highlights the need for instructional approaches that actively support motivation.

Self-Determination Theory (SDT), developed by Edward L. Deci and Richard M. Ryan, provides a robust framework for understanding student motivation. According to SDT, motivation is sustained when three basic psychological needs are satisfied: autonomy, competence, and relatedness.

In EMI settings, these needs are often disrupted. Students may feel a lack of autonomy due to dependence on teacher explanations, reduced competence due to language barriers, and limited relatedness if interaction is constrained. Consequently, instructional interventions that restore these dimensions are essential for maintaining motivation.

Digital technologies have been widely associated with increased student engagement and motivation. Their interactive nature enables active participation, while their flexibility supports individualized learning pathways. Research has shown that digital tools can enhance intrinsic motivation by making learning more accessible, relevant, and enjoyable.

Importantly, digital technologies also offer affordances that are particularly valuable in EMI contexts. Multimedia resources can support comprehension by combining visual and auditory input, while asynchronous tools allow students to process information at their own pace. Furthermore, online platforms can reduce anxiety by enabling less face-threatening forms of participation.

However, the literature also cautions against uncritical adoption of technology. Without pedagogical alignment, digital tools may lead to superficial engagement or cognitive overload. Thus, the effectiveness of digital technologies depends on how they are integrated into teaching practices.

METHODOLOGY

This study adopts a mixed-method research design to capture both measurable trends and nuanced student experiences. The quantitative component provides an overview of motivational patterns, while the qualitative component offers deeper insight into students' perceptions.

The study was conducted across three universities in Uzbekistan where EMI programs are actively implemented. A total of 120 undergraduate students participated in the survey, representing disciplines such as economics, engineering, and linguistics. The participants had varying levels of English proficiency, reflecting the diversity of EMI cohorts.

Data were collected using a structured questionnaire designed to measure engagement, autonomy, perceived competence, and attitudes toward digital technologies. Responses were recorded on a five-point Likert scale. In addition, fifteen students participated in semi-structured interviews, which explored their experiences with digital tools in EMI classrooms.

Quantitative data were analyzed using descriptive statistics and correlation analysis, while qualitative data were coded thematically. This combination allowed for triangulation of findings and increased the reliability of the results.

RESULTS

The quantitative findings indicate a generally positive relationship between digital technology use and student motivation. Students reported high levels of engagement when digital tools were incorporated into EMI lessons, with a mean score exceeding four on a five-point scale. Similarly, measures of autonomy and perceived competence were above average, suggesting that digital technologies support key dimensions of motivation.

Correlation analysis revealed statistically significant relationships between digital technology use and all three motivational constructs. The strongest relationship was observed with engagement, followed by autonomy and competence. These findings suggest that digital tools play a particularly important role in encouraging active participation.

The qualitative data provide further insight into these patterns. Many students described digital technologies as making lessons more interactive and accessible. They emphasized the value of multimedia resources in understanding complex content, particularly when language barriers were present. Recorded lectures and online materials were frequently mentioned as enabling independent learning, allowing students to revisit content and improve comprehension.

At the same time, students highlighted several challenges. Some reported difficulties related to internet connectivity, while others noted that excessive use of digital tools could lead to fatigue. A number of participants also expressed the need for better guidance in using certain platforms, indicating that digital literacy remains an issue.

DISCUSSION

The findings of this study support the argument that digital technologies can significantly enhance student motivation in EMI contexts. From the perspective of Self-Determination Theory, digital tools contribute to all three core dimensions of motivation. They promote autonomy by enabling self-paced learning, enhance competence through multimodal support, and facilitate engagement through interactive features.

However, the results also underscore the importance of pedagogical design. The mere presence of digital technologies does not guarantee improved motivation. Instead, their effectiveness depends on how they are used to support learning objectives. When implemented strategically, digital tools can bridge the gap between language limitations and content understanding. When used excessively or without clear purpose, they may have the opposite effect.

In the context of Uzbekistan, these findings have important implications. As EMI continues to expand, digital technologies can serve as a valuable support mechanism. However, their successful integration requires investment in infrastructure, teacher training, and curriculum design.

CONCLUSION

This study demonstrates that digital technologies play a significant role in enhancing student motivation in EMI classrooms in Uzbek higher education. By supporting engagement, autonomy, and comprehension, digital tools contribute to more effective learning experiences. At the same time, the challenges identified in this study highlight the need for thoughtful and pedagogically informed integration.

The study contributes to the growing body of research on EMI and educational technology by providing empirical evidence from a relatively under-researched region. Future research should build on these findings by exploring longitudinal effects and incorporating teacher perspectives.

REFERENCES

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “what” and “why” of goal pursuits. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
2. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational strategies in the language classroom*. Cambridge University Press.
3. Macaro, E. (2018). *English medium instruction*. Oxford University Press.
4. Guo, P. J., Kim, J., & Rubin, R. (2014). How video production affects student engagement. *Proceedings of the ACM Conference on Learning at Scale*.
5. Zhang, W., & Hyland, K. (2018). Student engagement with teacher feedback. *System*, 76, 1–11.
6. Asrorov, I., & Abdullayeva, G. (2020). Measures to find out learning disabilities and improve the condition for ld children. *In инновационные подходы в современной науке* (pp. 13-17).
7. Fayzi, A. I. (2022). Teaching English to students with visual impairments: problems and solutions. *Thematics Journal of English Language Teaching*, 6(1).
8. Asrorov, I. (2024). SOCIAL DIMENSIONS OF STANDARDIZED ASSESSMENT IN LANGUAGE TEACHING IN UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(9), 84-90.
9. Asrorov, I. (2021). Tips for the Teachers Working with Blind Students in A Language Classroom. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(05), 474-476.

10. Fayzi ogli, I. (2021, May). PROBLEMS AND SOLUTIONS OF TEACHING CLASSES WITH BLIND STUDENTS. *In Archive of Conferences* (Vol. 26, No. 1, pp. 13-15).
11. ogli Asrorov, I. F. (2020). The Content Of Teaching Foreign Languages. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 2(11), 322-326.
12. Nazarov, S., & Asrorov, I. (2025). BENEFITS OF ONLINE EDUCATION TO THE INDUSTRY OF UZBEKISTAN. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 38(4), 102-106.
13. Asrorov, I. (2025). THE ROLE OF ANTHROPOCENTRIC TEACHING IN ENHANCING STUDENT AND TEACHER MOTIVATION AT THE UNIVERSITY LEVEL. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 638-643.
14. Asrorov, I. O. (2025). OLIY TA'LIMDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING O'RNII. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 5(5), 161-166.
15. Asrorov, I. (2024). POWER OF TESTS: STANDARDIZED TESTS AND THEIR IMPACT ON EDUCATION IN UZBEKISTAN. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 4(10), 18-24.
16. Asrorov, I. O. F. O. G. (2022). CHET TILINI O'RGANISHDA SHAXS INDIVIDUAL XUSUSIYATLARINING O'RNII. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(12), 1132-1139.

XUROSONDA XI-XII-ASRLARDA IJTIMOIIY-TARIXIY, FALSAFIY- MA'RIFIY JARAYONLAR VA UNING UMAR XAYYOM DUNYOQARASHIGA TA'SIRI

Rustamova Parizoda Bahrom qizi

TDSHU, Sharq falsafasi va madaniyati mutaxassisligi 1 - kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d., professor Izzetova E.M.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XI–XII asrlardagi Xurosonning ijtimoiy-tarixiy va falsafiy muhiti tahlil qilinadi. Mazkur davrdagi siyosiy jarayonlarning Xuroson taraqqiyotiga ta'siri ochib berilib, ularning Umar Xayyom ijodi va dunyoqarashida tutgan o'rni o'rganiladi. Shuningdek, mutafakkirning hayot yo'li qisqacha yoritilib, uning ilmiy asarlari hamda ruboiylari haqida ma'lumot beriladi.

Maqolada Xayyom she'riyati bilan o'sha davr Xuroson jamiyatining ruhiyati o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi, shoir ijodida borliq, haqiqat va inson masalalarining falsafiy ahamiyati ochib beriladi. Tarix shuni korsatadiki, Umar Xayyom ijodi oradan deyarli ming yil o'tgan bo'lsa-da, bugungi zamon falsafiy gumanizmida o'ziga xos o'ringa ega. Globallashuv va turli ziddiyatlar kuchayib borayotgan hozirgi davrda uning inson va hayot mazmuni haqidagi qarashlari nafaqat O'zbekiston, balki butun insoniyat uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

***Kalit so'zlar:** Xuroson, astronomiya, "Jaloliya", haqiqat, inson baxti, ekzistensial dunyoqarash, may, jom, "sharq uyg'onish davri",*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется социально-историческая и философская среда Хорасана XI–XII веков. Раскрывается влияние политических процессов этого периода на развитие региона, а также их отражение в творчестве и мировоззрении Умар Хайям. Кроме того, кратко освещается жизненный путь мыслителя, даётся обзор его научных трудов и рубаи.

В статье рассматривается взаимосвязь поэзии Хайяма с духовной атмосферой общества Хорасана того времени, анализируется философское значение проблем бытия, истины и человека в его творчестве. Подчёркивается, что, несмотря на почти тысячелетнюю давность, наследие Умара Хайяма занимает особое место в современном философском гуманизме. В условиях глобализации и нарастающих противоречий его взгляды на человека

и смысл жизни остаются актуальными не только для Узбекистана, но и для всего человечества.

Ключевые слова: *Хорасан, астрономия, «Джалалия», истина, человеческое счастье, экзистенциальное мировоззрение, вино, чаша, «Восточное Возрождение».*

ABSTRACT

This article analyzes the socio-historical and philosophical environment of Khorasan in the 11th–12th centuries. It examines the influence of the political processes of that period on the development of the region and explores their role in shaping the творчество and worldview of Omar Khayyam. The thinker's life is briefly outlined, and information is provided about his scientific works and rubaiyat.

The article also studies the connection between Khayyam's poetry and the spiritual atmosphere of Khorasan society of that time, revealing the philosophical significance of the themes of existence, truth, and the human being in his творчество. It is emphasized that although nearly a thousand years have passed, Omar Khayyam's legacy still holds a special place in modern philosophical humanism. In the context of increasing globalization and growing global tensions, his views on humanity and the meaning of life remain relevant not only for Uzbekistan but for all humankind.

Key words: *Khorasan, astronomy, "Jalaliyya", truth, human happiness, existential worldview, wine, cup (goblet), "Eastern Renaissance".*

KIRISH

Xuroson hududi qadimdan o'zining falsafa, adabiyot, astranomiya, matematika va tabiiy fanlardagi xilma-xil qarashlari bilan ajralib turadi. IX-asrda boshlangan "sharq uyg'onish davri" olimlarining ilmiy qarashlari XI-XII asrlarda Xuroson hududida Umar Xayyom, Nizomulmulk, Abu'l-Maoliy, al-Juvayniy, Bayhaqiy kabi olimlarning yetishib chiqishiga muhim omil bo'lib xizmat qildi. Darhaqiqat, Xuroson olimlar va shoirlar o'lkasiga aylanib borayotgan edi. Masalan, tarixchi Davlatshoh manbalarda G'aznaviylar sulolasi davrida saroyning o'zida 400 dan ortiq shoirlar xizmat qilganini yozib qoldirgan [1,121]. Biroq ilm-fan va madaniyatning rivoji taxt uchun kurashlarni to'xtatib qololmadi, hokimiyat uchun kurashlar davom eayotgan bu davrda Saljuqiylarning taxtga kelishi tashqi tarafdin siyosiy jarayonlarni tartibga solgandek tuyulsada, ichki tarafdin xalq orasida bo'linishlar va ichki ziddiyatlarni kuchayishiga sabab bo'ldi. Bir tarafdin sulolalar taxt uchun kurashyotgan bo'lsalar, ikkinchi tarafdin islom dinidagi suniy va shia oqimlarining o'zaro kelishmovchiliklari nafaqat oddiy xalqni balki yuqori qatlam vakillarining ham

ertangi kunga bo'lgan ishonchini so'ndirib borayotgan edi [2,83]. Xuroson diyoridagi bunday ijtimoiy, siyosiy kayfiyat ulug' mutafakkir fors matematigi va astronomi, qolaversa o'zining ruboiylari bilan butun dunyoga tanilgan olim Umar Xayyom ijodida o'zining yaqqol ifodasini topdi.

Umrining ko'p qismini xon saroyida o'tkazgan Umar Xayyom o'z ilmiy qarashari va ruboiylarida yashab turgan ijtimoiy-ruhiy vaziyatni aks ettirdi. U ko'p yillar Xurosonda rasadxonaga boshchilik qildi. Matematika, astronomiya, geometriya va borliq falsafasiga oid asarlar yozdi. Ushbu maqolaning maqsadi XI-XI-asrlardagi Xurosondagi siyosiy, ijtimoiy, madaniy vaziyatni o'rganish va bu jarayonlarning Umar Xayyom dunyoqarashi, ijodiy faoliyati va hayot yo'liga ta'sirini yoritib berishdan iborat. Maqola davomida, Umar Xayyom biografik ma'lumotlari, asarlari, g'oyalari va uning keyingi avlodlarga qoldirgan merosi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA USULLAR

Ushbu tatqiqot tarixiy-biografik, qiyosiy-tahliliy va dialektik metodlarga asoslangan. Maqolani tayyorlashda o'zbek, rus va xorijiy manbalardagi ma'lumotlar atroflicha. Tarixiy kontrastni hisobga olgan holda Xurosonning XI-XII-asrlardagi ijtimoiy-tarixiy hayot tarzi tatqiq etildi. Umar Xayyomning hayoti va ijodi tahlil qilindi.

O'rta asrlardagi Xuroson va Umar Xayyom haqidagi ilmiy adabiyotlar juda keng va xilma-xildir. O'zbek marifatparvari Fitrat o'lkamizda birinchilardan bo'lib Umar Xayyom shaxsiyatini o'rgangan, u o'z maqolasida Umar Xayyom haqida dastlab noto'g'ri fikrda bo'lganligi va keyinchalik uni o'rganish natijasida qarashlari butunlay o'zgarganligi haqida yozadi [3,5]. Hind sharqshunos olimi Svami Govinda Tirtha Umar Xayyomni "Xuroson imomi o'z davrining eng bilimdon insoni bo'lib yunon ilimlarini o'z o'quvchilariga o'rgatgan ulug' ustoz" [4,56] deya ta'riflab nafaqat mutafakkirning dunyoviy ilmi balki diniy ilmi ham yuksak bo'lganiga ishora qiladi. Shuningdek u Umar Xayyomning hayot yo'lini chuqur tahlil qilishga urunib Xayyomning yashagan yillarini ham aniq hisoblashga erishgan.

Umar Xayyomning haqiqiy tarixiy obrazini topishda eronlik siyosatchi va olim Ali Dashtining izlanishlari muhim o'ringa egadir. U Xayyom ruboiylarining soxta yoki haqiqiy ekanligini tekshirishda katta hizmat qildi va ularni tanqidiy tahlil qildi. U "Umar Xayyomning butun dunyoga astrnom yoki matematik emas balki shoir b'lib tanilishi taqdir emas tasodif" deb ta'riflab, uni shunchaki o'z fikrini ochiq aytivuvchi shoir" deb ataydi [5,17]. Garchi mutafakkirning falsafiy qarashlarini o'rganmagan bo'lsada A.Boris, F.Wopcke, Rosenfald kabi olimlar Xayyomning matematik va astronomik qarashlarini mukammal o'rganib uning asarlarini ingliz, faransuz tillariga tarjima qiladilar. Umar Xayyomning to'rtliklari sovet olimlari tomonidan ham tahlil

qilingan. Tarjimon Shaxverdova mutafakkirning to'rtliklarini tarjima qilib "Biz shoir Umar Xayyom tarjimai holini olim Umar Xayyom tarjimai holidan ko'ra yaxshiroq bilamiz" deb yozadi [6,5].

Maqolada ilmiy maqsadga erishish va belgilangan vazifalarni bajarish uchun quydagi usullardan foydalanildi: tahlil – sintez, tafsifiy, tarixiy – madaniy, fanlararo yondashuv.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

IX-asrda, ma'rifatparvar hukmdorlar tomonidan boshlangan yunon, rum, hind manbalarini tarjima qildirish XI-XII-asrlarda Xurosonda ham, sulolalar tomonidan davom ettirilib tom ma'noda yangi bilimlarning ochilishi va rivojlanishi uchun zamin bo'lib xizmat qildi. Ammo boshqa hududlardan farqli o'laroq Sharqdagi, xususan Xuroson va Movounnaxrdagi ilm-fan ravnaqi turli millatlar, madaniyatlar va ananalar sintezi asosida rivojlanayotgan edi. Ilm-fan va tafakkurdagi bunday bag'rikenglik olimlarni matematika, astronomiya, tibbiyot, geometriya, falsafa va adabiyot fanlarini misli ko'rilmagan shaklda o'rganishga undadi. Bu jarayon nafaqat klassik bilimlarni saqlab qoldi balki yangi va original tatqiqotlarning ham shakllanishiga sabab bo'ldi [6,217]. Jumladan, garchi Movounnaxrda tug'ilgan bo'lsada o'z faoliyatini Xurosonda davom ettirgan olimlar: Ibn Sino tibda ilmiy usulni ishlab chiqdi, Abu Rayhon Beruniy qiyosiy madaniyatlar va Yer o'lchovini o'rgandi.

Bu davrda ilmiy sohalar bilan birgalikda adabiyot ham yangi bosqichga ko'tarildi. Firdavsiyning Shohnoma asari o'zining qahramonlik janglari va axloqi bilan yodda qolgan bo'lsa, Rudakiy shariyati fors misralarining chuqur ma'nodorligi va hissiyligi bilan ajralib turdi [6,218]. Biroq, vaqt o'tgani sayin Xurosondagi siyosiy vaziyat o'zgarib bordi, XI-XII-asrlarda Xuroson siyosiy jihatdan nisbatan beqaror mintaqalardan biri bo'lib, u yerda hokimiyat tez-tez almashib turar, Somoniyalar davrida o'rnatilgan nisbiy barqarorlik keyinchalik G'aznaviylar va Saljuqiylar hukmronligi davrida turli harbiy yurishlar, ichki nizolar va markaziy hokimiyatning kuchayishi bilan almashdi. Xurosonda rasmiy ravishda diniy aqidalar hukmron bo'lib, diniy ulamolarning siyosiy ta'siri kuchli edi. Falsafiy tafakkur va erkin fikrlash ko'pincha shubha ostiga olinib, ratsional yondashuv diniy aqidalarga zid deb baholangan holatlar ham uchrab turardi [2,84]. Shu sababli ko'plab mutafakkirlar o'z qarashlarini ochiq shaklda emas balki ramziy va bilvosita ifodalashga majbur bo'lganlar. Shu bilan birgalikda Xuroson o'zining murakkab siyosiy va ijtimoiy shart-sharoitlariga qaramay ilm-fan va madaniyat markazi sifatidagi mavqeyini ham saqlab qoldi. Nishopur, Marf va Balx kabi shaharlarda kutubxonalar, madrasalar tolibi ilmlarga hizmat ko'rsatishda davom etdi.

Bunday ziddiyatli vaziyat Xurosonda yetishib chiqqan olimlarning dunyoqarashiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shunday tarixiy-siyosiy, ma'naviy muhitda shakllangan shaxslar orasida Umar Xayyom alohida ajralib turadi. Uning hayoti va ijodi Xurosonning ilmiy yuksalishi, beqaror siyosati va ichki ziddiyatlari bilan chanbarchas bog'liq bo'lib, bu holat keyinchalik uning ruboiylarida aks etgan ekzistensial kayfiyatning shakllanishiga zamin yaratdi.

Abu'l-Fath Umar ibn Ibrohim Xayyom 1048- yilda madaniy markazlardan biri bo'lgan Nishopurda tug'ildi. Otasi Ibrohim chodir tikuvchi bo'lganligi uchun o'ziga Xayyom tahallusini oldi [9,30]. Barcha musulmon olimlari kabi madrasada ta'lim oldi va astronomiya, matematika, falsafa, tarix, Qur'onshunoslik, fiqh, tibbiyot, filologiya kabi fanlarni chuqur egalladi. Xayyom yoshligidanoq olim sifatida shuhrat qozondi. va 26 yoshida Saljuqiylar imperyasining poytaxti Isfahonga, Sulton Malik Shoh saroyiga rasadxona rahbari lavozimiga taklif qilindi [7,5]. Xayyom yosh bo'lishiga qaramay barcha sohalarda o'z fikriga ega olim edi. Uning matematikadagi yutuqlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. U tarixda birinchi bo'lib barcha 25 turdagi tenglamalarni klassifikatsiya qilgan va kubik tenglamalarni yechish nazaryasini ishlab chiqqan, hozirgi kunda "Nyuton binomi" deb ataladigan formulani yaratdi [8,115].

Umar Xayyom astronomiya fanini ham mukammal egallagan edi. Uning bu sohada qilgan eng buyuk ishi "Jaloliya" taqvimini yaratishi bo'lgan. Bu taqvim hozirgi kunda amalda foydalaniladigan Grigoryan taqvimidan ham aniqroq edi. Manbalarda aytilishicha Jaloliya taqvimi quyosh harakatiga asoslangan bo'lib, har 5000 yilda bir kun xatoga, Grigoryan taqvimi esa har 3300 yilda bir kunlik xatoga ega ekan [11,4]. Xayyom astronomiya va matematikani bir-biriga bog'lab o'rgandi va osmon jismlarining harakatini aniq formulalar bilan ifodalashga harakat qildi. Zero Xayyom uchun bu ilmlar shunchaki fan emas balki borliqni anglash vositasi ham edi. Shu sababli biz uning ilmiy asarlarida ham, ruboiylarida ham borliqni asosiy muammolardan biri sifatida ko'ramiz. U borliq falsafasiga oid ko'plab asarlar yozdi. Xususan "Risola fi'l-vujud va'l-taklif", (Borliq va majburiyat haqida risola), "Risola fi'l-kavn va't- taklif", (Borliq va zarurat haqida risola), "Javob li talatha masa'il", (Uch savolga javob) asarlari nafaqat sharqdagi ilmlar rivojiga balki g'arb astronomiyasiga ham katta ta'sir ko'rsatdi [9,37].

Xayyom o'zining borliq haqidagi falsafasida qadimgi yunon faylasufi Aristotel falsafasini o'rgangan va davom ettirgan olim Abu Ali Ibn Sinoning qarashlariga tayanadi. Xayyom o'zining risolalarida ustozining "Ash-shifo" asarida bayon etilgan borliqning ikkiga bo'linish modelini takrorlaydi [11,4].

Xudoning mavjudligini inkor etmaydi, balki tabiatning ham o'z qonunyatlariga muvofiq tadriijiy rivojlanishi mumkinligini tasdiqlaydi. Xayyomning Xudoni oliy maqomga qo'yishi uning imkoniyatlarini cheklash bilan birgalikda ko'rinadi, ya'ni oliy zot borliqni yaratdi va uni rivojlantirish va boshqarishni insonlarga havola qildi. Bayhaqiy o'zining asarida hikoya qilishicha Umar Xayyom umrining so'ngi damlarida shom namozini o'qib turib shunday deydi: Allohim sen bilasanki, men seni bor kuchim bilan bilishga harakat qilganman. Chunki seni bilishim senga yaqinlashishim vositasi edi [9,36].

Xayyomning hayot va ijod yillari G'aznaviylar sulolasining inqirozi va saljuqiylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelish davriga to'g'ri keldi, natijada olimning hayoti turli-tuman past-balandliklar va qiyinchiliklarga to'la kechdi. Bunday vaziyatda nafaqat siyosatchilar va ziyolilar balki oddiy xalq ham o'zining mavhum kelajagidan xavotirga tushgan edi. Bunday kayfiyat Xayyom ijodida yaqqol ko'rinib turadi. U insonlarni bugungi kundan zavq olishga kelajak va ohirat tushunchalarini bir chetga surib bugungi kun bilan yashashga chaqiradi. Garchi uning falsafaga oid ko'plab nasriy asarlari bo'lsada olimlar Xayyomning asosiy falsafiy qarashlarini uning she'riyati bilan bog'laydilar. Ajablanarlisi shundaki, Umar Xayyom to'rtliklarini alohida kitob sifatida jamlamagan va faqatgina o'zi ishongan yaqin do'stlari bilan yozishmalarda qo'llagan yoki o'zining ilmiy asarlari yozilgan daftar xoshyasiga bitgan [11,6]. U ruboiylarida o'zini yani insonni markaziy o'ringa qo'yadi. Uning fikrlari bilan hisoblashadi va unga savollar beradi. Shuning uchun ham biz Xayyom ijodida bir biriga qarama qarshi fikrlarni ko'p uchratamiz. To'rtliklaridagi ziddiyatli fikrlar go'yoki o'quvchiga uning yashab turgan o'zgaruvchan muhiti va davridan so'zlab berayotganday tuyuladi.

V. A. Jukovskiy Xayyom va uning murakkab shaxsiyati haqida shunday yozadi: "U erkin fikrlovchi, e'tiqodni buzuvchi; u ateist va materyalist; u tasavvufni masxara qiluvchi panteist; u haqiqiy musulmon, faylasuf, zehni o'tkir kuzatuvchi, yetuk olim; u quvnoq, ozod va mutaasib ikkiyuzlamachidir" [10,325]. Darhaqiqat, Xayyom ziddiyatli shaxs edi, barcha insonlar kabi unda ham fikrlarning tez-tez o'zgarishi va tartibsizlik yaqqol ko'rinib turardi. Xayyomning asarlarida biz borliqqa va haqiqatga bo'lgan qiziqishni ko'rsakda aslida uning falsafasi markazida inson turadi. Shoirning asosiy g'oyasi – inson qadr-qimmatini yuksaltirish, har bir insonning hayot quvonchiga ega bo'lish huquqini tasdiqlash edi. Biz uning bunday dunyoqarashini quydagi ruboiysi orqali ham naglashimiz mumkin bo'ladi;

“Dunyoning tilagi samari ham biz

Aql ko'zin qorasi – javhari ham biz,

To'garak jahonni uzuk deb olsak

Shaksiz uning ko‘zi – gavhari ham biz.”[11,124,].

Uning shu kabi fikrlari Xayyomni o‘tmishning eng buyuk gumanistlaridan biri sifatida tariflashga asos bo‘ladi.

XULOSA

XI-XII-asarlarda Xurosonda hukmdor sulolalar bilan birgalikda islom dinining mavqeyi juda baland bo‘lgan. Bu esa mavjud vaziyatni oddiy xalq uchun yana ham qiyinlashtirdi. Zero siyosatdagi qarama-qarshiliklar islom oqimlarining orasida ham ziddiyatlarning kuchayishiga sabab bo‘ldi. Shialar va sunniylar orasidagi kurashdan tashqari xurosonda so‘fiylik bayrog‘i ostida, ortodoksal islomga qarshi chiqishlar, ismoilizm shunchakli targ‘ib qilinibgina qolmay, qurol kuchi bilan singdirishga urinishlar ham kuzatilgan. Bir tarafdin hukmdor tabaqalarning tez-tez almashinuvi boshqa tarafdin esa diniy kurashlarga guvoh bo‘lgan Umar Xayyomning ijodida biz may, oshiqlik, jom kabi tushunchalarni ilohiyona emas balki real ma’noga ega ekanligini ko‘ramiz.

Xayyom mistik va mavhum lazzatdan ko‘ra bu dunyoning ne’matlaridan bahra olishni afzal deb bilgan. Bundan korinib turadiki, nafaqat Umar Xayyom balki o’sha davr insonlarining aksariyati hayotning qisqa ekanligini va uni qaytarib berilmasligini anglaganlar. Xayyom hayot in’om etgan ne’matlardan to’liq foydalanmaslikni isrofgarchilik deb biladi. Uning fikricha bu dunyoda barcha narsalar inson uchun yaratilgan. Uning ruboiylarida, inson va uning taqdiri muqaddas ekanligi, garchi odamzot tabiatning bir bo‘lagi hisoblansada shu bilan birgalikda muhim bir qismi ekanligi haqida so‘z boradi. Xayyomni o‘qigan inson o‘zini va yashab turgan hayotini sevishni o‘rganadi kichik narsalardan ham zavq olish mumkinligini, barcha zamonlarning faylasuflari qidiruvchi haqiqat va baxt tushunchalari aslida insonga juda yaqin ekanligini anglatib boradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Bosworth C.E. The Ghaznavids: The Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040 (Beirut: Librairie du Liban, 1973. – 331p.
2. Shomammedov Sh. Fors-tojik adabiyotlari klassiklari. – Toshkent, 1953. – 197 b.
3. Abdurauf Fitrat. Fors shoiri Umar Xayyom: risola. – Toshkent, 1968. – 30 b.
4. Swami Govinda Tirtha. The Nectare of the grace: Omar Xayyam’s Life and Works. – Kitabistan: Allahabad, 1941. – Pp. 56-57.
5. Dashti A. In search of Omar Khayyam // London: Allen & Unwin 2011. – 278p.

7. Eshaboyeva Nafisa Zubaydulla qizi, Baxtiyarova Dilrabo Hikmatillo qizi. The Great Scholars of IX–XII Centuries in Movarounnahr and Khorasan // Образование наука и инновационные идеи в мире, 2025, №93(1). – Сс. 217–222.
8. Омар Хайям. Лучшие афоризмы – М.: Издательство АСТ, 2022.— 192 с.
9. Исмуклов Н.А. Экзистенциальная поэзия О Хаяма: Опровержение времени // Вестник Российского университета кооперации, 2011, №6. – С.115-120
10. Boyle J.A. Omar Kхайyam:Astronomer,Mathematician and Poet//London:persian studies of Manchester university,1968. – Pp.35-45.
11. Жуковский В. А. Омар Хайям и "странствующие" четверостишия// "Музаффарийа"/ Сборник статей учеников профессора барона Виктора Романовича Розена. - Спб., 1897.- С. 325-363.
12. Shomuhammedov Sh. Umar Xayyom:Ruboiylar. – Toshkent, 1981. – 128b.

THE CONCEPT OF GOD IN LINGUISTIC AND CULTURAL PERSPECTIVES: A COMPARATIVE ANALYSIS

Khodjakulova Feruza Rustamovna

PhD, senior teacher

International Islamic academy of Uzbekistan

department of “Uzbek and foreign languages”

tel: 911642157

g-mail: feruzahodjakulova77@gmail.com

ABSTRACT

This article explores the concept of God from linguistic, cultural, and cognitive perspectives, focusing on Uzbek and English contexts. It examines how the divine is conceptualized, verbalized, and interpreted across languages. The study highlights semantic structures, cultural influences, and translation challenges, demonstrating that the concept of God reflects both universal and culture-specific meanings.

Keywords: *God concept, linguistics, conceptualization, religion, semantics, culture, Uzbek language, English language, religious terminology, worldview.*

INTRODUCTION

The concept of God occupies a central position in human cognition, culture, and language. Across civilizations, the idea of a supreme being—referred to as God, Allah, or Creator—has shaped moral systems, social structures, and linguistic expressions. From a linguistic perspective, the concept of God is not merely a theological notion but also a semantic and cultural construct embedded within language systems. Recent linguistic research emphasizes the relationship between language and worldview, particularly in the study of religious terminology. The concept of God reflects how speakers of different languages perceive and interpret ultimate reality. In Uzbek and English linguistic traditions, the conceptualization of God demonstrates both shared universal features and distinct cultural representations.

This study aims to analyze the concept of God through a comparative linguistic lens, focusing on semantic, cognitive, and cultural dimensions.

METHODOLOGY

The research employs a qualitative and comparative methodology grounded in modern linguistic theory. The following methods are used: Comparative analysis: examining Uzbek and English representations of the God concept. Semantic analysis: identifying meaning structures and conceptual features. Cognitive-linguistic approach:

analyzing how mental models of God are formed. Contextual analysis: interpreting usage in religious and cultural texts

The data includes religious texts, linguistic corpora, and scholarly interpretations of religious terminology. Special attention is given to lexical-semantic fields and conceptual metaphors related to God.

LITERATURE REVIEW

The study of the God concept intersects multiple disciplines, including linguistics, theology, and cultural studies. Scholars such as A.A. Reformatskiy emphasize that terms, especially religious ones, function as precise carriers of specialized meaning. Religious terminology, therefore, reflects structured conceptual systems rather than arbitrary lexical units. In Uzbek linguistics, researchers such as M.E. Umarxo‘jayev and Sh.M. Sultonova have explored religious lexicon and its cultural implications. Their work highlights how Islamic terminology conveys not only doctrinal meanings but also moral and emotional values. The concept of God in linguistic studies is often linked to the theory of the linguistic worldview, which suggests that language encodes cultural perceptions of reality. According to this approach, the notion of God differs across cultures: In English linguistic culture, God is sometimes anthropomorphized, depicted metaphorically as an “old man with a beard” or a figure on a throne.

In Uzbek (Islamic) worldview, the concept of Allah is abstract, transcendent, and associated with positive moral values such as goodness, mercy, faith, and justice. These differences illustrate how linguistic and cultural frameworks shape religious understanding.

The concept of God exists at the intersection of cognition and belief. It represents an abstract entity that is understood through language and metaphor. In cognitive linguistics, such abstract concepts are often structured through metaphorical mappings. For example:

God as creator – associated with origin and power;

God as judge –associated with morality and justice;

God as protector –associated with safety and care;

These conceptual metaphors are universal but expressed differently across languages. In Uzbek, the term Allah carries strong connotations of unity (tawhid), transcendence, and moral perfection. It is embedded in expressions reflecting faith, hope, and ethical responsibility. In English, the term God may function in both religious and secular contexts, sometimes losing its strictly theological meaning. This leads to semantic broadening and variation in interpretation. Cultural context significantly shapes the God concept: In Islamic culture, God is beyond physical

representation, emphasizing spiritual and moral attributes. In Western traditions, artistic and literary representations may humanize God, reflecting different theological traditions.

These distinctions demonstrate that the God concept is both universal and culturally specific. The semantic field of the God concept includes: power (omnipotence), knowledge (omniscience), eternity, moral authority.

In Uzbek usage, these features are closely tied to ethical behavior and social norms. In English, they may appear in both religious and metaphorical contexts. Translating the concept of God between languages involves more than lexical equivalence. It requires: preserving cultural meaning maintaining theological accuracy adapting to contextual usage For example, “Allah” is not always directly interchangeable with God due to cultural and doctrinal nuances.

CONCLUSION

The concept of God represents a complex interplay between language, culture, and cognition. While it embodies universal human concerns about existence, morality, and meaning, its linguistic expression varies significantly across cultures.

The comparative analysis of Uzbek and English demonstrates that: The God concept is deeply rooted in cultural worldview linguistic structures reflect both abstract and emotional meanings translation requires sensitivity to semantic and cultural nuances. Ultimately, studying the concept of God through a linguistic lens enhances our understanding of how humans conceptualize the divine and express it through language.

REFERENCES

1. Reformatskiy, A.A. Introduction to Linguistics
2. Umarxo‘jayev, M.E. Religious Terminology Dictionary
3. Sultonova, Sh.M. Linguocultural Features of Religious Texts
4. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language
6. Khodjakulova, F. R. (2022). Lexico-Semantic Features of Religious Terms. Eurasian Research Bulletin, (13), 110-113.

NOTARIAL MEDIATSIYADA RAQAMLASHTIRISH: HUQUQIY VA PSIXOLOGIK TAHLIL

Tursunova Adolat Abdug'affor qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Mediatsiya va nizolarni muqobil hal etish usullar yo'nalishi magistranti

tursunovaa73@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola orqali notarial mediatsiya jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning huquqiy va psixologik chegaralari tahlil qilinadi. Mediatsiya jarayonini tashkil qilish va olib borishning onlayn formati samaradorligi ko'plab olimlar tomonidan e'tirof etilgan bo'lsada, uning inson omili bilan bog'liq fundamental kamchiliklarini ya'ni shaxsning emotsional holatini to'liq qamrab olmasligi, iroda erkinligini ta'minlashdagi zaifligi va ko'z kontaktining yo'qolishini ilmiy asoslaydi. Notarial institutda ishlarni masofaviy tashkil qilish va olib borish samarali bolsa-da, notarial mediatsiyani onlayn olib borish kutilgan ijobiy natijani kafolatlay olmasligi mumkinligini, bundan tashqari, milliy mentalitet va qadryatlarda mulohazatning an'anaviy shakli ustunligi sohani raqamlashtirishda chegaralarni vujudga keltirishi mumkinligi tahlil qilinadi. Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, notarial mediatsiya jarayoni oddiy texnik kelishuv emas, balki ontologik transformatsiyadir, ya'ni, masala faqat shakl o'zgarishi emas, balki mediatsiyaning mohiyati va tabiati o'zgarishiga olib kelishi mumkin.

Kalit so'zlar: online mediatsiya, (ADR), E-notariat, milliy qadryatlar, psixologik to'siqlar, emotsional chegara, xavfsizlik muammolari, gibrid format.

ABSTRACT

This article analyzes the legal and psychological limits of using digital technologies in the notarial mediation process. Although the effectiveness of the online format of organizing and conducting the mediation process has been recognized by many scholars, it scientifically substantiates its fundamental shortcomings related to the human factor, namely, the inability to fully cover the emotional state of the individual, the weakness in ensuring free will, and the loss of eye contact. Although the remote organization and conduct of work in the notarial institute is effective, it is analyzed that conducting notarial mediation online may not guarantee the expected positive result, and in addition, the dominance of the traditional form of communication in national mentality and values may create limits in the digitalization of the field. This study shows that the notarial mediation process is not a simple technical agreement, but an ontological transformation, that is, the

issue is not only a change in form, but also a change in the essence and nature of mediation.

Keywords: *online mediation, (ADR), E-notary, national values, psychological barriers, emotional boundaries, security issues, hybrid format.*

KIRISH

Bugungi kundagi shiddat bilan rivojlanib borayotgan raqamli yangilanish jarayonlari insoniyat hayotining barcha jabhalariga o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Jumladan, huquq sohasi ham raqamli dunyoning asosiy maydoniga aylandi. Raqamli texnologiyalar sud-huquq tizimini optimallashtirishda, elektron hujjatlar aylanishining joriy qilinishida, huquq tizimlarining elektron bazalarini shakllantirishda ayniqsa foydali bo'ldi. Shuningdek, notarial faoliyatda ham raqamli texnologiyalarning bugungi o'rnini shunchaki qulaylik yaratish emas, balki huquqiy xavfsizlikning fundamental kafolatiga aylandi deyishimiz mumkin. Ayniqsa, E-notarius tizimining joriy etilishi bu sohada qator yutuqlarni ta'minladi. Nizolarni muqobil hal etish (ADR) tizimi esa nizolarni onlayn hal qilish konsepsiyasini shakllantirdi. Bu nizolarni faqatgina texnologik vositalar yordamida emas, balki sun'iy intellekt va algoritmik tahlillar orqali hal qilish tizimini yaratdi. Biroq, nizolarni hal muqobil hal etish, xususan, mediatsiya jarayoni quruq huquqiy bitimlar yoki statistik ko'rsatkichlar doirasidan ancha kengroq tushuncha deb hisoblayman. U bevosita inson psixologiyasi va ruhiy kechinmalari bilan bog'liq bo'lib, mohiyatan insoniy iztiroblarni ijtimoiy-huquqiy yechimlar orqali ijobiy hal qilish deb baholash lozim. Biz sohada aynan notarial mediatsiyani rivojlantirishga urg'u berar ekanmiz, notarial institutning takomillashtirilishida o'rnini beqiyos bo'lgan raqamli texnologiyalarning notarial mediatsiyada kutilganidek samara bermasligini tan olishimiz lozim. Notarial mediatsiyani to'liq raqamlashtirish uning fundamental asosi bo'lgan shaxslararo ishonch va emotsional bog'lanishni yo'qqa chiqarish xavfi huquq sohasining ko'plab vakillarini tashvishga solayotgani hammamizga ma'lum. Fikrimcha, inson omili ustuvor bo'lgan jarayonlarni texnologiya yordamida to'liq amalga oshirib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, raqamlashtirish jarayoni funksional samaradorlikni oshirishi mumkin, biroq u mediatsiyaning inson kechinmalariga va qadriyatlarga asoslangan tabiatini zaiflashtiradi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tahliliy va nazariy tadqiqot usullaridan foydalanilgan. Xorijiy olimlarning, xususan, E.Katsh, J.Rifkin, G.Rizzolatti, M.Legg, N.Ebner va J.Thompsonlarning ilmiy ishlari va nazariy qarashlari chuqur o'rganilgan. Notarial mediatsiya jarayonida raqamli texnologiyalarni qo'llashning huquqiy va

psixologik chegaralarini aniqlash maqsadida interdistsiplinar yondashuv, nazariy modellashirish hamda milliy mentalitet kontekstida tahlil qilish usullari qo'llanilgan.

NATIJALAR

Amaliyotlar shuni ko'rsatadiki, onlayn nizolarni hal etish (ODR) tizimining bir qancha ijobiy tomonlari mavjud. Jumladan, raqamli mediatsiya orqali tizimning samaradorligini oshirishga erishish mumkin. Resurslarga kelsak, mediatsiya jarayonining ishtirokchilari bir-biridan uzoq masofalarda bo'lgan taqdirda ayniqsa foydalidir. Masofaviy tizim uchrashuv belgilangan joyga kelish bilan bog'liq transport harajatlarini va vaqt muammosini sezilarli kamaytiradi. Amerikaning Massachusetts universiteti huquqshunos olimlari Nizolarni online hal qilish sohasining asoschilari bo'lgan E.Katsh va J.Rifkin texnologiyani jarayonning "to'rtinchi tomoni"³²² sifatida baholashadi.

Olimlarning fikricha, texnologiya shunchaki vosita emas, u jarayonning dinamikasini o'zgartiradi, ma'lumotlarni tahlil qiladi va algoritmlar orqali yechim taklif qiladi. Albatta, hujjatlar bilan ishlashning qulay ekanligi, kelishuvlarni ayni vaqtda ko'rib chiqish, o'zgartirish va elektron imzo orqali tasdiqlash imkoniyati yuqoridagi olimlarning fikrlarini aniq asoslab beradi. Bundan tashqari, ayrim nizolarda ekran o'z vazifasidan ham ko'prog'ini bajarishi mumkin, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri jismoniy qarama-qarshilikni oldini olishga yordam beradi. Elektron qurilmalar orqali muloqot qilish jarayonida emotsiyalarni yetarli darajada ochiqlanmasligi ba'zi hollarda foydali bo'lishi mumkin. Iqtisodiy va tijoriy nizolarni hal etishda raqamli mediatsiyadan foydalanish kutilgan natijani berishi ehtimoli yuqori, negaki bu turdagi nizolarda taraflarning ruhiy kechinmalari va emotsional holatining o'zi asosiy jihat bo'lmasligi mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan qulayliklarga qaramay, biz raqamli mediatsiyani to'laqonli yechim deya olmaymiz. Chunki, onlayn jarayonlar insoniy muloqotni o'ldiradi, hislar va ruhiy kechinmalarni hisobga olinmasligiga sabab bo'ladi. Mediatorning asosiy quroli bo'lgan tomonlar o'rtasidagi psixologik muhitni boshqarish qobiliyati bu yerda ishlamaydi. Italiyalik neyrobiolog olim G. Rizzolatti tomonidan ishlab chiqilgan ko'zgu neyronlari nazariyasiga ko'ra, inson boshqa bir insonning haqiqiy niyatini va emotsiyasini bevosita muloqotda, mikromimika va tana tili orqali idrok etadi.³²³ Ushbu nazariyaga ko'ra turli texnologik vositalar orqali tashkil qilingan muzokara jarayonlari shaxslarning tabiiy emotsional harakatlarini yuzaga chiqarishida to'sqinlik qiladi. Tana tili orqali amalga oshiriladigan muloqotni

³²²Katsh, E., & Rifkin, J. (2001). *Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

³²³ Rizzolatti, G., & Sinigaglia, C. (2008). *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*. Oxford: Oxford University Press.

kamaytiradi. Bu sun'iy to'siqlar o'z navbatida mediator uchun jiddiy muammolar keltirib chiqarishi mumkin, sababi mediator jarayonni to'liq boshqara olmaydi taraflar bilan hissiy yaqinlik o'rnatish imkoniyati cheklanadi. Natijada visual cheklovlar mediator va taraflar o'rtasidagi psixologik ko'prik zaiflashtiradi. Yuqoridagilarga asoslanib, raqamli mediatsiya mediator uchun ham taraflar uchun ham kutilgan natijaga erisha olmaydi degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Avstraliyalik huquqshunos olim M.Leggning fikriga ko'ra, raqamli jarayonlar muloqotda mavjudlik hissini pasaytiradi.³²⁴ Ekran orqali qilingan muloqotlarda shaxslar to'liq jarayon bilan qamrab olinmaydi, ba'zilar o'z ishlari va o'z hayollari bilan band bo'lishlari mumkin va jarayonni shunchaki ma'lumotlarga asoslangan jonli ko'rsatuv sifatida qabul qilishlari ham ehtimoldan holi emas. Bu esa jismoniy uchrashuvda vujudga keladigan mas'uliyat, ichki iroda kabi hislarni sezilarli darajada susaytirishi mumkin. Shaxs qarshisidagi insonga, uning ko'zlariga qarab muloqot qilgan vaqtda yuqori darajada ehtiyotkor bo'ladi va mas'uliyatni chuqurroq his qiladi. Bundan tashqari, raqamli uchrashuvlar istalgan vaqtda bittagina tugmani bosish orqali yakunlanishi bu paytda qulaylik emas, muammoni o'zaro hal qilishdan ko'ra bundan qochishga asos bo'lishi mumkin. Mediatsiyaga jarayoniga kirishish taraflarning to'liq ixtiyoriga asoslanishi nuqtai nazaridan muzokara jarayonida o'zini biroz noqulay his qilgan taraf mediatorning tushuntirishlari yoki nizoning biror muqobul yechimi taklif qilinishini kutmasdan ham shunchaki platformani tark etishi mumkin. Bu jarayonning protsessual muddatlariga va kelishuvga erishilmasligiga ham bevosita sabab bo'lishi mumkin.

Har qanday yangilikni xoh u texnologik fenomenon bo'ladimi, yoki yangi tizim bo'ladimi joriy etishdan avval millatning milliy qadryatlari va ruhini albatta o'rganib chiqish va u qanchalik samara beradi degan savolga javob bera olish lozim bo'ladi. O'z milliy qadryatlarimizdan kelib chiqadigan bo'lsak, yuzma-yuz o'tirib gaplashish muloqotning barcha tan oladigan, va shu vaqtgacha ijobiy natijalarga olib kelgan shakli ekanini ikkilanmay aytishimiz mumkin. Ayniqsa, oilaviy, meros yoki murakkab mulkiy nizolarda millatimizga xos bo'lgan andisha, yuzxotirchilik kabi hissiy sifatlar faqat jonli muloqotda ishlaydi. Yarashish, murosaga kelish, kechirim so'rash yoki kechirish kabi jarayonlar ko'proq jismoniy mavjudlikni talab qiladi. Texnologiya asrigacha bizning qarashlarimiz, ongimiz shu asosda shakllanib kelgan. Shu jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, erkan ortidan aytilgan uzr, yoki murosasozlik hech qanday ijtimoiy oqibat tug'dirmasligi kelishuv esa faqatgina yozma hujjatligicha

³²⁴ Legg, M. (2016). The Future of Dispute Resolution: Online ADR and Information Technology. *UNSW Law Research Paper*, No. 2016-62. University of New South Wales.

qolib ketishi mumkin. Ushbu sabablar ham mediatsiya jarayonini to'liq raqamlashtirishni samarali qilmasligi mumkin.

MUHOKAMA

Zamonaviy axborot texnologiyalarining sohadagi afzalliklarini to'laligicha rad etib bo'lmaydi albatta. Hujjatlar almashinuvida, o'zaro xabarnomalar yuborishda, muzokara vaqtlari va joyi haqidagi kelishuvlar kabi protsessual jihatlarida texnologiyaning yordami beqiyosdir. Shu sababdan, mediatsiya jarayonlarini olib borishda mutlaq raqamlashtirish yoki an'anaviy formatga yopishib olishdan voz kechib, "Gibrid mediatsiya modeli" joriy etish eng maqbul yechim sifatida tashkil qilishimiz mumkin. Aynan raqamli muloqot va onlayn nizolarni hal qilish sohasida dunyo olimlari xususan, N. Ebner va J. Thompsonlar³²⁵ juda ko'p izlanishlar va tadqiqotlar olib borishgan va bu modelni sohaga kiritishgan bo'lsada, mamlakatimizda gibrid mediatsiya modeli ilmiy nazariy jihatdan o'rganilmagan hisoblanadi. Shunga qaramay, hozirda respublikamizda ko'plab mediatorlar mediatsiya jarayonlarida bu modeldan mahorat bilan foydalanib kelayotganlarining guvohi bo'lyapmiz. Bu esa o'z navbatida nazariya va amaliyot o'rtasida bo'shliqni yuzaga keltiradi. chunki mediatorlarimiz tajribaviy yo'l bilan qo'llayotgan ushbu uslub metodologik jihatdan tizimlashtirilmagan. Vaholanki, aynan gibrid format ya'ni dastlabki bosqichda yuzma-yuz muloqot orqali ishonch muhitini yaratish, keyinchalik esa protsessual tejamkorlik uchun raqamli vositalarga o'tish bizning ijtimoiy-madaniy muhitimiz uchun eng samarali modeldir. Mazkur modelning ilmiy asoslanishi va qonunchilikda o'z aksini topishi nafaqat mediatorlar faoliyatini legallashtiradi, balki raqamli texnologiyalar davrida insoniy muloqotning qadrini va emotsional yaqinlikni saqlab qolishga xizmat qiladi.

XULOSA

Notarial mediatsiyada inson omili tizimning asosi va yuragi hisoblanadi. Faqatgina onlayn formatdan foydalanib nizolarni hal qilish esa insoniy munosabatlardagi nozik jihatlarni qamrab ololmaydi. Shu tufayli raqamlashtirish chegarasi inson qalbi va emotsiyasi boshlangan joyda yakunlanishi kerak. Texnologiya yordamchi vosita sifatida xizmat qilishi mumkin, biroq u mediatorning jarayonni boshqarishi, inson ko'zlaridagi samimiyat va yarashuv onidagi ichki yengillikni yetkazib berishga ojizlik qiladi. Shu sababli notarial mediatsiyani to'liq raqamlashtirish emas, balki nazorat ostidagi, qadriyatga asoslangan gibrid transformatsiya modeli istiqbolli yo'nalish sifatida e'tirof etilishi lozim.

³²⁵ Ebner N., Thompson J. Face-to-Face or Screen-to-Screen? Aspects of Mediating via Video-mediated Communication // *Educating Negotiators for a Connected World*

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Katsh, E., & Rifkin, J. (2001). *Online Dispute Resolution: Resolving Conflicts in Cyberspace*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
2. Rizzolatti, G., & Sinigaglia, C. (2008). *Mirrors in the Brain: How Our Minds Share Actions and Emotions*. Oxford: Oxford University Press.
3. Legg, M. (2016). The Future of Dispute Resolution: Online ADR and Information Technology. *UNSW Law Research Paper*, No. 2016-62. University of New South Wales.
4. Ebner, N., & Thompson, J. (2014). *Face-to-Face or Screen-to-Screen? Aspects of Mediating via Video-mediated Communication*. In C. Honeyman, J. Coben, & A. R. Wei-Min Lee (Eds.), *Educating Negotiators for a Connected World* (pp. 377–416). St. Paul, MN: DRI Press.

THE EFFECTIVENESS OF SOCIAL MEDIA-BASED AUTHENTIC MATERIALS IN DEVELOPING EFL LEARNERS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

Jumaqulova Shoir

4th year student of Foreign Language and Literature

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

ABSTRACT

In recent years, the integration of social media into language education has transformed traditional teaching practices, particularly in the field of English as a Foreign Language (EFL). This study investigates the effectiveness of social media-based authentic materials in developing learners' communicative competence. Drawing on contemporary theories of communicative language teaching and task-based instruction, the research explores how platforms such as Telegram, Instagram, and YouTube can facilitate meaningful language use. The study adopts an experimental design involving EFL learners and evaluates improvements in speaking, listening, reading, and writing skills. The findings indicate that social media-based authentic materials significantly enhance learners' communicative competence by providing real-life context, increasing motivation, and promoting interactive learning. The paper concludes with pedagogical recommendations for integrating social media into EFL classrooms.

Key words: Social media, English as a Foreign Language (EFL), authentic materials, communicative competence, language learning, task-based instruction, Telegram, Instagram, YouTube, interactive learning, language skills.

ANNOTATSIYA

So'nggi yillarda ijtimoiy tarmoqlarning til ta'limiga integratsiya qilinishi an'anaviy o'qitish usullarini sezilarli darajada o'zgartirdi, ayniqsa ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish (EFL) sohasida. Ushbu tadqiqot ijtimoiy tarmoqlarga asoslangan autentik materiallarning o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishdagi samaradorligini o'rganadi. Kommunikativ til o'qitish va topshiriqqa asoslangan ta'lim nazariyalariga tayangan holda, tadqiqot Telegram, Instagram va YouTube kabi platformalarning tilni mazmunli qo'llashni qanday ta'minlashini tahlil qiladi. Tadqiqot EFL o'quvchilari ishtirokidagi eksperimental yondashuv asosida olib borilib, ularning gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozish ko'nikmalaridagi o'zgarishlar baholanadi. Natijalar ijtimoiy tarmoqlarga asoslangan autentik materiallar real hayotiy kontekst yaratishi, motivatsiyani oshirishi va interaktiv o'qitishni rivojlantirishi orqali kommunikativ kompetensiyani

sezilarli darajada yaxshilashini ko'rsatadi. Tadqiqot EFL darslarida ijtimoiy tarmoqlarni integratsiya qilish bo'yicha pedagogik tavsiyalar bilan yakunlanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, ingliz tili (EFL), autentik materiallar, kommunikativ kompetensiya, til o'rganish, topshiriqqa asoslangan ta'lim, Telegram, Instagram, YouTube, interaktiv o'qitish, til ko'nikmalari.

АННОТАЦИЯ

В последние годы интеграция социальных сетей в языковое образование существенно изменила традиционные методы преподавания, особенно в области английского языка как иностранного (EFL). Данное исследование рассматривает эффективность аутентичных материалов на основе социальных сетей в развитии коммуникативной компетенции обучающихся. Опираясь на современные теории коммуникативного обучения языку и заданийно-ориентированного подхода, исследование анализирует, как такие платформы, как Telegram, Instagram и YouTube, способствуют осмысленному использованию языка. В исследовании используется экспериментальный дизайн с участием студентов EFL и оцениваются улучшения в навыках говорения, аудирования, чтения и письма. Результаты показывают, что аутентичные материалы на основе социальных сетей значительно повышают коммуникативную компетенцию учащихся, создавая реальный жизненный контекст, повышая мотивацию и способствуя интерактивному обучению. В заключении представлены педагогические рекомендации по интеграции социальных сетей в учебный процесс EFL.

Ключевые слова: социальные сети, английский как иностранный язык (EFL), аутентичные материалы, коммуникативная компетенция, изучение языка, заданийно-ориентированное обучение, Telegram, Instagram, YouTube, интерактивное обучение, языковые навыки.

INTRODUCTION

The rapid expansion of digital technologies has reshaped the landscape of education, offering innovative opportunities for language learning. Among these developments, social media has emerged as a powerful tool for communication and information exchange. In the context of English as a Foreign Language (EFL), social media platforms provide access to authentic materials that reflect real-world language use, thereby bridging the gap between classroom learning and practical application. Communicative competence, which encompasses linguistic, sociolinguistic, and pragmatic abilities, is widely recognized as the primary goal of language education. However, traditional teaching methods often fail to create meaningful communicative

environments, resulting in learners who possess theoretical knowledge but lack practical fluency. This challenge necessitates the adoption of more dynamic and context-based approaches. Authentic materials, defined as texts and resources created for real-life communication rather than pedagogical purposes, play a crucial role in enhancing language learning. When combined with social media, these materials become even more accessible, engaging, and relevant to learners' everyday experiences. Therefore, this study aims to examine the effectiveness of social media-based authentic materials in developing EFL learners' communicative competence.

LITERATURE REVIEW

The concept of authentic materials has been extensively discussed in the field of language teaching. Scholars argue that exposure to authentic language input enables learners to develop a deeper understanding of linguistic structures and cultural nuances. Unlike simplified textbook content, authentic materials present language in its natural form, including idiomatic expressions, colloquial language, and contextual variations. Social media platforms have further expanded the scope of authentic materials by providing real-time, user-generated content. Platforms such as Instagram and YouTube offer diverse forms of input, including videos, comments, captions, and live interactions. These multimodal resources cater to different learning styles and facilitate the integration of multiple language skills. Research also highlights the role of social interaction in language acquisition. According to sociocultural theory, learning occurs through interaction and collaboration. Social media environments naturally support these processes by enabling learners to engage in discussions, share content, and receive immediate feedback. Moreover, task-based language teaching (TBLT) emphasizes the importance of meaningful tasks that mirror real-life activities. Social media provides an ideal platform for implementing such tasks, as learners can participate in authentic communicative situations, such as commenting on posts, creating content, or engaging in online discussions. Despite these advantages, some challenges have been identified, including distractions, lack of control over content quality, and varying levels of digital literacy among learners. Therefore, careful planning and guidance are essential to maximize the benefits of social media in language learning.

METHODOLOGY

This study employs a quasi-experimental research design to investigate the impact of social media-based authentic materials on EFL learners' communicative competence. The participants consisted of 30 intermediate-level students enrolled in a university language program. They were divided into an experimental group and a control group, each comprising 15 students. The experimental group was exposed to

social media-based authentic materials over a period of eight weeks. The materials included Instagram posts, YouTube videos, and Telegram discussions related to tourism, daily communication, and service interactions. Students participated in tasks such as role-playing, commenting, summarizing, and creating their own content. In contrast, the control group received traditional instruction using textbooks and teacher-centered activities. Both groups were assessed through pre-tests and post-tests designed to measure their communicative competence across four skills: speaking, listening, reading, and writing. Data collection methods included performance assessments, observation, and student feedback questionnaires. The results were analyzed using comparative statistical methods to identify significant differences between the two groups.

RESULTS AND ANALYSIS

The findings of the study reveal a noticeable improvement in the communicative competence of the experimental group compared to the control group. In speaking and listening skills, students exposed to social media materials demonstrated greater fluency, improved pronunciation, and enhanced ability to respond spontaneously in conversations. One of the key factors contributing to this improvement was the exposure to authentic audio-visual input. YouTube videos, for instance, provided learners with access to natural speech patterns, accents, and real-life dialogues. This helped students develop better listening comprehension and speaking confidence. In terms of vocabulary acquisition, the experimental group showed a higher retention rate of lexical items. Social media content often includes context-rich language, which facilitates deeper understanding and long-term memory. Students reported that learning vocabulary through real-life examples was more engaging and effective than memorizing word lists. Reading and writing skills also improved significantly. Instagram captions, comments, and online discussions encouraged learners to read actively and produce written responses. These activities promoted not only linguistic accuracy but also creativity and critical thinking. Quantitative analysis indicated that the experimental group outperformed the control group by an average of 25% in overall communicative competence scores. This demonstrates the effectiveness of integrating social media-based authentic materials into EFL instruction.

DISCUSSION

The results of this study support the hypothesis that social media-based authentic materials enhance communicative competence in EFL learners. The findings align with existing research that emphasizes the importance of meaningful input and interaction in language acquisition. One of the most significant advantages of using social media is its ability to create a learner-centered environment. Unlike

traditional classrooms, where the teacher is the primary source of knowledge, social media allows learners to explore, interact, and construct knowledge independently. This autonomy fosters motivation and engagement, which are critical factors in successful language learning. Furthermore, the use of authentic materials helps learners develop pragmatic competence, which involves understanding how language is used in different social contexts. For example, students learn how to adjust their language depending on the audience, purpose, and medium of communication. However, the study also highlights certain challenges. Teachers must carefully select appropriate content to ensure its relevance and appropriateness. Additionally, students may require guidance in navigating digital platforms effectively and responsibly. Another important consideration is the integration of technology into the curriculum. Simply using social media is not sufficient; it must be aligned with clear learning objectives and supported by structured activities.

Pedagogical Implications

The findings of this study have important implications for language teaching practice. First, educators should consider incorporating social media as a supplementary tool to enhance traditional instruction. This can be achieved through activities such as online discussions, content creation, and interactive tasks. Second, teacher training programs should include digital literacy and strategies for integrating technology into language teaching. This will enable educators to use social media effectively and confidently. Third, curriculum designers should develop materials and guidelines that support the use of authentic resources. This includes selecting appropriate platforms, designing tasks, and assessing learning outcomes. Finally, it is essential to maintain a balance between technology and pedagogy. Social media should be used as a means to achieve educational goals, not as an end in itself.

CONCLUSION

In conclusion, this study demonstrates that social media-based authentic materials are highly effective in developing EFL learners' communicative competence. By providing access to real-life language use, promoting interaction, and increasing learner motivation, social media enhances all four language skills. The experimental findings confirm that students who engage with authentic materials through social media perform better than those who rely solely on traditional methods. However, the successful implementation of this approach requires careful planning, appropriate content selection, and teacher guidance. As digital technologies continue to evolve, their role in education will become increasingly significant. Therefore, integrating social media into language teaching is not only beneficial but also necessary to prepare learners for real-world communication in a globalized society.

REFERENCES

1. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes: A Learning-Centred Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 183 p.
2. Dudley-Evans T., St John M. J. Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 301 p.
3. Richards J. C. Curriculum Development in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 320 p.
4. Nunan D. Task-Based Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 222 p.
5. Basturkmen H. Developing Courses in English for Specific Purposes. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010. – 192 p.
6. Nation I. S. P., Macalister J. Language Curriculum Design. – New York: Routledge, 2010. – 224 p.
7. Ellis R. Task-Based Language Learning and Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 387 p.
8. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. 5th ed. – New York: Pearson Education, 2007. – 410 p.
9. Hyland K. English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book. – London: Routledge, 2006. – 337 p.
10. Woodrow L. Introducing Course Design in English for Specific Purposes. – London: Routledge, 2018. – 240 p.
11. Gilmore A. Authentic materials and authenticity in foreign language learning // Language Teaching. – 2007. – Vol. 40, No. 2. – P. 97–118.
12. Kabilan M. K., Ahmad N., Abidin M. J. Z. Facebook: An online environment for learning of English in institutions of higher education? // Internet and Higher Education. – 2010. – Vol. 13, No. 4. – P. 179–187.

HOZIRGI FORS TILIDA FE'LIY PERIFRAZALAR VA QO'SHMA FE'LLARNING GENETIK MODELLARI TAHLILI

Nazarov Vafiqul Rajabboyevich

Samarqand davlat chet tillar instituti,
Yaqin Sharq tillari kafedrası o'qituvchisi
Samarqand, O'zbekiston

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi fors tilidagi fe'liy perifrazalar va qo'shma fe'llarning shakllanish manbalari, diaxronik taraqqiyoti hamda struktur-semantik modellari tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi analitik fe'l ifodasining ikki asosiy qatlami — grammatik perifrastik konstruksiyalar hamda leksik-kompozit predikatlarning genetik asosini va o'ziga xos farqlovchi belgilarini aniqlashdan iborat. Natijalar shuni ko'rsatdiki, fe'liy perifrazalar sifatdosh va yordamchi fe'llar asosida grammatikalizatsiyalashgan, qo'shma fe'llar esa nominal komponent hamda yengil fe'llarning (kardan - کردن, shodan - شدن, dādan - دادن, gereftan - گرفتن va b.) birikuvi natijasida sermahsul model sifatida shakllangan. Xulosada fors tilining fe'l tizimi sintetik meros va analitik innovatsiyalar uyg'unligidan iborat murakkab tarixiy sistema ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: fors tili, fe'liy perifraza, qo'shma fe'l, yengil fe'l, analitik fe'l, kompleks predikat, diaxroniya, grammatikalizatsiya.

АНАЛИЗ ГЕНЕТИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ ГЛАГОЛЬНЫХ ПЕРИФРАЗ И СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ В СОВРЕМЕННОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются источники формирования, диахроническое развитие и структурно-семантические модели глагольных перифраз и сложных глаголов в современном персидском языке. Цель исследования — выявление генетической основы и дифференциальных признаков двух основных слоёв аналитического выражения глагола: грамматико-перифрастических конструкций и лексико-композиционных предикатов. Результаты показывают, что глагольные перифразы грамматикализировались на базе причастий и вспомогательных глаголов, тогда как сложные глаголы сформировались в результате соединения именных компонентов с лёгкими глаголами (kardan - کردن, shodan - شدن, dādan - دادن, gereftan - گرفتن и др.). В заключении обосновывается, что глагольная система персидского языка представляет

собой сложную историческую структуру, в которой взаимодействуют синтетическое наследие и аналитические инновации.

Ключевые слова: персидский язык, глагольная перифраза, сложный глагол, лёгкий глагол, аналитический глагол, комплексный предикат, диахрония, грамматикализация.

ANALYSIS OF GENETIC MODELS OF VERBAL PERIPHRASES AND COMPLEX VERBS IN MODERN PERSIAN

ABSTRACT

This article examines the sources of formation, diachronic development, and structural-semantic models of verbal periphrases and complex verbs in Modern Persian. The study aims to identify the genetic basis and distinctive features of the two major layers of analytic verbal expression: grammatical periphrastic constructions and lexical-composite predicates. The findings reveal that verbal periphrases developed through the grammaticalization of participles and auxiliary verbs, while complex verbs emerged as productive models by combining nominal elements with light verbs (kardan - کردن, shodan - شدن, dādan - دادن, gereftan - گرفتن, etc.). The study concludes that the Persian verbal system is a historically layered complex where synthetic inheritance and analytic innovations interact.

Keywords: Persian language, verbal periphrasis, complex verb, light verb, analytic verb, complex predicate, diachrony, grammaticalization.

KIRISH

Fors tilining fe'l tizimi analitik ifoda vositalarining serqirraligi bilan ajralib turadi. Bu tilda harakat va holat ma'nosi nafaqat sodda fe'llar, balki sifatdash, yordamchi fe'llar, nominal komponentlar va yengil fe'llarning turli kombinatsiyalari orqali ham ifodalanadi. Shu sababli hozirgi fors tilini tavsiflashda fe'liy perifrastalar va qo'shma fe'llar alohida, ammo o'zaro bog'liq hodisalar sifatida talqin qilinadi. Lyudvig Paul (Ludwig Paul) erta yangi fors tilidan hozirgi bosqichgacha bo'lgan taraqqiyotni «uzluksiz va tadrijiy» (continuous and gradual) deb tavsiflaydi; demak, fors tilidagi analitik qurilmalar tasodifiy hodisa emas, balki uzoq tarixiy rivojlanish mahsulidir [Paul, 2013].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, fors tilshunosligida verbal periphrasis, complex predicate, light verb construction, compound verb kabi atamalar ko'pincha bir maydonda, o'zaro sinonimik qatorda qo'llanilsa-da, ularning lingvistik maqomi har doim ham qat'iy farqlanmaydi. Holbuki, grammatik ma'no ifodalovchi perifraza bilan yangi leksik predikat hosil qiluvchi qo'shma fe'l aynan bir xil lingvistik birlik

emas. Olivye Bonami va Polle Samvelyan (Olivier Bonami, Pollet Samvelian) «hozirgi fors tili tuslanish tizimi beshta perifrastik konstruksiyadan foydalanadi» (Modern Persian conjugation makes use of five periphrastic constructions), deb ta'kidlaydi [Bonami, Samvelian, 2015]. Yens Flayshxauer va Mojgan Neysaniy (Jens Fleischhauer, Mozghan Neisani) esa «fors tilida yengil fe'l konstruksiyalaridan keng foydalaniladi» (Persian makes extensive use of light verb constructions), deya qayd etadi [Fleischhauer, Neisani]. Mazkur ikki iqtibosning o'ziyoq fors tilida analitiklik ikki asosiy yo'nalishda – infleksion-grammatik va leksik-predikativ qatlamlarda – ro'y berishini ko'rsatadi.

Fe'liy perifraza va qo'shma fe'l masalasi fors tilshunosligida terminologik jihatdan ham murakkab bahslardan sanaladi. Ba'zi tadqiqotlarda compound verb termini keng ma'noda barcha kompleks predikatlarga nisbatan qo'llanilsa, boshqa ishlarda u faqat noverbal komponent va yengil fe'l tipidagi leksik birliklarga nisbatan ishlatiladi. Xuddi shuningdek, periphrasis termini ba'zan faqat infleksion paradigma ichidagi shakllar uchun, ba'zan esa grammatiklashayotgan ikki fe'lli konstruksiyalar uchun ham qo'llaniladi. Shu bois mazkur maqolada terminlar qat'iy ishchi ma'noda qo'llaniladi: perifrastik konstruksiya – grammatik ma'no hosil qiluvchi analitik birlik, qo'shma fe'l – lug'aviy predikat hosil qiluvchi analitik birlik. Bunday metodologik aniqlik olingan natijalarning izchil bo'lishini ta'minlash uchun zarurdir.

Mazkur maqolaning maqsadi hozirgi fors tilidagi fe'liy perifrazalar va qo'shma fe'llarning genetik modellari, tuzilish tamoyillari va semantik-funksional farqlarini aniqlashdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib, quyidagi vazifalar belgilandi:

-birinchidan, perifraza va qo'shma fe'l tushunchalarining nazariy chegaralarini aniqlash;

-ikkinchidan, perifrazalarning diaxronik ildizlarini ko'rsatish;

-uchinchidan, qo'shma fe'llarning asosiy genetik modellarini tasniflash;

-to'rtinchidan, perifraza va qo'shma fe'l orasidagi o'tish zonalarini tavsiflash.

Tadqiqot obyekti hozirgi fors tilidagi analitik fe'l konstruksiyalari bo'lsa, tadqiqot predmeti ularning genetik, strukturaviy va semantik xususiyatlaridan iboratdir.

Tarixiy materiallar ham mazkur farqlashning o'rinli ekanligini tasdiqlaydi. L. Paulning erta yangi fors tili haqidagi kuzatuvlari shuni ko'rsatadiki, islomdan keyingi davrda yozuv tizimida, dialektal tafovutlarda va arabiy ta'sirda kuchayish kuzatilsada, fe'l tizimida birdaniga keskin uzilish ro'y bermagan [Paul, 2013]. Aksincha, qadimgi va o'rta forsiy davrlardan meros bo'lib kelgan qator shakllar yangi sintaktik muhitda qayta tahlil qilinib, analitik paradigmaga aylangan. Demak, hozirgi fors tilidagi perifrazalar "tayyor" holda paydo bo'lmagan; ular uzoq diaxronik taraqqiyot

va tizimli qayta qurilishning mahsulidir. Bu jihat ularni lugʻaviy qoʻshma feʼllardan ajratishda ayniqsa muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Feʼliy perifrazalar boʻyicha zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, eng avvalo, ularning grammatik paradigma tarkibidagi oʻrnini aniqlashga qaratilgandir. O. Bonami va P. Samvelyan (Olivier Bonami, Pollet Samvelian) fors tilidagi beshta perifrastik konstruksiyani yagona tizim doirasida qiyoslab, perfect, passive, modal va boshqa turlarni alohida tahlil qiladi [Bonami, Samvelian, 2015]. Ushbu tadqiqotning eʼtiborli jihati shundaki, unda periferik boʻlib koʻringan konstruksiyalar ham umumiy paradigma bilan uzviy bogʻliqlikda oʻrganiladi. Shu sababli mazkur maqolada O. Bonami va P. Samvelyan yondashuvi feʼliy perifrazalarning grammatik maqomini belgilashda nazariy asos sifatida qabul qilindi.

Qoʻshma feʼllar masalasida Shtefan Myullerning (Stefan Müller) tadqiqotlari muhim oʻrin tutadi. Olim fors tilidagi kompleks predikatlar (complex predicates) haqida fikr yuritar ekan, ularning bir vaqtning oʻzida ham soʻzga xos, ham soʻz birikmasiga xos xususiyatlarga (word-like and phrase-like properties) ega ekanligini koʻrsatib oʻtadi [Müller]. Mazkur kuzatuv qoʻshma feʼllarni nafaqat sintaksis yoki morfologiya doirasidagina izohlash mumkin emasligini, balki ularni oraliq – leksik-sintaktik birliklar sifatida tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi. Y. Flayshxauer va M. Neysaniy (Jens Fleischhauer, Mozhgan Neisani) esa ajraluvchi yengil feʼl konstruksiyalarining (light verb constructions) sintaktik harakatchanligini, yaʼni komponentlar oʻrtasiga atributiv yoki adverbial birliklar kiritilishi mumkinligini isbotlab beradi [Fleischhauer, Neisani].

Aspektual va oʻtuvchi tipdagi konstruksiyalarni oʻrganishda Azita Toligʻoniy (Azita Taleghani), shuningdek, Muhammad Raseh-Mahand va Mehdi Parizadaning (Mohammad Rasekh-Mahand, Mehdi Parizadeh) ilmiy ishlari alohida ahamiyatga molik. A. Toligʻoniy fors tili davomiylilik feʼllarida (progressivda) asosiy feʼl ham, dāštan (داشتن) yengil/yordamchi feʼli ham shaxs-son koʻrsatkichini qabul qilishini taʼkidlaydi va buni seriyali feʼl konstruksiyasiga (serial verb construction) yaqin hodisa sifatida tahlil qiladi [Taleghani, 2010]. M. Raseh-Mahand va M. Parizada esa ayrim ikki feʼlli qurilmalarni seriyali konstruksiya emas, balki grammatikalizatsiyaning turli bosqichlarida joylashgan aspektual feʼl konstruksiyalari (aspectual verb constructions) deb izohlaydi [Rasekh-Mahand, Parizadeh, 2022]. Ushbu har ikkala yondashuv maqolamizda perifraza va qoʻshma feʼl oʻrtasidagi oraliq zonani tavsiflashda metodologik tayanch boʻlib xizmat qildi.

Tadqiqot metodologiyasi diaxronik, tavsifiy, komponentli hamda qiyosiy-tipologik tahlil usullarining uygʻunligiga asoslanadi. Diaxronik metod orqali erta

yangi fors tilidan to hozirgi fors tiligacha bo'lgan shakllar qiyosiy o'rganildi; tavsifiy metod vositasida zamonaviy fors tilidagi asosiy konstruksiyalar formal va semantik jihatdan bayon etildi; komponentli tahlil esa konstruksiya tarkibidagi nominal, sifat-dosh, yordamchi hamda yengil fe'l elementlarining funksional yuklamasini aniqlashga xizmat qildi. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlarda ilgari surilgan terminologik va nazariy ta'riflar o'zaro qiyoslanib, mazkur maqola doirasida foydalanish uchun ishchi ta'riflar ishlab chiqildi.

Perifrazalarning genetik taraqqiyotida dialektal va uslubiy omillar ham sezilarli o'rin tutgan. L. Paul erta yangi fors tilining yagona va to'liq standartlashmaganligini, turli mintaqaviy hamda diniy an'analar tilning grammatik qiyofasiga ta'sir ko'rsatganini ta'kidlaydi [Paul, 2013]. Demak, ayrim yordamchi fe'lli yoki sifat-doshli konstruksiyalar umumiy me'yorlashuv jarayoniga qadar parallel ravishda mavjud bo'lgan. Keyinchalik adabiy standartlashuv natijasida ayrim modellar mustahkamlanib borgan bo'lsa, boshqalarining qo'llanish doirasi toraygan. Ushbu tarixiy fonni hisobga olish zamonaviy perifrazalarni oddiy sinxronik hodisa sifatida emas, balki diaxronik tanlanish natijasi sifatida baholash imkonini beradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Fe'liy perifraza va qo'shma fe'l: nazariy farqlash mezonlari

Fe'liy perifraza deganda bitta grammatik ma'noning kamida ikki komponent orqali analitik ifodalanishi tushuniladi. Bunda konstruksiyaning markazida yangi lug'aviy birlik yasash emas, balki zamon, aspekt, mayl yoki nisbat (passivlik) kabi grammatik ma'noni hosil qilish turadi. Masalan, rafte ast (رفته است), rafte bud (رفته بود), dāsht mi-raft (داشت می‌رفت) kabi shakllar yangi fe'l emas, balki mavjud fe'lning analitik paradigmalaridir [Bonami, Samvelian, 2015; Taleghani, 2010]. Qo'shma fe'l esa, aksincha, yangi predikativ birlik yaratadi: javāb dādan (جواب دادن), tasmim gereftan (تصمیم گرفتن), kār kardan (کار کردن), qabul dāshtan (قبول داشتن) kabi birliklarda semantik yukning katta qismi noverbal komponentga o'tadi, fe'l esa predikativ tayanch vazifasini bajarib, ayrim semantik soylarni beradi [Fleischhauer, Neisani; Müller]. Shunday qilib, sirtqi o'xshashlikka qaramay, ularning lingvistik vazifasi tubdan farq qiladi.

Mazkur ikki hodisani farqlash uchun uchta asosiy mezon taklif etish mumkin. Birinchi mezon – grammatiklik darajasi: agar konstruksiya zamon, aspekt yoki nisbat ma'nosini hosil qilsa, u perifraza hisoblanadi. Ikkinchi mezon – leksik natija: agar konstruksiya mustaqil lug'aviy predikat yaratib, lug'atda alohida birlik sifatida qayd etilishi mumkin bo'lsa, u qo'shma fe'ldir. Uchinchi mezon – tarixiy kelib chiqish: perifraza odatda yordamchi fe'llar va sifat-doshlarning grammatikalizatsiyasi natijasida shakllanadi; qo'shma fe'l esa ko'proq nominal yoki sifatliy asosning yengil

fe'l bilan leksiklashuvi mahsulidir [Paul, 2013; Müller]. Ana shu uch mezon keyingi tahlillarning metodologik markazini tashkil etadi.

Perifraza va qo'shma fe'lni farqlashda sintaktik ajraluvchanlik ham yordamchi mezon bo'lishi mumkin, biroq bu mezon mutlaq xarakterga ega emas. Ayrim qo'shma fe'llar orasiga atribut yoki zarf kirishi mumkin, ayrim perifrazalarda esa yordamchi fe'l va asosiy fe'l nisbatan yaqindan bog'langan bo'ladi [Fleischhauer, Neisani; Taleghani, 2010]. Shu sababli struktur ajraluvchanlikdan ko'ra, semantik natija va paradigmatic rol muhimroqdir. Masalan, dāram mi-ravam (دارم می‌روم) shaklida ikki fe'l mavjud bo'lsa-da, natija progressiv zamon ifodasidir; javāb dādan (جواب دادن) shaklida esa natija yangi predikatdir. Demak, tashqi ko'rinishdagi o'xshashlik funksional tenglikni anglatmaydi.

2. Fe'liy perifrazalarning genetik modellari

Perifrazalarning eng qadimiy va asosiy modeli «sifatdosh + kopula/yordamchi fe'l» qolipidir. L. Paul erta yangi fors tilida tugallanganlik (perfect) shakllarining holat-sifatliy (stative-adjektiv) kelib chiqishini ta'kidlab, bunday konstruksiyalar dastlab "holat"ni bildirganini ko'rsatadi [Paul, 2013]. Demak, āmade-am (آمده‌ام), rafte ast (رفته است), neveshte budam (نوشته بودم) kabi shakllar tarixan "kelgan holatdaman", "ketgan holatda", "yozilgan edi" singari sifatdoshga yaqin tuzilmalardan rivojlangan. Vaqt o'tishi bilan bu birliklar to'laqonli zamon paradigmasiga aylangan. Shu ma'noda perfect va plusquamperfect shakllari fors tilida periferik sintaktik birikma emas, balki uzoq tarixiy grammatikalizatsiya mahsulidir.

Perifrazalarning ikkinchi modeli – passiv va natijaviy analitik shakllardir. Erta bosqichlarda ayrim morfologik passiv qoldiqlari saqlangan bo'lsa-da, keyinchalik majhul nisbat ko'proq yordamchi fe'llar orqali ifodalanadigan bo'ldi [Paul, 2013]. Zamonaviy fors tilida bu vazifa ko'pincha shodan (شدن) orqali bajariladi: koshte shodan (کشته شدن), dide shodan (دیده شدن), gofte shodan (گفته شدن). Bu yerda markaziy natija yangi leksik fe'l yasash emas, balki mavjud fe'lning passiv paradigmasini hosil qilishdir. Shuning uchun bunday birliklar qo'shma fe'lga tashqi jihatdan o'xshasa ham, funksional jihatdan perifraza sanaladi.

Uchinchi model aspektual perifrazalar, ayniqsa, progressiv konstruksiyalardir. A. Tolig'oniy: «Fors tilidagi hozirgi va o'tgan davomiylik zamonlari shunday yagona zamonlarki, ularda ham asosiy fe'l, ham dāstan yordamchi fe'li shaxs-son ko'rsatkichini oladi» (The present and past progressive tenses in Persian are the only tenses in which both the main verb and the minor verb dāstan receive agreement marking), deb yozadi [Taleghani, 2010]. Bu kuzatish «dāstan + mi-» shaklining oddiy yordamchi fe'l qolipi emasligini tasdiqlaydi. Dāram mi-ravam yoki dāshtand mi-neveshtand kabi shakllarda ikki fe'l bir hodisaning ichki davomiyligini ifodalaydi. M.

Raseh-Mahand va M. Parizada bunday birliklarning bir qismini shakllanayotgan aspektual fe'llar (emerging aspectual verbs) sifatida talqin qiladi, ya'ni ular to'la grammatiklashgan perifriza bilan leksik kompleks predikat orasidagi oraliq bosqichda turadi [Rasekh-Mahand, Parizadeh, 2022].

Qo'shma fe'llarning mahsuldorligi fors tilidagi leksik tejamkorlik bilan ham bog'liq. Yangi sodda fe'l yasash imkoniyati tarixan mavjud bo'lsa-da, zamonaviy tilda u juda chegaralangan va ko'proq so'zlashuv qatlamidagina kuzatiladi [Pastor, Korn, Rammer, 2024]. Bunga qarama-qarshi o'laroq, «nominal komponent + yengil fe'l» modeli deyarli cheksiz kombinatorik imkoniyat yaratadi. Masalan, ilmiy, siyosiy, diniy, maishiy va texnik sohalarda yangi tushunchani ifodalash uchun ko'pincha o'zlashma yoki mahalliy nomga kardan (کردن), shodan (شدن), dādan (دادن) singari fe'llarni biriktirish kifoya qiladi. Bu modelning yuqori mahsuldorligi aynan shundaki, u yangi tushuncha uchun alohida sintetik fe'l yasashni talab etmaydi.

3. Qo'shma fe'llarning birinchi genetik modeli: tub forsiy nominal yoki sifatli asos + yengil fe'l

Hozirgi fors tilida qo'shma fe'llarning eng sermahsul modeli – nominal yoki sifatli komponentning kardan (کردن), shodan (شدن), dādan (دادن), gereftan (گرفتن), zadan (زدن), keshidan (کشیدن) kabi yengil fe'llar bilan birikuvidir. Y. Flayshxauer va M. Neysaniy yengil fe'l konstruksiyalarini (light verb constructions) noverbal preverb (non-verbal preverb) hamda semantik jihatdan yengil fe'l elementining (semantically light verbal element) birikmasi sifatida ta'riflaydi [Fleischhauer, Neisani]. Mazkur qolip orqali faoliyat, holat, jarayon, natija va baholash ma'nolari juda keng ko'lamda ifodalanadi: kār kardan (کار کردن), sedā dādan (صدا دادن), tasmim gereftan (تصميم گرفتن), xaste shodan (خسته شدن), xaste kardan (خسته کردن). Bu holat fors tilida fe'l yasashning yetakchi yo'li sof derivatsiya emas, balki analitik-kompozit model ekanini ko'rsatadi.

Bunday birliklarda yengil fe'lning roli bir xil emas. Masalan, shodan ko'pincha holat o'zgarishi va natijaviylikni, kardan esa kauzativ-faollikni, dādan ko'pincha uzatish yoki qo'zg'atishni, gereftan esa qabul qilish yoki egallash soyasini saqlab qoladi. Shuning uchun xaste shodan va xaste kardan semantik jihatdan teng emas: birinchisi “charchamoq”, ikkinchisi “charchatmoq” ma'nosini beradi. Xuddi shuningdek, tasmim gereftan “qaror qabul qilmoq” bo'lsa, tasmim dāshtan (تصميم داشتن) “niyat qilmoq, qarori bo'lmoq” tarzida talqin qilinadi. Demak, yengil fe'llar mutlaqo ma'nosiz emas; ular qo'shma fe'l tarkibida semantik differensiatsiyani ta'minlaydi [Fleischhauer, Neisani; Müller].

Biroq mahsuldorlik barcha yengil fe'llarda bir xil emas. E. Eshag'i va Q. Karimi Do'ston o'zlarining korpus tadqiqotlarida yengil fe'llarning mahsuldorligi ularning

semantik bo'shashish darajasi, qo'shila oladigan kontekstlari va struktur cheklovlariga bog'liqligini ko'rsatib beradi [Eshaghi, Karimi Doostan, 2021]. Ayrim fe'llar juda umumiy xarakterga ega bo'lib, turli tipdagi noverbal komponentlar bilan erkin birika oladi; ayrimlari esa ma'lum bir semantik maydon bilangina chegaralanadi. Shu sababli fors tilidagi qo'shma fe'llar tizimini oddiy "ot + fe'l" formulasi bilan tushuntirish yetarli emas; unda semantik litsenziyalash va konstruktiv cheklovlar ham mavjud.

4. Qo'shma fe'llarning ikkinchi genetik modeli: arabiy masdar va otlar + forsha yengil fe'l

Fors tili tarixidagi eng muhim tashqi omillardan biri arab tilining ta'siridir. Jon R. Perri (John R. Perry) arabiy elementlarning fors tilidagi rolini tahlil qilib, ko'plab harakat nomlari (verbal nouns) va boshqa hosila otlar fors tiliga kirib, keyinchalik analitik predikat yasashda faol qatnashganini ko'rsatadi [Perry, 2013]. Ayniqsa, standart fors tilida arabiy masdar yoki otning kardan, shodan, dādan kabi fe'llar bilan birikishi juda mahsuldor modelga aylangan: eslāh kardan (اصلاح کردن), qabul shodan (قبول شدن), mo'āmalā kardan (معامله کردن), sohbat kardan (صحبت کردن), mojādala kardan (مجادله کردن) va hokazo. Bu holat analitik strategiyaning sintetik fe'l yasalishidan ustun kelganini dalillaydi.

J. R. Perri arabiy o'zlashmalar bo'yicha shunday xulosaga keladi: «standart fors tilida analitik shakl afzal ko'riladi» (analytic is preferred in Standard Persian) [Perry, 2013]. Mazkur fikr tarixiy nuqtai nazardan juda muhim: demak, arabiy leksik qatlam fors tiliga ko'proq nom va masdar ko'rinishida kirgan bo'lib, ularning fe'lga aylanishi aynan forsha yengil fe'llar yordamida amalga oshgan. Shuning uchun hozirgi fors tilidagi ko'plab qo'shma fe'llar ichki forsiy model va tashqi arabiy leksik qatlamning birikish nuqtasida vujudga kelgan gibrid konstruksiyalar sifatida baholanishi o'rinlidir. Bu model, ayniqsa, ilmiy, rasmiy, diniy va mavhum ma'no maydonlarida eng yuqori mahsuldorlik ko'rsatadi [Perry, 2013; Eshaghi, Karimi Doostan, 2021].

Arabiy elementlarning roli bu o'rinda alohida qayd etilishi kerak. J. R. Perri arabiy o'zlashmalar orasida mavhum va ilmiy soha so'zlari, xususan, harakat nomlari (verbal nouns) yuqori ulushga egaligini ta'kidlaydi [Perry, 2013]. Bu holat qo'shma fe'llar taraqqiyoti uchun juda qulay material yaratadi, chunki masdar tipidagi elementlar predikativlashishga tayyor bo'lgan semantik bazani taqdim etadi. Natijada eslāh kardan (اصلاح کردن), taqviyat kardan (تقویت کردن), tahlil kardan (تحلیل کردن), mohokama kardan (محاکمه کردن) singari birliklar nafaqat adabiy til, balki ilmiy uslubning ham asosiy mexanizmlaridan biriga aylangan. Bunday birliklarda noverbal

komponent leksik markaz bo'lib, yengil fe'l esa konstruktiv tayanch vazifasini bajaradi.

5. Qo'shma fe'llarning uchinchi genetik modeli: semantik ixtisoslashgan yengil fe'llar tizimi

So'nggi yillarda fors tilidagi yengil fe'llarning mahsuldorligi va semantik yukini maxsus o'rgangan tadqiqotlar paydo bo'ldi. E. Eshag'i va Q. Karimi Do'ston 21 ta yengil fe'lni korpus materiallari asosida tahlil qilib, ularning mahsuldorligi bir xil emasligini va bu holat semantik "yengillashish" darajasi bilan chambarchas bog'liqligini isbotlaydi [Eshaghi, Karimi Doostan, 2021]. Mualliflar ta'kidlashicha, ayrim fe'llar ko'proq konstruksiya markaziga aylangan bo'lsa, ayrimlari faqat chegaralangan kontekstlardagina ishlaydi. Ushbu natija qo'shma fe'llarning tasodifiy emas, balki ichki tizimli mexanizm asosida kengayishini ifodalaydi.

2020–2024-yillarda chop etilgan tadqiqotlar ham ayni xulosani mustahkamlaydi. Bahrami-Xurshid va G'orbonpur (Bahrami-Khorshid, Ghorbanpour) fors tilidagi inkorporativ tipdagi ot-fe'l (NV) ketma-ketliklarni konstruksion yondashuv (constructionist approach) orqali tahlil qilib, ularni kvazi-inkorporatsiya (quasi-incorporation) sifatida talqin qiladi [Bahrami-Khorshid, Ghorbanpour, 2021]. Pastor, Korn va Rammer (Pastor, Korn, Rammer) esa og'zaki-kollegial fors tilida yangi sodda fe'llarning qisman tiklanish jarayoni kuzatilayotgan bo'lsa-da, baribir yangi verbal birliklar hosil qilishning eng ustuvor modeli qo'shma fe'llar ekanini qayd etadi [Pastor, Korn, Rammer, 2024]. Demak, zamonaviy fors tilining umumiy tendensiyasi hamon analitik predikatsiya foydasiga xizmat qilmoqda.

So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, qo'shma fe'llar nafaqat tarixiy, balki kognitiv va konstruksion jihatdan ham izchil tizim hisoblanadi. Bahrami-Xurshid va G'orbonpur NV ketma-ketliklarni konstruksion nuqtai nazardan tahlil etib, ularning an'anaviy va nomlashga arzigulik faoliyatni (nameworthy and conventional activity) ifodalashga moyilligini yoritadi [Bahrami-Khorshid, Ghorbanpour, 2021]. Bu degani, qo'shma fe'llar oddiy sintaktik erkin birikma emas, balki ma'no va shaklning barqaror juftligidir. Demak, tarixiy kelib chiqishiga ko'ra erkin bo'lgan birikmalar keyinchalik konstruksiya sifatida leksiklashadi.

6. Perifraza va qo'shma fe'l orasidagi o'tish zonalari

Fors tilidagi ayrim konstruksiyalarni qat'iy ikki guruhdan biriga kiritish qiyin masala hisoblanadi. Ayniqsa, aspektual ikki fe'lli birliklar, progressiv shakllar va ayrim grammatikalashayotgan kompleks predikatlar perifraza bilan qo'shma fe'l orasidagi oraliq maydonni tashkil qiladi [Taleghani, 2010; Rasekh-Mahand, Parizadeh, 2022]. Bunday hollarda tashqi shakl emas, balki funksional natija asosiy mezon qilib olinishi kerak: agar konstruksiya yangi lug'aviy predikat yaratayotgan

bo'lsa, u qo'shma fe'lga yaqin; agar u faqat grammatik ma'noni ifodalasa, perifraza hisoblanadi. Shu ma'noda, fors tilida analitiklik qat'iy chiziqli emas, balki uzluksiz kontinuum (continuum) shaklida namoyon bo'ladi.

Hozirgi fors tilining yozma va og'zaki qatlamlari bu masalada bir xil ko'rinishga ega emas. Pastor, Korn va Rammer internet forumlari, bloglar hamda xabar almashish platformalaridagi materiallar asosida ayrim yangi sodda fe'llarning qayta faollashayotganini ko'rsatadi [Pastor, Korn, Rammer, 2024]. Ammo mualliflar hamon yangi verbal birliklar hosil qilishning asosiy va eng tabiiy yo'li qo'shma predikatlar ekanligini inkor etmaydi. Bu fakt zamonaviy fors tilining dinamikasini tasdiqlaydi: bir tomondan, tarixiy sodda fe'l yasalishi imkoniyati butunlay yo'qolib ketmagan; ikkinchi tomondan esa, eng me'yoriy va keng qo'llanadigan model hanuz qo'shma fe'llardir.

Quyidagi jadvalda maqola doirasida ajratilgan asosiy genetik modellar umumlashtirildi.

Turi	Genetik model	Misollar	Asosiy vazifasi
Fe'liy perifraza	Sifatdosh + kopula / yordamchi fe'l	rafte ast (رفته است), rafte bud (رفته بود)	Perfect (tugallanganlik), natijaviylik, zamon paradigmasini hosil qilish
Fe'liy perifraza	Aspektual ikki fe'lli model	dāram mi-ravam (دارم میروم)	Davomiylik, progressiv zamon va aspektual ma'no ifodalash
Qo'shma fe'l	Tub forsiy nominal yoki sifatiy asos + yengil fe'l	kār kardan (کار خسته کردن), xaste shodan (شدن)	Yangi leksik predikat yaratish
Qo'shma fe'l	Arabiy masdar yoki ot + forscha yengil fe'l	eslāh kardan (اصلاح قبول کردن), qabul shodan (شدن)	O'zlashma leksik asosdan yangi analitik predikat yasash
Qo'shma fe'l	Semantik ixtisoslashgan yengil fe'llar tizimi	javāb dādan (جواب دادن), tasmim gereftan (تصمیم گرفتن)	Qo'shma predikat tarkibidagi semantik soyalarni differensiatsiya qilish

Yuqoridagi jadvaldan ko'rinib turibdiki, hozirgi fors tilida perifraza va qo'shma fe'llar bir-biridan mutlaqo ajratilgan hodisalar emas; aksincha, ular umumiy analitik fe'l maydonining turli zonalarini tashkil etadi. Birinchi zonada grammatika ustunlik qiladi, ya'ni shakl umumiy paradigma tarkibidagi aniq bir vazifani bajaradi; ikkinchi zonada esa leksikallashuv (lug'aviylashuv) va predikativlik markazga chiqadi. Natija o'laroq, fors tilining fe'l tizimida, bir tomondan, tarixiy grammatikalizatsiya, ikkinchi tomondan esa sermahsul leksik kompozitsiya o'zaro parallel ravishda amal qiladi.

Shu jihatdan olib qaraganda, hozirgi fors tilini faqatgina "qo'shma fe'llar tili" yoki faqat "perifrastik konyugatsiya tili" deb ta'riflash biryoqlama yondashuv bo'lar

edi. Aslida, mazkur til tarixiy nuqtai nazardan sintetik va analitik usullar tutashgan makonda rivojlangan, biroq uning zamonaviy bosqichida analitik strategiya, xususan, yengil fe'lli predikatlar tizimi yaqqol ustunlik qilmoqda [Bonami, Samvelian, 2015; Fleischhauer, Neisani; Perry, 2013; Pastor, Korn, Rammer, 2024].

XULOSA

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, hozirgi fors tilida fe'liy perifrazalar va qo'shma fe'llar garchand bir xil shakliy maydonda namoyon bo'lsa-da, ularning genetik manbai va funksional tabiati bir-biridan tubdan farq qiladi. Fe'liy perifrazalar asosan sifatdosh va yordamchi fe'llar asosidagi tarixiy grammatikalizatsiya mahsuli bo'lib, zamon, aspekt va majhul nisbat (passivlik) kabi grammatik ma'nolarni analitik usulda ifodalaydi. Qo'shma fe'llar esa nominal, sifatliy yoki o'zlashma komponentning yengil fe'l bilan birikuvi natijasida shakllanib, yangi leksik predikat hosil qiluvchi konstruksiyalar sifatida xizmat qiladi.

Maqola doirasida uchta asosiy genetik model tasniflandi: 1) «sifatdosh + yordamchi fe'l» tipidagi perifrastik model; 2) «tub forsiy nominal yoki sifatliy asos + yengil fe'l» modeli; 3) «arabiy masdar va otlar + forsha yengil fe'l» modeli. Bundan tashqari, aspektual ikki fe'lli birliklar va grammatiklashayotgan kompleks predikatlar mazkur ikki hodisa o'rtasidagi o'tish (oraliq) zonasini tashkil etishi qayd etildi. Shunday qilib, hozirgi fors tilining fe'l tizimi tarixiy qatlamlashgan, semantik jihatdan differensiatsiyalashgan va tipologik jihatdan kuchli analitiklashgan murakkab sistema sifatida baholanishi lozim.

Mazkur tadqiqot natijalari fors tilining tarixiy grammatikasi, tipologiyasi va zamonaviy fe'l yasalihi masalalarini chuqurroq talqin qilishga xizmat qiladi. Kelgusida korpus materiallariga tayangan statistik tahlillarni amalga oshirish, zamonaviy so'zlashuv fors tilidagi yangi qo'shma fe'llarni tadqiq etish, shuningdek, fors, dariy va tojik adabiy standartlaridagi analitik konstruksiyalarni qiyosiy o'rganish ushbu ilmiy yo'nalishni yanada boyitishi shubhasizdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI / REFERENCES

1. Alamov, S. R. (2025). A Comparative Study of the Terms “Tourism” (Siyāḥa) and “Visitation” (Ziyāra) Within the Field of Tourism (in the context of Arabic, Persian, and Uzbek languages). – Oriental Journal of Philology. – Vol. 5, No. 3. – 354-365 p. – DOI: 10.37547/supsci-ojp-05-03-38. (in English)
2. Bahrami-Khorshid, S., Ghorbanpour, A. (2021). Incorporation or quasi-incorporation? A constructionist account in Persian. – Studia Linguistica. – Vol. 75, No. 3. – 575-598 p. (in English)

3. Bonami, O., Samvelian, P. (2015). The diversity of inflectional periphrasis in Persian. – Journal of Linguistics. – Vol. 51, No. 2. – 327-382 p. (in English)
4. Chorshanbiyevich, Q. B. (2024). On the translation of Persian complements. – Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – Vol. 4. – 266-269 p. (in English)
5. Eshaghi, M., Karimi Doostan, G. (2021). The Persian light verbs' productivity. – Pazhuheshha-ye Zabani. – Vol. 12, No. 2. – 1-28 p. (in English)
6. Pastor, D., Korn, A., Rammer, C. (2024). Colloquial Persian: Towards a new rise of simple verbs? – Transactions of the Philological Society. – Vol. 122, No. 1. – 21-48 p. (in English)
7. Paul, L. (2013). Persian language i. Early New Persian. – Encyclopaedia Iranica. – URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/persian-language-1-early-new-persian>. (in English)
8. Perry, J. R. (2013). Arabic language V. Arabic elements in Persian. – Encyclopaedia Iranica. – URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/arabic-v>. (in English)
9. Peysikov, L. S. (1975). Leksikologiya sovremennogo persidskogo yazika. Lexicology of the modern Persian language. – Moscow: Moscow State University. – 207 p. (in Russian)
10. Qurbonov, B. (2025). O'zbek tilidagi forsha o'zlashmalar xususida. – Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – Vol. 5, No. 3. – 450-455 p. (in Uzbek)
11. Rahmatovich, A. S. (2024). Pilgrimage Tourism Terms and Their Translation Issues. Ziyorat turizmi atamalari va ularning tarjima masalalari. – O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. – 277-283 p. (in Uzbek)
12. Rasekh-Mahand, M., Parizadeh, M. (2022). Aspectual verb constructions in Persian. – Iranian Studies. – Vol. 55, No. 4. – 993-1013 p. (in English)
13. Raxmatovich, A. S. (2025). Linguistic Features of Historical and Modern Terms in the Lexicon of the Tourism Sphere. Turizm sohasi leksikasida tarixiy va zamonaviy terminlarning lingvistik xususiyatlari. – O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti konferensiyalari. – 250-257 p. (in Uzbek)
14. Rubinchik, Yu. A. (1981). Osnovi frazeologii persidskogo yazika. Fundamentals of Persian phraseology. – Moscow: Nauka. – 276 p. (in Russian)
15. Rubinchik, Yu. A. (1983). Persidsko-russkiy slovar. Persian-Russian dictionary. Vol. 2. – Moscow. – 1613 p. (in Russian)

16. Rubinchik, Yu. A. (2001). Grammatika sovremennogo persidskogo literaturnogo yazyka. Grammar of the modern Persian literary language. – Moscow: Vostochnaya literatura RAN. – 600 p. (in Russian)
17. Taleghani, A. H. (2010). Persian progressive tense: Serial verb construction or aspectual complex predicate? – Iranian Studies. – Vol. 43, No. 5. – 607-619 p. (in English)

MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUFNING “BAXTIYOR OILA” ASARIDA OILA VA ISLOM AXLOQIY TAMOYILLARI

Radjabov Quvonchbek Mamatmo‘min o‘g‘li

Termiz davlat universiteti Iqtisodiyot fakulteti

“Menejment” yo‘nalishi 125-guruh talabasi

E-mail: radjabovquvonchbek765@gmail.com

Akrom Jo‘rayev Namozovich

Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti “Falsafa” kafedrası o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning “Baxtiyor oila” asarida islom qadriyatlarining oila hayotidagi talqini ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Asarda oila inson hayotining muqaddas maskani, jamiyatning ma’naviy tayanchi sifatida talqin etiladi. Muallif Qur’on oyatlari va hadislar asosida er-xotin o’rtasidagi hurmat, sabr, mehr-oqibat, farzand tarbiyasi va axloqiy poklik kabi qadriyatlarning ahamiyatini chuqur yoritadi. Tadqiqotda diniy-ta’limiy, sotsiologik hamda matnshunoslik yondashuvlari asosida “Baxtiyor oila” asarining mazmuni tahlil qilinib, uning zamonaviy jamiyatdagi tarbiyaviy ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: *Islom qadriyatlari, oila, dinshunoslik, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, Baxtiyor oila, Qur’on, hadis, axloq, ma’naviyat, farzand tarbiyasi, jamiyat, qadriyat.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья представляет научный анализ интерпретации исламских ценностей в семейной жизни, изложенных в книге шейха Мухаммада Содика Мухаммада Юсуфа «Счастливая семья». В данном труде семья рассматривается как священный институт и нравственная основа общества. Опираясь на Коран и хадисы, автор подчеркивает ключевые ценности, такие как уважение между супругами, терпение, сострадание, нравственная чистота и воспитание детей.

Используя методы теологического, социологического и текстового анализа, исследование раскрывает концептуальное содержание произведения и подчеркивает его образовательное значение для современного общества.

Ключевые слова: *исламские ценности, семья, религиоведение, шейх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф, «Счастливая семья», Коран, хадис, нравственность, духовность, воспитание детей, общество, этика.*

ABSTRACT

This article provides a scholarly analysis of the interpretation of Islamic values in family life as presented in Shaykh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf's book "Baxtiyor Oila" (A Happy Family). The work views the family as a sacred institution and the moral foundation of society. Based on the Qur'an and Hadith, the author emphasizes key values such as respect between spouses, patience, compassion, moral purity, and the upbringing of children. Using theological, sociological, and textual analysis methods, the study explores the conceptual meaning of the work and highlights its educational significance for modern society.

Keywords: *Islamic values, family, religious studies, Shaykh Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, Baxtiyor Oila, Qur'an, Hadith, morality, spirituality, child upbringing, society, ethics.*

KIRISH

Islom dini inson hayotining barcha jabhalarini, xususan, oila muqaddasligini chuqur e'tirof etadi. Oila jamiyatning eng kichik, lekin eng muhim ijtimoiy bo'g'ini hisoblanadi. Har bir mustahkam jamiyatning poydevori sog'lom, mehrli va mas'uliyatli oilalardir. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, ma'naviy qadriyatlarga qaytish, diniy-ma'rifiy manbalarga murojaat qilish jarayoni jadallashdi. Bu borada Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Baxtiyor oila" asari o'zining chuqur ilmiy, axloqiy va diniy mazmuni bilan alohida o'rin egallaydi. Mazkur asarda oila qadriyatlari Qur'on va hadis asosida talqin etilib, zamonaviy jamiyatda oilaviy muammolarni hal qilishning diniy-axloqiy yondashuvi taklif etiladi. Muallifning fikricha, baxtiyor oila — bu o'zaro hurmat, sadoqat, sabr, va imon ustiga qurilgan maskandir. Maqsad va vazifalar Maqolaning maqsadi — "Baxtiyor oila" asarida islom qadriyatlarining talqinini tahlil qilish, diniy manbalarda oilaga oid asosiy tamoyillarni ochib berish va ularning zamonaviy ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini ko'rsatishdir. Asosiy vazifalar: 1. "Baxtiyor oila" asarining diniy-falsafiy asoslarini tahlil qilish. 2. Oila qadriyatlarining islomiy manbalardagi talqinini aniqlash. Asardagi axloqiy, ijtimoiy va diniy qadriyatlarning o'zaro nisbatini aniqlash. Qadriyatlarning amaliy hayotdagi aksini jadval va diagramma orqali ifodalash. Metodologiya Tadqiqotda taqqoslama tahlil, matnshunoslik, kontent tahlili, hamda sotsiologik tahlil usullaridan foydalanildi. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Baxtiyor oila" asaridagi fikrlar Qur'on oyatlari, hadislar va boshqa islomiy manbalar bilan solishtirilib, diniy qadriyatlarning zamonaviy oilaviy hayotdagi o'rnini ochib berildi. Natijalar Tahlil natijalariga ko'ra, "Baxtiyor oila" asaridagi asosiy qadriyatlar quyidagicha tasniflandi: Hurmat-Asarda eng ko'p

takrorlanadigan qadriyat. Muallif hurmatni har bir oilaning barqarorligi va tinchligining poydevori deb biladi. Er-xotin, farzand-ota-ona o'rtasidagi o'zaro ehtirom iymon alomatidir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Sadoqat-Er-xotin o'rtasidagi sadoqat nafaqat nikohning mustahkamligi, balki Alloh oldidagi mas'uliyat sifatida tasvirlangan. Sadoqatning yo'qligi oila inqiroziga sabab bo'lishi mumkinligi ta'kidlanadi. Mehr-shafqat-Muallif mehr va shafqatni oilaviy muhabbatning asosi deb biladi. Farzandlar tarbiyasi, ota-onaga g'amxo'rlik, turmush o'rtoqqa mehr ko'rsatish — musulmon oilaning asosiy fazilatidir. Mas'uliyat-Oila boshlig'i va onaning farzandlar oldidagi, jamiyatdagi burchi, halollik va hisobdorlik kabi jihatlar mas'uliyat tushunchasi bilan bog'liq holda yoritilgan. Boshqalar (halollik, to'g'rilik, sababsizlikdan saqlanish)- Bu qadriyatlar oila ichidagi axloqiy muhitni mustahkamlovchi ikkilamchi, lekin zarur fazilatlar sifatida qayd etilgan.

Tahlil natijalariga ko'ra, eng ko'p tilga olingan qadriyat hurmat (25%) bo'lib, bu oila tinchligi baxtining asosiy omili sifatida ko'rsatilgan. Sabr (21%) va sadoqat (18%) qadriyatlari turmushdagi doimiylik, murosaga tayyorlik va halollik bilan bog'lanadi. Mehr-shafqat (16%) esa oila muhitida ijobiy psixologik muvozanatni ta'minlaydi. Mas'uliyat (13%) oilaviy rollar va burchlarning diniy asoslarini yoritadi. Qolgan 7% qadriyatlar — halollik, adolat, to'g'rilik — asosiy fazilatlarni to'ldiruvchi sifatida qaraladi. Demak, "Baxtiyor oila" asarida ma'naviy qadriyatlar diniy aqidalar bilan uyg'unlashgan holda, oila tinchligi va mustahkamligini ta'minlaydigan omillar sifatida talqin etiladi. Munozara "Baxtiyor oila" asari orqali Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf oila mustahkamligini faqat moddiy omillar emas, balki ma'naviy birlik belgilashini asoslaydi. U Qur'onning "Ey insonlar, Biz sizlarni bir erkak va bir ayoldan yaratdik" (Hujurot surasi, 13-oyat) mazmunini oila mohiyatining markaziga qo'yadi.

Musulmon oilaning asosiy fazilatlaridan biri-farzandlar tarbiyasi. Asarda erkak va ayol burchlari, ota-onalarning mas'uliyati, farzand tarbiyasi hamda axloqiy muvozanatga katta e'tibor beriladi. Bu jihatdan asar zamonaviy oilaviy psixologiya bilan hamohang bo'lib, diniy qadriyatlarni amaliy hayot bilan uyg'unlashtiradi. Xulosa Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, "Baxtiyor oila" asari o'zbek jamiyatida diniy ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim manba hisoblanadi. Asarda islom qadriyatlari oila tinchligi, mehr-shafqat, hurmat va mas'uliyat orqali jamiyat barqarorligiga xizmat qilishi ta'kidlanadi. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning bu asari nafaqat diniy, balki sotsiologik ahamiyatga ega bo'lib, yoshlar tarbiyasida qo'llanishi mumkin bo'lgan muhim qo'llanmadir.

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning «Baxtiyor oila» asari islom dinining oila hayotiga bag'ishlangan eng muhim qo'llanmalardan biridir. Bu kitob er va xotinning o'zaro munosabatlari, bolalar tarbiyasi, oilaviy mas'uliyatlar va baxtli hayot qurishning islomiy asoslari haqida chuqur bilimlar beradi. O'zbek o'quvchilariga islomiy qadriyatlar asosida mustahkam oila qurish yo'llarini ko'rsatuvchi ushbu asar millionlab odamlarning oilaviy hayotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Ushbu maqolada asarning asosiy g'oyalari, amaliy maslahatlari va oilaviy baxt siri tahlil qilinadi.

«Baxtiyor oila» asari islomiy qadriyatlar asosida mustahkam va baxtli oila qurish haqidagi to'liq qo'llanmadir. Muallif bu asar orqali er va xotinning o'zaro huquq va majburiyatlari, bolalar tarbiyasidagi ota-onaning roli, oilaviy nizolarni hal qilish usullari va islom dinining oila institutiga bergan ulug' e'tiborini ko'rsatadi. Kitob shuni ta'kidlaydiki, haqiqiy baxt moliyaviy boylikda emas, balki islomiy axloq va qadriyatlar asosida qurilgan mehribon munosabatlarda. Asar o'quvchilarni islomiy qonun-qoidalar doirasida oila qurish, nikoh marosimidan tortib bolalar tarbiyasigacha bo'lgan barcha masalalarda to'g'ri yo'l tutishga yo'naltiradi.

Muallif islomiy oila qurish tamoyillarini bir necha muhim yo'nalishda ochib beradi. Birinchidan, to'g'ri turmush o'rtoq tanlash mezonlari bayon etiladi. Islomda nikoh — bu nafaqat ikki kishining birlashuvi, balki ikki oilaning qo'shilishi va katta mas'uliyat ekanligi ta'kidlanadi. Er kishi xotinini tanlashda uning dindorligi, axloqi va xulq-odobiini birinchi o'ringa qo'yishi kerakligi, moliyaviy ahvol esa ikkinchi darajali masala ekanligi ko'rsatiladi.

Nikoh marosimining o'zi ham islomiy qonun-qoidalar asosida oddiy va samimiy bo'lishi kerakligi tushuntiriladi. Muallif hadya-sovg'alar va to'y-marosimlarning islomga zid bo'lmasligi, ortiqcha xarajatlardan saqlanish zarurligini ta'kidlaydi. Shuningdek, nikoh shartnomasining ahamiyati va er-xotinning o'zaro huquqlari batafsil bayon etiladi.

Oilaviy munosabatlarda mehribon muomala, sabr-toqat va o'zaro tushunish asosiy tamoyillar sifatida ko'rsatiladi. Er kishining xotiniga nisbatan rahm-shafqat ko'rsatishi, uning fikrini hurmat qilishi va oilaning moliyaviy ehtiyojlarini ta'minlashi majburiyati tushuntiriladi. Xotin-qizlarning ham eriga nisbatan ita'atkor bo'lishi, uy ishlarini yaxshi yuritishi va bolalarni to'g'ri tarbiyalashidagi roli alohida ta'kidlanadi.

Oilaviy nizolar va kelishmovchiliklarni hal qilish usullari ham batafsil bayon etiladi. Muallif er-xotin o'rtasidagi tortishuvlarni sabr va hikmat bilan hal qilish, oila buzilishiga olib keluvchi xatti-harakatlardan saqlanish yo'llarini ko'rsatadi. Ajralish

masalasi ham islomiy nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi — bu oxirgi chora ekanligi va imkoni boricha oilani saqlab qolishga harakat qilish kerakligi ta'kidlanadi.

Bolalar tarbiyasi alohida katta bob sifatida bayon etiladi. Farzandlarni islomiy ruhda tarbiyalash, ularga dindorlik va yaxshi axloqni singdirish, ta'lim-tarbiya berish ota-onaning eng muhim vazifasi ekanligi ko'rsatiladi. Muallif bolalarning yoshiga qarab turli xil tarbiya usullarini tavsiya qiladi va islomiy adabiyot, namoz, ro'za kabi ibodat-tarbiya vositalarining ahamiyatini tushuntiradi.

Asosiy mavzular. Nikoh va oila qurish: Muallif to'g'ri turmush o'rtoq tanlash, nikoh tuzish tartibi va oilaviy hayotning boshlang'ich qoidalari haqida batafsil ma'lumot beradi. Islomda nikohning faqat ijtimoiy emas, balki ibodatga o'xshash muqaddas amal ekanligi ta'kidlanadi.

Er va xotinning huquq-majburiyatlari: Oiladagi har bir a'zoning o'z o'rnini va mas'uliyati bor ekanligi ko'rsatiladi. Er kishining moliyaviy ta'minot berish, himoya qilish va rahm-shafqat ko'rsatish majburiyatlari, xotinning uy yuritish, bolalar tarbiyasi va erga itaakatkorlik qilish vazifalari islomiy manbalar asosida tushuntiriladi.

Bolalar tarbiyasi: Farzandlarni islomiy ruhda o'stirish, ularga yaxshi ta'lim berish va axloqiy qadriyatlarni singdirish ota-onaning eng muhim vazifasi ekanligi ko'rsatiladi. Bolalar bilan munosabatda mehribon, lekin qat'iy bo'lish zaruriyati ta'kidlanadi.

Oilaviy nizolarni hal qilish: Er-xotin o'rtasidagi kelishmovchiliklarni to'g'ri yo'lda hal qilish, sabr-toqat ko'rsatish va ajralishdan saqlanish yo'llari islomiy hikmatlar asosida tushuntiriladi.

Moliyaviy masalalar: Oilaviy byudjetni to'g'ri boshqarish, halol rizq izlash va oila a'zolarining ehtiyojlarini qondirish masalalari ham batafsil bayon etiladi.

Muallif o'z asarida Payg'ambar (s.a.v.) va sahobalarning oilaviy hayotidan ko'plab misollar keltiradi. Rasululloh (s.a.v.)ning xotinlari bilan munosabati, bolalar tarbiyasidagi uslubi va oilaviy masalalardagi hikmatli yo'l-yo'riqlari asar davomida doimiy ravishda misol qilib keltiriladi.

Hazrat Xadija (r.a.) va Hazrat Oyisha (r.a.)ning fazilatlari, onalar sifatidagi mukammal namunalari alohida ta'kidlanadi. Sahobalar orasidan ham ko'plab ijobiy misollar keltiriladi — ular qanday qilib islomiy qadriyatlar asosida baxtli oilalar qurgan va avlodlarini tarbiyalagan haqida hikoya qilinadi.

Shuningdek, zamonaviy hayotdan ham misollar keltiriladi. Muallif hozirgi zamon oilalarining duch kelishi mumkin bo'lgan muammolar va ularni islomiy yo'l bilan hal qilish usullarini ko'rsatadi. Televizor, internet, zamonaviy ta'lim tizimi kabi omillarning oila hayotiga ta'siri va ulardan to'g'ri foydalanish yo'llari ham tahlil qilinadi.

XULOSA

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf o'zining «Baxtiyor oila» asarida sodda, tushunarli va samimiy uslubdan foydalanadi. Kitob ilmiy-ommabop uslubda yozilgan bo'lib, murakkab diniy masalalarni oddiy til bilan tushuntiradi. Muallif Qur'on oyatlari va hadislarini o'rinli keltiradi, lekin ularni tarjima va izoh bilan birga beradi, shuning uchun diniy bilimi kam bo'lgan o'quvchilar ham osongina tushunadi. Asar amaliy maslahatlar bilan boy. Har bir nazariy fikr amaliy misollar va tavsiyalar bilan mustahkamlanadi. Muallif o'quvchilarga konkret yo'l-yo'riqlar beradi — qanday qilib majburiyatlarni bajarish, muammolarni hal qilish va oilaviy baxtni saqlash haqida. Kitobning tili mehribon va samimiy. Muallif o'quvchilari bilan do'stona suhbatlashayotgandek yozadi, ularni qiynalmaslik, umidsizlikka tushmaslik haqida dasto'urlab turadi. Bu uslub kitobni nafaqat ma'lumot manbai, balki ruhiy yordam beruvchi do'st sifatida qabul qilishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – Toshkent: «Hilol-Nashr» nashriyot-matbaasi, 2025. – 512 b.
2. Al-Ghazali A. Ihya Ulum ad-Din. - Beirut: Dar al-Ma'rifa, 2005.
3. Nasr S. H. Islam: Religion, History, and Civilization. - New York: HarperOne, 2003.
4. Esposito J. L. Islam: The Straight Path. - New York: Oxford University Press, 2016.
5. Rahman F. Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition. - Chicago: University of Chicago Press, 1982.
6. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. - Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
7. Abdulkarimov A. Islom axloqi va oilaviy qadriyatlar. - Toshkent: Movarounnahr, 2015.

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ АМИРА ТИМУРА И ПРИНЦИПЫ ЦЕНТРАЛИЗОВАННОЙ ВЛАСТИ

Даубаева Тазагул Тохтарбаевна

Ассистента преподавателя Нукусского государственного
педагогического института имени Ажинияза

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается система государственного управления в империи Амира Тимура (1370-1405 гг.) с точки зрения принципов централизации власти и административно-территориального устройства. Исследование показывает, что государство Тимура представляло собой высокоцентрализованную систему с четкой иерархией власти, сочетающую традиционные тюрко-монгольские и исламские принципы управления.

Ключевые слова: *Амир Тимур, государственное управление, централизация власти, административная система, диван, улуг, туман-тогма, налоговая система, военные реформы.*

ABSTRACT

This article examines the system of state administration in the empire of Amir Timur (1370-1405) from the perspective of the principles of power centralization and administrative-territorial structure. The study demonstrates that Timur's state represented a highly centralized system with a clear hierarchy of power, combining traditional Turkic-Mongol and Islamic principles of governance.

Keywords: *Amir Timur, state administration, centralization of power, administrative system, divan, ulug, tuman-togma, tax system, military reforms.*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Amir Temur imperiyasidagi (1370-1405 yy.) davlat boshqaruv tizimi hokimiyatni markazlashtirish tamoyillari va ma'muriy-hududiy tuzilma nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Temur davlati an'anaviy turkmo'g'ul va islomiy boshqaruv tamoyillarini birlashtirgan, aniq hokimiyat ierarxiyasiga ega bo'lgan yuqori darajada markazlashgan tizim edi.

Kalit so'zlar: *Amir Temur, davlat boshqaruvi, hokimiyatni markazlashtirish, ma'muriy tizim, devon, ulug', tumon-tog'ma, soliq tizimi, harbiy islohotlar.*

ВВЕДЕНИЕ

Государство Амира Тимура (Тамерлана), существовавшее в последней трети XIV - начале XV веков, представляло собой одну из крупнейших империй средневекового Востока, простиравшуюся от границ Китая до Малой Азии и от

Сибири до Индии [1]. Изучение системы государственного управления этой империи имеет важное значение для понимания закономерностей развития централизованных государств в условиях кочевой и оседлой цивилизаций Центральной Азии. Актуальность исследования обусловлена необходимостью комплексного анализа механизмов централизации власти, административно-территориального деления и управленческих институтов, созданных Тимуром в условиях полиэтничной и поликонфессиональной империи. Целью данной статьи является выявление основных принципов и структурных элементов системы государственного управления в державе Амира Тимура, анализ механизмов централизации власти и их эффективности в контексте политических реалий XIV-XV веков.

МЕТОДОЛОГИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ.

Методологическую основу исследования составляют историко-сравнительный и структурно-функциональный методы, позволяющие проанализировать эволюцию государственных институтов и их функциональные характеристики. Источниковую базу исследования образуют средневековые хроники, включая труды Низамаддина Шами "Зафарнаме" и Шарафаддина Али Язди "Зафарнаме", содержащие подробные сведения о структуре власти и административных реформах [2]. Историография вопроса представлена работами отечественных и зарубежных исследователей. Фундаментальные исследования В.В. Бартольда и А.Ю. Якубовского заложили основу для изучения государственной системы Тимуридов, рассматривая её как синтез монгольских традиций управления и исламских принципов организации власти [3]. Б.А. Ахмедов в своих работах детально исследовал административно-территориальное устройство государства Тимура, выделив систему улугов (уделов) и туман-тогма (военно-административных единиц) как основные элементы территориального управления [4]. Западная историография, представленная работами Б.Ф. Малиа и Дж. Вудса, акцентирует внимание на военно-кочевых аспектах государственной организации и роли племенной аристократии в системе управления [5]. Современные узбекские историки, такие как Ш. Камалов и А. Мухтаров, рассматривают систему дивана (центральных ведомств) и роль духовенства в легитимации власти Тимура [6]. Исследования Э.С. Кулиева посвящены налоговой системе и экономическим основам централизованного государства [7].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Система государственного управления в империи Амира Тимура представляла собой сложную иерархическую структуру, сочетавшую элементы

централизации с удельно-племенной организацией. На вершине государственной пирамиды находился сам эмир, обладавший абсолютной властью и опиравшийся на исламскую концепцию справедливого правителя и тюрко-монгольскую традицию военного вождя [8]. Важнейшим принципом централизации власти было создание разветвленной системы центральных диванов (ведомств), которые контролировали ключевые сферы государственной жизни. Диван-и-ала (верховный диван) координировал деятельность всех правительственных учреждений, диван-и-истифа ведал финансами и налогообложением, диван-и-арз занимался военными вопросами и учетом войск [9]. Административно-территориальное деление базировалось на системе улугов - крупных территориальных единиц, переданных в управление членам династии Тимуридов и наиболее доверенным эмирам.

Параллельно существовала военно-административная система туман-тогма, где тумен (десять тысяч воинов) составлял основную организационную единицу, включавшую как военные, так и гражданские функции [4]. Налоговая система государства Тимура отличалась высокой степенью организованности и включала традиционные для исламского мира виды налогов: харадж (поземельный налог), закят (религиозный налог), тамга (торговая пошлина) и различные чрезвычайные сборы [7]. Важным механизмом централизации было установление единых норм налогообложения и создание разветвленной сети сборщиков налогов, подотчетных центральному финансовому дивану. Военная реформа Тимура заключалась в создании регулярной армии, основанной на принципе всеобщей воинской повинности кочевого и оседлого населения, с четкой системой учета воинов через реестры диван-и-арз. Особую роль в системе управления играло духовенство, которое обеспечивало идеологическую легитимацию власти Тимура и участвовало в отправлении правосудия через систему шариатских судов [6]. Контроль над религиозными институтами осуществлялся через назначение верховных судей (казиев) и распределение земельных вакфов, что позволяло центральной власти влиять на духовную элиту. Система управления городами характеризовалась назначением даруг - градоначальников, совмещавших административные и судебные функции, и райсов - глав городской администрации, ответственных за торговлю и ремесла [8]. Важнейшим принципом управления была меритократия в сочетании с династийным принципом: ключевые посты в центральном аппарате и провинциях занимали как представители правящей династии, так и талантливые администраторы из числа военной и гражданской элиты [10].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что система государственного управления Амира Тимура представляла собой высокоцентрализованную структуру, основанную на сочетании традиционных тюрко-монгольских и исламских принципов организации власти. Ключевыми элементами централизации являлись разветвленная система центральных диванов, контролировавших все сферы государственной жизни, унифицированная налоговая система, военно-административное деление по принципу туман-тогма и жесткий контроль центральной власти над региональными правителями через систему улугов. Эффективность государственного аппарата обеспечивалась четкой иерархией власти, меритократическим принципом подбора кадров и использованием религиозных институтов для идеологической легитимации режима. Система управления, созданная Тимуром, на несколько десятилетий обеспечила стабильность огромной полиэтнической империи и оказала значительное влияние на последующее развитие государственных институтов в Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время. - СПб.: Петербургское востоковедение, 1918. - 196 с.
2. Шараф ад-Дин Али Язди. Зафар-наме / Пер. с перс. А. Ахмедова. - Ташкент: Фан, 1972. - 423 с.
3. Якубовский А.Ю. Тимур (опыт краткой характеристики) // Вопросы истории. - 1946. - № 8-9. - С. 41-59.
4. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. - М.: Наука, 1965. - 194 с.
5. Malia B.F. The Political Structure of the Timurid Empire // Central Asiatic Journal. - 1982. - Vol. 26. - № 1-2. - P. 96-124.
6. Камолов Ш. Темур ва темурийлар тарихидан лавхалар. - Тошкент: Шарк, 2009. - 312 б.
7. Кулиев Э.С. Налоговая система государства Тимуридов // Общественные науки в Узбекистане. - 2015. - № 3. - С. 18-25.
8. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. - 491 с.
9. Мухтаров А. Центральная администрация в государстве Темура // Историческое наследие Амира Темура. - Ташкент: Узбекистон, 1996. - С. 67-89.
10. Woods J.E. The Timurid Dynasty. - Bloomington: Indiana University Press, 1990. - 294 p.

XINALIN ALKOLOIDI BUXARAINNI BROMLASH REAKSIYALARI

Aminboyev Azamat Umidjon o'g'li

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti magistranti,

Jo'raqulov Sherzod Niyatqobulovich

Akademik S.Y.Yunusov nomidagi o'simlik moddalari kimyosi instituti

Niyazmetov Azamat Rahmatjonovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti dotsenti,

azamat.niyazmetov1990@urdu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu izlanishimizda xinolin alkaloidi buxarainni bromlash reaksiyasi uchun o'rganildi. Bunda bromlovchi reagentlar va erituvchilarda ta'siri tahlil qilindi. Buxarainni bromlash uchun molekulyar brom (Br_2) va NBS dan foydalanildi. Erituvchilar sifatida xloroform, metanol, DMF kabi erituvchilar ishlatildi va mahsulotlar 70 va 72 % unumlar bilan ajratib olindi. Olingan mahsulotlar qayta kristallash usuli yordamida tozalandi va tozaligi YuQX usulida (9:1 xloroform:metanol) aniqlandi.

Kalit so'zlar: Alkaloid, buxarain, xinolinlar, bromxinolin, bromlash, xloroform, metanol, DMF.

АННОТАЦИЯ

В данном исследовании была изучена реакция бромирования хинолинового алкалоида бухараина. При этом был проведён анализ влияния бромирующих реагентов и растворителей. Для бромирования бухараина использовались молекулярный бром (Br_2) и NBS. В качестве растворителей применялись хлороформ, метанол и DMF, при этом продукты были выделены с выходами 70% и 72%. Полученные продукты очищались методом перекристаллизации, а их чистота определялась методом ТСХ (в системе хлороформ:метанол, 9:1).

Ключевые слова. Алкалоид, бухарин, хинолины, бромохинолин, бромирование, хлороформ, метанол, ДМФ.

ABSTRACT

In this study, quinoline alkaloid was studied for the bromination reaction of bucharaine. The effect of brominating reagents and solvents was analyzed. Molecular bromine (Br_2) and NBS were used for the bromination of bucharaine. Solvents such as chloroform, methanol, DMF were used as solvents and the products were isolated with 70 and 72% yields. The obtained products were purified by recrystallization and their purity was determined by the TLC (chloroform:methanol, 9:1).

Keywords: Alkaloid, bucharine, quinolines, bromoquinoline, bromination, chloroform, methanol, DMF.

KIRISH

Hozirgi kunda xinolin yadrosiga ega bo'lgan birikmalar farmatsevtik kimyoda muhim o'rin egallab, ular asosida yuzdan ortiq dorivor vositalar yaratilgan. Shu bilan birga, xinolin fragmenti qo'shimcha strukturaviy birlik sifatida ishtirok etadigan ko'plab dori preparatlari ham mavjud. Xinolin skeleti turli biologik faollikka ega birikmalar tarkibida uchraydi va keng tomonli farmakologik xossalarga ega moddalar sinfini tashkil etadi. Jumladan, xinolin hosilasi bo'lgan "*chloroquine*" preparati virusli kasalliklar, xususan COVID-19 davrida qo'llanilgan. Shuningdek, xinolin asosida yaratilgan *norfloxacin*, *onbrez* va *klioxinol* preparatlari mos ravishda antibakterial, bronxodilatator hamda antifungal ta'sirga ega.

Xinolin alkaloidlari tabiiy manbalarda ham uchraydi va ayrim o'simliklar tarkibida asosiy alkaloid komponentlar sifatida aniqlangan. O'zbekiston hududida o'suvchi *Haplophyllum bucharicum* o'simligidan ajratib olingan buxarain xinolin alkaloidi sifatida tavsiflanadi. Ushbu birikma tuzilish jihatdan xinolin yadrosiga ega bo'lib, uning kimyoviy xossalari va reaktivligi turli funksional modifikatsiyalar uchun imkoniyat yaratadi.

Buxarain molekulasining kimyoviy modifikatsiyasi, xususan bromlanish reaksiyalari orqali yangi hosilalar olish mumkin. Xinolin yadrosining bromlanishi asosan, elektrofil aromatik almashinish mexanizmi orqali amalga oshadi va reaksiya sharoitlar, qo'llaniladigan reagentlar hamda katalizatorlarga bog'liq holda turli bromlangan mahsulotlar hosil bo'lishi kuzatiladi. Shu jihatdan buxarainning bromlanish reaksiyalarini o'rganish uning kimyoviy xossalarini aniqlash hamda yangi funksional hosilalar olish uchun muhim hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Xinolin alkaloidlari benzol va piridin halqalarining kondensatsiyalangan tizimidan tashkil topgan azot saqlovchi geterotsiklik birikmalar sinfiga kiradi. Bunday tuzilish xinolin skeletini ko'plab biologik faol birikmalar tarkibida uchraydigan muhim strukturaviy fragmentga aylantiradi. Shu sababli xinolin hosilalari farmatsevtik kimyoda keng o'rganilgan bo'lib, ular orasida antimalarial, antibakterial va antifungal faollikka ega birikmalar aniqlangan [1–2].

Xinolin yadrosiga brom atomi kiritilishi natijasida hosil bo'ladigan bromlangan hosilalar ham biologik faollik namoyon qilishi bilan ajralib turadi. Masalan, 5,7-dibromo-8-gidroksixinolin hosilalari HeLa va HT29 hujayra liniyalarida sitotoksik faollik ko'rsatgan va IC_{50} qiymatlari 6.7–25.6 $\mu\text{g/mL}$ oralig'ida aniqlangan [3].

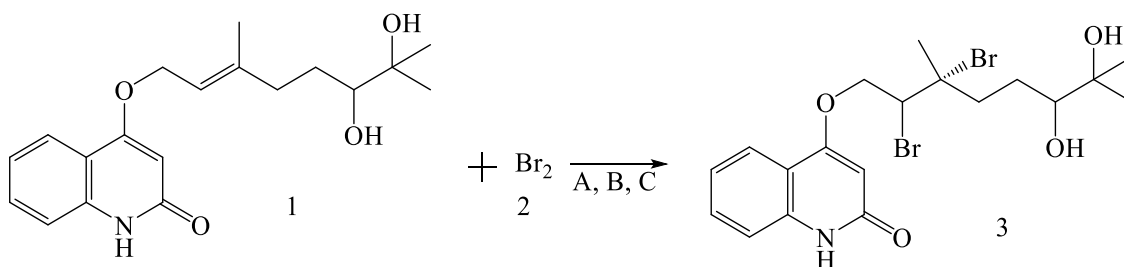
Shuningdek, ayrim bromlangan xinolin hosilalari antiproliferativ xususiyatga ega birikmalar sifatida tavsiflangan [4].

Bunday hosilalarni olish ko‘pincha xinolin yadrosining bromlanish reaksiyalari orqali amalga oshiriladi. 8-aminoxinolin amidlarining bromlanish reaksiyasida HBr bromlovchi reagent sifatida ishlatilgan va mis tuzlari katalizator sifatida reaksiyaga ta’sir ko‘rsatgan. Reaksiya sharoitlari o‘zgarganda hosil bo‘ladigan mahsulot tarkibi ham o‘zgaradi: masalan, $\text{CuSO}_4 \cdot 5\text{H}_2\text{O}$ katalizatori qo‘llanganda asosan monobromlangan mahsulotlar hosil bo‘lgan, $\text{Cu}(\text{NO}_3)_2 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$ ishlatilganda esa dibromlangan hosilalar hosil bo‘lishi kuzatilgan [5].

Bromlash reaksiyalarida bromlovchi reagent turi ham muhim rol o‘ynaydi. N-bromosuktsinimid (NBS) geterotsiklik aromatik birikmalarni selektiv bromlash uchun keng qo‘llaniladigan reagent bo‘lib, ko‘pincha monobromlangan mahsulotlar hosil bo‘lishi bilan tavsiflanadi [6]. Molekulyar brom (Br_2) qo‘llanilganda esa ayrim xinolin hosilalarida ketma-ket bromlanish natijasida dibromlangan yoki yuqori darajada bromlangan birikmalar hosil bo‘lishi mumkinligi ko‘rsatilgan [3].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Yuqoridagi olimlarni ilmiy izlanishlarini davomi sifatida buxarain alkaloidini bromlash tajribalarini amalga oshirdik. Bunda biz ikki xil bromlovchi reagentlar va uch xil erituvchilardan xloroform, metanol va DMF foydalanib, 6 xil kombinatsiyaga reaksiyalar olib bordik (1-Sxema).

1-Sxema. Dibrombuxarain sintezi

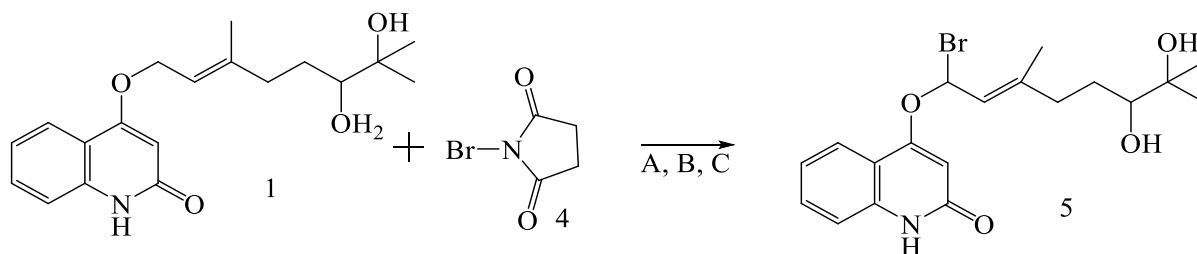
A usulda buxarainning xloroformdagi suspensiyasiga molekulyar brom (Br_2) xloroformdagi eritmasi qo‘shildi. Bunda buxarain va brom 1:1.2 mol nisbatda olindi. Reaksiya xona haroratida olib borildi va borishi YuQX usulida kuzatib turildi. 8 soatdan keyin jarayon to‘xtatildi va mahsulot sovitib, filtrlab olindi.

B usulda esa buxarain metanoldagi chin eritmasiga magnitli aralashtirgichda doimiy aralashtirib turgan holatda molekulyar brom (Br_2) metanoldagi eritmasi qo‘shildi. Reaksiya magnitli aralashtirgich yordamida doimiy aralashtirish orqali olib borildi va 15 soat o‘tgach reaksiya yakunlandi. Mahsulotni ajratishda dastlab

erituvchining bir qismi haydash usulidan foydalanib kamaytirildi va keyin soviti b cho'ktirish orqali ajratib olindi.

C usulda buxarain va molekular brom ishtirokidagi reaksiyani DMFA erituvchisida o'tkaziildi. uchun dastlab buxarain 10 ml DMFaga solindi. Reaksiyadagi buxarain va bromning mol nisbatlari 1 : 1.2 mol holatida bo'ldi. Reaksiya xona haroratida olib borildi va borishi YuQX usulida tekshirildi. 14 soat 30 daqiqadan keyin reaksiya tugagach mahsulot muz solingan holatda kristall tushirildi va filtrlash usuli yordamida ajratildi. Olingan mahsulotning fizik parometrlari aniqlandi.

Keyin monobromli mahsulot olish maqsadida bromlovchi reagent sifatida N-bromsuksinimid qo'llab, 3 xil erituvchida reaksiyalar olib borildi.

2-sxema. Monobrombuxarain sintezi

Monobrom mahsulot olishdagi reaksiyalar molekulyar brom bilan olib borilgan sharoitlarida o'tkazildi.

Tajribalar davomida 2 xil mahsulot, 3 va 5 olindi. Mahsulotlarni tuzilishini aniqlashda IQ, ^1H – YaMR, ^{13}C – YaMR va Mass spektral usullaridan foydalanildi.

3 moddaning IQ spektridagi 3282 cm^{-1} soxada yuqori intensiylikdagi yutulish maksimumlarini mavjudligi buxaraindagi OH guruhlarini saqlanib qolganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga 2973 cm^{-1} soxada yutulish maksimumini mavjudligi molekulada CH_2 - guruhini aniqlashga yordam berdi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Ajratib olingan moddalarning IQ spektrlari «Perkin-Elmer» (AQSH) firmasining modeli 2000 Fure IQ spektrometrida (kristall va amorf uchun KBr li tabletkalarda) olingan.

^1H YaMR va ^{13}C YaMR spektrlar ishchi chastotasi 400 MGts bo'lgan UNITY-400⁺ da (ichki standart TMS, δ -shkalasi) deyteroxloroform (CDCl_3), eritmasida olindi.

Yupqa qavatli xromotografiya (YuQX) «Silica gel on TLC Al foils UV-254» (Germaniya) plastinkalarida tekshirildi, elyuentlar sifatida esa xloroform:metanol-9:1 nisbatda ishlatildi.

Sintez qilingan birikmalarning suyuqlanish haroratlari «Boetius» (Germaniya) uskunasi aniqlandi.

Dibrombuxarain

A usul. Hajmi 50 ml bo'lgan tubi yumaloq kolbada 0.5 gr buxarainni 10 ml xloroformga solindi. So'ngra aralashmaga 0.095 ml molekular brom (Br_2) 1 ml xloroformda eritgan holda quyildi hamda magnitli aralashtirgich bilan aralashtirib qo'yildi. Reaksiyadagi buxarain va bromning mol nisbatlari 1:1.2 bo'ldi. Reaksiya xona haroratida olib borildi va borishi YuQX usulida tekshirib borildi. 8 soatdan so'ng reaksiyon aralashmada o'zgarish kuzatilmagani yupqa qavatli xromatagrafiya usulida, silikagel plastinkada tekshirish orqali aniqlandi va jarayon to'xtatildi. Reaksiyon aralashma sovitildi va ajralib chiqqan cho'kma filtrlash yo'li bilan tozalab olindi. Olingan mahsulot 0.427 gr (mahsulot unumi 57.6%) ni tashkil qildi. Suyuqlanish harorati 155-156°C ni tashkil qildi.

B usul. Bunda dastavval yuqoridagi reaksiyalar kabi 0.5 gr buxarain tubi yumaloq 50 ml kolbaga solindi va ustidan 5 ml metanol quyildi. So'ngra buxarain erishi uchun magnitli aralashtirgich bilan aralashtirildi. Keyin aralashtirgan holda 0.095 ml molekulyar brom 1 ml metanolda eritib solindi. Reaksiya YuQX usulida tahlil qilib borildi va 15 soatdan keyin tugatildi. Reaksiyon aralashma sovutilgandan keyin ajralgan cho'kma filtrlab olindi. Natijada mahsulot massasi 0.5382 gr va unum 72.5% ekanligi aniqlandi.

C usul. Buxarain va molekular brom ishtirokidagi reaksiyani DMF erituvchisida o'tkazish uchun dastlab 0.5 gr buxarain 10 ml DMF ga solindi va buxarainni eritish uchun magnitli aralashtirgich yordamida 10 min aralashtirildi. So'ngra aralashmaga 0.08 ml molekulyar brom solindi. So'ngra YuQX orqali buxarain to'liq sarflanmagani aniqlangach yana 0.015 ml quyildi. Reaksiyadagi buxarain va bromning mol nisbatlari huddi A reaksiyadagi kabi 1 : 1.2 nisbatga yetdi. Reaksiya xona haroratida olib borildi va reaksiya yo'nalishi YuQX usulida orqali nazorat qilindi. 14 soat 30 daqiqadan keyin reaksiya tugagach aralashma stakanga quyib olindi va ustiga oz ozdan muz bo'lakchalari solib turildi. Bu jarayonda stakan tubiga oq rangli cho'kma tusha boshladi. Cho'kma tushishi tugagach mahsulot filtrlab olindi. Reaksiya mahsulotining unumi 48.5% tashkil qildi.

Monobrombuxarain

A usul. Bromlashning keyingi usulida biz molekular brom o'rniga N-Brom suksinimid reagentidan foydalandik. Bu reaksiyani olib borish uchun dastlab 0.5 gr buxarain 50 ml tubi yumaloq kolbaga solinib ustiga 5 ml xloroformga quyildi va magnitli aralashtirgich bilan aralashtirildi. So'ngra magnitli aralashtirgich bilan aralashtirib turgan holda 0.269 gr N-bromsuksinimid kristallaridan qo'shildi va

aralashtirish davom ettirildi. Reaksiyaning borishi YuQX da tekshirildi va 1 soat ichida yakunlanganligi aniqlandi. Mahsulot metanolda qayta kristallandi. Mahsulot massasi 0.390 gr va unum 52.6% ekanligi aniqlandi.

B usul. Erituvchi sifatida metanol ishlatilganda bromlashni amalga oshirish uchun dastlab 0.5 gr buxarain 50 ml tubi yumaloq kolbaga solinib ustiga 5 ml metanol quyilgan holda malum vaqt aralashtirishga qo'yildi. Songra 0.269 gr N-brom suksinimid solindi va aralashtirish davom ettirildi. Jarayon YuQX da tahlil qilib borildi. Reaksiya 9 soat davomida olib borildi. Mahsulot massasi 0.146 gr va unumi 19.7% ekanligi aniqlandi. Mahsulotning suyuqlanish harorati 205-206°C ekan.

C usul. Bromlash jarayoniga erituvchilar ta'sirini o'rganish uchun bus afar DMF erituvchisidan foydalanildi. Buning uchun yuqoridagi reaksiyalar kabi 0.5 g buxarain 50 ml tubi yumaloq kolbaga solinib, ustiga 10 ml DMF erituvchisi quyildi va eritma hosil bo'lishi uchun magnitli aralashtirgich yordamida aralashtirishga qo'yildi. So'ngra unga 0.269 gr N-bromsuksinimid qismlarga bo'lib solindi va aralashtirish davom ettirildi. Reaksiya YuQX usulida tahlil qilindi va 4 soatdan keyin tugaganiga ishonch hosil qilingach to'xtatildi. Keyin mahsulot muz qo'shish yo'li bilan cho'kmaga tushirilib filtrlab olindi. Olingan mahsulot 0.52 gr ekanligi aniqlandi va bunda unum 70% ga teng bo'ldi. Mahsulotning suyuqlanish harorati 211-212°C tashkil qildi.

4-[(E)-2,3dibromo-6,7-digidroksi-3,7-dimetilokt-2-oksi]-1H-xinolin-2-on.

Metanol, etanolda kam eriydi. Oq rangli qattiq modda, suyuqlanish harorati - 155-156 °C, Rf-0.53 (9:1, xloroform:metanol)

IQ spektr, (KBr) cm^{-1} , 3282, 2973, 1641, 1600, 1507, 1443, 1263, 779, 651.

^1H YaMR spektr, (600 MHz, CD_3OD), δ (ppm) : 8.2-7.5(m, 4H), 6.75-6.44(m, 1H), 4.7-4.45(m, 2H), 3.96-3.92(m, 1H), 3.3-3.27(m, 1H), 2.26-2.18(m, 1H), 2-1.8(m, 3H), 1.5-1.4(m, 3H), 1.2-1.1(m, 6H)

^{13}C YaMR spektr, (75 MHz, CDCl_3) δ (ppm), 167.5, 137, 133, 125, 123, 117, 116.4, 92, 87, 84, 72, 71, 57, 47.5, 38.3, 26.4, 25, 23.5, 21.4

4-[(E)-1-bromo-6,7-digidroksi-3,7-dimetilokt-2-enoksi]-1H-xinolin-2-on.

Metanol, etanol kam eriydi. Oq rangli qattiq modda, suyuqlanish harorati – 205-206 °C, Rf-0.6 (9:1, xloroform:metanol).

IQ spektr, (KBr) cm^{-1} , 3169, 2918, 2850, 1639, 1613, 1566, 1236, 643.

^1H YaMR spektr, (600 MHz, CDCl_3), δ (ppm) : 8.1-7.25(m, 4H), 6.24-6.18(m, 1H), 4.8-4.74(m, 1H), 4.47-4.40(m, 1H), 4.3-4.25(m, 1H), 3.95-3.85(m, 1H), 2.2-2.1(m, 1H) 2.05-1.97(m, 1H), 1.95-1.85(m, 2H), 1.25-1.11(m, 9H).

^{13}C YaMR spektr, (75 MHz, CDCl_3) $\delta(\text{ppm})$, 164.6, 137.8, 132, 123.4, 123.1, 116.7, 87.4, 84.2, 77.1, 76.8, 71, 57.2, 39, 29.7, 27.5, 26.4, 24, 22.79 22.4,

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Xinolin alkaloidlari muhim biologik faolliklarga ega moddalar bo'lib, ularni sintez qilish yoki yangi guruhlar kiritish istiqbolli ahamiyatga ega. Ular turli saraton hujayralariga qarshi, sil, gepatit kasalliklariga qarshi faolliklarga ega. Ayniqsa galogen hosilalari antifungal faollik ko'rsatgan. Shuning uchun xinolin alkaloidlari uchun galogenlash reaksiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Xinolin alkaloidi bo'lgan buxarainni turli erituvchilarda (CHCl_3 , CH_3OH , DMF) bromlash reaksiyalarini amalga oshirish nafaqat galogen mahsulotlarga erishish, balki ularni sintez qilishning optimal sharoitlarini ishlab chiqishda samarali yo'l deb topildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Saadeh H. A., Sweidan K. A., Mubarak M. S. Recent advances in the synthesis and biological activity of 8-hydroxyquinolines // *Molecules*. MDPI, 2020. V. 25, № 18. P. 4321.
2. Kumar R., Sharma D. K. A comprehensive review of quinoline scaffolds in antitubercular drug discovery // *Discov. Chem.* 2025. V. 2, № 1. P. 280.
3. Çakmak O. и др. Highly Brominated Quinolines: Synthesis, Characterization, and Investigation of Anticancer Activities Supported by Molecular Dynamics // *Chem Biol Drug Des.* 2025. V. 105, № 5. P. e70120.
4. Ghorab M. M. и др. Novel brominated quinoline and pyrimidoquinoline derivatives as potential cytotoxic agents with synergistic effects of γ -radiation // *Arch. Pharm. Res.* 2012. V. 35, № 8. P. 1335–1346.
5. Shao C. и др. Copper-promoted oxidative mono-and di-bromination of 8-aminoquinoline amides with HBr and DMSO // *RSC advances*. Royal Society of Chemistry, 2025. V. 15, № 11. P. 8750–8756.
6. Yang R. и др. NBS-mediated bromination and dehydrogenation of tetrahydroquinoline in one pot: scope and mechanistic study // *RSC advances*. Royal Society of Chemistry, 2023. V. 13, № 47. P. 33495–33499.

IJTIMOYIY DAVLATNI SHAKLLANTIRISHNING TARIXIY-FALSAFIY ASOSLARI

Abdiyeva Marg‘iyona

Termiz davlat universiteti Tarix fakulteti 1- bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Mamatqulov Eldor Safarovich,

Termiz davlat universiteti Falsafa kafedrası o‘qituvchisi, fal.f.f.d (PhD)

“Davlatning oliy maqsadi — barcha fuqarolarni baxtli qilishdir.”

— Aristotel

ANNOTATSIYA

Ushbu matnda ijtimoiy davlat tushunchasining shakllanish bosqichlari, uning tarixiy-falsafiy asoslari va zamonaviy taraqqiyotdagi o‘rni tahlil qilingan. Muallif antik davr mutafakkirlari Platon va Aristotelning adolatli jamiyat haqidagi qarashlaridan tortib, Sharq uyg‘onish davri vakili Abu Nasr Forobiyning baxtli jamiyat konsepsiyasi hamda Amir Temurning ijtimoiy adolatga asoslangan boshqaruv tizimini tadqiq etadi. Maqolada ijtimoiy davlat — bu inson qadri, ijtimoiy himoya va umumiy farovonlikni kafolatlovchi oliy tuzilma ekanligi hamda uning bugungi O‘zbekiston islohotlaridagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Ijtimoiy davlat, Platon, Aristotel, Forobiy, Temur tuzuklari, Yangi O‘zbekiston, Mustaqillik.

ABSTRACT

This text analyzes the stages of formation of the social state concept, its historical and philosophical foundations, and its role in modern development. The author explores ideas of a just society ranging from ancient thinkers like Plato and Aristotle to Abu Nasr Al-Farabi’s conception of the "Virtuous City" and Amir Temur’s governance based on social justice. The article emphasizes that a social state is a supreme structure guaranteeing human dignity, social protection, and general welfare, highlighting its significance in the ongoing reforms of modern Uzbekistan.

Key words: Social state, Plato, Aristotle, Al-Farabi, Tamerlane's Institutes, New Uzbekistan, Independence.

АННОТАЦИЯ

В данной работе анализируются этапы формирования, историко-философские основы и роль социального государства в современном развитии. Автор исследует взгляды античных мыслителей Платона и Аристотеля о справедливом обществе, концепцию счастливого общества Абу Насра Аль-Фараби, а также систему управления Амира Темура, основанную на

социальной справедливости. Освещается суть социального государства как высшей структуры, гарантирующей достоинство человека, социальную защиту и всеобщее благосостояние в контексте реформ Нового Узбекистана.

Ключевые слова: Социальное государство, Платон, Аристотель, Аль-Фараби, Уложения Темура, Новый Узбекистан, Независимость.

KIRISH

Insoniyat o'z rivojlanish evolyutsiyasi davomida ijtimoiylashib bordi. Bu holat insonlardagi davlatchilik haqidagi fikrlarning o'zgarishiga sabab bo'ldi. Inson manfaatlarini mujassamlashtiradigan ijtimoiy davlatchilik shakli- ijtimoiy davlatdir.

Bugungi kunda jahon hamjamiyatida, xususan, yangilanayotgan O'zbekiston sharoitida ijtimoiy davlat qurish masalasi eng ustuvor strategik vazifaga aylandi. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy davlat — bu shunchaki iqtisodiy yordam ko'rsatuvchi tuzilma emas, balki har bir insonning qadri, uning munosib yashash sharoiti va ijtimoiy himoyasi qonun bilan kafolatlangan oliy saodat maskanidir³²⁶. Ushbu murakkab va serqirra tushunchaning tarixiy ildizlariga e'tibor qaratadigan bo'lsak hozirgi davrda yurtimizdagi olib borilayotgan islohotlarning mazmun-mohiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi va ularning tub mohiyatini to'g'ri anglashga imkon beradi.

Ijtimoiy davlatchilik shakllari haqidagi tarixiy-ilmiy fikrlarga e'tibor qaratadigan bo'lsak, qadimgi Yunonistonda xususan Platon asarlarida ijtimoiy davlatchilikka oid quyidagicha fikrlarni uchratishimiz mumkin. Antik davrdagi ijtimoiy fikrlarga falsafiy nazar tashlaydigan bo'lsak, Platonning adolatli davlat haqidagi qarashlari diqqatga sazovordir. U o'zining mashhur "Davlat" asarida jamiyatning barqarorligini ijtimoiy tabaqalarning o'zaro uyg'unligida ko'radi. Platonning ijtimoiy-falsafiy qarashlariga e'tibor qaratadigan uning "davlat — bu yaxlit organizm" degan fikriga alohida to'xtalib o'tish zarur. Uning nazdida, agar jamiyatning bir a'zosi qiynalsa, butun davlat inqirozga yuz tutadi. Bu esa zamonaviy ijtimoiy birdamlik (solidarity) tamoyilining ilk kurtaklari ekanligidan dalolat beradi. Platon fikricha davlat boshqaruvida shaxsiy manfaatlardan voz kechib, umumiy farovonlik yo'lida xizmat qilishni oliy fazilat deb bilgan³²⁷.

Shuningdek, Platonning zamondosh Arastu qarashlarida ham ijtimoiy davlatchilikka oid fikrlarni uchratishimiz mumkin. Aristotelning ijtimoiy qarashlarida bu g'oyalarni yanada hayotiy va ijtimoiy-iqtisodiy asoslar bilan boyitgan. Arastu o'zining ijtimoiy davlatchilikka oid asarlarida davlatni fuqarolarning nafaqat yashashi,

³²⁶ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.- T.: "O'zbekiston", 2023

³²⁷ Platon. Davlat. – T.: "O'zbekiston", 2013. – B. 225-230.

balki "yaxshi yashashi" va baxtga erishishi uchun tashkil etilgan ittifoq deb ta'riflaydi³²⁸. Aristotelning ijtimoiy davlatchilikka oid quyidagi fikri mavjud, ya'ni: davlatda o'ta boylar va o'ta kambag'allar o'rtasidagi farq qancha katta bo'lsa, jamiyat shuncha notinch bo'lishini uqtirgan. Bizning fikrimizcha, Aristotel o'sha davrdayoq "o'rtahol qatlam" (middle class) ijtimoiy barqarorlikning asosiy tayanchi ekanligini ilmiy isbotlab bergan. Bu jarayon shuni ko'rsatadiki, har qanday davlatning iqtisodiy harakatchan kuchi bu - o'rta qatlamidir. Uning "Siyosat" asaridagi g'oyalar bugungi kunda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish siyosati bilan hamohangligini o'z davri nuqtai nafari bilan asoslab berganligi muhim ahamiyatga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Sharq allomalarining falsafiy qarashlarida ham ijtimoiy davlatchilikka oid fikrlarini uchratishimiz mumki. Xususan, "Sharq Aristoteli" nomi bilan mashhur Markaziy Osiyolik mutafakkir Abu Nasr Forobiy qarashlarida ham ijtimoiy davlatchilik asoslarining sharqona ildizlariga to'xtalib o'tgan. Abu Nasr Forobiy asarlaridagi insonparvarlik g'oyalari ijtimoiy davlatchilikning ma'naviy olamiga olib kiradi. Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida jamiyat a'zolarining bir-biriga bo'lgan munosabatini "o'zaro yordam va muhabbat" mezonlari asosida tasvirlaydi. Bu davrdagi Forobiyning eng buyuk xizmati — davlat rahbarining asosiy vazifasi xalqni baxtli qilishdan iborat ekanligini qat'iy belgilab berganidadir. Uning fikricha, insonlar faqat birlashib, bir-birlarining ehtiyojlarini qondirish orqali kamolotga erishadilar³²⁹. Forobiyning adolatli jamiyat haqidagi fikrlari zamonlar o'tsa hamki, o'z ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. Misol uchun, uning bu fikrlari asosida yurtimizda ko'plab sohalarda jamiyatimizda amalga oshirilayotgan "mahallabay" ishlash tizimi va ijtimoiy hamkorlik tamoyillariga juda yaqindir.

O'zbek davlatchiligida yorqin iz qoldirgan, II Renesans poydevorini qo'ygan bobokalonimiz Amir Temur va uning Temuriylar davlati ham ijtimoiy davlatchilikning o'z davridagi yorqin misolidir. Ijtimoiy davlatning amaliy va hayotiy namunasini biz Amir Temur saltanati misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Temur tuzuklarini o'rganishimiz jarayonida Sohibqironning ijtimoiy siyosati qanchalik mukammal bo'lganiga yana bir bor amin bo'lamiz. Temur o'zining "Kuch - adolatdadir"³³⁰ degan shiori shunchaki so'z emas, balki davlatning tub mohiyati bo'lgan. U o'z saltanatida har bir shahar va qishloqda bepul tibbiyot (shifoxonalar),

³²⁸ Aristotel. Siyosat. – T.: "Yangi asr avlodi", 2015. – B. 130-135.

³²⁹ Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: "Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti", 1993. – B. 152-160

³³⁰ Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: "O'zbekiston", 2011. – B. 105-112.

ta'lim (madrasalar) hamda muhtojlar uchun ijtimoiy yordam maskanlarini tashkil etgan. Ayniqsa, u o'z qo'l ostidagi xalqning soliq yukini yengillatgani va kambag'allarni davlat himoyasiga olgani hozirgi "ijtimoiy himoya" tushunchasining o'sha davrdagi yuksak ko'rinishi.

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsam, ijtimoiy davlat shakllantirishning tarixiy asoslari insoniyat sivilizatsiyasining eng sara g'oyalarini o'zida mujassam etgan. Platonning adolati Aristotelning barqarorligi Farobiyning ma'naviyati va Amir Temurning adolatli boshqaruvi - bularning barchasi bugun biz intilayotgan yuksak ijtimoiy jamiyatning poydevoridir. Ushbu merosni o'rganish va hayotga tadbqiq etish biz kabi yosh avlodning muhim vazifasi deb hisoblayman.

Zero, davlat inson uchun, uning qadri va baxti uchun xizmat qilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Amir Temur. Temur tuzuklari. – T.: “O‘zbekiston”, 2011.
2. Platon. Davlat. – T.: “O‘zbekiston”, 2013.
3. Aristotel. Siyosat. – T.: “Yangi asr avlodi”, 2015.
4. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: 1993.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: 2023.

GLOBAL TIL SIYOSATIDA INGLIZ, ISPAN VA O‘ZBEK TILLARI: SOFT POWER VA KELAJAK STRATEGIYALARI

Laziz Rahmatov,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti,
siyosiy fanlari doktori (PhD)

Dilrabo Baxronova,

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

<https://orcid.org/0000-0002-2012-7426>

dbaxronova@uzswlu.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada global til siyosati doirasida ingliz, ispan va o‘zbek tillarining funksional, lingvokulturologik hamda geosiyosiy xususiyatlari kompleks tahlil qilinadi. Tadqiqotda tillarning de facto maqomi, uning yumshoq kuch (soft power) va qattiq kuch (hard power) instrumenti sifatidagi o‘rni nazariy va amaliy jihatdan yoritiladi. Ingliz tilining global lingua franca sifatidagi ustunligi, ispan tilining madaniy ekspansiya orqali ta’sir o‘tkazish modeli hamda o‘zbek tilining milliy-madaniy o‘zlikni shakllantirish va mustahkamlashdagi roli qiyosiy-chog‘ishtirma tahlil asosida o‘rganiladi.

Maqolada zamonaviy lingvistik va siyosiy nazariyalar, xususan, til va kuch o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, global kommunikatsiya tizimlari va ko‘p tillilik tendensiyalari ham tahlil qilinadi. Shuningdek, ingliz va ispan tillarining xalqaro tajribasi asosida o‘zbek tilini rivojlantirishning istiqbolli yo‘nalishlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari til siyosatini takomillashtirish, madaniy diplomatiyani rivojlantirish hamda global kommunikativ makonda milliy tillarning raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *til siyosati, de facto til, yumshoq kuch, qattiq kuch, global kommunikatsiya, ko‘p tillilik*

ENGLISH, SPANISH, AND UZBEK IN GLOBAL LANGUAGE POLICY: SOFT POWER AND FUTURE STRATEGIES

Laziz Rakhmatov,

University of World Economy and Diplomacy, Doctor of Political Sciences

Dilrabo Bakhronova,

Professor at the Uzbekistan State World Languages University, Doctor of
Philological Sciences

ABSTRACT

This article provides a comprehensive analysis of English, Spanish, and Uzbek within the framework of global language policy, examining their functional, linguocultural, and geopolitical characteristics. The study explores the concept of de facto language status and investigates the role of language as an instrument of both soft power and hard power in contemporary global dynamics. A comparative perspective is applied to analyze the dominance of English as a global lingua franca, the cultural expansion model of Spanish, and the role of Uzbek in shaping and reinforcing national identity.

The research draws upon contemporary linguistic and political theories to examine the interrelationship between language and power, global communication systems, and emerging multilingual trends. Furthermore, the study identifies strategic directions for the development of the Uzbek language based on international experiences of English and Spanish. The findings contribute to the advancement of language policy, cultural diplomacy, and the enhancement of the global competitiveness of national languages within the international communicative space.

Keywords: *language policy, de facto language, soft power, hard power, global communication, multilingualism*

АНГЛИЙСКИЙ, ИСПАНСКИЙ И УЗБЕКСКИЙ В ГЛОБАЛЬНОЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКЕ: МЯГКАЯ СИЛА И СТРАТЕГИИ БУДУЩЕГО

Лазиз Рахматов,

Университет мировой экономики и дипломатии, доктор политических наук

Дилрабо Бахронова,

профессор Узбекского государственного университета мировых языков,

доктор филологических наук

<https://orcid.org/0000-0002-2012-7426>

dbaxronova@uzswlu.uz

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится комплексный анализ английского, испанского и узбекского языков в контексте глобальной языковой политики с учетом их функциональных, лингвокультурных и геополитических особенностей. Особое внимание уделяется понятию де-факто языка, а также роли языка как инструмента мягкой силы (soft power) и жесткой силы (hard power) в современных международных процессах. В работе на основе сравнительного подхода рассматриваются доминирующее положение английского языка как

глобальной лингва франка, модель культурной экспансии испанского языка и значение узбекского языка в формировании национальной идентичности.

В исследовании используются современные лингвистические и политические концепции, раскрывающие взаимосвязь языка и власти, особенности глобальных коммуникационных систем и тенденции многоязычия. Кроме того, на основе международного опыта развития английского и испанского языков предлагаются стратегические направления развития узбекского языка. Полученные результаты способствуют совершенствованию языковой политики, развитию культурной дипломатии и повышению конкурентоспособности национальных языков в глобальном коммуникативном пространстве.

Ключевые слова: *языковая политика, де-факто язык, мягкая сила, жесткая сила, глобальная коммуникация, многоязычие*

KIRISH

Globalashuv, raqamli transformatsiya va geosiyosiy qayta taqsimlanish jarayonlari fonida til siyosati davlatlar uchun strategik ahamiyat kasb etuvchi ustuvor yo'nalishga aylandi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda til endilikda faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki ijtimoiy kapital, geosiyosiy resurs va ideologik ta'sir instrumenti sifatida talqin qilinmoqda (Phillipson, 1992; Bourdieu, 1991; Baxronova, 2021b). Shu nuqtai nazardan sir emaski, til global maydonda bilim ishlab chiqarish, madaniy gegemoniyani shakllantirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishning asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda 7000 dan ortiq til mavjud bo'lib, ularning 40% dan ortig'i yo'qolib borayotgan tillardir. Biroq ba'zi tillar, xususan, ingliz tilining global ustunligi XXI asrda yanada mustahkamlanib, bu til ilm-fan, texnologiya, biznes va diplomatiya sohalarida *de facto xalqaro lingua franca* maqomiga ega bo'ldi (Crystal, 2003; Graddol, 2006; Baxronova, 2022a). Raqamli kommunikatsiya platformalari, sun'iy intellekt tizimlari va ilmiy nashrlarning asosiy qismi ingliz tilida faoliyat yuritishi ushbu tilning global bilim iqtisodiyotidagi yetakchi rolini kuchaytirdi. Biroq bu jarayon til xilma-xilligining qisqarishi, lingvistik tengsizlik va "til imperiyasi" kabi muammolarni ham yuzaga keltirib chiqarmoqda.

Shu bilan birga, boshqa tillar ham global makonda o'z pozitsiyalarini mustahkamlashga faol harakat qilmoqda. Ispan tili, xususan, Lotin Amerikasi va Yevropa madaniy makonida *madaniy soft power* vositasi sifatida jadal kengayib, musiqa, kino, ta'lim va ommaviy axborot vositalari orqali global auditoriyani qamrab

olmoqda (Mar-Molinero, 2000; Del Valle, 2013). Bu jarayon tilning madaniy ekspansiya orqali ta'sir o'tkazish imkoniyatlarini namoyon etadi.

O'zbek tili ravnaqida esa mustaqillikdan keyingi ilk davrda *milliy-madaniy o'zlikni* tiklash, davlat suverenitetini mustahkamlash va madaniy merosni qayta baholash jarayonlariga katta e'tibor berildi. Hozirgi bosqichda o'zbek tili siyosatida e'tibor bir tomondan milliy qadriyatlarni saqlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan global kommunikativ makonga integratsiyalashuv zarurati bilan kurashmoqda. Keyingi yillarda jahonning qator ta'lim muassasalarida o'zbek tilining o'qitilishi, jahon nufuzli tashkilotlari arenasida nutqlarning o'zbek tilida yangrashi kabilarni global til makonidagi ijobiy o'zgarishlar sifatida misol keltirish mumkin³³¹. Bu esa o'zbek tilini rivojlantirishni milliy-madaniy o'zlik va global raqobatbardoshlik o'rtasidagi muvozanat nuqtai nazaridan ko'rib chiqilayotganligini anglatadi.

Mazkur maqolada aynan shu murakkab o'zaro aloqalar tahlil qilinib, unda ingliz, ispan va o'zbek tillarining global til siyosatidagi o'rnini *de facto maqom*, *soft power* va *hard power konsepsiyalari* asosida o'rganildi, tillar nafaqat lingvistik birlik sifatida, balki strategik resurs va global ta'sir mexanizmi sifatida ulkan ahamiyatga egaligi kompleks tahlil qilindi, shuningdek, zamonaviy til siyosati nazariyasiga yangi yondashuv asosida nazar solindi. Ilmiy muammoning dolzarbligi ko'rib chiqilayotgan masalalardan milliy tillarni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanish mumkinligi bilan izohlanadi.

METODOLOGIYA.

Zamonaviy til siyosatini tahlil qilishda tilning rasmiy maqomi bilan cheklanib qolish yetarli emas. Tilning haqiqiy ta'siri uning amaliy qo'llanish darajasi, kommunikativ ustunligi va geosiyosiy funksiyalari orqali belgilanadi. Shu sababli *de facto til*, *soft power* va *hard power* tushunchalariga tilning global tizimdagi o'rnini tushuntirishda muhim nazariy kategoriyalar sifatida qaraladi. Quyida ushbu tushunchalarga berilgan ta'riflarni o'rganib izohlar keltirildi.

De facto til tushunchasi. De facto til, bu rasmiy maqomidan qat'i nazar, amalda hukmron bo'lgan va keng qo'llaniladigan til bo'lib, u global kommunikatsiya tizimini shakllantiradi. "De facto" lotincha so'z bo'lib, "amalda", "real holatda" degan ma'noni anglatadi, bunda til rasmiy maqomga ega bo'lmasligi mumkin, lekin amalda keng qo'llaniladi. Ingliz tili ko'plab davlatlarda rasmiy til emas, lekin global de facto til sifatida tan olinadi. D.Graddolning (2006) ta'kidicha, ingliz tili global miqyosda aynan shunday maqomga ega tildir, u xalqaro aloqalarda "tabiiy tanlangan til"ga

³³¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/385>; Saida Mirziyoyeva Oksfordda o'zbek tilini o'rganish dasturining ochilish marosimida ishtirok etdi. <https://uza.uz/uz/posts/saida-mirziyoyeva-oksfordda-ozbek-tilini-organish-dasturining-ochilish-marosimida-ishtirok-etdi> 771480

aylanib ulgurdi. D.Kristal (2003) esa ingliz tilining global ustunligini uning siyosiy, iqtisodiy va texnologik markazlar bilan bog'liqligi orqali izohlaydi. S.Montgomeri (2013) fikricha, ilmiy bilim ishlab chiqarish tizimi ingliz tiliga qattiq bog'langan bo'lib, bu holat boshqa tillarning ilmiy maydondagi imkoniyatlarini cheklamoqda. Shu nuqtai nazardan, de facto til fenomeni nafaqat kommunikativ ustunlikni, balki bilim va axborot ustidan nazoratni ham bildiradi.

Yevropa Ittifoqi misolida ham ko'p tillilik siyosati mavjud bo'lishiga qaramay, ingliz tili amalda asosiy ishchi til sifatida qo'llanilishi *de facto til konsepsiyasining* real ifodasidir (Phillipson, 2003). Umuman olganda, bu tushuncha tilning huquqiy maqomidan ko'ra real funksional ustunligini ko'rsatadi.

2.2. “Lingua franca” termini. Bu birikma lotincha “lingua” – til va “franca” – “erkin”, “umumiy” so'zlaridan kelib chiqqan, o'rta asrlarda O'rta yer dengizida savdo tili sifatida ishlatilgan tilga nisbatan qo'llangan. Lingua franca turli millat vakillari o'zaro muloqot qilish uchun ishlatadigan umumiy tildir. Bugungi kunda *global lingua franca* deyilganda ham ingliz tili tushuniladi. Bu konsept tilning xalqaro kommunikatsiya vositasi sifatidagi rolini ifodalaydi. Hozirgi kunda O'zbekistonda ham yoshlarning asosan ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganayotganligi bu tilning *de facto yoki lingua franca* xususiyatlari tobora mustahkamlanib borayotganligini ko'rsatadi.

2.3. Soft power va til. Inglizcha “soft” (yumshoq), “power” (kuch) so'zlaridan yasalgan bu termin Josef Nay tomonidan 1990-yillarda ilmiy muomalaga kiritildi. J. Nay tomonidan ishlab chiqilgan *soft power* konsepsiyasi davlatlarning majburlashsiz, balki jalb qilish orqali ta'sir o'tkazish qobiliyatini anglatadi. Til bu jarayonda asosiy vosita bo'lib, u madaniyat, qadriyat va g'oyalarni global miqyosda tarqatadi. S.Hall (1997) tilni madaniy ma'no ishlab chiqarish tizimi sifatida talqin qilib, u orqali o'zlik va tasavvurlar shakllanishini ta'kidlaydi. Shu jihatdan ingliz tili global media va ilmfan orqali soft powerning eng kuchli instrumentiga aylandi. Hollywood kino industriyasi, global ilmiy jurnallar va internet platformalari kabilar ingliz tilini universal madaniy kodga aylantirdi.

Ispan tili esa soft powerning madaniy modelini namoyon etmoqda. K.Mar-Molinero (2000) fikricha, ispan tilining kengayishi uning madaniy jozibadorligi va tarixiy merosi bilan bog'liq. X.Del Valle (2013) esa til siyosatini “milliy o'zlikni boshqarish vositasi” sifatida izohlab, ispan tilining global tarqalishini madaniy strategiya bilan bog'laydi.

O'zbek tilida esa soft power ko'proq milliy qadriyatlar va lingvokulturologik tizim orqali namoyon bo'ladi. F.Sharifianning (2017) fikricha, til madaniy konseptlarni kodlaydi va shu orqali ijtimoiy xulq-atvorni shakllantiradi. Masalan,

o'zbek taomlari, urf-odat va kiyimlari, shu bilan birga o'zbek tilidagi mehmondo'stlikka oid iboralar va kommunikativ strategiyalar turizm diskursida ijobiy milliy imidj yaratishga xizmat qilmoqda. D.Baxronovning (2022a) qayd etishicha, butun dunyo ta'lim tizimi auditoriyasi uchun internet tarmog'i allaqachon eng asosiy axborot manbasiga aylanib ulgurgan. Bugungi globallashuv zamonida til o'rganishga xizmat qiluvchi ma'lumotlar bilan birgalikda tahlilchilar tomonidan alohida e'tibor qaratilayotgan "Til o'rganishning siyosiy jihatlari"ga doir ilmiy tadqiqotlar va ularning aynan dunyoning qator rivojlangan mamlakatlar tahlilchilari tomonidan olib borilayotganligi o'rganilayotgan mavzumizning dolzarblik darajasini yana bir bor namoyish qiladi.

2.4. Hard power va til. Hard power inglizcha "hard" qattiq, majburiy, "power" kuch so'zlaridan yasalgan termin bo'lib, majburlash, bosim yoki kuch orqali ta'sir o'tkazishni ifodalaydi. Bunda siyosiy qarorlar, harbiy kuch, majburiy ta'lim kabilar asosiy vosita rolini bajaradi. Ayniqsa, mustamlaka davrida tilni koloniyalarda majburan joriy etish kabilar tarixda ko'p kuzatiladi. Masalan, o'tmishdan ma'lumki, ingliz, ispan kabi tillarning keng tarqalishi kolonial ekspansiya natijasi bo'lgan. Bu esa tilni nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki geosiyosiy dominant vosita sifatida ko'rsatadi (Pennycook, 1998). Hard power odatda siyosiy va iqtisodiy majburlash bilan bog'liq bo'lsa-da, til siyosatida ham muhim o'rin tutadi. R.Fillipson (1992) ham ingliz tilining global tarqalishini "lingvistik imperiazizm" tushunchasi orqali izohlab, uni tarixiy kolonial siyosat bilan bog'laydi. Bu jarayonda til hokimiyat va nazorat instrumentiga aylana borgan.

Kuzatishlarimiz, zamonaviy davrda *hard power til siyosati* davlat ichida quyidagicha namoyon bo'lishini ko'rsatdi: a) davlat tilini majburiy joriy etish; b) ta'lim tizimida tilni standartlashtirish; c) ayrim tillarning funksional doirasini cheklash. Bu siyosiy qarorlar orqali davlatlar milliy o'zligini saqlab qolish, davlat (ona) tili maqomini ko'tarish kabi g'oyalarni maqsad qiladilar.

P.Bourdieu (1991) tilni "ramziy kapital" sifatida talqin qilib, uning ijtimoiy kuch va ierarxiyani shakllantirishdagi rolini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, til siyosati orqali jamiyatda ustun va past maqomli tillar shakllanishi mumkin.

Bugungi global tizimda hard power va soft power o'zaro integratsiyalashib bormoqda. Masalan, ingliz tilining dastlabki tarqalishi siyosiy va iqtisodiy kuch bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, hozirgi davrda u asosan soft power mexanizmlari orqali mustahkamlanmoqda. Bu esa til siyosatini dayriylashtirganda kompleks va ko'p qatlamli fenomen sifatida o'rganishni talab qiladi.

3. Ingliz tili: global lingua franca. Zamonaviy global kommunikatsiya makonida yuqorida ta'kidlanganidek ingliz tili *lingua franca* sifatida mutlaq

ustunlikka egadir, u keyingi ikki asrda xalqaro muloqotning universal vositasiga aylanib ulgurdi. Turli tadqiqotlarga ko'ra, ingliz tilidan foydalanuvchilar soni 1,5 milliarddan ortiq bo'lib, bu uning global miqyosdagi aloqa salohiyatini yaqqol namoyon etadi (Crystal, 2003; Graddol, 2006). S.Montgomerining (2013) ta'kidicha, zamonaviy ilmiy maqolalarning asosiy qismi ingliz tilida e'lon qilinib, bu ilmiy bilim ishlab chiqarish tizimi va global akademik diskursda ingliz tilining hukmronligini ko'rsatadi.

S.Hjarvard fikricha, ingliz tilining ustunligi uning bir nechta strategik afzalliklari bilan izohlanadi. Birinchidan, u global bilim tili sifatida ilm-fan, texnologiya va innovatsiyalarni uzatishning asosiy vositasidir. Ikkinchidan, ingliz tili global iqtisodiyot bilan chambarchas bog'langan bo'lib, xalqaro biznes, moliya va diplomatiya sohalarida ustuvor mavqega ega. Uchinchidan, raqamli texnologiyalar, internet va sun'iy intellekt tizimlarining aksariyati ingliz tiliga asoslangan bo'lib, bu uni texnologiyada ham dominant til funksiyasini mustahkamlamoqda (Hjarvard, 2013).

Biroq, ingliz tilining global ustunligi bir qator muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. R.Fillipson (1992) bu jarayonni "lingvistik imperializm" sifatida talqin qilib, ingliz tilining boshqa tillar hisobiga kengayishini tanqid qiladi. Shu nuqtai nazardan, ingliz tilining gegemonligi ko'p hollarda boshqa tillarning marginallashtirishiga ³³² va lingvistik xilma-xillikning qisqarishiga olib kelmoqda. A.Pennikuk (1998) ham ingliz tilining global tarqalishini kolonial tarix va ideologik diskurslar bilan bog'lab, uning neytral emasligini ta'kidlaydi.

Kelajak nuqtai nazaridan ingliz tili bir xil standart shaklda emas, balki turli regional variantlarda rivojlanmoqda. B.Kachru (1992) tomonidan ilgari surilgan "World Englishes" konsepsiyasiga ko'ra, ingliz tili turli madaniy kontekstlarda moslashib, ko'p markazli tizimga aylanmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt, mashina tarjimasini va raqamli kommunikatsiya texnologiyalari ingliz tilining rolini qayta shakllantirishi mumkin. Ba'zi tadqiqotchilar kelajakda ingliz tilining ustunligi saqlanib qolishini, ammo uning shakli va funksiyasi transformatsiyaga uchrashini ta'kidlab o'tgan (Graddol, 2006).

4. Ispan tili: madaniy soft power va lingvistik ekspansiya modeli. Ispan tili global til tizimida o'ziga xos o'ringa ega, uning ko'rsatkichlari ispan tilining nafaqat demografik, balki madaniy va kommunikativ salohiyatini ham aks ettiradi. Geografik omil ham muhim tafovutlarni belgilaydi, masalan: hind va xitoy (mandarin) tillari asosan o'z davlatlari hududida ona tili sifatida qo'llanilsa, ispan tili geografik

³³² "Marginallashtirish" so'zi lotincha "margo, marginis"dan kelib chiqib, ma'nosi "chekka", "chegaraviy qism", "yon tomon" deganidir. Bu termin shaxs, guruh yoki tilning ijtimoiy, madaniy yoki kommunikativ tizimda markaziy o'rindan chetga surilib qolish jarayonini bildiradi.

jihatdan xalqaro ona til hisoblanadi (Yevropa, Amerika va Afrikaning 21 ta davlatida). Ingliz tili esa bundan ham kengroq miqyosda tarqalgan bo'lib, u 57 davlat va Yevropa, Amerika, Afrika, Osiyo hamda Okeaniyadagi 28 ta suveren hududda qo'llaniladi (Instituto Cervantes, 2025).

Ispan tilining global ta'siri asosan *soft power* mexanizmlari orqali amalga oshadi. J.Nay (2004) konsepsiyasiga muvofiq, ispan tili madaniyat, san'at va ta'lim orqali xalqaro auditoriyani jalb qiladi. Xususan, Lotin Amerikasi musiqasi, ispan tilidagi kino va seriallar ("La casa de papel" kabi), shuningdek, gastronomiya va turizm ispan tilining global ommalashuviga katta hissa qo'shmoqda. Bu jarayon tilni nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki madaniy o'zlik va jozibadorlik belgisi sifatida shakllantirgan. Masalan, paella, jamón, gazpacho, arquitectura, playas, flamenco va b.

K.Mar-Molinero (2000) ta'kidicha, ispan til siyosati asosan milliy madaniyatini eksport qilish orqali amalga oshiriladi. X.Del Valle (2013) esa ispan tilining global kengayishini siyosiy va madaniy strategiya sifatida talqin qilib, uni "til orqali ispan milliy o'zligini qurish va boshqarish vositasi" deb baholaydi. Shu jihatdan, ispan tili ingliz tilidan farqli ravishda ko'proq madaniy joziba va ijtimoiy ta'sir orqali kengayib bormoqda.

Ispan tilining yana bir muhim xususiyati uning ko'p markazli rivojlanish modelidir. Turli mamlakatlarda mavjud bo'lgan variantlar tilning moslashuvchanligi va global tizimga integratsiya qobiliyatini oshiradi (Moreno Fernández, 2009). Bu esa uni global kommunikatsiya uchun barqaror va dinamik tilga aylantiradi.

Umuman olganda, til siyosatida ispan tili ingliz tilidan farqli ravishda *hard powerga* moyillikda emas, balki *madaniy soft power* orqali global ta'sir o'tkazishning muvaffaqiyatli modeli sifatida namoyon bo'ladi. Bu model o'zbek tili kabi rivojlanayotgan tillar uchun muhim tajriba manbai bo'lishi mumkin.

5. O'zbek tili: milliy-madaniy o'zlik va global integratsiya. O'zbek tilining zamonaviy rivojlanish trayektoriyasi post-sovet makonidagi til siyosatining umumiy tendensiyalari bilan uzviy bog'liq rivojlandi, u milliy o'zlikni tiklash, davlat suverenitetini mustahkamlash va madaniy merosni qayta anglash jarayonlari bilan chambarchas uyg'unlashgan holda rivojlanmoqda. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi nafaqat huquqiy, balki ramziy va ideologik ahamiyatga ega qaror bo'ldi. Bu jarayon tilni milliy o'zlikni ifodalovchi asosiy belgilardan biriga aylantirdi.

X.Landau va B.Kellner-Heinkele (2001) Markaziy Osiyo davlatlarida til siyosati milliy o'zlikni shakllantirishning asosiy instrumenti ekanini ta'kidlaydi. Ularning fikricha, til siyosati orqali davlatlar o'z tarixiy xotirasini tiklaydi va yangi ijtimoiy-iqtisodiy modelni legitimlashtiradi. Shu nuqtai nazardan aytishimiz mumkinki,

o'zbek tili nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy diskursni qurish vositasi sifatida faol qo'llanilmoqda.

Zamonaviy til siyosatida o'zbek tilining rivoji bir necha yo'nalishlarda namoyon bo'ladi: davlat boshqaruvi va ta'lim tizimida ustuvorligini mustahkamlash, imlo va terminologik islohotlar, shuningdek, tilni raqamli muhitga moslashtirish. Bugungi kunda A.Sharipova, N.Ibragimova, N.Abdurahmonova, F.Muratxodjayeva kabi olimlar o'zbek tilini raqamlashtirish doirasida sezilarli ish olib bormoqdalar. P.Bourdieu (1991) tilni "ramziy kapital" sifatida talqin qilib, uning ijtimoiy nufuz va hokimiyatni taqsimlashdagi rolini ko'rsatadi. Shu ma'noda, o'zbek tilining davlat darajasida mustahkamlanishi uning ijtimoiy kapital sifatidagi qiymatini oshiradi. Shunday bo'lsa-da, ta'kidlash kerakki, o'zbek tilining global integratsiya jarayonida bir qator muammolar mavjud. *Birinchidan*, u global ilmiy maydonda hali yetarlicha vakillikka ega emas. S.Montgomeri (2013) fikricha, ilmiy diskursning ingliz tiliga qattiq bog'liqligi kichik va rivojlanayotgan tillarning ilmiy ko'rinishini cheklaydi. *Ikkinchidan*, tarjima siyosatining yetarlicha rivojlanmaganligi o'zbek tilidagi ilmiy va madaniy kontentning global aylanishini cheklaydi, xususan o'zbek tilidan boshqa global tillarga sifatli tarjimaning mavjud emasligi bu sohadagi muammolarni jadal hal qilish kerakligini ko'rsatadi (Baxronova, 2023). *Uchinchidan*, raqamli platformalarda o'zbek tilining ulushi nisbatan past bo'lib, bu uning global kommunikativ tizimdagi ishtirokini kamaytiradi.

Shu bilan birga, o'zbek tilining rivoji uchun muhim imkoniyatlar ham mavjud. Turizm sohasi o'zbek tilining lingvokulturologik boyligini global auditoriyaga yetkazish uchun samarali vosita bo'lishi mumkinligini isbotlamoqda. O'zbekistonning tarixiy shaharlari va madaniy merosi til orqali ifodalangan holda, turizm diskursida ijobiy milliy imidj yaratadi. Digital media va ijtimoiy tarmoqlar esa o'zbek tilining global ko'rinishini oshirish uchun yangi platformalar yaratmoqda. Fikrimizcha, ijtimoiy tarmoqlarda o'zbek milliyligini yaqqol namoyon etadigan kontentlardan foydalanish kabi chellenglarni yo'lga qo'yish global maydonda nafaqat O'zbekiston imidji, balki o'zbek tiliga bo'lgan qiziqishni ham kuchaytiradi.

Madaniy diplomatiya ham o'zbek tilining soft power instrumentiga aylanishida muhim rol o'ynaydi. J.Nay (2004) ta'kidlaganidek, madaniyat va til orqali ta'sir o'tkazish uzoq muddatli va barqaror natija beradi. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilining rivojlanishi milliy-madaniy o'zlikni saqlash va global kommunikativ tizimga integratsiya qilish o'rtasidagi muvozanatni talab qiladi.

N.Mahmudov (2012) ta'kidlashicha, til milliy tafakkurning asosiy shakli bo'lib, u xalqning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Uning fikricha, tilni

rivojlantirish faqat lingvistik masala emas, balki milliy o'zlikni saqlash va uni zamonaviy sharoitda qayta talqin qilish jarayonidir.

D.Baxronova (2021) esa til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni lingvokulturologik nuqtai nazardan tahlil qilib, tilni madaniy kodlar va ijtimoiy qadriyatlar tizimini uzatuvchi vosita sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlarida til globalizatsiya sharoitida transformatsiyaga uchrashi, biroq o'zining milliy asoslarini saqlab qolishi zarurligi alohida ta'kidlanadi. Bu yondashuv o'zbek tilining global integratsiya jarayonida identitetni yo'qotmasdan rivojlanishi uchun muhim nazariy asos yaratadi. S.Montgomeri (2013) ilmiy diskursning ingliz tiliga bog'liqligini ta'kidlab, kichik tillarning global ilmiy tizimda marginal holatda qolishini qayd etadi. D.Baxronova va S.Abduraimov (2022) esa metafora va madaniy tasavvurlar orqali milliy tafakkur shakllanishini o'rganib, o'zbek tilining ilmiy potensialini kengaytirish zarurligini asoslaydi.

D.Baxronova (2022a) ta'kidicha, til o'rganish jarayonida ayrim g'oyaviy institutlar tomonidan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy ta'sirlar "yumshoq kuch" siyosati doirasida namoyon bo'ladigan noxush hodisalardan biri sifatida e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Shu nuqtai nazardan, lisoniy "yumshoq kuch" strategiyasida maqsadlarning aniq belgilanishi, uning asosiy yo'nalishini faqat til siyosati bilan cheklash va siyosiy-diniy-ideologik omillardan xoli holda amalga oshirilishi mazkur sohada ilgari surilayotgan loyihalarning barqarorligi va uzoq muddatli samaradorligini ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi.

1-jadval. Qiyosiy-chog'ishtirma tahlil jadvali.

Mezoni	Ingliz tili	Ispan tili	O'zbek tili
Status	Global lingua franca	Global/regional til	Milliy til
Kuch turi	Hard + Soft power	Soft power	Identitet + potensial soft power
Tarqalish	Juda keng	Keng	O'rta
Asosiy strategiya	Dominant va standartlashgan	Madaniy ekspansiya	Rivojlanish va integratsiya
Raqamli mavjudlik	Juda yuqori	Yuqori	O'sib bormoqda
Ilmiy diskursdagi o'rni	Dominant	O'rta	O'rtadan past

Ushbu taqqoslash shuni ko'rsatadiki, tilning global muvaffaqiyati uning nafaqat tarqalishi, balki strategik boshqaruvi va madaniy jozibadorligi bilan ham belgilanadi. Shu nuqtai nazardan, o'zbek tilining kelajakda yanada taraqqiy etishi ingliz tilining global tajribasi va ispan tilining madaniy modeli o'rtasidagi muvozanatni topishga bog'liq.

8. Tilni rivojlantirish strategiyasi: milliy va global yondashuv sintezi.

Zamonaviy globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida til siyosatining samaradorligi uning ko'p qatlamli, tizimli va ilmiy asoslangan strategiyaga tayanishiga bog'liqdir. Tilni rivojlantirish bugungi kunda faqat lingvistik jarayon emas, balki bilim iqtisodiyoti, raqamli kommunikatsiya, madaniy diplomatiya va global raqobatbardoshlik bilan uzviy bog'liq kompleks jarayon sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, ingliz va ispan tillari tajribasi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi, biroq o'zbek tilining rivoji bu modellarning mexanik takrorlanishini emas, balki milliy va global omillar sinteziga asoslangan integrativ o'ziga xos yondashuvni talab etadi.

Mazkur model quyidagi strategik komponentlarga asoslanishi mumkin: ilmiy nashrlar va akademik kommunikatsiyada ustunlikka erishish; raqamli platformalar va texnologik tizimlar orqali kengayishni kuchaytirish; global standartlashuv va terminologik unifikatsiyani amalga oshirish.

M.Kastellsning (2010) fikricha, tarmoq jamiyati sharoitida tilning ustunligi uning raqamli makondagi mavjudligi bilan belgilanadi. Shu jihatdan, ispan tilining rivojlanish modeli quyidagilarga asoslanadi: 1) global media va kreativ industriyalar (kino, musiqa, kontent); 2) tilni hayot tarzi va identitet elementi sifatida targ'ib qilish; 3) madaniy diplomatiya orqali global auditoriyani jalb qilish. Bu model tilni madaniy kapital va emotsional jozibadorlik orqali kengaytiradi, natijada u global kommunikativ tizimda barqaror o'rin egallaydi.

O'zbek tilining rivojlanishi uchun zamonaviy sharoitga mos, ilmiy asoslangan va uzoq muddatli strategiya zarur. Bu strategiya global tajribani o'zlashtirish bilan birga milliy lingvokulturologik xususiyatlarni saqlashga qaratilishi lozim. Shu asosda o'zbek tilini rivojlantirish uchun quyidagi strategik yo'nalishlar taklif etiladi:

1. Ilmiy diskursni kengaytirish. Tilning global mavqei uning ilmiy maydondagi ishtiroki bilan belgilanadi. O'zbek tilida ilmiy maqolalar, terminologik bazalar va akademik platformalarni rivojlantirish zarur.

2. Tarjima va bilim almashinuvi. Tarjima global kommunikatsiyaning asosiy mexanizmlaridan biri bo'lib, u tilni xalqaro maydonga olib chiqadi. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lishi kerak: global bilimlarni o'zbek tiliga, milliy bilimlarni esa jahon tillariga. Buning uchun iqtidorli o'zbek ziyolilarini Angliya, AQSh, Ispaniya, Xitoy kabi davlatlarga tilni muakammal egallashi uchun maqsadli o'qishga yuborish masalasini ko'rib chiqish lozim.

3. Raqamli makonda tilni kengaytirish. M.Kastells (2010) ta'kidlaganidek, raqamli tarmoqlar global kommunikatsiyaning markaziga aylangan. O'zbek tilining internetdagi ulushini oshirish uning global ko'rinishini kuchaytiradi.

4. Sun'iy intellekt (SI) va NLP integratsiyasi. L.Floridi (2014) fikricha, kelajakda tilning raqobatbardoshligi uning SI tizimlariga integratsiyasi bilan belgilanadi. O'zbek tilini raqamli texnologiyalarga moslashtirish strategik zaruratdir.

5. Madaniy diplomatiya va lingvokulturologik kontent. D.Baxronova (2021) ta'kidlaganidek, til orqali madaniy qadriyatlarni uzatish global milliy imidjni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Turizm, madaniyat va media orqali o'zbek tilining jozibadorligini oshirish mumkin.

6. Antropotsentrik yondashuv. Tilni rivojlantirishda inson omili markazda bo'lishi lozim. Til nafaqat tizim, balki inson tafakkuri, hissiyoti va ijtimoiy tajribasining ifodasidir. Shu bois til siyosati inson ehtiyojlari bilan uyg'unlashgan holda olib borilishi zarur. Umuman olganda, tilni rivojlantirish strategiyasi yagona modelga emas, balki global tajriba va milliy lingvokulturologik asoslarning uyg'unlashuviga tayanishi kerak. Ingliz modelining texnologik ustunligi, ispan modelining madaniy jozibadorligi va o'zbek modelida ham milliy-madaniy yondashuv birgalikda qo'llanilgandagina samarali natija beradi.

XULOSA.

So'ngi tadqiqotlar global til siyosati zamonaviy dunyoda tobora murakkablashib borayotgan ko'p qatlamli fenomen ekanini ko'rsatadi. Til endilikda faqat aloqa vositasi emas, balki geosiyosiy ta'sir, madaniy legitimatsiya, iqtisodiy raqobatbardoshlik va raqamli ustunlikni belgilovchi strategik resurs sifatida chuqur namoyon bo'lmoqda. Ushbu jihat tilni davlat siyosati va global rivojlanish strategiyalarining ajralmas tarkibiy qismiga aylantiradi.

Kuzatishlar ingliz, ispan va o'zbek tillarining global tizimdagi o'rni turlicha bo'lsa-da, ularning bir-biridan andaza oladigan jihatlari, xususan, o'zaro bog'liq va bir-birini to'ldiruvchi modellarga asoslanib rivojlanishida namunaviy xarakterga ega ekanligini asoslaydi. Ingliz tili ilm-fan, texnologiya va iqtisodiyot orqali global standartni shakllantiruvchi kuch sifatida ustunlik qilsa, ispan tili madaniy jozibadorlik va ijtimoiy ta'sir orqali kengayib bormoqda, shu usulda global auditoriya bilan emotsional va identifikatsion bog'lanish hosil qilmoqda. O'zbek tili esa milliy-madaniy o'zlik, tarixiy xotira va madaniy qadriyatlarning asosiy tashuvchisi sifatida tobora dunyo sahnasiga chiqib, hozirda global kommunikativ makonga integratsiyalashuv bosqichiga jadal kirib bormoqda.

O'zbek tilini kelajakda rivojlantirish jarayoni bir vaqtning o'zida bir necha yo'nalishda olib borilishi zarur: a) ilmiy diskursni kengaytirish, b) raqamli platformalarda faol ishtirok etish, c) tarjima va bilim almashinuvi tizimini mustahkamlash, hamda d) madaniy diplomatiya orqali global auditoriyaga chiqish.

Bu jarayon tilni faqat saqlash emas, balki uni zamonaviy kommunikativ tizimda faol ishtirok etuvchi dinamik vositaga aylantirishni nazarda tutadi.

Bundan tashqari, til siyosatida inson omili markaziy o'rinni egallashi lozim. Tilning rivoji uning texnologik yoki siyosiy qo'llanishi bilan emas, balki inson tafakkuri, madaniy qadriyatlari va ijtimoiy ehtiyojlari bilan uyg'unlashgan holda amalga oshirilgandagina barqaror va samarali bo'ladi. Shu ma'noda, til siyosati insoniyatga foydali xizmat qilish g'oyasini saqlagan holda global integratsiyani ta'minlashga qaratilishi zarur.

Demak, zamonaviy til siyosati asosan uch tamoyilga ko'ra ish yuritishi lozim: 1) global kommunikativ tizimga integratsiyalashuv; 2) milliy-madaniy o'zlikni saqlash va rivojlantirish; 3) raqamli va texnologik transformatsiyaga jadal moslashuv.

Aynan shu uch omil uyg'unligi tilning nafaqat mavjudligini, balki uning kelajakdagi muvaffaqiyatini ham belgilaydi. Shu bois tilni rivojlantirish strategiyasi milliy chegaralar bilan cheklanib qolmasdan, global maydon bilan faol o'zaro aloqada bo'lishi kerak. Faqat shundagina til zamonaviy dunyoda o'zining haqiqiy salohiyatini namoyon eta oladi va insoniyatning umumiy madaniy hamda intellektual rivojiga hissa qo'shuvchi kuchga aylanadi.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasidagi nutqi. <https://president.uz/uz/lists/view/385>
2. Saida Mirziyoyeva Oksfordda o'zbek tilini o'rganish dasturining ochilish marosimida ishtirok etdi. https://uza.uz/uz/posts/saida-mirziyoyeva-oksfordda-ozbek-tilini-organish-dasturining-ochilish-marosimida-ishtirok-etdi_771480
3. Baker, M. (2018). Translation and conflict: A narrative account. Routledge.
4. Baxronova, D. (2021). Words and culture: Language, globalization and interculturality. Religación.
5. Baxronova, D., & Abduraimov, S. (2022). The influence of national-cultural worldview on metaphor construction.
6. Bourdieu, P. (1991). Language and symbolic power. Harvard University Press.
7. Castells, M. (2010). The rise of the network society. Wiley-Blackwell.
8. Crystal, D. (2003). English as a global language. Cambridge University Press.
9. Del Valle, J. (2013). A political history of Spanish: The making of a language. Cambridge University Press.
10. Floridi, L. (2014). The fourth revolution. Oxford University Press.
11. Graddol, D. (2006). English next. British Council.

12. Hall, S. (1997). Representation: Cultural representations and signifying practices. Sage.
13. Hjarvard, S. (2013). The mediatization of culture and society. Routledge.
14. Instituto Cervantes. (2025). El español en el mundo. https://cvc.cervantes.es/lengua/anuario/anuario_25/el_espanol_en_el_mundo_anuario_instituto_cervantes_2025.pdf
15. Kachru, B. (1992). The other tongue: English across cultures. University of Illinois Press.
16. Landau, J., & Kellner-Heinkele, B. (2001). Politics of language in the ex-Soviet Muslim states. University of Michigan Press.
17. Mahmudov N. O‘zbek tilining mo‘tabar maqomi. // O‘zbek tili va adabiyoti, 2022. – № 5. – B. 3–8.
18. Mar-Molinero, C. (2000). The politics of language in the Spanish-speaking world. Routledge.
19. Montgomery, S. (2013). Does science need a global language? University of Chicago Press.
20. Moreno Fernández, F. (2009). La lengua española en su geografía. Arco Libros. – 512 p.
21. Nye, J. (2004). Soft power: The means to success in world politics. Public Affairs. – 191 p.
22. Pennycook, A. (1998). English and the discourses of colonialism. Routledge. – 252 p.
23. Phillipson, R. (1992). Linguistic imperialism. Oxford University Press. – 376 p.
24. Phillipson, R. (2003). English-only Europe? Challenging language policy. Routledge. – 252 p.
25. Rahmatov L. Dunyo mamlakatlari: Avstraliyadan Hindistongacha. Ilmiy-ommabop qo‘llanma. – T.: “Yangi kitob” nashriyoti. – 2019. – 848-b. ISBN 978-9943-5544-8-1.
26. Sharifian, F. (2017). Cultural linguistics. John Benjamins.
27. Velázquez, V., & Bakhronova, D. (2024). Sociocultural approach. CIENCIA Ergo-Sum.

ZAMONAVIY SPORTDA DOPINGGA QARSHI KURASH SIYOSATINING UMUMIY QOIDALARI

Oybek Ochilov

Renessans ta'lim universiteti

“Ijtimoiy-siyosiy fanlar” kafedrasi dotsenti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada zamonaviy sportda dopingga qarshi kurash siyosatining umumiy qoidalari, doping tushunchasi va uning zamonaviy turlari, antidoping siyosatining xalqaro-huquqiy asoslari, shuningdek, Butunjahon antidoping agentligi (WADA) hamda xalqaro sport tashkilotlarining bu boradagi faoliyati yoritilgan. Tadqiqotda dopingning sportdagi adolatli raqobatga, sportchilarning sog'lig'iga va sportning axloqiy tamoyillariga salbiy ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, farmakologik va biokimyoviy doping turlari, ularning xavfli oqibatlari, dopingga qarshi kurashishda qonunchilik, test va monitoring tizimlari, ta'lim-tarbiya choralari hamda xalqaro hamkorlikning o'rni ochib berilgan. Maqola yakunida dopingga qarshi kurashda xalqaro va milliy faoliyat o'rtasidagi uzviy integratsiya sportda halollik, sog'lom raqobat va sportchi salomatligini ta'minlashning muhim omili ekanligi asoslangan.

Kalit so'zlar: *doping, adolatli raqobat, sportchi kar'yerasi, halollik, ruxsat etilmagan usullar, jismoniy imkoniyat, farmakologik doping, biokimyoviy doping, anabolik steroidlar, eritropoetin, stimulantlar, glukokortikoidlar, qon transfuzionlari, doping testlari, global standartlar, antidoping qoidalari.*

ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ ПОЛИТИКИ БОРЬБЫ С ДОПИНГОМ В СОВРЕМЕННОМ СПОРТЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрываются общие положения антидопинговой политики в современном спорте, понятие допинга и его современные виды, международно-правовые основы антидопинговой политики, а также деятельность Всемирного антидопингового агентства (WADA) и международных спортивных организаций в данном направлении. В исследовании проанализировано негативное влияние допинга на честную спортивную конкуренцию, здоровье спортсменов и нравственные принципы спорта. Также освещены фармакологические и биохимические виды допинга, их опасные последствия, значение законодательства, систем тестирования и

мониторинга, образовательных и воспитательных мер, а также международного сотрудничества в борьбе с допингом. В заключении статьи обосновано, что тесная интеграция международной и национальной деятельности в сфере борьбы с допингом является важным фактором обеспечения честности, здоровой конкуренции и охраны здоровья спортсменов в спорте.

Ключевые слова: допинг, честная конкуренция, спортивная карьера, честность, запрещённые методы, физические возможности, фармакологический допинг, биохимический допинг, анаболические стероиды, эритропоэтин, стимуляторы, глюкокортикоиды, переливание крови, допинг-тесты, глобальные стандарты, антидопинговые правила.

GENERAL PRINCIPLES OF ANTI-DOPING POLICY IN MODERN SPORT

ABSTRACT

This article examines the general provisions of anti-doping policy in modern sport, the concept of doping and its contemporary forms, the international legal foundations of anti-doping policy, as well as the activities of the World Anti-Doping Agency (WADA) and international sports organizations in this field. The study analyzes the negative impact of doping on fair competition, athletes' health, and the ethical principles of sport. It also highlights pharmacological and biochemical forms of doping, their dangerous consequences, the role of legislation, testing and monitoring systems, educational measures, and international cooperation in combating doping. The article concludes that close integration between international and national anti-doping efforts is an important factor in ensuring fairness, healthy competition, and the protection of athletes' health in sport.

Keywords: doping, fair competition, athletic career, integrity, prohibited methods, physical capacity, pharmacological doping, biochemical doping, anabolic steroids, erythropoietin, stimulants, glucocorticoids, blood transfusions, doping tests, global standards, anti-doping rules.

KIRISH (Introduction)

Doping — bu sportchining jismoniy yoki ruhiy imkoniyatlarini sun'iy ravishda oshirish maqsadida taqiqlangan moddalar yoki usullardan foydalanishi bo'lib, bu Olimpiya sportida adolatli raqobatga, sport etikasi va sog'liqni saqlash prinsiplariga zid hisoblanadi. Butunjahon Antidoping Agentligi (WADA) dopingni "Sportda

taqiqlangan har qanday modda yoki usuldan foydalanish, uni qo‘llashga urinish, yashirish yoki doping qoidalarini buzishga harakat qilish”, deb ta’riflaydi [4;98-b].

Dopingning sportga salbiy ta’sir ko‘rsatib, adolatli raqobatni buzadi – doping foydalanuvchi sportchi boshqalarga nisbatan g‘ayrinatijaviy ustunlikka ega bo‘ladi. Sport obro‘cini tushiradi – doping bilan bog‘liq janjallar sport tashkilotlari ishonchliligini pasaytiradi.

Sportchining salomatligiga zarar yetkazadi – ko‘plab doping vositalari yurak, jigar, gormon tizimi va psixikaga salbiy ta’sir qiladi. Sportchining faoliyatiga chek qo‘yishi mumkin – aniqlangan doping holatlari sportchining musobaqalardan diskvalifikatsiya qilinishiga, medallardan mahrum bo‘lishiga olib keladi [5;103-b].

Xalqaro Olimpiya Qo‘mitasi (XOQ) o‘zining asosiy qadriyatlari — halollik, do‘stlik va ustuvorlik doirasida “toza sport” tamoyiliga tayanadi. Shuning uchun Olimpiya sportida dopingga qarshi qat’iy siyosat yuritiladi.

XOQ Olimpiya o‘yinlari oldidan, davomida va undan keyin sportchilardan namunalar olib, doping sinovlarini tashkil qiladi. Bu jarayon mustaqil laboratoriyalar va WADA bilan hamkorlikda olib boriladi.

Olimpiya sportida doping – bu nafaqat qoidabuzarlik, balki sportchining sog‘lig‘i, raqobatdagi halollik va Olimpiya harakatining axloqiy tamoyillariga qarshi qilingan harakatdir. Dopingga qarshi kurashish — bu sportni sof, halol va sog‘lom saqlashga qaratilgan global harakatdir.

Doping, sportchilarning natijalarini sun'iy ravishda oshirish maqsadida turli moddalardan yoki usullardan foydalanishni anglatadi. Bu faollik sportning adolatini, integritetini va sog‘lig‘ini xavf ostiga qo‘yadi. Dopingning ta'siri sportdagi raqobatbardoshlikni buzadi, shuningdek, sportchilarning salomatligini jiddiy xavfga soladi.

Doping – sportchilarning musobaqalarda g‘alaba qozonish maqsadida ruxsat etilmagan moddalar yoki usullarni qo‘llashidir [4;114-b].

. Dopingning asosiy maqsadi – sportchining jismoniy yoki ruhiy holatini sun'iy ravishda yaxshilash, bu esa sportning adolatli prinsiplarini buzadi. Doping, shuningdek, sportchining sog‘lig‘iga jiddiy zarar yetkazishi mumkin.

Dopingga qarshi kurash sportning adolatli va sog‘lom raqobatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Doping, sportchilar tomonidan natijalarni sun'iy oshirish maqsadida ruxsat etilmagan moddalar va usullardan foydalanishni anglatadi. Bu faollik sportdagi adolatni buzadi va sportchilarning sog‘lig‘iga jiddiy zarar etkazadi. Dopingga qarshi kurash siyosati va xalqaro huquqiy hujjatlar sportdagi dopingga qarshi kurashishda asosiy vositalardan biridir.

Dopingga qarshi kurash sport sohasida adolatni ta'minlash va sportchilarning sog'ligini himoya qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Doping sportchilarning natijalarini sun'iy ravishda oshirish uchun ruxsat etilmagan moddalar va usullardan foydalanishni anglatadi. Dopingga qarshi kurashda xalqaro hamkorlik va milliy faoliyat o'rtasida samarali integratsiya va strategik yondashuv sportdagi adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

MATERIALLAR VA METODLAR (Materials and methods)

Dopingga qarshi kurashishda quyidagi asosiy choralar ko'riladi:

1) Qonunchilik va me'yorlar. Xalqaro anti-doping qonunlari: Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ) va Butunjahon Antidoping Agentligi (WADA) tomonidan ishlab chiqilgan anti-doping qoidalarini amalga oshirish va qat'iy nazorat qilish. Milliy qonunlar: Har bir davlatda dopingga qarshi qonunchilikni kuchaytirish va jinoiy javobgarlikni belgilash.

2) Test va monitoring Doping testlari: Sportchilarga doping testlarini muntazam ravishda o'tkazish va dori vositalarining mavjudligini aniqlash. Monitoring tizimlari: Dopingning yangi turlarini aniqlash uchun ilmiy tadqiqotlar va monitoring tizimlarini rivojlantirish.

3) Ta'lim va tarbiya. Sportchilarni tarbiyalash: Sportchilarni dopingning xavflari haqida xabardor qilish va sportning adolatli qoidalari haqida ta'lim berish. Murabbiylar va rahbarlar ta'limi: Murabbiylar va sport tashkilotchilarni dopingga qarshi kurashda samarali choralar ko'rish bo'yicha ta'lim berish.

Dopingga qarshi kurash siyosati dopingni oldini olish, aniqlash va unga qarshi kurashish bo'yicha milliy va xalqaro darajadagi strategiyalarni o'z ichiga oladi [5;120-b].

Xalqaro huquqiy hujjatlar dopingga qarshi kurashishda asosiy rol o'ynaydi va ular xalqaro darajada dopingga qarshi kurashishni muvofiqlashtiradi. Eng muhim hujjatlar quyidagilardan iborat:

1) Xalqaro Antidoping Konvensiyasi. 1983 yilda qabul qilingan konvensiya bo'lib, dopingga qarshi kurashishda umumiy standartlarni belgilaydi va davlatlarga dopingga qarshi qoidalarini amalga oshirishni taklif qiladi.

2) WADA qoidalari va standartlari: Butunjahon Antidoping Agentligi (WADA) tomonidan ishlab chiqilgan, dopingga qarshi kurashda umumiy qoidalar va standartlarni o'z ichiga oladi. Bu qoidalar doping moddalari ro'yxatini, testlar o'tkazish metodlarini va sportchilarning huquqlarini belgilaydi.

3) Milliy antidoping qonunlari va qoidalari. Har bir davlatda WADA tomonidan belgilangan standartlarga muvofiq ravishda antidoping qonunlari va qoidalari mavjud.

Bu qonunlar dopingga qarshi kurashish bo'yicha milliy strategiyalarni amalga oshiradi.

3. Dopingga Qarshi Kurashda Xalqaro Hamkorlik

Xalqaro hamkorlik dopingga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi:

- Xalqaro Tashkilotlar: WADA, BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar dopingga qarshi kurashishda birgalikda ishlaydi, yangi doping moddalarini aniqlash va standartlarni ishlab chiqishda yordam beradi.

- Davlatlararo Hamkorlik: Davlatlar o'rtasida tajriba almashish va dopingga qarshi kurashishda umumiy strategiyalarni ishlab chiqish uchun hamkorlik qilish.

- Ilmiy Tadqiqotlar: Xalqaro darajada ilmiy tadqiqotlar o'tkazish, yangi doping turlarini aniqlash va ularning oldini olish bo'yicha ilmiy va texnologik yutuqlarni qo'llash.

NATIJARAR (Results)

Dopingning asosiy maqsadlari. Sport natijalarini oshirish: Doping moddalaridan foydalanish orqali sportchilar o'zlarining jismoniy imkoniyatlarini oshirish va musobaqalarda yuqori natijalarga erishish. Tiklanishni tezlashtirish: Og'ir mashqlar va musobaqalardan keyin tiklanishni tezlashtirish uchun doping vositalaridan foydalanish. Sog'liqni yaxshilash: Ba'zi hollarda sportchilar doping moddalarini sog'liqni yaxshilash maqsadida qo'llashadi, ammo bu usullar ko'pincha xavfli bo'ladi.

2) Dopingning salbiy ta'siri. Sog'liq uchun xavf: Doping moddalarining uzoq muddatli yoki noxush ta'siri sportchining umumiy sog'lig'ini buzishi mumkin. Bu, yurak kasalliklari, jigar muammolari, ruhiy salomatlik muammolari va boshqa jiddiy sog'liq muammolarini o'z ichiga oladi.

Raqobatni buzish: Doping sportdagi adolatni buzadi, chunki doping orqali g'alaba qozongan sportchilar haqiqatda erishilgan natijalar bilan haqiqiy raqobatni aks ettirmaydi.

Dopingning zamonaviy turlari asosan ikki katta guruhga bo'linadi: farmakologik doping va fizik yoki biokimyoviy doping. Quyida dopingning zamonaviy turlari haqida ma'lumot beramiz.

1) Farmakologik doping. Farmakologik doping sportchilarning jismoniy va ruhiy holatini yaxshilash uchun foydalaniladigan moddalarni o'z ichiga oladi. Ular quyidagilardan iborat:

Anabolik steroidlar: Mushak massasini va kuchini oshirish uchun qo'llaniladi. Misollar: testosteron, nandrolon. Bu moddalar mushaklarning o'sishini tezlashtiradi, ammo ular jiddiy sog'liq muammolarini keltirib chiqarishi mumkin, jumladan, yurak

kasalliklari va gormonal buzilishlar. Erythropoietin (EPO): Qonning qizil qon hujayralarini ko'paytirish uchun ishlatiladi, bu esa oksigen tashishni yaxshilaydi va chidamlilikni oshiradi. EPO dan foydalanish qonning qattiqlashishiga olib kelishi va qon aylanishi tizimida jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Stimulantlar: Ruhiy holatni va jismoniy qobiliyatlarni oshiradigan moddalar. Misollar: amfetaminlar, kofein. Bu moddalar qo'shiqni va energiyani oshirishi mumkin, lekin ular asab tizimiga zarar etkazishi va yurak tahdidlariga olib kelishi mumkin.

Glukokortikoidlar: Yallig'lanishni kamaytirish va tiklanishni tezlashtirish uchun ishlatiladi. Ular ko'pincha og'riqlar va yallig'lanishni davolashda qo'llaniladi, lekin sportchilarda noxush ta'sirlar bo'lishi mumkin.

2) Biokimyoviy doping. Biokimyoviy doping sportchilarning jismoniy ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun biologik yoki fizik usullarni o'z ichiga oladi: Geniq doping: Sportchilarning genetik materialiga aralashish orqali o'zgartirishlarni amalga oshirish. Bu, masalan, EPO ishlab chiqarish uchun genlarni o'zgartirishni o'z ichiga olishi mumkin.

Qon transfuzionlari: Qon miqdorini yoki qizil qon hujayralarini ko'paytirish maqsadida sportchining yoki donor qonini qayta tiklash. Bu usul, albatta, qonning qattiqlashishiga olib kelishi va jiddiy sog'liq muammolarini yuzaga keltirishi mumkin.

Pechli tadqiqotlar: Yangi moddalarning o'rganilishi va ishlab chiqilishi orqali sportchilarning natijalarini yaxshilashga qaratilgan usullar. Bu moddalarning uzoq muddatli ta'siri hali to'liq o'rganilmagan.

Xalqaro sport tashkilotlari sport sohasida global standartlarni belgilash va sportning adolatli va xavfsiz bo'lishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu tashkilotlar sport musobaqalarini tashkil etish, qoidalarini belgilash va sportchilarga ko'maklashish kabi faoliyatlarni amalga oshiradi. Butunjahon antidoping agentligi (WADA) sportdagi dopingga qarshi kurashishda markaziy rol o'ynaydi va xalqaro sport tashkilotlari bilan hamkorlikda dopingga qarshi kurashni muvofiqlashtiradi.

Xalqaro sport tashkilotlari sport sohasida global tartibni, adolatni va xavfsizlikni ta'minlash uchun tashkil etilgan. Ular quyidagi asosiy vazifalarni bajaradi:

1) Butunjahon Antidoping Agentligi (WADA) - sportdagi dopingga qarshi kurashni muvofiqlashtirish, yangi doping moddalarini aniqlash va umumiy antidoping qoidalarini belgilash vazifalarini bajaradi. 1999 yilda tashkil etilgan va xalqaro sport tashkilotlari, hukumatlar va sportchilarning manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. WADA antidoping qoidalarini ishlab chiqadi, doping moddalarining ro'yxatini yangilaydi va sportchilarning huquqlarini himoya qiladi.

2) Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ) - Olimpiya o'yinlarini tashkil etish, sportning global rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va sportchilarga adolatli sharoitlarni yaratish faoliyatini amalga oshiradi. 1894 yilda tashkil etilgan va XX asrning boshlaridan buyon xalqaro sportning asosiy tashkiloti bo'lib xizmat qilmoqda. XOQ dopingga qarshi kurashda WADA bilan hamkorlik qiladi va o'zining qoidalarida dopingga qarshi chora-tadbirlarni belgilaydi.

3) Xalqaro Sportni Tashkilotchilar Assotsiatsiyasi (ASOIF) - Professional sportni tashkil etish va sport tadbirlarini global darajada boshqarish vazifasini bajaradi. 1983 yilda tashkil etilgan va sport tashkilotchilari o'rtasida hamkorlikni rivojlantiradi. ASOIF dopingga qarshi kurash va sport sohasida umumiy qoidalarini ishlab chiqishda WADA bilan hamkorlik qiladi.

WADA har yili doping moddalarining ro'yxatini yangilaydi va bu ro'yxatni sportchilar va sport tashkilotlariga taqdim etadi. WADA doping testlarini o'tkazish uchun standartlarni belgilaydi. Testlar qonni, siydikni yoki boshqa biologik namunalardan olinadi. WADA davlatlar bilan hamkorlikda antidoping qoidalarini amalga oshiradi va sportdagi dopingga qarshi kurashish bo'yicha global strategiyalarni ishlab chiqadi.

Dopingga qarshi kurashda xalqaro hamkorlik global miqyosda dopingga qarshi kurash strategiyalarini muvofiqlashtirish, bilim va tajriba almashish, va umuman sportdagi adolatni saqlashda yordam beradi. Xalqaro hamkorlik quyidagi asosiy komponentlardan iborat:

1) Xalqaro tashkilotlar WADA dopingga qarshi global kurashni muvofiqlashtiradi, antidoping qoidalarini ishlab chiqadi, va doping testlari uchun standartlarni belgilaydi. Tashkilot barcha davlatlar va sport tashkilotlari o'rtasida hamkorlikni rivojlantiradi va dopingga qarshi kurashishda umumiy standartlarni saqlaydi.

Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ): XOQ sportdagi dopingga qarshi kurashni qo'llab-quvvatlaydi va WADA bilan birgalikda antidoping qoidalarini amalga oshiradi.

2) Milliy antidoping tashkilotlari. Har bir davlatda dopingga qarshi kurashish uchun maxsus tashkilotlar mavjud. Ular WADA tomonidan belgilangan qoidalarini milliy darajada amalga oshiradi va doping testlarini o'tkazadi.

3) Xalqaro hamkorlik va muvofiqlashtirish. Davlatlar o'rtasida dopingga qarshi kurash bo'yicha tajriba va bilim almashish. Bu hamkorlik dopingni aniqlash va oldini olish usullarini rivojlantirishda yordam beradi. Mintaqaviy darajada antidoping strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda yordam beradigan tashkilotlar va platformalar mavjud.

4) Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalar. Xalqaro darajada dopingni aniqlash va uning oldini olish uchun ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash. Yangi doping moddalarini va usullarini aniqlashda ilmiy yutuqlardan foydalanish.

Milliy faoliyat dopingga qarshi kurashni mamlakatlar darajasida amalga oshirish va xalqaro standartlarga muvofiq bo'lishni ta'minlash uchun zarur. Milliy faoliyat quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

1) Milliy qonunchilik va qoidalar. Milliy qonunlarni ishlab chiqish va dopingga qarshi kurash bo'yicha qoidalarni belgilash. Bu qonunlar doping moddalarining ro'yxatini, dopingga qarshi kurashdagi chora-tadbirlarni va jinoiy javobgarlikni o'z ichiga oladi.

2) Milliy antidoping agentliklari. Milliy antidoping agentliklari doping testlarini o'tkazish, sportchilarning doping holatini kuzatish va yangi doping usullarini aniqlash bilan shug'ullanadi.

3) Sport tashkilotlari va hamkorlik. Milliy sport tashkilotlari dopingga qarshi kurash bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish va amalga oshirishda yordam beradi. Ular sportchilarga dopingga qarshi kurash bo'yicha ko'maklashadi.

4) Jamoatchilikni xabardor qilish. Dopingning xavflari va dopingga qarshi kurash bo'yicha chora-tadbirlarni ommaviy axborot vositalari orqali targ'ib qilish. Bu sportchilarga va umumiy jamoatchilikka dopingning salbiy ta'sirlari haqida xabardorlikni oshirishga yordam beradi.

MUHOKAMA (Discussion)

Doping sport sohasida jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi, chunki u sportning adolatini, integritetini va sportchilarning sog'ligini xavf ostiga qo'yadi. Zamonaviy doping turlari, farmakologik va biokimyoviy usullardan tashkil topgan bo'lib, ularning har biri sportchilarning salomatligi va sportning adolatiga jiddiy tahdidlar yaratadi. Dopingga qarshi kurashishda qat'iy qonunchilik, test va monitoring tizimlari, shuningdek, ta'lim va tarbiya choralari muhim ahamiyatga ega. Bu chora-tadbirlar sportdagi adolatni ta'minlash va dopingning zararli ta'sirini kamaytirishga yordam beradi.

Dopingga qarshi kurash siyosati va xalqaro huquqiy hujjatlar sportdagi adolatni ta'minlash va sportchilarning sog'ligini himoya qilish uchun muhim ahamiyatga ega. Siyosatning asosiy komponentlari, qoidalar, va xalqaro huquqiy hujjatlar dopingga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi. Xalqaro hamkorlik, ilmiy tadqiqotlar va ta'lim choralari dopingning salbiy ta'sirini kamaytirishga va sportdagi adolatni ta'minlashga yordam beradi [7;17-b]. Dopingga qarshi kurashishda qat'iy siyosat va

xalqaro huquqiy hujjatlar orqali sportdagi adolatni saqlab qolish va sportchilarning sog‘ligini himoya qilish zarur.

Xalqaro sport tashkilotlari va Butunjahon antidoping agentligi (WADA) sportdagi dopingga qarshi kurashishda muhim rol o‘ynaydi. Xalqaro sport tashkilotlari sportning adolatli va xavfsiz bo‘lishini ta‘minlash uchun qoidalar va strategiyalarni ishlab chiqadi, WADA esa dopingga qarshi global kurashni muvofiqlashtiradi va antidoping qoidalarini belgilaydi. WADA ning faoliyati dopingni oldini olish, testlarni o‘tkazish, ta‘lim berish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Bu chora-tadbirlar sportdagi adolatni saqlash va sportchilarning sog‘ligini himoya qilishga yordam beradi.

Dopingga qarshi kurashda xalqaro hamkorlik va milliy faoliyat o‘rtasidagi integratsiya sportdagi adolatni ta‘minlash va sportchilarning sog‘ligini himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Xalqaro hamkorlik global miqyosda dopingga qarshi kurash strategiyalarini muvofiqlashtiradi, tajriba va bilim almashadi, ilmiy tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Milliy faoliyat esa mamlakatlar darajasida antidoping qonunlarini ishlab chiqish, testlarni o‘tkazish va jamoatchilikni xabardor qilishni ta‘minlaydi [6;87-b]. Xalqaro hamkorlik va milliy faoliyat o‘rtasidagi samarali integratsiya dopingga qarshi kurashda muvaffaqiyatni ta‘minlashga yordam beradi va sport sohasida adolatni saqlab qolish uchun zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: “O‘zbekiston”, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni.T.: 2015
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. T.: 2017
4. Asatova G.R., Xayotov A.X., Narimanov B.A. Xalqaro sport huquqi asoslari. O‘quv qo‘llanma.- T.: 2018.
5. Судариков С. А. Право интеллектуальной собственности. Мосcow, Проспект Публ., 2009. С. 124.
6. Mamanov J.A. Yoshlar ma’naviy madaniyatini shakllantirishda milliy mentalitetning o‘rni // falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Toshkent. 2023.
7. Yakubov F.M. Bo‘lajak jismoniy tarbiya va sport mutaxassislarining tafakkur tarzini rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish. p.f.b.f.d(PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati-Chirchiq: 2021.

КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ УЗБЕКИСТАНА: ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ, СОВРЕМЕННЫЕ УГРОЗЫ И ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

Жололидинова Дилара Зовки кизи,

студентка факультета «Бизнес-право и судебная защита»,
Ташкентского государственного юридического университета

Email: dilarajololidinova@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются киберпреступления против государственных информационных систем Узбекистана как одна из наиболее актуальных угроз цифровому государству. Исследуются история развития национального законодательства в данной сфере, современное состояние правового регулирования, статистические показатели роста киберпреступности, а также институциональные меры, принимаемые государством для защиты государственных информационных ресурсов. Особое внимание уделено уголовно-правовой охране государственных информационных систем, роли Закона Республики Узбекистан «О кибербезопасности», нормам Уголовного кодекса о преступлениях в сфере информационных технологий, а также актам Президента и Кабинета Министров, направленным на защиту объектов критической информационной инфраструктуры. В работе проанализированы практические кейсы, включая мошеннические действия с использованием имени портала tu.gov.uz, что демонстрирует уязвимость не только технической инфраструктуры, но и доверия граждан к цифровым государственным сервисам. На основе исследования выявлены основные проблемы квалификации, доказывания и предупреждения таких преступлений, а также предложены пути совершенствования законодательства и правоприменительной практики.

Ключевые слова: киберпреступления, государственные информационные системы, кибербезопасность, Узбекистан, электронное правительство, tu.gov.uz, критическая информационная инфраструктура, цифровые доказательства, уголовно-правовая защита.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekiston davlat axborot tizimlariga qarshi sodir etilayotgan kiberjinoyatlar raqamli davlatga tahdid soluvchi eng dolzarb xavflardan biri sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu sohadagi milliy qonunchilikning

rivojlanish tarixi, huquqiy tartibga solishning hozirgi holati, kiberjinoyatchilikning o'sishiga oid statistik ko'rsatkichlar hamda davlat axborot resurslarini himoya qilish bo'yicha ko'rilayotgan institutsional chora-tadbirlar o'rganilgan. Davlat axborot tizimlarini jinoyat-huquqiy muhofaza qilish, "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonunning o'rni, Jinoyat kodeksining axborot texnologiyalari sohasidagi jinoyatlarga oid normalari, shuningdek, tanqidiy axborot infratuzilmasi obyektlarini himoya qilishga qaratilgan Prezident va Vazirlar Mahkamasi hujjatlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ishda my.gov.uz portali nomidan foydalanilgan firibgarlik holati misolida amaliy holatlar ham tahlil qilinib, bunda nafaqat texnik infratuzilma, balki fuqarolarning davlat raqamli xizmatlariga bo'lgan ishonchi ham xavf ostida ekanligi ko'rsatilgan. Tadqiqot natijasida bunday jinoyatlarni kvalifikatsiya qilish, isbotlash va oldini olishdagi asosiy muammolar aniqlanib, qonunchilik va huquqni qo'llash amaliyotini takomillashtirish yo'llari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: kiberjinoyatchilik, davlat axborot tizimlari, kiberxavfsizlik, O'zbekiston, elektron hukumat, my.gov.uz, muhim axborot infratuzilmasi, raqamli dalillar, jinoiy himoya.

ABSTRACT

This article examines cybercrimes against state information systems of Uzbekistan as one of the most pressing threats to the digital state. It explores the historical development of national legislation in this field, the current state of legal regulation, statistical indicators of cybercrime growth, and institutional measures undertaken by the state to protect public information resources. Particular attention is paid to the criminal law protection of state information systems, the role of the Law of the Republic of Uzbekistan "On Cybersecurity," the provisions of the Criminal Code concerning crimes in the sphere of information technologies, as well as presidential and governmental acts aimed at protecting critical information infrastructure. The paper also analyzes practical cases, including fraudulent schemes involving the name of the my.gov.uz portal, demonstrating the vulnerability not only of technical infrastructure but also of public trust in digital government services. Based on the findings, the study identifies major problems of legal qualification, proof, and prevention of such crimes and proposes ways to improve legislation and law enforcement practice.

Keywords: cybercrime, government information systems, cybersecurity, Uzbekistan, e-government, my.gov.uz, critical information infrastructure, digital evidence, criminal defense.

ВВЕДЕНИЕ

Цифровизация государственного управления в Узбекистане в последние годы приобрела системный характер. Государственные услуги переводятся в электронную форму, расширяется деятельность Единого портала интерактивных государственных услуг, развиваются межведомственные информационные системы, электронная идентификация, цифровой документооборот и иные элементы электронного правительства. Закон Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» закрепляет организационные основы цифрового взаимодействия государства и граждан, а также определяет полномочия государственных органов в этой сфере.³³³ Это означает, что государственные информационные системы сегодня являются не вспомогательным техническим инструментом, а полноценной основой современной публичной администрации.

Одновременно с этим рост цифровизации усиливает и криминальные риски. Чем больше государственных функций переносится в электронную среду, тем выше вероятность незаконного доступа, вмешательства в работу систем, подмены данных, использования фишинга, вредоносного программного обеспечения и иных форм киберпреступной деятельности. По данным МВД Республики Узбекистан, если в 2019 году посредством информационных технологий было совершено 863 преступления 18 видов, то в 2024 году зарегистрировано уже 58 800 преступлений 62 видов, а причиненный гражданам ущерб превысил 1 трлн 909 млрд сумов.³³⁴ Эти цифры показывают, что киберпреступность перестала быть узкой технической проблемой и превратилась в самостоятельную угрозу общественной и государственной безопасности.

Правовое развитие этой сферы в Узбекистане происходило поэтапно. Вначале законодательство решало общие задачи информатизации и защиты информации, однако по мере усложнения цифровой среды возникла необходимость специального регулирования кибербезопасности. Важным шагом стало принятие Закона Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15 апреля 2022 года, который определил правовые и организационные

³³³ Закон Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» от 09.12.2015 г. № ЗРУ-395 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/2833855> Дата обращения: 07.04.2026

³³⁴ Министерство внутренних дел Республики Узбекистан. Если в 2019 году посредством информационных технологий было совершено 863 преступления 18 видов, то в 2024 году зарегистрировано 58 800 преступлений 62 видов; ущерб превысил 1 трлн 909 млрд сумов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://gov.uz/ru/iiv/news/view/57775> Дата обращения: 07.04.2026.

основы защиты объектов информатизации и киберпространства.³³⁵ Следующим значимым этапом стало принятие постановления Президента № ПП-167 от 31 мая 2023 года, утвердившего порядок обеспечения кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры.³³⁶ Тем самым государство закрепило, что отдельные информационные системы имеют повышенное значение и требуют специального режима защиты.

Актуальность темы обусловлена не только ростом числа преступлений, но и особенностью объекта посягательства. Если атака направлена на государственную информационную систему, вред причиняется не только конкретной базе данных или серверу. Под угрозой оказываются предоставление государственных услуг, стабильность публичного управления, сохранность персональных данных, доверие граждан к цифровым сервисам и в отдельных случаях элементы национальной безопасности.³³⁷³³⁸³³⁹

Именно поэтому киберпреступления против государственных информационных систем требуют отдельного научного и правового анализа.

Степень изученности темы пока нельзя признать достаточной. В научной литературе чаще исследуются общие вопросы киберпреступности, защиты персональных данных, цифровых доказательств и информационной безопасности, тогда как именно посягательства на государственные информационные системы в условиях Узбекистана рассматриваются фрагментарно. Кроме того, в открытом доступе ограничено количество развернутых судебных решений по таким делам, что осложняет анализ правоприменительной практики. В таком случае особую ценность приобретают нормы законодательства, официальные государственные сообщения,

³³⁵ Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> Дата обращения: 07.04.2026.

³³⁶ Постановление Президента Республики Узбекистан от 31.05.2023 г. № ПП-167 «О дополнительных мерах по обеспечению кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры Республики Узбекистан» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://lex.uz/docs/6479197> Дата обращения: 08.04.2026.

³³⁷ Закон Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» от 09.12.2015 г. № ЗРУ-395 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/2833855> (дата обращения: 07.04.2026);

³³⁸ Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> (дата обращения: 07.04.2026);

³³⁹ Постановление Президента Республики Узбекистан от 31.05.2023 г. № ПП-167 «О дополнительных мерах по обеспечению кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры Республики Узбекистан» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/docs/6479197> (дата обращения: 07.04.2026). Эти акты в совокупности закрепляют связь государственных информационных систем с оказанием электронных государственных услуг, защитой информационных ресурсов и обеспечением устойчивости объектов критической информационной инфраструктуры.

статистика и конкретные кейсы, связанные с государственными цифровыми сервисами.³⁴⁰

Вместе с тем основная научно-правовая проблема заключается не только в самом росте киберпреступности, но и в том, что действующее уголовное и информационное законодательство Республики Узбекистан не в полной мере учитывает особый статус государственных информационных систем как объекта повышенной правовой охраны. Действующие нормы в основном ориентированы на защиту компьютерной информации и информационных систем в общем виде, тогда как посягательство именно на государственную информационную систему затрагивает не только сферу информационной безопасности, но и стабильность публичного управления, доступ граждан к государственным услугам, защиту персональных данных и доверие к цифровому государству. Кроме того, правоприменение сталкивается со сложностями квалификации, доказывания и оценки степени общественной опасности таких посягательств, а ограниченность открытой судебной практики затрудняет формирование единых подходов. Именно в этом заключается центральная правовая интрига настоящего исследования.

Цель настоящей статьи состоит в комплексном исследовании киберпреступлений против государственных информационных систем Узбекистана, выявлении пробелов в действующем уголовном и информационном регулировании, анализе основных трудностей квалификации и доказывания, а также формулировании предложений по совершенствованию законодательства и правоприменительной практики.

Методы

При подготовке статьи использовались формально-юридический, сравнительно-правовой, системный и аналитический методы исследования.

Формально-юридический метод применялся для изучения действующего законодательства Республики Узбекистан, прежде всего Закона «О кибербезопасности», Закона «Об электронном правительстве», а также Уголовного кодекса Республики Узбекистан, включая нормы главы XX¹ о преступлениях в сфере информационных технологий. С помощью этого метода исследовались содержание правовых норм, их цели, предмет регулирования и соотношение между собой.³⁴¹

³⁴⁰ Ташкентский городской суд. Электронные данные в суде: роль цифровых доказательств // Официальный сайт судебных органов Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://toshkent.sud.uz/электронные-данные-в-суде-роль-цифров/> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁴¹ Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> (дата обращения: 07.04.2026).

Сравнительно-правовой метод использовался для оценки того, насколько узбекская модель уголовно-правовой охраны государственных информационных систем соответствует общим международным подходам к криминализации незаконного доступа, вмешательства в данные, вмешательства в работу систем и использования специальных средств для совершения киберпреступлений. Хотя статья ориентирована прежде всего на национальное право, анализ строился с учетом того, что современные киберугрозы по своей природе трансграничны и не могут эффективно исследоваться изолированно.³⁴²

Системный метод позволил рассмотреть государственные информационные системы не только как технические объекты, но и как элементы цифрового государства, взаимодействующие с административным правом, уголовным правом, информационным правом и сферой национальной безопасности.

Эмпирической базой исследования выступили официальные статистические материалы, сообщения государственных органов и открытые публикации о киберинцидентах. В частности, использованы данные МВД о динамике киберпреступности, сведения UZCERT о количестве выявленных киберинцидентов, киберугроз и уязвимостей в 2025 году, а также публикации о мошеннических схемах, связанных с my.gov.uz.

На сайте UZCERT указано, что в 2025 году было выявлено 247 киберинцидентов, обнаружено более 2 миллионов киберугроз, выявлено более 700 уязвимостей на веб-сайтах и устранено свыше 67 миллионов кибератак.³⁴³

Практический кейс, связанный с февральской утечкой персональных данных из государственных систем, имеет центральное значение для исследования. В начале февраля 2026 года в публичном пространстве появились сообщения о компрометации центрального OAuth-сервера цифрового правительства, через который осуществлялась аутентификация в ряде государственных и связанных с ними систем. Первоначально злоумышленник заявил о продаже более 15 миллионов записей, однако эта цифра не была верифицирована. По данным анализа C7 Cybersecurity, опубликованного Spot, были подтверждены отдельные массивы данных: свыше 5522 записей с единого OAuth-сервера E-Gov, более 24 фотографий сотрудников МВД, 15 874 записи из массива Национального агентства социальной защиты и 446 записей компании по рефинансированию ипотеки.

³⁴² United Nations. Convention against Cybercrime (2024) // Официальный сайт ООН [Электронный ресурс]. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention/home.html> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁴³ UZCERT. Официальная статистика киберинцидентов и киберугроз за 2025 год // Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: <https://uzcert.uz> (дата обращения: 07.04.2026).

Среди категорий скомпрометированных данных фигурировали ПИНФЛ, ФИО, даты рождения, номера телефонов и паспортные данные. Позднее министр цифровых технологий Шерзод Шерматов сообщил, что распространённая цифра в 15 миллионов не подтвердилась, а предварительная оценка показала компрометацию примерно 60 тысяч уникальных персональных данных и затрагивание трёх государственных систем в период с 27 по 30 января 2026 года. По реконструкции C7 Cybersecurity, первоначальный доступ, вероятно, был получен через уязвимость Log4Shell, а сам инцидент носил характер атаки на цепочку поставок, поскольку компрометация центрального сервера аутентификации создавала риск для доверяющих ему систем.

После инцидента на платформе OneID доступ к персональным данным был ограничен по умолчанию, а пользователям предоставлена возможность самостоятельно разрешать или запрещать передачу своих данных организациям через раздел управления персональными данными. Дополнительным механизмом превенции выступает сервис my.gov.uz по установлению запрета на заключение кредитного договора, позволяющий пользователю снизить риск мошеннического оформления кредита при компрометации его данных. Одновременно гражданам рекомендовано проявлять повышенную бдительность к мошенническим звонкам и сообщениям, использовать дополнительные средства защиты, а государству проводить ротацию токенов и учётных данных, аудит Java-приложений, сегментацию сетей и пересмотр архитектуры OAuth-доверия.

С правовой точки зрения данный инцидент выявляет сразу несколько проблем. Во-первых, он показывает, что компрометация одного узлового элемента государственной цифровой инфраструктуры способна затронуть не одну отдельную базу данных, а целый комплекс взаимосвязанных государственных и связанных с ними систем, что существенно повышает общественную опасность такого посягательства. Во-вторых, подобные случаи ставят вопрос о том, насколько действующие уголовно-правовые конструкции позволяют в полной мере учесть многообъектный характер причиняемого вреда, когда одновременно затрагиваются информационная безопасность, персональные данные, устойчивость оказания государственных услуг и доверие к цифровому государству. В-третьих, такие инциденты демонстрируют практические сложности доказывания: установление способа первоначального доступа, определение масштаба компрометации, разграничение несанкционированного доступа, последующего использования данных и возможных мошеннических действий, а также точная фиксация цифровых

следов требуют высокого уровня технической и процессуальной подготовки. Тем самым кейс с OneID и центральным OAuth-сервером подтверждает, что посягательства на государственные информационные системы нуждаются не только в техническом реагировании, но и в более точной уголовно-правовой и процессуальной проработке.

Следовательно, практический кейс подтверждает, что основная трудность заключается не только в наличии киберугроз как таковых, но и в недостаточной адаптированности правового механизма к случаям, когда объектом посягательства выступают централизованные элементы государственной цифровой инфраструктуры. Таким образом, данный кейс демонстрирует, что посягательства на государственные информационные системы обладают повышенной общественной опасностью и требуют не только технического реагирования, но и дальнейшего совершенствования уголовно-правовых механизмов защиты.

Результаты

Проведенное исследование позволяет сделать вывод о том, что в Республике Узбекистан уже сформирована базовая нормативная и институциональная основа защиты государственных информационных систем, однако действующая модель правового регулирования остается фрагментарной, недостаточно дифференцирует посягательства на государственные и негосударственные системы и в большей степени ориентирована на реакцию на киберинциденты, чем на их опережающее предупреждение.

Во-первых, исследование показывает, что кибербезопасность в Узбекистане уже признана самостоятельным направлением публично-правового регулирования. Однако при этом нормативное закрепление защищенности объектов информатизации пока не сопровождается столь же четким уголовно-правовым выделением государственных информационных систем как особого объекта повышенной охраны. Закон «О кибербезопасности» устанавливает правовые и организационные основы обеспечения защищенности объектов информатизации и киберпространства, а также предусматривает оценку уровня обеспечения кибербезопасности и специальные требования к объектам критической информационной инфраструктуры.³⁴⁴ Это означает, что законодатель отказался от восприятия киберугроз как побочной проблемы информатизации и выделил их в отдельную сферу публичного управления.

³⁴⁴ Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> (дата обращения: 07.04.2026).

Во-вторых, действующее регулирование усиливает охрану наиболее значимых цифровых ресурсов через механизм критической информационной инфраструктуры, однако сама по себе принадлежность системы к государственному сектору еще не всегда означает наличие специального уголовно-правового акцента на повышенной общественной опасности посягательства на нее. Постановление Президента № ПП-167 от 31 мая 2023 года утвердило Положение о порядке обеспечения кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры и общие требования к их защите.³⁴⁵ Из этого следует, что отдельные государственные и иные значимые системы рассматриваются как инфраструктура повышенной значимости, нарушение функционирования которой может причинить серьезный вред общественным и государственным интересам.

В-третьих, уголовное законодательство Узбекистана уже содержит специальный блок составов, относящихся к преступлениям в сфере информационных технологий. Глава XX¹ Уголовного кодекса включает такие составы, как нарушение правил информатизации, незаконный доступ к компьютерной информации, модификация компьютерной информации, компьютерный саботаж, создание и распространение вредоносных программ и другие формы противоправного воздействия на компьютерные системы и данные.³⁴⁶ Следовательно, действующее право в целом позволяет квалифицировать многие формы посягательств на государственные информационные системы.

В-четвертых, статистические данные свидетельствуют о резком росте киберугроз и киберпреступности. Рост с 863 преступлений в 2019 году до 58 800 в 2024 году показывает, что масштабы проблемы изменились качественно.³⁴⁷ При этом сведения UZCERT за 2025 год подтверждают высокий уровень ежедневной угрозы для национального цифрового пространства.³⁴⁸ Таким образом, развитие законодательства объективно происходит как реакция на резкое усложнение криминальной обстановки в киберсреде.

³⁴⁵ Постановление Президента Республики Узбекистан от 31.05.2023 г. № ПП-167 «О дополнительных мерах по обеспечению кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры Республики Узбекистан» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/docs/6479197> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁴⁶ Уголовный кодекс Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/acts/1295264> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁴⁷ Министерство внутренних дел Республики Узбекистан. Официальные данные о росте киберпреступности // Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: <https://gov.uz/ru/iiv/news/view/57775> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁴⁸ UZCERT. Официальная статистика киберинцидентов и киберугроз за 2025 год // Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: <https://uzcert.uz> (дата обращения: 08.04.2026).

В-пятых, в последние годы государство усиливает институциональное противодействие преступлениям, совершаемым с помощью информационных технологий. В 2025 году было принято постановление Президента № ПП-153, направленное на дальнейшее усиление деятельности по борьбе с такими преступлениями.³⁴⁹ Это подтверждает, что проблема киберпреступности признается не эпизодической, а системной и требует организационной перестройки правоохранительной деятельности.

Существенным институциональным шагом стало и создание Государственного университета «Cyber university». **Постановлением Президента Республики Узбекистан от 20 января 2025 года № ПП-14** было поддержано предложение Министерства цифровых технологий и Службы государственной безопасности о создании данного университета³⁵⁰. В документе прямо указано, что университет создается для подготовки высококвалифицированных кадров, а также для решения задач в сферах защиты информации, информационной и кибербезопасности и цифровых технологий.

Практическое значение Cyber university для противодействия киберпреступности состоит в том, что государство формирует не узко техническую, а междисциплинарную кадровую базу. По официальному сайту университета среди направлений подготовки присутствуют не только информационная безопасность, кибербезопасность, программная инженерия и искусственный интеллект, но и **«Юриспруденция: Киберправо»**, **«Юриспруденция: Цифровая криминалистика»**, а также **«Менеджмент: Управление кибербезопасностью»** и **«Экономика: Цифровая экономика»**. Это означает, что для защиты государственных информационных систем государство ориентируется не только на подготовку специалистов по защите, но и на подготовку юристов, цифровых криминалистов, управленцев и экспертов, способных работать на стыке права, технологий и расследования.

Следовательно, Cyber university следует рассматривать как долгосрочный механизм противодействия киберпреступности: через него государство создает кадровую и аналитическую основу для защиты цифровой инфраструктуры,

³⁴⁹ Постановление Президента Республики Узбекистан от 30.04.2025 г. № ПП-153 «О мерах по усилению борьбы с преступлениями, совершаемыми с использованием информационных технологий» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/7511168> (дата обращения: 07.04.2026).

³⁵⁰ Постановление Президента Республики Узбекистан от 20.01.2025 г. № ПП-14 «О создании Cyber University».

расследования киберпреступлений и правового регулирования цифровой среды.

351

Обсуждение

Отдельного внимания заслуживает международно-правовой аспект противодействия киберпреступности. Узбекистан уже подписал Конвенцию ООН против киберпреступности: по данным UN Treaty Collection, подпись была поставлена 25 октября 2025 года. Участие в данной Конвенции усиливает универсальную основу международного сотрудничества, в том числе по вопросам обмена электронными доказательствами и расследования преступлений, носящих трансграничный характер.

Вместе с тем Узбекистан не является участником Будапештской конвенции о киберпреступности. В правовом профиле Совета Европы по Узбекистану прямо указано, что подписание Конвенции отсутствует. Между тем именно Будапештская конвенция содержит один из наиболее детализированных международных механизмов сотрудничества по киберделам, включая ускоренное сохранение данных, ускоренное раскрытие трафиковых данных и сеть круглосуточных контактных пунктов 24/7. Присоединение к ней могло бы усилить способность Узбекистана оперативно сохранять и получать электронные доказательства по делам, где данные и исполнители находятся за пределами страны.

При этом отсутствие участия в Будапештской конвенции не означает отсутствия международного сотрудничества вообще. Узбекистан является членом Интерпола с 28 сентября 1994 года, а Национальное центральное бюро в Ташкенте взаимодействует с другими государствами через систему I-24/7. По линии Интерпола возможно направление запросов, обмен полицейской информацией, а также инициирование Red Notice для установления местонахождения и временного задержания разыскиваемого лица. Однако Red Notice не является международным ордером на арест и не заменяет специализированные механизмы быстрого получения и сохранения электронных доказательств.

Кроме того, Узбекистан участвует в более широких международных инструментах сотрудничества, включая Конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности и Конвенцию ООН против коррупции. Эти договоры не заменяют специальные киберконвенции, однако укрепляют общую основу международной правовой помощи, экстрадиции,

³⁵¹ C7 Cybersecurity. Анализ утечки данных OneID / OAuth (опубликовано на Spot). URL: <https://www.spot.uz>

поиска лиц и взаимодействия по делам, где киберпреступление связано с организованной преступностью, финансовым мошенничеством или коррупционными схемами.

ВЫВОДЫ

Проведенное исследование позволяет сделать несколько итоговых выводов.

Во-первых, киберпреступления против государственных информационных систем Узбекистана представляют собой одну из наиболее опасных форм современной киберпреступности, поскольку они затрагивают не только информационные ресурсы как таковые, но и функционирование государства, устойчивость публичных сервисов и доверие граждан к цифровому управлению.

Во-вторых, в Узбекистане уже создана нормативная основа для противодействия таким преступлениям. Ее ключевыми элементами являются Закон «Об электронном правительстве», Закон «О кибербезопасности», положения Уголовного кодекса о преступлениях в сфере информационных технологий, а также акты Президента, направленные на защиту критической информационной инфраструктуры.³⁵²

В-третьих, официальная статистика показывает стремительный рост киберпреступности, а практические кейсы, включая использование имени *my.gov.uz* в мошеннических схемах, подтверждают, что угроза носит как технический, так и социальный характер.³⁵³

В-четвертых, действующего регулирования пока недостаточно для полного и точного отражения особенностей посягательств именно на государственные информационные системы. Основными проблемами остаются отсутствие специального акцента на государственном характере объекта посягательства, сложности доказывания, ограниченность открытой судебной практики и слабая превентивная составляющая.

В-пятых, перспективы совершенствования связаны с усилением уголовно-правовой охраны государственных систем, развитием механизмов работы с цифровыми доказательствами, повышением уровня прозрачности судебной практики и укреплении превентивной киберзащиты. В итоге можно сделать вывод, что защита государственных информационных систем должна

³⁵² Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> (дата обращения: 08.04.2026).

³⁵³ Kun.uz. Мошенники рассылают фейковые письма от имени *my.gov.uz* и звонят через Telegram // [Электронный ресурс]. URL: <https://kun.uz/ru/news/2026/03/25/moshenniki-rassylayut-feykovyve-pisma-ot-imeni-mygovuz-i-zvonyat-cherez-telegram> (дата обращения: 07.04.2026).

рассматриваться не как узкотехническая задача, а как одно из центральных направлений обеспечения правопорядка и устойчивости цифрового государства в Узбекистане.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

1. Закон Республики Узбекистан «Об электронном правительстве» от 09.12.2015 г. № ЗРУ-395 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/2833855> (дата обращения: 07.04.2026).
2. Закон Республики Узбекистан «О кибербезопасности» от 15.04.2022 г. № ЗРУ-764 // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5960609> (дата обращения: 07.04.2026).
3. Уголовный кодекс Республики Узбекистан // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/acts/1295264> (дата обращения: 07.04.2026).
4. Постановление Президента Республики Узбекистан от 31.05.2023 г. № ПП-167 «О дополнительных мерах по обеспечению кибербезопасности объектов критической информационной инфраструктуры Республики Узбекистан» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/docs/6479197> (дата обращения: 07.04.2026).
5. Постановление Президента Республики Узбекистан от 30.04.2025 г. № ПП-153 «О мерах по усилению борьбы с преступлениями, совершаемыми с использованием информационных технологий» // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://lex.uz/ru/docs/7511168> (дата обращения: 07.04.2026).
6. Министерство внутренних дел Республики Узбекистан. Официальные данные о росте киберпреступности // Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: <https://gov.uz/ru/iiv/news/view/57775> (дата обращения: 07.04.2026).
7. UZCERT. Официальная статистика киберинцидентов и киберугроз // Официальный сайт [Электронный ресурс]. URL: <https://uzcert.uz> (дата обращения: 07.04.2026).
8. Kun.uz. Мошенники рассылают фейковые письма от имени my.gov.uz и звонят через Telegram // [Электронный ресурс]. URL: <https://kun.uz/ru/news/2026/03/25/moshenniki-rassylayut-feykovyeye-pisma-ot-imeni-mygovuz-i-zvonyat-cherez-telegram> (дата обращения: 07.04.2026).

9. Ташкентский городской суд. Электронные данные в суде: роль цифровых доказательств // Официальный сайт судебных органов Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. URL: <https://toshkent.sud.uz/электронные-данные-в-суде-роль-цифров/> (дата обращения: 07.04.2026).
10. United Nations. Convention against Cybercrime (2024) // Official website [Electronic resource]. URL: <https://www.unodc.org/unodc/en/cybercrime/convention/home.html> (дата обращения: 07.04.2026).

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA XORAZM MATBUOTIDA VATANPARVARLIK G'OYALARI

Atamuratova Dilafruz Rashidovna

Tarix kafedrası dotsenti

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch Davlat Universiteti

ORCID: 0000-0002-0804-0512

atamuratovadilafruz@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi davrida viloyat matbuoti — “Xorazm haqiqati” va “Хорезмская правда” gazetalarining faoliyati tahlil etiladi. Unda xalqaro siyosiy voqealarga bag‘ishlangan materiallar, xususan SSSR–Germaniya pakti yoritilishi, ikkinchi frontning ochilishi, Yaponiyaning taslim bo‘lishi hamda BMTning tuzilishi masalalari ko‘rib chiqiladi.

Shuningdek, Alisher Navoiy va Jaloliddin Manguberdi singari tarixiy shaxslarning she‘rlari, maqolalari hamda obrazlarini e‘lon qilish orqali aholida vatanparvarlik tuyg‘ularini mustahkamlashga alohida e‘tibor qaratilgani ta‘kidlanadi. Maqolada urush yillarida matbuotning mafkuraviy ta‘sir o‘tkazish va jamoatchilik ongini shakllantirishdagi muhim o‘rni yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: Ikkinchi jahon urushi, Xorazm matbuoti, mafkuraviy targ‘ibot, vatanparvarlik tarbiyasi, front mavzusi, tarixiy shaxslar, Navoiy.

PATRIOTIC THEMES IN THE PROPAGANDA OF THE KHOREZM PRESS DURING WORLD WAR II

Atamuratova Dilafruz Rashidovna

Associate Professor, Department of History,

Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

ORCID: 0000-0002-0804-0512

atamuratovadilafruz@gmail.com

ABSTRACT

This article examines the activities of the regional press during the Second World War, specifically the newspapers “Xorazm haqiqati” and “Khorezmskaya pravda.” It analyzes materials devoted to international politics, including coverage of the USSR–Germany Pact, the opening of the second front, Japan’s surrender, and the establishment of the United Nations.

Special attention is given to fostering patriotism among the population through the publication of poems, articles, and images of historical figures such as Alisher Navoi and Jalaliddin Manguberdi. The article highlights the significant role of the press during the war years as an important tool for ideological influence and shaping public consciousness.

Keywords: *Second World War, Khorezm press, ideological propaganda, patriotic education, front-line theme, historical figures, Navoi.*

ПАТРИОТИЧЕСКИЕ МЕССЕДЖИ В ПРОПАГАНДИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХОРЕЗМСКОЙ ПРЕССЫ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Атамуратова Дилафруз Рашидовна

Доцент кафедры истории

Ургенчский государственный университет имени Абу Райхона Беруни

ORCID: 0000-0002-0804-0512

atamuratovadilafruz@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается деятельность областной печати в годы Второй мировой войны, в частности газет «Xorazm haqiqati» и «Хорезмская правда». Анализируются материалы, посвящённые международной политике, включая освещение пакта СССР–Германия, открытие второго фронта, капитуляцию Японии и создание Организации Объединённых Наций.

Особое внимание уделяется воспитанию патриотизма среди населения посредством публикации стихов, статей и образов исторических личностей, таких как Алишер Навои и Джалалиддин Мангуберди. В статье подчёркивается важная роль печати в военные годы как средства идеологического воздействия и формирования общественного сознания.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, печать Хорезма, идеологическая пропаганда, патриотическое воспитание, фронтовая тематика, исторические деятели, Навои.*

INTRODUCTION

Before the outbreak of the war for the Soviet Union, the 4th pages of the newspapers “Xorazm haqiqati” and “Khorezmskaya pravda” reported on the ongoing military developments in Europe. On January 10, 1941, the pact signed

between the USSR and Germany drew significant attention from both European and American media. Italian and German newspapers highlighted the importance of the agreement, while the Reuters agency commented cautiously due to the absence of its full text. Similarly, the U.S. press noted that Berlin-based correspondents were giving the pact high evaluations but avoided offering their own interpretations [1].

LITERATURE REVIEW

The text examines how the Khorezm press addressed political and patriotic themes during World War II, drawing on both Soviet and foreign sources. Using information from the US, British, and German press, as well as TASS and UzTAG, it covers major wartime events, including the opening of the second front, the Tehran and Yalta (Crimean) conferences, and the establishment of the United Nations.

The regional press extensively reported on both domestic and international political developments and played a key role in fostering patriotism among the population. The works of poets such as E. Rahim and R. Zufari, devoted to the war, were widely disseminated through the press.

Moreover, the images of national historical figures—Alisher Navoi, Jaloliddin Manguberdi, and others—were actively employed in patriotic propaganda. These publications highlight the political, cultural, and social significance of the Khorezm and broader Soviet press during World War II.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Using methods such as chronological analysis, consistency, and comparison, historical data recorded in relevant publications were examined through theoretical and comparative analysis. During this period, political articles played an exceptionally important role.

One example is the telegram sent by the U.S. National Bar Association to then-President Franklin D. Roosevelt,[2] which focused on the issue of opening a second front in Europe. Other significant articles included “*The American Public Favors the Immediate Opening of a Second Front*” [3] and “*Movement for the Creation of a Second Front in England*” published in the same issue of *Khorezm Haqiqati* [4]. The press also reported on key events related to the opening of the second front, including *Churchill’s speech in the House of Commons* [5] (TASS), *Churchill’s address at the Washington press conference* [6], and proceedings from the Crimea Conference in 1945 [7].

Under the editorship of J. Tursunov, the newspapers published major wartime documents and reports, such as President Harry Truman’s speech to the U.S. Congress [8], workers’ rallies at the Urgench oil refinery celebrating the capture of Berlin [9], the text of the Treaty of Friendship, Mutual Assistance, and Postwar

Cooperation between the Soviet Union and the liberated Polish Republic [10], addresses by Winston Churchill [11] and Harry Truman [12], the arrest of Benito Mussolini [13], V. M. Molotov's speech at the United Nations General Assembly on April 30, 1945 [14], demonstrations in France following Berlin's capture [15], reports from TASS correspondents Captain K. Sukhan and Captain B. Afanasyev on post-capture Berlin [16], and the signing of the Treaty of Tashkent [17]. Political news related to World War II was generally prepared using information from TASS and UzTAG.

Under Deputy Editor S. Bakhtiy, the press covered the United Nations conference in San Francisco [18]. Political developments in foreign countries were also reported, including the results of parliamentary elections in Great Britain [19].

The Tehran Conference, which marked a turning point in World War II, was widely covered in the regional press [20], including foreign reactions reported through TASS [21]. Between August and September 1945, the press provided detailed coverage of the war in the Pacific, Japan's surrender, the signing of the Act of Surrender, and the associated ceremonies [22]. Another topic of international interest was the British-Indian issue; despite the ongoing global conflict, the Indian people continued to fight for independence. The main regional newspaper reported that in 1942 the Indian National Congress Committee adopted a resolution calling for "the elimination of British rule in India" [23]. The British government's response to these demands [24] and TASS-UzTAG's coverage, including the report "*Gandhi's Path*" [25], were also published.

Poetic works played an important role in patriotic education. E. Rahim's poems promoting patriotism and resistance to war, such as "*Caravan is Coming*" [28], "*Retribution*" [29], "*Cotton*" [30], "*A Work Worthy of the Call*" [31], "*Muborak*" [32], "*Bayroq Tikdik Berlin Tomonga*" [33], "*Galabah*" [34], and "*Unutma*" [35], celebrated war heroes. Poems highlighting women's contributions during the war, such as "*Khadich*" [36], and R. Zufari's works, including "*Kahramonim Sen*" [38] honoring war hero Kuchkor Turdiev, were widely published. Poems from soldiers on the front, as well as analyses of works by K. Nazariy, K. Kamoliy, K. Kurbanniyazov, and O. Sherjonov, were also featured [41].

The press played a critical role in fostering patriotism. Articles frequently invoked historical figures, including Alisher Navoi. For example, the August 27, 1942 issue featured "*Navoi is also the Homeland*", describing Navoi as a great patriot whose work inspired love for the motherland. Soviet ideology could not deny the historical contributions recognized globally. Patriotic articles on Uzbek history were published, such as A. Yakubovsky's "*Jalal-ad-Din – Hero of the Fight of the*

Peoples of Central Asia with the Mongols” (February 20, 1943, *Khorezmskaya Pravda*), and M. Shaikhzoda’s “*Genius of Uzbek Literature*” (February 27, 1942, *Khorezm Haqiqati*), emphasizing the contributions of Uzbek philosophers and scientists including Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali Ibn Sina, Abu Rayhan Beruni, Ahmad al-Farghani, Ulugbek, and Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi. These articles highlighted Alisher Navoi as the central figure in Uzbek cultural history, noting that his works compared oppressive armies to “locusts devouring foreign lands” and that his verses inspired resistance to invaders.

CONCLUSION

During World War II, both the Khorezm press and Soviet media extensively reported on significant political and military developments in Europe and across the globe. Key events—such as the agreements between the Soviet Union and Germany, debates over opening a second front, the Tehran and Crimean conferences, and the founding of the United Nations—were communicated to the public through newspapers and other publications. The regional press not only informed readers about global politics but also played a crucial role in fostering patriotism by highlighting local and national historical figures. National heroes like Alisher Navoi and Jaloliddin Manguberdi were presented alongside social and historical ideas, reinforcing the moral and spiritual resilience of the people. At the same time, poems and articles about the war helped evoke anti-war patriotic sentiment among the population. Overall, these press activities were vital in maintaining socio-political stability during the war.

REFERENCES:

- [1] Khorezmskaya Pravda. No. 12. January 14, 1941.
- [2] Khorezm Khakikati. No. 196. August 26, 1942.
- [3] Khorezm Khakikati. No. 177. August 4, 1942.
- [4] Khorezm Khakikati. No. 177. August 4, 1942.
- [5] Khorezm Khakikati. No. 270. November 22, 1942.
- [6] Khorezmskaya Pravda. No. 110. May 30, 1943.
- [7] Khorezm Khakikati. No. 32. February 14, 1945.
- [8] Khorezm Khakikati. No. 76. April 20, 1945.
- [9] Khorezm Khakikati. No. 80. April 25, 1945.
- [10] Khorezm Khakikati. No. 81. April 27, 1945.
- [11] Khorezm Khakikati. No. 83. April 29, 1945.
- [12] Khorezm Khakikati. No. 83. April 29, 1945.
- [13] Khorezm Khakikati. No. 83. April 29, 1945.

- [14] Khorezm Khakikati. No. 87. May 6, 1945.
- [15] Khorezm Khakikati. No. 89. May 9, 1945.
- [16] Khorezm Khakikati. No. 90. May 10, 1945.
- [17] Khorezm Khakikati. No. 91. May 12, 1945.
- [18] Khorezm Khakikati. No. 111. June 10, 1945.
- [19] Khorezm Khakikati. No. 150. August 4, 1945.
- [20] Khorezmskaya Pravda. No. 245. December 8, 1943.
- [21] Khorezmskaya Pravda. No. 247. December 11, 1943. // Khorezmskaya Pravda. No. 247. December 11, 1943. // Khorezmskaya Pravda. No. 248. December 12, 1943. // Khorezmskaya Pravda. No. 248. December 12, 1943. // Khorezmskaya Pravda. No. 248. December 12, 1943.
- [22] Khorezm Khakikati. No. 173. September 4, 1945.
- [23] Khorezm Khakikati. No. 166. July 21, 1942.
- [24] Khorezm Khakikati. No. 177. August 4, 1942.
- [25] Khorezm Khakikati. No. 184. August 12, 1942.
- [26] Khorezm Khakikati. No. 201. September 1, 1942.
- [27] Khorezm Khakikati. No. 206. September 6, 1942.
- [28] Khorezm Khakikati. No. 251. October 29, 1942.
- [29] Khorezm Khakikati. No. 285. December 11, 1942.
- [30] Khorezm Khakikati. No. 35. February 18, 1945.
- [32] Khorezm Khakikati. No. 257. November 5, 1942.
- [33] Khorezm Khakikati. No. 66. April 4, 1945.
- [34] Khorezm Khakikati. No. 89. May 9, 1945.
- [35] Khorezm Khakikati. No. 92. May 13, 1945.
- [36] Khorezm Khakikati. No. 117. June 19, 1945.
- [37] Khorezm Khakikati. No. 259. November 7, 1942.
- [38] Khorezm Khakikati. No. 227. October 1, 1942.
- [39] Khorezm Khakikati. No. 232. October 7, 1942.
- [40] Khorezm Khakikati. No. 267. November 19, 1942.
- [41] Khorezm Khakikati. No. 67. April 6, 1945.
- [42] Khorezm Khakikati. No. 292. December 19, 1942.

TA'LIMDA INNOVATSIYALAR VA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEKNOLOGIYALARI: DIDAKTIK VA METODIK ASOSLAR

Axmadaliyeva Shoxista Ibroximovna

Toshkent texnologiya, menejment va kommunikatsiya
instituti o'qituvchisi

axmadaliyevashoxista@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) o'rni, ularning didaktik imkoniyatlari hamda boshlang'ich ta'lim tizimida qo'llanishining metodik asoslari tahlil qilinadi. Shuningdek, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi, o'quvchilarning psixologik-kognitiv xususiyatlari va ta'limda AKTdan foydalanishdagi mavjud muammolar ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi. Tadqiqot natijasida AKTdan samarali foydalanish faqat texnologik vositalarga emas, balki ularni didaktik jihatdan asoslangan holda qo'llashga bog'liqligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *innovatsion ta'lim, AKT, raqamli kompetensiya, boshlang'ich ta'lim, didaktik yondashuv, kreativ fikrlash, mantiqiy tafakkur.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль инновационных подходов и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в образовательном процессе, их дидактические возможности и методические основы применения в системе начального образования. Также с научной точки зрения освещаются вопросы цифровой компетенции учителей, психологических и когнитивных особенностей учащихся, а также существующие проблемы использования ИКТ в образовании. В результате исследования обосновывается, что эффективное использование ИКТ зависит не только от технологических средств, но и от их дидактически обоснованного применения.

Ключевые слова: *инновационное образование, ИКТ, цифровая компетенция, начальное образование, дидактический подход, креативное мышление, логическое мышление.*

ABSTRACT

This article analyzes the role of innovative approaches and information and communication technologies (ICT) in the educational process, their didactic potential, and the methodological foundations of their application in the primary education system. Furthermore, teachers' digital competence, the psychological and cognitive characteristics of students, and existing problems in the use of ICT in education are

highlighted from a scientific perspective. As a result of the research, it is substantiated that the effective use of ICT depends not only on technological tools but also on their application based on a sound didactic framework.

Keywords: innovative education, ICT, digital competence, primary education, didactic approach, creative thinking, logical reasoning.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi innovatsion yondashuvlar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal kirib kelishi bilan chambarchas bog'liqdir. Raqamli transformatsiya jarayonlari ta'lim mazmuni, shakli va metodlarini tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida AKTdan foydalanish o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish, ularning mantiqiy va kreativ tafakkurini rivojlantirish hamda zamonaviy axborot muhitiga moslashuvini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, AKTdan foydalanish ko'pincha texnologik darajada qolib ketmoqda, ya'ni uning didaktik imkoniyatlari to'liq ochib berilmayapti. Shu bois ta'limda innovatsiyalar va AKTdan foydalanish masalasini ilmiy asosda tahlil qilish dolzarb hisoblanadi.

AKTning didaktik imkoniyatlari va ta'lim jarayonidagi o'rni

Ta'limda AKTdan foydalanish o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biridir. AKTning asosiy didaktik funksiyalari quyidagilardan iborat:

- axborotni vizuallashtirish va modellashtirish;
- o'quvchilarning mustaqil ta'lim faoliyatini tashkil etish;
- interaktiv muhit yaratish;
- ta'limni individuallashtirish va differensiallash.

Zamonaviy didaktik yondashuvlar AKTni faqat yordamchi vosita emas, balki o'quv faoliyatini tashkil etuvchi muhim element sifatida qarashni talab etadi. Shu bilan birga, AKTning samaradorligi uning qanday vosita ekanligiga emas, balki qanday metodik asosda qo'llanilishiga bog'liq.

AKT ta'lim jarayonida quyidagi asosiy didaktik funksiyalarni bajaradi:

№	Funksiya	Tavsif	Ta'limga ta'siri
1	Vizuallashtirish	Murakkab tushunchalarni ko'rsatish	Tushunishni osonlashtiradi
2	Interaktivlik	O'quvchi faol ishtirok etadi	Faollik oshadi
3	Individualizatsiya	Har bir o'quvchiga moslashuv	O'zlashtirish darajasi oshadi
4	Modellashtirish	Jarayonlarni simulyatsiya qilish	Analitik fikrlash rivojlanadi

Quyidagi diagramma AKTdan foydalanish samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatadi:

AKTning samaradorligi uning mavjudligida emas, balki didaktik vazifaga mos qo'llanishidadir.

Innovatsion yondashuvlar va integratsiyalashgan ta'lim

Ta'limda innovatsion yondashuvlar, xususan integratsiyalashgan ta'lim va STEAM modeli o'quvchilarda kompleks fikrlashni rivojlantirish imkonini yaratadi. Informatika va AKT fanlari boshqa fanlar bilan integratsiyalashgan holda o'qitilganda:

- bilimlar o'rtasidagi bog'liqlik kuchayadi;
- o'quvchilarning muammoni kompleks hal qilish qobiliyati rivojlanadi;
- real hayotiy vaziyatlarga moslashuv oshadi.

Biroq amaliyotda integratsiyalashgan yondashuv yetarli darajada tizimli qo'llanilmayapti. Bu esa ta'limning fragmentar xarakter kasb etishiga olib kelmoqda.

O'qituvchining raqamli kompetensiyasi

Ta'limda AKTdan samarali foydalanish o'qituvchining raqamli kompetensiyasi bilan bevosita bog'liqdir. Zamonaviy yondashuvlarga ko'ra, o'qituvchining raqamli kompetensiyasi quyidagi komponentlardan iborat:

- texnologik bilimlar;
- pedagogik-didaktik ko'nikmalar;
- metodik loyihalash qobiliyati.

Amaliyot shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar ko'pincha texnik ko'nikmalarga ega bo'lsalar-da, ularni ta'lim jarayonida samarali qo'llashda qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Bu esa AKTdan foydalanish samaradorligini pasaytiradi.

Quyidagi jadval o'qituvchi kompetensiyasi va natija o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi:

Kompetensiya darajasi	AKTdan foydalanish darajasi	Ta'lim samaradorligi
Past	Faqat texnik	Past
O'rta	Qisman metodik	O'rtacha
Yuqori	To'liq didaktik	Yuqori

Psixologik-pedagogik omillar

Boshlang'ich ta'limda AKTdan foydalanishda o'quvchilarning yosh xususiyatlari va kognitiv rivojlanish darajasini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Psixologik tadqiqotlarga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari konkret-amaliy fikrlashga tayanadi. Shu sababli AKT vositalari:

- soddalashtirilgan,
- vizual,
- interaktiv

ko'rinishda taqdim etilishi zarur.

Shuningdek, kognitiv yuklama nazariyasiga ko'ra, ortiqcha axborot o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, AKTdan foydalanishda muvozanatni saqlash zarur.

Kognitiv yuklama nazariyasiga ko'ra:

Holat	Natija
Ortiqcha vizual elementlar	Diqqat pasayadi
Murakkab interfeys	O'zlashtirish kamayadi
Soddalashtirilgan material	Samaradorlik oshadi

Mavjud muammolar

Tahlillar natijasida quyidagi asosiy muammolar aniqlanadi:

- AKTdan foydalanishda metodik asoslarning yetishmasligi;
- o'qituvchilarning metodik tayyorgarligi pastligi;
- ta'lim jarayonida psixologik omillarning yetarli hisobga olinmasligi;
- mantiqiy va kreativ fikrlashni rivojlantirishga yetarli e'tibor berilmasligi.

Mazkur muammolar AKTdan foydalanish samaradorligini cheklaydi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ta'limda innovatsiyalar va AKTdan samarali foydalanish texnologik vositalarning mavjudligi bilan emas, balki ularni didaktik jihatdan asoslangan holda qo'llash bilan belgilanadi. Boshlang'ich ta'limda AKTni qo'llash o'quvchilarning yosh xususiyatlari, kognitiv rivojlanishi va tafakkur darajasiga mos ravishda tashkil etilishi zarur.

Shuningdek, o'qituvchilarning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish, integratsiyalashgan ta'lim yondashuvlarini joriy etish va metodik tizimni takomillashtirish ta'lim samaradorligini oshirishning asosiy shartlari hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. Ta'lim to'g'risida. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. (Yangi tahrirda ta'limning raqamli shakllari va masofaviy o'qitishning huquqiy asoslari belgilangan).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida. 05.10.2020 yildagi PF-6079-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida. (Ushbu hujjat maktablarda AKT infratuzilmasini rivojlantirishga asos bo'ladi).

4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dok. diss. – Toshkent, 2007. (AKTni pedagogikaga integratsiyalashning fundamental asosi).
5. Taylaqov N.I. Uzluksiz ta'lim tizimi uchun informatika fanidan o'quv adabiyotlari yangi avlodini yaratishning ilmiy-metodik asoslari. – Toshkent, 2005.
6. Muslimov N.A. va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent, 2015. (O'qituvchining innovatsion va raqamli kompetensiyasini rivojlantirish masalalari yoritilgan).
7. Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – Toshkent, 2008.
8. Yo'ldoshev J.G'., Usmonov S.A. Zamonaviy o'quv texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent, 2004.
9. Mayer R.E. Multimedia Learning. – Cambridge University Press, 2001. (Siz maqolada aytib o'tgan *Kognitiv yuklama nazariyasi* bo'yicha asosiy manba).
10. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. – Paris, 2018. (O'qituvchilarning raqamli kompetensiyasi darajalarini belgilash uchun).
11. Axmadaliyeva, S., Rasuleva, R., & Ro'zimova, S. (2025). RAQAMLI PEDAGOGIKANING ZAMONAVIY TA'LIM TIZIMIDAGI O'RNI. Techscience. uz-Technika fanlarining dolzarb masalalari, 3(2), 23-30.

**BADIIY ASARDA BOSH QAHRAMON EVOLYUTSIYASI VA
VOQEALAR RIVOJI**

(S. Sheldonning “If tomorrow comes” asari misolida)

Abdixamidullo Xolmonovich Azimov,

Mustaqil tadqiqotchi,

Qarshi davlat universiteti

E-mail: azimovhamid082@gmail.com

Ilmiy rahbar: G. N. Tojiyeva,

filologiya fanlari doktori, professor

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada *If Tomorrow Comes* romani asosida inson shaxsining psixologik evolyutsiyasi, ijtimoiy adolatsizlik, adolat va qasos dialektikasi hamda intellektning ustuvorligi masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqotda bosh qahramon Treysi Uitni obrazining uch bosqichli rivojlanishi orqali shaxsning ijtimoiy muhit va hayotiy sinovlar ta'sirida transformatsiyaga uchrashi ochib beriladi. Shuningdek, romanda aks etgan korrupsiya, institutsional adolatsizlik va ishonch inqirozi muammolari ilmiy jihatdan yoritiladi. Maqolada deterministik yondashuv asosida inson xulq-atvorining shakllanishi ijtimoiy sharoit bilan uzviy bog'liqligi asoslab beriladi. Natijada, inson identiteti barqaror emasligi va u hayotiy tajribalar ta'sirida o'zgarib borishi haqidagi ilmiy xulosa ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: psixologik evolyutsiya, ijtimoiy adolatsizlik, determinizm, Treysi Uitni, adolat va qasos, intellekt va strategiya, korrupsiya, ishonch inqirozi, shaxs transformatsiyasi, zamonaviy roman.

ABSTRACT

This article analyzes the issues of psychological evolution of personality, social injustice, the dialectics of justice and revenge, and the priority of intellect based on the novel *If Tomorrow Comes*. The study reveals the transformation of the individual under the influence of social environment and life challenges through the three-stage development of the main character, Tracy Whitney. It also examines the problems of corruption, institutional injustice, and the crisis of trust depicted in the novel from a scientific perspective. Based on a deterministic approach, the article substantiates that human behavior is closely conditioned by social circumstances. As a result, the study concludes that personal identity is not stable but evolves under the influence of life experiences.

Keywords: *psychological evolution, social injustice, determinism, Tracy Whitney, justice and revenge, intellect and strategy, corruption, crisis of trust, personality transformation, modern novel.*

АННОТАЦИЯ

*В данной статье анализируются проблемы психологической эволюции личности, социальной несправедливости, диалектики справедливости и мести, а также приоритета интеллекта на основе романа **If Tomorrow Comes**. В исследовании раскрывается трансформация личности под воздействием социальной среды и жизненных испытаний через трехэтапное развитие главной героини Трейси Уитни. Также с научной точки зрения рассматриваются проблемы коррупции, институциональной несправедливости и кризиса доверия, отраженные в романе. На основе детерминистского подхода обосновывается тесная взаимосвязь формирования поведения человека с социальными условиями. В результате делается вывод о том, что личностная идентичность не является стабильной и изменяется под влиянием жизненного опыта.*

Ключевые слова: *психологическая эволюция, социальная несправедливость, детерминизм, Трейси Уитни, справедливость и месть, интеллект и стратегия, коррупция, кризис доверия, трансформация личности, современный роман*

KIRISH

Atoqli amerikalik adib, sseneriynavis va bestseller yozuvchisi Sidni Sheldon qalamiga mansub “If Tomorrow Comes” (Orziqib kutaman ertani) romani zamonaviy hammabop adabiyotda psixologik evolyutsiya, ijtimoiy adolatsizlik va zakovat orqali kurashni yorituvchi muhim asarlardan biridir. Ushbu maqolada romanning asosini tashkil etuvchi voqealar tahlil qilinib, uning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari ochib beriladi.

Asarda markaziy g‘oya insonning og‘ir sinovlar ta’sirida ichki o‘zgarishlarga uchrashi va yangi shaxs sifatida shakllanishidir. Treysi Uitni obrazi orqali muallif inson tabiatining har qanday holatga, baxt va baxtsizlikka, kulfatgayu osuda damlarga moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Dastlab qonunga ishongan, ijtimoiy normalarga amal qilgan qahramon keyinchalik aynan shu tizim tomonidan aldanganidan so‘ng unga qarshi chiqadi.

Tahliliy jihatdan qaraganda, bu yerda deterministik yondashuv kuzatiladi: ya’ni shaxs xulq-atvorini ijtimoiy muhit va sharoit belgilaydi. Oddiy amarikalik fuqaro sifatida sokingina uy-ish-uy tarzida hayot kechiruvchi Treysi jinoyatchi bo‘lib

tug‘ilmagan edi - uni muhit, yuzaga kelgan shart – sharoit shu yo‘lga boshlaydi, to‘g‘rirog‘i shu yilni tanlashga majbur qiladi.

Treysi Uitni obrazi romanning asosiy harakatdagi markazidir. Uning rivojlanishi uch bosqichda ko‘rinadi:

1. Jamiyatda o‘rnatilgan qonun qoidalarga, tizimga ishongan sodda, beg‘ubor ayol;

Quyidagi parchaga e‘tibor beramiz. Bu parchada Treysi beg‘ubor, har bir fuqaro singari o‘z ishidan, o‘z hayotidan mamnun inson. U go‘zal, kelishgan ayol. Bankda ishlaydi. Bankka o‘ziga yetgudek pul jamg‘argan. Sevgan yigiti bor. Charlz. Badavlat oilaning yolg‘iz merosxo‘ri.

Tracy Whitney was on her way to work. Her pace was brisk as she walked east on Chestnut Street towards the bank, and it was all she could do to keep from singing aloud. She wore a bright-yellow raincoat, boots, and a yellow rain hat that barely contained a mass of shining chestnut hair. She was in her mid-twenties, with a lively, intelligent face, a full, sensuous mouth, sparkling eyes that could change from a soft moss green to a dark jade in moments, and a trim, athletic figure. Now, as Tracy walked down the street, people turned to smile, envying the happiness that shone on her face. She smiled back at them. (1.12)

2. O‘sha qonun-qoidalar va tizim tomonidan aldangan va jazolangan shaxs;

Hammasi oddiy va bir zaylda ketayotgan edi. To‘satdan tunda bo‘lgan onasining o‘zini o‘zi o‘ldirgani haqidagi xabarni yetkazgan mash‘um qo‘ng‘iroq tufayli hammasi boshqacha tus oldi.

The ringing continued, and she slowly became aware that it was the telephone. The bedside clock read 2:30 A.M. Her first panicky thought was that something had happened to Charles. She snatched up the phone. ‘Hello?’

A distant male voice asked, ‘Tracy Whitney?’ She hesitated. If this was an obscene phone call . . . ‘Who is this?’

‘This is Lieutenant Miller of the New Orleans Police Department. Is this Tracy Whitney?’

“Yes.” Her heart began to pound. ‘I’m afraid I have bad news for you.’ Her hand clenched around the phone. ‘It’s about your mother.’ “Has - has Mother been in some kind of accident?’

‘She’s dead, Miss Whitney.’ (1.22)

Treysi onasi yashiyotgan shtatga borib, qo‘shnilardan surishtiradi. Onasining biznesini kasodga uchratib, o‘z joniga qasd qilishga majbur qilgan kimsa mahalliy biznesmen, aslida ota manfur va ikkiyuzlamashi kimsa Jou Romano ekanligini aniqlaydi. Hayotiy tajribasi kam bo‘lgan Treysi shoshilinch qaror qabul qiladi. Qurol-

yarog' sotadigan do'konga borib qurol sotib oladi va Jou Romanoning uyiga kirib boradi. Jou Romano niyoyatda hashamatda yashaydi. UU terysini o'ziga yuborilgan fohishalardan biri deb o'ylaydi va qabul qiladi. Ichkarida Treysi unga o'q uzadi, biroq tajribasizligi tufayli o'q Jou Romanoning yengil yaralaydi va tirik qoladi. Treysi jinoyat joyidan yashinishga ulguradi, ammo aeroportda uni politsiya hibsga oladi. Jou Romano butunlay boshqa ko'rsatma beradi, ya'ni o'tmishdagi mashhur rassom Renuar chizgan qimmatbaho rasmni o'g'irlamoqchi bo'lganda uni tutib oldim va u meni yaraladi, o'ldirmoqchi bo'ldi, deya ko'rsatma beradi. Treysi qancha harakat qilmasin, o'ziga qo'yilgan aybni inkor etolmaydi. Unga himoyachi bo'lib yollangan advokat esa uni aldaydi, ya'ni agar jinoyatni bo'yningga olsang, arziyas jarima va garov evaziga ozod qilinasan, deb yolg'ondan aybnomaga iqrorlik uchun qo'l qo'ydirib oladi. Aslida o'sha shtatning qonun-qoidalariga ko'ra bunday jinoyat uchun 15 yilgacha qamoq jazosi beriladigan bo'ladi. Treysining yagona umidi sevgilisi Charlz Stenhoup edi. U Charlzning ofisiga qo'ngiroq qiladi. Biroq Charlz ofisda emas edi. Kotibasi go'shakni ko'taradi. Terysi esa faqat e r t a d a n umid qiladi.

'I – I'll have to call Mr Stanhope back.' She slowly replaced the receiver.

Tomorrow. *Tracy thought wearily. I'll explain it all to Charles tomorrow. (1.42)*

Ertasi kuni soqchi Treysiga yana qo'ng'iroq qilishga ruxsat beradi. Bu vaqtda jinoiy ish haqida hamma gazetalar bogn urib bo'lgan, tabiiyki Stenhoupilar oilasi ham bundan xabar topgan edi.

It was not until the following afternoon that the desk sergeant would permit Tracy to use the telephone. Harriet answered. 'Mr Stanhope's office.'

'Harriet, this is Tracy Whitney. I'd like to speak to Mr Stanhope.'

'Just a moment, Miss Whitney.' She heard the hesitation in the secretary's voice.

'I'll - I'll see if Mr Stanhope is in.'

After a long, harrowing wait, Tracy finally heard Charles's voice. She could have wept with relief. 'Charles - ' 'Tracy? Is that you, Tracy?'

"Yes, darling. Oh, Charles, I've been trying to reach - ' 'I've been going crazy, Tracy! The newspapers here are full of wild stories about you. I can't believe what they're saying.'

'None of it is true, darling. None of it. I -'

'Why didn't you call me?'

'I tried. I couldn't reach you. I -'

'Where are you now?'

'I'm - I'm in jail in New Orleans. Charles, they're going to send me to prison for something I didn't do.' To her horror, she was weeping.

'Hold on. Listen to me. The papers say that you shot a man. That's not true, is it?'

'I did shoot him, but -'

'Then it is true.'

'It's not the way it sounds, darling. It's not like that at all.

I can explain everything to you. I -'

'Tracy, did you plead guilty to attempted murder and stealing a painting?'

'Yes, Charles, but only because -'

'My God, if you needed money that badly, you should have discussed it with me . . . And trying to kill someone . . . I can't believe this. Neither can my parents. You're the headline in this morning's Philadelphia Daily News. This is the first time a breath of scandal has ever touched the Stanhope family.'

It was the bitter self-control of Charles's voice that made Tracy aware of the depth of his feelings. She had counted on him so desperately, and he was on their side. She forced herself not to scream. 'Darling, I need you. Please come down here.

You can straighten all this out.'

There was a long silence. 'It doesn't sound like there's much to straighten out. Not if you've confessed to doing all those things. The family can't afford to get mixed up in a thing like this. Surely you can see that. This has been a terrible shock for us. Obviously, I never really knew you.'

Each word was a hammerblow. The world was falling in on her. She felt more alone than she had ever felt in her life.

There was no one to turn to now, no one. 'What - what about the baby?'

"You'll have to do whatever you think best with your baby,"

Charles said. 'I'm sorry, Tracy.' And the connection was broken.

She stood there holding the dead receiver in her hand. (1.46)

Ayollar koloniyasida badxulq ayollar Treysini kaltaklab uning homilasi nobud bo'lishiga sabab bo'ladi. Treysi o'zining shu ko'yga tushishiga sabab bo'lganlardan qasos olishga ont ichadi. Ularning har birining o'ziga nisbatan aytilgan gaplarini eslab o'tadi.

Joe Romano: 'Your old lady held out on me. She didn't tell me she had a horny-looking daughter. . . '

Anthony Orsatti: 'Joe Romano works for a man named Anthony Orsatti. Orsatti runs New Orleans. . . '

Perry Pope: 'By pleading guilty, you save the state the expense of atrial...'

Judge Henry Lawrence: 'For the next fifteen years you're going to be incarcerated in the Southern Louisiana Penitentiary for Women.

Those were her enemies. And then there was Charles, who had never even listened to her: 'If you needed money that badly, you could have discussed it with me . . . Obviously I never really knew you . . . You'll have to do whatever you think best with your baby. . . ' (1.65)

Shunday holatda ham Treysi e r t a d a n umid qiladi. Ertaga hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi. Erta kelishini orziqib kutadi.

*She was going to make them pay. Every one of them. She had no idea how. But she knew she was going to get revenge. **Tomorrow**, she thought. **If tomorrow comes.** (1.65)*

3. O'zi yaratgan yangi qoidalar asosida yashovchi, kuchli aql-zakovat bilan harakat qiluvchi figura;

Treysi qamoqdan qochishni rejalashtiradi. Unga kameradoshlari yordam berishga harakat qilishadi, hamma narsa tayyor bo'lganda qamoqxona boshlig'ining qamoqxona hududidagi xizmat uyida bola qarovchi bo'lib ishlayotgan Treysi ehtiyotsizlik bilan sun'iy kulga tushib ketgan qamoqxona boshlig'ining yolg'iz qizini qutqarib qoladi va bu yangilik hamma joyga yoyiladi. Jamoatchilik Treysining ozod qilinishini talab qiladi va oqibatda shtat gubernatorining Treysining ozod qilinishi to'g'risidagi qarori chiqadi. Ozodlikda bankda ishlaydigan Treysi bankdagi har xil operatsiya va qilvirliklarni bilar edi. U o'zining tajribasidan aql va ustomonlik bilan foydalanib o'zining dushmanlarini bir-biriga qayrab, ularni bir-biridan uzoqlashtiradi va ular bilan yakka-yakka hisob kitob qiladi.

Bu transformatsiya psixologik jihatdan travma natijasida yuzaga kelgan "himoya mexanizmi" sifatida talqin qilinadi. Treysi o'zining zaifligini yo'qotish uchun yangi identitet yaratadi.

Shunday qilib, psixologik zarba shaxsni yemirishi ham, uni yanada kuchliroq qilib qayta shakllantirishi ham mumkin, degan xulosaga kelishi mumkin.

Romanda adolat tushunchasi murakkab talqin qilinadi. Rasmiy qonun Treysini himoya qila olmaydi, aksincha unga qarshi ishlaydi. Shu sababli u o'z adolat tizimini yaratadi.

Bu holat falsafiy jihatdan nisbiylik (relativizm)ga olib keladi:

- qonuniylik har doim ham adolatni anglatmaydi;
- noqonuniy harakat ham ba'zan axloqiy jihatdan oqlanishi mumkin.

Demak, asarda ilgari surilgan asosiy masala adolat va qasos o'rtasidagi chegara ijtimoiy kontekstga bog'liq holda o'zgaradi.

Romanning diqqatga sazovor jihati - unda kuch ishlatish emas, balki aql ustun qo'yiladi. Treysi o'z rejalari orqali murakkab firibgarlik operatsiyalarini amalga oshiradi.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, bu yerda muallif zamonaviy jamiyat modelini aks ettiradi:

- bilim va tafakkur - asosiy kapital;
- strategik fikrlash - muvaffaqiyat kaliti.

Roman ijtimoiy tizimdagi nuqsonlarni ochib beradi. Sud tizimidagi adolatsizlik, boylar va hokimiyat egalari tomonidan amalga oshirilgan manipulyatsiyalar Treysi hayotini izdan chiqaradi.

Bu jihat asarni oddiy sarguzashtdan yuqori bosqichga olib chiqadi va uni ijtimoiy tanqidiy roman darajasiga ko'taradi. Muallif yashirin tarzda quyidagi fikrni ilgari suradi:

Asarda sevgi motivi mavjud bo'lsa-da, u idealistik shaklda emas. Treysi boshidan kechirgan xiyonatlar tufayli insonlarga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'ladi.

Bu holat psixologik nuqtai nazardan "ishonch inqirozi" sifatida talqin qilinadi. Ya'ni shaxs bir marta aldanganidan so'ng, keyingi ijtimoiy aloqalarda himoya pozitsiyasini egallaydi.

Asar detektiv, sarguzasht va romantik elementlar sinteziga asoslangan. Syujet tezkor, voqealar rivoji dinamik va kutilmagan burilishlarga boy.

Sheldon uslubining asosiy belgilariga quyidagilar kiradi:

- qisqa va ta'sirchan epizodlar;
- intriga va suspense;
- o'quvchini doimiy qiziqishda ushlab turish.

Bu jihatlar asarni keng omma uchun jozibador qiladi.

If Tomorrow Comes romani inson tabiatining murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. Treysi Uitni obrazi orqali muallif shuni isbotlaydiki, shaxsiy identitet barqaror emas - u ijtimoiy bosim va hayotiy sinovlar ta'sirida o'zgaradi.

Yakuniy xulosa sifatida quyidagini ta'kidlash mumkin: insonni shakllantiruvchi asosiy omil - bu uning boshidan kechirgan tajribasi bo'lib, aynan shu tajriba uning axloqiy tanlovlari va hayotiy strategiyasini belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sheldon, S. (1985) *If tomorrow comes*. United States: Warner Books.
2. Шелдон, С. (1985) *Если наступит завтра*. Москва: "АСТ".
3. Sheldon, S. (2018) *Orziqib kutaman ertani*. Toshkent: "Yangi Asr Avlodi"
4. Sarah Maitland (2017) *What Is Cultural Translation?* Bloomsbury Academic An imprint of Bloomsbury Publishing Plc. p. 131

5. Bahaa-eddin Abulhassan Hassan (2011) Literary Translation: Aspects of Pragmatic Meaning. Cambridge Scholars Publishing. pp. 74-80
6. Translation Today: Trends and Perspectives. Edited by Gunilla Anderman and Margaret Rogers. Multilingual Matters Ltd. pp.140-225

BIZNES OMBUDSMAN

Makhmatmurodov Aziz Mannob o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti

Yurisprudensiya: Biznes huquqi yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Email: mahmatmurodovaziz@gmail.com

Alokulov Javoxir Oblakulovich

Mirzo Ulug'bek nomidagi

O'zbekiston Milliy universiteti

Yurisprudensiya: Biznes huquqi yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Email: jalokulov@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Biznes Ombudsman institutining biznesmenlar huquqlarini himoya qilishdagi o'rni, vazifalari va vakolatlari atroflicha tahlil qilingan. Shuningdek, xalqaro tajriba misolida ushbu institutning tadbirkorlik subyektlarini noqonuniy harakatlardan himoya qilish va Boshqa davlat organlari bilan hamkorligi, O'zbekistondagi mavjud Ombudsmanlarning o'rni va ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: *Biznes Ombudsman, tadbirkorlik huquqlari, biznes muhit, davlat organlari, xalqaro tajriba.*

BUSINESS OMBUDSMAN

Makhmatmurodov Aziz Mannob ugli

National University of Uzbekistan

named after Mirzo Ulugbek

Bachelor of Laws (LL.B.)

Business Law Student (3rd year)

Email: mahmatmurodovaziz@gmail.com

Alokulov Javokhir Oblakulovich

National University of Uzbekistan

named after Mirzo Ulugbek

Bachelor of Laws (LL.B.)

Business Law Student (3rd year)

Email: jalokulov@gmail.com

ABSTRACT

In this article, the role, duties and powers of the Business Ombudsman Institute in protecting the rights of businessmen are thoroughly analyzed. The importance of this institution's protection from problems related to business entities and cooperation with other state bodies is highlighted, The role and importance of existing ombudsmen in Uzbekistan is highlighted.

Key words: *Business Ombudsman, business law, business environment, state bodies, international experience.*

KIRISH

Prezident Shavkat Mirziyoyev bundan 7 yil oldin 2017-yilda aytib o'tganlaridek "Tadbirkor yo'lga to'siq bo'lishni davlat siyosatiga xiyonat qilish demakdir" deb ta'kidlab o'tganlar va bu so'zlar bevosita O'zbekistonda tadbirkorlikni rivojlantirish, ularga barcha imkoniyatlarni ta'minlash va milliy iqtisodiyotimizni yanada barqarorlashtirish uchun muhim qadam bo'lgan deb ayta olaman. Bundan tashqari eng samarali islohotlardan biri qonunchilikdagi bazi normalar ham yangilandi, qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi ayniqsa ularning xarakatlanish erkinligini oshirish va soliqlarda sezilarli darajada o'zgartirishlar kiritildi ayniqsa yosh tadbirkorlarga ko'proq imkoniyatlar yaratish ishlar boshlab yuborilgan. Shu ma'noda, biznesmenlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan maxsus institut — Biznes Ombudsman instituti shakllantirilgan.

Biznes Ombudsman instituti O'zbekiston Respublikasida 2017-yilda Prezidentning tegishli farmoni bilan tashkil etilgan. Ushbu institutning tashkil etilishidan ko'zlangan asosiy maqsad - tadbirkorlik subyektlarining huquq va manfaatlarini himoya qilish, davlat idoralari bilan o'zaro hamkorlikni yaxshilash hamda biznes muhitini qo'llab-quvvatlashdan iborat. 2017-yil "Biznes Ombudsman to'g'risidagi" qonun qabul qilingan. Qonunga ko'ra Biznes Ombudsman mansabdor shaxs bo'lib, qonunning 3-moddasiga qarasak u tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish kafolatlarini, mazkur huquqlar va qonuniy manfaatlarga davlat organlari, shu jumladan huquqni muhofaza qiluvchi va nazorat qiluvchi organlar tomonidan rioya etilishini ta'minlaydi [1.3-modda]. Biznes Ombudsman davlat va xususiy sektor o'rtasida vositachilik qilib, tadbirkorlarning huquqlarini himoya qilish, ularga nisbatan noqonuniy harakatlarning oldini olish va ularni hal etishda yordam beruvchi mustaqil organ hisoblanadi.

Ombudsmanning asosiy vazifalarni quyidagilar hisoblanadi: Tadbirkorlarning murojaatlarini ko'rib chiqish: Biznes subyektlari duch kelayotgan

muammolar yuzasidan shikoyat va murojaatlarni qabul qilish va ularni tahlil qilish orqali tegishli choralar ko'rish.

Huquqbuzarliklarning oldini olish: Davlat idoralari yoki boshqa tashkilotlar tomonidan tadbirkorlarga nisbatan noqonuniy harakatlar sodir etilishining oldini olish.

Biznes muhitni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar berish: Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va biznes muhitini yaxshilash maqsadida qonunchilikka takliflar kiritish.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Biznes Ombudsman bu vazifalarni amalga oshirishda bevosita xalq bilan ishlaydi va xalqqa ular bilan bog'lanishini osonlashtirish maqsadida "biznesombudsman.uz" sayti va "1100" qisqa raqamini ishga tushirishgan. Sayti orqali biz ushbu organ bilan tez bog'lana olishimiz, organ olib borayotgan faoliyat haqida ma'lumotlar va dayjestlarni olishimiz mumkin, shuningdek, O'zbekiston Respublikasidagi aynan Biznes Ombudsman bo'yicha statistiklarni ko'rib borishimiz mumkin, bu esa ularning faoliyatini shaffof kuzatib borishimiz va oson, tez, qulay bog'lana olishimiz mumkin. Tadbirkorlarning vakiliga berilgan vakolatlarga to'xtalib o'tadigan bo'lsak.

Biznes Ombudsman qonunga binoan unga berilgan huquq va vakolatlarga quyidagilar hisoblanadi :

Davlat idoralaridan ma'lumot olish.

Tadbirkorlarning murojaatlarini ko'rib chiqish jarayonida tegishli davlat organlaridan zarur hujjatlar va ma'lumotlarni so'rash.

Nazorat qilish: Tadbirkorlarning faoliyatiga noqonuniy aralashuvlarni aniqlash va ularni bartaraf etish uchun chora-tadbirlar ko'rish.

Tavsiya berish: Davlat organlari va boshqa tashkilotlarga tadbirkorlarning huquqlarini himoya qilishga doir tavsiyalar berish.

Sudlarga murojaat qilish: Tadbirkorlarning qonuniy manfaatlari buzilgan taqdirda sud idoralariga murojaat qilish huquqiga ega [2.8-modda]

O'zbekiston Respublikasida Ombudsmanning hozirda 3 ta turi mavjud.

Birinchi navbatda, Inson huquqlari bo'yicha Ombudsman: Asosiy vazifasi fuqarolarning umumiy huquq va erkinliklarini himoya qilishdan iboratdir. Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha ombudsmanning to'liq vakolatlari ushbu qonunda keltirilgan [3. 2024]

Bolalar Ombudsmani: Bolalar huquqlarini himoya qilish bilan shug'ullanadi. Oliy Majlisning Inson Huquqlari bo'yicha vakili Bolalar Ombudsmani [4.2020].

Biznes Ombudsman: Xususiy tadbirkorlik subyektlari huquqlarini himoya qilishga ixtisoslashgan.[2.2017]

Ushbu ombudsmanlarning o'zaro farqi shundaki, har bir institut muayyan soha yoki guruh manfaatlarini himoya qiladi. Ayniqsa, Biznes Ombudsman iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonuniy manfaatlarini himoya qilishda muhim rol o'ynaydi.

2025-yil Statistikasiga qarasak Biznes Ombudsmanga 6843 ta arizalar kelib tushgan va ularning 6173 ta murojaat ko'rib chiqilganligini va 333 ta murojaat bo'yicha profilaktik chora-tadbirlar amalga oshirilayotganligini ko'rishimiz mumkin va bu ancha yaxshi natija deyishimiz mumkin[5].

Xorijiy tajribani o'rganish va foydali jihatlarini milliy qonunchiligimizga bazi yangiliklarni olish ham o'rinli shuning uchun bazi davlatlar haqida pastda fikr bildiramiz.

Polsha tajribasi: Polshada Biznes Ombudsman instituti 2018-yilda tashkil etilgan. U nafaqat tadbirkorlarning murojaatlarini ko'rib chiqadi, balki kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonuniy tashabbuslar ham ishlab chiqadi. Polsha tajribasi shuni ko'rsatadiki, institut faoliyati natijasida byurokratik to'siqlar sezilarli darajada kamaygan[6].

Gruziya tajribasi: Gruziyada Biznes Ombudsman instituti 2011-yilda tashkil etilgan. Uning asosiy vazifasi tadbirkorlarning davlat idoralari bilan bo'lgan munosabatlarida paydo bo'ladigan muammolarni hal etishdir. Xususan, Gruziyada ushbu institut tadbirkorlar uchun huquqiy maslahat berish va ularni noqonuniy harakatlardan himoya qilish bo'yicha keng vakolatlarga ega[7].

Buyuk Britaniya tajribasi: Buyuk Britaniyada Ombudsman instituti kichik va o'rta biznes subyektlari duch keladigan muammolarni hal qilishda vositachilik qiladi. Bu yerda biznesmenlar duch keladigan moliyaviy muammolar va shartnoma shartlarini bajarish bilan bog'liq nizolarni hal etishda ombudsman muhim rol o'ynaydi[8].

Xorijiy tajribalarni o'rganishimiz shuni ko'rsatadiki, ko'plab davlatlarda Biznes Ombudsman institutining samarali faoliyati tufayli biznes muhit sezilarli darajada yaxshilangan.

Biznes Ombudsmanning biznes muhitni yaxshilashdagi roli

Biznes Ombudsman tadbirkorlar va davlat organlari o'rtasida samarali muloqotni yo'lga qo'yish orqali biznes muhitni yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Xususan, u:

- 1) Tadbirkorlikka oid qonun hujjatlarini takomillashtirishga ko'maklashadi.
- 2) Halol raqobat muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

3) Inson omilini kamaytirish orqali korrupsiyaning oldini olishga yordam beradi.

4) Biznes subyektlari uchun byurokratik to'siqlarni bartaraf etish tashabbusini ilgari suradi.

XULOSA

Biznesmenlar huquqlarini himoya qilishda Biznes Ombudsman instituti muhim rol o'ynaydi. U tadbirkorlik subyektlarini noqonuniy harakatlardan himoya qilish, biznes muhitini yaxshilash hamda davlat va xususiy sektor o'rtasida ishonchli hamkorlikni ta'minlashda asosiy vosita hisoblanadi. Shu boisdan, ushbu institutning vakolatlarini kengaytirish va uning samaradorligini oshirish mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga xizmat qiladi hamda Bizning yurtimizda tadbirkorlarga yaratilayotgan imkoniyatlarni va ularning huquqlari qanchalik himoya qilinayotganligining yaxshi misoli bo'la olyabdi deb o'ylayman.

FOYDALANILGAN QONUNCHILIK:

1. <http://lex.uz/docs/-3321352> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil to'g'risida qonun
 2. <https://lex.uz/docs/-3321352> O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish bo'yicha vakil to'g'risida
 3. <https://lex.uz/acts/-276159> Oliy Majlisning Inson Huquqlari Bo'yicha Vakili (Ombudsman) To'g'risida qonun
 4. <http://lex.uz/docs/-6823379> O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Bola huquqlari bo'yicha vakili (Bolalar ombudsmani) to'g'risida
- Foydalanilgan Saytlar:
- 5) <https://biznesombudsman.uz/uz> Biznes Ombudsmanning Rasmiy sayt
 - 6) <https://rzecznikmsp.gov.pl> Polsha ma'lumotlar sayti
 - 7) <https://businessombudsman.ge/> Gretsiya ma'lumotlar sayti
 - 8) <https://www.financial-ombudsman.org.uk/> Buyuk Britaniya ma'lumotlar sayti

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Sodiqov I.O. o'g'li. // Raqamli makonda madaniy identifikatsiya va o'zlik muammosi.....	5
Khudoyberdieva Sh.D., Topvoldieva G.A., Makhmudova K.Z. // Importance of using soil containing nodule bacteria and FOSSTIM-3 biofertilizer in soybean cultivation.....	12
Salikhova G.P., Paluanova Kh.D. // Semantic features of legal context.....	17
Abdurasulov Sh. // Study of the Naqshbandiyya order and the heritage of its scholars abroad.....	27
Mardonova M.Sh. kizi. // The effectiveness of task-based language teaching in developing speaking skills.....	38
Saidova Z.M. // Formation of an ethnic style concept for contemporary youth clothing based on the architectural and decorative heritage of Samarkand.....	43
Eshchanova S. // Xorazm vohasining o'zlashtirilishi va davlatchilik asoslarini shakllanishi borasidagi ba'zi bir mulohazalar.....	50
Ochilov M.A., Tojiboyev S.J. o'g'li., Jurayev A.X. // Qishloq xo'jaligi va suv boshqaruv korxonalarida PLC va SCADA tizimlarini integratsiyalash.....	56
Sharipova D.M. qizi. // Jadid ma'rifatparvarlarining o'lkada xotin-qizlar savodxonlik darajasini oshirishdagi islohotlari.....	63
Juraboyeva G.Sh. kizi. // Fostering criticality in early childhood education: a pedagogical approach using fairytales.....	70
A'zamjonov I.K. o'g'li., Jurayev Sh.S. // Alisher Navoiy ijodida tasavvufiy olam: Ruhiy kamolot va insoniy ma'naviyat.....	77
Boboqulov F.X. o'g'li. // O'zbekiston Respublikasida e-hukumat tizimida xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirish mexanizmlari.....	82
Mustafayeva S.S. // Zamonaviy yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida til madaniyatining o'rni va ahamiyati.....	88
Usmonqulova M.V. qizi. // Javobgarlikni og'irlashtiradigan holatlarda qasddan badanga shikast yetkazishning jinoiy-huquqiy jihatlari.....	104
Шоназаров Ж.Ш. // Глобаллашаётган дунёда мафкуравий таҳдидлар ва уларни бартараф этиш омиллари.....	113
Xodjayeva U.M. // Maketlash fanining libos dizayni sohasidagi ahamiyati.....	118
Jumayev M.G. // Transport-logistika korxonalari samaradorligini oshirishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari.....	123

Маруфжонов С.И. угли, Исмоилов И.И., Солижонов М.Н. угли // Сравнительный анализ доходности узбекских и международных финансовых инструментов.....	132
Муминов Ф.М. // Об одной краевой задаче со смещением для уравнении смешанного типа.....	141
Xoliyorova M. // Konstitutsiya – erkin va farovon hayot garovi.....	149
Nazarov M.X. o‘g‘li, Abirov V.E. // Markaziy Osiyo xalqlari kiyim-kechaklarida ijtimoiy, diniy va hududiy tafovutlar.....	159
Qurbonov B. // “Latoyifnoma” tazkirasida tanqidiy yondashuv va badiiy baholash mezonlari.....	173
Ёкубова Р.Ў. // “Тарихи Рашидий” асарининг Марказий Осиё тарихидаги аҳамияти.....	181
Отаева О.С. // «Функционально-стилистическая роль окказионализмов в поэтическом языке В.Маяковского и Е.Евтушенко».....	188
Abdurahimov R.O. o‘g‘li. // Oila va mahalla institutlarida huquqiy ong va milliy qadriyatlar uyg‘unligini ta’minlash yo‘llari.....	195
Муминов Ф.М. // Нелокальная краевая задача для линейных уравнений смешанного типа.....	201
Jonqobilov J.T. // Nolinear differensial tenglamalar va ularning dinamik tizimlardagi roli.....	206
Xolnazarova O.R. qizi. // O‘zbekistonda dinlararo va millatlararo totuvlik: davlat mexanizmlari evolyutsiyasi.....	212
Xolboyeva M. // Boshlang‘ich sinf mashg‘ulotlarida o‘quvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishning mohiyati va afzalliklari.....	221
Raximdjanova D.S. qizi. // Erkinlik va zaruriyat tushunchalarini falsafiy jihatdan tahlili.....	232
Жамалова Г. // Роль инновационных методов в обучении гуманитарным наукам.....	238
Ruzmetova M.K. // Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda xotin-qizlarga oid davlat siyosati: ta’lim va bandlik yo‘nalishi (1991-2004).....	243
Murtozoyeva Sh.Sh. qizi, Ergasheva R.J. kizi // Developing global professional competence: Foreign languages as a strategic tool in economics education.....	250
Ergasheva M.A. kizi // System of sources in researching interethnic processes in the Zarafshan Oasis: analysis of historical and source	254

Azizov A.A. // O'zbek milliy kulolchiligida handasaviy ramzlarga oid ayrim mulohazalar.....	266
Abdullojanova Z.A., Rahmatullaeva U.S. // Design and development of women's bomber jackets using the architecture of volumetric forms.....	277
Bobokulova S.Sh. kizi, Isayeva D.H. // Modern trends in the development of women's outerwear in the contemporary fashion industry.....	285
Abdullojanova Z.A., Rahmatullaeva U.S. // Improving the design methods of women's bomber jackets using three-dimensional spatial and architectural form-generating principles.....	291
Murodova M.F. qizi. // Pedagogik treninglar va stressga bardoshlilikni shakllantirish usullari.....	300
Ismatova S.T. // Nutqiy kompetensiyalarni (tinglab tushunish va gapirish) rivojlantirishda interaktiv o'yin texnologiyalaridan foydalanish.....	303
Abdug'afforova M.Sh. qizi. // Steam yondashuvi va kreativ fikrlash o'rtasidagi uzviy bog'liqlik.....	308
To'laganova S.N. // Yoshlar tarbiyasida "Navro'z" bayramining o'rni va uning o'ziga xos urf-odatlarini to'g'risida.....	312
Muminova D.A. // Shaxsiylashtirilgan ta'lim va ta'limda shaxsiy yondashuvning pedagogik mohiyati.....	318
Alimova H.R., Xodjakulova F.R. // Ingliz va o'zbek tillaridagi onomatopeyaning xususiyatlari.....	323
Baxromova M.R. qizi. // O'qituvchilarning pedagogik kompetensiyalarini aniqlash mezonlari va ko'rsatkichlari.....	330
Xojikulova G.A. // Milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy tadbirlarni rejalashtirish va amalga oshirish mexanizmi.....	335
Hafizov A.A. o'g'li. // Ingliz tilini o'qitishda interaktiv texnologiyalar tushunchasi va ularning pedagogik mohiyati.....	340
Xolmuminova D.M. // AQSH va G'arbiy Yevropa davlatlarida ta'lim jarayonlarini rivojlantirishda gender tenglikni ta'minlashning xususiyatlari.....	346
Jo'rayev A.N., Nurmamatova M.O. qizi. // Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Baxtiyor oila" asarida Islom qadriyatlarining talqini.....	352
Khodjakulova F.R. // The problem of lexical-semantic grouping in islamic terminology.....	356
Jurayeva S.B. qizi, Xayitova F.A. // Xorijiy tillarni o'qitishda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning zamonaviy metodikalari.....	360
Шамсиев Т.Х. // Особенности философской антропологии Макса Шеллера в его произведении «положение человека в космосе».....	367

Новрузов Э. // Поэт XV века хатифи о силе и ценности слов (на основе произведения «Тимурнаме»)	370
Jo‘rayev A.N., Abdusattorova K.P. qizi. // Din va hurfikrlilik tushunchasining mazmuni va mohiyati	378
Hafizov A.A. o‘g‘li. // Talabalarining o‘quv jarayonidagi faolligi va uni oshirishning metodik asoslari	383
Najmiddinova F.F. qizi. // Hakamlilik sudining hal qiluv qarori bo‘yicha nizolashish va uning ijrosiga oid ishlarni yuritishda vakolatli sudlarning roli	388
Qutliyev Sh.A. o‘g‘li. // Talonchilik jinoyatlarining oldini olishni takomillashtirish	394
Shukurillaev U. // Russia and China’s energy strategies in Central Asia	399
Bobonazarova D Sh. // Reflektiv ko‘nikmalarni shakllantirishda metod va pedagogik texnologiyalarning roli	408
Umarjonov K. // Bank xizmatlarini raqamlashtirish orqali bank daromadini oshirish istiqbollari	413
Abdivoxidova G R. // Ayollarning ijtimoiy faolligi va iqtisodiy mustaqilligi: zamonaviy O‘zbekiston tajribasi	424
Panjiyeva X.A., Panjiyeva X.A., Jo‘rayev A.N. // Mustaqillik yillarida Qur‘onning O‘zbekchaga tarjima qilinishi	431
Valiyev L.A., Abdumalikova G.A. qizi. // Islom dunyosida ayollar huquqlari ...	435
Berdimurodova G.A. qizi. // Yetim qalbining og‘ir iztirobi	442
Choriyeva Sh.B. // Kiberpedagogika konsepsiyasining nazariy asoslari	446
Berdimurodova G.A. qizi. // Badiiy adabiyotda ona obrazi	451
Jo‘rayev A.N., Abdumo‘minova M.F. qizi. // Sharq mutafakkirlarining Islom dinining inson kamolotiga ta’siri haqidagi g‘oyalari	458
Nazarov V.R. // Fors tili fe’l tizimida lingvistik interferensiya: Arab va Yevropa o‘zlashmalarining mahsuldorligi	462
Altinboyev N.A. // Lingvomadaniyatshunoslikda “Oila” konseptining nazariy asoslari va lisoniy talqini	476
Jo‘rayev A.N., Halilova O‘.B. qizi. // Abu Homid G‘azzoliyning “Mukoshafatul qulub” asarining bugungi kundagi ahamiyati	481
Rakhmonova M.J. // Strategies for teaching new words through reading	486
Umaraliyeva D.T. // O‘zbek xalq folklor namunalarini dunyo bo‘ylab tadqiq qilinishi	490

Tillakhujaeva S.F. kizi. // Moral values as an object of argumentation: Conceptual distinctions and theoretical foundations.....	498
Jo'rayev A.N., Toshtemirova M.A. qizi. // Al-Hakim at-Termiziyning hayoti va ijodi.....	504
Jo'rayev A.N., Xursanova O'E. qizi. // Kiber makonda din bilan bog'liq muammolar va yechimlar.....	509
Равшанов Ф.Р., Шазаманов Ш.И. // Жаҳон тартиботи ва глобал низолар.....	512
Yaxshiyev A.J. // O'zbekistonda 1927–1929-yillarda yer va suvning milliy lashtirilishi: maqsad va oqibatlar.....	523
Usmonov S.S. // Kiberzo'ravonlik va kiberxavfsizlik g'oyalarining shakllanishi va ularning mafkuraviy mohiyati.....	532
Shoto'rayev Y.T., Abduazizova D.A. // Conceptual metaphors as a reflection of cultural worldview: a comparative study of English and Uzbek.....	537
Asrorov I. // The impact of digital technologies on student motivation in english medium instruction: evidence from Uzbek higher education.....	546
Rustamova P.B. qizi., Izzetova E.M. // Xurosonda XI-XII-asrlarda ijtimoiy-tarixiy, falsafiy-ma'rifiy jarayonlar va uning Umar Xayyom dunyoqarashiga ta'siri.....	552
Khodjakulova F.R. // The concept of God in linguistic and cultural perspectives: a comparative analysis.....	560
Tursunova A.A. qizi. // Notarial mediatsiyada raqamlashtirish: huquqiy va psixologik tahlil.....	563
Jumaqulova Sh. // The effectiveness of social media-based authentic materials in developing EFL learners' communicative competence.....	569
Nazarov V.R. // Hozirgi fors tilida fe'liy perifrazalar va qo'shma fe'llarning genetik modellari tahlili.....	575
Radjabov Q.M. o'g'li., Jo'rayev A.N. // Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Baxtiyor oila" asarida oila va islom axloqiy tamoyillari.....	588
Даубаева Т.Т. // Система государственного управления Амира Тимура и принципы централизованной власти.....	594
Aminboyev A.U. o'g'li, Jo'raqulov Sh.N., Niyazmetov A.R. // Xinalin alkaloidi buxarainni bromlash reaksiyalari.....	598
Abdiyeva M., Mamatqulov E.S. // Ijtimoiy davlatni shakllantirishning tarixiy-falsafiy asoslari.....	605
Rahmatov L., Baxronova D. // Global til siyosatida ingliz, ispan va o'zbek tillari: soft power va kelajak strategiyalari.....	609

Ochilov O. // Zamonaviy sportda dopingga qarshi kurash siyosatining umumiy qoidalari.....	623
Жололидинова Д.З. кизи // Киберпреступления против государственных информационных систем Узбекистана: проблемы правового регулирования, современные угрозы и пути совершенствования противодействия.....	632
Atamuratova D.R. // Ikkinchi jahon urushi davrida Xorazm matbuotida vatanparvarlik g'oyalari.....	646
Axmadaliyeva Sh.I. // Ta'limda innovatsiyalar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari: didaktik va metodik asoslar.....	652
Azimov A.X., Tojiyeva G. N. // Badiiy asarda bosh qahramon evolyutsiyasi va voqealar rivoji (S. Sheldonning "If tomorrow comes" asari misolida).....	658
Makhmatmurodov A.M. o'g'li, Alokulov J.O. // Biznes Ombudsman.....	666

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2026. – 677 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plam O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 6-bo'lim 3-sonini tashkil etadi.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

